

SŁAWOMIR DRYJA

BROWARY

ZIEM ZACHODNICH I PÓŁNOCNYCH
W LATACH 1945-1951

TOM 2

HISTORIA
HEREDITAS
ECCLESIA

Browary Ziemi Zachodnich i Północnych
w latach 1945-1951

TOM 23

SERIA POD REDAKCJĄ

KS. DR. HAB. ANDRZEJA BRUŹDZIŃSKIEGO, PROF. UPJPII
I DR. HAB. TOMASZA GRAFFA, PROF. UPJPII

MIĘDZYNARODOWY KOMITET REDAKCYJNY:

KS. PROF. DR HAB. JACEK URBAN – PRZEWODNICZĄCY, POLSKA
MGR. PŘEMYSL BAR, PH.D., CZECHY
JUDR. MGR. GABRIEL LUKÁČ, SŁOWACJA
PROF. DR HAB. ZDZISŁAW NOGA, POLSKA
PROF. PHDR. JIŘÍ TRÁVNÍČEK, CZECHY
KS. PROF. DR HAB. ROBERT TYRAŁA, POLSKA
KS. PROF. DR HAB. ANDRZEJ WITKO, POLSKA

Sławomir Dryja

Browary Ziemi Zachodnich i Północnych w latach 1945-1951

Tom 2
Katalog

Kraków 2023

Sławomir Dryja
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
ID <https://orcid.org/0000-0001-5359-3397>
✉ slawomir.dryja@upjp2.edu.pl

© Copyright by Sławomir Dryja, 2023

Recenzent
dr Dobiesław Karst,
Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy

Opracowanie redakcyjne
Adam Raczyński

Projekt okładki
Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8138-935-8 (druk)
ISBN 978-83-8138-936-5 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381389365>

Publikacja dofinansowana z subwencji
dla Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

Na okładce: Browar w Połczynie-Zdroju.
Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wstęp.....	9
 Rejon zabrzański (Górny Śląsk i ziemia kłodzka – powiaty kłodzki i bystrzycki)	 19
Rejon wrocławski (Dolny Śląsk bez powiatów kłodzkiego i bystrzyckiego).....	149
Rejon bydgoski I (Pomorze Zachodnie, Pomorze Środkowe i ziemia lubuska).....	347
Rejon bydgoski II (Warmia i Mazury – dawne Prusy Wschodnie)	515
Wolne Miasto Gdańsk	581
 Bibliografia	 597
Spis tabel.....	627
Indeks nazwisk	635
Indeks miejscowy.....	645

Wykaz skrótów

AAN	– Archiwum Akt Nowych w Warszawie
ANK	– Archiwum Narodowe w Krakowie
AP	– Archiwum Państwowe w Warszawie
Archiwum GGB – Archiwum Gesellschaft für Geschichte des Brauwessens	
BWV	– Hauptvereinigung der Deutschen Brauwirtschaft (Brauwirtschaftsverband) ¹
CRS	– Centrala Rolnicza Spółdzielni [„Samopomoc Chłopska”]
CS	– Centrala Spółdzielni [„Społem”]
CZ	– Centralny Zarząd
CZPPF	– Centralny Zarząd Państwowego Przemysłu Fermentacyjnego [w Warszawie]
CZPP-S	– Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego [w Warszawie]
GO KERM	– grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów
GS	– Gminna Spółdzielnia [„Samopomoc Chłopska”]
HP	– Hurtownia Piwa
nlb.	– nieliczbowany
MP	– „Monitor Polski”
MZO	– Ministerstwo Ziem Odzyskanych
OUL	– Okręgowy Urząd Likwidacyjny
PFZ	– Państwowy Fundusz Ziemi
PGRN	– Prezydium Gminnej Rady Narodowej
PPRN	– Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
PHP	– Państwowa Hurtownia Piwa
PMRN	– Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
PSS	– Powszechna Spółdzielnia Spożywców [„Społem”]
PUZ	– Powiatowy Urząd Ziemski

¹ Główne stowarzyszenie niemieckiego przemysłu piwowarskiego (Hauptvereinigung der Deutschen Brauwirtschaft) utworzono zarządzeniem z dnia 18 kwietnia 1935 roku. W jego skład weszły stowarzyszenia (Brauwirtschaftsverband) z siedzibami w Monachium, Kolonii, Hamburgu, Weimarze oraz Wiedniu (utworzone później). Organizację zlikwidowano w 1948 roku.

Wykaz skrótów

PZGS	– Powiatowe Zrzeszenie Gminnych Spółdzielni [„Samopomoc Chłopska”]
PZPF	– Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego [w Zabrze]
PNZ	– Państwowe Nieruchomości Ziemskie
PZPP-S	– Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego
PZPR	– Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
UL	– Urząd Likwidacyjny
TZP	– Tymczasowy Zarząd Państwowy
ZPC	– Zakłady Przemysłu Cukierniczego
ZPO-W	– Zjednoczenie Przemysłu Owocowo-Warzywnego
ZP-S	– Zakłady Piwowarsko-Słodownicze
ZPZS	– Zarząd Powiatowy Związku Spółdzielni [„Samopomoc Chłopska”]

Wstęp

Źródła i opracowania wykorzystane w tekście

Podstawą opracowania są dokumenty Zjednoczenia branży piwowarsko-słodowniczej¹, zarówno centrali zlokalizowanej w Warszawie, jak i oddziałów regionalnych w Zabrzu, we Wrocławiu i w Bydgoszczy². Niestety, świadectwa dokumentujące pracę Zjednoczenia zachowały się w znikomym stopniu. Relatywnie najciekawszy zbiór, dotyczący oddziału Zjednoczenia w Bydgoszczy, jest przechowywany w Archiwum Państwowym w tym mieście³. Bydgoski oddział Zjednoczenia obejmował największy obszar, nadzorował bowiem pracę browarów z województw: pomorskiego, poznańskiego, szczecińskiego, olsztyńskiego i gdańskiego.

Nie mniej ciekawy jest zbiór pozostały po oddziale zabrzańskim, przechowywany w gliwickim oddziale Archiwum Państwowego w Katowicach⁴. Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu przejęło browary z powiatów kłodzkiego i bystrzyckiego w województwie wrocławskim oraz zakłady z województwa śląskiego. Objęło też agendy likwidowanego rejonu krakowskiego, obejmując tym samym browary z województw

- 1 W opisywanym okresie ta instytucja kilkakrotnie zmieniała nazwę i struktury organizacyjne, te nazwy to m.in.: Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego (początkowo podlegało ono Centralnemu Zarządowi Zjednoczonego Przemysłu Spożywczego w Warszawie), Centralny Zarząd Państwowego Przemysłu Piwowarskiego, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego.
- 2 Początkowo powołano sześć regionów, dość szybko redukując ich liczbę do czterech: w Bydgoszczy, Łodzi, Zabrzu i we Wrocławiu.
- 3 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 587, 627, 992, 997, 1001-1002, 1004-1005, 1011-1014, 1016, 1022, 1024, 1172, 1174.
- 4 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 1-2, 5, 15, 20-22, 29-30, 37, 41, 44-45, 47, 49, 52-53, 55, 57-58, 60, 62, 70-72, 77, 81-82, 84-86, 90-91, 97, 109, 115-116, 119, 125, 129-130, 153-154, 157-158, 163-164, 171-172, 177, 215, 226, 240, 243.

krakowskiego i rzeszowskiego (rzecz jasna mniej istotne dla niniejszego opracowania).

Oddziałowi we Wrocławiu podlegały browary z terenu województwa wrocławskiego, bez powiatów kłodzkiego i bystrzyckiego. Niewielki obszar działania był związany z wyjątkowym zagęszczeniem browarów i słodowni na terenie dolnośląskim. Niestety, praktycznie nie zachowały się dokumenty związane z funkcjonowaniem tego oddziału. Niemniej jednak w Archiwum Państwowym we Wrocławiu można odnaleźć wiele dokumentów z interesującego nas okresu, znajdujących się w zespołach opisujących pracę wrocławskich instytucji: Browarów Dolnośląskich „Piaś” SA⁵, Trzeciego Urzędu Skarbowego⁶, Wojewódzkiego Zjednoczenia Przedsiębiorstw Państwowych Przemysłu Terenowego⁷, Urzędu Wojewódzkiego⁸, a przede wszystkim Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego⁹.

Wiele dokumentów zachowało się w zespołach dokumentujących pracę poszczególnych Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych (powstałych w 1950 roku) oraz jednostek będących ich prawnymi następcami. Na pierwszym miejscu należy wymienić zbiór po Elbląskich Zakładach Piwowarskich w Elblągu¹⁰, przechowywany w Archiwum Państwowym w Malborku. Uzupełniają go dokumenty Rejonowego Urzędu Likwidacyjnego w Elblągu¹¹ i Narodowego Banku Polskiego Oddział w Elblągu¹².

Równie istotny jest zespół dokumentów po Olsztyńskich Zakładach Piwowarsko-Słodowniczych¹³, przechowywany w Archiwum Państwowym w Olsztynie. Uzupełniają go dokumenty Wojewódzkiej Komisji dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie¹⁴ oraz Przedsiębiorstwa Państwowego Browar w Kętrzynie¹⁵.

5 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 1, 3, 46, 147, 281-282, 284, 291, 372, 492, 786-788, 790, 806.

6 AP Wrocław, 3 Urząd Skarbowy we Wrocławiu, sygn. 19.

7 AP Wrocław, Wojewódzkie Zjednoczenie Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego we Wrocławiu, sygn. 204.

8 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34.

9 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, 303-309, 322, 391, 450.

10 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 25, 33, 97-100, 102-104, 206-207, 210, 237, 239, 247, 266.

11 AP Malbork, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Elblągu, sygn. 42.

12 AP Malbork, Narodowy Bank Polski Oddział w Elblągu, sygn. 297.

13 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 23-32, 34, 41, 45, 50-54, 60.

14 AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 790-797, 812-815, 876, 1293, 1301, 1322-1323.

15 AP Olsztyn, Przedsiębiorstwo Państwowe Browar w Kętrzynie, sygn. 1.

Podobny charakter ma zbiór po Kłodzkich Zakładach Piwowarsko-Słodowniczych Przemysłu Terenowego w Kłodzku¹⁶, przechowywany w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oddział w Ząbkowicach Śląskich oraz Zielonogórskich Zakładach Piwowarskich w Zielonej Górze¹⁷, znajdujący się w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze, uzupełniony o zbiór dokumentów Rejonowego Urzędu Likwidacyjnego w Zielonej Górze¹⁸. Zbiór dokumentów po Bojanowskich Zakładach Piwowarsko-Słodowniczych znajduje się w Archiwum Państwowym w Lesznie. Obejmuje on jednostki dotyczące browarów w Bojanowie i Lesznie, a także w Górze i Wschowie, poczynając od 1945 roku¹⁹.

W Archiwum Państwowym w Opolu jest przechowywany zbiór po Głubczyckich Zakładach Piwowarsko-Słodowniczych w Głubczycach²⁰ oraz zbiór Wojewódzkiego Zjednoczenia Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego w Opolu²¹. Uzupełniają go dokumenty Starostwa Powiatowego w Kluczborku²², Zakładów Urządzeń Przemysłowych w Nysie²³, Starostwa Powiatowego w Koźlu²⁴ oraz Rejonowego Urzędu Likwidacyjnego w Brzegu²⁵.

Obszerny zbiór dotyczący browarów z Pomorza Zachodniego znajduje się w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Zbiór dokumentów po Bojanowskich Zakładach Piwowarsko-Słodowniczych znajduje się w Archiwum Państwowym w Lesznie. Obejmuje on jednostki dotyczące browarów w Bojanowie i Lesznie, a także w Górze i Wschowie, poczynając od 1945 roku²⁶. Wśród nich należy wymienić akta Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego²⁷ oraz Zarządu Miejskiego i Miejskiej Rady Narodowej w Szczecinie²⁸. Cenny zbiór dokumentujący pracę browarów na ziemi

16 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Ząbkowicki, sygn. 8, 11, 14, 16, 18, 21, 38, 41, 46.

17 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15-17, 19, 21, 24-28, 30, 32, 35-37, 46, 181, 183-184, 186, 188, 337, 603.

18 AP Zielona Góra, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 41.

19 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 8-13, 19-21, 23, 25, 30, 33-34.

20 AP Opole, Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Głubczycach, sygn. 32.

21 AP Opole, Wojewódzkie Zjednoczenie Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego w Opolu, sygn. 355.

22 AP Opole, Starostwo Powiatowe w Kluczborku, sygn. 423.

23 AP Opole, Zakłady Urządzeń Przemysłowych w Nysie, sygn. 192.

24 AP Opole, Starostwo Powiatowe w Koźlu, sygn. 674.

25 AP Opole, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Brzegu, sygn. 27.

26 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 8-13, 19-21, 23, 25, 30, 33-34.

27 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 3984, 4210, 4300, 4393, 4469.

28 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345.

lubuskiej znajduje się w Archiwum Państwowym w Gorzowie Wielkopolskim. Wiele istotnych informacji przynosi zespół Urzędu Akcyzowego w Gorzowie Wielkopolskim²⁹, Zarządu Miejskiego i Miejskiej Rady Narodowej w Drezdenku³⁰, Rejonowego Urzędu Likwidacyjnego w Gorzowie Wielkopolskim³¹ oraz Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urzędu Powiatowego w Gorzowie Wielkopolskim³².

Pionierski okres przejmowania zakładów przez polską administrację obrazuje zbiór dokumentów wytworzonych przez grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu³³. Można odnaleźć w nim szereg najstarszych chronologicznie wzmianek o polniemieckich browarach i słodowniach. W niektórych przypadkach są to jedyne wzmianki, jakie udało się odnaleźć o tych zakładach.

Informacje o wyposażeniu technicznym, wielkości zatrudnienia i produkcji przynoszą tzw. paszporty techniczno-produkcyjne, przechowywane w zespole Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego w Warszawie³⁴. Zaczęto je sporządzać w 1952 roku i następnie nowelizowano do roku 1955. Dotyczą one rzecz jasna przedsiębiorstw czynnych. Niestety, sporo zakładów uruchomionych w 1945 roku zamknięto przed rozpoczęciem akcji paszportyzacji. Niemniej jednak jest to zbiór niemal kompletny, nie udało się odnaleźć zaledwie jednego paszportu zakładu czynnego w tym okresie (browar w Miedziance).

W kwestii upaństwowienia przedsiębiorstw kluczowy jest zespół akt Ministerstwa Finansów w Warszawie (przemysł rolny i spożywczy) zawierający orzeczenia, protokoły zdawczo-odbiorcze wraz z załącznikami dotyczące procesu nacjonalizacji³⁵. Niestety, nie jest to zbiór kompletny.

29 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 54-58.

30 AP Gorzów Wielkopolski, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Drezdenku, sygn. 16.

31 AP Gorzów Wielkopolski, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 68.

32 AP Gorzów Wielkopolski, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 902.

33 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, 181-182, 251-252, 254-256, 258-260, 309, 314-315, 368, 380-381, 420, 424, 485, 502, 532, 589-590, 600, 625, 630, 646.

34 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14197-14198, 14201-14202, 14211-14212, 14226-14230, 12240-12241, 14255-14256, 14259-14260, 14279-14280, 14295-14296, 14299-14302, 14305-14306, 14317-14318, 14327-14330, 14339-14342, 14347-14354, 14359-14360, 14373-14374, 14377-14384, 14388-14391.

35 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5302-26/5303, 26/5305, 26/5308-26/5309, 26/5316-26/5318, 26/5324, 26/5339, 26/5341, 26/5376-26/5378, 26/5383, 26/5385-26/5392, 26/5394-26/5397, 26/5400-26/5405, 26/5407, 26/5411-26/5412, 26/5414, 26/5421-

Dokumentacja dotycząca części przedsiębiorstw zaginęła, część jednostek jest pozbawiona istotnych załączników. Niektóre orzeczenia i protokoły odnaleziono w zespołach przechowywanych w innych archiwach.

Pracę Zjednoczenia (w kolejnych stadiach organizacyjnych) dokumentują zespoły aktowe Centralnego Zarządu Przemysłu Spożywczego w Warszawie³⁶ oraz Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie³⁷ – niestety, nad wyraz skromne, a także dokumenty z zasobów różnych ministerstw, w szczególności Ministerstwa Aproprowizacji w Warszawie – lata 1945-1947³⁸, a także Ministerstwa Ziem Odzyskanych w Warszawie³⁹ i Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie⁴⁰.

W opracowaniu wykorzystano również „Instrukcje i zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Fermentacyjnego” zachowane w zespole po Państwowych Zakładach Przemysłowych „Okocim” w Okocimiu, przechowywanym w Archiwum Narodowym w Krakowie, oddział w Bochni⁴¹.

Przedwojenny stan przemysłu niemieckiego na ziemiach przyłączonych do Polski w 1945 roku dokumentuje zespół aktowy kart informacyjnych browarów z 1937 roku (z późniejszymi uzupełnieniami) przechowywany w Archiwum Gesellschaft für Geschichte des Brauwesens w Berlinie⁴². Informacje przygotowywano według jednolitego wzorca. Stanowią one znakomity punkt wyjścia do opisanie stanu browarów krótko przed wybuchem wojny (dane właścicieli, wielkość i profil produkcji, wyposażenie techniczne). W 1942 roku rejestr zaktualizowano o browary położone na ziemiach włączonych do Rzeszy (zachodnie rejony Polski i Wolne Miasto Gdańsk). Źródłem uzupełniającym nasz stan wiedzy z tego okresu jest coroczny rejestr przedsiębiorstw z branży piwowarsko-słodowniczej, wychodzący pod nazwą *Die Brauereien und*

26/5423, 26/5427, 26/5433, 26/5435-26/5437, 26/5439-26/5443, 26/5446, 26/5448, 26/5488-26/5489, 26/5493, 26/5501, 26/5579-26/5580, 26/5592-26/5594, 26/5622, 26/5633, 26/5751, 26/5758-26/5759, 26/5792, 26/5826, 26/5832-26/5833, 26/5837, 26/5841, 26/5850, 26/5856-26/5857, 26/5860, 26/5897.

36 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108.

37 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, 6.

38 AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 259, 281, 292, 326, 432, 470, 806, 840.

39 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642.

40 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382.

41 ANK, oddz. Bochnia, sygn. 70.

42 Za pomoc w uzyskaniu kart dziękuję serdecznie p. Andrzejowi Urbankowi z Norimbergi.

Mälzereien im Deutschen Reich. Wykorzystano dane z czterech kolejnych edycji, z lat 1938-1942⁴³.

Dzieje przemysłu piwowarsko-słodowniczego w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej nie doczekały się kompleksowego opracowania. Najobszerniej ta tematyka była prezentowana w moich pracach dotyczących dziejów browarów położonych na terenie województwa rzeszowskiego w latach 1944-1951 oraz artykułach o losach browarów w Chojnicach, Człuchowie i Głucholazach⁴⁴. Niektóre większe zakłady posiadają opracowania monograficzne, o różnej wartości poznawczej. Należy wymienić tu browary w Elblągu⁴⁵, Szczecinie⁴⁶, Gliwicach⁴⁷, Witnicy⁴⁸ czy Lwówku Śląskim⁴⁹. Cennym uzupełnieniem są opracowania Andrzeja Urbanka⁵⁰, Adama Płoskiego⁵¹, Piotra Sroki⁵² i Wojciecha Szczerepy⁵³. Ponadto można wskazać szereg artykułów⁵⁴, opracowań popularnonaukowych czy serwisów internetowych, z których korzystałem przy pisaniu niniejszej książki⁵⁵.

Szczególne podziękowania chcę złożyć na ręce p. Andrzeja Urbanka. Bez jego wiedzy, pomocy i zaangażowania oraz dobrej woli powstanie książki w niniejszym kształcie nie byłoby możliwe. Andrzej, dziękuję!

43 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939; *Die Brauereien und Mälzereien* 1940; *Die Brauereien und Mälzereien* 1941; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942.

44 Dryja 2021b; tenże 2022; tenże 2023.

45 Rynkiewicz-Domino, Gliniecki 2012.

46 Macholak 1998; *Od Bohrischa do Bosmana* 2008.

47 Różyński 2000; tenże 2020.

48 Czarnuch 2013.

49 Braniewski 2009.

50 Urbanek 2004; tenże 2010; tenże 2015.

51 Płoski 2000; tenże 2001; tenże 2002; tenże 2003; tenże 2008; tenże 2014.

52 Sroka 2013.

53 Szczerepa 2021.

54 Zob. np.: Baniecki 2014; Danowska 2006; Hnatyszyn 2015; Tamm 1992.

55 Zob. np.: Chrobak 2007; Gach 2007; Kolibabkowie 1997; Pilewski 2002; Springer 2011; Szewczyk 2005; Wawoczny 2011; Żurawski 2003; tenże 2005; 500 lat 2018.

Układ pracy, konstrukcja not katalogowych, podstawowe informacje

Podstawą do umieszczenia zakładu w niniejszym katalogu było potwierdzenie funkcjonowania (lub przynajmniej istnienia) zakładu w okresie II wojny lub na krótko przed jej wybuchem. Głównym źródłem w tym względzie są dane uzyskane w zespole aktowym kart informacyjnych w Archiwum Gesellschaft für Geschichte des Brauwesens w Berlinie, zwerifikowane o informacje zawarte w informatorach branżowych *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z lat 1938-1942. Niektóre zakłady odnotowano w stanie nieczynnym, jednak zostały one uwzględnione w niniejszym opracowaniu. Drugim kryterium było odnalezienie jakiegokolwiek wzmianki w dokumentach powojennych, w jednostkach aktowych przechowywanych w polskich archiwach, w notkach prasowych lub pochodzących ze źródeł konserwatorskich. Rzecz jasna do umieszczenia zakładu w katalogu wystarczyło spełnienie jednego z tych kryteriów (tzn. obecność w źródłach niemieckich lub polskich). Ostatecznie opisano w nim 230 browarów. Katalog ułożono zgodnie z podziałem terytorialnym struktur piwowarskich z zastrzeżeniem, że ulegał on pewnym modyfikacjom w trakcie kolejnych reorganizacji. Przyjęty układ odpowiada podziałowi ukształtowanemu w pierwszym roku funkcjonowania Zjednoczenia. Rejon śląsko-dąbrowski z siedzibą w Zabrze (w katalogu określany jako zabrzański) obejmował teren województwa śląsko-dąbrowskiego i powiat kłodzki województwa dolnośląskiego. Rejon dolnośląski (w katalogu określony jako wrocławski) skupiał browary z województwa dolnośląskiego, bez powiatu kłodzkiego. Rejon zachodni z siedzibą w Bydgoszczy (w katalogu nazywany bydgoskim I) obejmował browary z województw: gdańskiego, pomorskiego, poznańskiego i zachodniopomorskiego. Rejon centralny z siedzibą w Warszawie był usytuowany i zasadniczo tożsamy z centralą Zjednoczenia i obejmował browary z województw białostockiego, lubelskiego i okręgu mazurskiego. Z uwagi na obowiązki koordynatora krajowego wyraźnie zaniedbano sprawę okręgu mazurskiego (obejmującego Warmię i Mazury, czyli w przybliżeniu dawne Prusy Wschodnie). W marcu 1946 roku polecono rejonowi w Bydgoszczy zabezpieczyć wszelkie browary, hurtownie piwa i wytwórnie wód gazowanych oraz słodownie położone na obszarze ziemi mazurskiej. Formalne przekazanie kompetencji rejonowi bydgoskiemu nastąpiło jednak nieco później, bo w 2. poł. 1946 roku.

Z tych też względów ten rejon wyodrębniono w katalogu, nazywając go bydgoskim II⁵⁶.

W latach 1937-1942 źródła niemieckie wymieniają 199 browarów, jednak nie wszystkie prowadziły wówczas działalność. Część zamknięto wcześniej, tryb pracy niektórych możemy określić jako nieregularny. Wybuch wojny spowodował zamknięcie lub okresowe przestoje wielu z nich. Wiele zakładów zostało zniszczonych w wyniku działań wojennych.

W źródłach powojennych odnaleziono wzmianki o 170 browarach po-niemieckich. Lista ta może być jednak niepełna z uwagi na słaby stan zachowania dokumentów. Należy dodać, że wśród tych browarów znalazły się i takie, których nie wymieniają źródła niemieckie. Chodzi o zakłady zamknięte w okresie I wojny światowej, a nawet wcześniej, które potra-fiono jednak zidentyfikować jako browary (choćby na podstawie napisów na elewacji budynku). Z kolei wielu małych, lokalnych browarów produku-jących wyłącznie piwa proste górnej fermentacji (Einfachbier) w ogóle nie odnotowano (obraz ten może być po części wynikiem ułomnej bazy źródłowej), w związku z czym ich losy pozostają praktycznie nieznanne. Pomimo tego obraz rysujący się na podstawie zachowanych dokumentów jest wystarczająco ostry i wiarygodny.

W dwóch pierwszych latach (1945-1946), nazywanych okresem pio-nierskim, uruchomiono 49 browarów, z czego dwa pozostawały w admi-nistracji radzieckiej (Świebodzice do 1951 i Legnica do 1956 roku). Za-kłady uruchamiane były przez konstytuujące się władze lokalne, związki spółdzielcze, formujące się struktury państwowego Zjednoczenia, radziec-kie władze wojskowe (te browary w większości dość szybko przekazano stronie polskiej), a nawet osoby prywatne. Wraz z okrzepnięciem struk-tur Zjednoczenia realizującego politykę gospodarczą państwa rozpoczęto likwidację zakładów „zbędnych”, o niewielkiej produkcji, której koszty były wysokie, z przestarzałym wyposażeniem. Z uwagi na wysokie moce pro-ducyjne dużych zakładów, wykorzystywanych w niewielkiej części, małe zakłady wydawały się niepotrzebne. Dobrym przykładem jest tu Wrocław, w którym otwarto cztery browary. Dość szybko dwa z nich zamknięto, a jeden (Mieszczański) przesunięto do tzw. zimnej rezerwy, wykorzystu-jąc jego potencjał do produkcji kwasu mlekowego. Ze względu na brak siły fachowej (uszczuplanej z powodu wyjazdów fachowców niemieckich, pracujących w wielu zakładach), niedostatek części zamiennych i ogra-niczenia surowcowe polityka ta okazała się racjonalna i przyniosła efekt

56 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 53, k. 4-9; AAN, Centralny Urząd Planowania w Warszawie, sygn. 1599, nlb.

w postaci szybko rosnącej produkcji (i konsumpcji). Tzw. przerzutami (urządzeniami z nieczynnych browarów) znacząco wzmocniono potencjał wielu browarów na terenie całego kraju.

Do końca 1950 roku zamknięto 19 zakładów, w tym browar w Bytomiu (z powodu decyzji strony radzieckiej o demontażu urządzeń) i browar Mieszczański we Wrocławiu (zob. wyżej).

Po roku 1950 otwarto dalszych 8 zakładów, a kolejne dwa przejęto z rąk radzieckich, doprowadzono też do ponownego uruchomienia browarów w Bytomiu i we Wrocławiu (Mieszczański). Oznacza to, że poczynając od 1945 roku, otwarto 57 browarów, 173 zakłady ujęte w katalogu pozostały zaś trwale zamknięte, co nie oznacza, że nie wykorzystywano ich do innych celów, związanych z produkcją piwowarską. W 46 obiektach uruchomiono rozlewnie i hurtowe składy piwa, w tym w 31 browarach trwale zamkniętych. 15 obiektów spełniało funkcję rozlewni przed uruchomieniem produkcji lub po jej zamknięciu. W kilku obiektach podjęto produkcję słodu (np. Ząbkowice Śląskie) lub utrzymano ją po zamknięciu produkcji piwa (np. Słupiec, Trzcianka). Tym samym na cele przemysłu piwowarsko-słodowniczego wykorzystanych zostało 88 dawnych browarów poniemieckich.

Jeszcze przed końcem 1950 roku wyłączono trwale 17 browarów, w latach 1951-1989 zaś dalszych 7. W okresie transformacji ustrojowej 33 zakłady wciąż prowadziły produkcję, jednak w przeciągu kilku lat 23 z nich upadły i zostały zamknięte. Do dziś na ziemiach północnych i zachodnich działa 10 browarów poniemieckich. Po 1989 roku większość z nich czasowo zawieszała produkcję (Braniewo, Lwówek Śląski, Połczyn-Zdrój, Racibórz, Witnica i Zabrze) i tylko cztery działały nieprzerwanie (Elbląg, Głubczyce, Namysłów i Szczecin). W 2022 roku zakończył pracę browar w Koszalinie, z kolei w najbliższym czasie zapowiadane jest otwarcie odnowionego zakładu w Szczytnie.

Noty katalogowe zestawiono według ujednoliconego schematu zawierającego siedem pozycji. W kolejności są to:

- polska nazwa miejscowości;
- niemiecka nazwa miejscowości;
- niemiecka nazwa zakładu;
- dane BWV;
- stan zachowania budynków i urządzeń;
- przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie;
- uwagi.

Podano aktualnie obowiązujące nazwy miejscowości lub ostatnie oficjalnie przyjęte (jeśli utraciła ona samodzielność i została włączona

w obręb innej jednostki administracyjnej). W nawiasach uwzględniono wszystkie znane nazwy miejscowości, zarówno oficjalnie obowiązujące (i następnie zmienione), jak i występujące w badanym zbiorze dokumentów. Niemieckie nazwy przedsiębiorstw weryfikowano w innych źródłach. Cytując dane BWV, starano się rozstrzygać pojawiające się wątpliwości, dotyczące maszyn i urządzeń, konfrontując je – w miarę możliwości – z innymi źródłami, w tym powojennymi. W większości zachowano oryginalną pisownię produkowanych wyrobów oraz ich list, których nie uzupełniano innymi danymi (niekiedy łatwo dostępnymi w zasobach internetowych). Stan zachowania budynków i urządzeń rekonstruowano na podstawie dostępnych dokumentów. Niekiedy więc dotyczy on stanu z momentu obejmowania obiektu przez stronę polską, niekiedy nieco późniejszego. Szczegółowo opisano przejmowanie zakładów pod zarząd instytucji państwowych i proces ich upaństwowienia, uznając to za niezwykle istotny element zachodzących przemian. W uwagach skupiono się na informacjach związanych z historią zakładu, wielkością produkcji, stanem zatrudnienia etc. W uzasadnionych przypadkach podawano informacje o wcześniejszej historii zakładu. W wielu przypadkach posiadana baza źródłowa okazywała się niewystarczająca, by rozstrzygnąć wszystkie pojawiające się wątpliwości. Niewykluczone, iż niektóre „białe plamy” uda się wypełnić w toku dalszej kwerendy źródłowej.

W przypadku braku wystarczających informacji liczbę pozycji ograniczałem do niezbędnego minimum, tj. do polskiej i niemieckiej nazwy miejscowości, niemieckiej nazwy zakładu i uwag.

Rejon zabrzański

(Górny Śląsk i ziemia kłodzka – powiaty kłodzki i bystrzycki)

Biała (Biała Prudnicka)

Niemiecka nazwa miejscowości: Zülz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Johann Stoller.

Uwagi: browar w Białej Prudnickiej istniał już w 2. poł. XIX wieku. W 1865 roku jego właścicielem był Leopold Menzler. W 1919 roku jako właściciela odnotowano Eduarda Stollera, w 1930 roku zaś Karoline Stoller. Browar zakończył działalność przed 1938 rokiem, aczkolwiek został jeszcze odnotowany w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku¹. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Byczyna

Niemiecka nazwa miejscowości: Pitschen.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Wilhelm Gey, Deutsche Vorstadt 21².

Dane BWV: nr rejestru 144-05³. Jako datę założenia podano 1832 rok. Zakład był wyposażony w warzelnię dwunaczyniową, która nie została opisana. Nie podano pojemności kadzi fermentacyjnych i naczyń leżakowych oraz nie scharakteryzowano profilu produkcji (która w momencie wypełniania karty informacyjnej najprawdopodobniej nie była już prowadzona)⁴. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁵.

Uwagi: wedle oficjalnych źródeł zakład zakończył działalność 1 września 1936 roku, aczkolwiek został odnotowany jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku (bez żadnych szczegółów)⁶. Wytwarzano w nim wyłącznie lekkie piwa górnej fermentacji

1 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 796.

2 Tamże, s. 590.

3 Numer rejestru dopisano ręcznie.

4 Według Manfreda Friedricha browar zamknięto w 1938 roku; tenże 2001, s. 16.

5 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Wilhelm Gey.

6 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 590.

(Einfachbier)⁷. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego zakładu.

Bytom

Niemiecka nazwa miejscowości: Beuthen.

Niemiecka nazwa zakładu: Schultheiss-Brauerei Aktiengesellschaft, Hindenburgstr. 3⁸.

Dane BWV: nr rejestru VI 245-001H. Jako datę założenia podano 1871 rok. Browar był wyposażony w warzelnię czteronaczyniową (podwójną), z kadzią zacierną o poj. 125 hl i kotłem warzelnym o poj. 125 hl (pozostałych naczyń nie scharakteryzowano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 2368,58 hl, naczyń leżakowych zaś 10 211 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 70 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 127 170 hl, fermentacji 107 180 hl, leżakowni 86 725 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 4% i Malzbier 12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1934 roku). W procesie produkcji korzystano wyłącznie z urządzeń chłodniczych (lodu naturalnego nie używano). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar nie poniósł znaczących strat w wyniku działań wojennych. Został zajęty przez wojska radzieckie i wkrótce uruchomiono w nim produkcję na potrzeby wojskowe. Zakład znajdował się w centrum miasta. Budynki były rozmieszczone wokół wewnętrznego placu o powierzchni 490 m kw. Kompleks fabryczny składał się z szeregu budynków, w tym: warzelni, składu chmielu, budynku mieszczącego piwnice z kadziami, zbiornikami fermentacyjnymi, obciążeniem piwa i częścią flaszakowni, następnie z budynku biurowego, hali maszyn, kotłowni, domu mieszkalnego oraz budynku restauracyjnego. Warzelnię opisano jako *budynek o ścianach murowanych z licówki, dach kryty dachówką, wymiary: 18,2 × 13,8 × 12,00 = 3000 m. sześć*. Pierwszy zachowany inwentarz sporządzono na dzień 31 grudnia 1945 roku, nie oddaje on więc faktycznego stanu zakładu po zakończeniu działań wojennych, bowiem pomiędzy 15 czerwca a końcem lipca część urządzeń zdemontowano. W warzelni pozostały: 1 kocioł warzelny żelazny, firmy Weigelwerk AG, pojemności 15 000 ltr.,

7 Kadź fermentacyjna miała poj. 13 hl, zakład nie posiadał leżakowni. Pomimo obecności w rejestrze handlowym jego działalność po 1920 roku wydaje się wątpliwa (być może browar działał sezonowo); informacja – Andrzej Urbanek.

8 Też: *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 94.

9 Dane z 29 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schultheiss-Brauerei Aktiengesellschaft.

o wym. 3000 × 1600 [mm] wys., do ogrzewania parą z miesządem. Zużycie 20%, uszkodzenia wojenne 30% [wynikłe niewątpliwie z niedokończonego demontażu]. Kadź filtracyjna żelazna firmy Weigelwerk AG. Pojemność 12 500 [litrów], średnica 3500 × 1500 z przekładnią ślimakową i miesządem. Zużycie 20%, uszkodzenia wojenne 30% [jw.]. Kadź filtracyjna żelazna firmy Weigelwerk AG o pojemności 13 500 ltr., średnica 3250 × 1500 z miesządem, przekładnią ślimakową, skrzynką biegów i urządzeniem hydraulicznym do podnoszenia miesząda. Zużycie 20%, uszkodzenia wojenne 30% [jw.]. Ponadto wymieniono: dwa miedziane korytka obciekowe (uszkodzone), silniki i pompy, wszystkie zdemontowane lub przygotowane do demontażu. Pozostałe urządzenia, w tym żelazne, emaliowane kadzie fermentacyjne i aluminiowe tanki fermentacyjne z armaturą wymieniono zbiorczo, co oznacza, że zostały one zdemontowane i nie znajdowały się w odpowiednich pomieszczeniach¹⁰. Faktyczne straty były więc większe niż 50%, jak oceniono to w sprawozdaniu rocznym. Z powodu znaczących zniszczeń nie przystąpiono do natychmiastowych prac zmierzających do uruchomienia browaru. Te odłożono na bliżej nieokreśloną przyszłość. Do browaru bytomskiego należała też zabudowana parcela, położona przy ul. Powstańców Warszawskich. Wokół podwórza wykładanego betonowymi płytami stały następujące zabudowania: lodownia, rozlewnia i biuro, stajnie, garaże i trzy budynki mieszkalne, wszystkie murowane, w stanie dobrym. Jak zapisano, użytkownikami budynków był browar, który zabudowania częściowo zajmował na warsztaty naprawcze, lodownię, stajnie, garaże i mieszkania służbowe dla swych pracowników¹¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 1 maja 1945 roku browar został przejęty pod zarząd państwowy z rąk rosyjskiego komendanta wojennego na miasto Bytom¹². 15 czerwca 1945 roku na polecenie władz radzieckich rozpoczęto jego demontaż. Został on wstrzymany po interwencji strony polskiej pod koniec lipca. Opiekę nad zakładem z ramienia PZPF w Zabrze sprawował Józef Dańczak¹³. Browar znalazł się w wykazie zakładów przewidzianych do upaństwowienia już pod koniec 1945 roku¹⁴. Zakład przeszedł na własność państwa

10 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 37, k. 8-31.

11 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5758, k. 8.

12 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 37, k. 1.

13 Tamże.

14 Browar umieszczono w wykazie z dn. 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze; AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z 12 lutego 1948 roku¹⁵. Dokumenty z postępowania zachowały się częściowo, jedynie w części dotyczącej nieruchomości będącej własnością browaru, położonej przy ul. Powstańców Warszawskich¹⁶.

Uwagi: Browar przejęto w pełnym ruchu [co oznacza, że do 5 maja 1945 roku pracował na rzecz zaopatrzenia armii radzieckiej¹⁷] bez jakichkolwiek uszkodzeń, wyposażony w surowce i materiały pomocnicze. Po skompletowaniu załogi [liczby pracowników nie podano, jedynie ogólną wysokość płac z okresu produkcji] przystąpiono natychmiast do produkcji. Niestety, na zarządzenie wyższych władz rosyjskich i polskich w dniu 15 czerwca 1945 r. zaczęto browar demontować i wywozić surowce. Po zawiadomieniu o demontażu ob. płk. [Eugeniusza] Szyra poczyniono starania w Moskwie i Warszawie o wstrzymanie demontażu. Z końcem lipca 1945 r. przyszło polecenie wstrzymania demontażu browaru i zwiezienia z powrotem wszystkich wywiezionych maszyn. Niestety, w międzyczasie browar został prawie w 50% zdemontowany, a surowce i materiały pomocnicze wywiezione, względnie rozkradzione. W czasie od 1 maja do 15 czerwca 1945 r. zdołano wyprodukować 400 hl piwa. Piwo to zostało zabrane przez poszczególne jednostki wojsk radzieckich, względnie komendanturę radziecką. Maksymalna zdolność produkcyjna browaru wynosi 30 000 hl piwa rocznie¹⁸. W związku z zaistniałą sytuacją za 1945 rok browar nie zapłacił żadnych podatków ani opłat na rzecz PZPF w Zabrzu. Nie podjęto też żadnych prac w celu jego ponownego uruchomienia. Zatrudniano 2 dozorców i 2 pracowników (określonych jako rzemieślnicy), zabezpieczających majątek browaru. Niektóre drobne przedmioty i środki produkcji przekazano do Hurtowni i Rozlewni Piwa w Bytomiu, mieszczącej się przy ul. Powstańców Warszawskich 28. W 1947 roku budynki nieczynnego browaru oddano pod zarząd Centrali Spółdzielni Ogrodniczej w Bytomiu, z zastrzeżeniem, że w budynkach browaru pozostały pod nadzorem do naszej dyspozycji [PZPF w Zabrzu] maszyny i urządzenia techniczne¹⁹. Zabudowania po byłym browarze w Bytomiu znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 103), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu

15 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 758.

16 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5758 i 26/5759.

17 Bytom został zajęty przez wojska radzieckie pod koniec stycznia 1945 roku; Buśkiewicz 2010, s. 171.

18 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 37, k. 1.

19 Tamże, sygn. 29, k. 23.

Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *nie ma decyzji*²⁰. Ostatecznie znalazł się on w ministerialnym wykazie zakładów nieczynnych przewidzianych do ewentualnego wykorzystania w ramach przemysłu piwowarsko-słodowniczego (wraz z browarami w Drozdowie, Koninie, Gliwicach i Złotoryi oraz kilkoma słodowniami)²¹. Plany te zrealizowano jedynie w przypadku browaru w Bytomiu i kilku słodowni. Bytomski browar uruchomiono ponownie dopiero w 1960 roku. Już w pierwszym roku osiągnięto produkcję rzędu 40 tys. hl. Zdolności produkcyjne stopniowo zwiększano i w 1975 roku uwarzono ponad 100 tys. hl piwa. Browar produkował wyłącznie na rynek lokalny, z czasem – z uwagi na szczupłość miejsca – likwidując rozlew do butelek, dystrybuując piwo w cysternach (do rozlewni zewnętrznych) i w beczkach²². Zakład nie przetrwał przemian ustrojowych i został zamknięty pod koniec lat dziewięćdziesiątych. W 2004 roku niszczące budynki po byłym browarze rozebrano.

Duszniki-Zdrój

Niemiecka nazwa miejscowości: Bad Reinerz.

Niemiecka nazwa zakładu: Reinerzer Brauhaus, Inh. Frau M. Kamolz-Rübartsch, Oberring 12/13²³.

Dane BWV: nr rejestru I 144-039. Jako datę założenia podano 1645 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 46 hl i kotłem warzelnym o poj. 46 hl (być może było to jedno proste urządzenie). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 100 hl, naczyń leżakowych zaś 500 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 4 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 28 900 hl, fermentacji 4500 hl, leżakowni 4246 hl). Browar produkował piwa dolnej fermentacji (od 1 kwietnia 1934 roku). Piv górnej fermentacji w okresie sprawozdawczym nie wytwarzano. Zakład nie posiadał własnej słodowni²⁴.

Stan zachowania budynków i urządzeń: kompleks składający się z restauracji, hotelu i browaru był położony przy rynku w Dusznikach-Zdroju. Został opisany następująco: *Składa się [on] z dwóch domów jednopiętrowych, podwórza, zabudowań gospodarczych, zabudowań browaru, 3 sal restauracyjnych*

20 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

21 Tamże.

22 Kronika 1995, s. 101.

23 W wykazie z 1942 roku jako: Stadtbrauerei, Reinerzer Brauhaus Marg. Schwierz; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 54.

24 Dane z 29 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Reinerzer Brauhaus, Inh. Frau M. Kamolz-Rübartsch.

z bufetem, kuchni, magazyniku, kantorku, hotelu [na który składa się] 15 pokoi, 2 holi, mieszkania prywatnego [złożonego z] 3 pokoi, łazienki, spiżarki, mieszkania dla służby dwupokojowego, kuchni. Sam browar opisano jako składający się z warzelni, chłodni, piwnicy, fermentacji, 3 piwnic składowych, 1 piwnicy na lód, magazynu na lód, hali obciążowej, strychów, szop, stajni, garażu, wozowni i podwórza. Warzelnia: 1 kocioł zacierowy stary system drewniany, obmurowany Nr 1, na 3960 l [uwaga: niezgodne z danymi niemieckimi, zapewne podanymi błędnie] Kocioł warzelny Nr 1 [na] 4600 l stary system, 1 kocioł do mycia masy filtracyjnej, rzeczny [!], 1 chłodnia żelazna talerzowa Nr 11 na 6103 l, kadź na wodę drewniana, 1 śrutownik stary system [z wagą automatyczną], 1 sito słodowe [zapewne chodzi o sito filtracyjne], 1 motor elektr. Nr 75502 (...), motor Sinkulus 100 l, odciągarka do piwa flaszkowego kranowa – stary system, 1 odciągacz do piwa beczkowego 2-kranowy – stary system, 1 filtr, 12 kuf słodowych [składowych] o pojemności [od] 1600 l do 2900 l, 2 kadzie fermentacyjne o poj. 2500 l, 3 węże gumowe do spuszczenia piwa z kuf słodowych [składowych], 2200 flaszek piwnych 1/3 l z korkami porc. [dalej dopisano odręcznie] korkownica ręczna, pompka ręczna, (...) 1 silnik elektr. z końcami, naczynie [nieczyt.] do mycia butelek na 60 l²⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w wykazie Głównego Urzędu TZP, skierowanym do Ministra Apropowizacji i Handlu z dnia 16 listopada 1945 roku, na podstawie którego przekazano ministerstwu zarząd nad wymienionymi przedsiębiorstwami. Nadano mu nr 21²⁶. Browar wykazano w sprawozdaniu bilansowym na dzień 31 grudnia 1945 roku ZPP-S w Zabrzu²⁷. Nie został on jednak wymieniony wśród zakładów, dla których sporządzono bilans otwarcia i inwentarz. Braku tego nie wytknięto w wewnętrznej korespondencji. Zapewne jest to związane z tym, iż formalne przekazanie na rzecz ZPP-S nastąpiło dopiero 12 czerwca 1946 roku (zaś bilans otwarcia sporządzono 4 marca 1946 roku)²⁸. Pod zarządem ZPP-S obiekt pozostawał krótko – jeszcze przed końcem roku oddano go na rzecz nieustalonego podmiotu (zapewne Zarządu Miejskiego Dusznik-Zdroju). Browar znalazł

25 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Żąbkowicki, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 16, k. 21, 23.

26 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 1, k. 83.

27 Tamże, sygn. 2, k. 2. Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu; AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

28 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Żąbkowicki, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 16, k. 1.

się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), kierownikiem był wówczas Władysław Dynarowski²⁹, i następnie przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z 21 kwietnia 1949 roku³⁰. Dokumentów dotyczących procesu upaństwowienia nie odnaleziono.

Uwagi: bilans otwarcia przedsiębiorstwa został sporządzony 4 marca 1946 roku przez dział księgowy ZPP-S w Zabrze i następnie zaakceptowany przez Stanisława Słowikowskiego z OUL w Kłodzku. Formalne przekazanie odbyło się 12 czerwca 1946 roku. Stroną przekazującą był OUL w Kłodzku (reprezentowany przez delegata obwodowego Stanisława Słowikowskiego), stroną przejmującą było zaś PZPP-S w Zabrze, reprezentowane przez komisję, w składzie której znaleźli się: Bronisław Wolański – delegat PZPP-S, Marian Smykała – inspektor produkcji PZPP-S, oraz Józef Suwaj – kierownik browaru w Rucewie (Szczepnej Śląskiej). W protokole powołano się na decyzję Głównego Urzędu TZP w Łodzi z 16 listopada 1945 roku. Zarządcą przedsiębiorstwa został Józef Suwaj. W protokole zastrzeżono, że *w myśl okólnika 128 z dnia 19.VI.1945 r. wydanego przez Ministerstwo Skarbu przedsiębiorstwo nie może być wydzierzawione osobom trzecim*³¹. Ze względu na charakter i wielkość produkcji nie przewidywano uruchomienia browaru. W sprawozdaniu z działalności PZPF w Zabrze za rok 1946 znalazła się lakoniczna wzmianka: *w związku z reprivatyzacją i z innych tytułów byliśmy zmuszeni oddać (...) 2 małe nieczynne browary w Dusznikach-Zdroju*³². Okoliczności tego przekazania nie są jasne, nie zachowały się bowiem żadne protokoły i korespondencja. Wskazują one jednak, że browar najprawdopodobniej przekazano pod Zarząd Miejski Duszniki-Zdrój. W wykazie urządzeń trzy pozycje określono (śrutownik dwuwalcowy z wagą Chronos oraz dwa motory elektryczne). W magazynie znajdowała się znaczna liczba beczek³³. Zapewne były to najwartościowsze elementy wyposażenia technicznego browaru, jednak dalszy los maszyn i urządzeń nie jest znany.

29 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

30 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 446.

31 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Żąbkowicki, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 16, k. 1.

32 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 5, k. 2.

33 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Żąbkowicki, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 16, k. 18, 23.

Duszniki-Zdrój

Niemiecka nazwa miejscowości: Bad Reinerz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Heinrich Sendler, Ring 15³⁴.

Dane BWV: nr rejestru I 244-025. Jako datę założenia podano 1598 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 33,74 hl i kotłem warzelnym o poj. 25 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 65 hl, naczyń leżakowych zaś 120 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 1,2 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 15 700 hl, fermentacji 2900 hl, leżakowni 1019 hl). Browar produkował wyłącznie piwa dolnej fermentacji (od 1885 roku). Daty zaniechania produkcji piw górnej fermentacji nie podano. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 10 ton sło³⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w lipcu (lub sierpniu) 1945 roku browar został umieszczony w wykazie przygotowanym przez przedstawiciela GO KERM na rejon kłodzki³⁶. Następnie znalazł się w wykazie Głównego Urzędu TZP, skierowanym do Ministra Apropowizacji i Handlu z dnia 16 listopada 1945 roku, na podstawie którego przekazano ministerstwu zarząd nad wymienionymi przedsiębiorstwami. Nadano mu nr 20³⁷. Browar wykazano w sprawozdaniu bilansowym na dzień 31 grudnia 1945 roku PZPF w Zabrzu³⁸. Nie został on jednak wymieniony wśród zakładów, dla których sporządzono bilans otwarcia i inwentarz. Braku tego nie wytknięto w wewnętrznej korespondencji. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z 3 stycznia 1946 roku. O *przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), podlegających pod Zarząd Miejski Duszniki-Zdroju³⁹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z 21 kwiet-

34 W wykazie z 1942 roku jako: Brauerei zum Hummelfürsten H. Sendler; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 54.

35 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Heinrich Sendler.

36 Wykaz przygotowany jest w języku niemieckim; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368.

37 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 1, k. 83.

38 Tamże, sygn. 2, k. 2. Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu; AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

39 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

nia 1949 roku⁴⁰. Dokumentów dotyczących procesu upaństwowienia nie odnaleziono.

Uwagi: według zgodnych informacji tradycja zakładu sięgała 1598 roku. W rękach rodziny Sendlerów browar znajdował się od 1854 roku. Do właścicieli należały też lasy, łąki i pola o orientacyjnej powierzchni 10 hektarów. W 1937 roku browar miał produkować jedynie piwa dolnej fermentacji i słód na własne potrzeby. W 1941 roku zakład wytwarzał słód oraz piwa dolnej i górnej fermentacji⁴¹. Produkcja została wygaszona w 1944 roku⁴². Po przejęciu na rzecz Zjednoczenia w Zabrze z uwagi na charakter i wielkość produkcji nie przewidywano jego uruchomienia. W sprawozdaniu z działalności PZPF w Zabrzu za rok 1946 znalazła się lakoniczna wzmianka: *w związku z reprivatyzacją i z innych tytułów byliśmy zmuszeni oddać (...) 2 małe nieczynne browary w Dusznikach-Zdroju*⁴³. Okoliczności tego przekazania nie są jasne, gdyż nie zachowały się żadne protokoły i korespondencja. Wydaje się, że browar przekazano pod Zarząd Miejski Dusznik-Zdroju⁴⁴. Dalszy los wyposażenia i urządzeń nie jest nam znany.

Gliwice

Niemiecka nazwa miejscowości: Gleiwitz.

Niemiecka nazwa zakładu: H. Scobel Loewenbier-Brauerei Gleiwitz, Germaniaplatz 6a⁴⁵.

Dane BWV: nr rejestru VI 145-001. Jako datę założenia podano 1892 rok. Browar posiadał warzelnię w porządku czteronaczyniowym (podwójnym), z kotłem zaciernym o poj. 80 hl i kotłem warzelnym o poj. 123 hl (pozostałych naczyń nie opisano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 3740 hl, naczyń leżakowych zaś 17 332 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 100 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 115 000 hl, fermentacji 180 000 hl, leżakowni 147 000 hl). Browar produkował piwa

40 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 448.

41 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 54.

42 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368, k. 37.

43 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 5, k. 2.

44 Ponieważ miasto uniknęło zniszczeń wojennych, już w 1946 roku zorganizowano Międzynarodowy Festiwal Chopinowski. Hotele, pensjonaty i restauracje znacjonalizowano. Zapewne w związku z tym infrastruktura hotelowa (choć z browarem) trafiła pod zarząd miejski, zob. np. „Naprzód Dolnośląski” nr 137 z 27 lipca 1946 roku, s. 6.

45 Literatura dotycząca dziejów browaru Scobel w Gliwicach: Różyński 2000; tenże 2020. W 1942 roku głównym piwowarem był Jacob Hailer; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 274.

dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 5,6% i Caramel-Malzbier 11,6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1930 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁴⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z 14 marca 1952 roku zapisano: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest Browarem, od roku 1945 nieczynnym z powodu zdemontowania w związku z wojną większości urządzeń. (...) Po wojnie przedsiębiorstwo znajdowało się początkowo z Zarządzie Spółdzielni Spożywców w Gliwicach na podstawie decyzji Tymczasowego Zarządu Państwowego z 30.VII.1945 r. Następnie na podstawie reskryptu Głównego Urzędu Tymczasowego Zarządu Państwowego w Łodzi z 16.XI.1945 r. (...) przedsiębiorstwo zostało przekazane przez Spółdzielnię dnia 24.V.1946 r. Państwowemu Zjednoczeniu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu i przez to Zjednoczenie przejęte. Równocześnie Zjednoczenie pozostawiło Spółdzielnię w najemnym posiadaniu nieruchomości przedsiębiorstwa i oddało znajdujące się w obiekcie urządzenia i ruchomości pod dozór Spółdzielni⁴⁷. W momencie sporządzania inwentarza majątku przejętego przez Zarząd Państwowy browar był całkowicie ogołocony z wyposażenia. Spis liczy zaledwie 16 pozycji, w tym 1 tank na piwo aluminiowy, 380 hl, zgnieciony, częściowo rozmontowany, (...) 1 kufa bez obręczy (drzewo zdrowe) o poj. 82-85 hl czy też zdewastowana maszyna nieokreślonego przeznaczenia (złom) 1000 kg⁴⁸. Browar był położony w centrum miasta, w skład przedsiębiorstwa wchodziły zaś nieruchomości położone przy placu Piastów 6/6a, ul. Piwnej i ul. Na Piasku. Wokół rozległego podwórza, w części wykładanego płytami betonowymi, usytuowano szereg budynków, w tym: warsztaty mechaniczne, warsztaty samochodowe, szopy, magazyn słoju, kotłownię wraz z wytwórnią sztucznego lodu, magazyn chmielu, magazyn piwa, budynek fermentacji i piwnicy składowej, warsztat bednarzski, warzelnię z laboratorium, stajnie, budynki mieszkalne, biura, garaże oraz wypalony budynek restauracji. W większości były to budynki murowane, w mniejszym lub większym stopniu zniszczone na skutek działań wojennych. Budynek warzelni i laboratorium opisano jako dwupiętrowy, z poddaszem, o fundamentach betonowych, podpiwniczony, murowany o ścianach masywnych, podłogi betonowe, stropy [częściowo] drewniane, [częściowo] betonowe, dach drewniany dwuspadowy kryty papą (wym. 11,60 x 12,50 x 13,00, pow. 145 m kw., kubatura 1885 m sześć.)⁴⁹.*

46 Dane z 9 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: H. Scobel Loewenbier-Brauerei Gleiwitz.

47 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5414, k. 4.

48 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 15, k. 184.

49 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5414, k. 18-19.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładna data przejścia pod zarząd państwowy nie jest znana. Zapewne nastąpiło to około poł. 1945 roku⁵⁰. Browar został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z 18 marca 1947 roku (wykaz nr 26, jako Browar w Gliwicach, ul. Piastów 6a, l.p. 105)⁵¹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 50 Ministra Przemysłu i Handlu z 14 lipca 1948 roku⁵². Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 14 marca 1952 roku w Gliwicach, w biurze położonym na terenie browaru przy ul. Piastów 6a, w obecności Andrzeja Dercza, kierownika Spółdzielni Spożywców w Gliwicach (zdający), i Bolesława Supińskiego, przedstawiciela Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego (dawniej: Centralny Zarząd Państwowego Przemysłu Fermentacyjnego), jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 18 października 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁵³.

Uwagi: w trakcie działań wojennych zakład został częściowo uszkodzony (wypaleniu uległ np. budynek restauracji). Żadnych informacji o stanie budynków i urządzeń w momencie wkroczenia wojsk radzieckich nie udało się odnaleźć. W późniejszych dokumentach pisano enigmatycznie o demontażu urządzeń *z powodu działań wojennych*. Faktycznie zostały one niemal całkowicie zdemontowane i wywiezione przez wojska radzieckie. Zbyteczne – z punktu widzenia Zjednoczenia – budynki przekazano w użytkowanie Spółdzielni Spożywców, z zastrzeżeniem opieki nad resztkami wyposażenia. W kwestionariuszu z 24 czerwca 1950 roku odnotowano, że browar jest pod nadzorem Spółdzielni Spożywców w Gliwicach od 15.6.1946 r., PZPF w Zabrze ponosi jedynie koszty jak opłaty katastralne, podatek gruntowy, itp.⁵⁴ Nigdy nie powstały plany odbudowy czy chociażby częściowej rekonstrukcji browaru. Zabudowania po byłym browarze w Gliwicach znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu

50 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu; AAN Warszawa, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

51 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

52 MP nr 68 z dn. 23 sierpnia 1948 roku, poz. 526, lp. 261.

53 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5414, k. 2-3.

54 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 29, k. 6, 39.

piwowarsko-słodowniczego (poz. 98), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *nie ma decyzji*. Ostatecznie nieczynny zakład znalazł się w ministerialnym wykazie zakładów nieczynnych przewidzianych do ewentualnego wykorzystania w ramach przemysłu piwowarsko-słodowniczego (wraz z browarami w Drozdowie, Koninie, Bytomiu i Złotoryi oraz kilkoma słodowniami)⁵⁵. Te plany zrealizowano jedynie odnośnie browaru w Bytomiu i większości wymienionych słodowni. Zamierzenia co do nieruchomości w Gliwicach dotyczyły rozbudowy rozlewni i hurtowni piwa (co było związane z planowaną likwidacją podobnej placówki działającej przy ul. Szobiszowickiej 1), nie zostały one jednak zrealizowane⁵⁶. Decyzją Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego z grudnia 1954 roku (data dzienna nieczytelna) nieruchomość po byłym browarze „Skobel” (tak w oryginale) została przekazana w zarząd i użytkowanie Ministerstwu Handlu Wewnętrznego, na potrzeby Powszechnej Spółdzielni Spożywców w Gliwicach (użytkującej obiekt od poł. 1946 roku). Tym samym nieruchomość ostatecznie wyłączono ze struktur przemysłu piwowarskiego. Stroną przekazującą było Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego⁵⁷. Budynki browaru zachowały się w większości do dziś. W latach 1999-2021 funkcjonował w nich popularny klub o nazwie Stary Browar. W 2021 roku nieruchomość wystawiono na sprzedaż.

Głubczyce

Niemiecka nazwa miejscowości: Leobschütz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei A. Weberbauer GmbH, Malzstr. 1⁵⁸.

Dane BWV: nr rejestru VII 145-004. Jako datę założenia podano 1854 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 45,63 hl i kotłem warzelnym o poj. 108,50 hl (pozostałych naczyń nie scharakteryzowano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 4284,84 hl,

55 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

56 Plany mogły zakładać odbudowę zakładu, ale też urządzenie tam rozlewni i hurtowni lub magazynów etc.

57 Decyzja nr IN8/Sp-158/54; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 6, k. 7.

58 Rok założenia 1856, oparty na przejściu tradycji browaru miejskiego (Stadtbrauerei), od 1908 w formie spółki z o.o. (GmbH). W 1942 roku piwowarem był Josef Back. Okres rozliczeniowy od 1 września do 31 sierpnia. Zatrudnienie wahało się około 190 osób; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 476.

naczyń leżakowych zaś 16 930,44 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 100 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 110 430 hl, fermentacji 193 890 hl, leżakowni 143 795 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramelbier 12% ekstraktu). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁵⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: Cały komplet fabryczny można podzielić na trzy zasadnicze części: część obejmującą garaże, warsztaty mechaniczne, kompresor amoniakalny o wydajności 300 000 kal., wytwórnię lodu sztucznego, susznię mokrego młota oraz podręczne pomieszczenie służbowe. [Następnie] część obejmującą warzelnię podwójną (o pojemności kotła warzelnego 80 hl) z filtrem, chłodniki powierzchniowe i talerzowe, stację pomp. Zmiękczalnię wody, kotłownię z zainstalowanymi dwoma dwupłomienicowymi kotłami parowymi, walczakami o pow. 120 m kw. każdy i ciśnieniem 12 atm., halę maszyn z zainstalowanymi dwoma maszynami parowymi systemu Raupach o mocy 500 PS, dwa generatory prądu zmiennego o mocy 500 amper, 220 volt. [Kolejna] część obejmująca laboratorium, jedno mieszkanie służbowe, warsztat stolarski i bednarski, urządzenia do czyszczenia i śrutowania słoju, magazyn chmielu, magazyn słoju, smolarnię, umywalnię beczek, obciąg piwa butelkowego z zainstalowanymi dwoma automatycznymi maszynami do czyszczenia butelek systemu Delta i Saxo, dwoma automatycznymi obciagaczkami na 24 kranów, oraz pasteryzator o poj. 1200 but. pojemności 0,5 l, obciąg beczkowy, pralnię masy filtracyjnej, piwnicę fermentacyjną z zainstalowanymi kadziami dębowymi o pojemności 4181,48 hl oraz tankami aluminiowymi o pojemności 3770,80 hl, piwnice składową z zainstalowanymi tankami emaliowanymi i aluminiowymi o pojemności 11 728 hl. W przyległej części znajdowało się kino dzierżawione Przedsiębiorstwu Państwowemu Film Polski. Browar należy uważać za zakład o wysokim stopniu mechanizacji oraz posiadający nowoczesne aparaty i urządzenia. Budynki fabryczne murowane, kryte blachą względnie papą, są w doskonałym stanie. Cały teren fabryczny wyposażony jest w prawidłowo założone instalacje elektryczne, wodociągowe, chłodnicze i ogrzewalne⁶⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: po zajęciu Głubczyc przez Rosjan browar został zajęty przez wojsko⁶¹. 26 lipca 1945 roku zakład przekazano stronie polskiej⁶². Wraz z likwidacją agend

59 Dane z 8 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei A. Weberbauer GmbH.

60 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5441, k. 11-12; AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 5, k. 15-17.

61 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 589, k. 4; sygn. 590, k. 176.

62 Tamże, sygn. 590, k. 162-163.

GO KERM na tym terenie (wrzesień – październik 1945 roku) zakład trafił pod opiekę TZP, które przekazało go Śląsko-Dąbrowskiemu ZPP-S w Zabrze (dokumenty nie zachowały się)⁶³. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 50 Ministra Przemysłu i Handlu z 14 lipca 1948 roku⁶⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 8 czerwca 1949 roku w biurze browaru w Głubczycach, w obecności dyrektora browaru Rudolfa Bogdaniego (zdający) i Józefa Gierlackiego, przedstawiciela CZPPF w Warszawie, wyznaczonego do objęcia tego przedsiębiorstwa. Protokół ten (wraz z protokołami uzupełniającymi) został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 11 grudnia 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁶⁵.

Uwagi: po wkroczeniu do Głubczyc Rosjan browar został zajęty przez wojsko. Armia Czerwona uruchomiła w nim produkcję na własne potrzeby, jednak już w lipcu zakład został przekazany stronie polskiej. Zachował się protokół z tego wydarzenia, zawierający ogólny spis budynków i inwentarza. Ze strony polskiej protokół podpisali: starosta Leobschütz (polska nazwa nie była jeszcze ustalona) Kopczyński, przedstawiciel rządu Jagoszewski oraz pełnomocnik GO KERM Rajczyk. W protokole zaznaczono: *Cały oddawany browar znajduje się w pełnym komplecie z technologicznym i mechanicznym urządzeniem dla produkcji 15 000 ltr. piwa na dobę. Gotowej produkcji browar nie posiada. Półfabrykatów i surowca również nie posiada*⁶⁶. W strukturach PZPF w Zabrzu browar w Głubczycach stał się częścią składową zakładu obejmującego trzy słodownie i browar. *Browar jest przedsiębiorstwem fabrycznym produkującym piwo, posiadającym własną kotłownię i siłownię oraz urządzenia pozwalające na korzystanie z ogólnej sieci elektrycznej*⁶⁷. Pomimo gotowości do podjęcia produkcji browar utrzymywano w stanie tzw. zimnej rezerwy. W czerwcu 1950 roku nadal zaliczano go do zakładów nieczynnych, pozostających w administracji PZPF w Zabrzu. Zatrudniano trzech dozorców, konserwatora i administratora. Odnotowano, że *demon-tażu się nie przeprowadza, ponieważ zakład będzie uruchomiony na dz. 1.1.1951 r.*⁶⁸

63 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu; AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

64 MP nr 68 z dn. 23 sierpnia 1948 roku, poz. 526, lp. 151.

65 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5441, k. 2-9.

66 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 590, k. 163-164.

67 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5441, k. 11.

68 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 29, k. 37-38.

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze z siedzibą przy wciąż nieczynnym browarze w Głubczycach (ul. I Armii 16). W skład przedsiębiorstwa weszły browary w Głubczycach i Raciborzu, trzy słodownie w Głubczycach, hurtownie piwa w Głucholazach, Goświnowicach, Prudniku i Głubczycach oraz nieczynny browar w Prudniku i nieczynna słodownia w Branicy⁶⁹. Zgodnie z zapowiedzią zakład ruszył w 1951 roku. Już w pierwszym roku udało się wyprodukować 55 585,21 hl piwa⁷⁰. Jęczmień skupowano na lokalnym rynku za pośrednictwem Państwowych Zakładów Zbożowych. Produkowano słód w dwóch asortymentach: eksportowym i krajowym. Słód eksportowy sprzedawano za pośrednictwem Centrali Handlu Zagranicznego Rolimpex. Słód przeznaczony na rynek krajowy trafiał na rynek krajowy, do ZP-S w Kłodzku, Zabrze, Tychach i Żywcu, następnie również w Ostrowie Wielkopolskim, Bielsku, Jeleniej Górze i Okocimiu. Kielki sprzedawano do wytwórni pasz w Gdańsku⁷¹. W 1955 roku wyprodukowano 79 tys. hl piwa, następnie znacząco przekraczano 100 tysięcy hl. Wzrost produkcji był związany z modernizacją browaru: w latach 1955-1960 drewniane kufy zastąpiono tankami stalowymi, w 1965 roku zainstalowano zaś nową warzelnię, zakupioną w Czechosłowacji⁷². Browar przetrwał przemiany ustrojowe po 1989 roku i po kilku zmianach własnościowych funkcjonuje do dziś.

Głucholazy

Niemiecka nazwa miejscowości: Ziegenhals.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zum Bergkeller GmbH, Adolf Hitler Str. 7⁷³.

Dane BWV: nr rejestru 145-007. Jako datę założenia podano 1888 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 49,01 hl i kotłem warzelnym o poj. 101,66 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 720 hl, naczyń leżakowych zaś 3046 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 25,4 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 64 200 hl, fermentacji 32 500 hl, leżakowni 25 870 hl). Browar produkował

69 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

70 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14230, nlb.

71 Tamże, sygn. 14231, nlb.

72 Kronika 1995, s. 137-138.

73 W 1942 roku piwowarem był Alfred Hannig; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 886.

piwa dolnej i górnej fermentacji (Porter 17%, Caramel 12% i Einfachbier 4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1916 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁷⁴.

Stan zachowania budynków i urządzeń⁷⁵: zabudowa fabryczna składała się z trzech połączonych budynków. Zasadniczą część tworzył trzypiętrowy budynek murowany z czerwonej cegły, z dominującym kominem wtopionym w elewację boczną. W tej części łączył się on z parterowym budynkiem maszynowni, będącym rodzajem łącznika, prowadzącym do piętrowego budynku murowanego. W opisanych powyżej budynkach mieściły się wszystkie urządzenia produkcyjne, wraz z maszyną do wytwarzania sztucznego lodu. Wszystkie trzy części kompleksu były pokryte papą, ich łączna kubatura wynosiła zaś 16 471 m sześć. Do kompleksu należały murowane budynki gospodarcze, w tym piętrowy kompleks restauracyjno-hotelowy (kuchnia, sala restauracyjna, siedem pokoi *do adaptacji*), parterowa sala teatralna, piętrowy budynek kinoteatru, a także stajnie i tzw. ustępy. Całość uzupełniały drewniane szopy, mieszczące magazyny węgla, smaru i olejów, garaże, bednarnię, wozownię oraz skład butelek. Na poddaszu głównego budynku był usytuowany zbiornik na wodę. Obok mieścił się śrutownik pięciowalcowy z wagą automatyczną systemu Seck, zaopatrzony w maszynę do czyszczenia słodu z magnesami. Warzelnia zestawiona była nietypowo z trzech naczyń: kadzi zaciernej o poj. 68 hl, kotła zaciernego o poj. 49,01 hl i kotła warzelnego (opisywanego jako panew) o poj. 96 hl⁷⁶. Brzeczkę studzono na chłodniku talerzowym o poj. 96 hl⁷⁷. Końcowy etap chłodzenia odbywał się poprzez przepuszczenie brzeczki przez miedziany aparat chłodzący. W dziale fermentacji znajdowało się 17 dębowych kadzi fermentacyjnych o łącznej pojemności 550 hl. Piwnica składowa wyposażona była w 72 kufy dębowe o łącznej pojemności

74 Dane z 6 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczk: BVDB, karta: Brauerei zum Bergkeller GmbH.

75 O browarze w Głucholazach powstał odrębny artykuł: Dryja 2022, s. 77-114.

76 Jest to zasadniczo zgodne z kartą informacyjną browaru z 1937 roku, aczkolwiek pojemność kotła warzelnego określono tam na 101,66 hl; Archiwum GGB, teczk: Brauregister der Vereinigung der Deutschen Brauwirtschaft, karta: Brauerei Zum Bergkeller G.m.b.H. Ziegenhal. Nie znamy producenta urządzeń, wydaje się prawdopodobne, że była to firma Weigelwerk z Nysy, która wykonywała w browarze drobne modernizacje; AP Opole, Zakłady Weigla Spółka Akcyjna w Nysie, sygn. 504, k. 191.

77 Po opisie chłodnika talerzowego wspomniano o niekompletnym filtrze do trubu. Jest to ciekawe określenie fachowe, oznaczające osad gromadzący się na dnie kadzi wirowej lub tacy chłodniczej podczas schładzania brzeczki. Osad ów oddziela się od brzeczki, gdyż może nadać nieprzyjemny posmak gotowemu piwu. Termin wywodzi się z niemieckiego słowa *trübe* (mętność, zmętnienie) i w formie *trub* występuje również w języku angielskim.

1880 hl. W dziale rozlewu uruchomiono 10-ramowy filtr do piwa Vulkan i izobaryczny aparat do obciążu piwa do beczek Phönix o wydajności około 15 hl/godz. Z powodu istotnych uszkodzeń urządzeń nie udało się uruchomić rozlewu do butelek⁷⁸. Remont urządzeń rozlewczych podjęto dopiero w 1947 roku i jak relacjonował Zarząd *prace w tym kierunku są już daleko posunięte i po uzupełnieniu urządzeń wodnych, oraz wykonaniu potrzebnych szczotek możliwe będzie przystąpienie do natychmiastowego uruchomienia tego działu*⁷⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie browaru przejęto od wojskowych władz radzieckich 28 lipca 1945 roku. Odbył się to z udziałem władz Zarządu Miejskiego, przedstawiciele dowództwa grupy operacyjnej wojsk radzieckich oraz kierownika technicznego browaru Jana Krzysztofowicza. Protokół zdawczo-odbiorczy został odesłany do Starostwa Powiatowego w Nysie⁸⁰. W drugiej połowie roku browar znalazł się pod zarządem PZPF w Zabrze⁸¹. Następnie wymieniono go dwukrotnie wśród zakładów podlegających upaństwowieniu zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 18 marca 1947 roku (wykaz nr 26, jako Browar, Zarząd Państwowy Rządu Niemieckiego GmbH w Głucholazach, ul. Stalina 7, l.p. 103 oraz Browar Sp. z ogr. odpow. w Głucholazach, pow. Nysa, ul. Marsz. Stalina 7, l.p. 104)⁸². Błąd w zarządzeniach Wojewódzkiej Komisji powielono i z niezrozumiałych względów wydano dwie decyzje o nacjonalizacji, umieszczone następnie w „Monitorze Polskim”: orzeczenie nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z 12 lutego 1948 roku⁸³ oraz orzeczenie nr 50 Ministra Przemysłu i Handlu z 14 lipca 1948 roku⁸⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 11 stycznia 1952 roku *w lokalu przedmiotowego przedsiębiorstwa w Głucholazach*, w obecności sprawującego zarząd nad

78 W dziale rozlewu piwa do butelek opisano: kolisty aparat automatyczny do zamaczania flaszek na 600 butelek, aparat automatyczny do mycia butelek Revolver-Phönix na 10 butelek, aparat do mycia butelek Phönix na 45 sztuk, zdekompletowany automatyczny aparat do obciążu piwa Phönix o ośmiu kranach i wydajności 2000 litrów na godzinę, a nawet pasteryzator parowy na 100 butelek.

79 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 119, k. 5.

80 Oryginał dokumentu nie zachował się. Znamy go jedynie z późniejszych wzmianek.

81 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu; AAN, Ministerstwo Aproprowiacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

82 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

83 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 860.

84 MP nr 68 z dn. 23 sierpnia 1948 roku, poz. 526, lp. 260.

przedsiębiorstwem Rudolfa Bogdaniego⁸⁵ (zdający) i Bronisława Piwody, działającego w imieniu Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego (dawna nazwa: Centralny Zarząd Przemysłu Fermentacyjnego). Protokół, wraz z dokumentami i protokołami uzupełniającymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego 14 marca 1954 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁸⁶.

Uwagi: pomiędzy 28 lipca a 17 grudnia 1945 roku trwały prace mające na celu uruchomienie browaru⁸⁷. Przez nieco ponad dwa miesiące zakład pozostawał w administracji radzieckich władz wojskowych. Przejęty przez Rosjan w stanie nienaruszonym, zapewne zaopatrzony w podstawowe surowce i zapasy piwa (o czym świadczą beczki wyprowadzone poza teren zakładu), został doprowadzony do stanu, w którym podjęcie produkcji nie było możliwe⁸⁸. Pierwsze miesiące pod zarządem władz polskich opisuje raport sporządzony na potrzeby ZPP-S w Zabrze. Czytamy w nim: Browar w chwili przejścia od Władz Wojskowych Radzieckich (...) przedstawiał bardzo przykry widok. Wojna nie oszczędziła również i tego przedsiębiorstwa. Wprawdzie zasadnicze urządzenia pozostały, jednak potrzeba było włożyć olbrzymią ilość pracy i energii, by usunąć uszkodzenia w maszynach: parowej, kompresorze amoniakalnym, następnie w warzelni, hali akumulatorów, która była zdekompletowana i rozbita, naprawić pasy transmisyjne, przyprowadzić do porządku i higieny obiekty browarniane, a przy tym zabezpieczyć i spisać pozostały inwentarz, by w końcu móc pomyśleć o zaopatrzeniu przedsiębiorstwa w surowiec, węgiel, smary, oleje, amoniak, kwas węglowy, transport beczkowy i środki transportowe. Trzeba było również przygotować warunki do pracy w administracji, lokal odpowiednio urządzić i zaopatrzyć w niezbędne druki, potrzebne dla prawidłowego prowadzenia kancelarii i księgowości. Ponieważ warunki sanitarne w całym obiekcie tak wewnątrz, jako też z zewnątrz były okropne – musiało się również w jakiś sposób rozwiązać ten problem, tym bardziej że w tym okresie ciężko było o ludzi do pracy: Niemców ze względu na to, że Władze Polskie dopiero się konstituowały, Polaków

85 W protokole zaznaczono: w miejsce b. kierownika powyższego przedsiębiorstwa, ob. mgr. Cygana Stanisława.

86 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5395, k. 2-8.

87 Do momentu włączenia w struktury ZPP-S browar był najprawdopodobniej samodzielnym przedsiębiorstwem, podległym Zarządowi Miejskiemu. O jego ewentualnej przynależności do ZP-S w Zabrze brak informacji w zachowanych źródłach. Współcześnie wyrażano nawet wątpliwości, czy browar po wojnie wznowił w ogóle produkcję, zob. Chrobak 2007, s. 39.

88 W opisie browaru zaznaczono: Zapasów piwa, słodu, węgla i innych materiałów pomocniczych poza wymienionymi w spisie inwentarza w browarze nie zastano; AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 41, k. 2.

również, ponieważ była ich znikoma ilość – a przychodzący nie chcieli się godzić na warunki, na których myśmy pracowali. Ważnym problemem było również uzyskanie zezwolenia od Władz Wojskowych Radzieckich na przejazd przez przednią część obiektów browarnianych na teren fabryki. Władze Radzieckie bowiem zajmowały całe przedsiębiorstwo browarniane i dopiero 28 lipca 1945 r. zdały naszemu Zjednoczeniu tylko obiekt browarniany przeznaczony do produkcji, zatrzymując przednią część tychże i przeznaczając je na magazyny wojskowe. Chcąc dostać się do browaru trzeba było przejechać przez przednią część, na co Władze Wojskowe nie zezwalały. Można było wprawdzie przejechać przez sąsiedni ogród nie należący do browaru, jednak ze względu na teren rozmokły zwłaszcza w okresie opadów przewóz węgla i słodu był niemożliwy, dopiero w drodze porozumienia po długich pertraktacjach z Wojskiem Radzieckim uzyskano pozwolenie na przejazd, który umożliwił zaopatrzenie browaru w potrzebny surowiec i materiały. Niejednokrotnie narażało się życie, chcąc przeprowadzić konieczne dla przedsiębiorstwa zaopatrzenie, czy też zatrzymać pozostały inwentarz. Wymienione trudności zostały jednak dzięki olbrzymiemu wysiłkowi pokonane. Spisano inwentarz, naprawiono uszkodzenia w maszynach, skompletowano hale akumulatorów i ponaprawiano pasy transmisyjne, przyprowadzając tym samym obiekt browaru do stanu nadającego się do produkcji. Usunięto również wszelkie nieczystości, zalegające wewnątrz i teren fabryczny, a po zdezynfekowaniu stworzono również dla produkcji możliwe warunki sanitarne. Doprowadzono również jeden pokój przeznaczony na biuro do porządku. Wreszcie sprowadzono sód, węgiel, amoniak, kwas węglowy i smary i dnia 17 XII 1945 rozpoczęto produkcję piwa. Trudności w dowozie surowca i innych materiałów były olbrzymie. Nie było środków transportowych, zatem tylko przygodnie korzystało się z okazji. Po towar, który było ciężko zdobyć, jeździło się wiele razy w zimie pociągami na buforach w warunkach urągających człowiekowi⁸⁹. Browar nie posiadał własnej słodowni i był zmuszony do sprowadzania surowca z odległego o 26 km zakładu należącego do nieczynnego browaru w Goświnowicach. Wodę do produkcji czerpano ze źródła wykutego w skale na terenie browaru, do celów gospodarczych zaś z wodociągów miejskich. Jedynie kompresor amoniakalny i przednia część browaru (chodzi o budynki gospodarcze) były zasilane prądem miejskim. Wnętrze browaru oświetlano własnym prądem z akumulatorów. Pomimo wielu trudności jeszcze przed końcem 1945 roku udało się uruchomić produkcję piwa. Pierwszą warkę ugotowano 17 grudnia, do końca roku wyprodukowano zaś 53,20 hl piwa. Było ono jednak zbyt młode, by jeszcze przed końcem roku skierować je do sprzedaży⁹⁰. W związku z tym w 1945 roku

89 Tamże, sygn. 41, k. 1-3.

90 Tamże, k. 2.

browar nie płacił podatku obrotowego i akcyzowego oraz opłat na rzecz Zjednoczenia (zob. tab. 1).

Tab. 1 – produkcja piwa w browarze w Głucholazach w okresie od 17 grudnia 1945 do 31 sierpnia 1948 roku w rozbiciu na poszczególne lata, w hektolitrach.

1945 (17 XII – 31 XII)	1946	1947	1948 (1 I – 31 VIII)	Razem
53,20	4292,39	6951,03	5186,84	16 483,46

Przez cały okres działania browar produkował jeden gatunek piwa. Było to lekkie piwo jasne o zawartości 9% ekstraktu. Jak wynika ze sprawozdania kierownictwa głucholaskiego browaru, na rok 1946 ustalono limit produkcyjny w wysokości 5 tys. hl piwa. Tego planu nie udało się jednak wykonać. Uwarzono nieco ponad 4270 hl, choć jeszcze w połowie roku wydawało się, że plan zostanie znacząco przekroczony (zob. tab. 1). Tłumaczono to w następujący sposób: Zarząd Browaru zapoznał się z rynkiem zbytu, który w określonych przez Przełożoną Władzę ramach wchłonąłby całkowicie ustaloną produkcję. Gdyby nie konkurencja Browaru Tyskiego w okresie letnim, która spowodowała w naszym Browarze nagromadzenie się wielkiej ilości piwa, tak, że w miesiącach: wrześniu, październiku i listopadzie, Zarząd zmuszony był zaprzestać produkcji, ponosząc tym samym straty⁹¹. Co jednak ciekawe, w całorocznym sprawozdaniu CZPPF w Zabrzu browar w Głucholazach wykazał się wzorcowym wykonaniem planu na poziomie 122,6%. Było to możliwe dzięki trudno zauważalnej sztuczce księgowej. Tam *post factum* roczny limit obniżono do 3,5 tys. hl, nie informując o tym nawet kierownictwa browaru (zob. tab. 2)⁹².

Tab. 2 – zestawienie planów produkcji i sprzedaży browaru w Głucholazach (dane za rok 1946 przed korektą) z faktycznymi wynikami w latach 1946 i 1947. W rubrykach plan i wykonanie wielkości podano w hektolitrach, obok przeliczenie procentowe.

	1946			1947		
	plan	wykonanie	%	plan	wykonanie	%
produkcja	5000	4270,20	85	5000	6951,03	139
sprzedaż	5000	3786	75,7	5000	6933,64	138,6

91 Tamże, sygn. 70, k. 2.

92 Jeszcze w 1947 roku kierownictwo browaru w corocznym sprawozdaniu przedstawiło zestawienie, z którego wynikało, że niewykonanie planu w wysokości 5 tys. hl za 1946 rok udało się z powodzeniem przełamać i nadrobić w kolejnym roku.

Decyzją PZPF plan produkcji i sprzedaży na rok 1947 został wyznaczony na poziomie 5 tys. hl. Dyrekcja Zjednoczenia jednakowoż, widząc uaktywnioną placówkę zezwoliła na większą produkcję⁹³. Wyprodukowano 6951 hl piwa, przekraczając założenia planu o 39% (zob. tab. 1). Produkcja w poszczególnych miesiącach przebiegała harmonijnie i bez większych zakłóceń. Jedynie w listopadzie znacząco ograniczono liczbę wykonywanych warek, co było związane z załamaniem pogody i koniecznością zbytu leżakujących zapasów. Jeszcze w październiku wyprodukowano bowiem ponad 800 hl piwa. Nie wszystko przebiegało jednak po myśli kierownictwa, które w sprawozdaniu donosiło centrali w Zabrze: *Jeżeli chodzi o zbyt piwa, to najważniejszym dla nas obecnie konkurentem (...) jest browar w Brzegu „Społem”, który zbierając i posługując się całą masą beczek z innych browarów, a zwłaszcza oznaczonych cechami n/browaru, zarzucał i zarzuca rynek Nysy i okolice swoimi piwami*⁹⁴. Rok 1948 okazał się ostatnim w dziejach głucholańskiego browaru, aczkolwiek w jego pierwszej połowie nic nie wskazywało na tak dramatyczne zakończenie. Dyrekcja PZPF w Zabrzu wyznaczyła limit produkcyjny zakładający wyprodukowanie 6 tys. hl piwa, jednak z uwagi na dobrą koniunkturę i faktyczne możliwości browaru zwiększyła ten plan o kolejne dwa tysiące⁹⁵. Tymczasem decyzją CZPPF w Warszawie z 11 sierpnia produkcję w browarze wstrzymano z dniem 1 września, przekształcając zakład w samodzielną rozlewnię i hurtownię piwa oraz wytwórnię wód gazowych⁹⁶. Ostatnia beczka piwa opuściła browar 22 września 1948 roku. Tę datę można uznać za symboliczny koniec lokalnego piwowarstwa w Głucholazach.

Tab. 3 – przeciętna liczba pracowników browaru w Głucholazach w latach 1945-1948, w podziale na pracowników umysłowych i fizycznych.

Rok	Pracownicy umysłowi		Pracownicy fizyczni		Razem
	Pracownicy techniczni	Pracownicy administracyjni	Pracownicy fizyczni przy produkcji	Pracownicy fizyczni – pomocniczy	
1945	1	2	4	2	9
1946	7		21		28
1947	5		21		26
1948	7		21		28

93 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 109, k. 2.

94 Tamże, sygn. 70, k. 5.

95 Tamże, sygn. 153, k. 2.

96 Pismo CZPPF z dnia 11 sierpnia 1948 roku nr L.dz. 6/Zbyt/P/995/48, podane do browaru pismem PZPF w Zabrzu z dnia 14 sierpnia nr L.dz. VI/1-74/48, tamże.

Po przejęciu w lipcu 1945 roku browar uruchamiano niewielkimi siłami. Załoga składała się z dziewięciu osób, w tym trzech Polaków pracujących na stanowiskach kierowniczych i sześciu Niemców zatrudnionych jako robotnicy fizyczni⁹⁷. Pracownicy niemieccy należeli do dawnego personelu browaru, byli to zapewne fachowcy z wieloletnim stażem. W roku 1945 kwestia wynagrodzeń nie była jeszcze regulowana centralnie. Poszczególne browary kształtowały więc siatkę płac opartą na realnych możliwościach, przestrzegając jednak, by płace Niemców odpowiadały stawkom minimalnym. W Głuchołazach pracownik zatrudniony przy produkcji zarabiał przeciętnie 922 zł, pracownik pomocniczy zaś 778 zł. Dużo wyższe było uposażenie administracji, której przeciętna pensja wynosiła 2380 zł. Po uruchomieniu browaru liczba pracowników wzrosła do 28, z czego 21 osób znalazło zatrudnienie przy produkcji, 7 zaliczono zaś do pracowników administracyjnych (zob. tab. 3). Dyrektorem naczelnym browaru był Stanisław Cygan, kierownikiem technicznym Jan Krzysztofowicz, funkcję głównego księgowego sprawował R. Stępień⁹⁸.

Tab. 4 – przeciętna pensja miesięczna w browarze w Głuchołazach latach 1945-1948, w rozbiciu na pracowników umysłowych i fizycznych, w złotych.

Rok	Pracownicy umysłowi		Pracownicy fizyczni		Razem
	Pracownicy techniczni pensja za miesiąc ogółem za rok	Pracownicy administracyjni pensja za miesiąc ogółem za rok	Pracownicy fizyczni przy produkcji pensja za miesiąc ogółem za rok	Pracownicy fizyczni – pomocniczy pensja za miesiąc ogółem za rok	
1945	2120,00 17 470,00	2380,00 31 295,00	922,00 17 307,00	778,00 8654,20	– 74 726,20
1946	b.d.		b.d.		b.d.
1947	6730,58 484 602,20		3530,88 889 782,90		– 1 374 385,10
1948	13 721,86 1 029 139,60		5068,21 922 414,55		– 1 951 554,15

⁹⁷ Tamże, sygn. 41, k. 2.

⁹⁸ Nazwiska ustalone na podstawie zachowanych dokumentów oraz: *Kronika* 1995, s. 139. Imienia R. Stępnia nie udało się ustalić. W *Kronice przemysłu piwowarskiego* pojawia się również nazwisko Antoniego Wawrykowa, którego postać nie występuje w analizowanych źródłach.

Sprawozdanie z działalności browaru za rok 1946 nie podaje już rozróżnienia na pracowników polskich i niemieckich⁹⁹. W opinii kierownictwa był to okres doboru odpowiedniego personelu w administracji i dziale produkcji¹⁰⁰. Niemców zastępowano polskimi pracownikami. W głucholańskim browarze proces ten zakończono w 2. poł. 1946 roku. O jego konsekwencjach kierownictwo browaru pisało w corocznym sprawozdaniu: *Wielką trudnością w pracy było po odejściu Niemców-fachowców szkolenie młodego narybku w poszczególnych działach. Obecnie jednak niektórzy robotnicy już przyuczeni całkiem możliwie wywiązują się z obowiązków*¹⁰¹. W 1948 roku zatrudnienie ustabilizowało się (zob. tab. 4), szkolenie załogi zaczęło zaś przynosić wymierne skutki. Jeden z pracowników zdał egzamin na czeladnika piwowarskiego, inny uzyskał uprawnienia palacza¹⁰². Z dniem 1 września została wstrzymana produkcja, wszyscy pracownicy otrzymali zaś wypowiedzenia¹⁰³. Zamknięcie browaru w Głucholazach było wynikiem akcji komasacyjnej, zaleconej przez Ministerstwo Ziem Odzyskanych. Efektem było skomasowanie browarów Rucewo [Szczytna Śląska], Kluczborek, Głucholazy na rzecz browaru w Namysłowie¹⁰⁴. Zakład przekształcono w samodzielną rozlewnię i hurtownię piwa oraz wytwórnię wód gazowanych. Zmiany wiązały się ze znaczącą redukcją liczby pracowników fizycznych. W sierpniu pozostało ich jeszcze 14, od października zatrudniano jedynie 8 osób. W grudniu ich liczba zmalała do 7. Nie zmienił się za to stan zatrudnienia wśród pracowników umysłowych. Po przekształceniu pozostało ich 7, podobnie jak w okresie poprzednim¹⁰⁵. Przystąpiono też do demontażu pozostałych po browarze urządzeń (zob. tab. 5).

99 Takie rozróżnienie nie było już regułą w sprawozdaniach innych browarów. Przyjęty przez PZPF schemat sprawozdania nie wymagał przekazywania tego typu informacji.

100 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 109, k. 2.

101 Tamże, sygn. 70, k. 2.

102 Tamże, sygn. 153, k. 3.

103 Już około poł. 1947 roku browar znalazł się na liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1948”; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb. AP Opole, Starostwo Powiatowe w Kluczborku, sygn. 423, nlb.

104 Tamże, sygn. 423, nlb.

105 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 153, k. 2.

Tab. 5 – maszyny i urządzenia wywiezione z nieczynnego browaru w Głuchołazach w okresie od 5 lutego 1946 do 11 stycznia 1952 roku.

Nazwa instytucji odbierającej	Wykaz maszyn i urządzeń
Zwierzyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze	Dwie myjki do butelek
Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze	Pompa parowa
Żywieckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze	Pompa piwna dwustopniowa wraz z silnikiem elektrycznym
Ciechanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze	Kocioł warzelny o poj. 101,66 hl Rozdzielacz dwulaterniowy Dmuchawa do smolenia beczek bez motoru 4 krany do kuf i kadzi Rury odpływowe z kadzi do kotła zaciernego oraz kotła warzelnego i na tacę chłodniczą Pompy wodne
Zakłady Owocowo-Warzywne Racibórz-Ocice	10 szt. kadzi fermentacyjnych
Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze, słodownia Goświnowice	Gniotownik do owsa
Gminna Spółdzielnia „S. Ch.” Głogówek	Obciągarka 4-kranowa
Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze, Browar Racibórz	15 szt. kadzi fermentacyjnych
Wytwórnia Win „Pomona” Przemyśl	83 kufy składowe Dźwigary pod tanki
Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze	Instalacja wodna Śrutownik

W czerwcu 1950 nieczynny zakład pozostawał w administracji PZPF w Zabrzu. Zatrudniano dwóch dozorców i konserwatora. Na terenie browaru znajdowała się nadal część wyposażenia, którą na zlecenie Wydziału Technicznego PZPF przekazywano do innych browarów. Demontaż i odbiór odbywał się we własnym zakresie zainteresowanego¹⁰⁶. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Hurtownia piwa działająca w pomieszczeniach nieczynnego browaru w Głuchołazach znalazła się w strukturach Głubczyckich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych¹⁰⁷. Zabudowania po byłym browarze znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu

¹⁰⁶ Tamże, sygn. 29, k. 32.

¹⁰⁷ ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

piwowarsko-słodowniczego (poz. 101), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *hurtownia piwa*, jednak pomimo tego nieruchomości znalazła się w rozporządzeniu ministerialnym i najpewniej została przekazana Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Głuchołazach (protokołu nie udało się odnaleźć)¹⁰⁸.

Goświnowice (Goświn)

Niemiecka nazwa miejscowości: Friedenthal-Giesmannsdorf (Gross-giesmannsdorf).

Niemiecka nazwa zakładu: Friedenthal-Giesmannsdorfer Fabriken Spiritus-Presshefe-Brauerei GmbH¹⁰⁹.

Dane BWV: nr rejestru IV 245-006. Jako datę założenia podano 1837 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 152,5 hl i kotłem warzelnym o poj. 185 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1200 hl, naczyń leżakowych zaś 8000 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 35 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 11 6000 hl, fermentacji 54 300 hl, leżakowni 6700 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 5% i Caramel Bier 12-13% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1890 roku). Instalacja chłodnicza zaspakajała całkowite zapotrzebowanie na chłód. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 1000 ton słodu¹¹⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: *Przedsiębiorstwo znajduje się w zachodniej części terenu fabrycznego (kombinatu), w skład którego wchodziło za czasów niemieckich wiele przedsiębiorstw, jak: browar, słodownia eksportowa [tzn. produkująca sód na potrzeby innych browarów], fabryka likierów, młyn, drożdżownia, fabryka wód gazowych, gorzelnia*¹¹¹. Zabudowa browaru składała się z następujących budynków: śrutowni i składu słodu, oczyszczalni wody, warzelni, hali maszyn, piwnic, rozlewni piwa, hali mycia beczek, hali pomiaru beczek, zbiorników wody, słodowni, wytwórni sztucznego lodu, warsztatu mechanicznego, stelmacharni z bednarnią oraz licznych przybudówek, magazynków i szop. Warzelnię opisano jako *budynek o ścianach*

108 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

109 Zakłady przemysłowe posiadały składy w Nysie, we Wrocławiu, w Raciborzu, Gorlicach, Głogówku i Ścinawie. W 1942 roku piwowarem był Adolf Pock; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 296.

110 Dane z 6 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Friedenthal-Giesmannsdorfer Fabriken Spiritus-Presshefe-Brauerei GmbH.

111 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5841, k. 13.

masywnych, murowanych, nakładanych od wewnątrz kafelkami, dach kryty papą, o kubaturze 700 m. sześć.¹¹² Inwentarz maszyn i urządzeń wskazuje na niewielkie zniszczenia i ubytki. Opisano warzelnię, w tym kocioł miedziany warzelny na 187 hl, z aparaturą, dwoma manometrami na 10 i 5 atm., kocioł miedziany na 153 hl z 20 mosiężnymi płytami filtracyjnymi o pow. 0,5 m kw. każda, kocioł przepływowy miedziany o poj. 320 litrów, chłodnik okrągły o miedzianych rurach poj. 12 699 [litrów] do pierwszego chłodzenia piwa, maszyny chłodnicze, pompy, motory, kompresor, silniki, kondensatory oraz dwa chłodniki [ociekowe] do piwa z blachy miedzianej falowanej, długości 3,3 i wysokości 2,4 m. Wyposażenie fermentacji, leżakowni i działu rozlewu sprawia wrażenie kompletnego. Browar posiadał relatywnie nowoczesne wyposażenie (aczkolwiek kadzie fermentacyjne i kufy składowe były drewniane) i potencjalnie spore moce wytwórcze¹¹³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: Przedsiębiorstwo zostało przejęte przez Zarząd państwowy w maju [dokładnie: 1 maja] 1945 r. w stanie częściowo zniszczonym, tak na skutek normalnego zużycia (około 11%), jak i na skutek działań wojennych (prawie 20%)¹¹⁴. Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu¹¹⁵. W zarządzie PZPF w Zabrzu browar znalazł się dopiero 1 maja 1946 roku¹¹⁶. Browar został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 22 marca 1947 roku (wykaz nr 29, jako Giessmanndorferfabriken GmbH w Goświnie, pow. Nysa, l.p. 81)¹¹⁷. Wskutek trudno zrozumiałego błędu zostały wydane dwa postanowienia o przejściu zakładów na własność państwa: orzeczenie nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku (jako Zakłady Przemysłu Spożywczego S-ka z o.o. Goświn, pow. Nysa)¹¹⁸ oraz orzeczenie nr 50 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 14 lipca 1948 roku (jako Giesmannsdorferfabriken GmbH – Karl Friedenthal von Falkenhausen – Goświn,

112 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 72, k. 7.

113 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5841, k. 18-23; AP Opole, Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Głubczycach, sygn. 32, k. 13-25.

114 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5841, k. 13.

115 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

116 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 5, k. 2.

117 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

118 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 755.

pow. Nysa)¹¹⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 11 grudnia 1951 roku w biurze browaru i słodowni, w Goświnowicach, w obecności Rudolfa Bogdaniego, zarządcy przedsiębiorstwa (zdający), i Bronisława Piwody, przedstawiciela CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Wzmiankowany protokół sporządzono, opierając się na protokole zdawczo-odbiorczym z dnia 27 maja 1949 roku, którym komisja zapoczątkowała przejęcie w/w przedsiębiorstwa, a które na skutek niemożności dokładnego określenia w tym czasie majątku nieruchomości przedsiębiorstwa z powodu wyciągów hipotecznych i katastralnych protokołu w/w nie ukończyła. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 17 stycznia 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹²⁰.

Uwagi: Zakłady Przemysłowe „Goświn” w Goświnowicach jako całość funkcjonowały do końca kwietnia 1946 roku, pozostając pod Tymczasowym Zarządem Państwowym. Browaru, pomimo relatywnie dobrego stanu zachowania, nie uruchomiono. Wraz z likwidacją Zakładów jako całości, z dniem 1 maja 1946 roku, przydzielono nam [PZPF w Zabrze] browar nieczynny, w którym uruchomiliśmy hurtownię piwa, słodownię i fabrykę wód gazowych [w istocie wskazane części przedsiębiorstwa funkcjonowały już wcześniej]¹²¹. Wraz z browarem przekazano na ręce PZPF inne składniki majątkowe: W dniu 1.V.46 r. z Zakładów Przem. „Goświn” – obejmujących gorzelnię, browar, drożdżownię, cegielnię i majątek ziemski zostały wydzielone browar wraz z terenem nieczynnej cegielni oraz stacja pomp w Zaupicach. Browar, cegielnia oraz stacja pomp zostały przejęte przez Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu. W następstwie przeprowadzonego podziału Zakładów Przemysłowych PZPF (...) poleciło sporządzić bilans otwarcia browaru na dzień 1.V.46 r. Od tego momentu rozpoczęto produkcję obejmującą: fabrykację wód gazowych, rozlew piwa oraz słodowanie. Piwo do obciążu sprowadzano z sąsiednich browarów w Niemodlinie i Głucholazach własnym transportem. Słodowanie odbywało się z powierzonego surowca i własnych zakupów. (...) Stód był pobierany przez browary Zjednoczenia, a to: Głucholazy, Niemodlin, Kłodzko, Bielsko, Cieszyn¹²². Oprócz wymienionych zakładów (nieczynne browar i cegielnia, słodownia i stacja pomp) w zarządzie PZPF znalazł się majątek ziemski. Jesienią 1946 roku przeprowadzono remont budynków nieczynnego

119 MP nr 68 z dn. 23 sierpnia 1948 roku, poz. 526, lp. 324.

120 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5841, k. 2-10; AP Opole, Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Głubczycach, sygn. 32, k. 1-4.

121 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 5, k. 2.

122 Tamże, sygn. 71, k. 1.

browaru. W tym czasie zakład (wciąż określany jako browar, ale rozumiany jako rozlewnia, wytwórnia wód gazowanych, hurtownia i słodownia) zatrudniał 36 osób (w tym 6 pracowników umysłowych), z czego 15 osób pracowało w słodowni. W wyniku ustaleń pomiędzy Ministerstwem Rolnictwa, PNZ i PZPF w Zabrzu majątek ziemski Goświnowice został przekazany na rzecz Państwowych Nieruchomości Ziemskich, zarząd okręgowy w Opolu. Jak wynika z protokołu konferencji odbytej 4 kwietnia 1947 roku PZPF zastrzegło, że majątek może zostać oddany pod warunkiem zwrotu poniesionych nakładów. Z kolei PNZ zaproponowało, by majątek został oddany PZPF w dzierżawę. Zjednoczenie postawiło jednak warunek, by zagwarantować mu co najmniej sześcioletni okres użytkowania w związku z koniecznością poniesienia wielomilionowych inwestycji. Ostatecznie w dniu 20 kwietnia sporządzono bilans likwidacyjny i przekazano majątek ziemski na rzecz PNZ, oddział okręgowy w Opolu. W sprawozdaniu za 1948 rok zwrócono uwagę, że nazwa przedsiębiorstwa Państwowy Browar i Wytwórnia Wód Gazowych w Goświnowicach nie odpowiada stanowi faktycznemu i powinna brzmieć: Państwowa Słodownia, Hurtownia Piwa i Wytwórnia Wód Gazowych przy Nieczynnym Browarze w Goświnowicach, pow. Nysa¹²³. Na terenie zakładu wciąż pozostawało niemal kompletne wyposażenie, co może oznaczać, że nie podjęto wówczas jeszcze decyzji o jego ostatecznej likwidacji. W czerwcu 1950 roku zakłady były nadal administrowane przez PZPF w Zabrzu. Zatrudniano dwóch dozorców, konserwatora i administratora. Pozostałe wyposażenie sukcesywnie demontowano i przekazywano innym zakładom. Odbywało się to na polecenie Wydziału Technicznego PZPF, na koszt zakładu odbierającego¹²⁴. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Hurtownia piwa przy nieczynnym browarze w Goświnowicach znalazła się w strukturach Głębczyckich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych¹²⁵. Nieruchomość w Goświnowicach znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 106), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *czynna słodownia*, co było powodem do odstąpienia od tych zamierzeń¹²⁶.

123 Tamże, sygn. 154, k. 1.

124 Tamże, sygn. 30.

125 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

126 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

Grobniki

Niemiecka nazwa miejscowości: Gröbnig.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Wilhelm Rathey, Schlossstr. 264¹²⁷.

Dane BWV: nr rejestru I 245-007. Jako datę założenia podano 1910 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 62,34 hl i kotłem warzelnym o poj. 33,75 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 82 hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 5,6-6% ekstraktu), dlatego nie posiadał naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 21 200 hl, fermentacji 3965 hl). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 300 ton słodu¹²⁸.

Uwagi: browar w Grobnikach występuje w źródłach od 1865 roku (pod koniec XIX wieku jako Thomas Kinzel Brauerei und Malzfabrik, następnie jako własność Josefa Günthera pod tą samą nazwą). Zakład był powiązany z majątkiem ziemskim i niewątpliwie posiada odleglejszą tradycję. Browar miał działać jeszcze w 1945 roku¹²⁹. W powojennych dokumentach nie udało się odnaleźć żadnej wzmianki na jego temat, aczkolwiek budynki browaru i młyna zamkowego zachowały się do dziś¹³⁰.

Grodków

Niemiecka nazwa miejscowości: Grottkau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Max Scheffler¹³¹.

Dane BWV: nr rejestru III 245-010. Jako datę założenia podano 1861 rok (słodownię uruchomiono w 1891 roku). W karcie informacyjnej wykazano dwie warzelnie dwunaczyniowe: nr 1, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 79,63 hl i kotłem warzelnym o poj. 87 hl oraz nr 2, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 15,95 hl i kotłem warzelnym o poj. 16 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 406 hl, naczyń leżakowych zaś 1774 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 65 070 hl, fermentacji 18 380 hl, leżakowni 15 067 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,6% i Caramelbier 11,8% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1910 roku). Korzystano

127 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 294.

128 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Wilhelm Rathey.

129 Friedrich 2001, s. 48.

130 <http://grobniki.pl/historia/>, 11 IX 2022.

131 W 1942 roku piwowarem był Alfred Eisen; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 300.

z urządzeń chłodniczych i lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 180 ton słoðu¹³².

Stan zachowania budynków i urządzeń: kompleks zabudowań browarnych składał się z szeregu budynków, wśród których wymieniono: warzelnię, lodownię wraz z fermentacją, suszarnię, obciążalnię piwa i płuczkarnię beczek oraz butelek, chłodnicę (budynek przeznaczony na chłodniki talerzowe), kompresorownię, kotłownię, budynek mieszkalny, magazyny, warsztaty, szopy i przybudówki. Całość nieruchomości była ogrodzona murem ceglany. Warzelnia – budynek II-piętrowy o fundamentach betonowych, murowany, z cegły palonej czerwonej, na zaprawie cementowo-wapiennej, obustronnie otynkowany, sufity sklepię, podłogi betonowe i z płyt kamiennych. Okna na parterze i I-piętrze żelazne, reszta drewniane, dach drewniany dwuspadowy, kryty papą. Instalacje światła elektrycznego i wodociągowa częściowo zniszczone w czasie działań wojennych. Schody betonowe. Zużycie [całości] 20%, odpis na szkody wojenne 10%, wymiary: 15,00 × 9,00 × 12,00 m. Powierzchnia 1620 m kw. Lodownia i fermentacja – budynek piętrowy o fundamentach betonowych, murowany, z cegły palonej czerwonej, podłogi betonowe, schody również betonowe, sufity sklepię, dach drewniany jednospadowy, kryty papą, instalacje elektryczne. Częściowo zniszczony w czasie działań wojennych. Zużycie 20%, uszkodzenia woj. 20%, wymiary: 25,00 × 19,00 × 8,00 m. Kubatura: 3800,00 m. sześć. Suszarnia – budynek piętrowy o fundamentach betonowych, murowany, z cegły palonej czerwonej, na zaprawie cementowo-wapiennej, obustronnie otynkowany, podłoga cementowa, sufity sklepię, schody betonowe, dach drewniany jednospadowy kryty papą. Instalacja wodociągowa i kanalizacyjna. Częściowo zniszczony w trakcie działań wojennych. Zużycie 20%, szkody wojenne 13%, wymiary 14,00 × 18,00 × 13,00 m. Kubatura 5616 m sześć. Opis maszyn i urządzeń potwierdza, że w browarze znajdowały się dwie warzelnie, obie wyprodukowane w zakładach Weigla w Nysie (opisane jako: F. Weigel Nachf. Mittelneuland-Neisse oraz F. Weigel Neisse)¹³³, zużyte w relatywnie niewielkim stopniu określonym na

132 Dane z 15 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Max Scheffler.

133 Jedną z nich przeniesiono do browaru w Kłodzku. Opisano ją wówczas następująco: Kocioł warzelny, 83 hl, śr. 2400 [mm] ogrzewany parą nasyconą 1,5 kg/cm kw., dno wewnętrzne miedziane, zewnętrzne z żelaza kotłowego, ściany boczne żelazne. Kocioł warzelny nakryty jest kopułą żelazną, na kopule jest wyciąg oparowy śr. 400 [mm] zakończony daszkiem. W kotle znajduje się mieszałko napędzane z dołu przez koła stożkowe i pas. W dnie są otwory, które połączone są rurkami od odprowadzenia brzezki słodowej, oraz otwór do wypompowywania zacieru. Brak rury do wystadzania. Koryto do kurków spustowych brzezki wykonane z blachy miedzianej, zaopatrzone jest w pięć kurków spustowych: 1 kurek do brzezki i kurek do mętów, brak pompy do mętów. Koryto połączone jest rurą miedzianą z kotłem warzelnym. Odchmielacz, 10 hl., śr. 1240 [mm] wykonany z blachy kotłowej, z armaturą parową i wypu-

20%. W dalszej kolejności opisano żelbetowe kadzie fermentacyjne, drewniane kufy oraz żelazne tanki składowe, kocioł i maszynę parową, kompresor lodowy, aparaty do rozlewu piwa w butelki i beczki oraz urządzenia słodowni. Opis urządzeń jest chaotyczny (bez podziału na poszczególne działy), jednak nie wykazuje znaczących strat wojennych. W inwentarzu uwzględniono np. 200 sztyldów blaszanych $0,90 \times 0,60$ pakowanych a 20 szt. z napisami niemieckimi¹³⁴.

Przejmowanie pod zarządek instytucji państwowych, upaństwowienie: GO KERM pod kierownictwem Eugeniusza Spisaka dotarła do Grodkowa na przełomie maja i czerwca 1945 roku. Stojący w centrum Grodkowa browar dość szybko stał się przedmiotem zainteresowania grupy i znalazł się w przygotowanych wykazach. Grupa zakończyła działalność 27 lipca, przekazując zebrane materiały wydziałowi przemysłowemu starostwa powiatowego oraz TZP¹³⁵. W niedługi czas później przekazało ono Śląsko-Dąbrowskiemu ZPP-S pieczę nad browarem¹³⁶. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 50 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 14 lipca 1948 roku¹³⁷. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 12 maja 1949 roku w Grodkowie, w obecności administratora browaru Stanisława Wieczorka (zdający) i Józefa Gierlackiego, działającego w imieniu CZPPF, wyznaczonego do objęcia przedsiębiorstwa. Z powodu braku wyciągów hipotecznych dotyczących parcel należących do browaru w dniu 22 września 1952 roku sporządzono protokół dodatkowy, w obecności kierownika PHP Czesława Rosłana (zdający) i przedstawiciela Brzeskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych Józefa Kuciela (przejmujący). Protokół, wraz z protokołem dodatkowym i towarzyszącymi dokumentami, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spo-

stową, całość osadzona na czterech słupach żelaznych. Pompa do zacieru i brzezki chmielonej śr. 80 [mm]. Korpus żeliwny rotor z brązu przystosowany do napędu na pas. Rurociągi miedziane śr. 80 [mm], 25 m[etrów] b[iejących] do brzezki chmielonej i zacieru. Kosz na śrut (...). Elewator czerpakowy w obudowie drewnianej długości 7 m. 2 [komplety] schodów żelaznych wraz z poręczami. 1 mieszak wody ciepłej śr. 50 mm z armaturą kompl.; AP Wrocław, oddz. Kamieniec Ząbkowicki, sygn. 8, k. 50.

134 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 5, k. 21-25.

135 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 600, k. 7, 10, 33.

136 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze; AAN Warszawa, Ministerstwo Aproprowiacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

137 MP nr 68 z dn. 23 sierpnia 1948 roku, poz. 526, lp. 189.

żywczego w dniu 26 marca 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹³⁸.

Uwagi: w czerwcu 1945 roku przedstawiciele GO KERM prowadzili inwentaryzację przedsiębiorstw w rejonie grodkowskim. W dniu 23 czerwca powstał raport omawiający pracę poszczególnych pracowników. Czytamy w nim: *Kalisiak Feliks – wyjechał do domu w dn. 22.VI.45 r., żadnych prac nie wykonał. Browar niezabezpieczony!* [podkreślono]. Raport z oględzin browaru nie zachował się. W dniu 14 lipca pracownicy grupy Roman Adamczyk i Jan Widurski, odpowiedzialni za sprawy browaru, raportowali: *Byliśmy na kontroli browaru. Przyjechali żołnierze sowieci [i] zabierali duże beczki dębowe. Powiedzieli, że komendant wydał rozkaz brać. Poszliśmy do komendanta, to nas nie przyjęli. Powiedzieli, że komendant wyjechał i [że] podkomendanta też nie ma. Pomimo tego już w dzień później raportowano: Browar parowy ul. Browarna nr 7 zabezpieczony i doglądany jest w odpowiednim stanie. Z kolei 21 lipca zapisano: Browar maszyny i urządzenia w całości zabezpieczone dobrze. Formułę tą powtarzano w kolejnych dziennych raportach, aż do 26 lipca (w przeddzień rozwiązania grupy), kiedy to opisano następującą sytuację: Wojsko rosyjskie zabierali motor z browaru. Zażądaliśmy zezwolenia na pobranie motoru – nie mieli. Zostali skierowani na komendę powiatową milicji¹³⁹. Teren browaru udało się w miarę skutecznie zabezpieczyć. Brak informacji o kolejnych tego typu incydentach, wyposażenie nie uległo zaś dalszemu „rozproszaniu”. W trakcie działań wojennych browar i słodownia zostały częściowo uszkodzone (zniszczenia niektórych budynków oceniano od 10 do 20%). Wewnątrz zachował się komplet maszyn i urządzeń, w większości w stanie dobrym, bez znaczących uszkodzeń. Pomimo relatywnie dobrego stanu przedsiębiorstwa nie zdecydowano się na jego uruchomienie. Jak zaznaczono w protokole zdawczo-odbiorczym, na terenie Browaru w Grodkowie znajduje się hurtownia piwa od dnia 1 stycznia 1948 r., przeniesiona wraz z urządzeniem biurowym i innymi ruchomościami z ul. Krakowskiej do nieczynnego browaru. Posiadając urządzenia z b. rozlewni Maksa Fischera oraz otrzymane z przerzutów (a zatem nie pochodzące z n. zakładu) hurtownia nie stanowi części składowej browaru, zajmując tylko podwórze i [niektóre] budynki¹⁴⁰. W hurtowni rozlewano piwa pochodzące z browarów w Tychach i Niemodlinie. Niektóre budynki i parcele wyłączono z protokolarnego przekazania, gdyż*

138 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5385, k. 2-12; AP Opole, Wojewódzkie Zjednoczenie Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego w Opolu, sygn. 335, k. 1-18.

139 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 600, k. 1-38.

140 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5385, k. 3.

znajdowały się w posiadaniu innych podmiotów: Miejskiej Rady Narodowej, PPRN Wydział Geodezyjny w Grodkowie oraz Zarządu Śródków Kawowych – Palarnia Kawy Grodków.

Tab. 6 – maszyny i urządzenia wywiezione z nieczynnego browaru w Grodkowie przed 22 września 1952 roku.

Browar Kłodzko	Zespół filtracyjno-zacierny f-my Weigel Nachf. Mittelland Neisse o poj. 76,93 hl Zespół filtrac. [zapewne kocioł warzelny] f-my jw., o poj. 87,00 hl Aparat chłodniczy Weigla (3x4 m) do chłodzenia powierzchniowego Filtr na wodę Śrutownik firmy Weigel (zdekompletowany) Wagonik żelazny do śrutu Pompka do warzelni i pompa wirowa Rury żelazne (różne typy)
Browar Niemodlin	Kufy składowe (10 szt.) Tanki żelazne o poj. 10 hl (2 szt.) Butle na kwas węglowy (57 szt.) Filtr 12-ramowy bez armatury Obciążarka do piwa flaszkowego Pływaki do chłodzenia piwa (7 szt.) Pompa wbetonowana w kotłowni do zasilania kotła parowego
Państwowa Wytwórnia Win	Kufy składowe (40 szt.)
PZPF Zabrze	Butle na kwas węglowy (30 szt.) Maszyna do mycia butelek – zdekompletowana Automatyczna maszyna do obciążania butelek systemu Enzingen Union Werke – zdekompletowana Maszyna do mieszania wody z kwasem węglowym Aparat miedziany do legalizacji beczek Wyciąg ręczny do szpuntów Pompy odśrodkowe (2 szt.)
Browar Grybów	Obciążacz piwa beczkowego (30 hl / godz.) Kompresor powietrzny z kotłem
Browar Cieszyn	Aparat do mycia masy filtracyjnej
Centrala Odpadów Użytkowych	Kompresor lodowy na 10 000 litrów – złom
PHP Grodków	Skrzynie na butelki 25 szt. – 200 szt.
PHP Opole	Namocznik do butelek Kondensator na amoniak Generator do lodu

Browar Tarnów [nieczynny, faktycznie PHP]	Waga automatyczna 5 kg
Browar Zarszyn	Polerka słoðu
Słodownia Głubczyce	Koła pasowe
Browar Gambrinus Będzin	Szpuntý drewniane gwintowane (40 szt.)

W połowie czerwca 1950 roku browar pozostawał w zarządzie PZPF w Zabrzu jako zakład nieczynny, z księgowością prowadzoną bezpośrednio przez Zjednoczenie. Zatrudniano jednego pracownika umysłowego w charakterze administratora. Na terenie zakładu znajdowała się jeszcze znacząca część wyposażenia, demontowanego według potrzeb, *na zlecenie Wydziału Technicznego PZPF w Zabrzu*. Odbýwało się to we własnym zakresie odbierającego¹⁴¹. Największymi beneficjentami były browary w Kłodzku (warzelnia wraz z tacą chłodniczą) i Niemodlinie (kufy i tanki składowe). Część uszkodzonych sprzętów przejęło bezpośrednio PZPF w Zabrzu (zapewne do wydziału remontowego – zob. tab. 6)¹⁴². W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Hurtownia piwa w Grodkowie (działająca w pomieszczeniach nieczynnego browaru) znalazła się w strukturach Brzeskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych¹⁴³. Nieruchomość w Grodkowie znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 107), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *nie figuruje*, co nie było zgodne ze stanem faktycznym. Przekazanie obiektów wstrzymano z uwagi na wykorzystywanie części pomieszczeń na hurtownię i rozlewnię piwa¹⁴⁴. Na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 31 marca 1956 roku CZPP-S zarządził przekazanie na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” hurtowni i rozlewni piwa, w tym (poz. 13) rozlewni w Grodkowie, zarządzanej do tego czasu przez Brzeskie ZP-S¹⁴⁵. Przekazanie rozlewni spółdzielcom oznaczało ostateczne odłączenie nie-

141 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 29, k. 27-28, 74-76.

142 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5385, k. 5-9.

143 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

144 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

145 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290.

czynnego browaru w Grodkowie od struktur przemysłu piwowarskiego¹⁴⁶. W latach sześćdziesiątych budynki po nieczynnym browarze podlegały Wojewódzkiemu Zjednoczeniu Przedsiębiorstw Spożywczych Państwowego Przemysłu Terenowego w Opolu, wszystkie urządzenia zaś były już zdemontowane i wywiezione¹⁴⁷.

Kietrz

Niemiecka nazwa miejscowości: Katscher.

Niemiecka nazwa zakładu: M. Werner (też: M. Werner Mälzerei), Meyerhofstr. 26 (adres wcześniejszej lokalizacji lub adres słodowni: Leobschützerstr. 32)¹⁴⁸.

Dane BWV: nr rejestru 544-014. Jako datę założenia podano 1888 rok (prawdopodobnie chodzi o powstanie słodowni, browar uruchomiono w 1919 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 60 hl i kotłem warzelnym o poj. 50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 62 hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (asortymentu nie podano) – od 1919 roku, w związku z czym nie posiadał naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 31 590 hl, fermentacji 28 000 hl). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 350-400 ton słołu¹⁴⁹.

Uwagi: browar zakończył działalność jeszcze przed wybuchem wojny (prawdopodobnie w 1938 roku)¹⁵⁰. Nie wspomina o nim żadne źródło powojenne.

Kluczbork

Niemiecka nazwa miejscowości: Kreuzburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei F. Kern, Inh. B. Kern, Schlossplatz 3¹⁵¹.

146 Zgodnie z trybem postępowania Spółdzielnia przejęła rozlewnię wraz z należnym majątkiem, samą zaś nieruchomość musiano przekazać na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Grodkowie.

147 AP Opole, Wojewódzkie Zjednoczenie Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego w Opolu, sygn. 335, k. 34-36.

148 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 395.

149 Dane z 19 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: M. Werner.

150 Friedrich 2001, s. 63.

151 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 437.

Dane BWV: nr rejestru II 245-012. Jako datę założenia podano 1921 rok¹⁵². Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 45 hl i kotłem warzelnym o poj. 39,43 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 130 hl, naczyń leżakowych zaś 250 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 24 840 hl, fermentacji 5880 hl, leżakowni 2123 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 40 ton słodu¹⁵³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: według opisu technicznego zabudowa browaru przedstawiała się następująco: znajduje się [on] we wschodniej części miasta u zbiegu ulic Zamkowej i Jagiellońskiej, z północnej zaś strony graniczy z parcelą zakładu [dla] umysłowo chorych. Zabudowania browaru składają się z budynku produkcyjnego browaru, położonego w zachodniej części parceli przy ul. Zamkowej, oraz z dwóch budynków mieszkalnych administracji browaru, położonych we wschodniej części parceli. Prócz tego są dwa garaże, szopa na węgiel i smołownia beczek oraz wozownia, położone przy bramie wjazdowej z ul. Jagiellońskiej. Budynek produkcyjny jest murowany, dwupiętrowy, kryty papą i posiada w swej zachodniej części z frontu przybudówkę drewnianą. Przybudówka ta stanowi powiększenie sali fermentacyjnej. Do wschodniej ściany budynku browaru przylega parterowy budynek flaszkowni murowany, kryty dachówką, który nie posiada bezpośredniego wejścia z budynku produkcyjnego. Główny wjazd do browaru znajduje się w zachodniej części parceli od ul. Zamkowej. Główne wejście do budynku produkcyjnego znajduje się w środku południowej jego ściany (frontowej)¹⁵⁴. Całość budynku głównego obejmowała powierzchnię 465 m kw. (2790 m sześć.). Wszystkie budynki były usytuowane na parceli o powierzchni 2300 m kw. Do zakładu należały też grunty (łąki) o powierzchni 0,99 ha¹⁵⁵. Wśród urządzeń technicznych wymieniono: maszynę parową 1-cylindrową, kocioł parowy, śrutownik, tryjer do sortowania jęczmienia oraz maszynę do czyszczenia słodu. Do naczyń i aparatów browarniczych zaliczono: kocioł warzelny o poj. 39,50 hl, kadź filtracyjno-zacierową o poj. 45,60 hl (systemu Joh. Linz Rawicz/Wrocław), 2 kadzie fermentacyjne żelazne, 2 kadzie fermentacyjne drewniane, 10 tanków żelaznych do składowania

152 Data modernizacji lub nabycia przez składającego oświadczenie. Jako datę powstania zakładu przyjmuje się 1824 rok; AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 47, k. 1.

153 Dane z 26 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schlossbrauerei F. Kern, Inh. B. Kern.

154 AP Opole, Starostwo Powiatowe w Kluczborku, sygn. 423, nlb.

155 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 157, k. 10.

piwa, aparat do napełniania beczek, filtr ramowy (4 ramy), betonową kadź zalewną na jęczmień o poj. 65 hl, aparat do obciążu flaszkowego (prosty) oraz aparat do obciążania piwa flaszkowego obrotowy. Ponadto wyszczególniono pompy i motory, urządzenia chłodnicze, urządzenia transportowe i pomniejszy osprzęt techniczny¹⁵⁶. W bilansie zamknięcia za 1945 rok zapisano: Browar zastano nieczynny i niezdolny do ruchu. Z powodu braku personelu i wyposażenia technicznego uruchomiono najpierw znajdującą się przy browarze lemoniadiarnię. Z otrzymanych wpływów (...) opłacono załogę i przeprowadzono remont browaru, w którym wszystkie rurociągi i pompy na skutek mrozów były popękane. Po przeprowadzeniu wszystkich napraw i zweryfikowaniu browar uruchomiono 6.11.1945 r., w którym to dniu zgotowano pierwszą warkę piwa kluczborskiego¹⁵⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: Państwowy browar w Kluczborku został – jak wiele innych browarów – przekazany przez Tymczasowy Zarząd Państwowy [daty przejścia przez TZP nie ustalono] Śląsko-Dąbrowskiemu Zjednoczeniu Przemysłu Spożywczego w Zabrze do administracji [prawdopodobnie 12 lipca 1945 roku]. Po rozpadnięciu się Zjednoczenia Spożywczego na poszczególne zjednoczenia branżowe browar w Kluczborku podlega Państwowemu Zjednoczeniu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczemu w Zabrze aż po dzień dzisiejszy [31 grudzień 1945 roku]¹⁵⁸. Browar został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 18 marca 1947 roku (wykaz nr 26, jako Browar Zamkowy – Bruno Kern w Kluczborku, pl. Zamkowy 3, l.p. 101, oraz wykaz nr 29, jako Kreuzburger Schlossbrau F. Kern w Kluczborku, pl. Zamkowy 3, l.p. 80)¹⁵⁹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku¹⁶⁰. Dokumentów z przeprowadzonej procedury nie odnaleziono.

Uwagi: pierwszym kierownikiem browaru został inż. Kazimierz Hydzik, mianowany na to stanowisko 12 lipca 1945 roku. Funkcję tymczasowego kierownika (zapewne z ramienia TZP) sprawował wówczas Antoni Przybylski. Po usunięciu uszkodzeń browar został uruchomiony i do końca

156 Tamże, sygn. 45-47.

157 Tamże, sygn. 47, k. 1.

158 Tamże. Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze; AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

159 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

160 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 858.

roku wyprodukowano 83 hl piwa (zob. tab. 8). Naturalnym rynkiem zbytu były dla browaru powiaty kluczborski i oleski. Produkty browaru musiały zmierzyć się z dużą konkurencją: Browar nasz znajduje się na pograniczu 3-ch Zjednoczeń, tj. poznańskie [faktycznie: bydgoskie], łódzkie i dolnośląskie. Z tych powodów przenikają na nasz rejon piwa powyższych Zjednoczeń. W szczególności pojawiają się na tut. rynku piwa browarów wieluńskiego, krotoszyńskiego i poznańskiego. Również należy się z tym liczyć, że po uruchomieniu browaru w Namysłowie i piwa z tego browaru będą przenikać na nasz teren. Konkurencja z piwami wymienionymi jest utrudniona, ponieważ browary te posiadają o wiele lepsze wyposażenie techniczne. Jedynie interwencja Zjednoczenia będzie mogła uporządkować rynki zbytu¹⁶¹. W tym okresie browar zatrudniał 13 pracowników (zob. tab. 7).

Tab. 7 – stan zatrudnienia w browarze w Kluczborku w 1945 roku, w rozbiciu na pracowników fizycznych i umysłowych. Podano sumę wypłat w obu grupach zawodowych oraz przeciętne wynagrodzenie miesięczne (w złotych).

	Liczba	Wypłacono gotówką	Przeciętny zarobek
Pracownicy fizyczni	8	49 823,75	1200,00
Pracownicy umysłowi	5	42 123,55	1500,00
Razem	13	91 947,30	

W 1946 roku browar produkował wyłącznie piwo jasne lekkie o zawartości ekstraktu 9%, dystrybuowane zarówno w beczkach, jak i butelkach. Ofertę uzupełniały lemoniady i wody gazowane¹⁶² oraz lód, oferowany odbiorcom piwa¹⁶³. Słód produkowano wyłącznie na własne potrzeby. Dystrybucję na powiaty kluczborski i oleski zapewniały dwa składy hurtowe, Kluczbork zaś zaopatrywano bezpośrednio. Surowce sprowadzano za pośrednictwem Zjednoczenia w Zabrze. Była to komfortowa sytuacja, dzięki której przekroczono zaplanowany poziom produkcji (2400 hl), uzyskując 110,4% wykonania w stosunku do przyjętego preliminarza (zob. tab. 8).

161 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 47, k. 2.

162 W 1946 roku wyprodukowano 185 hl lemoniad. Ta relatywnie niska produkcja wynikała z kalkulacji ekonomicznej. Według ówczesnych cen (esencje, barwniki, cukier) koszt wytworzenia butelki lemoniady był wyższy od kosztu produkcji analogicznej ilości piwa, co w oczywisty sposób ograniczało zapotrzebowanie na ten produkt.

163 Wraz z uruchomieniem urządzeń chłodniczych uzyskano nadwyżki lodu, który oferowano odbiorcom piwa (barom i restauracjom), co przy rozsądnej kalkulacji zwiększyło ogólny dochód przedsiębiorstwa.

Stan zatrudnienia zwiększył się do 15 osób (11 pracowników fizycznych i 4 umysłowych). Browar poczynił też drobne inwestycje, takie jak zakup dwóch motorów elektrycznych, a także: konia, platformy transportowej i samochodu Phänomen¹⁶⁴. Te ostatnie zakupy tłumaczono tak: *Koń służy do rozwózki piwa i celów gospodarczych. Samochód półciężarowy dostarczyło nam Zjednoczenie w Zabrze. Służy do rozwózki piwa do hurtowni oraz przywozu surowców i materiałów pomocniczych z magazynów Zjednoczenia. Rok sprawozdawczy zamknięto zyskiem w wysokości 1 058 871,65 zł¹⁶⁵. W 1947 roku obserwujemy stabilizację produkcji, nieznacznie wzrosło natomiast zatrudnienie – do 16 osób (12 pracowników fizycznych i 4 umysłowych). W sprawozdaniu rocznym skarżono się, że maksymalna zdolność produkcyjna browaru jest ograniczona małymi rozmiarami piwnicy składowej, której pojemność wynosi 265 hl¹⁶⁶. Stawiało to przyszłość kluczborskiego browaru pod poważnym znakiem zapytania¹⁶⁷.*

Tab. 8 – produkcja piwa w browarze w Kluczborku w latach 1945-1948, w hektolitrach.

1945	1946	1947	1948	Razem
83,00	2650,00	2738,00	b.d.	5471,00

Zgodnie z zarządzeniem nr 70 CZPPF w Warszawie z dnia 14 września 1948 roku państwowy Browar w Kluczborku został wyłączony spod zarządu PZPF w Zabrze i przekazany CZPPF, oddział we Wrocławiu. Przekazanie nastąpiło w dniach 12 i 13 października w obecności Kazimierza Hydzika (kierownika browaru) i Rudolfa Baranka (głównego księgowego), reprezentujących PZPF w Zabrze, oraz Stanisława Kotschy (kontroler techniczny CZPPF, oddz. Wrocław) i Edmunda Żaka (technik piwowarski z Państwowego Browaru Namysłów), reprezentujących CZPPF we Wrocławiu¹⁶⁸. Wraz z przekazaniem browaru pod zarząd CZPPF, oddz. we Wrocławiu, wstrzymano produkcję piwa, budynki zaś zamieniono na

164 Za konia zapłacono 96 000 zł, za samochód zaś 65 270 – tak więc koń okazał się droższy o jedną trzecią.

165 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 77, k. 1-6.

166 Co oznacza, że browar wytwarzał dwukrotnie więcej piwa, niż przewidywały ówczesne normy, bowiem mnożnik roczny dla piwnicy składowej wynosił 4,8 (dla browaru w Kluczborku daje to 1272 hl).

167 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 115, k. 1-4.

168 Tamże, sygn. 157-158.

rozlewnię i hurtowy skład piwa z browaru w Namysłowie¹⁶⁹. Zamknięcie browaru w Kluczborku było wynikiem akcji komasacyjnej, zaleconej przez Ministerstwo Ziem Odzyskanych. Efektem było skomasowanie browarów Rucewo [Szczytina Śląska], Kluczborek, Głuchołazy na rzecz browaru w Namysłowie¹⁷⁰. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Kluczborku znalazł się w strukturach Namysłowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych¹⁷¹. Nieruchomość w Kluczborku znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 88), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *hurtownia piwa*, w związku z czym z planów oddania obiektu zrezygnowano¹⁷². Kluczborską rozlewnię zamknięto w 1972 roku, produkcję wód gazowanych zaś w 1978 roku¹⁷³.

Kłodzko (Kłodzko)

Niemiecka nazwa miejscowości: Glatz.

Niemiecka nazwa zakładu: Müller's Lagerbierbrauerei, Inh. Franz Thiel¹⁷⁴, Friedrichstr. 3-4¹⁷⁵.

Dane BWV: nr rejestru II 244-007. Jako datę założenia podano 1864 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 61,24 hl i kotłem warzelnym o poj. 62 hl (późniejsze dane polskie: 64,74 hl). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 781,48 hl, naczyń leżakowych zaś 2338,71 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 27,6 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 39 150 hl, fermentacji 33 350 hl, leżakownia 19 863 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1909 roku) i górnej fermentacji.

169 Już około poł. 1947 roku browar znalazł się na liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1948”; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

170 AP Opole, Starostwo Powiatowe w Kluczborku, sygn. 423, nlb.

171 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

172 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

173 Kronika 1995, s. 141.

174 Franz Thiel zmarł w 1936 roku. Właścicielką browaru została wdowa, Helena Thiel. Browarem zarządzał piwowar Bruno Fischer; uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

175 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 273. W dniu 31 grudnia 1944 roku browar zatrudniał 20 pracowników; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368, k. 34.

tacji (Einfachbier 3,9% i Malzbier 12,2% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1909 roku). Browar wyposażony był w podstawowe urządzenia chłodnicze, korzystał też z naturalnego lodu. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 115 ton słodu¹⁷⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z 12 lutego 1951 roku przedstawiono następujący opis: *Przedsiębiorstwo przejmowane było i jest browarem produkującym piwo. Stanowi ono własność Franza Thiela, obywatela b. Niemiec i pod zarządem Państwa pozostaje od dnia 23 sierpnia 1945 r. Położone jest w Kłodzku przy ul. dawnej Wrocławskiej, a obecnie Stefana Okrzei¹⁷⁷ Nr. 2/4 i 9, oraz przy ul. Spadzistej Nr. 4. (...) Obiekt właściwego przedsiębiorstwa (browaru) znajduje się przy ul. Stefana Okrzei Nr. 2/4 i położony jest na równinie, w centrum miasta Kłodzka, w odległości do 100 m od siedziby Powiatowej Rady Narodowej, Narodowego Banku Polskiego, Powiatowej Komendy Milicji Obywatelskiej i urzędu Pocztowego. Zabudowania stare, liczące około 100-120 lat. Ogólny stan budynków zadowalający i wystarczający do potrzeb obecnej produkcji. W okresie przedwojennym przedsiębiorstwo wykorzystywane było wyłącznie do produkcji piwa i wód gazowych. Przy ul. Stefana Okrzei Nr. 9, w odległości około 100 m od właściwego przedsiębiorstwa (browaru) znajdują się zabudowania gospodarcze przedsiębiorstwa, stanowiące stajnie dla koni, garaże samochodowe oraz domek mieszkalny dla obsługi. Stan budynków dostateczny, o zużyciu około 30% – przydatne i wystarczające do obecnych potrzeb przedsiębiorstwa. Przy ul. Spadzistej Nr. 4 znajduje się tylko 1 budynek byłej słodowni i suszarni przedsiębiorstwa [co oznacza, że przynależne budynki: mieszkalny i restauracji od strony ul. Armii Czerwonej¹⁷⁸ przekazano uprzednio na rzecz innego podmiotu], położony od browaru w odległości około 300 m, w centrum miasta, w pobliżu rynku, w terenie górzystym, trudno dostępnym dla pojazdów konnych i mechanicznych, znacznie zużyty, liczący już około 250 lat. Z uwagi na przestarzałe i kompletnie zużyte urządzenia oraz znikomą zdolność produkcyjną słodowni obiekt jest nieczynny od 1948 r., a od października 1950 r. pozostaje w tymczasowym użytkowaniu Centrali Ogrodniczej Przedsiębiorstwo Państwowe Spółdzielcze Warszawa, delegatura powiatowa w Kłodzku, na podstawie umowy z przedsiębiorstwem z dnia 12 października 1950 r. Żadnych szkód z powodu działań wojennych przejmowanego przedsiębiorstwa nie stwierdzono¹⁷⁹. W 1947 roku do*

176 Dane z 22 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Müller's Lagerbierbrauerei, Inh. Franz Thiel. Opracowanie o powojennych losach browaru zob. Sroka 2013.

177 Przed wojną Friedrichstrasse, po wojnie krótko ul. Wrocławska.

178 Przed wojną Schwedeldorferstrasse, po wojnie krótko ul. Szalejowska, następnie Armii Czerwonej. Obecnie ul. Armii Krajowej.

179 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5633, k. 4-5.

browaru (ul. Okrzei 4) przyłączono sąsiednią posesję pod nr. 6. W kompleksie browarnym mieściły się: kotłownia, warzelnia, susznia młota, wytwórnia sztucznego lodu oraz budynek mieszczący: skład piwa, obciążalnię beczek i butelek, fabrykę lemoniady, magazyn chmielu, fermentację, chłodnicę, biura, mieszkania i pokoje pracowników. Słodownia znajdowała się na obszernej posesji na terenie starego miasta. Oprócz niej na działce znajdował się budynek mieszkalny (mieszczący kuchnię restauracyjną i sklep jarzynowy) oraz budynek główny, w którym znajdowała się restauracja i mieszkania prywatne (tą część przedsiębiorstwa oddzielono przed rokiem 1950)¹⁸⁰. Główny budynek produkcyjny browaru był dwupiętrowy, murowany, otynkowany, z czterospadowym dachem krytym dachówką, wybudowany około 1850 roku. Wieńczył go ceglany komin o wysokości 25 metrów¹⁸¹. Część urządzeń była mocno wyeksploatowana, w szczególności warzelnia, o potrzebie wymiany której informowano już w 1946 roku. Pod koniec 1945 roku kierownictwo browaru opracowało listę niezbędnych prac i inwestycji. Ich lektura informuje nas m.in. o organizacji produkcji i błączkach browaru. W pierwszej kolejności postulowano budowę ślusarni, kuźni i bednarni, a także rozszerzenie drożdżowni. Zwrócono też uwagę, że *warzelnia tutejsza nie posiada odchmielacza. Przez wprowadzenie odchmielacza będzie można przeprowadzić całkowite wyługowanie chmielu*. Innym problemem było mycie masy filtracyjnej, które *odbywa się dotychczas w warzelni*. Postulowano, by brakujące urządzenia sprowadzić z nieczynnego browaru w Nysie. Z browaru w Grodkowie zamierzano sprowadzić chłodnicę talerzową, w orbicie zainteresowań znalazły się też dwie aluminiowe kadzie fermentacyjne ze zdemontowanego browaru w Opolu. Zamierzano też rozszerzyć pojemność działów fermentacji i leżakowania¹⁸². W rzeczywistości plany inwestycyjne (zatwierdzane centralnie) rozłożyły się na kilka następnych lat. W 1949 roku podjęto temat wymiany wyeksploatowanej warzelni. Decyzja CZPPF w Warszawie była pozytywna, wskazano nawet warzelnię z nieczynnego wówczas browaru w Ostrowie Wielkopolskim. Ta okazała się jedna za duża. Podjęto więc kroki w celu przeniesienia warzelni z browaru w Nowym Tomyślu, jednak po przeprowadzeniu oceny technicznej okazało się, że koszty operacji byłyby zbyt wysokie, samo urządzenie mogłoby zaś ulec daleko idącym uszkodzeniom¹⁸³. *Wobec po-*

180 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Ząbkowicki, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 21, k. 35-38.

181 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5633, k. 20.

182 AP Katowice, oddz. Gliwice, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu, sygn. 49, k. 3-4.

183 Kocioł warzelny posiadał przepalone dno, sita w kadzi filtracyjnej były zaś wyrzucone w wyniku podciśnienia. Naprawa tych uszkodzeń była praktycznie niemożliwa.

wyższego proponujemy wmontować w n/browarze dwie warzelnie pojedyncze, a to jedną z Grodkowa o poj. ca. 87 hl, drugą natomiast przez wymianę dna w kotle warzelnym znajdującym się w n/posiadaniu, a kadź zacierno-filtracyjną wzięlibyśmy ze Słonego. W zachowanych dokumentach znajduje się potwierdzenie demontażu warzelni w Grodkowie (i przewiezienia jej do Kłodzka), brak jednak informacji o przeniesieniu urządzeń ze Słonego – wydaje się to jednak prawdopodobne¹⁸⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: pełnomocnik GO KERM przejął browar od komendantury wojsk radzieckich w dniu 23 sierpnia 1945 roku. Ponieważ browar był w ruchu i pracował na rzecz wojska¹⁸⁵, właściwe przekazanie odbyło się 22 września. W myśl zawartej umowy strona polska zobowiązała się do nieodpłatnego przekazania części produkcji stronie radzieckiej. W dniu 31 grudnia zaległość wynosiła 481,32 hl piwa¹⁸⁶. Pierwsze zapisy w księgach buchalteryjnych powstały we wrześniu, jednak protokół i bilans otwarcia sporządzono dopiero 6 lutego 1946 roku. Pod zarząd PZPP-S, rejon śląsko-dąbrowski, browar trafił jeszcze przed końcem 1945 roku¹⁸⁷, aczkolwiek oficjalne przekazanie nastąpiło dopiero 14 maja następnego roku, kiedy to delegat OUL w Kłodzku Stanisław Słowikowski przekazał PZPP-S, rejon śląsko-dąbrowski, zarząd nad przedsiębiorstwem poniemieckim Müllers Lagerbier Brauerei wraz z całym majątkiem ruchomym i nieruchomym byłego właściciela¹⁸⁸. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku) jako zakład czynny, którego kierownikiem był Stanisław Przybyła¹⁸⁹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku¹⁹⁰. Protokół zdawczo-

184 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Żąbkowicki, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 8, k. 1-205; sygn. 11, k. 1-16; sygn. 18, k. 1-26.

185 W lipcu (lub sierpniu) browar znalazł się w „Spisie przedsiębiorstw obsadzonych przez Armię Czerwoną”, przygotowanym przez delegata GO KERM na rejon kłodzki; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368, k. 33.

186 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 49, k. 1.

187 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 259, część akt zatytułowana: Browar Państwowy w Kłodzku, k. 45.

188 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Żąbkowicki, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 14, k. 1.

189 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

190 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 441.

-odbiorczy sporządzono 12 lutego 1951 roku w lokalu przedsiębiorstwa w Kłodzku w obecności kierownika browaru Józefa Hercoga (zdający) i przedstawicieli Kłodzkich ZP-S, działających w imieniu CZPPF w Warszawie (w składzie: Roman Wolniakowski, Edward Wyderko, Józef Kreczyński). Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 6 lipca 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹⁹¹.

Uwagi: stan browaru i pierwsze miesiące jego funkcjonowania udokumentowano w sprawozdaniu za 1945 rok. Czytamy w nim: *Browar w chwili objęcia przez nas jakkolwiek był zdolny do produkcji znajdował się jednak w stanie dużego zniszczenia [produkcję uruchomiła komendantura wojsk radzieckich i w momencie przejścia przez stronę polską zakład był w ruchu]. Niemcy przez cały czas wojny nie wkładali żadnych inwestycji do przedsiębiorstwa, tym bardziej, że b. właściciel Niemiec był poważnie zadłużony. W pierwszym rządzie dokonano najpilniejszych robót, ażeby mogła odbyć się produkcja bez większych szkód. Wewnątrz browaru został naprawiony tynk, następnie cały browar odświeżono przez pobielenie. Dachy naprawiono i zabezpieczono przed zamoknięciem. Został również naprawiony zbiornik aluminiowy, który został uszkodzony przez wojska rosyjskie przez niewłaściwe obchodzenie się. Największą trudność sprawiał nam brak środków transportowych. W browarze znajdował się tylko jeden koń. W międzyczasie w pierwszych dniach [od] objęcia browaru wypożyczono od Niemca Frankego trzy konie, które nie zostały jemu zwrócone i wpisane do inwentarza jako mienie poniemieckie. W ten sposób przedsiębiorstwo posiada dwie pary koni. Beczek transportowych zostawili Sowieci w browarze na minimalną ilość, czyli na ca. 15 hl piwa. W związku z powyższym było naszym najgłówniejszym celem, żeby ściągnąć z terenu wszelkie beczki transportowe, których zdobyliśmy na ca. 90 hl. Brak słoðu i niedostatecznego taboru skłonił nas do uruchomienia słodowni, która przez czas wojny była nieczynna. Jakkolwiek słodownia była w stanie zupełnego zniszczenia, [to jednak] dołożyliśmy wszelkich starań, żeby ją wyremontować. Wiązania dachowe były zupełnie spaczone, dachy zniszczone, brak pasów napędowych zastąpiliśmy węzami przeciwpożarowymi i w ten sposób słodownia przy pomocy browarmistrza ob. Mariana Smykały została uruchomiona w dniu 18 października 1945 r. kosztem 19 909,52 zł¹⁹². Wiel-*

191 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5633, k. 1-5.

192 W miejscowej prasie zachowała się następująca wzmianka o uruchomieniu słodowni: *Najwięcej trudu przedstawiało uruchomienie słodowni. Była ona nieczynna podczas wojny, zlikwidowana na skutek zarządzeń niemieckich, jako przestarzałego typu, o małej wydajności. Słód do browaru Kłodzkiego sprowadzano z Hainau (Chojnowa). Obecnie — wobec braku środków transportowych — nastręczałoby to wielkie trudności i zwiększało ogromnie koszt produkcji. Uparto się kierownictwo i robotnicy browaru: postanowili mieć słodownię na*

kie trudności napotykał przy zakupie jęczmienia. Przydziałów jęczmienia żadnych nie było, a gospodarze z powodu dostaw kontyngentowych nie mieli dużych ilości, ażeby sprzedać je na wolnym rynku. Przy dużych wysiłkach z naszej strony udało nam się zakupić 24 481 kg, płacąc przeciętnie zł 461,40 za 100 kg. Pomimo początkowych trudności udało się wyprodukować niemal 2,5 tys. hl piwa. Było to w całości piwo jasne lekkie (zob. tab. 9)¹⁹³.

Tab. 9 – produkcja piwa w browarze w Kłodzku w 1945 roku w rozbiciu na poszczególne miesiące, w hektolitrach.

Miesiąc	Liczba warek	Produkcja w hl
Wrzesień	8	792,12
Październik	5	320,62
Listopad	12	555,14
Grudzień	15	738,75
Razem	40	2406,63

Część wpływów uzyskanych ze sprzedaży piwa (a niekiedy w drodze wymiany za piwo) przeznaczono na remont zdewastowanej stacji akumulatorowej, zakup samochodu osobowego marki Ford, dwóch rowerów, maszyny do pisania czy wyposażenia biura. W tym okresie browaru nie wiązały jeszcze decyzje Zjednoczenia, w związku z czym wiele zależało od operatywności kierownictwa.

Tab. 10 – zestawienie liczby pracowników polskich i niemieckich pracujących w browarze w Kłodzku w 1945 roku, z podaniem przeciętnej pensji miesięcznej. W przypadku pracowników administracyjnych – Polaków – podano ogólnie wypłaconą kwotę w miesiącach wrzesień – grudzień.

	Robotnicy przy produkcji	Robotnicy pomocniczy	Pracownicy umysłowi
Liczba Polaków	2	5	4
przeciętna pensja	2700 zł	3700 zł	ogółem: 49 382 zł
Liczba Niemców	9	4	1
przeciętna pensja	1760 zł	1760 zł	7400 zł

miejsu. Wężę przeciwpożarowe użyto zamiast pasów rozpędowych. Pięcioletniowy remont dał doskonałe rezultaty i od października słodownia pracuje bez przerwy, nie wyłączając niedziel i świąt, w dniu i w nocy (na dwie zmiany); „Pionier. Dziennik Dolnośląski” z 8 marca 1946 roku, nr 57(161), s. 3 (tekst autorstwa L. Januszewskiej).

¹⁹³ AP Katowice, oddz. Gliwice, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze, sygn. 49, k. 1-4.

Browar zatrudniał 25 pracowników, w tym 14 Niemców (w większości byli to pracownicy z długoletnim stażem). Choć nie podano tego wprost, kierownikami głównych działów byli doświadczeni pracownicy niemieccy. Również główny piwowar był Niemcem – był nim Bruno Fischer, pracujący w Kłodzku od 1933 roku, a od śmierci Franza Thiela zarządzający zakładem. W marcu 1946 roku Fischer opuścił Kłodzko¹⁹⁴. Rzecz jasna, zgodnie z obowiązującymi przepisami, Niemcy otrzymywali najniższe stawki wynagrodzeń (zob. tab. 10)¹⁹⁵. O sytuacji kadrowej w browarze informowała też lokalna prasa: „Obecnie browar zatrudnia 33 pracowników” – mówi ob. Przybyła: 16 Polaków i 17 Niemców. Personel urzędniczy jest całkowicie polski i już wystarczający. Gorsza sprawa z robotnikami — bardzo trudno nie tylko o fachowców, ale po prostu o ludzi rzetelnych, obowiązkowych, chcących pracować. To też na razie zatrzymują kilku Niemców, specjalistów, od których nasi mogą się wiele nauczyć. Zasadniczo dobry piwowar powinien przejść dwuletni kurs. U nas była tylko jedna szkoła piwowarska w Krakowie, ale w 1934-tym roku została zamknięta z powodu braku funduszy. Przy okazji dowiadujemy się też o warunkach pracy: Zajęcie piwowara nie należy do najłżejszych; pracuje się w ciemności, w wilgoci. „Ale osiem godzin dziennie – to można wytrzymać” – śmieje się młody robotnik, repatriant z za Bugu. Uczy się dopiero piwowarskiego fachu i – jest na ogół zadowolony. Dowiaduję się od niego, jakie są warunki płacy i pracy w kłodzkim browarze. Okazuje się, że wcale nieźle. Obowiązuje – oczywiście 46-ciogodzinny tydzień pracy. Stawka 8 zł 80 gr – godzina i premie do 75 proc. Każdy pracownik dostaje 50 zł dziennie dodatku aprowizacyjnego zamiast obiadów stołowych i 2 litry piwa. Przy tym – 600 kg węgla miesięcznie i 6 metrów ziemniaków rocznie. „Można żyć” – mówi młody robotnik. A i mieszkania dostaliśmy przyzwoite i ładnie tu w tym Kłodzku¹⁹⁶. W drugiej połowie roku obserwujemy szybki

194 Bruno Fischer urodził się 8 grudnia 1905 roku w Gubinie, gdzie w browarze Haselbacha wyuczył się zawodu piwowara. W 1936 roku zdobył w Instytucie VLB w Berlinie tytuł mistrza piwowarskiego. W 1940 roku został powołany do wojska. Od tego momentu browarem zarządzała wdowa Helena Thiel. Po powrocie do Kłodzka Bruno Fischer został ponownie zatrudniony w browarze jako mistrz piwowarski. Zmarł 12 października 1980 roku w Nordhorn; uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanika. Koresponduje z tym raport zatytułowany „Zapotrzebowanie personalne” złożony przez pełnomocnika powiatowego GO KERM na powiat kłodzki 9 czerwca 1945 roku: *Wobec tego, że większość przedsiębiorstw do niedawna była czynna i personel kierowniczy jest na miejscu, zaś odpowiednich sił fachowych polskich na razie nie ma, mianuje [się] odpowiednich Niemców z załogi zakładów na kierowników tymczasowych. Wśród potrzebnego personelu wymieniono 1 kierownika browaru; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 254, k. 73.*

195 AP Katowice, oddz. Gliwice, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze, sygn. 49, k. 3.

196 „Pionier. Dziennik Dolnośląski” z 8 marca 1946 roku, nr 57(161), s. 3 (tekst autorstwa L. Januszewskiej).

wzrost cen surowców niezbędnych do produkcji, a w związku z tym hurtowych cen piwa (zob. tab. 11)¹⁹⁷. Pomimo tego browar utrzymał płynność finansową i wypracował nawet spory zysk.

Tab. 11 – ceny sprzedaży hektolitra piwa z browaru w Kłodzku w 1945 roku, w złotych.

Okres sprzedaży	Obowiązująca cena
do 27 listopada	700,00
28 listopada – 11 grudnia	1300,00
12 grudnia – 31 grudnia	2000,00

W 1946 roku browar wyprodukował 8999,63 hl piwa (w tym 91,11 hl piwa słodowego – zob. tab. 12). Obserwujemy więc dynamiczny rozwój produkcji pod rztutkim kierownictwem Stanisława Przybyły¹⁹⁸. Browar wykazał się całkiem pokaźnym zyskiem. Znaczące zmiany nastąpiły w strukturze zatrudnienia: Podczas gdy w roku 1945 w browarze zatrudnionych było zaledwie siedmiu Polaków, pracowników fizycznych i czterech umysłowych, oraz piętnastu pracowników Niemców, to liczba ta po wysiedleniu Niemców w lutym wzrosła do 45 pracowników, w tym 10 pracowników umysłowych, 34 pracowników fizycznych Polaków oraz 1 Niemiec, który wniósł prośbę o przyznanie obywatelstwa polskiego. W ten sposób przedsiębiorstwo zostało całkowicie spolonizowane. Zauważono przy tym pewne niedomagania, jednak po przeprowadzonych szkoleniach i doborze personelu utrzymano jakość produkcji, a nawet pobito rekord przedwojennej produkcji. Ambitnych planów inwestycyjnych nie udało się zrealizować, aczkolwiek zbudowano bramę i portiernię, warsztat ślusarski, ustępy oraz basen na wodę. Ponadto przeprowadzono gruntowny remont instalacji elektrycznej¹⁹⁹. W marcu browar dysponował dwoma parami koni i samochodem osobowym²⁰⁰.

197 AP Katowice, oddz. Gliwice, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze, sygn. 49, k. 3.

198 Stanisław Przybyły pracował przed wojną w poznańskim browarze Huggera; „Pionier. Dziennik Dolnośląski” z 8 marca 1946 roku, nr 57 (161), s. 3 (tekst autorstwa L. Januszewskiej).

199 AP Katowice, oddz. Gliwice, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze, sygn. 81, k. 1-3.

200 „Pionier. Dziennik Dolnośląski” z 8 marca 1946 roku, nr 57(161), s. 3 (tekst autorstwa L. Januszewskiej).

Tab. 12 – produkcja piwa w browarze w Kłodzku w latach 1945-1949, w rozbiciu na piwo lekkie jasne (ekstrakt 9%) i słodowe, w hektolitrach.

1945	1946		1947		1948		1949	
	Jasne	Słodowe	Jasne	Słodowe	Jasne	Słodowe	Jasne	Słodowe
	8 087,52	912,11	10 388,30	601,74	7 780,05	342,45	12 148,31	1 921,23
2406,63	8999,63		10 990,04		8122,50		14 069,54	

W maju 1946 roku inspektorzy Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przeprowadzili kontrolę browaru w Kłodzku. Wykazała ona szereg nieprawidłowości w gospodarce surowcowej. W tym okresie browar skupywał jęczmień na potrzeby własnej słodowni (i podległego zakładu w Goświnowicach) na wolnym rynku, od dostawców prywatnych, społecznych oraz przedstawicieli wojska radzieckiego. Zakupy dokonywane były na rachunek Zjednoczenia w Zabrzu. Kontrola wykazała znaczące zawyżanie cen w stosunku do obowiązujących cen rynkowych, fałszowanie faktur (rzekome transporty z młyna w Ziębicach) etc. Poza wskazaniem nieprawidłowości komisja nie postawiła zarzutów, wnioskując jedynie o zbadanie sprawy zakupu cukru w browarze tyskim i kwasu węglowego w wytwórni w Dusznikach²⁰¹. Zakończenia tej sprawy nie znamy, możemy jednak podejrzewać, że większość opisywanych nieprawidłowości związana była ze świadomą polityką kierownictwa browaru. Wymiana towar za towar, płacenie rynkowych stawek za surowce (głównie jęczmień), drobne prezenty w postaci piwa zapewniały płynność działania przedsiębiorstwa, co widoczne jest w wynikach produkcyjnych i finansowych. Nic nie wskazuje na to, by pracownicy browaru odnosili z tego prywatne korzyści. W 1947 roku produkcja przekroczyła 10 tys. hektolitrów. Podstawę w dalszym ciągu stanowiło piwo jasne lekkie, warzono też niewielkie ilości piwa słodowego (zob. tab. 12). Znaczącą zmianą było przyznanie przez władze sąsiedniej działki (pod nr. 6), dzięki czemu otworzyły się dla zakładu nowe perspektywy rozwoju. Zatrudniano przeciętnie 46 pracowników (w tym 12 umysłowych)²⁰².

201 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 259, część akt zatytułowana: Browar Państwowy w Kłodzku, k. 1-45.

202 AP Katowice, oddz. Gliwice, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu, sygn. 116, k. 1-2.

Tab. 13 – zbyty piwa z browaru w Kłodzku w 1948 roku, w podziale na miejscowości i powiaty, w hektolitrach (bez sprzedaży lokalnej).

Miejscowość	Powiat	Piwo jasne	Piwo słodowe
Paczków	Nysa	1087,12	13,82
Kamieniec	Ząbkowice	1302,99	6,40
Złoty Stok	Ząbkowice	356,52	10,59
Bystrzyca	Bystrzyca	1693,59	97,08
Międzylesie	Bystrzyca	528,01	15,19
Lądek-Zdrój	Bystrzyca	616,49	26,23
Polanica	Kłodzko	–	51,66
Szczytna Śląska	Kłodzko	104,94	20,72
Razem		5689,66	241,69

W 1948 roku nie wykonano założonych planów, produkcja obniżyła się zaś o niemal 2,5 tys. hektolitrów w stosunku do roku poprzedniego (zob. tab. 12). Spadek ten tłumaczyć należy nieodpowiednim podziałem rejonu zbytu, albowiem produkcję dostosowaliśmy do możliwości. Piwo rozprowadzano w Kłodzku i na terenie kilku sąsiednich powiatów (zob. tab. 13). Znacząco zredukowano plany inwestycyjne. Zakupiono silnik elektryczny i pogłębiono jedną z piwnic składowych (co miało umożliwić wstawienie tanków aluminiowych, których jednak nie udało się sprowadzić). Rozpoczęto też budowę nowego magazynu gotowego piwa oraz połączono (poprzez przebicie przejazdu) posesje przy ul. Okrzei 4 i 6. Palącą sprawą stało się pozyskanie nowej warzelnii, gdyż ta funkcjonująca w browarze stawała się coraz bardziej zawodna²⁰³. Podjęto też decyzję o unieruchomieniu przestarzałej słodowni. Rok 1949 okazał się wyjątkowy w powojennej historii browaru: *Zysk operacyjny (...) urósł o 749%, wydajność pracy o 200% w stosunku do roku 1948*. 30 kwietnia 1949 roku z funkcji dyrektora browaru ustąpił Stanisław Przybyła. Na jego miejsce powołano Józefa Hercoga. Wiązało się to z dalszymi zmianami w administracji. Wyprodukowano ponad 14 tysięcy hektolitrów piwa, rozprowadzanego poprzez sprzedaż bezpośrednią i podmioty uspołecznione. Odbiorcy prywatni odbierali marginalną część produkcji. W latach 1947-1949 utrzymywano niemal niezmienny poziom zatrudnienia. W 1949 roku nieznacznie zmalała liczba osób zatrudnionych bezpośrednio przy produkcji (co można wiązać z zamknięciem słodowni), zwiększono natomiast obsadę biurową (zob. tab. 14)²⁰⁴. W 1950 roku

203 Tamże, sygn. 163, k. 1-2.

204 Tamże, sygn. 215, k. 6-8.

ponownie zwiększono wielkość produkcji – do 20 250 hl (19 987 hl piwa jasnego i 3263 hl piwa słodowego)²⁰⁵.

Tab. 14 – stan zatrudnienia w browarze w Kłodzku w latach 1947-1949.

	1947	1948	1949
Robotnicy produkcyjni	20	21	19
Robotnicy gospodarczy	15	15	15
Pracownicy techniczni	2	2	2
Pracownicy biurowi	9	9	11
Razem	46	47	47

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze z siedzibą przy browarze w Kłodzku (ul. Okrzei 2/6). W skład przedsiębiorstwa weszły browary w Kłodzku, Radkowie (ul. Basenowa 24), Nowej Rudzie (ul. Poczтовая 8), Ziębicach (ul. Browarna 1), słodownia w Szczytnej Śląskiej, hurtownie piwa w Szczytnej Śląskiej, Ząbkowicach Śląskich (ul. Kłodzka 1a), Słonem i Słupcu oraz nieczynne browary w Łądku-Zdroju i Ziębicach²⁰⁶. Wraz z reorganizacją nieznacznie zmieniła się struktura zatrudnienia. Obniżono liczbę pracowników merytorycznych, liczba osób zatrudnionych przy produkcji pozostała zaś na mniej więcej stałym poziomie (zob. tab. 15)²⁰⁷.

Tab. 15 – stan zatrudnienia w browarze w Kłodzku w latach 1950-1954 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1950	1951	1952	1953	1954
Pracowników ogółem	49	48	35	36	36
W tym przy produkcji	22	26	27	28	28

Po wymianie warzelnii i przeprowadzeniu drobniejszych prac modernizacyjnych zakład uzyskał zdolność produkcji około 30 tysięcy hl rocznie. W 1955 roku wyprodukowano 30 503 hl piwa, rozprowadzanego przez HP w Ząbkowicach, Szczytnej Śląskiej, Nysie, Dzierżoniowie, Kłodzku, Bystrzycy, Opolu, Paczkowie, Strzelinie i Słupcu oraz w sprzedaży bez-

205 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14255, k. 18.

206 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

207 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14256, nlb.

pośredniej na terenie Kłodzka (zob. tab. 16). W słód zaopatrywano się w większości w słodowni w Brzegu, niewielkie ilości słodu pszennego używanego w produkcji pochodziły ze słodowni w Ciechanowicach²⁰⁸.

Tab. 16 – produkcja piwa (w rozbiciu gatunkowym) w browarze w Kłodzku w latach 1950 i 1955, w hektolitrach.

	1950	1955
Piwo jasne lekkie 9% ekstraktu	16 987,00	19 385,00
Piwo jasne pełne 12% ekstraktu	–	7822,00
Piwo słodowe 11% ekstraktu	3263,00	3217,00
Razem	20 250,00	30 424,00

Dalsze prace przeprowadzono na początku lat siedemdziesiątych (linia rozlewnicza, tankofermentatory, modernizacja tacy chłodniczej), jednak pomimo pozytywnych efektów w 1978 roku zdecydowano o zamknięciu browaru²⁰⁹. Niektóre budynki zachowały się do dziś, pełniąc różnorakie funkcje (biurowe, handlowe i usługowe).

Kłodzko (Kladzko)

Niemiecka nazwa miejscowości: Glatz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei „Kleine Taberne” Paul Weinitschke, Frankensteiner Str. 27²¹⁰.

Dane BWV: nr rejestru 144-022. Jako datę założenia podano 1861 rok (produkcję piwa rozpoczęto dopiero w 1912 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 28,65 hl i kotłem warzelnym o poj. 12,89 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 14 hl, naczyń leżakowych zaś 7 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 1000 hl (normatywna przepustowość: warzelnia 8100 hl, fermentacji 600 hl, leżakowni 59 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Ein-fachbier 3,4% ekstraktu). Zakład nie posiadał własnej słodowni²¹¹.

Uwagi: browar zamknięto jeszcze przed rozpoczęciem wojny, najprawdopodobniej około 1938 roku lub nieco wcześniej²¹². W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnych informacji na jego temat.

208 Tamże, sygn. 14256, nlb.

209 Kronika 1995, s. 186-187.

210 Die Brauereien und Mälzereien 1939, s. 260.

211 Dane z 13 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei „Kleine Taberne” Paul Weinitschke.

212 Występuje jeszcze w rejestrze: Die Brauereien und Mälzereien 1939, s. 260, już jako zakład nieczynny; Friedrich 2001, s. 64 (data końcowa nieznana).

Lądek-Zdrój

Niemiecka nazwa miejscowości: Bad Landeck.

Niemiecka nazwa zakładu: Landecker Brauhaus Alfred Scheunert, Mariannenplatz ²¹³.

Dane BWV: nr rejestru I 144-031. Daty powstania nie określono (wpisując: nieznana). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 45,45 hl i kotłem warzelnym o poj. 36,50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 50 hl, naczyń leżakowych zaś 150 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 23 000 hl, fermentacji 4000 hl, leżakowni 1273 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 4,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. W produkcji korzystano z prostych maszyn chłodniczych, wykorzystując też lód naturalny. Zakład nie posiadał własnej słodowni ²¹⁴.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z 14-15 maja 1952 roku zapisano: *Przedsiębiorstwo przejmowane było browarem, położone [jest] w Lądku Zdroju przy placu M. Nowotki Nr. 1, w śródmieściu przy głównej arterii komunikacyjnej, w odległości 2 km od stacji kolejowej. Sam budynek opisano jako parterowy, murowany, w formie prostokąta pokrytego dachówką o nachyleniu 45%, z dwoma przybudówkami: mieszkalną i gospodarczą, pokrytymi dachami papowymi. Dach stromy i ciężki nad budynkiem zasadniczym znacznie uszkodzony od strony południowo-wschodniej nadbudówka pęknięta, przecieka, co w rezultacie spowodowało uszkodzenie leżących pod nim stropów i podłóg w kondygnacji strychowej. Cały budynek podpiwniczony. Piwnice duże betonowe o łącznej kubaturze 510 m. sześć, kubatura całego budynku wynosi 1298 m sześć, powierzchnia placu pod budynkiem 1248 m kw. Inwentarz wyposażenia sporządzony został chaotycznie, niewątpliwie przez osobę o niewielkiej wiedzy o urządzeniach piwowarskich. Potwierdza on dane niemieckie z 1937 roku. W wyposażeniu uwagę zwracają trzy tanki aluminiowe o pojemności 20,5 hl każdy (oprócz nich browar posiadał dębowe kufy składowe) i stosunkowo nowoczesne urządzenia do rozlewu piwa do beczek i butelek ²¹⁵.*

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar został przejęty przez PZPP-S w Zabrzu w dniu 8 stycznia 1946 roku z rąk przedstawiciela TZP. Stało się tak natychmiast po opuszczeniu

213 W wykazie z 1942 roku jako: Brauhaus Landeck, Besitzer Alfred Schneunert. Specjalnością browaru było piwo Grenzbräu Hell; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 52.

214 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauhaus Landeck Alfred Scheunert.

215 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5309, k. 4-5.

zakładu przez wojska radzieckie²¹⁶. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw przeznaczonych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), jako zakład czynny, w dzierżawie: Emil Wesoły, Michał Wenar²¹⁷. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku²¹⁸. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono w dniach 14-15 maja 1952 roku w Lądku-Zdroju w obecności kierownika Wytwórni Win (mieszącej się w budynku byłego browaru) Tadeusza Łochińskiego (zdający) i Chuna Sterna, przedstawiciela Kłódzkich Zakładów Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego (przejmujący). Protokół zatwierdzono orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 24 marca 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²¹⁹.

Uwagi: Lądek-Zdrój został zajęty przez zwiadowców Armii Czerwonej 9 maja 1945 roku. Wojsko obsadziło browar, który był użytkowany na cele wojskowe do 8 stycznia 1946 roku²²⁰. W tym samym dniu przedstawiciel miejscowego TZP przekazał zakład pod zarząd PZPP-S w Zabrzu. Osobą wyznaczoną do jego przejęcia i objęcia funkcji kierownika był Roman Dańczak, który w imieniu Zjednoczenia podpisał stosowne dokumenty. Natychmiast po przejęciu browaru przeprowadziliśmy w nim remont i dezynfekcję, zmagazynowaliśmy tam zakupiony przez nas jęczmień, słód, itp. i rozpoczęliśmy produkcję piwa (dokładnej daty nie podano). Jak zaznaczono w późniejszej korespondencji Nasze uprawnienia do tego browaru wynikają z faktu miejscowej i rzeczowej kompetencji naszego Zjednoczenia określonej w rozporządzeniu ob. Ministra Aprowizacji i Handlu z dnia 28.9.1945 r., L.dz.VI-7239 o utworzeniu naszego Zjednoczenia. Dlatego też 15 stycznia 1946 roku browar w Lądku-Zdroju (wraz z innymi zakładami) wskazano w piśmie do ministerstwa jako podlegający przejęciu na własność państwa na mocy stosownych przepisów. Tymczasem 12 marca b.r. [faktycznie 13 marca] ob. ob. Wynera Michał i Wesele Emil odebrali zarząd browaru w Lądku od sprawującego tam zarząd

216 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 432, k. 3.

217 W dokumentach spotyka się rozmaite formy zapisu nazwisk dzierżawców. Jako prawidłowe przyjęto: Michał Wynar i Emil Wessely. W cytatach zachowano pisownię oryginalną; AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

218 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 440.

219 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5309, k. 2-6.

220 Źródła nie rozstrzygają jednoznacznie, czy prowadzono w nim produkcję piwa. Wydaje się to jednak bardzo prawdopodobne.

w naszym [PZPP-S] imieniu ob. mgr. Dańczaka Romana. Nowi zarządcy przedstawili pełnomocnictwo wydane przez Ministerstwo Ziem Odzyskanych, skierowane do Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska (dokument nie zachował się). Przekazanie browaru odbyło się w obecności burmistrza Antoniego Michałowskiego jako przewodniczącego Komisji Odbiorczej oraz Jana Romaniaka i Alojzego Moskala jako przedstawicieli czynnika obywatelskiego (dokument zachowany w odpisie). W protokole nie wymieniono dotychczasowego zarządcy Romana Dańczaka (nie wiemy więc, czy faktycznie uczestniczył on w przekazaniu przedsiębiorstwa). Rzecz jasna PZPP-S oprotestowało tę decyzję, pisząc m. in.: pozwalamy sobie zauważyć, że wyłączenie tego browaru spod naszego zarządu byłoby sprzeczne z ogólnymi zasadami polityki gospodarczej rządu na odcinku przemysłu piwowarskiego, jak również godziłoby w powierzony nam do wykonania plan gospodarczy i jego podstawowe zasady przyjęte przez Centralny Zarząd Państwowego Przemysłu Spożywczego. Rozpoczęło też interwencje w Ministerstwie Apropowizacji i Handlu oraz w Ministerstwie Ziem Odzyskanych, żądając wstrzymania decyzji. Z otrzymanych wyjaśnień wynikało, że decyzja o oddaniu browaru została podpisana przez naczelnika K. Boużyka z Ministerstwa Ziem Odzyskanych, jednak z zastrzeżeniem, aby zdemobilizowani Wynera i Wesseli w dalszym ciągu mogli zarządzać przydzielonym browarem. Miałoby z tego wynikać, że zarządzali oni zakładem jeszcze przed przejściem go przez Zjednoczenie, co było oczywiście nieprawdą. Dalszy przebieg wydarzeń nie jest jasny. W dniu 27 kwietnia pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska polecił pełnomocnikowi Rządu na Obwód 25 w Bystrzycy usunąć dotychczasowych kierowników browaru w Łądku i przekazać zakład przedstawicielowi PZPP-S w Zabrzu. W uzasadnieniu zapisano, że powyższe zarządzenie zostało wydane na polecenie Vice-Premiera Gomółki, ponieważ ob. Wener i Wesel dotychczas nie mieli odpowiednich uprawnień na prowadzenie przedsiębiorstwa na własny rachunek. Decyzję podjęto na podstawie niejasnego telegramu o treści: W sprawie Łądku Ziemie Odzyskane zapierają stop delegować urzędnika do Przyjałgowskiego kierownika miejscowego Przemysłu Spożywczego na Okręg Dolno-Śląski we Wrocławiu stop Vice-Premier [Gomółka] zaprzecza zarządzeniu o Goświnie stop Goświn nie podlega Ziomom Odzyskanym stop Ziomie żadnego zezwolenia dla Samopomocy nie wydały Centrala²²¹. Stało się to podstawą do dochodzenia w przedmiocie ustalenia osób winnych w podstępny sposób wyłudzenia u Pełnomocnika Rządu na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska zarządzenia

221 Równocześnie toczyła się sprawa o wydanie majątku ziemskiego w Goświnowicach (Goświnie) Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”.

o usunięciu kierowników browaru w Lądku ob. ob. Wenery Michała i Weselego Emila. Sytuacja uległa więc zasadniczej zmianie i nabrała wymiaru politycznego. Niestety, zachowana dokumentacja urywa się na wyżej cytowanym piśmie z 2 sierpnia 1946 roku²²². W sprawozdaniu z działalności PZPF w Zabrze za rok 1946 znalazła się lakoniczna wzmianka: w związku z reprzywatyzacją i z innych tytułów byliśmy zmuszeni oddać (...) 1 mały nieczynny browar w Lądku-Zdroju²²³. Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podlegających Wojewódzkiemu Wydziałowi Apropowizacji i Handlu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie poczyniono uwagi: uruchomiony 1 czerwca 1946 roku, zdolność produkcyjna 2000 hl, dzierżawcy: Wesoły Emil i Wenar Michał. Zakład zatrudniał 2 pracowników²²⁴. W rękach prywatnych dzierżawców browar pozostawał przez trzy lata, o czym świadczy zachowany zapis w dokumentach z upaństwowienia zakładu: Po zakończeniu działań wojennych przedsiębiorstwo zostało objęte przez Armię Czerwoną i użytkowane do m-ca marca 1946 roku na potrzeby zaopatrzenia wojska, następnie wydzierżawione prywatnym osobom Ob. Ob. Wessely Emilowi i Wynarowi Michałowi, którzy produkowali w nim piwo. W marcu 1949 roku prywatni dzierżawcy zdali przedsiębiorstwo Zarządowi Miejskiemu w Lądku-Zdroju, pow. Bystrzyca, który przekazał je na magazyny Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w Lądku-Zdroju. 2 kwietnia 1949 roku przedsiębiorstwo objęła w użytkowanie Państwowa Wytwórnia Win w Lądku-Zdroju i użytkuje [je] do chwili obecnej jako leżakownię i magazyn win gotowych. Przejmowane przedsiębiorstwo było małym browarem o zdolności produkcyjnej około 7000 hl piwa rocznie, mieszczącym się w jednym budynku, którego zużycie wynosi około 60%. Zniszczeń wojennych w przedsiębiorstwie nie było²²⁵. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wieloodziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Lądku-Zdroju znalazł się w strukturach Kłódzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych, wydzierżawiono go jednak dotychczasowemu użytkownikowi²²⁶. Nieruchomość znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 86), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł.

222 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 432, k. 3-4, 21-32.

223 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 5, k. 2.

224 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 105.

225 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5309, k. 3.

226 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

1952 roku. Obok dopisano: *przekazany CZPOW*²²⁷. Oddanie na rzecz Centralnego Zarządu Przemysłu Owocowo-Warzywnego (protokołu nie udało się odnaleźć) uznano za skuteczne, w związku z czym obiekt wykreślono z rejestrów struktur przemysłu piwowarsko-słodowniczego. Reasumując: browar został przejęty przez przedstawicieli PZPP-S w Zabrzu w styczniu 1946 roku. Zjednoczenie uruchomiło w nim produkcję piwa, jednak 13 marca zakład trafił w ręce prywatnych przedsiębiorców i pozostawał pod ich zarządem do marca 1949 roku²²⁸. Wraz z oddaniem browaru zakończono w nim produkcję piwa. Nieruchomość, wraz z urządzeniami technicznymi, została przejęta przez Centralny Zarząd Przemysłu Owocowo-Warzywnego.

Niemodlin

Niemiecka nazwa miejscowości: Falkenberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei M. Ferdinand, Adolf Hitler Str. 11²²⁹.

Dane BWV: nr rejestru II 245-005. Jako datę założenia podano 1884 rok. Warzelnia w nietypowym układzie trzynaczyniowym: z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 68 hl, kotłem zaciernym o poj. 21 hl i kotłem warzelnym o poj. 70 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 354 hl, naczyń leżakowych zaś 1411 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 44 190 hl, fermentacji 16 020 hl, leżakowni 11 984 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,2% i Malzbier 11,9% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1914 roku). Zakład był wyposażony w urządzenia chłodnicze i nie korzystał z naturalnego lodu. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 220 ton sło²³⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: jak zaznaczono w protokole z 11 maja 1949 roku, *w skład przedsiębiorstwa wchodzi nieruchomości, a w szczególności [budynki] browarniane, gospodarcze i łąka*. W dalszej części

227 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

228 Browar *nieczynny Łądek* został wykazany w zestawieniu bilansowym PZPF w Zabrzu na koniec 1948 roku, co jest oczywiście niezgodne z informacją, że do marca 1949 roku pozostawał w prywatnym zarządzie. Sprzeczności tej nie udało się wyjaśnić (aczkolwiek w zestawieniu występują i inne niekonsekwencje). Przyjęto więc wersję przejęcia browaru na rzecz PZPF dopiero w marcu 1949 roku; AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 20, k. 12.

229 Browar założony został w 1884 roku przez *ojca obecnego właściciela*, od 1919 działający pod nazwiskiem Richard Ferdinand. W 1942 roku piwowarem był Robert Hanke; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 229-230.

230 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei M. Ferdinand.

stwierdzono, że browar składa się z pięciu [faktycznie sześciu] budynków, zbudowanych z cegły palonej, pokrytych dachówką i papą. Budynki były rozmieszczone wokół obszernego podwórza, do którego prowadził dostęp od ulicy głównej. Brak było portierni, część terenu zaś była rozgrodzona. Funkcje poszczególnych budynków opisano następująco: I – budynek ni-niejszy przeznaczony jest na biura, ekspedycję i magazyny; II – kotłownia, warzelnia, beczkownia, suszarnia, słodownia, chłodnia, magazyny podręczne; III – butelkownia, obciąg piwa butelkowego i beczkowego, piwnice składowe, piwnice fermentacyjne, piwnice składowe, lodownie, inne pomniejsze pomieszczenia; IV – bednarnia i stolarnia; V – budynek gospodarczy, stajnie, kuchnia; VI – budynek biurowy. W wyniku działań wojennych browar nie doznał istotnych szkód. Wewnątrz zachowało się kompletne wyposażenie. Warzelnię opisano następująco: Z prawej strony znajduje się aparat do legalizacji beczek transportowych f-my Bracia Guttman-Wrocław (...). Przed kotłem zacierowo-warzelnym znajduje się pompa odśrodkowa, tzw. wirówka talerzowa, do pompowania zacieru i brzezki (...). Następnie wchodzimy schodami na półpiętro, gdzie znajduje się po prawej stronie kocioł zacierowo-warzelny (...) zbudowany z żelaza o podwójnym dnie miedzianym, pojemności 7000 ltr., służący do gotowania zacieru i brzezki. Schodami z lewej strony wchodzimy na piętro. Tu znajduje się kadź zacierowo-filtracyjna o poj. 6872 ltr. (...). Zbudowana jest z blachy żelaznej z sitami filtracyjnymi, mosiężnymi. Tu też znajduje się stół z przyrządami laboratoryjnymi. W opisie brak kotła zacierowego (opisanego w 1937 roku), który być może został zdemonstrowany. Fermentacja zaopatrzona była w drewniane kadzie fermentacyjne, leżakownia zaś w drewniane kufy składowe. W szczegółowym inwentarzu wymieniono wiele nowoczesnych urządzeń, w tym aparat chłodniczy firmy Weigel-Werke z Nysy²³¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: Browar w Niemodlinie podlegał od dnia wyzwolenia Ziemi Odzyskanych do dnia 30.08.1945 r. administracji Wojsk Radzieckich (komendantura miasta Niemodlin). Zakład nasz przejęty został z dniem 1.9.1945 r. pod zarząd Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu²³². Brak szczegółów tego przekazania, gdyż stosowne dokumenty nie zachowały się²³³. Browar został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwo-

231 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5309, k. 20-25.

232 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 52, k. 1.

233 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu; AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

wieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 18 marca 1947 roku (wykaz nr 26, jako Browar Zachodni w Niemodlinie, Richard Ferdinand, l.p. 102)²³⁴. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku²³⁵. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 11 maja 1949 roku w Niemodlinie w obecności dyrektora browaru Wilhelma Tereszkiwicza (zdający) i przedstawiciela CZPPF Józefa Gierlackiego, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 27 września 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²³⁶.

Uwagi: okoliczności przejęcia browaru z rąk wojsk sowieckich opisano w piśmie skierowanym do Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (data wpływu: 25 sierpień 1945 roku): *Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Spożywczego zwraca się do mnie w następującej sprawie. Browar w Niemodlinie został obsadzony przez por. z Urzędu Bezpieczeństwa w Niemodlinie ob. Książka. Obiekt ten został jemu podobno oddany przez Wojennego Komendanta [wojsk sowieckich]. Obywatel Książka oddać nie chce browaru Śląsko-Dąbrowskiemu Zjednoczeniu Przemysłu Spożywczego, opierając się na rzekomym rozkazie Wojewódzkiego komendanta Bezpieczeństwa majora Jurkowskiego. W myśl istniejących przepisów Zjednoczenie Przemysłu Spożywczego administruje z ramienia Państwa mieniem porzuconym i opuszczonym, a więc i browarem w Niemodlinie. Zjednoczenie zwróciło się w sprawie przejęcia browaru do ob. Książka, ten oświadczył, że browaru nie odda*²³⁷. Wątek ten oczywiście pomijano w późniejszych sprawozdaniach, utrzymując wersję, że browar przejęto z rąk radzieckich w pełnym ruchu, aczkolwiek pewne braki (pasy transmisyjne, pompy zasilające i przede wszystkim surowce) stanęły na przeszkodzie podjęcia natychmiastowej produkcji przez stronę polską. Toteż nie szczędząc trudu i wysiłku zakupiono potrzebne części, zaopatrzono się w niezbędne surowce i uruchomiono zakład bez jakiegokolwiek pomocy finansowej lub materialnej ze strony trzeciej. Zaznaczamy, że wydatki pokrywane były przez kierownika ob. Książka. Do końca roku wyprodukowano 449,60 hl piwa (zob. tab. 19) i sprzedano 261,91 hl. W dniu 31.12.1945 r. zatrudnionych było razem 28 pracowników, z tego 5 pracowników fizycznych, produkcyjnych z przeciętną stawką zarobku miesięcz-

234 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

235 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 859.

236 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5442, k. 2, 17-18.

237 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 326, nlb.

nego zł 474 (Niemcy), 11 pracowników pomocniczych z przeciętną stawką zarobku miesięcznego zł 1295, 6 pracowników rolnych z przeciętną stawką zarobku miesięcznego zł 736, 6 pracowników umysłowych, których zarobek w okresie sprawozdawczym wyniósł zł 35 660²³⁸. Zupełnie niejasna jest sytuacja, która nastąpiła w 1946 roku. Browar wygasił produkcję, urządzenia zostały zaś częściowo zdemontowane. Piwo dostarczane do odbiorców było skwaśniałe, odmawiali więc oni jego odbioru. Sprawozdanie za 1946 rok w nikłym stopniu odnosi się do tej sytuacji: Z dniem 26.X.1946 Państwowy Browar w Niemodlinie został oddany przez Zjednoczenie pod kierownictwo ob. Tereszkiewicza Wilhelma jako p.o. kierownika na okres 3-miesięczny. Browar został mi oddany przez insp. Technicznego ob. Skupienia, który pełnił funkcję kierownika przez okres tygodnia. Z dniem objęcia browar był unieruchomiony. Wszystkie kufy z piwnicy składowej były wyciągnięte na wierzch, jak również kadzie fermentacyjne, tak, że nie było w ogóle mowy o produkcji²³⁹. Zapas piwa gotowego wynosił na dzień 28.X.46 220 hl, ale nawet tą małą ilością trudno było rozporządzać, gdyż piwo było kwaśne, szybko uległo zepsuciu i tym samym stale wpływały reklamacje tak od hurtowników jak również od detalistów. Zapas piwa 220 hl rozsprzedano do 6 grudnia 1946 i pozostaliśmy zupełnie bez piwa. Na zlecenie Zjednoczenia dostaliśmy z browaru kłodzkiego 20,46 hl piwa, a na Święta Bożego Narodzenia, tj. 23 grudnia 1946, wypuściliśmy do sprzedaży piwo naszej produkcji. Pierwsze piwo, jakie wypuściliśmy, było zaledwie 2-tygodniowe, jednak jakościowo stosunkowo dobre, ale przed nami ciężkie starania, gdyż trudno było przekonać klientów, że piwo niemodlińskie nowej produkcji jest jakościowo lepsze, bo tak hurtownicy, jak też detaliści i konsumenci byli zupełnie zrażeni do piwa browaru niemodlińskiego. Już w pierwszych dniach po objęciu kierownictwa browaru napotkałem na wielkie przeszkody natury technicznej, finansowej, brak transportu, zaś wśród załogi zupełny brak poczucia obowiązku, uczciwości, punktualności. Pracownicy bardzo często upijali się w czasie pracy, krótko mówiąc zupełny brak dyscypliny. W parze z tym szły kradzieże, tak, że samych butelek piwnych za okres sprawozdawczy jest brak 3953 sztuk. Od września 1946 nie wpłacaliśmy żadnych należności na rzecz Zjednoczenia ani też nie regulowaliśmy rachunków za surowce i materiały pomocnicze, ponieważ nie dysponowaliśmy żadną gotówką. Daninę narodową wzięło [na siebie] Zjednoczenie, a ponadto zaciągnęliśmy pożyczkę w kwocie 160 000 zł, ponieważ nie mieliśmy na wypłaty dla pracowników. W takich

238 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzcu, sygn. 52, k. 1.

239 Wynika z tego, że browar został zainfekowany bakteriami, groźnymi dla produkcji piwowarskiej. Ówczesne kierownictwo uznało zapewne, że dezynfekcja możliwa będzie jedynie poprzez usunięcie naczyń z piwnic i ich przesmołowanie, przy równoczesnych pracach sanitacyjnych w piwnicach.

warunkach, bez transportu (bo nasze 3 zajęte były zwożeniem kartofli, orką i obsiewem zboża ozimego), bez odpowiedzialnych pracowników, bez odpowiednich surowców i podstawowych materiałów potrzebnych do doprowadzenia kuf, kadzi i beczek transportowych do stanu odpowiadającego wymogom produkcyjnym, jak żywicy piwowarskiej, parafiny i innych, których Zjednoczenie nie dostarczyło nam z powodu braku tychże, mimo wszystko w stosunkowo krótkim czasie udało nam się nabyć potrzebne materiały i z dniem 8 grudnia 1946 przystąpiliśmy do pierwszej warki. Przez cały rok uwarzono zaledwie 2731 hl piwa (zob. tab. 19), co przy potencjale browaru należy uznać za wynik bardzo słaby. Wytknięto też niedoskonałości wyposażenia technicznego (zbyt mała wydajność systemu chłodzącego, szwankujący aparat do mycia masy filtracyjnej). Stanu zatrudnienia nie podano²⁴⁰. W 1947 rok wchodziło z umiarkowanym optymizmem. Podstawową bolączką był brak wystarczającej liczby zdatnych do użytku kadzi fermentacyjnych i kuf składowych (zaledwie 370 hl ogólnej pojemności). W stosunkowo krótkim czasie wyremontowano 8 kadzi fermentacyjnych i zwiększono pojemność kuf składowych do 770 hl. Pozwalało to na robienie pięciu, w okresie letnim zaś nawet sześciu warek tygodniowo. Przy sprzedaży miesięcznej 1000 hl w ciepłym okresie oznaczało to wypuszczanie na rynek piwa dwutygodniowego, o stosunkowo niskiej jakości. Ponadto przedsiębiorstwo nasze cierpiało na chroniczny brak słodu, chmielu, masy filtracyjnej, żywicy piwowarskiej, beczek transportowych i innych materiałów pomocniczych z powodów znanych, co stwarzało nam wielkie kłopoty i uniemożliwiało normalną pracę. Dotkliwie odczuwano brak transportu. Pomimo trudności udało się wyprodukować 6534,10 hl piwa (zob. tab. 19), przy zatrudnieniu sięgającym 36 osób (zob. tab. 17)²⁴¹. Wybudowano też portiernię, smolarnię i zakupiono materiał do ogrodzenia terenu zakładu (600 m.b.). Do browaru wciąż należało gospodarstwo rolne, które przyniosło jednak straty z powodu braku nawozów, maszyn i siły roboczej. Podkreślano natomiast dobrą dyscyplinę pracy²⁴².

Tab. 17 – stan zatrudnienia w browarze w Niemodlinie na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
23	3	1	6	3	0	36

240 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 85, k. 1-2.

241 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, k. 64.

242 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 119, k. 3-5.

W 1948 roku zauważalna stała się poprawa zaopatrzenia w surowce, realizowana w całości przez PZPF w Zabrze. Wykonano też szereg drobnych napraw (remonty pomp, zbiorników na wodę, aparatu do obciążu beczkowego). Narzekano jednak na niedostateczną jakość i trwałość produkowanego piwa, co tłumaczono niewystarczającą wydajnością aparatury chłodniczej i kłopotami z urządzeniem filtracyjnym (do którego nie pasowała ponoć importowana masa czeska). Jak opisywano: *Odczuwaliśmy w silnym stopniu konkurencję Powszechnej Spółdzielni Spożywców, która rozprowadzała piwo brzeskie po wszystkich naszych rejonach zbytu, tym bardziej że niemodliński browar nie dysponował własnym transportem samochodowym i miał zbyt mało beczek. Brak odpowiedniej żywicy pociąga za sobą bardzo częste smołowanie, co naraża nas na duże koszty z powodu nadmiernego użycia takowej. Browar zatrudniał ośmiu pracowników umysłowych (od czerwca dziewięciu) oraz 29-31 pracowników fizycznych. Ponadto w gospodarstwie rolnym pracowało 2-3 pracowników (w sezonie letnim ośmiu)²⁴³. W kolejnych latach zatrudnienie kształtowało się na stałym poziomie – 28 pracowników (w tym 23 zatrudnionych bezpośrednio przy produkcji). Spadek zatrudnienia na początku lat pięćdziesiątych był pozorny, wiązał się bowiem ze zmianą struktury organizacyjnej (zob. tab. 18)²⁴⁴.*

Tab. 18 – stan zatrudnienia w browarze w Niemodlinie w latach 1947 i 1950-1952 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1947	1950	1951	1952
Pracowników ogółem	28	28	28	23
W tym przy produkcji	23	23	23	21

Rok 1949 charakteryzował się znaczącą poprawą organizacji pracy i wzrostem produkcji. Pisano: *W okresie roku sprawozdawczego praca w naszym przedsiębiorstwie dała pozytywne wyniki i w porównaniu do roku ubiegłego osiągnęliśmy znacznie lepsze wyniki w produkcji i zbycie, wzrosła wydajność pracy, jak również na odcinku gospodarczym przeprowadziliśmy wiele niezbędnych i pożytecznych prac. Mamy jednak wiele kłopotów i trudności, które należałoby usunąć, gdyż to hamuje i przeszkadza w pracy, a do najważniejszych prac należą: brak odpowiedniego kompresora, maszyny do mycia butelek, przestarzała instalacja wodna, skutkiem czego mamy bardzo małe ciśnienie wody, stara i stale psująca się pompa wodna oraz brak rampy, powodem czego wszystkie ładunki beczek z piwem odbywają się systemem bardzo prymitywnym, tj. wypycha się beczki*

243 Tamże, sygn. 164, k. 2-3.

244 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14299, k. 4.

ręcznie po schodach do góry, a następnie na samochód. Poza kilkoma działkami budowlanymi i łąkami oddano nierentowne gospodarstwo rolne, co poprawiło wyniki finansowe przedsiębiorstwa²⁴⁵. Z roku na rok zwiększano produkcję. W 1949 roku przekroczone 10 tys. hl, na początku lat pięćdziesiątych zaś produkcja ustabilizowała się na poziomie nieznacznie przekraczającym 12 tys. hl. Do 1951 roku produkowano wyłącznie piwo jasne lekkie, o zawartości 9% ekstraktu (zob. tab. 19)²⁴⁶. W tym okresie piwo dystrybuowano poprzez sieć PHP w Opolu i Grodkowie, rozlewnie GS „Sch” w Leśnicy, Gogolinie, Nysie i Chrościcach oraz sprzedaż bezpośrednią na terenie Niemodlina i najbliższych okolic.

Tab. 19 – produkcja piwa (jasnego lekkiego) w browarze w Niemodlinie w latach 1945-1951, w hektolitrach.

1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
449,60	2731,00	6534,10	7728,00	10 680,00	12 147,00	12 362,00

W 1952 roku asortyment poszerzono o piwo słodowe, którego wyprodukowano nieco ponad 3 tys. hl. Wiązało się to ze spadkiem produkcji piwa jasnego lekkiego, gdyż poziom ogólny utrzymywał się nadal nieco powyżej 12 tys. hl. W kolejnych latach piwo słodowe zdobyło trwałą pozycję rynkową (produkowano go nieco poniżej 8,5 tys. hl), produkcja piwa jasnego lekkiego zaś ponownie nieznacznie wzrosła i przekraczała 6 tys. hl rocznie (zob. tab. 20)²⁴⁷.

Tab. 20 – produkcja piwa w browarze w Niemodlinie w latach 1952-1955, w hektolitrach.

	1952	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie	9502,00	4927,00	6204,00	6454,00
Piwo słodowe	3278,00	8400,00	8353,00	8259,00
Razem	12 780,00	13 327,00	14 557,00	14 713,00

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Niemodlinie znalazł się w struk-

245 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 226, k. 1.

246 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14299, k. 24.

247 Tamże, sygn. 14300, nlb.

turach Brzeskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych²⁴⁸. Dzięki pracom modernizacyjnym zwiększono produkcję i asortyment oferowanych piw. W latach sześćdziesiątych produkowano 30 tysięcy, w siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zaś nawet 60 tysięcy hektolitrów piwa. W 1969 roku wybudowano nową warzelnię, w 1973 otwarto nowy oddział fermentacji, w 1974 zainstalowano stalowe tanki leżakowe. Znaczącą inwestycją była budowa nowoczesnej linii rozlewniczej w 1977 roku²⁴⁹. Browar przetrwał przemiany społeczno-gospodarcze po 1989 roku, jednak został zamknięty w 2002 roku z powodu kłopotów z ochroną środowiska (brak oczyszczalni ścieków). W 2015 roku zabudowania browaru wyburzono, pozostawiając jedynie budynek mieszkalny.

Nowa Ruda

Niemiecka nazwa miejscowości: Neurode.

Niemiecka nazwa zakładu: Gorkauer Societätsbrauerei A.G. (też: Gorkauer Societaets, Brauerei Aktiengesellschaft in Gorkau), Strasse der SA²⁵⁰.

Dane BWV: nr rejestru IV 244-033. Jako datę założenia podano 1848 rok. Zakład był wyposażony w warzelnię czteronaczyniową (podwójną), z kotłem zaciernym o poj. 52 hl i kotłem warzelnym o poj. 130 hl (pozostałych naczyń nie opisano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1400 hl, naczyń leżakowych zaś 5000 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 40 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 132 300 hl, fermentacji 63 360 hl, leżakownia 42 466 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,8% i Malzbier 11,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1921 roku). Był wyposażony w system sztucznego chłodzenia, z lodu naturalnego korzystano sporadycznie. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 300 ton sło²⁵¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zakład opisywano następująco: *Zabudowania przedsiębiorstwa położone są w zwartym kompleksie, liczące około 120 lat, zniszczone i wymagające ogólnego remontu, szczególnie dachów. Część budynków stanowią domy mieszkalne przeznaczone i zajmowane przez pracowników przedsiębiorstwa. Poza miastem przy głównej drodze Nowa Ruda – Kłodzko,*

248 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

249 Kronika 1995, s. 142-143.

250 Die Brauereien und Mälzereien 1939, s. 535. W dniu 31 grudnia 1944 roku zakład zatrudniał 47 pracowników; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368, k. 73.

251 Dane z 6 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Gorkauer Societätsbrauerei A.G.

w odległości od przedsiębiorstwa około 2 km znajdują się tereny wodne, należące do przedsiębiorstwa, a przeznaczone do gromadzenia lodu niezbędnego do produkcji piwa. Szkód w przedsiębiorstwie z powodu działań wojennych nie stwierdzono²⁵². W kompleksie browarnym znajdowały się następujące budynki: słodownia, wraz z biurami i mieszkaniami, warzelnia, chłodnia i filtrownia, biuro spedycji, hala maszyn, kotłownia, smolarnia, bednarnia i stolarnia, pompownia, magazyn wyrobów gotowych, magazyn butelek, lodownia, piwnice, płuczkarnia beczek, stajnie i szopy oraz pięć budynków mieszkalnych. W przeważającej większości były to budynki murowane, nietynkowane, kryte papą (sporadycznie blachą) lub w konstrukcji mieszanej (parter murowany, piętro drewniane). W 1947 roku przedstawiono następującą charakterystykę: *Pomieszczenia przemysłowe przy dzisiejszej produkcji wystarczające. Przez okres istnienia browaru około 100 lat rozbudowa nie planowana, przez co i konfiguracja browaru stała się jednym wielkim labiryntem o kilku poziomach, gdyż znajduje się on na terenie górzystym. Zaznaczyć należy, że urządzenia w stanie obecnym po poczynieniu nieznacznych remontów w zupełności odpowiadają warunkom*²⁵³. Zakład posiadał nowoczesne wyposażenie techniczne, w tym czteronaczyniową warzelnię z firmy Germania Chemnitz, kadzie i kufy częściowo drewniane, częściowo aluminiowe (wraz z niezbędną armaturą), aparaty chłodnicze, pompy, silniki elektryczne, filtr 17-kranowy Wulkan, urządzenia do rozlewu w beczki i butelki, windy, transportery oraz urządzenia pomocnicze²⁵⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w lipcu (lub sierpniu) 1945 roku browar został umieszczony w wykazie przygotowanym przez przedstawiciela GO KERM na rejon kłodzki²⁵⁵. W dniu 3 listopada 1945 roku browar został objęty przez TZP²⁵⁶. Zakład umieszczono w wykazie z 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze²⁵⁷. Został jednak wyłączony spod jego jurysdykcji i przekazany w dzierżawę Spół-

252 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5493, k. 4.

253 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 16.

254 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5493, k. 27-33.

255 Zachowało się kilka odpisów wykazu, są one niedatowane; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368.

256 Zapewne już wówczas browar był przekazany Zjednoczeniu Przemysłu Spożywczego na Rejon Dolnośląski, które oddało go w użytkowanie Spółdzielni „Społem” (podobnie jak browary w Nowej Rudzie i Brzegu).

257 AAN, Ministerstwo Aproprowiacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

dzielni „Społem” w dniu 13 marca 1946 roku (faktycznie dzierżawa biegła od 3 listopada 1945 roku)²⁵⁸. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku) jako czynny browar „Społem”, mieszczący się przy ul. Dąbrowskiego 46²⁵⁹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku²⁶⁰. Wskutek trudno zrozumiałego błędu został wymieniony dwukrotnie w zestawieniu przedsiębiorstw podlegających upaństwowieniu (MP nr 35 z dnia 8 czerwca 1949 roku): w poz. 505, lp. 168 – jako: Gorkauer Societaets, Brauerei Aktiengesellschaft in Gorkau – Nowa Ruda, oraz: w poz. 505, lp. 439 – jako: Browar – Nowa Ruda, Poczтовая 8/10, pow. Kłodzko. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 22 września 1951 roku w lokalu wymienionego przedsiębiorstwa w obecności kierownika browaru Adama Zatorskiego (zdający) i Romana Wolniakowskiego, przedstawiciela CZPP-S w Warszawie, upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z szeregiem dokumentów towarzyszących, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 9 października 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²⁶¹.

Uwagi: okoliczności przejścia browaru przez TZP i wydzierżawienia na rzecz Spółdzielni „Społem” nie są do końca jasne. Z zachowanych dokumentów wynika, że Spółdzielnia objęła browar, zanim trafił on pod zarząd TZP – zapewne więc przedstawiciel GO KERM przekazał zakład na rzecz Zjednoczenia Przemysłu Spożywczego na Rejon Dolnośląski, które oddało go w użytkowanie Spółdzielni (podobnie jak browary w Miedziance i Brzegu). Wstępny inwentarz datowany jest bowiem na 1 listopada 1945 roku, podczas gdy przejęcie na rzecz TZP nastąpiło w dwa dni później. Co więcej, w chwili przejścia browaru przez „Społem” w piwnicach leżało 650,86 hl gotowego piwa²⁶². Może to świadczyć o tym, że był on użytkowany wcześniej przez wojska radzieckie (Nowa Ruda została zajęta bez walki 8 maja). W innym dokumencie jako datę rozpoczęcia produkcji podano 5 czerwca 1945 roku²⁶³. Możemy podejrzewać, że w proces

258 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5493, k. 1-3.

259 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

260 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 r., poz. 505, lp. 168 i 439.

261 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5493, k. 2.

262 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Żąbkowicki, sygn. 38, k. 1; sygn. 46, k. 3.

263 Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podlegających Wojewódzkiemu Wydziałowi Aprowizacji i Handlu na dzień 18 kwietnia 1947

przekazywania przedsiębiorstwa zaangażowane były miejscowe władze administracyjne. Szybkie podpisanie umowy dzierżawnej z TZP umożliwiło przejęcie zakładu pod jurysdykcję Zjednoczenia branżowego. W protokole z 22 września 1951 roku zapisano: *Przedsiębiorstwo przejęte było i jest browarem produkującym za czasów niemieckich piwa jasne i gatunkowe oraz wody gazowe, a po wyzwoleniu produkuje piwa jasne 9° i pełne oraz piwo słodowe. Zdolność produkcyjna przedsiębiorstwa wynosi do 30 000 hl piwa rocznie. Po zakończeniu działań wojennych przedsiębiorstwo zostało przejęte przez Tymczasowy Zarząd Państwowy i przekazane do eksploatacji dla „Społem” Związek Gospodarczy Spółdzielni RP z siedzibą w Łodzi, na podstawie zawartej umowy dzierżawnej z dnia 13 marca 1946 r. [umowę zawarto post factum, gdyż okres dzierżawy biegł od 3 listopada 1945 roku]. Eksploatacja przedsiębiorstwa przez „Społem” trwała do dnia 31 marca 1949 r. [została ona przerwana przedwcześnie, gdyż umowę zawarto na okres pięcioletni, a więc do 3 listopada 1950 roku]. Następnie z dniem 1 kwietnia 1949 r. przedsiębiorstwo zostało przejęte od „Społem” przez były Centralny Zarząd Przemysłu Fermentacyjnego oddział Wrocław (...) i do chwili obecnej wykorzystywane jest jako browar przez Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie²⁶⁴. Czynsz dzierżawny od „Społem” ustalono na trzy procent obrotu obliczanego bez akcyzy, z płatnością co trzy miesiące, jednak nie mniej niż 60 tysięcy złotych. Spółdzielnia zobowiązała się do należytego utrzymywania stanu budynków i urządzeń oraz przeprowadzania niezbędnych prac remontowych²⁶⁵.*

Tab. 21 – wielkość produkcji piwa (w hektolitrach) i słodu (w tonach) w browarze w Nowej Rudzie w latach 1945 (od 1 listopada) – 1948.

	1945 (od 1 listopada)	1946	1947	1948
Piwo	1353,23	8026,06	10 924,80	7648,58
Słód	10,92	99,301	145,070	119,970

Przejmowany browar musiał znajdować się w pełnym ruchu i posiadał niezbędne zapasy surowców. Do końca roku (a więc przez dwa miesiące) wyprodukowano bowiem 1353,23 hl piwa. W kolejnych latach produkcja

roku. W wykazie poczyniono uwagę: *Społem Związ. Gospod. Spółdz. RP. Browar w Nowej Rudzie. Kierownik Edward Kromer. Uruchomiony 5 czerwca 1945 roku. Zdolność produkcyjna 16170 hl. Zakład zatrudniał 50 pracowników (przy zapotrzebowaniu na 50 osób na jedną zmianę), AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 105.*

²⁶⁴ AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5493, k. 3-4.

²⁶⁵ AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5493, k. 10-11.

dynamicznie rosła. Browar zaliczał się do najważniejszych dostawców piwa na terenie ziemi kłodzkiej. Własna produkcja słodu w pełni zaspokajała zapotrzebowanie produkcyjne (zob. tab. 21). Relatywnie szybko wprowadzono na rynek, obok standardowo produkowanych piw lekkich, piwa pełne i słodowe. Do Spółdzielni „Społem” należał również browar w Brzegu. Oba zakłady prowadziły dość agresywną politykę sprzedażową, narzucając nieco niższe ceny i nie przejmując się rejonami zbytu narzucanymi browarom państwowym²⁶⁶. Noworudzki browar był znaczącym pracodawcą, zatrudniając ponad 50 osób (w 1946 roku 52 osoby, w tym 4 Niemców)²⁶⁷. Co ciekawe, zatrudnienie w kolejnych latach nieznacznie malało (pomimo dynamicznie rosnącej produkcji), zarówno w grupie robotników produkcyjnych, jak i administracji (zob. tab. 22)²⁶⁸. Świadczy to o sprawnym i profesjonalnym zarządzaniu zakładem.

Tab. 22 – stan zatrudnienia w browarze w Nowej Rudzie w latach 1945-1947, w świetle raportów statystycznych.

	1945	1946	1947
Robotnicy oddziałów produkcyjnych	18	9	39
Robotnicy pomocniczy związani z produkcją	7	20	
Robotnicy gospodarczy	19	11	
Uczniowie	2	1	b.d.
Pracownicy inżynieryjno-techniczni	3	5	13
Pracownicy biurowi	12	12	
Razem	61	58	52

O systemie zaopatrywania się w surowce informuje nas zapis z ankiety z marca 1947 roku: *Dotychczas zaopatrywano się w surowce w okolicznych Spółdzielniach i tylko chmiel był kupowany przez Centralę „Społem” drogą centralnego zakupu dla wszystkich browarów spółdzielczych*²⁶⁹. Wszystkie umowy na dzierżawę browarów z sektorem spółdzielczym rozwiązano przedwcześnie, na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu i Handlu z 17 marca 1949 roku²⁷⁰. Protokół zdawczo-odbiorczy, spisany w związku z przekazaniem

266 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 119, k. 5.

267 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 2.

268 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Ząbkowicki, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 41, 46, 49.

269 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

270 Zarządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 17 marca 1949 roku „W sprawie przekazania niektórych zakładów przemysłowych z sektora państwowego sektorowi

fabryki Browaru w Nowej Rudzie przekazanej przez CSS „Społem” w Warszawie, przejętej przez Centralny Zarząd Przemysłu Fermentacyjnego, oddział we Wrocławiu, spisano dopiero 7 kwietnia 1950 roku, było wynikiem z niemożności precyzyjnego ustalenia składników majątkowych przedsiębiorstwa²⁷¹. Po przejęciu browaru na rzecz CZPPF kontynuowano produkcję w ramach państwowych struktur branżowych. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wieloodziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Nowej Rudzie znalazł się w strukturach Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych²⁷². W 1950 roku produkowano następujące rodzaje piw: jasne lekkie 9%, słodowe 11% i jasne pełne 12% ekstraktu. Łącznie wyprodukowano 21 334 hl piwa i 265 ton słodu. W 1955 roku produkcja wzrosła do 29 265 hl piwa, szczególnie w segmencie piwa słodowego i pełnego (zob. tab. 23). Sprzedaż realizowano poprzez sieć PHP w Dzierżoniowie, Ząbkowicach, Łądku-Zdroju, Głubczycach i Nowej Rudzie oraz sprzedaż detaliczną w mieście i terenie²⁷³.

Tab. 23 – produkcja piwa (w hektolitrach) i słodu (w tonach) w browarze w Nowej Rudzie w 1950 i 1955 roku.

	Piwo jasne lekkie	Piwo słodowe	Piwo pełne	Słód
Rok 1950	16 030,00	3220,00	2084,00	265,00
Rok 1955	17 198,00	9349,00	2718,00	357,20

Zatrudnienie w latach 1950-1951 wynosiło 57-58 pracowników, przy zauważalnym zwiększeniu liczby robotników produkcyjnych i dwukrotnym zmniejszeniu się liczby pracowników administracyjnych (w porównaniu do roku 1947). Redukcja tej grupy wiązała się z przesunięciem obsługi administracyjnej do centrali Brzeskich ZP-S. W kolejnych latach liczba pracowników uległa wyraźnemu zmniejszeniu, co z kolei było efektem wyodrębnienia słodowni jako zakładu wydzielonego w strukturach Brzeskich ZP-S (zob. tab. 24)²⁷⁴.

spółdzielczemu i z sektora spółdzielczego sektorowi państwowemu”; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 25, k. 27.

271 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 450, k. 1-2.

272 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

273 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14301, nlb.

274 Tamże, sygn. 14301, nlb.; 14302, nlb.

Tab. 24 – stan zatrudnienia w browarze w Nowej Rudzie w latach 1950-1951 oraz 1953-1955.

	1950	1951	1953	1954	1955
Robotnicy zatrudnieni przy produkcji	32	35	34	36	31
Robotnicy gospodarczy	12	13	2	2	2
Straż przemysłowa	2	2	2	2	1
Uczniowie	–	–	–	–	–
Pracownicy inżynieryjno-techniczni	2	2	3	4	4
Pracownicy administracyjni (biurowi)	10	5	2	1	1
Razem	58	57	43	45	39

W latach siedemdziesiątych produkcja wzrosła do niemal 60 tysięcy hektolitrów, jednak w browarze brak było synchronizacji zdolności produkcyjnej oddziałów i zasilania w energię. Podjęta modernizacja w latach 1960-1965 nie spełniła oczekiwań, a jej kontynuacja była zbyt kosztowna i niecelowa. Z tego powodu w 1975 roku podjęto decyzję o zamknięciu zakładu²⁷⁵. Po generalnym remoncie w latach 1989-1995 główny budynek przekształcono w siedzibę Miejskiej Biblioteki Publicznej w Nowej Rudzie.

Nowa Ruda

Niemiecka nazwa miejscowości: Neurode.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Wilhelm Pohl.

Uwagi: browar został odnotowany jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku, jednak jako nieczynny²⁷⁶. Zakład wstrzymał produkcję około 1935 roku²⁷⁷. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Nysa (Nisa, Nissa)

Niemiecka nazwa miejscowości: Neisse-Neuland.

Niemiecka nazwa zakładu: Neuländer Brauerei Oscar Kahl, Neuländer Chaussee 47²⁷⁸.

²⁷⁵ Kronika 1995, s. 187.

²⁷⁶ *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 535.

²⁷⁷ Friedrich 2001, s. 103.

²⁷⁸ Rok założenia 1845. Od 1888 roku pod nazwą Brauerei Oscar Kahl. W 1942 roku właścicielem był Erich Kafl, głównym piwowarem zaś Josef Jung. Roczna produkcja wynosiła około 23 tys. hl piwa przy zatrudnieniu 41 pracowników. Browar posiadał składy w Paczkowie, Ścinawie i Prudniku; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 578.

Dane BWV: nr rejestru III 245-013. Jako datę założenia podano 1887 rok. W karcie opisano warzelnię czteronaczyniową (podwójną), z kotłem zaciernym o poj. 63,95 hl i kotłem warzelnym o poj. 121 hl (opis pozostałych naczyń jest niejasny, sugerujący trzynaczyniowy układ warzelni)²⁷⁹. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 847,28 hl, naczyń leżakowych zaś 5101,25 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 30 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 123 000 hl, fermentacji 38 300 hl, leżakowni 43 300 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramelbier 6,3% i Einfachbier 6,3% ekstraktu – przed wojną oraz od 1926 roku) oraz napoje bezalkoholowe (od 1915 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 600 ton słodu²⁸⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: na zabudowania fabryczne składał się kompleks budynków fabrycznych, gospodarczych, mieszkalnych i pomocniczych. Przy browarze mieściła się restauracja, a także sala kinowa. Większość budynków była ceglana, otynkowana, pokryta dwuspadowymi dachami pokrytymi dachówką lub papą. Przy opisie niektórych z nich zaznaczono szkody wojenne w zakresie od 10 do 30%. Urządzenia techniczne browaru w kilku działach zachowały się niemal w komplecie. W opisie brak informacji o wyposażeniu fermentacji i leżakowania, co może sugerować, że te urządzenia zostały zdemontowane i wywiezione. Kilukrotnie zaznaczono brak drobnych urządzeń (pomp i silników elektrycznych). W inwentarzach opisywano warzelnię, na którą składały się: kadź zacierna (i zarazem filtracyjna) do piwa kompletna, z napędem dolnym, wraz z silnikiem elektrycznym o wymiarach: 1,2 × 2,10, zużycie 60%, kocioł zacierny do piwa kompletny o pojemności 63,93 hl, z napędem dolnym i silnikiem elektrycznym, z firmy Weigel Werke, z zewnątrz wyłożony kaflami, z baterią dekantacyjną, zużycie 30%, kocioł warzelny kompletny o pojemności 120,00 hl, z napędem górnym (brak silnika elektrycznego), wyłożony kaflami, z baterią dekantacyjną, zużycie 25% – nierównomierne zużycie urządzeń wskazuje na przebudowę warzelni (zapewne z dwu- na trzynaczyniową) na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych (pierwotnym urządzeniem byłaby kadź zacierno-filtracyjna). Zachowały się pompy, kompletna armatura, transmisje i transportery do słodu. W pełni wyposażona była kotłownia, wytwórnia lodu i rafineria ropy (?), na teren zakładu prowadziła zaś bocznicą kolejowa²⁸¹.

279 Funkcję kadzi filtracyjnej pełnił filtr zacierowy z nyskich zakładów Weigel-Werk AG; uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

280 Dane z 15 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Neuländer Brauerei Oskar Kahl.

281 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 15, k. 164-173.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładna data nieznana. Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze²⁸². Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku²⁸³. Dokumenty z tego postępowania nie zachowały się.

Uwagi: browar w Nysie został częściowo uszkodzony w trakcie działań wojennych. Dokładny stan strat trudno oszacować. Od momentu przejścia browar zaliczono do zakładów nieczynnych i nie przewidywano jego odbudowy²⁸⁴. Jeszcze w 1945 roku pojawiły się postulaty niektórych browarów dotyczące przejścia jego wyposażenia technicznego. O urządzenie z nyskiego zakładu starał się m.in. browar w Kłodzku²⁸⁵. Wyposażeniem z nieczynnego browaru interesowały się również wojska radzieckie. W dniu 18 lipca 1945 roku starosta powiatowy zwrócił się do Powiatowej Komendy Milicji Obywatelskiej z prośbą wysłania 15 milicjantów *celem zabezpieczenia gmachu i urządzeń browaru w Nysie, ponieważ zachodzi podejrzenie, że urządzenia te mogą zostać wywiezione*²⁸⁶. Dalszego ciągu tej sprawy nie znamy, niewykluczone jednak, że doszło do demontażu niektórych aparatów (dział fermentacji i leżakowania). Na szerszą skalę sprzęt z nieczynnego browaru zaczęto demontować w latach 1947-1948. Przykładowo, w 1947 roku browar w Kłodzku zdemontował i przeniósł do własnego zakładu *chłodnik talerzowy z nieczynnego browaru w Nysie*²⁸⁷. W lutym 1947 roku Zjednoczenie Przemysłu Kotlarskiego (poprzez Państwowe Zakłady Budowy Aparatów Chemicznych i Maszyn w Nysie) zwróciły się do PZPF w Zabrze z propozycją wydzierżawienia domu przy ul. Jagiellońskiej 47, w którym dawniej mieściła się piwiarnia browaru. Zamierzano tam urządzić stolówkę pracowniczą. Ostatecznie zdecydowano o oddaniu całości zabudowy na rzecz Państwowego Zjednoczenia Kotlarskiego, z zastrzeżeniem zwrotu poniesionych kosztów i możliwości zabrania wszelkich urządzeń

282 AAN Warszawa, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

283 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 756.

284 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 840, k. 104.

285 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 49, k. 3-4.

286 Dawidejt-Drobek 2018, s. 506-507.

287 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 81, k. 4.

przydatnych w produkcji piwowarskiej. Z przyczyn formalnych uzgodnienia pomiędzy zainteresowanymi stronami trwały do listopada 1948 roku, kiedy to obiekt przekazano protokolarnie na rzecz Zjednoczenia Przemysłu Kotlarskiego. Równocześnie zintensyfikowano demontaż i przenoszenie pozostałych urządzeń, już na koszt ZPK. Do browaru w Tychach przeniesiono zbiornik żelazny o poj. 105 hl (element warzelni?) oraz dwa kolejne zbiorniki z 5 mm grub. blachy, nitowane, okrągłe, stojące z pokrywą. Urządzenia chłodnicze zostały zdemontowane bezpośrednio przez PZPF, bliżej nieokreślone elementy trafiły zapewne do browaru w Raciborzu. W wyniku porozumienia część wyposażenia zatrzymały Państwowe Zakłady Budowy Aparatów Chemicznych i Maszyn w Nysie²⁸⁸.

Nysa

Niemiecka nazwa miejscowości: Neisse-Neuland.

Niemiecka nazwa zakładu: Löwenbrauerei Paul Ronge, Josefstr. 23²⁸⁹.

Dane BWV: nr rejestru I 145-005. Jako datę założenia podano 1909 rok. Opis warzelni jest niejasny. Wykazano warzelnię dwunaczyniową, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 52,93 hl i kotłem warzelnym o poj. 42 hl. Równocześnie pod nr. 2 wpisano warzelnię czteronaczyniową (Doppel-Sudwerke), bez bliższej charakterystyki. Z uwagi na profil produkcji (wyłącznie piwa górnej fermentacji) należy uznać to za błąd wpisującego. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 50 hl, naczyń leżakowych zaś 250 hl. Zdolności produkcyjnej zakładu nie oceniano, podobnie jak normatywnej przepustowości warzelni – z uwagi na niejasny opis (fermentacja 2200 hl, leżakownia 2123 hl). Browar produkował piwa górnej fermentacji (Malzbier 6% ekstraktu) oraz wyroby spirytusowe (od 1912 roku). Korzystał przy tym wyłącznie z instalacji chłodniczej i nie posiadał własnej słodowni²⁹⁰.

Uwagi: w powojennych dokumentach nie natrafiono na żadne informacje na temat tego zakładu. Nie jest wykluczone, że pojedyncze wzmianki mówiące ogólnie o browarze w Nysie mogą dotyczyć tego przedsiębiorstwa. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne.

288 AP Opole, Zakłady Urządzeń Przemysłowych w Nysie, sygn. 192.

289 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 579.

290 Dane z 30 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Löwenbrauerei Paul Ronge.

Opole

Niemiecka nazwa miejscowości: Oppeln.

Niemiecka nazwa zakładu: Schultheiss-Brauerei Aktiengesellschaft, Marienstr. 2²⁹¹.

Dane BWV: nr rejestru VI 245-001K. Jako datę założenia podano 1831 rok (przy czym rozpoczęcie produkcji piw górnej fermentacji określono na 1836, dolnej fermentacji zaś na 1860 rok – tę drugą datę można uznać za rok przebudowy i modernizacji zakładu). Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 84 hl i kotłem warzelnym o poj. 360 hl (pozostałych naczyń nie scharakteryzowano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 3700 hl, naczyń leżakowych zaś 16 000 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 100 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 366 390 hl, fermentacji 167 460 hl, leżakownia 135 892 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 4% i Vollbier 12% ekstraktu). Nowocześnie wyposażony zakład korzystał wyłącznie z instalacji chłodniczych. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 1200 ton słodu²⁹².

Stan zachowania budynków i urządzeń: po zakończeniu walk browar został zajęty przez armię radziecką. Brak informacji o zniszczeniach z tego okresu. Prawdopodobnie większość powstała w okresie późniejszym. Niemal wszystkie urządzenia zdemontowano i wywieziono do Związku Radzieckiego, opustoszałe budynki zaś sukcesywnie przekazywano stronie polskiej. Ostatecznie zdewastowany browar w Opolu został zdany przez Wojskowe Władze Radzieckie w dniu 14.8.1946 r. całkowicie²⁹³. Do dokumentacji z upaństwowienia dołączono następujący opis: *Przedsiębiorstwo położone jest w śródmieściu Opola przy ul. Mariackiej 2 z wjazdem od ul. Mariackiej, od placu Armii Czerwonej i od ul. Żeromskiego, w odległości około 1200 metrów od stacji kolejowej. (...) W zakładzie uruchomiona została hurtownia i rozlewnia piwa oraz wytwórnia wód gazowych, której ośrodkiem zaopatrzenia jest powiat Opole. Przedmiotem działalności przedwojennej przedsiębiorstwa była produkcja piwa. Obecnie wskutek zniszczenia wojennego budynki browaru w tym stanie nie nadają się na uruchomienie browaru. Część pomieszczeń w browarze zajęta obecnie przez hurtownię i rozlewnię piwa oraz wytwórnię wód gazowych odpowiada swemu przeznaczeniu*²⁹⁴. W bilansie zamknięcia PHP w Opolu za rok

291 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 629.

292 Dane z 10 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schultheiss-Brauerei Aktiengesellschaft.

293 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzcu, sygn. 86, k. 2.

294 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5436, k. 13.

1946 znajduje się opis browaru: *Urządzeń do produkcji żadnych nie pozostało, wszelkie urządzenia techniczne usunięte, budynki częściowo uszkodzone z powodu wybijania otworów na ulicę [otwory wybijano, by ułatwić wywóz urządzeń]. Pozostało kilka resztek wozów, z których skompletowano dwie platformy*²⁹⁵. Browar składał się z szeregu budynków, usytuowanych na parceli zapisanej na rzecz firmy Schultheiss Brauerei Aktiengesellschaft w Berlinie, wśród których wyszczególniono m.in.: kotłownię, rozbieralnię wraz z umywalnią, dwa garaże samochodowe, lodownię, maszynownię, warzelnię, słodownię, suszarnię, budynek ze zbiornikami do oczyszczania wody, piwnice skladowe, kuźnię, komin fabryczny, portiernie (przy każdej z trzech bram prowadzących na teren zakładu), magazyn, budynek gospodarczy, cztery budynki mieszkalne, stajnię, budynek fabryczny, różnego rodzaju przybudówki i pomieszczenia gospodarcze, ogrodzenia oraz piekarnię i wędliniarnię (zapewne urządzone po wojnie w budynkach pobrowarnych)²⁹⁶. Budynek warzelni scharakteryzowano następująco: III-piętrowy, o fundam. kamiennych, surowych, z cegły czerw. palonej, na zaprawie wapiennej, zewnątrz nieotynk., okna i drzwi żelazne, podłogi z płyt kamiennych, dach drew. dwuspadowy, kryty papą, instal. elektr., wodociągi i kanalizacja. Wymiary: 18 × 16 × 14 m. Powierzchnia 288 m kw. Kubatura 4032 m sześć. W innym opisie dodano: bez dachu, podłóg uszkodzony w czasie działań wojennych i przy demontażu kotłów przez wojska rosyjskie²⁹⁷. Piwnice na skład piwa: Budynek parter. Podpiwniczony o fund. kamiennych, murowany, z cegły nieotynk. podłogi betonowe, dach drew. dwuspadowy kryty eternitem. Wymiary: 18 × 12 × 3 m. Powierzchnia 216 m kw. Kubatura 649 m. sześć. Budynki pozbawione były większości wyposażenia. W browarze pozostawiono kilka uszkodzonych motorów, starych kuf, poduszki do zrzucania beczek oraz aparat do obciążu piwa bez kranów i piętek. Niektóre z wymienionych przedmiotów przywieziono ze zdekompletowanych rozlewni piwa i innych zakładów z terenu Opolszczyzny. W planach modernizacji browaru w Kłodzku z końca 1945 roku znalazła się ciekawa uwaga dotycząca możliwości sprowadzenia dwóch aluminiowych kadzi fermentacyjnych o poj. 45 hl ze zdemontowanego browaru w Opolu. Oznacza to, że zapewne udało się uchronić kilka urządzeń przed wywiezieniem do Związku Radzieckiego²⁹⁸.

295 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 86, k. 2.

296 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5436, k. 11.

297 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 5, k. 26.

298 Tamże, sygn. 49, k. 3-4.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: brak bliższych informacji, aczkolwiek browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu²⁹⁹. W rękach radzieckich zakład pozostawał jednak do sierpnia 1946 roku. Browar został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 21 marca 1947 roku, przy czym został wykazany dwukrotnie (wykaz nr 28, jako Browar Schultheiss w Opolu, ul. Mariańska 2, l.p. 77, oraz wykaz nr 29, jako Browar Schultheiss Opole, ul. Żeromskiego 2, l.p. 78)³⁰⁰. Na skutek trudno zrozumiałego błędu wydano dwa orzeczenia o przejściu zakładu na własność państwa: na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku³⁰¹ oraz na podstawie orzeczenia nr 50 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 14 lipca 1948 roku³⁰². Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 10 maja 1949 roku w Opolu w obecności zarządcy przedsiębiorstwa Karola Wróbla (zdający) i Józefa Gierlackiego, działającego w imieniu CZPPF w Warszawie, wyznaczonego do objęcia przedsiębiorstwa. Do tego dokumentu sporządzono protokół dodatkowy w dniu 16 sierpnia 1951 roku w związku z koniecznością uszczegółowienia błędnie sporządzonych pomiarów powierzchni i dołączenia wypisów z ksiąg hipotecznych. Protokoły te zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 2 października 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁰³.

Uwagi: Największy opolski browar powstał w roku 1836 na przedmieściu gośławickim, pomiędzy placem Kopernika, ul. Żeromskiego i ul. Oleską. Jego założycielem był inwestor żydowski Heymann Pringsheim. W krótkim czasie zakład znalazł się w czołówce browarów śląskich. Heymann Pringsheim zmarł w marcu 1875 roku. Spadkobiercami całego majątku zostali jego synowie Julius (1839-1917) i Max, którzy byli wyłącznymi właścicielami browaru i fabryki drożdży aż do roku 1896, kiedy zakład przekształcono ze spółki jawnej w spółkę akcyjną. Tę powołano 19 maja 1896 roku. Jej udziałowcami byli bracia Pringsheimowie, a także Ladislaus Reymann, Hermann Altmann i Max Kaufmann z Koźła. Odtąd browar nosił nazwę: Oppelner Actien-Brauerei und Presshefe Fabrik. Browar posiadał szereg składów, przedstawicielstw

299 AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

300 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

301 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 878.

302 MP nr 68 z dn. 23 sierpnia 1948 roku, poz. 526, lp. 151.

303 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5436, k. 2-13.

oraz lokali rozsianych po całym Śląsku. W 1904 roku, po wielkim pożarze zakładu, wybudowano nową słodownię. W 1911 roku Opolski Browar Akcyjny zakupił za 700 tys. marek konkurencyjny Opolski Browar Zamkowy M. Friedländera, stając się dominującym producentem piwa w mieście. 2 maja 1913 roku w Bytomiu powstała spółka z ograniczoną odpowiedzialnością o nazwie „Oberschlesischer Brauerei-Verein GmbH – OBV” (Związek Browarów Górnośląskich), zrzeszająca browary Górnego Śląska. Celem spółki było zredukowanie kosztów dystrybucji napojów poprzez używanie jednolitych butelek. Opolski Browar Akcyjny posiadał udziały w spółce i był oprócz browarów prudnickich i browaru prószkowskiego jednym z pierwszych członków zrzeszenia. Z pewnymi trudnościami zakład przetrwał Wielką Wojnę, by w 1928 roku stać się częścią berlińskiego koncernu Schultheiss-Patzenhofer AG, który na skutek swojej ekspansywnej polityki mógł się już wtedy nazywać największym browarem świata. Od 1938 roku posługiwano się nazwą Schultheiss-Patzenhofer AG, abt. Oppeln³⁰⁴. W 1945 roku browar został zajęty przez wojska sowieckie, jego faktycznego stanu zaś i skali ewentualnych zniszczeń nie znamy. Większość urządzeń zdemontowano i wywieziono do ZSRR. Z chwilą przejścia budynków od armii radzieckiej przystąpiono do urządzania hurtowni i rozlewni piwa, pozostającej w strukturach PZPF w Zabrzu. Zabezpieczone przed datą zdania browaru [przez wojska sowieckie] stare uszkodzone maszyny do obciążu piwa butelkowego na terenie miasta, sprowadzono do browaru, naprawiono we własnym zakresie, ustawiono i zmontowano w hali obciążowej, wprowadzono wodę i prąd elektryczny uruchamiając maszynę do czyszczenia butelek i aparaturę do produkcji wód gazowych. (...) Za zgodą Dyrekcji PZPF w Zabrzu otrzymano w dniu 14.9.46 z Państwowych Browarów w Tychach 30,93 hl piwa, płatnego w trzech ratach przy następnych dostawach, wydzierżawiono dwa konie i rozpoczęto normalną sprzedaż hurtową na terenie miasta i okolicy. Przyjęto do pracy 7 pracowników fizycznych, pracownicę umysłową i dwóch strażników. Warunki jesienne i zimowe ograniczyły większy rozwój przedsiębiorstwa z uwagi na mniejszą konsumpcję, jak również brak własnych środków transportowych. Do końca roku zakupiono i rozlano 470,82 hl piwa³⁰⁵. Administratorem przedsiębiorstwa mianowano Mieczysława Krzyżanowskiego, prowadzącego własną firmę pod nazwą „Dom Towarowy”. Z chwilą przekazania okazało się, że piwnicach browaru znajduje się większa ilość butelek (około 60 tys. sztuk), niewolniona jednak przez komendanturę wojsk radzieckich (ta proponowała wykup bez ograniczeń w cenie 2 zł

304 Urbanek 2004, s. 35-61.

305 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 86, k. 2.

za butelkę). Środki na wykup wyasygnowało najprawdopodobniej Zjednoczenie z Zabrza (korespondencja nie zachowała się). Duże transporty (po około 10 tys. szt.) trafiły do browarów w Kłodzku, Niemodlinie i Kluczborku³⁰⁶. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Opolu (w którym wciąż funkcjonowała hurtownia piwa) znalazł się w strukturach Brzeskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych³⁰⁷. W 1953 roku część budynków była zajęta przez Ogrodnicze Zakłady Handlowe na kwaszarnię ogórków oraz kapusty, inna część przez Okręgowe Zakłady Spichrzowe na magazyny ziarna. Niewielką część wykorzystywano wciąż na potrzeby hurtowni piwa. Większość zabudowań nie była użytkowana. W tym czasie trwały uzgodnienia, dotyczące przekazania nieruchomości na rzecz PMRN w Opolu. Początkowo postulowano, by z przekazania wyłączyć obiekty wykorzystywane na potrzeby przemysłu piwowarskiego, ostatecznie zadano jednak całość nieruchomości. Protokół zdawczo-odbiorczy spisano 28 października (z obowiązującą mocą prawną od 1 listopada) 1953 roku. Stroną przekazującą były Brzeskie ZP-S, reprezentowane przez dyrektora Piotra Brewińskiego³⁰⁸. Niejasny jest los hurtowni piwa, funkcjonującej dotąd w budynkach po byłym browarze. Niszczące zabudowania wyburzono w 1977 roku.

Paczków

Niemiecka nazwa miejscowości: Patschkau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei August Schneider, Ring 22³⁰⁹.

306 Dokument wymienia również browary i rozlewnie poniemieckie na terenie Opola: 1. Browar Schultheiss przy ul. Oleskiej 2, obecnie browar państwowy, 2. Druga część tego browaru na wyspie za Odrą – jeszcze dotychczas w posiadaniu wojsk sowieckich, 3. Rozlewnia browaru Hasse, obecnie rozlewnia piw tyskich, którą prowadzi ob. Stampka Sylwester jako dzierżawca, 4. Rozlewnia i wytwórnia wód gazowych, poprzedniej niemieckiej firmy nie znam, położona w Opolu przy ul. Wrocławskiej Nr. 3, 5. Rozlewnia piwa dawn. niem. Browaru Haselbach, położona przy ul. Oleskiej 1, obecnie administruje TZP w Opolu, 6. Rozlewnia piwa browaru Schultheiss, położona przy ul. Wrocławskiej 10; AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 259, część akt zatytułowana: Browar Państwowy w Opolu, k. 1-9.

307 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

308 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 17-39.

309 W wykazie z 1942 roku jako: Schneider'sche Brauerei, Geschw. Schneider; Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 639.

Dane BWV: nr rejestru I 245-015. Jako datę założenia podano 1861 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 10 hl i kotłem warzelnym o poj. 10 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 16 hl, naczyń leżakowych zaś 18 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 1000 hl (normatywna przepustowość: warzelnia 6300 hl, fermentacji 700 hl, leżakowni 152 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (asortymentu nie podano) i wedle oświadczenia nie korzystał ze sztucznego czy naturalnego chłodzenia. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 7,5 ton sło³¹⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: budynek restauracji i browaru w Paczkowie był usytuowany przy rynku, w otoczeniu starego ratusza i innych zabytkowych kamienic. Opis nieruchomości wykonano na potrzeby PZPF w Zabrzu, przy okazji sporządzania bilansów nieczynnych browarów, pozostających pod zarządem Zjednoczenia. W opisie uwzględnione są: restauracja, mieszkania prywatne i piwnice składowe – budynek piętrowy, stary, podpiwniczony, o fundamentach kamiennych, murowany z cegły palonej, obustronnie otynkowany, ściana frontowa od Placu Wolności [Rynku nr] 22 na piętrze lekko pochylona na zewnątrz, sufity w piwnicach sklepione, reszta drewniana o stropach drewnianych, otrzcinowanych, dach drewniany dwuspadowy kryty dachówką, podłogi drewniane, w piwnicach kamienne. Instalacja elektryczna i wodociągowa, schody, okna i drzwi drewniane, piece kaflowe. Rok budowy 1700. Wymiary 27 × 80 × 7 m, kubatura 1474,20 m sześć. Powierzchnia 210,60 m kw. Budynek Browaru – warzelnia, słodownia, góra słodowa [zapewne strych pełniący funkcję spichlerza]. Budynek dwupiętrowy, nie podpiwniczony o fundamentach kamiennych, murowany, z cegły palonej, obustronnie otynkowany, podłogi w parterze kamienne [chodzi zapewne o klepiska słodowni], reszta drewniana. Dach drewniany kryty dachówką, sufity w parterze sklepione, reszta o stropach drew. otrzcinowanych. Schody drewniane. Brak instalacji elektrycznej i wodociągowej. Rok budowy 1860. Wymiary: 13,20 × 8,80 × 8 m. Kubatura: 929,88 m sześć. Powierzchnia 116,16 m kw. Fermentacja, chłodnik i pokój dla służby – budynek dwupiętrowy, stary, o fundamentach kamiennych, murowany z cegły palonej, obustronnie otynkowany, dach drewniany dwuspadowy kryty dachówką, sufity na parterze sklepione, reszta o stropach drewnianych, otrzcinowanych, schody, okna i drzwi drewniane. Podłogi na parterze betonowe, brak instalacji elektrycznej i wodociągowej. Rok budowy 1860. Wymiary: 9,70 × 6,00 × 4,00. Kubatura 250,25 m. sześć. Powierzchnia 58,20 m kw. W dalszej części opisano jeszcze szopę na

310 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei August Schneider.

drewno, znajdującą się w podwórzu³¹¹. Browar posiadał bardzo prymitywne wyposażenie techniczne. Warzelnia składała się z miedzianego kotła warzelnego o pojemności 10 hl oraz drewnianej kadzi filtracyjnej z sitem miedzianym o pojemności 195 l, odchmielacza żelaznego, rur miedzianych, uzupełnionych o drewniane wanienki, konwie i balie. Brzecznię chłodzono na prostym chłodniku skonstruowanym z drewna i obitym blachą. Większość prac wykonywano ręcznie, w inwentarzu wymieniono zaledwie jeden motor mobilny, przynależny do rury miedzianej (!) – zapewne za jego pomocą zlewano brzecznię z kotła do kadzi i następnie na chłodnik. Zakład posiadał zaledwie dwie sosnowe kadzie fermentacyjne (6,14 i 10,83 hl) oraz dwie kufy składowe po 200 litrów. Równie prymitywne było wyposażenie słodowni³¹².

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez pełnomocnika GO KERM najpóźniej w czerwcu 1945 roku³¹³. Browar umieszczono w wykazie z 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze³¹⁴. Nieczynny zakład znalazł się w wykazie Zjednoczenia na dzień 31 grudnia 1945 roku³¹⁵. Browar został dwukrotnie wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 21 marca 1947 roku (wykaz nr 28, jako Browar Piwa Pojedynczego Schneider, Paczków, pow. Nysa, Rynek 22, l.p. 75, oraz wykaz nr 29, jako Malzbierbrauerei August Schneider, Paczków, pl. Wolności 22, l.p. 82)³¹⁶. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku³¹⁷. Dokumentów związanych z przeprowadzoną procedurą nie udało się odnaleźć.

311 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 5, k. 37-30.

312 Tamże, sygn. 15, k. 147-148.

313 W dołączonym do dokumentów wykazie browar Augusta Schneidera znajdujący się przy pl. Wolności 22 opisano jako zabezpieczony w okresie od 5 do 11 lipca 1945, jednak z innych dokumentów wynika, że pod opieką pełnomocnika GO KERM znajdował się już w czerwcu; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 625, k. 8.

314 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

315 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 2, k. 3.

316 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

317 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 878.

Uwagi: w „Preliminarzu produkcji piwa na IV kwartał 1945 r.” opracowanym przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrzu dla browaru Piwa Pojedynczego w Paczkowie przewidziano limit 100 hl³¹⁸. Wspomniany preliminarz obejmuje 20 zakładów i co do 19 pozostałych mamy pewność (potwierdzoną dokumentami), że faktycznie uruchomiły one produkcję. Takiego potwierdzenia brak nam w przypadku browaru w Paczkowie, aczkolwiek stan zachowania budynków i urządzeń tego nie wykluczał. Co więcej, w dniu 4 lipca pełnomocnik GO KERM pisał: *Dla przyspieszenia uruchomienia niektórych zakładów jak np. Fabryki zapalek i Browaru w Paczkowie musiałem kilkakrotnie wyjeżdżać do miasta Frankenstein [Ząbkowice Śląskie], gdzie pośredniczyłem w zakupie papy dachowej dla Fabryki zapalek, słodu i drożdży dla Browaru, blachy, itp. Z kolei 11 lipca pisał on: Fabryka Mydła i Browar w Paczkowie za naszym staraniem wypuszczą w tym tygodniu pierwszą produkcję*³¹⁹. Zakład uruchomiono niewątpliwie siłami niemieckich robotników. Podjęta produkcja miała charakter incydentalny i zakończyła się przed końcem 1945 roku (możemy oszacować ją na około 150 hl), już bowiem w początkach 1946 roku niewielki browar o charakterze restauracyjnym w Paczkowie opisywano jako nieprzewidziany do uruchomienia lub zamiany na rozlewnię i hurtownię piwa. W ankiecie przygotowanej dla Ministerstwa Aprowizacji i Handlu (około poł. 1946 roku) opisany został ponownie jako Browar Piwa Pojedynczego w Paczkowie³²⁰. Jego wyposażenie techniczne nie przedstawiało większej wartości. W wykazach PZPF w Zabrzu (poczynając od 1946 roku) figurował jako browar nieczynny. Po raz ostatni wykazano go w bilansie na koniec 1947 roku³²¹. Brak go już w wykazach bilansowych za 1948 rok³²², jak również w planach finansowych na rok 1950, opracowanych dla browarów nieczynnych³²³. Zapewne oznacza to, że wraz z upaństwowieniem przeprowadzonym w 1948 roku nieruchomości po byłym browarze oddano pod zarząd miejski Paczkowa. Losy wyposażenia technicznego nie są nam znane. Zabytkowy budynek zachował się do dziś i znajduje się pod opieką konserwatorską.

318 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 66-67.

319 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 625, k. 8, 10.

320 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 840, k. 112.

321 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 15, k. 5.

322 Tamże, sygn. 20-24.

323 Tamże, sygn. 29-30.

Prudnik (Pradniki, Prądnik)

Niemiecka nazwa miejscowości: Neustadt.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei A. Heidrich, Töpferstr. 1-3³²⁴.

Dane BWV: nr rejestru II-245-014. Jako datę założenia podano 1847 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 44 hl i kotłem warzelnym o poj. 70 hl (danych pozostałych naczyń nie wpisano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 250 hl, naczyń leżakowych zaś 900 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 7,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 71 190 hl, fermentacji 40 730 hl, leżakowni 7643 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1875 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier – od 1847 roku i Caramelbier 11,5% ekstraktu). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 250 ton słodu³²⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: kompleks browaru składał się z szeregu budynków, wśród których wymieniono: budynek warzelni, stolarni, słodowni, suszarni słodu wraz z mieszkaniem służbowym i kancelarią, następnie: kotłownię, chłodnię, flaszkołnię wraz z mieszkaniem służbowym, umywalnię beczek i lokal filtru, lodownię wraz z fermentownią, garaże, magazyny, budynek mieszkalny, szopy i przybudówki. Całość terenu ogradał mur z czerwonej cegły (z zewnątrz otynkowany). Warzelnia, stolarnia, słodownia, suszarnia słodu, mieszkania służbowe i kancelaria – budynek trzypiętrowy, o fundamentach betonowych, z cegły czerwonej palonej, na zaprawie wapiennej, zewnątrz otynkowany, okna żelazne i drewniane, podłogi betonowe i drewniane, stropy sklepione, dach drewniany dwuspadowy, kryty blachą, schody drewniane. Zużycie 20%, szkody wojenne 10% – powyższy budynek posiada instalację światła elektrycznego, wodociągi i kanalizację. Wymiary: 28,00 × 14,50 × 13 m / 4,00 × 5,00 × 14,00 m. Powierzchnia 426 m kw. Kubatura 5558 m sześć. Lodownia i fermentownia – budynek parterowy, podpiwniczony, o fundamentach kamiennych, murowany z cegły czerwonej palonej, podłogi betonowe. Strop sklepiony zewnątrz wyprawiony, dach drewniany dwuspadowy kryty papą, instalacja elektryczna, wodociągowa i kanalizacja. Zużycie 30%, wymiary: 11 × 20 × 3 m. Powierzchnia 220 m kw., kubatura 660 m sześć. Piwnice składowe i fermentownia – budynek parterowy, podpiwniczony, o fundamentach betonowych murowany z cegły czerwonej palonej na zaprawie wapiennej, nieotynkowany zewnątrz, podłogi betonowe, stropy sklepione, dach drewniany dwuspadowy kryty papą. Instalacja

324 W 1942 roku zakład należał do Johanna Heidricha i Gertrudy Zwick (z domu Heidrich). Głównym piwowarem był Walter Ewald. Zatrudniano 10 pracowników i posiadano transport w postaci ciężarówki i platformy konnej oraz 2 konie; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 594.

325 Dane z 28 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei A. Heidrich.

elektryczna, wodociągowa i kanalizacja. Zużycie 30%, wymiary: 12 × 20 × 6 m powierzchnia 240 m kw. Kubatura 1440 m sześć.³²⁶

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez pełnomocnika GO KERM i umieszczony w wykazie przedsiębiorstw przemysłowych około poł. 1945 roku (pod nr. 4)³²⁷. Browar umieszczono w wykazie z 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu³²⁸. Nieczynny zakład znalazł się w wykazie Zjednoczenia na dzień 31 grudnia 1945 roku³²⁹. Browar został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 21 marca 1947 roku (wykaz nr 28, jako Browar A. Heidrich, Prudnik, ul. Król. Jadwigi 1, l.p. 73)³³⁰. Z niejasnych względów dalszej procedury nie przeprowadzono.

Uwagi: w wykazie sporządzonym przez pełnomocnika GO KERM z poł. 1945 roku podano informację, że zakład jest unieruchomiony. 26 czerwca tymczasowym kierownikiem mianowany został, nieznan nam z imienia, Chodecki. Zapewne wówczas zakład znajdował się już pod opieką Zjednoczenia w Zabrzu³³¹. W czerwcu 1950 nieczynny zakład nadal pozostawał w administracji zabrzańskiego PZPF. Zatrudniano dozorcę i pracownika umysłowego, pełniącego funkcję administratora. Na terenie zakładu znajdowała się nadal część wyposażenia, którą na zlecenie Wydziału Technicznego PZPF przekazywano do innych browarów. Demontaż i odbiór odbywał się we własnym zakresie zainteresowanego³³². W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Prudniku znalazł się w strukturach Głubczyckich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych³³³. Zabudowania po byłym browarze znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu wi-

326 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 5, k. 39-41.

327 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 630, k. 59, 70, 72.

328 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

329 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 2, k. 3.

330 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

331 Zakład został wykazany w bilansie na koniec 1945 roku; AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 3, k. 2.

332 Tamże, sygn. 29, k. 32.

333 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

dzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 97), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *przekazano Centrali Jajczarsko-Drobiarskiej – osobne zarządzenie MPRIŚ z 26.VI.51*³³⁴. Protokołu z tego przekazania nie udało się odnaleźć. W późniejszym okresie, w pozbawionym dawnego wyposażenia budynku funkcjonowała spółdzielnia produkująca meble. Nosiła ona nazwę „22 Lipca” i została zlikwidowana – jak wiele podobnych zakładów – pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku³³⁵. Nieużytkowane zabudowania dawnego browaru stoją do dziś (obecny adres: ul. Królowej Jadwigi 1-3), popadając w coraz większą ruinę.

Prudnik (Pradniki, Prądnik)

Niemiecka nazwa miejscowości: Neustadt.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Theobald Diebitsch, Inh. Max Diebitsch, Mühlenstr. 27.

Dane BWV: nr rejestru I 244-031. Jako datę założenia podano 1864 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 47,40 hl i kotłem warzelnym o poj. 45 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 240 hl, naczyń leżakowych zaś 460 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 28 300 hl, fermentacji 10 800 hl, leżakowni 39 06 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1864 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 4,9% ekstraktu – od 1895 roku). Korzystano wyłącznie z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 160 ton słodu³³⁶.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez pełnomocnika GO KERM i umieszczony w wykazie przedsiębiorstw przemysłowych około poł. 1945 roku (pod nr. 24)³³⁷.

334 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

335 <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=8161>, 28 II 2022.

336 Dane z 12 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Theobald Diebtisch.

337 Opisany jako: Lagerbier Brauerei Teobald Dielitsch (poprawnie: Diebitsch), Mühlenstr. 6 (poprawnie: 27). Pod tym samym adresem wpisano gorzelnię (brennerei) A. Weberbauera, opisywaną kilkakrotnie jako browar (brauerei). Błędy te poprawiono w kolejnych spisach; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 630, k. 53.

Uwagi: wykaz przedsiębiorstw przemysłowych objętych przez GO KERM (zachowany w kilku różniących się odpisach) jest jedyną wzmianką odnaniezoną w badanym zbiorze dokumentów na temat tego zakładu. W jednej z wersji wykazu zaznaczono: *stan dobry – fabryka*. W innym zapisie doprecyzowano jedynie, że zajmuje się on produkcją piwa³³⁸. Jego dalsze losy są trudne do ustalenia, z niewiadomych względów zakład nie został objęty przez Zjednoczenie w Zabrzu.

Racibórz

Niemiecka nazwa miejscowości: Ratibor.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei Ratibor, Schlossstr. 2³³⁹.

Dane BWV: nr rejestru IV 245-016. Jako datę założenia podano 1567 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 58 hl i kotłem warzelnym o poj. 109 hl (pozostałych naczyń nie scharakteryzowano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1330 hl, naczyń leżakowych zaś 4616 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 40 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 110 000 hl, fermentacji 60 000 hl, leżakowni 39 205 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 5% i Karamelvollbier 12,5% ekstraktu). Nowocześnie wyposażony zakład korzystał wyłącznie z urządzeń chłodniczych. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 540 ton słodu³⁴⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z 17 sierpnia 1953 roku znalazł się następujący opis browaru: *Browar znajduje się we wschodniej dzielnicy Raciborza „Ostróg”, przy ul. Zamkowej nr 2. Wjazd do browaru prowadzi od skrzyżowania ulic Bosackiej i Rudzkiej. Odległość od dworca kolejowego – [jeden] km. Browar jest czynny ze słodownią i wytwórnią wód gazowych. Zabudowania browaru składają się z następujących obiektów: I. Budynek tzw. „Blok prawy” mieszczący w parterze: lokal obciążu piwa butelkowego wraz z wytwórnią wód gazowych, lokal aparatu chłodniczego, brzezki, piwnice fermentacyjne, piwnice składowe, lokal obciążu piwa beczkowego, lokal płuczki masy filtracyjnej, garaż z magazynem materiałów żelaznych, warsztat mechaniczny,*

338 Tamże, k. 75.

339 Też: Herzogliche Schlossbrauerei, Schloss Ratibor. Tradycja konsekwentnie odnoszona do 1567 roku. W 1942 roku piwowarem był Josef Klink. Okres rozliczeniowy od 1 lipca do 30 czerwca. Produkcja piwa: 1938/39 – 18 000, 1939/40 – 17 500, 1940/41 – 17 500. Produkcja słodu: 1938/39 – 700, 1939/40 – 4000, 1940/41 – 400 ton. Zatrudnienie: 1938/39 – 50, 1939/40 – 41, 1940/41 – 41 osób; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 661. Opracowania dotyczące historii browaru: Wawoczny 2011.

340 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schlossbrauerei Ratibor.

świetlicę, łaźnie i klozety, pomieszczenia ekspedycji piwa beczkowego, halę umywalni beczek transportowych. Pierwsze piętro: magazyn materiałów pomocniczych z pomieszczeniem biurowym dla magazyniera, laboratorium, biura. Drugie piętro: na poddaszu chłodnica brzezki. Budynek murowany, wyprawiony tynkiem, kryty papą i częściowo blachą falistą. II. Budynek tzw. „Blok lewy” (trzykondygnatowy) mieszczący w parterze: kaplicę, mieszkanie służbowe, szereg piwnic, portiernię, biuro techniczne z pomieszczeniem centrali telefonicznej, warzelnię z suszarnią młota, halę maszyn parowych, słodownię, kotłownię, mieszkania służbowe, stajnię i garaż. Pierwsze piętro: mieszkania służbowe. Drugie piętro: mieszkanie służbowe i strychy. Budynek murowany, wyprawiony tynkiem, kryty częściowo łupkiem, częściowo papą. W pobliżu „bloku prawego” znajduje się: III. Parterowy budynek murowany kryty papą, mieszczący stołówkę, stolarnię i bednarnię. IV. Smolarnia beczek i kuf, dach blaszany na słupach (bez ścian), oparkaniony. V. Stajnia murowana, kryta dachówką. VI. Lodownia izolowana, drewniana, kryta papą. VII. Lodownia gospodarcza, murowana, parterowa, kryta dachówką, z oparkanionym placem. Browar raciborski wyposażony jest w maszyny i urządzenia będące w użyciu od przeszło 50 lat, zatem stopień ich zużycia waha się od 50 [do] 80%. Wyposażenie zakładu było częściowo zmodernizowane. Obok drewnianych kuf leżakowych zainstalowane były tanki stalowe (z firmy Wulkan Dortmund), pompy, motory elektryczne, windy, transportery i inne urządzenia wspomagające. Większych zastrzeżeń nie budziły urządzenia do rozlewu beczkowego i flaszkowego, dzięki czemu sporą część piwa rozprowadzano w butelkach patentowych³⁴¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 7 lipca 1945 roku przedsiębiorstwo zostało przejęte przez TZP z rąk miejscowej Komendy Wojska Radzieckiego³⁴². Browar umieszczono w wykazie z 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu i jeszcze przed końcem roku znalazło się pod jego zarządem³⁴³. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku³⁴⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 17 sierpnia 1953 roku w biurze browaru w Raciborzu w obecności dyrektora i zarządcy zakładu Rudolfa Bogdaniego (zdający) i Bronisława Pivody, przedstawiciela CZPP-S, pod-

341 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5440, k. 40-50.

342 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 53, k. 1.

343 AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

344 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 787.

miotu wyznaczonego do objęcia tego przedsiębiorstwa. Dokument ten sporządzono, opierając się na wcześniejszym protokole z dnia 22 kwietnia 1949 roku, którym ówczesna komisja zdawczo-odbiorcza w składzie ob. Krzysztofowicz Jan jako zdający, ob. Gierlacki Józef jako przejmujący i ob. Tumidajewicz Antoni jako Przewodniczący Rady Zakładowej Przedsiębiorstwa, zapoczątkowała przejęcie tego przedsiębiorstwa, a która – wobec niemożności dokładnego określenia majątku nieruchomości przedsiębiorstwa na skutek wątpliwości odnośnie tego, czy należy uznać jako integralną część składową Przedsiębiorstwa nieruchomości „Oborę”, na której mieszczą się urządzenia wodociągowe, z których korzysta przedsiębiorstwo, czy tylko same w/w urządzenia³⁴⁵ – protokołu nie zakończyła [była to sytuacja typowa, w której protokół obciążony był wadą formalną w postaci nieprawidłowego ustalenia składników majątkowych]. Końcowy protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego we wrześniu 1953 roku (daty dziennej nie wpisano), co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁴⁶.

Uwagi: początkowy okres działalności browaru opisano w sprawozdaniu z 1945 roku: *Zabudowania fabryczne ucierpiały nieznacznie wskutek wybuchu granatów. W związku z działaniami wojennymi browar został pozbawiony surowców, materiałów pomocniczych, zapasów gotowych produktów, taboru, narzędzi, pasów, urządzeń biurowych i wody. Urządzenia maszynowe wymagały gruntownego odczyszczenia i drobnych remontów, które przeprowadzono we własnym zakresie. Z powodu unieruchomienia wodociągów miejskich i uszkodzenia własnego wodociągu z Obory naprawiono w pierwszym rzędzie wodociąg, do czego zakupiono 300 m rur. Wodociąg ten został ponownie przerwany w styczniu 1946 r. wskutek zerwania mostu na Odrze i jest do tej pory nieczynny. (...) Produkcję piwa rozpoczęto 6.10.1945 r. i z powodu ograniczonych przydziałów surowca, niedysponowania kapitałami na zakup surowca na miejscu oraz braku środków transportowych wyprodukowano do końca 1945 r. zaledwie 419,20 hl piwa (zob. tab. 28), podczas gdy maksymalna zdolność produkcyjna przedsiębiorstwa wynosi około 2000 hl miesięcznie. Toteż zrozumiałe, że okres operacyjny od 7.7.1945 r. do 31.12.1945 r. zamknięto poważnym niedoborem w wysokości 1 014 508,02 zł. W pierwszym rzędzie starano się poprawić sytuację transportową, zakupiono więc samochód półciężarowy, przyczepkę samochodową, dwa wozy zaprzęgowe i trzy konie (z których jeden został zabity w wypadku samochodowym i odksięgowany na straty). Zakład zatrudniał 54 pracowników*

345 Ostatecznie ustalono, że „Obora” została zbyta na rzecz miasta, jednak browar zachował sobie prawa własności urządzeń (wodociągu).

346 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5440, k. 1-14.

(w sprawozdaniu brak informacji o ich narodowości). Przeciętne zarobki pracowników były relatywnie wysokie, nawet jeśli weźmiemy pod uwagę, że wliczono w nie świadczenia dodatkowe, takie jak dodatek stołowy i naturalia (zob. tab. 25)³⁴⁷. O dodatek stołowy pracownicy toczyli zresztą spór z kierownictwem browaru.

Tab. 25 – struktura zatrudnienia i wysokość uposażeń (w złotych) pracowników w browarze w Raciborzu w latach 1945-1946.

	1945		1946	
	liczba	płaca	liczba	płaca
Pracownicy fizyczni zatrudnieni przy produkcji	12	3827,00	19	3212,00
Pracownicy fizyczni pomocniczy	35	2715,00	23	3497,00
Pracownicy techniczni umysłowi	1	5114,00	10	5932,00
Pracownicy administracyjni	6	4233,00		
Razem	54	—	52	—

Przez pierwsze trzy miesiące 1946 roku nie udało się przełamać trudności, szczególnie w kwestii zaopatrzenia w podstawowe surowce. Założony plan udało się zrealizować zaledwie w 29%, w związku z czym przedsiębiorstwo było wciąż nierentowne, niespłacone zobowiązania zaś powiększały się. Dopiero od 1 kwietnia 1946 r. plan produkcyjny wykonuje się w 100% i od tej chwili przedsiębiorstwo nasze zapewnia warunki nie tylko samowystarczalności, lecz również dochodowości, przy czym bez uciekania się do zaciągania kredytów stworzyliśmy już pokaźną rezerwę w surowcach i wywiązujemy się skrupulatnie z wszystkich bieżących zobowiązań i spłacamy stopniowo stare długi³⁴⁸. Z założonych 9525 hl piwa udało się wyprodukować 7534 hl (79,09%), co i tak było wynikiem dobrym, biorąc pod uwagę kłopoty z początku roku. Pomimo tego zakład uzyskał niewielki zysk, wszystkie zobowiązania były zaś spłacane na bieżąco. Niewielkie kłopoty pojawiły się pod koniec roku: Bieg prac biurowych odbywa się normalnie, pomimo trudności w doborze personelu wykwalifikowanego. W czwartym kwartale, wskutek małej frekwencji sprzedaży, mieliśmy kłopoty finansowe, jednak i z tej niewygodnej wówczas sytuacji udało się browarowi wyjść obronną ręką w tym rozumieniu, że nie było przez ten okres czasu ani jednego wypadku opóźnienia wypłaty pracownikom browaru, jak również nie naraziliśmy browaru na straty z tytułu odsetek, lub kar nałożonych przez różne instytucje, do których zawsze w terminie odprowadzaliśmy należne im kwoty.

347 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzcu, sygn. 53, k. 1-4.

348 Tamże, k. 4.

Struktura zatrudnienia zmieniła się w niewielkim stopniu, płace pozostały zaś na relatywnie wysokim poziomie³⁴⁹. W 1947 roku zatrudniano 52 pracowników (zob. tab. 26)³⁵⁰.

Tab. 26 – stan zatrudnienia w browarze w Raciborzu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
35	8	0	6	3	0	52

W 1948 roku produkcja piwa zwiększyła się do ponad 15 tysięcy hektolitrów (zob. tab. 28), przy czym w sprawozdaniu rocznym zaznaczono, że przy odpowiedniej liczbie kuf składowych produkcja mogłaby zostać podniesiona do około 25 tys. hl. Również wydajność słodowni nie została w pełni wykorzystana. Wyprodukowano 180 ton słodu, przy możliwościach sięgających 225 ton. Pod tym względem zakład był całkowicie samowystarczalny. Zgodnie z przyznanymi rejonami zbytu piwo rozprowadzano w powiatach: głubczyckim, kozielskim, raciborskim i częściowo rybnickim. Obsługiwano bezpośrednio dziewięć hurtowni, w tym państwową w Głubczycach, spółdzielczą w Baborowie, trzy prywatne w Koźlu, dwie prywatne w Kędzierzynie, prywatną w Kietrze oraz należącą do Związku Byłych Więźniów Politycznych w Raciborzu. Poprzez bezpośrednią sprzedaż detaliczną rozprowadzono blisko 30% produkcji. W sprawozdaniu narzekano na brak samochodu osobowego, *co powoduje słabą kontrolę rozległych rejonów sprzedaży*³⁵¹. W 1949 roku produkcja znacząco przekroczyła 20 tysięcy hektolitrów (zob. tab. 28), zwiększyła się też liczba pracowników (zob. tab. 27)³⁵². Zakład uzyskał wysoką rentowność. Przeprowadzono remont zabytkowej bramy prowadzącej na teren zakładu (zamku), wybudowano szatnie dla pracowników, wykonano szereg pomniejszych remontów oraz zakupiono samochody (ich liczby i rodzaju nie sprecyzowano)³⁵³.

349 Tamże, sygn. 82, k. 1-2.

350 AAN Warszawa, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 64.

351 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 171, k. 2.

352 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14327, k. 4.

353 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 240, k. 6.

Tab. 27 – struktura zatrudnienia w browarze w Raciborzu w latach 1948-1949.

	1948	1949
Pracownicy fizyczni zatrudnieni przy produkcji	38	42
Pracownicy fizyczni pomocniczy	10	17
Pracownicy techniczni umysłowi	1	1
Pracownicy administracyjni	9	10
Razem	58	70

Około poł. 1947 roku browar znalazł się na przygotowanej przez Centralny Zarząd w Warszawie liście *Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1949*³⁵⁴. W tym okresie obserwujemy szybko wzrastające zapotrzebowanie na piwo, co było zapewne czynnikiem decydującym o wycofaniu się z kilku takich decyzji (np. browar w Grybowie, Witnicy czy Górze Śląskiej). Wycofano się też z decyzji o likwidacji raciborskiego browaru. Do 1950 roku produkowano wyłącznie piwo jasne lekkie o zawartości ekstraktu 9%. W połowie lat pięćdziesiątych produkcja przejściowo przekroczyła 40 tys. hl (w 1954 roku), by następnie spaść do poziomu 25 tys. hl (w 1955 roku). Do asortymentu wprowadzono piwo słodowe i jasne pełne i to właśnie załamanie produkcji w tym segmencie zadecydowało o gwałtownym spadku w 1955 roku (zob. tab. 28)³⁵⁵.

Tab. 28 – produkcja piwa w browarze w Raciborzu w latach 1945-1950 i 1954-1955, w hektolitrach.

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1954	1955
Piwo lekkie	419,20	7534,00	10 845,00	15 458,62	22 317,05	15 388,80	24 617,00	23 962,00
Piwo pełne	–	–	–	–	–	–	4043,00	620,00
Słodowe	–	–	–	–	–	–	11 650,00	559,00
Razem	419,20	7534,00	10 845,00	15 458,62	22 317,05	15 388,80	40 310,00	25 141,00

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Raciborzu znalazł się w strukturach Głębczyckich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych (w późniejszym

354 AAN Warszawa, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

355 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14237, k. 29; sygn. 14238, nlb.

okresie przemysł piwowarski kilkakrotnie restrukturyzowano)³⁵⁶. Nietypowe usytuowanie zakładu (w obrębie obiektu zabytkowego – zamku) spowodowało, że miał on ograniczone możliwości rozwoju. Niewielkie prace inwestycyjne prowadzono przy modernizacji kotłowni i rozlewie piwa butelkowego. Pomimo tych trudności udało się zwiększyć produkcję do 60-70 tys. hl rocznie³⁵⁷. Zakład przetrwał przemiany ustrojowe i trafił w ręce prywatne. Pomimo chwilowych perturbacji wznowił produkcję i obecnie zajmuje mocną pozycję w segmencie browarów regionalnych.

Radków (Gródek, Ratków)

Niemiecka nazwa miejscowości: Wünschelburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Heuscheuer-Brauerei Wünschelburg Leonhard Waas³⁵⁸, Strandbadstr. 24.

Dane BWV: nr rejestru III 144-053. Jako datę założenia podano 1907 rok³⁵⁹. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 76,98 hl i kotłem warzelnym o poj. 82 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 440 hl, naczyń leżakowych zaś 1800 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 11 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 51 750 hl, fermentacji 19 910 hl, leżakowni 15 300 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 7%, Einfachbier 3,8% i Jungbier 3,8% ekstraktu) oraz piwa pszeniczne (od 1930 roku), a także napoje bezalkoholowe (od 1919 roku). Korzystano z prostej instalacji chłodni-

356 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

357 Kronika 1995, s. 103.

358 Według ksiąg hipotecznych: kupiec Leonard Waas (młodszy) z Gdańska-Sopoty [został] wpisany dnia 20 września 1930 roku [jako nabywca browaru]. Hipotekę obciążały cztery zapisy na identyczne sumy 14 541,15 marek (z odsetkami 8% rocznie) wobec poprzednich właścicieli: spółki handlowej E. Heimann z Wrocławia, Doroty Niessel z d. Nitsche, zam. w Stralsund, Katarzyny Gottschlich z d. Nitsche, zam. w Nowej Rudzie, oraz Łucji Nitsche, zam. w Radkowie; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5339, k. 22. Data powstania: 1878, znacząca przebudowa nastąpiła w 1906 roku (od momentu powstania zakład funkcjonował jako Brauerei Nitsche). Specjalnością browaru były: Wünschellburger Pilsner oraz Heuscheuer-Kulm. W 1942 roku piwowarem był Maximilian Böhm. Roczna produkcja oscylowała około 10-12 tys. hl, przy zatrudnieniu 25 pracowników. Zakład dysponował 3 samochodami ciężarowymi i platformą konną; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 874. W dniu 31 grudnia 1944 roku zakład zatrudniał 30 pracowników; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368, k. 73. Opracowanie o powojennych losach browaru zob. Sroka 2013.

359 Zapewne data uruchomienia zakładu. Urządzenia zamontowane w browarze pochodziły z 1905 roku (data zamówienia i początku budowy).

czej, wykorzystując również lód naturalny. Zakład nie posiadał własnej słodowni³⁶⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole zdawczo-odbiorczym z 30 sierpnia 1950 roku zawarto następujący opis przedsiębiorstwa: Browar stanowiący dawną własność Leonarda Waas [Waasa] znajduje się w Radkowie przy ulicy J. Stalina 24, [na terenie] powiatu kłodzkiego, woj. wrocławskie, odległość od stacji kolejowej Radków około 500 m. Browar ogrodzony jest płotem drewnianym. Posiada dwie bramy wyjazdowe od ulicy J. Stalina. Na placu o powierzchni 7600 m kw. znajdują się zabudowania przedsiębiorstwa. Główny budynek fabryczny murowany z cegły, częściowo podpiwniczony znajduje się od strony południowej³⁶¹. Od strony północnej stoi parterowy budynek administracyjny murowany z cegły³⁶². Od strony zachodniej stoi szopa drewniana zawierająca magazyn smarów i oliwy oraz warsztat bednarski³⁶³. Od strony południowej na prawo przy wejściu do drugiej bramy mieści się wartownia murowana z cegły, garaże murowane przybudowane są do wartowni. Jako przybudówka do garaży stoi smolarnia poddasze [niejasne – z poddaszem?]³⁶⁴. Do smolarni dobudowane z cegły są ustępy. Szkód wskutek działań wojennych budynki nie poniosły³⁶⁵. Browar posiadał nieuszkodzone i kompletne urządzenia produkcyjne pochodzące z 1905 roku, w tym: śrutownik czterowalcowy Miag, wagę Chronos, czyszczarkę do ziarna, kosze, szyny, dźwig i wózek do zasypu. Warzelnię wyprodukowała firma Weigel z Nysy, wraz z odchmielaczem, zbiornikiem kondensacyjnym, chłodnikiem talerzowym o poj. 111,76 hl. Browar posiadał system sztucznego chłodzenia, piwnice wyposażone były w drewniane kadzie fermentacyjne i kufy składowe. Do dyspozycji pozostawał system rozlewu do beczek i butelek³⁶⁶.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 17 czerwca 1945 roku z ramienia starostwa w Kłodzku browar

360 Dane z 1 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Heuscheuer-Brauerei Wünschelburg Leonard Waas.

361 Budynek fabryczny, wymiary: 28,85 × 18,332 × 14,36 m. Zbudowany z cegły licówki, kryty papą, kubatura 7900 m sześć.; AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrz, sygn. 44, k. 6.

362 Budynek administracyjny, wymiary: 7 × 4 × 2,5 m. Murowany, kryty papą, kubatura 60 m. sześć.; tamże.

363 W innym opisie jako budynek murowany (zapewne – w konstrukcji mieszanej).

364 Smolarnia, wymiary: 10 × 6 × 3,1 m. Murowana, kryta papą, kubatura 186 m. sześć., AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrz, sygn. 44, k. 8.

365 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5339, k. 8.

366 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrz, sygn. 44, k. 8-11.

przejął Leon Grudziński. W tym samym dniu sporządzono wstępny inwentarz browaru. W lipcu (lub sierpniu) browar został umieszczony w wykazie przygotowanym przez przedstawiciela GO KERM na rejon kłodzki³⁶⁷. Na rzecz PZPP-S w Zabrze browar przejęto w dniu 16 listopada 1945 roku³⁶⁸. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)³⁶⁹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku³⁷⁰. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 23 sierpnia 1950 roku w Radkowie, w obecności dyrektora browaru Edmunda Nowakowskiego (zdający) i komisji przejmującej, z przewodniczącym Józefem Gierlackim, reprezentującym PZPF w Zabrze jako podmiot wskazany przez CZPPF w Warszawie (upoważniony do objęcia przedsiębiorstwa). Z powodu błędów proceduralnych (brak wyciągów hipotecznych i błędne określenie powierzchni działki, na której znajdowały się zabudowania browaru) w dniu 30 kwietnia 1951 roku sporządzono kolejny protokół, prostujący i uzupełniający wskazane niedociągnięcia. Przewodniczącym komisji był Roman Wolniakowski, przedstawiciel Kłodzkich ZP-S, działających w imieniu CZPPF w Warszawie. Protokoły te, wraz z dokumentami uzupełniającymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 9 lipca 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁷¹.

Uwagi: początki działalności browaru znamy dzięki relacji Leona Grudzińskiego, wyznaczonego do objęcia przedsiębiorstwa: *Po przybyciu na teren Gródka z ramienia Starostwa w Kłodzku, zastałem browar bez opieki stojący otworem, gdzie wojska sowieckie i polskie, które zajęły Gródek, rozkwaterowały się, biorąc to, co uważały za potrzebne. Zapasów produkcji nie zastałem. Inne materiały należne przed tym do browaru były porozrzucane po okolicy. Po odszukaniu poprzednio zatrudnionych robotników, którzy nie opuścili przed tym terenów [miejsca zamieszkania], wezwałem ich do pracy i przystąpiłem do uporządko-*

367 Zachowało się kilka odpisów wykazu, są one niedatowane; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368.

368 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 44, k. 1. Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze; AAN Warszawa, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

369 AAN Warszawa, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

370 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 445.

371 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5339, k. 2-7.

wania stanu browaru, który miałem zamiar jak najszybciej uruchomić. (...) Po dokonaniu konserwacji i dezynfekcji rozpoczęliśmy produkcję. Pierwsza sprzedaż gotowego wyrobu rozpoczęła się w pierwszych dniach sierpnia 1945 r. Browar zdolny jest do wyprodukowania 10 000 hl rocznie i posiada własny samochód. W dalszej części scharakteryzowano problemy, z którymi mierzył się browar: Jeśli chodzi o trudności, jakie stały na drodze do uzyskania wyższej wydajności produkcji i dochodowości, to przede wszystkim brak własnej słodowni i dotkliwy brak naczyń transportowych. Poza tym Gródek leży w niezbyt dogodnym położeniu, jeśli chodzi o zbyt, ze względu na to, że leży z dala od linii komunikacyjnych. W 1945 roku browar oferował swym pracownikom bardzo niskie wynagrodzenia. Większość pracowników stanowili bez wątpienia Niemcy, choć struktury narodowościowej nie podano (zob. tab. 29)³⁷².

Tab. 29 – struktura zatrudnienia i wysokość przeciętnego wynagrodzenia (w złotych) w browarze w Radkowie w 1945 roku.

	Liczba	Przeciętne wynagrodzenie miesięczne
Pracownicy fizyczni – produkcyjni	4	471,56
Pracownicy fizyczni – pomocniczy	11	402,32
Pracownicy gospodarczy	2	1695,00
		Wysokość poborów otrzymanych w 1945 roku
Pracownicy umysłowi – techniczni	1	4316,10
Pracownicy umysłowi – administracyjni	4	28 945,53
Razem	22	–

Szczególną uwagę zwraca szybko zmieniająca się w 1945 roku cena sprzedaży hektolitra piwa. Jeszcze na początku września wynosiła ona nieco ponad 26 zł, by pod koniec roku osiągnąć dwa tysiące złotych (zob. tab. 30)³⁷³.

372 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzcu, sygn. 44, k. 1.

373 Tamże, k. 2-3.

Tab. 30 – ceny sprzedaży hektolitra piwa z browaru w Radkowie w 1945 roku, w złotych.

Okres sprzedaży	Cena sprzedaży
9 sierpień – 5 wrzesień	26,38
6 wrzesień – 12 wrzesień	52,75
13 wrzesień – 29 listopad	110,00
30 listopad – 9 grudzień	700,00
10 grudzień – 17 grudzień	1300,00
18 grudzień – 30 grudzień	1600,00
od 31 grudnia	2000,00

W 1946 roku borykano się z wieloma trudnościami. Podstawową bolączką był brak własnej słodowni, wskutek czego produkcja była nieproporcjonalna do zdolności produkcyjnych browaru. Surowiec ten sprowadzano ze słodowni w Goświnowicach oraz słodowni przy browarze w Szlagowie, oddalonej o 14 km. Niski poziom wyposażenia technicznego tej słodowni powodował, że uskarżano się na jakość otrzymywanego produktu. Plan produkcji piwa wykonano co prawda z naddatkiem, jednak z zaplanowanych 2000 hl udało się sprzedać jedynie 1759 (87,9%). Tłumaczono to następująco: *Terren sprzedaży piwa produkcji browaru w Radkowie obejmował małe miasteczko Radków oraz kilka okolicznych wiosek. Brak jakiegokolwiek transportu [browar utracił więc samochód, pozyskany w 1945 roku] przyczynił się do tego, że browar był zdany jedynie na sprzedaż miejscową, na dalsze okolice piwa rozprawadzać nie mógł, jak to czyniły inne browary. Brak naczyń transportowych też był jednym z głównych czynników niskiej sprzedaży piwa. (...) W roku sprawozdawczym Zjednoczenie przydzieliło jedynie hurtownię piwa w Słonem oddaloną o 25 km od browaru. Wskutek braku transportu i utrudnionej górzyściej drogi hurtownia w Słonem nie wykorzystwała swojego kontyngentu, a swoje zapotrzebowanie zaspokajała w browarze w Szczytnej położonym bliżej Słonego o lepszych warunkach komunikacyjnych. Browar zanotował więc stratę przekraczającą trzysta tysięcy złotych*³⁷⁴.

374 Tamże, sygn. 84, k. 2-4.

Tab. 31 – produkcja piwa w browarze w Radkowie w 1946 i 1947 roku, plan produkcji na 1947 rok (w hektolitrach) oraz zestawienia procentowe dla 1947 roku (w odniesieniu do planu i produkcji z 1946 roku).

	Wykonanie 1946 rok	Plan na 1947 rok	Wykonanie 1947 rok	Procent w stosunku do planu	Procent w stosunku do 1946 roku
Styczeń	163,67	120	–	–	–
Luty	106,88	160	49,32	30,8	46,1
Marzec	162,00	200	102,84	51,4	62,8
Kwiecień	224,20	260	101,93	39,1	45,5
Maj	345,48	240	307,50	128,1	89,1
Czerwiec	405,54	200	563,03	281,5	139,0
Lipiec	220,71	180	658,02	365,5	299,0
Sierpień	213,72	140	655,63	389,3	306,3
Wrzesień	–	120	146,49	122,0	–
Październik	52,61	140	195,16	139,3	262,9
Listopad	155,77	130	339,07	260,7	217,6
Grudzień	53,42	110	–	–	–
Razem	2104,00	2000	3118,99	155,7	148,2

Charakteryzując 1947 rok, zapisano w sprawozdaniu ciekawą uwagę: W roku sprawozdawczym daje się zauważyć stabilizację produkcji i sprzedaży. Rok 1947 można nazwać pierwszym rokiem planowej gospodarki, tak pod względem produkcji, jak i sprzedaży wyprodukowanych wyrobów, oraz nabywania surowców, materiałów technicznych i ruchu. Znacząco zwiększono wielkość produkcji (do 3116 hl), sprzedając wyprodukowane piwo dzięki rozszerzeniu rynków zbytu. Nie nastąpiło to od razu, jak bowiem wykazano w szczegółowej analizie: W 1947 roku rynek zbytu rozdzielony był następująco: część wschodnia powiatu [kłodzkiego] oraz teren powiatu bystrzyckiego opanowane były przez Browar Kłodzki, część południowa (Polanica-Zdrój, Duszniki-Zdrój, 50% w Kudowej-Zdroju) przez Browar w Szczytniej, część północna przez Browar „Społem” w Nowej Rudzie i Browar w Słupcu, tak że Browarowi w Radkowie pozostał tylko obszar gminy zbiorowej Radków, do którego przenikało też piwo z Browaru „Społem”, który stosował niższe ceny. Widząc, że taki stan rzeczy doprowadziłby w konsekwencji do zupełnej likwidacji browaru – mimo jakościowo dobrego piwa przez Browar w Radkowie produkowanego – postawiono przed dyrekcją PZPF w Zabrze następujące dezyderaty: 1) zwiększenie rynku zbytu, 2) przydzielenie odpowiedniego transportu. Dyrekcja PZPF w Zabrze uznała nasze dezyderaty za słuszne, przydzieliła nam w czerwcu pełną dostawę piwa do Państwowej Hurtowni w Słonem, która od tego czasu pobiera już piwo wyłącznie z naszego browaru, zezwoliła na objęcie hurtowni piwa Lipka i S-ka we Włodowicach [co

wiązało się z jej upaństwowieniem] obok Nowej Rudy (hurtownia ta pobierała piwo wyłącznie z browaru „Społem”). Unieruchomiono browar w Słupcu, przydzielając nam przez założenie tam Państw. Hurtowni podległej Browarowi w Radkowie rynek zbytu tamtejszego browaru, a celem ułatwienia dostawy przydzielono samochód ciężarowy. Rozwój produkcji związany z realizacją postulatów browaru dobrze widoczny jest w zestawieniach miesięcznych. W lipcu i sierpniu produkcja przekraczała znacząco sześćset hektolitrow (zob. tab. 31). Po raz pierwszy w roku sprawozdawczym browar osiągnął niewielki zysk w kwocie niemal dwustu tysięcy złotych, co stanowi 1,26% w stosunku do ogólnej sumy obrotu. Dokonano kilku istotnych zmian organizacyjnych: W roku sprawozdawczym Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego oddało pod zarządek browaru w Radkowie dwie Państwowe Hurtownie Piwa w Słonem obok Kudowy i w Słupcu, które wchodziły jako punkty sprzedaży browaru, tworząc jedną całość gospodarczą i rachunkową. W kierownictwie browaru doszło też do kilku zmian. 9 maja dobiegła końca misja Leona Grudzińskiego, w jego miejsce na dyrektora zakładu mianowano Józefa Hercoga. 1 czerwca pracę na stanowisku kierownika technicznego zakończył Niemiec Böhm (w związku z przesiedleniem). Jego funkcję przejął Władysław Rawski, już po miesiącu zastąpiony przez Władysława Kleina³⁷⁵. Na koniec roku browar zatrudniał 33 pracowników (zob. tab. 32)³⁷⁶.

Tab. 32 – struktura zatrudnienia w browarze w Radkowie i zakładach podległych, stan na 31 grudnia 1947 roku.

	Umysłowi	Fizyczni	Razem
Browar Radków	7	14	21
Słodownia Słupiec	–	3	3
Hurtownia Słupiec	1	3	4
Hurtownia Słone	1	4	5
Razem	9	24	33

W 1948 roku nieznacznie wzrosło zatrudnienie (do 37 osób), przy znaczącym wzroście produkcji (6142,19 hl). Wydajność warzelni podniesiono do 72,34% (co wciąż było wynikiem słabym). Na hektolitr piwa jasnego zużyto 15,2 kg słodu i 0,253 kg chmielu, na hektolitr piwa słodowego zaś 11,2 kg słodu i 0,059 kg chmielu. Nie udało się wykonać planów sprzedaży, co wiązano z remontem samochodu i niesprzyjającymi warunkami atmosferycznymi. Browar obsługiwał własne punkty sprzedaży w Słonem i Słupcu, PHP w Dzierżoniowie (do lipca), Głuchołazach i Goświnowicach

³⁷⁵ Tamże, sygn. 125, k. 1-9.

³⁷⁶ Tamże, k. 6.

(od października) i dwie prywatne hurtownie Włodarczyk i Jutrzenka w Kłodzku³⁷⁷. Wciąż uskarżano się na stosunkowo niewielki zysk z hektolitra piwa, co tłumaczono zbyt wysoką amortyzacją majątku stałego (w konsekwencji zbyt wysokiej wyceny przyjętej do bilansu otwarcia)³⁷⁸. Powodowało to nierentowność zakładu³⁷⁹. W 1949 roku zanotowano dalszy wzrost produkcji, nieznacznie zmienił się też stan zatrudnienia (11 pracowników umysłowych i 29 fizycznych). Odnotowano częste zmiany na stanowiskach kierowniczych. Zakładem kierowało aż czterech dyrektorów (!): Józef Hercog (do 30 kwietnia), Rudolf Popp (od 1 maja do 30 czerwca), Jan Schoffer (od 1 lipca do 30 września) i Edmund Nowakowski (od 1 października). Kierownikiem technicznym był Władysław Klein, funkcję głównego księgowego sprawował zaś Jerzy Duda. Prowadzono sprzedaż hurtową. Odbiorcami, oprócz dwóch podległych browarowi PHP w Słone i Słupcu, były samodzielne hurtownie w Goświnowicach i Głuchołazach, poza tym jedna rozlewnia prywatna J. Gazur w Paczkowie. Na niewielką skalę prowadzono sprzedaż detaliczną w Radkowie i okolicznych wsiach³⁸⁰. Potencjał browaru podnoszono tzw. przerzutami z innych zakładów, realizowanych również za pośrednictwem PZPF w Zabrze. Znaczącym wzmocnieniem było zaopatrzenie browaru w środki transportu w postaci czterech samochodów (trzy ciężarowe i jeden osobowy – zob. tab. 33)³⁸¹.

Tab. 33 – maszyny i urządzenia przeniesione z innych zakładów do browaru w Radkowie (tzw. przerzuty), stan na koniec 1949 roku.

Wykaz maszyn i urządzeń	Nazwa instytucji oddającej
Maszyna do liczenia Continental Pas skórzany Samochód ciężarowy Ford Canada (2 szt.) Samochód osobowy Opel P4	PZPF Zabrze
Kasa ogniotrwała Motor elektryczny Chłodnia ociekowa	Browar Słupiec (po likwidacji)
Chłodnia ociekowa	Browar Słone
Chłodnia ociekowa	Browar Kłodzko
Samochód ciężarowy GMC	Motozbyt

377 Tamże, sygn. 172, k. 1-4.

378 Przeciętny koszt hektolitra piwa jasnego wynosił 4234,10 zł (sprzedaż: 4924,00 zł, zysk: 689,90 zł), piwa słodowego zaś 4489,73 zł (sprzedaż: 4815,00, zysk: 325,27 zł); tamże, k. 4.

379 Tamże, k. 1-4.

380 Tamże, sygn. 243, k. 6.

381 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5339, k. 21.

Produkcję rozwijano stopniowo. W latach 1945-1946 wytwarzano wyłącznie piwo jasne lekkie. W 1946 roku uwarzono ponad 2 tys. hl. W 1947 roku asortyment poszerzono o piwo słodowe, jednak jego produkcja nie była duża. W 1948 roku udało się wyprodukować nieco ponad 6 tys. hl, było to jednak głównie piwo jasne lekkie. Produkcja piwa słodowego wyniosła zaledwie 250 hl (zob. tab. 34)³⁸².

Tab. 34 – produkcja piwa w browarze w Radkowie w latach 1945-1948 (w hektolitrach), w rozbiciu na piwo jasne lekkie i słodowe.

	1945	1946	1947	1948
Piwo jasne lekkie	1234,96	2103,00	2762,27	5892,11
Piwo słodowe	–	–	355,81	250,08
Razem	1234,96	2103,00	3118,08	6142,19

W latach 1949 i 1950 produkcja szybko rosła. W portfolio zwiększono udział piwa słodowego, które w tym okresie zdobywało uznanie wśród konsumentów. W 1951 roku nastąpiło pewne załamanie. Co prawda znacząco zwiększono produkcję piwa słodowego (do 4,5 tys. hl), jednak wyraźnie obniżyło się zapotrzebowanie na piwo jasne lekkie. W połowie lat pięćdziesiątych wytwarzano już piwo jasne pełne (ponad 4 tys. hl), produkcja ogólna zbliżała się zaś do 17 tys. hl (zob. tab. 35)³⁸³.

Tab. 35 – produkcja piwa w browarze w Radkowie w latach 1949-1951 i 1955 (w hektolitrach), w rozbiciu na piwo jasne lekkie, pełne i słodowe.

	1949	1950	1951	1955
Piwo jasne lekkie	8110,00	9270,00	6657,00	9447,78
Piwo jasne pełne	–	–	–	4280,88
Piwo słodowe	579,00	2781,00	4501,00	2971,00
Razem	8689,00	12 051,00	11 158,00	16 699,66

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Radkowie znalazł się w strukturach Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych³⁸⁴. Piwo produkowano na rynek lokalny, odbierając sód z zakładów w Głubczycach i Wrocławiu. W latach 1962-1964 wymieniono drewniane kufy na stalowe tanki leża-

382 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14329, k. 25.

383 Tamże, sygn. 14329, k. 25; sygn. 14330, nlb.

384 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

kowe. W 1973 roku zamontowano urządzenia do sztucznego chłodzenia, zachowując jednak zabytkową miedzianą tacę chłodniczą. Po przeprowadzonych inwestycjach produkcja wzrosła do około 20-30 tysięcy hl piwa rocznie. Browar podjął udane próby produkcji piw górnej fermentacji, jednak z powodu niewystarczającego zainteresowania odbiorców projekt ten zarzucono³⁸⁵. Zakład przetrwał okres przemian ustrojowych, jednak został zamknięty w 1997 roku. Opuszczone budynki, pomimo planów wznowienia produkcji, nieubłaganie niszczeją.

Reńska Wieś

Niemiecka nazwa miejscowości: Reinschdorf.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei und Malzfabrik Hasso Wünsche³⁸⁶.

Dane BWV: nr rejestru II 245-017. Jako datę założenia podano 1848 rok. Zakład posiadał prostą warzelnię, składającą się zasadniczo z jednego żelaznego, ogrzewanego naczynia o poj. 43 hl oraz drewnianych kadzi pomocniczych. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 184 hl, naczyń leżakowych zaś 510 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 27 090 hl, fermentacji 8330 hl, leżakowni 4331 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1 czerwca 1927 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 4,5% i Caramel-Vollbier 12,5% ekstraktu). Do produkcji używano wyłącznie lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 200 ton słodu³⁸⁷.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zabudowania folwarku, w tym browar, uległy częściowemu zniszczeniu podczas działań wojennych. Szczegółowego opisu strat nie udało się odnaleźć. Ocenę stanu zachowania browaru odnajdujemy w piśmie komisarza Ziemskiego z 5 lutego 1946 roku: *Na terenie tut. powiatu w gminie Reńska Wieś znajduje się browar poniemiecki, którego zabudowania uległy około 50% zniszczeniu wskutek działań wojennych. W innym miejscu zakład określono jako rozbity. Inwentaryzacja składników majątkowych browaru w Reńskiej Wsi została wykonana na polecenie PUZ w Koźlu 29 stycznia 1946 roku. Stanu zachowania budynków nie opisano, skupiając się na majątku ruchomym. Urządzenia browaru były w większości uszkodzone i zdekompletowane. Trudno ocenić, w jakim stopniu było to wynikiem bezpośrednich zniszczeń*

385 Kronika 1995, s. 188-189.

386 Rok założenia: 1832. W 1942 roku właścicielem był Norbert Wünsche, piwowarem zaś niejaki Lastin; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 679.

387 Dane z 10 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Hasso Wünsche.

wojennych, a w jakim późniejszych rabunków i szabru. Polecenie wykonania inwentaryzacji zostało zresztą wydane po stwierdzeniu sprzedaży przez wójta Reńskiej Wsi butelek o wartości 20 tys. zł fabryce wody sodowej i lemoniad w Koźlu. W toku dochodzenia okazało się, że z browaru zabrano także 500 skrzyń, czyszczarkę do butelek, aparat do napełniania flaszek i 12 500 butelek, a więc sprzęt przydatny do uruchomienia rozlewni i wytwórni wód gazowych. Wspomniany inwentarz wykazał następujące urządzenia: czyszczarkę do zboża, gniotownik (śrutownik), niekompletną maszynę parową, cztery motory elektryczne, niekompletną maszynę do napełniania butelek, *chłodnię do piwa z rurami* (chłodnica ociekowa!?), basen żelazny o poj. 2000 litrów, 12 beczek dębowych (kuf) o pojemności po 3000 litrów, trzy żelazne kadzie o pojemności po 2500 i dwa razy po 3000 litrów, kadź żelazną o poj. 5840 litrów (kocioł warzelny?), 10 kadzi dębowych (fermentacyjnych?) *ogólnej pojemności 20 700 litrów*, dwie rolwagi uszkodzone, dwa kotły żelazne o poj. po 1500 litrów (jeden z nich opisano jako kocioł do smoły – zapewne do topienia smoły używanej do zabezpieczania kadzi i beczek), sieczkarnię i *nabijaczkę do wód gazowych*. Oprócz tych urządzeń wymieniono jedynie butelki, zamknięcia, skrzynie, elementy instalacji elektrycznej etc.³⁸⁸

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar został przejęty na własność skarbu państwa i zabezpieczony przez Powiatowy Urząd Ziemski w Koźlu *na rzecz Funduszu Ziemi Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych*³⁸⁹. Browar został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 21 marca 1947 roku (wykaz nr 28, jako Browar A. Wünsche, Reńska Wieś, pow. Koźle, l.p. 72)³⁹⁰. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 50 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 14 lipca 1948 roku³⁹¹. Dokumenty związane z tą procedurą prawdopodobnie nie zachowały się.

Uwagi: majątek ziemski w Reńskiej Wsi należał do rodziny Wünsche. W 1937 roku *ich powierzchnia wynosiła 145 ha, w tym 127 ha pól uprawnych, 13 ha łąk, 5 ha dróg, podwórzy gospodarczych*. Rozkwitał również browar prowadzony przez Arno Wünsche. Przejął on wcześniej świetnie funkcjonujący browar w Kochańcu, który stał się zakładem filialnym. Browar rozszerzył swoją ofertę o napoje niealkoholowe: lemoniady, oranżady, wody sodowe. (...) Kres pomyślności rodziny

388 AP Opole, Starostwo Powiatowe w Koźlu, sygn. 674, nlb.

389 Tamże.

390 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

391 MP nr 68 z dn. 23 sierpnia 1948 roku, poz. 526, lp. 290.

Wünsche przyniosła druga wojna światowa. W 1944 roku niedaleko miejscowości Speia nad Dniestrem poległ Hasso Wünsche, jeden z synów Norberta. Sam Norbert również został powołany do służby w Wehrmachcie. Ze względu na jego wiek i doświadczenie życiowe powierzono mu funkcję zarządcy rolnego gospodarstwa pomocniczego na usługach armii. Norbert Wünsche w końcowej fazie drugiej wojny światowej znalazł się w Saksonii. Odnalazł tam resztę rodziny, która musiała opuścić Reńską Wieś. Majątek rodziny Wünsche przejęło państwo polskie. Browar wobec braku przeszkolonych pracowników przestał działać już w 1945 roku. Folwark wykorzystywało gospodarstwo rolne. Z czasem zaniedbany dwór rodziny Wünsche został rozebrany³⁹². W listopadzie 1945 roku Powiatowy Związek Samopomocy Chłopskiej w Koźlu zwrócił się do PUZ z pytaniem o możliwość objęcia resztówek lub zakładów przemysłu rolnego, powołując się na dekret z 12 czerwca 1945 roku. W odpowiedzi PUZ zwrócił uwagę, że w swoim zarządzie resztówek nie ma, gdyż nie ma parcelacji. Wskazano jednak nieobsadzone zakłady przemysłu rolnego, wymagające nakładów inwestycyjnych (uszkodzenia wojenne), w tym browar w Reńskiej Wsi. Z uwagi na stan budynków i urządzeń dalszego zainteresowania ze strony Spółdzielni nie było. Pod koniec stycznia 1946 roku PUZ w Koźlu zatrudnił dozorcę do pilnowania browaru w Reńskiej Wsi. Podlegał on administratorowi majątku państwowego Dębowa. Decyzja była pokłosiem sprzedaży niektórych elementów wyposażenia browaru przez wójta Reńskiej Wsi na rzecz rozlewni i wytwórni wód gazowanych w Koźlu. Wówczas też spisano pierwszy inwentarz majątkowy. W marcu 1946 roku delegat ob. Milke z Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, bez uprzedniego porozumienia się z Powiatowym Urzędem Ziemskim w Koźlu, samowolnie pojechał do browaru w Reńskiej Wsi, który stanowi własność PUZ w Koźlu i przez powyższy PUZ jest zabezpieczony, wraz z robotnikami, zabierając urządzenia browaru, tj. 2 kotły wraz z pompą wodną [kocioł do smoły i filtrowy, oba po 1500 litrów], 2000 sztuk flaszek ½ ltr. Przedstawiciel Zjednoczenia posiadał zezwolenie wydane przez TZP w Katowicach, jednak ob. Olszowy Józef [stróż z ramienia PUZ] powiadomił z Urzędu Gminnego telefonicznie Powiatowy Urząd Ziemski w Koźlu, który natychmiast wysłał Milicję Obywatelską, która wylegitymowała powyższego przedstawiciela, lecz nie przeszkodziła powyższemu zabraniu wyżej wymienionych urządzeń. Mamy tu do czynienia z typowym dla tego okresu sporem kompetencyjnym pomiędzy instytucjami państwowymi. Faktem jest, że browar w Reńskiej Wsi nie znajdował się pod administracją Zjednoczenia w Zabrze, według stanu na koniec 1945

392 <https://www.palaceslaska.pl/index.php/indeks-alfabetyczny/r/1817-renska-wies>, 1 III 2021.

i 1946 roku³⁹³. Sprawę wyjaśniano oczywiście korespondencyjnie, aczkolwiek wymontowane urządzenia pozostały już w dyspozycji Zjednoczenia. W dniu 8 marca PUZ w Koźlu przekazał gorzelni w Koźlu dwie kadzie drewniane o łącznej poj. 4000 litrów³⁹⁴. Pozostały majątek ruchomy został zapewne rozdysponowany w podobny sposób. Uszkodzone budynki rozebrano, zapewne jeszcze w latach pięćdziesiątych.

Słone

Niemiecka nazwa miejscowości: Schlaney (Schnellau).

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Karl Herden³⁹⁵.

Dane BWV: nr rejestru II 144-044. Jako datę założenia podano 1835 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 60,72 hl i kotłem warzelnym o poj. 60,50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 306,90 hl, naczyń leżakowych zaś 1100 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 12 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 38 160 hl, fermentacji 13 850 hl, leżakowni 9342 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 6% i Karamel-Vollbier 12% ekstraktu). Do chłodzenia wykorzystywano lód naturalny. Zakład nie posiadał własnej słodowni³⁹⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: na majątek browaru składały się tereny zakładowe, place, podwórza, stawy i kanał o łącznej powierzchni 1,05 ha. Budynki fabryczne składały się z warzelni, chłodni i rozlewni. Budynek warzelni był murowany, kryty eternitem, dwupiętrowy z przybudówką, posiadał instalację elektryczną i wodociągową (wymiały: 9 × 14 × 10 m). Budynek chłodni był murowany, ze stropami betonowymi, jednopiętrowy, w całości podpiwniczony, z doprowadzonymi instalacjami (wymiały: 20 × 23 × 8 m). Budynek rozlewni był murowany, kryty eternitem, jednopiętrowy i zaopatrzone w niezbędne instalacje (wymiały: 10 × 26 × 5 m). Ponadto na terenie należącym do zakładu znajdował się dom mieszkalny oraz garaż. Nieodległy staw służył do pozyskiwania lodu, używanego do chłodzenia piwa. Wśród urządzeń technicznych opisano kocioł warzelno-zacierowy z mieszadłem automatycznym o poj. 60,50 hl,

393 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 2 i 5.

394 AP Opole, Starostwo Powiatowe w Koźlu, sygn. 674, nlb.

395 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 717. W dniu 31 grudnia 1944 roku browar zatrudniał 6 pracowników; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368, k. 73. Opracowanie o powojennych losach browaru zob. Sroka 2013.

396 Dane z 8 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Karl Herden.

każ filtracyjną z sitami brązowymi o poj. 60,72 hl, młyn dwuwalcowy z wagą Chronos, chłodnię talerzową o poj. 80 hl, filtr ośmioramowy, drewniane zbiorniki fermentacyjne i kufy składowe, silniki, motory, instalacje, urządzenia do mycia i napełniania butelek. Ponadto na terenie browaru pozostały wozy i platformy transportowe, znacząca liczba beczek, butelki i pomniejsze materiały (masa filtracyjna, szpunty, oliwa maszynowa czy klej do etykiet)³⁹⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 25 czerwca 1945 roku browar został przejęty pod tymczasowy zarząd państwowy i przekazany pod zarząd PZPF w Zabrzu³⁹⁸ (późniejsze źródło podaje informację 1 sierpnia 1945 roku, co wydaje się bardziej prawdopodobne, bowiem w lipcu browar został umieszczony w wykazie przygotowanym przez przedstawiciela GO KERM na rejon kłodzki)³⁹⁹. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), kierownikiem zakładu był wówczas Wacław Sarbian⁴⁰⁰. Browar został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 21 marca 1947 roku (wykaz nr 28, jako Przemysł Browarniczy, Karol Herden, Słone, gm. Lewinów, pow. Kłodzko, l.p. 76)⁴⁰¹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku⁴⁰². Wskutek trudno zrozumiałego błędu zakład wymieniono ponownie w orzeczeniu nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁴⁰³ (na to orzeczenie powoływano się w późniejszych dokumentach). Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 26 czerwca 1951 roku w lokalu nieczynnego browaru, w obecności kierownika Kazimierza Łaguny (zdający) i Romana Wolniakowskiego, przedstawiciela Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych (przejmujący

397 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 57, k. 5-9.

398 Tamże, k. 1. Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu; AAN Warszawa, Ministerstwo Aproprowiacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

399 Zachowało się kilka odpisów wykazu, są one niedatowane; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368.

400 AAN Warszawa, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

401 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

402 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 878.

403 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 444.

w imieniu CZPPF w Warszawie). Został on zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 2 sierpnia 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴⁰⁴.

Uwagi: w sprawozdaniu z działalności za rok 1945 zapisano m.in.: Browar nieczynny od 1 kwietnia 1945 r. Nieruchomość browaru nie poniosła żadnych strat wojennych. Natomiast urządzenia techniczne i maszyny ucierpiały i niektóre były niekompletne [chodzi niewątpliwie o rekwizycje i rabunki]. Zaraz po przejęciu browaru przystąpiono do odszukania brakujących części maszyn i urządzeń i uporządkowano stan techniczny browaru z chwilą uzyskania brakujących pasów transmisyjnych. Browar posiada własne urządzenie energetyczne, które jest czynne. (...) Z powodu braku surowców i braku zezwolenia miarodajnych czynników na uruchomienie browaru przedsiębiorstwo nadal jest nieczynne. Formalnie przedsiębiorstwo zatrudniało 1 pracownika produkcyjnego, 6 pomocniczych i 2 umysłowych, jednak wynagrodzenie wypłacano jedynie tym ostatnim. Pracowników fizycznych zatrudniano we własnym gospodarstwie rolnym, w którym byli wynagradzani⁴⁰⁵. Jak pisze Piotr Sroka: Do ciekawej sytuacji doszło w Słonem. W skład komisji powołanej w grudniu 1945 r. w celu protokolarnego przekazania na własność Państwa tamtejszego browaru, jako „delegat załogi robotniczej”, wszedł Carl Herden, dotychczasowy jego właściciel⁴⁰⁶. W 1945 roku większość załogi stanowili zapewne Niemcy. Optymistycznie oceniano, że w chwili uruchomienia będzie miało przedsiębiorstwo odbiorców pod dostatkiem nie tylko na piwo, ale i wodę gazową, której fabrykację należałoby (...) uruchomić, do której jednak brak potrzebnych urządzeń technicznych⁴⁰⁷. W protokole z 26 czerwca 1951 roku poczyniono następujące uwagi: Przedsiębiorstwo przejmowane do końca wojny było browarem produkującym piwa zwykłe i gatunkowe, oraz gospodarstwem rolnym. Stanowi ono własność Karola Herdena i pod zarządem Państwa pozostaje od 1 sierpnia 1945 r. [faktycznie od 25 czerwca] i należy do browarów małego typu o zdolności produkcyjnej około 2000 hl piwa rocznie. Po zakończeniu działań wojennych obiekt browarniany przedsiębiorstwa został przejęty przez Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, zaś obiekt gospodarstwa rolnego przejęło Sanatorium Oficerskie Wojska Polskiego w Kudowie Zdroju na podstawie zawartej umowy (...), które powyższe gospodarstwo eksploatuje do chwili obecnej⁴⁰⁸. Pomimo gotowości kierow-

404 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5792, k. 2-3.

405 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 58.

406 Sroka 2013, s. 116.

407 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 57, k. 1.

408 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5792, k. 3.

nictwa zakładu na podjęcie produkcji nie zdecydowano się na ten krok. W późniejszym okresie zapisano: *Zabudowania przedsiębiorstwa liczące około 70 lat w stanie dobrym, na potrzeby rozlewni piwa – wystarczające. Materiały dokumentujące działalność rozlewni nie zachowały się. I dalej: Z uwagi na dokonany już demontaż pewnych urządzeń technicznych – utracił swą przydatność na browar*⁴⁰⁹. O kadź zacierno-filtracyjną starał się browar w Kłodzku, nie mamy jednak pewności, że trafiła właśnie tam⁴¹⁰. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Słonem (wciąż wykorzystywany jako hurtownia piwa) znalazł się w strukturach Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁴¹¹. W 1952 roku dokonano oceny majątku w Słonem pod kątem przydatności dla przemysłu piwowarskiego. Centralny Zarząd stwierdza, że obiekt gospodarstwa rolnego wraz z przynależnymi do niego budynkami i inwentarzem jest zbędny dla rozwoju przemysłu piwowarskiego i może być przekazany w stały zarząd i administrację Sanatorium Oficerskiemu W.P. Wyłączeniu jednak podlegałyby stawy i przyległe łąki, które są niezbędnymi potrzebne Hurtowni dla celów produkcyjnych i gospodarczych⁴¹². Niebawem doszło do odłączenia gospodarstwa rolnego. Na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 31 marca 1956 roku CZPP-S zarządził przekazanie na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” hurtowni i rozlewni piwa, w tym (poz. 11) rozlewni w Słonem, zarządzanej do tego czasu przez Kłodzkie ZP-S⁴¹³. Oznaczało to ostateczne wyłączenie ze struktur przemysłu piwowarskiego nieczynnego browaru w Słonem.

Słupiec (Szlagowo)

Niemiecka nazwa miejscowości: Schlegel b. Neurode.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Max Thienelt⁴¹⁴.

Dane BWV: nr rejestru II 244-029. Jako datę założenia podano 1631 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 44,7 hl

409 Tamże, k. 4.

410 AP Wrocław, oddz. Kamieniec Żąbkowski, Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego, sygn. 8, k. 1-205.

411 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

412 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 3, k. 475.

413 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290.

414 Prawo warzelne (Braurecht) pochodziło z 1631 roku. W 1942 roku właścicielem był Max Thienelt, piwowarem zaś Alexander Thienelt; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 717. W dniu 31 grudnia 1944 roku zakład zatrudniał 15 pracowników.

i kotłem warzelnym o poj. 44,7 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 210 hl, naczyń leżakowych zaś 660 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 28170 hl, fermentacji 9500 hl, leżakowni 5605 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramelbier 11,8%, Einfachbier 3,8% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1917 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 95 ton słodu⁴¹⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w sprawozdaniu za 1945 rok znalazły się następujące uwagi: browar stary, założony w 1631 roku, od 20 lat bez remontów – z wyjątkiem drobnych poprawek. Uszkodzeń wskutek działań wojennych nie poniósł. Jednak dla usprawnienia produkcji i zbytu konieczne są większe inwestycje, szczególnie w dziale fermentacji, gdzie na ogólną pojemność 550 hl kuf fermentacyjnych – 15 kuf ogólnej pojemności 400 hl nie nadaje się do użytku. Ponadto wiele urządzeń technicznych jak kocioł parowy, chłodnia talerzowa, zbiorniki pomocnicze na wodę, transmisje itp. jako przestarzałe wymagają ciągłych naprawek. Stan ten od chwili objęcia browaru pod zarządek Zjednoczenia nie uległ zmianie do dnia dzisiejszego. Warto przy tym zaznaczyć, że inwestowane kwoty musiałyby być nieproporcjonalnie wysokie do uzyskanych korzyści. W okresie sprawozdawczym [do końca 1945 roku] nie przeprowadzono żadnych remontów. Główny wysiłek kierownictwa szedł w kierunku utrzymania przedsiębiorstwa w ramach rentowności, przy równoczesnym uzupełnieniu wszystkich niezbędnych do utrzymania produkcji potrzeb⁴¹⁶. W skład kompleksu zabudowań browarnych wchodziły: Budynek browaru obejmujący warzelnię, słodownię, obciążalnię piwa, piwnice składowe i fermentacyjne z elewATOREM, mieszkaniem i biurem, murowany, 1-piętr., dach drewniany dwuspadowy, kryty papą (powierzchnia 534,69 m kw., kubatura 4279,12 m sześć.). Budynek hali maszyn murowany, parterowy, podłogi betonowe, dach drewn. 1-spadowy, kryty papą (...). Budynek warsztatu do reperacji beczek, murowany, parterowy, dach drewn. 1-spadowy, bez podłogi, kryty papą (...). Garaż ze stajnią i magazynem, murowany, parter, dach drewn., 2-spadowy, kryty papą, na parterze podłoga kamienna, na piętrze drewniana (...). Stodoła (...). Szopa drewniana (...). Budynek byłej restauracji i mieszkalny, murowany 2-piętrowy, dach drewn. 2-spadowy, kryty papą. Na wyposażeniu browaru wymieniono obmurowany, żelazny kocioł warzelno-zacierowy z miesza-dłem o poj. 44,68 hl, kadź filtracyjno-zacierową z miesza-dłem i sitami brą-zowymi, z czterema miedzianymi kranami odpływowymi o poj. 52,34 hl

415 Dane z 17 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Max Thienelt.

416 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 60, k. 1.

(rozbieżność z danymi BWV, w których najprawdopodobniej popełniono błąd w opisie tego urządzenia). Następnie wymieniono 6 kadzi fermentacyjnych dębowych, o poj. 32 hl każda, 20 kuf składowych z *drzewa twardego* o poj. 42,99 każda (opisane jako nieużywane), 4 tanki żelazne o poj. 52 hl każdy, trzy niewielkie tanki aluminiowe (7-10 hl) z *armaturą*, pompy, rury, zbiorniki, urządzenia transportowe etc. oraz urządzenia słodowni, w tym suszarnia dwusiatkowa z *piecem*, szer. 210 cm, dług. 350 cm. Zakład był wyposażony w kocioł parowy, kompresor amoniakalny do sztucznego chłodzenia oraz sieć wodociagową (oprócz tego posiadał własną studnię)⁴¹⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: od czerwca do 18 września 1945 roku zakład znajdował się pod zarządem miejscowych władz administracyjnych. W lipcu (lub sierpniu) browar został umieszczony w wykazie przygotowanym przez przedstawiciela GO KERM na rejon kłodzki⁴¹⁸. Następnie przejęty został pod tymczasowy zarząd państwowy, wykonywany przez PZPF w Zabrze⁴¹⁹. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), z uwagami: *czynny, kierownik Tadeusz Kwiatkowski*⁴²⁰. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁴²¹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 5 lipca 1951 roku w lokalu przedsiębiorstwa, w obecności kierownika przejmowanego przedsiębiorstwa Rudolfa Poppa (zdający) i Romana Wolniakowskiego, przedstawiciela Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych (przejmujący w imieniu CZPPF w Warszawie). Wraz ze spisaniem protokołu mianowano nowego kierownika Jana Gazura (dotychczasowy pracownik zakładu, zamieszkujący na jego terenie). Protokół został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 11 sierpnia 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴²².

417 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5341, k. 21-22.

418 Zachowało się kilka odpisów wykazu, są one niedatowane; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368.

419 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 60, k. 1. Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrze; AAN Warszawa, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

420 AAN Warszawa, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

421 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 442.

422 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5341, k. 2-3.

Uwagi: w protokole zdawczo-odbiorczym z 5 lipca 1951 roku znalazł się następujący opis: przedsiębiorstwo przejmowane do końca wojny było browarem, produkującym piwa zwykłe i gatunkowe, a przed wojną oprócz piwa produkowano również wody gazowe. Stanowi ono własność Maxa Thienelta i pod zarządem Państwa pozostaje od dnia 18 września 1945 r. Należy do browarów małego typu, o zdolności produkcyjnej około 4000 hl piwa rocznie. Po zakończeniu działań wojennych przedsiębiorstwo wykorzystywane było w dalszym ciągu jako browar do dnia 11 lipca 1947 r. Następnie z uwagi na przestarzałe i zużyte maszyny i urządzenia techniczne browar został unieruchomiony i z dniem 10 września 1947 r. uruchomiono w nim rozlewnię piwa, czynną do chwili obecnej. Przedsiębiorstwo położone jest na linii kolejowej lokalnej Ścinawka Średnia – Wolibórz, stanowiącej odnogę kolejową linii Kłodzko – Wałbrzych, w odległości około 700 m od szosy Kłodzko – Nowa Ruda. Najbliższa stacja kolejowa Słupiec Kłodzki znajduje się w odległości od przedsiębiorstwa około 1,5 km⁴²³. Po przejściu przez PZPF w Zabrzu 18 września 1945 roku uruchomiono produkcję. Do końca roku wyprodukowano nieco ponad 400 hl piwa (zob. tab. 36)⁴²⁴.

Tab. 36 – wielkość produkcji w browarze w Słupcu w okresie od 18 września do 31 grudnia 1945 roku (w hektolitrach). Piwo jasne o zawartości 9% ekstraktu.

Wrzesień	Październik	Listopad	Grudzień	Razem
–	87,20	96,80	216,80	400,8

W początkowym okresie zatrudnienie w zakładzie znalazło 17 pracowników (w tym 13 Niemców). Płace kształtowały się na relatywnie niskim poziomie (zob. tab. 37). Pracownikom administracyjnym wypłacono łącznie 27 160 zł⁴²⁵.

Tab. 37 – liczba pracowników (w podziale na kategorie) i wysokość przeciętnej płacy miesięcznej (w złotych) w browarze w Słupcu w 1945 roku.

	Liczba pracowników	Przeciętna płaca
Pracownicy w produkcji	8	2573,00
Pracownicy pomocniczy	3	2218,00
Pracownicy gospodarczy	3	1509,00
Pracownicy administracyjni	3	b.d.
Razem	17	b.d.

423 Tamże, k. 3.

424 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 6o, k. 2.

425 Tamże.

W poł. 1946 roku sytuację browaru podsumowano następująco: W zakresie produkcji i zbytu ujawniła się w bieżącym okresie poprawa wskutek częstego stosowania nadrezerw technicznych, skompletowania większej ilości maszyn transportowych i ustabilizowania rynku odbiorców. Stwarza to na najbliższą przyszłość szansę na uzyskanie lepszych niż dotychczas wyników⁴²⁶. W tym okresie jedyną inwestycją był zakup naczyń transportowych za kwotę niemal 150 tys. zł. Zakład otrzymał też samochód ciężarowy GMC z dostaw UNRRA, jednak we wrześniu dyrekcja Zjednoczenia poleciła, by przekazać go browarowi w Kłodzku. Do końca lipca 1946 roku zatrudnionych było 15 pracowników fizycznych i piwowar (w tym 11 Niemców). Z dniem 1 sierpnia zwolniono 9 pracowników niemieckich, pozostawiając piwowara i mechanika. Stan załogi zmniejszył się do 10 pracowników fizycznych i piwowara – w miejsce zwolnionych Niemców przyjęto pracowników polskich, jednak ich liczba nie była wystarczająca. W administracji zatrudniano 5 osób (1 zaliczana do produkcji), które w ciągu roku zarobiły łącznie 457 363,81 zł (zob. tab. 38)⁴²⁷.

Tab. 38 – liczba pracowników (w podziale na kategorie) i wysokość przeciętnej płacy miesięcznej (w złotych) w browarze w Słupcu na dzień 31 grudnia 1946 roku.

	Liczba pracowników	Przeciętna płaca
Pracownicy w produkcji	4	3136,61
Pracownicy pomocniczy	3	2988,64
Pracownicy gospodarczy	3	2747,70
Pracownicy administracyjni	5	b.d.
Razem	15	b.d.

W 1946 roku wyprodukowano 1466 hl piwa jasnego, 21 hl piwa ciemnego (łącznie 1487 hl) i nieco ponad 30 ton słodu. Ponadto słodowano jęczmień dla browaru w Radkowie (nieco ponad 10 ton). Wydano 60 hl piwa deputatowego, 4,8 hl na cele reprezentacyjne, 14,73 zaś spisano na straty z powodu rozlania i zepsucia. Prowadzono też uprawy na terenie gospodarstwa rolnego należącego do zakładu (na pow. 0,63 ha), uzyskane plony (ziemniaki i pszenica) użytkując w większości na potrzeby stołówki przyzakładowej⁴²⁸. Z dniem 9 września 1947 roku zakończono produkcję piwa w słupieckim browarze (ostatnią warkę uwarzono 11 lipca). Do momentu zamknięcia wyprodukowano 712,18 hl piwa jasnego i 200 hl piwa ciemnego

426 Tamże.

427 Tamże, sygn. 91, k. 1-2.

428 Tamże, k. 2.

słodowego (łącznie 912,18 hl) oraz 6223 kg słoðu. Ponadto na potrzeby browaru w Radkowie przesłodowano nieco ponad 18 ton jęczmienia⁴²⁹. Od 10 września 1947 roku w pomieszczeniach browaru uruchomiono rozlewnię piwa. Przez pewien czas utrzymano produkcję słoðu (na potrzeby browaru w Radkowie). W 1950 roku na terenie zakładu wciąż pozostawały urządzenia browarnicze. Ich demontaż prowadzono na zlecenie Wydziału Technicznego PZPF w Zabrzu, z zastrzeżeniem, że demontaż wykonuje zakład odbierający we własnym zakresie (głównie zakłady podlegające Zjednoczeniu w Zabrzu)⁴³⁰. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Słupcu (wciąż wykorzystywany jako rozlewnia i hurtownia piwa) znalazł się w strukturach Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁴³¹. Nieruchomość w Słupcu znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 112), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *czynna hurtownia piwa* i zapewne z tego powodu odstąpiono od zbycia nieruchomości⁴³². W 1956 przeprowadzono szeroko zakrojoną akcję przekazywania hurtowni i rozlewni piwa na rzecz CRS „Społem”. W całym kraju przekazano kilkadziesiąt tego typu obiektów. Zapewne znalazła się wśród nich hurtownia i rozlewnia w Słupcu (właściwego rozporządzenia i protokołu przekazania nie odnaleziono).

Słupiec (Szlagowo)

Niemiecka nazwa miejscowości: Schlegel b. Neurode.

Niemiecka nazwa zakładu: R. Rother's Brauerei und Dampfbrennerei, Dorfstr. 88⁴³³.

Dane BWV: nr rejestru I 144-055. Jako datę założenia podano 1875 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 45 hl i kotłem warzelnym o poj. 45 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 150 hl, naczyń leżakowych zaś 500 hl. Zdolność produkcyjną zakładu

429 Tamże, sygn. 129.

430 Tamże, sygn. 29, k. 26.

431 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

432 AAN Warszawa, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

433 W 1942 roku właścicielem i piwowarem był Alfred Rother; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 718.

oceniano na 7 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 28 300 hl, fermentacji 6700 hl, leżakowni 5045 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Karamel 11% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1910 roku). Od momentu założenia wytwarzano produkty spirytusowe. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁴³⁴.

Uwagi: zakład zaprzestał produkcji piwa najprawdopodobniej jeszcze przed wybuchem wojny. W jednym z pierwszych wykazów przedsiębiorstw przemysłowych, przygotowanych przez pełnomocnika GO KERM na rejon kłodzki, umieszczono zapis: *Browar i wody mineralne, R. Rother*. Obok poczyniono uwagę: *niezbadany* (co oznacza, że przedstawiciel GO KERM nie dokonał jeszcze wizji lokalnej i oceny przedsiębiorstwa – lista musiała zostać sporządzona na podstawie dostępnych wykazów)⁴³⁵. Jest to jedyna wzmianka na temat tego zakładu, odnaleziona w źródłach powojennych. Można założyć, że przeprowadzona weryfikacja przyniosła wynik negatywny i przedsiębiorstwo nie zostało umieszczone na kolejnych listach.

Strzelce Opolskie (Strzelce Wielkie)

Niemiecka nazwa miejscowości: Gross Strehlitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Lagerbier-Brauerei E. Dietrich, Kom. Ges., Adolf Hitlerstr. 52⁴³⁶.

Dane BWV: nr rejestru II 245-009. Jako datę założenia podano 1823 rok (oraz jako datę uruchomienia przedsiębiorstwa 1936 rok). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 41,36 hl i kotłem warzelnym o poj. 41,36 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 265,48 hl, naczyń leżakowych zaś 1059,7 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 12 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 26 100 hl, fermentacji 11 990 hl, leżakowni 9000 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 4% i Malzbier 6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1905 roku). Korzystano z prostej instalacji chłodniczej oraz lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 125 ton sło⁴³⁷.

434 Dane z 28 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczk: BVDB, karta: R. Rother's Brauerei.

435 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368, k. 56.

436 Właściciele: Eduard Dietrich, Paul Koholka (mistrz piwowarski), Eduard Fiolka. W 1942 roku piwowarem był Paul Koholka; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 299.

437 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczk: BVDB, karta: Lagerbier-Brauerei E. Dietrich, Kom. Ges.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w wykazie pełnomocnika GO KERM na rejon strzelecki (dokument niedatowany, czerwiec lub lipiec 1945 roku). 11 lipca grupa zakończyła działalność, przekazując wytworzoną dokumentację wydziałowi przemysłowemu starostwa powiatowego. W protokole zapisano uwagę: *Wobec nieobecności przedstawicieli Zjednoczeń branżowych, akta dotyczące różnych branż zostały przekazane do sztabu grupy*⁴³⁸. Za pośrednictwem TZP browar został przekazany Śląsko-Dąbrowskiemu ZPP-S w Zabrzu (dokumentacja nie zachowała się), nie stało się tak jednak od razu – zakład został bowiem wydierżawiony prywatnemu przedsiębiorcy. Zakład umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu⁴³⁹. Następnie przeszedł on na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku⁴⁴⁰. Dokumenty z tego postępowania nie zachowały się.

Uwagi: przedstawiciele GO KERM dotarli do Strzelc w marcu 1945 roku. Zastali miasto w znacznej części zrujnowane, choć zdobyto je bez większego oporu. Do maja zinwentaryzowano i przejęto z rąk Sowietów 107 zakładów, z których tylko 35 było czynnych. W jednym z wykazów przedsiębiorstw (poz. 22) opisano browar, z uwagą: *spalony. Część aparatów i zbiorników ocalała*⁴⁴¹. Faktyczny stan zakładu nie jest nam znany, gdyż nie zachowała się żadna inwentaryzacja z tego okresu. W dniu 14 sierpnia 1945 roku Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Spożywczego w Zabrzu skierowało do Ministra Apropowizacji i Handlu pismo, w którym czytamy: *W Strzelcach Wielkich rozpoczął produkować piwo i lemoniadę ob. Ferens Józef na podstawie zezwolenia wystawionego przez starostwo w Wielkich Strzelcach Nr zezwolenia L.dz.IV.G/la/61/45 z dnia 3.8.1945 r.* W dalszej części Zjednoczenie wnioskowało o przywrócenie opisywanych obiektów (w piśmie jest mowa również o browarze w Niemodlinie) *do administrowania i technicznego kierownictwa*⁴⁴². Informacji o rozpoczęciu produkcji piwa nie potwierdzają

438 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 646, k. 20-21, 24.

439 AAN Warszawa, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

440 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 126.

441 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 646, k. 24.

442 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 326, nlb.

inne źródła, należy jednak uznać ją za w pełni wiarygodną. Na pewno nie była ona długotrwała – zakończono ją najpóźniej w 1946 roku. Pomimo iż browar umieszczono na liście przygotowanej przez ZPP-S w październiku 1945 roku, brak go w wykazie zakładów nieczynnych w bilansie zamknięcia na dzień 31 grudnia 1945 roku PZPP-S w Zabrzu⁴⁴³. Stan ten nie uległ zmianie na koniec 1946 i 1947 roku⁴⁴⁴. Zakładu nie wykazano również w planach finansowych, przygotowanych dla browarów nieczynnych na 1950 rok⁴⁴⁵. Nie odnaleziono też innych dokumentów związanych z tym zakładem. Stan ten trudno wytłumaczyć, gdyż budynki browaru zachowały się w relatywnie dobrym stanie. Zapewne wkrótce po zakończeniu produkcji nieruchomość przekazano miejscowym władzom administracyjnym. Po przeprowadzonym w ostatnich latach remoncie umieszczono tu Centrum Browar (hotel, pub, restauracja, bowling).

Szczytna Śląska (Rucewo)

Niemiecka nazwa miejscowości: Rückers.

Niemiecka nazwa zakładu: Höllental-Brauerei, Pauline Franke's Erbe, Wilhelm August Franke⁴⁴⁶.

Dane BWV: nr rejestru II 244-026. Jako datę założenia podano 1494 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 42 hl (kadzi zacierno-filtracyjnej nie opisano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 525 hl, naczyń leżakowych zaś 1680 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 26 500 hl, fermentacji 23 750 hl, leżakownia 14 270 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1854 roku) i górnej fermentacji (Malzbier 11,5%, Schwarzbier 6,5% i Einfachbier 3,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1921 roku). Browar korzystał z systemu sztucznego chłodzenia oraz używał lodu naturalnego w procesie produkcji. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 120 ton słodu⁴⁴⁷.

443 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 2, k. 2-3.

444 Tamże, sygn. 5, k. 2-3; sygn. 15, k. 2.

445 Tamże, sygn. 29.

446 Zakład kontynuował tradycję browaru klasztorного (1494 rok). Od 1884 roku znajdował się w rękach rodziny Franke. W 1911 został znacząco rozbudowany. Od 1931 roku w rękach ostatnich właścicieli. Piwowarem był Wilhelm Franke; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 698. W dniu 31 grudnia 1944 roku zakład zatrudniał 12 pracowników; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368, k. 72. Opracowanie o powojennych losach browaru zob. Sroka 2013.

447 Dane z 23 sierpnia 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Höllental-Brauerei Pauline Franke's Erbe Wilhelm August Franke.

Stan zachowania budynków i urządzeń: opis przedsiębiorstwa z dnia 22 sierpnia 1950 roku: Przedsiębiorstwo znajduje się na [teren] nieruchomości stanowiących dawną własność W.H. Franke, położonych w Szczytnej Śląskiej, powiat Kłodzko, województwo Wrocławskie, odległej od stacji kolejowej Szczytna Śl. ok. 800 m. Na placu przy ulicy Wolności 1, o powierzchni 1855 m kw. znajduje się w budynku frontowym murowanym krytym papą, warzelnia, słodownia i restauracja. W budynku tylnym parterowym, krytym papą, mieszczą się mieszkania i stajnie. Obok budynku mieszkalnego znajdują się szopy drewniane kryte papą, które służą na skład paszy dla koni i są również miejscem przechowywania wozów transportowych. Przy budynku głównym frontowym znajduje się plac podwórzowy o powierzchni ok. 390 m kw. W budynku głównym mieści się również: suszarnia trzysiatkowa, magazyny jęczmienia i siodu oraz gościnne pokoje. Na placu przy ulicy Sienkiewicza 3, o powierzchni 945 m kw. mieszczą się: biuro, hurtownia i rozlewnia piwa, piwnice składowe i lodownia. Budynek ten jest murowany i kryty papą. Po zakończeniu działań wojennych browar i słodownia były w dalszym ciągu czynne, aż do sierpnia 1948 r., w którym to czasie browar został zlikwidowany, a natomiast powstała [Państwową] Hurtownia i Rozlewnia Piwa. Słodownia jest czynna bez przerwy. Budynki przedsiębiorstwa są bardzo stare, gdyż budynek przy ulicy Wolności został wybudowany w roku 1410. Dzięki stałej konserwacji budynki utrzymują się w stanie zadowalającym. Przedsiębiorstwo na skutek działań wojennych żadnych szkód nie poniosło⁴⁴⁸. Browar był wyposażony w warzelnię F. Weigel z Nysy (kadź zacierowa o poj. 37,34 i kocioł warzelny o poj. 38 hl, zużyte w 50%, rok produkcji nieznan), dwie chłodnie talerzowe o poj. 42 i 27 hl (co sugeruje przebudowę i powiększenie warzelni), chłodnicze wanny aluminiowe, drewniane kadzie fermentacyjne i kufy składowe, silniki, motory, kocioł parowy, urządzenia towarzyszące i urządzenia słodowni⁴⁴⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w lipcu (lub sierpniu) 1945 roku browar został umieszczony w wykazie przygotowanym przez przedstawiciela GO KERM na rejon kłodzki⁴⁵⁰. Pozostawał wówczas pod opieką miejscowych władz administracyjnych. Objęcie zakładu nastąpiło 8 lipca 1945 roku, po przybyciu do Rucewa Józefa Suwaja, mianowanego kierownikiem zakładu⁴⁵¹. Następnie zarząd

448 AAN, Ministerstwa Finansów w Warszawie, sygn. 26/5594, k. 6.

449 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 90, k. 18-22; AAN, Ministerstwa Finansów w Warszawie, sygn. 26/5594, k. 10-14.

450 Zachowało się kilka odpisów wykazu, są one niedatowane; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 368.

451 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 55, k. 1.

państwowy wykonywał PZPF w Zabrze⁴⁵². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), jako zakład czynny, kierownik Józef Suwaj⁴⁵³. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁴⁵⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 22 sierpnia 1950 roku w siedzibie przedsiębiorstwa, w obecności kierownika zakładu Franciszka Saramowicza (zdający) i komisji przejmującej, w składzie: Józef Gierlecki, przewodniczący z ramienia PZPF w Zabrzu, Henryk Pluskota, sekretarz KG PZPR w Szczytnej Śląskiej, i Antoni Jarco, sołtys gromady Szczytna Śląska, działających w imieniu CZPPF w Warszawie, wyznaczonego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół (wraz z dodatkowym protokołem zdawczo-odbiorczym⁴⁵⁵) został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z października 1950 rok (brak daty dzienniej), co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴⁵⁶.

Uwagi: w sprawozdaniu z objęcia browaru przez Józefa Suwaja czytamy: *Browar zastano nieczynny, a znajdujący się [w nim] zapas piwa gotowego był rozbierany w połowie bezpłatnie, reszta płatna po cenie 42 RM = 21 zł za 100 L. przez formacje Wojska Polskiego, Armii Czerwonej, Milicji Obywatelskiej, Polskich Stołówek. Trudności terenowe w celu zabezpieczenia browaru były bardzo ciężkie – stan browaru w chwili objęcia był krytyczny. Brak naczyń transportowych, pasów. Materiałów pomocniczych i środków dezynfekcyjnych, surowców znikomy zapas, popsute filtry przez nadmierne używanie przy dostawie dla wojska i innych organizacji. Dopilnowanie aby nie rozebrano pozostałych naczyń transportowych i surowców. Zbieranie naczyń transportowych rozniesionych po okolicy przez pobierających piwo przed objęciem browaru, zbieranie surowców i innych materiałów, znikomej ilości rozebranej także przed objęciem. Po uskutecznieniu braków, naprawie maszyn i pasów uruchomiono browar, lecz ceny piwa były nienormalne (...). Brak środków transportowych, koni, samochodów, wozów,*

452 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu; AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

453 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

454 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 443.

455 Wedle tego protokołu komisja – tym razem występująca jako strona przekazująca – przekazała przedsiębiorstwo kierownikowi powołanemu przez PZPF w Zabrzu Franciszkowi Sarmowiczowi w zarząd i użytkowanie.

456 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5594, k. 1-3.

znajdujące się wozy wymagały reperacji co uskutecznilo, naprawiono dach nad słodownią i innymi częściami browaru. Szkody wojenne przed objęciem browaru [niewynikające z działań wojennych] z powodu rozgrabienia i popsucia niektórych maszyn. Po zabezpieczeniu browaru i skompletowaniu załogi przystąpiono do prac remontowych. Większość z nich wykonano w sierpniu, we wrześniu zaś wznowiono produkcję. Do końca roku udało się uwarzyć niespełna 500 hl piwa (zob. tab. 39)⁴⁵⁷.

Tab. 39 – produkcja piwa w browarze w Szczytnej Śląskiej w okresie od około poł. września do 31 grudnia 1945 roku (w hektolitrach). Piwo jasne o zawartości 9% ekstraktu.

Wrzesień	Październik	Listopad	Grudzień	Razem
53,34	227,95	137,16	79,54	497,99

Rozpoczynając pracę w roku 1946, organizacja i zrozumienie wśród pracowników było znacznie lepsze niż w roku ubiegłym. Toteż przy wspólnym wysiłku wiele rzeczy zaniebawianych dotąd postawiono na wysokości zadania. Organizacja pracy systematycznej dała widoczne i znacznie lepsze już rezultaty. Oczywiście są jeszcze pewne niedomagania pod względem technicznym w naszym zakładzie, ale mając na uwadze, że jest to browar bardzo stary i organizacja pracy jest o wiele trudniejsza i cięższa niż w browarach nowoczesnych, trzeba te niedomagania trochę uwzględnić. Asekuracja ze strony kierownictwa była zrozumiała, gdyż nie udało się osiągnąć planowanych 3 tys. hl piwa. Wyprodukowano 2864,67 hl piwa jasnego oraz 31,21 hl piwa słodowego (zob. tab. 40) oraz 43,5 ton sło-
du. Jak zapisano: Produkcja piwa odbywała się normalnie i mimo używania do warek sło-
du świeżego [z powodu trudności z zaopatrzeniem w jęczmień kampanię słodowniczą zakończono dopiero w poł. czerwca] wypuszczono na rynek piwo bez zarzutu, jakkolwiek leżakowanie piwa od chwili fermentacji do obciążu nie przekraczało okresu 2-4 tygodni. Browar zatrudniał 5 pracowników umysłowych i 20 produkcyjnych (liczby pracowników niemieckich nie podano). Piwo rozprowadzano poprzez składy hurtowe w Polanicy-Zdroju, Dusznikach-Zdroju i Słonem oraz sprzedaż bezpośrednią do restauracji, sklepów i drobnych odbiorców. Pracę słodowni zdeorganizowała plaga wołków (efekt dostaw jęczmienia od wielu małych dostawców), dwukrotnie rabowano kasę browaru (straty wyniosły niemal ćwierć miliona złotych)⁴⁵⁸.

457 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 55, k. 2.

458 Tamże, sygn. 90, k. 2-4.

Tab. 40 – produkcja piwa w browarze w Szczytnej Śląskiej w latach 1945-1948, w rozbiciu na poszczególne gatunki, w hektolitrach.

1945	1946		1947	1948	
Piwo jasne	Piwo jasne	Piwo słodowe	Piwo jasne	Piwo jasne	Razem
497,99	2864,67	31,21	2609,04	1109,00	7111,91

Produkcja słoðu i piwa w 1947 roku nieznacznie spadła, w związku z czym ponownie nie wykonano narzuconych planów (zob. tab. 40). Szczególną trudnością był brak surowców (m.in. zakazano zakupów jęczmienia na wolnym rynku, dostawy ze Zjednoczenia były zaś niewystarczające i nieregularne). Z tego powodu produkcja piwa odbywała się nienormalnie z powodu braku surowców tak, że byliśmy zmuszeni używać do produkcji piwa słoðu świeżego i w sezonie wypuszczać na rynek piwo nie dość wystane, co odbiło się na smaku i klarowności. W początkowym okresie utrzymano stan zatrudnienia (25 osób), jednak w przeciągu roku zredukowano do 16 liczbę pracowników fizycznych, co okazało się zupełnie wystarczającym. Przyczyna redukcji tkwiła jednak w wyjeździe niemieckich pracowników browaru, na miejsce których nie znaleziono odpowiednio wykwalifikowanych pracowników (o czym nie wspomniano w sprawozdaniu rocznym). Pomimo trudności udało się wykonać kapitalny remont suszarni i naprawy dachów. Odnowiono również 5 kadzi fermentacyjnych. Nie zmienił się krąg odbiorców⁴⁵⁹. Rok 1948 okazał się ostatnim w historii browaru⁴⁶⁰. 31 sierpnia wstrzymano produkcję z polecenia Centralnego ZPP Fermentacyjnego pismem z dnia 11.VIII.1948 rok L.Dz. 6/Zbyt/P/95/48. W nieczynnym browarze uruchomiono hurtownię i rozlewnię piwa, a następnie słodownię. Wyprodukowano 1109 hl piwa (zob. tab. 40). Zamknięcie browaru w Szczytnej Śląskiej było wynikiem akcji komasacyjnej, zaleconej przez Ministerstwo Ziem Odzyskanych. Efektem było skomasowanie browarów Rucewo, Kluczborek, Głucholazy na rzecz browaru w Namysłowie⁴⁶¹. Od 1 listopada rozpoczęto sprzedaż piwa obcej produkcji (z browaru w Kłodzku) i do końca roku sprzedano 117,90 hl. Z kolei słodownię uruchomiono ponownie 17 października, wykonując roboty odpłatne na rzecz browaru w Radkowie. Na skutek zlikwidowania browaru z dniem 11 sierpnia 1948 roku okazało się zbędnych 6-ciu pracowników fizycznych i jeden kierownik. Tymczasem ludzie Ci pracowali jeszcze

459 Tamże, sygn. 130, k. 2-3.

460 Już około poł. 1947 roku browar znalazł się na liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1948”; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

461 AP Opole, Starostwo Powiatowe w Kluczborku, sygn. 423, nlb.

do końca września, zaś b. kierownik ob. Suwaj [pracujący w browarze przez cały okres jego funkcjonowania] do końca października⁴⁶². PHP zajmowała jedynie część pomieszczeń nieczynnego browaru (361 z 958 m kw.). Do pilnowania nieużytkowanej części PZPF w Zabrzu zatrudniał w 1950 roku stróża. Urządzenia browaru sukcesywnie demontowano i przekazywano do innych zakładów⁴⁶³. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Szczytnej Śląskiej, mieszczący wciąż czynną słodownię i rozlewnię piwa, znalazł się w strukturach Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁴⁶⁴. Pracę słodowni wstrzymano z dniem 1 września 1952 roku⁴⁶⁵. W tym czasie rozpoczęto rozmowy na temat przekazania tej części zakładu na rzecz Gminnej Rady Narodowej w Szczytnej Śląskiej, do czego doszło 27 października 1952 roku. Przekazano wówczas budynki byłej restauracji, słodowni, warzelni z chłodnią oraz szopę murowaną. Osobno wyszczególniono maszyny i urządzenia, również przekazane GRN, a więc zbędne dla przemysłu piwowarskiego. Lista obejmuje 27 pozycji, w tym: kocioł warzelny o poj. 38 hl, kadź zacierową o poj. 37 hl, dwie chłodnie talerzowe (o poj. 42 i 27 hl), elementy wyposażenia słodowni i restauracji (m.in. kredens restauracyjny, bufet z umywalnią, stoły, krzesła, kanapy etc.)⁴⁶⁶. Pracę kontynuowała hurtownia i rozlewnia piwa. Na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 31 marca 1956 roku CZPP-S zarządził przekazanie na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” hurtowni i rozlewni piwa, w tym (poz. 12) rozlewni w Szczytnej, zarządzanej do tego czasu przez Kłodzkie ZP-S⁴⁶⁷. Oznaczało to ostateczne wyłączenie nieruchomości ze struktur przemysłu piwowarskiego.

462 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 177, k. 2.

463 Tamże, sygn. 29, k. 12-13.

464 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

465 Przydatność słodowni w Szczytnej Śląskiej oceniano następująco: *Wobec bardzo małej zdolności produkcyjnej słodowni (ca. 85 ton/r) i dodatkowego ustalenia przez CZPP-S, że rozbudowa słodowni w Szczytnej byłaby niemożliwa i niecelowa, Departament Inwestycji nie zgłasza zastrzeżeń co do przekazania jej na rzecz innego przemysłu*; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 290.

466 Tamże, k. 144, 255-257.

467 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290.

Ścinawa Mała

Niemiecka nazwa miejscowości: Steinau in Oberschlesien.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Ernst Marwan.

Uwagi: browar został odnotowany w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1942 roku⁴⁶⁸. Zakład miał działać do 1945 roku⁴⁶⁹. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Toszek

Niemiecka nazwa miejscowości: Tost.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei Tost, Gross-Strehlitzerstr. 168/169⁴⁷⁰.

Dane BWV: nr rejestru V 245-023. Jako datę założenia podano 1884 rok⁴⁷¹. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 30,91 hl (kontekst sugeruje, że chodzi raczej o kocioł zacierny) i kotłem warzelnym o poj. 106 hl. Pojemności pozostałych naczyń nie podano. Objętość kadzi fermentacyjnych wynosiła 1220 hl, naczyń leżakowych zaś 5334 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 30 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 107 820 hl, fermentacji 55 220 hl, leżakownia 45 303 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1884 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 4,4%, Caramel 12% ekstraktu – od 1843 roku) oraz napoje bezalkoholowe (od 1913 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 450 ton sło⁴⁷².

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z 16 maja 1948 roku zawarto następujący opis: *Przedsiębiorstwo przejmowane było browarem połączonym z rozlewnią piwa pochodzącym z tegoż browaru oraz słodownią i miało formę prawną spółki z o.o. (...) Z chwilą zakończenia wojny browar i słodownia są nieczynne, a jedynie uruchomiono rozlewnię piwa, dostarczane-go z browaru w Tychach. W skład przedsiębiorstwa wchodzi nieruchomości,*

468 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 761.

469 Friedrich 2001, s. 138.

470 W 1942 roku akcjonariuszami zakładu byli: Alfons Kempe, Curt Rose, Bürgerliches Brauhaus AG Breslau. Głównym piwowarem i słodownikiem był Walter Ahammer. Zakład zatrudniał 56 pracowników. Na wyposażeniu pozostawało 7 samochodów ciężarowych, platforma konna i jeden koń; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 793.

471 Rok 1884 można uznać za datę przebudowy browaru, w dalszej części zaznaczono bowiem, że od tego roku produkowano piwa dolnej fermentacji. Piwa w fermentacji górnej miały być produkowane od 1843 roku. W latach 1940 i 1941 udziały w wysokości 100 tys. marek w toszeckim browarze posiadał Browar Mieszczański z Wrocławia; Urbanek 2015, s. 112.

472 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schlossbrauerei Tost.

a w szczególności budynki browarniane, administracyjne, gospodarcze, budynki słodowni oraz parcele gruntowe. (...) Budynki fabryczne – murowane, mieszane z cegły i kamienia, podpiwniczone, o [liczbie] kondygnacji od 1 do 3. Stan zniszczenia w czasie działań wojennych budynków fabrycznych głównych wynosi 90%. W roku 1946 odbudowano w 60%, urządzenia fabryczne zdewastowane. Konstrukcja dachu drewniana, dach dwuspadowy kryty dachówką. Budynki gospodarcze – parterowe murowane z cegły, wewnątrz i zewnątrz otynkowane (jeden budynek – stajnia – elewacja budynku cegła licówka). Dach jednospadowy kryty papą. Zniszczenia wojenne wynoszą 20%. Budynek administracyjny – mieści się w budynku fabrycznym głównym na I piętrze, zniszczenie wojenne wynosi 90% – odbudowano w [latach] 1946-1949, częściowo, kilka pomieszczeń w 80%. Budynek mieszkalny – jednopiętrowy, obustronnie otynkowany, stropy i schody drewniane, dach dwuspadowy kryty papą. Stan zniszczeń w czasie działań wojennych wynosi 40%⁴⁷³. Również urządzenia były częściowo zniszczone i zdekompletowane. Na wyposażeniu warzelni znajdowały się: kadź zacierowa, żelazna, owalna, o wymiarach 3,20 × 2,10, głębokość 1,25 m z dwoma propel[erami]. Kocioł do warzenia piwa z chmielem (kocioł piwny) o pojemności 10 000 ltr. omurowany wraz z niekompletną armaturą i rurociągiem. Ciekawostką była prasa filtracyjna z armaturą, talerzowa i [z] rurociągiem o wydajności 27 hl na godz. [złożona z] 25 segmentów. Dalszy przegląd urządzeń browaru pokazuje niemal kompletne wyposażenie, w działach fermentacji (aluminiowe kadzie z miedzianą armaturą), leżakowania (kufy drewniane) i rozlewu piwa (pasteryzator, maszyna do mycia butelek, obciągaczka na osiem butelek). Pomimo prac rekonstrukcyjnych przy budynkach nie zdecydowano się na uruchomienie produkcji. Urządzenia sukcesywnie demontowano i przenoszono do innych zakładów.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu⁴⁷⁴. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku⁴⁷⁵. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 16 maja 1948 roku w Toszku w obecności administratora przedsiębiorstwa Kazimierza Miksiewicza (zdający) i Józefa Gierleckiego, reprezentującego CZPPF w Warszawie, wyznaczonego do

473 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5443, k. 9 i 15.

474 AAN, Ministerstwo Aproprowiacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

475 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 757.

objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami uzupełniającymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 17 stycznia 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴⁷⁶.

Uwagi: w kwestionariuszu z 24 czerwca 1950 roku odnotowano, że do obsługi nieczynnego browaru zatrudniano dozorcę i konserwatora. Zakład nie posiadał własnej grupy demontażowej, w przypadku potrzeby wymontowania któregoś z urządzeń zaś demontaż przeprowadza zakład odbierający *we własnym zakresie*⁴⁷⁷. W budynkach nieczynnego browaru umieszczono hurtownię i skład piwa. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Hurtownia piwa działająca przy nieczynnym browarze i słodowni w Toszku znalazła się w strukturach Zabrzańskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁴⁷⁸. Zabudowania po byłym browarze znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 100), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *hurtownia piwa*, w związku z czym odstąpiono od zbycia nieruchomości⁴⁷⁹. W 1953 roku przeprowadzono ocenę przydatności budynków poprodukcyjnych. W jednym z pism czytamy: *obiekt po nieczynnym browarze w Toszku jest częściowo wykorzystywany przez przemysł piwowarsko-słodowniczy na rozlewnię i hurtownię piwa. Budynki zaś zakreślone na załączonym planie kolorem czerwonym [m.in. garaże, piwnice leżakowe, lodownia, hala maszyn, warzelnia i poddasza nad piwnicami] nie są w chwili obecnej wykorzystywane dla celów produkcyjnych (...) i jako zbędne (...) mogą być oddane w użytkowanie innej jednostce gospodarczej na warunkach dzierżawy. W budynkach tych jednak składowane są na razie urządzenia nieprzydatne dla potrzeb przemysłu piwowarsko-słodowniczego, które mają być w najbliższym czasie przeznaczone na złom, po uprzednim zakwalifikowaniu ich przez specjalnie w tym celu powołaną komisję*⁴⁸⁰. Wśród zachowanych dokumentów brak jednak informacji o zainteresowanym podmiocie czy też protokołu przekazania. Prawdopodobnie całość obiektu pozostała w gestii Zabrzańskich ZP-S. Momentu zezłomowania

476 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5443, k. 2-8.

477 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze, sygn. 29, k. 11.

478 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

479 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

480 Tamże, k. 42.

urządzeń produkcyjnych nie znamy. Opuszczone budynki sukcesywnie niszczały. Słodownię rozebrano, zabudowa browaru stoi zaś do dziś.

Wilkanów

Niemiecka nazwa miejscowości: Wölfelsdorf.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Graf Althan.

Uwagi: browar został odnotowany jako nieczynny w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku, jednak wydaje się, że został zamknięty dość długo przed tą datą⁴⁸¹. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Zabrze

Niemiecka nazwa miejscowości: Hindenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Schultheiss-Brauerei Aktiengesellschaft, Kronprinzenstr. 327⁴⁸².

Dane BWV: nr rejestru VII 245-001-I. Jako datę założenia podano 1860 rok⁴⁸³. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym (lub kadzią zacierną – niejasne) o poj. 210 hl i kotłem warzelnym o poj. 250 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 6600 hl, naczyń leżakowych zaś 25 800 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 170 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 254 430 hl, fermentacji 298 720 hl, leżakowni 219 127 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 11% i Einfachbier 6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1908 roku). Nowocześnie wyposażony zakład korzystał wyłącznie z systemów sztucznego chłodzenia, nie posiadał jednak własnej słodowni⁴⁸⁴.

Stan zachowania budynków i urządzeń: trudno ocenić, w jakim stopniu przedsiębiorstwo ucierpiało w trakcie działań wojennych. Opis budynków wskazuje, że straty były niewielkie lub nie było ich wcale. Jako

481 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 775.

482 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 355.

483 Data odwołuje się do budowy przemysłowego browaru, którą zainicjował żydowski przedsiębiorca Löbel Händler. W 1896 rodzina Händlerów przekształciła przedsiębiorstwo w spółkę akcyjną pod nazwą *Oberschlesische Bierbrauerei Aktien Gesellschaft vormals L. Haendler* (Browar Górnośląski Spółka Akcyjna, dawniej L. Händler). W 1920 roku zakład został przejęty przez przedsiębiorstwo Ostwerke AG z Berlina. W 1928 roku kolejnym właścicielem browaru został niemiecki koncern piwowarski Schultheiss-Patzenhofer AG i działał pod nazwą „Schultheiss-Patzenhofer-Brauerei, Abt. Hindenburg”, a od 1938 roku „Schultheiss-Brauerei, Abt. Hindenburg”.

484 Dane z 10 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schultheiss-Brauerei Aktiengesellschaft.

częściowo wypalony opisywano budynek fabryki sztucznego lodu, choć i w tym przypadku czas powstania szkód budzi wątpliwości. Wkrótce po wkroczeniu Armii Czerwonej urządzenia zdemontowano i wywieziono. W niewiele późniejszych dokumentach wydarzenie to opisywano enigmatycznie lub całkowicie pomijano, pisząc np.: *Przedsiębiorstwo jako browar jest od roku 1945 nieczynne z powodu zdemontowania w związku z wojną prawie wszystkich maszyn i urządzeń produkcyjnych*⁴⁸⁵. W skład przedsiębiorstwa wchodziły nieruchomości położone w Zabrzu przy ul. Wolności 325-329, graniczące z ulicami świętego Floriana, ks. Pośpiecha i Kamienną, oraz nieruchomości w Gliwicach przy ul. Szobiszowickiej 1-3, graniczącej z ulicami św. Małgorzaty i Powroźniczą. Budynki browarne w Zabrzu zajmowały obszerną działkę, opadającą w kierunku ul. Wolności, z centralnie usytuowanym, częściowo brukowanym podwórzem. W skład kompleksu wchodziły budynki: kotłowni, hali maszyn, warzelni i magazynu słoju, chłodni wraz fermentownią i leżakownią, fabryki sztucznego lodu i magazynu chmielu, magazynu piwa i obciążu do beczek, warsztatów, stajni, kuźni, garaży, stacji benzynowej, sanitariatów, szatni, flaszekowni, magazynu lodu, wozowni, szopy, pralni, a także budynki mieszkalne, restauracja i piwiarnia ogrodowa. Większość budynków była murowana, w stanie określonym jako średni. Wyróżniał się podpiwniczony, trzypiętrowy budynek warzelni, o masywnych ścianach murowanych z licówki. Na parterze mieściły się biura, na piętrze zaś magazyn słoju. Pomieszczenie warzelni było wyłożone ozdobną glazurą⁴⁸⁶. Spis majątku przejętego przez Zarząd Państwowy (zapewne jeszcze w 1945 roku) przedstawia obraz browaru pozbawionego podstawowych maszyn i urządzeń. W kotłowni zachował się jedynie kocioł dwupłomienicowy z 1901 roku, we flaszekowni *maszyna zdemontowana w stanie nieużywalnym*, w piwnicy składowej 24 tanki betonowe (czyli w praktyce nienadające się do demontażu) i zużyte węże gumowe. Drobne urządzenia opisano w bednarni, magazynach smaru i materiałów pędnych, ślusarni i garażach. Nie wspomniano o kluczowych działach jak warzelnia czy fermentacja. Na podwórzu browarnym znajdowało się *wrakovisko starych samochodów rozebranych i zdemontowanych (około 20 szt.)*⁴⁸⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu przez Śląsko-

485 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5435, k. 5.

486 Tamże, k. 61.

487 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 15, k. 179-184.

-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu⁴⁸⁸. Zakład został wymieniony wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 21 marca 1947 roku (wykaz nr 28, jako Browar Schultheiss, Zabrze, ul. Wolności 325, l.p. 74)⁴⁸⁹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku⁴⁹⁰. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 28 marca 1952 roku w biurze przedsiębiorstwa w Zabrzu w obecności kierowniczkich sekcji administracyjnej Zabrzańskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych Zofii Jarosz (zdająca) i Bolesława Supińskiego, działającego w imieniu CZPPF, wyznaczonego do objęcia tego przedsiębiorstwa. Protokół ten, wraz z załącznikami, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 22 sierpnia 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴⁹¹.

Uwagi: w jednym ze sprawozdań dokonano oceny przedsiębiorstwa sprzed 1945 roku. Zdolność produkcyjną oszacowano na 120 tys. hl, z czego 40 tys. butelkowano. *Towary produkowane były dobrej jakości, rozprowadzane po całym okręgu zabrzańskim. Browar w surowce jak sól zaopatrywał się w słodowni w Głubczycach, zaś chmiel z Bawarii i materiały techniczne sprowadzane były z Niemiec*⁴⁹². W części pomieszczeń nieczynnego browaru urządzono hurtownię i rozlewnię piwa, wytwórnię wód gazowanych oraz fabrykę octu spirytusowego. Swoje miejsce znalazł tam także Dział Transportowy, Warsztaty Naprawcze oraz Garaże Zabrzańskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁴⁹³. W 1947 roku o nieruchomość starało się Zjednoczenie Przemysłu Węglowego, sąsiadujące z posesją byłego browaru, jednak bezskutecznie⁴⁹⁴. W czerwcu 1950 roku nieczynny zakład znajdował się pod administracją PZPF w Zabrzu. Zatrudniano czterech dozorców, dwóch robotników i administratora. Pozostałe części wyposażenia demontowano według potrzeb na zlecenie Wydziału Technicznego PZPF, przekazując je zainteresowanym browarom. Odbywało się to we własnym zakresie zakła-

488 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

489 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

490 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 878.

491 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5435, k. 2-12.

492 Tamże, k. 10.

493 Tamże, k. 5.

494 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 470, nlb.

du odbierającego⁴⁹⁵. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Zabrzeńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze z siedzibą w Zabrzu (ul. Sienkiewicza 28). W skład przedsiębiorstwa weszły browary w Rybniku i Siemianowicach Śląskich, Warsztaty Naprawcze w Zabrzu (ul. Wolności 327), hurtownie piwa w Katowicach, Bytomiu, Zabrzu, Radzionkowie, Chorzowie, Lipinach Śląskich, Gliwicach i Toszku oraz nieczynne browary w Zabrzu (dwa, ul. Damrota 1 i ul. Wolności 327) oraz Toszku (wraz z nieczynną słodownią)⁴⁹⁶. Zabudowania po byłym browarze znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 99), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *warsztaty naprawcze*, w związku z czym zakład nie znalazł się w rozporządzeniu ministerialnym⁴⁹⁷. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych podjęto decyzję o odbudowie browaru. Uruchomiono go w 1962 roku. Początkowo leżakowano tam nadwyżki piwa pochodzące z browaru w Siemianowicach. W browarze zainstalowano pierwszą wykonaną w kraju warzelnię z kotłem o wielkości 290 hl. W latach siedemdziesiątych produkcja przekraczała 200 tys. hl piwa, kierowanego głównie na rynek lokalny⁴⁹⁸. Browar przetrwał przemiany ustrojowe, jednak z powodu kłopotów finansowych w 1999 roku ogłosił bankructwo i został zamknięty. W 2004 roku stał się częścią firmy Van Pur Sp. z o.o. i wznowił produkcję, którą kontynuuje do dziś.

Zabrze

Niemiecka nazwa miejscowości: Hindenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Bürgerliches Brauhaus Johann Kotzyba, Pfarrstr. 1⁴⁹⁹.

495 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 29, k. 9.

496 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

497 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

498 Kronika 1995.

499 Produkcja: 1933 – 1687, 1934 – 1746, 1935 – 2040, 1936 – 1853 hl; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 334; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 354-355. Informacje o historii zakładu: Hnatyszyn 2015.

Dane BWV: nr rejestru I 145-002. Daty założenia nie podano. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 3773 i kotłem warzelnym o poj. 41,50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 99,80 hl. Ponieważ zakład produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Ein-fachbier 3,3 – 3,8% ekstraktu), nie posiadał naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 26 100 hl, fermentacji 4400 hl). Browar nie posiadał systemu sztucznego chłodzenia, stosując (w miarę potrzeb) wyłącznie lód naturalny. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁵⁰⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zabudowania browaru zajmowały posesję położoną w Zabrzu, przy ul. Damrota 1, bocznej od ul. Wolności, około 2 km od rynku, o wymiarach średnich 97 × 29 m, tj. całkowitej powierzchni 2800 m kw., z czego pod zabudowaniem ca. 1200 m kw. Wśród zabudowań wymieniono budynek fabryczny, budynek biurowy i mieszkalny, stajnie oraz garaże i komórki składowe. Zasadniczą część zajmował budynek fabryczny (...) murowany o przeznaczeniu mieszanym, częściowo zajęty przez browar, częściowo zaś przez zakład instalacyjny f-ma St. Mosurek, [użytkowany] pod warsztat i mieszkanie. Budynek murowany o dwóch kondygnacjach o wieku 30 lat, z dobudowanym budynkiem parterowym, zaopatrzonym w poddasze o przeciętnej wysokości ca. 2,7 m. Browar posiadał mocno wyeksploatowane urządzenia produkcyjne. W warzelni opisano kocioł z paleniskiem węglowym, poj. 4100 l., śr. 2400 × 900 mm, z mieszałem mechanicznym, napędzanym z góry przez tryby skośne od przystawki 1 motoru elektrycznego o mocy ca. 4 KM oraz kadź zacierową śr. 2000 × 1100 mm, poj. 3771 l, z blachy 6 mm [sita dziurkowane z blachy żelaznej, bez mieszała], korytko Grandla [sic!] z 4 kranami. Zużycie kotła określono na 50, kadzi zaś na 20%, co może świadczyć o przebudowie warzelni. Oba urządzenia stały na niezależnych pomostach (galeriach) z blachy ryflowanej, wspartych na belkach dwuteowych, wraz ze schodami żelaznymi, podwójnymi. Chłodzenie brzożki odbywało się na chłodnicy pionowej zbudowanej z rur miedzianych oraz chłodniku talerzowym o poj. 5676 l. Ten określono jako żelazny, łatany, o zużyciu 70% (w późniejszym sprawozdaniu napisano wprost: stan chłodnika talerzowego – nawa chłodnicza – i chłodnika pionowego były wprost beznadziejne). Piwnice fermentacyjne były wyposażone w aluminiowe kadzie różnej wielkości, zaopatrzone w niezbędną armaturę (dwie z nich służyły do fermentacji). Zakład nie posiadał piwnicy leżakowej (produkowano wyłącznie piwa górnej fermentacji) oraz jakichkolwiek urządzeń chłod-

500 Dane z 28 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bürgerliches Brauhaus Johann Kotzyba.

niczych. Flaszakownia była wyposażona w proste urządzenia obciążowe. Ciekawostką w inwentarzu są beczkowsy (7 szt.) do rozwózki młodego piwa (wspomniana wyżej sprzedaż uliczna) o pojemności 600 litrów (każdy?). Ponadto zakład był wyposażony w pompy, motory, silniki i urządzenia towarzyszące⁵⁰¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładna data nieznana. 1 czerwca 1945 roku zakład został przejęty przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Spożywczego⁵⁰². Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu⁵⁰³. Zakład został wymieniony trzykrotnie (!) wśród zakładów podlegających upaństwowieniu Zarządzeniem Wojewódzkiej Komisji z dnia 21 marca 1947 roku (wykaz nr 28, jako Browar Piwa Słodowego Johann Kocyba w Zabrzu, ul. Damrota 1, l.p. 78, oraz wykaz nr 29, jako Browar i fabryka wód gazowych Kotzyba Johann, Zabrze, ul. Damrota 1, l.p. 79⁵⁰⁴, oraz wykaz nr 32, jako Browar Piwa Słodowego i Fabryka wód Gazowych Zabrze, l.p. 107)⁵⁰⁵. Pomimo tego dalszej procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: wraz z przejściem browaru przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Zabrzu w dniu 1 czerwca 1945 roku kierownictwo zakładu powierzono Janowi Cierniakowi. W sprawozdaniu czytamy: *Przy przejściu browaru stwierdzono poza zapasem 800 kg chmielu i 200 kg barwnika piwnego kompletny brak surowców. Maszyny i urządzenia browaru znajdowały się w stanie mocno podniszczonym, a rury i krany wodne na skutek pozostawienia wody były rozmrożone. Chociaż browar bezpośrednio przez działania wojenne nie był uszkodzony, to jednak konieczne były natychmiastowe naprawy. Nie zastano również w browarze urządzeń biurowych, jak: biurka, stoły, szafy i krzesła, pomijając już brak maszyn do pisania i liczenia. (...) Brakujący inwentarz biurowy zakupił z własnych funduszy kierownik browaru lub też sprowadził z miejsca swojego poprzedniego pobytu. Podkreślić należy, że za czasów niemieckich browar był dzierżawiony przez Niemca Kotzybę Jana od właściciela nieruchomości i urządzeń browaru Józefa Statecznego zamieszkałego*

501 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 62, k. 13-18.

502 Tamże, k. 2.

503 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

504 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

505 Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 13, z 29 marca 1947 roku.

w Zabrzu, przy ul. Wolności 183⁵⁰⁶. Podczas niemieckiego zarządu produkowano piwo słodowe pojedyncze o zawartości ekstraktu 2%, które rozwożono w sprzedaży ulicznej beczkowozami. Wód gazowanych za czasów niemieckich nie produkowano. Po przeprowadzeniu remontów przystąpiono z dniem 3.X.45 r. do produkcji piwa słodowego o zawartości powyżej 7% ekstraktu. Poza tym uruchomiono fabrykację wód gazowych po zainstalowaniu koniecznych urządzeń, które kierownik browaru zakupił z własnych funduszy. Zaznaczyć wypada, że Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Spożywcze zamierzało wydzierżawić browar kierownikowi ob. Cierniakowi Janowi. Pomimo zapłacenia w dniu 6.11.45 r. pierwszej raty czynszu dzierżawnego w wysokości 26 837,50 zł dzierżawa w skutek późniejszych zarządzeń nie doszła do skutku. Możliwość przejęcia browaru w dzierżawę tłumaczy się stosunkowo wysokim wkładem pieniężnym ob. Cierniaka – kierownika browaru, który do dnia 31.XII.45 r. udzielił browarowi ogółem 56 837,50 zł kredytu. Browar posiadał niewielką zdolność wytwórczą, ocenianą na 36 hl piwa tygodniowo (niewiele ponad 1300 hl rocznie). W sprawozdaniu wymieniono niezbędne inwestycje: zainstalowanie kompresora chłodniczego, filtra, wymianę pompy zacierowo-piwnej i zainstalowanie pompy do przepompowania pierwszej męty oraz chłodnika talerzowego. Produkcję wód gazowanych rozpoczęto 1 września, 31 października zaś uwarzono pierwszą warkę piwa. Do końca roku wyprodukowano 194,6 hl piwa słodowego i 119,4 hl wód gazowanych. W sprawozdaniu rocznym ubolewano, że produkcję piwa mocno ograniczały braki surowcowe. Przeciętna cena sprzedaży hektolitra piwa wynosiła 2156,00 zł. Napoje chłodzące sprzedawano po sztywnej cenie 3,31 za litr, narzuconej przez Zjednoczenie, co dla zakładu oznaczało znaczną stratę. W okresie sprawozdawczym zatrudniono przy produkcji piwa i wód gazowych 6 pracowników fizycznych. Pracowników umysłowych stałych, za wyjątkiem kierownika w roku 1945 nie zatrudniono. Na płace przeznaczono 36 699,97 zł, w tym na pensję kierownika 10 776,00 zł (około 1540 zł miesięcznie)⁵⁰⁷. Jako ciekawostkę można dodać, że we wrześniu 1945 roku przekazano do zabrzańskiego browaru 14 worków po chmielu z browaru „Scobel” w Gliwicach⁵⁰⁸. Sprawozdanie z działalności browaru za 1946 rok przynosi kilka ciekawych szczegółów odnośnie niedoszłej do skutku dzierżawy: *Rabunkowa gospodarka dzierżawcy* [chodzi o dzierżawiącego browar do około poł. 1945 roku Johanna Kotzybę], dalej brak wykwalifikowanych ro-

506 Informację tę potwierdzają inne źródła: AAN Warszawa, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

507 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 62, k. 1-2.

508 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

botników, środków lokomocji i najniezbędniejszych środków pomocniczych [już w okresie powojennym] stwarzały tak wielkie trudności, że te skłoniły ówczesną dyrekcję Śląsko-Dąbrowskiego Zjednoczenia Przemysłu w Zabrzu do wydzierżawienia wspomnianego browaru. Na skutek zarządzenia Ministerstwa Apropriacji i Handlu do wydzierżawienia nie doszło. W dalszej części zanotowano: Wspomniany browar jest obiektem małym, przy szczególnie maksymalnych ograniczeniach i oszczędnościach zaledwie rentowny, gdyż urządzenie jego kwalifikuje go jako „browar rzemieślniczy”. Jest to typ browaru w Polsce nieznan, natomiast w Niemczech rozpowszechniony. W 1946 roku wyprodukowano 335 hl piwa słodowego (co oznaczało realizację zaledwie 13,96% założonego planu) oraz 474,41 hl lemoniady i 297,98 hl wód gazowanych (w tym przypadku realizacja wyniosła 417% planu). Produkcję napojów bezalkoholowych realizowano na urządzeniach należących do Jana Cierniaka, za co – według sprawozdania rocznego – nie otrzymywał on żadnego wynagrodzenia. Stan zatrudnienia zwiększył się do trzech pracowników umysłowych i siedmiu pracowników fizycznych. Tłumaczono to następująco: Uderzającym w powyższym zestawieniu jest duża ilość pracowników fizycznych i umysłowych na tak małym przedsiębiorstwie. Wyjaśnić należy, że dwóch ludzi pracować musi stale na statystyce i planowaniu, a sprzedaż produktów browaru odbywa się przy pomocy czterokołowych wózków ręcznych, ciągnionych przez sprzedawców, a ci są zaliczeni do grupy pracowników fizycznych, mimo że z produkcją nie są związani. W sierpniu aresztowano Jana Cierniaka, podejrzewanego przez organa bezpieczeństwa o współpracę z okupantem. Powrócił on jednak do pracy 7 grudnia, co zaznaczyło się wybitnym wzrostem obrotów⁵⁰⁹. Browar funkcjonował przez cały rok 1947, zatrudniając wówczas 9 pracowników (zob. tab. 41)⁵¹⁰, choć szczegółów działalności nie znamy⁵¹¹, unieruchomienie nastąpiło zaś w 1948 roku (w zestawieniu bilansowym na koniec roku zakład wykazano jako nieczynny)⁵¹².

509 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 97, k. 2-3.

510 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 64.

511 AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 15, k. 2.

512 Już około poł. 1947 roku browar znalazł się na liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1949” – likwidację więc o kilka miesięcy przyspieszono; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb. AP Opole, Starostwo Powiatowe w Kluczborku, sygn. 423, nlb; AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 20, k. 12.

Tab. 41 – stan zatrudnienia w browarze w Zabrzu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
3	3	0	2	1	0	9

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Zabrzu przy ul. Damrota znalazł się w strukturach Zabrzańskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁵¹³. Wydzierżawiono go Wojewódzkiemu Przedsiębiorstwu Hurtu Spożywczego, które zamierzało wykorzystać go na cele przemysłu zielarskiego. W 1952 roku, w związku z akcją przekazywania obiektów po nieczynnych zakładach zbędnych do wykonywania bieżącej działalności, zakład wpisano na listę nieruchomości przewidzianych do przekazania właściwej terytorialnie radzie narodowej⁵¹⁴. Protokołu z przekazania nie odnaleziono, w związku z czym dalszych losów wyposażenia technicznego i przeznaczenia budynków nie znamy. W XXI wieku budynki przestały być użytkowane i popadały w coraz większą ruinę, w związku z czym podjęto decyzję o ich całkowitej rozbiórce. Stało się tak w 2015 roku⁵¹⁵.

513 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

514 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 277.

515 Hnatyszyn 2015, s. 203.

Rejon wrocławski

(Dolny Śląsk bez powiatów kłodzkiego i bystrzyckiego)

Barść (Barszcz, Barcie, Forst, Zasięki)

Niemiecka nazwa miejscowości: Forst (Lausitz)¹.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Kurt Blankenstein, Langestr. 7².

Stan zachowania budynków i urządzeń: przed wojną browar produkował piwa górnej fermentacji, w związku z czym nie posiadał leżakowni. Zakład poważnie ucierpiał podczas działań wojennych. W protokole przejęcia zapisano: *Budynki biurowe, produkcyjne, magazyny o łącznej kubaturze około 6000 m³, wypalone zupełnie, mury popękane. Bez wartości. Ponadto opisana została szopa otwarta i parterowy budynek murowany, kryty papą, wiek około 40 lat. Częściowo ocalała jedynie warzelnia, z wypalonym dachem i zachowanym urządzeniem o pojedynczym porządku (w innym miejscu: kocioł do warzenia). Z innych urządzeń pozostała tylko uszkodzona maszyna parowa, nie do użytku³. Szczegółowy (nieco późniejszy) inwentarz wymienia także: 3 motory elektryczne Sachsenwerk, 1 filtr do piwa, 1 aparat do mycia masy filtr., 1 kocioł parowy, 1 kadź do moczenia słoju, 1 kadź do warzenia, 5 kadzi do dojrzewania piwa, 1 kocioł do gorącej wody, 1 aparat do chłodzenia piwa, 1 zbiornik do chłodzenia piwa. Ponieważ spis sugeruje, że mogły one służyć do produkcji piw dolnej fermentacji, można domniemywać, że było to (przynajmniej w części) wyposażenie zgromadzone z innych, uszkodzonych zakładów. Potwierdza to także adnotacja, że w ocalałych pomieszczeniach zgromadzono znaczną ilość beczek z różnych browarów, które następnie przekazano do zakładu w Żarach. Zdolność produkcyjną browaru oceniono na 5 tys. hl rocznie⁴.*

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładna data nieznana. Przez Zjednoczenie zakład został przejęty 7 maja 1946 roku z rąk OUL. Sporządzono wówczas bilans otwarcia *nieczynnego browaru w Barściu*⁵. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplano-

1 W 1945 roku położone nad graniczną Nysą Łużycką miasto podzielono na część polską i niemiecką. Historyczne centrum pozostało po stronie niemieckiej. Naprzeciwko miasta znajduje się wieś Zasięki, która przed 1945 rokiem była częścią Forst (Lausitz) nazywaną Berge.

2 Industrie- und Handels- 1922, s. 23; Die Brauereien und Mälzereien 1939, s. 225.

3 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 10-13.

4 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 2.

5 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 10-13.

wanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁶, jednak procesu upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: browar zawiesił produkcję lub zakończył działalność przed 1937 rokiem⁷. Zniszczony zakład został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Browar zniszczony podczas działań wojennych, leży w pasie granicznym, pozostało niewiele maszyn z różnych działów*⁸. Zakwalifikowano go jako niezdatny do uruchomienia⁹. Obiekt pozostawał pod nadzorem browaru w Żarach¹⁰. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczym na dzień 31 grudnia 1950 roku¹¹. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze¹². Podjęto się wówczas uporządkowania wyciągów hipotecznych, co jednak nie okazało się łatwe. Na zapytanie Zielonogórskich PZPP-S Referat Pomiarów przy Prezydium PRN w Żarach odpowiedział: *Prosimy o oznaczenie browaru w terenie (ulica? Nr domu?) i o ile można nazwiska byłego właściciela i byłej niemieckiej nazwy ulicy. Matrykuła gromady Zasięki zaginęła i rekonstrukcja jest w toku. Z tego powodu bez dokładnego opisu położenia Browaru wyciągów i kopii z map udzielić nie możemy*¹³. Dalsza korespondencja nie zachowała się. W strukturach Zielonogórskich ZP-S nieruchomości pozostawała do 24 listopada 1952 roku. Wówczas to została przekazana na rzecz Prezydium Gminnej Rady Narodowej w Brodach. W protokole zapisano m.in.: *jawnym właścicielem nieruchomości jest ob. niemiecki Heinrich Walter. Powierzchnię nieruchomości określono na 2 131 m kw., dodając, że budynki pofabryczne i gospodarcze [są] zburzone, przedstawiające kupy gruzów około 1200 m kw. Do protokołu dołączono opis maszyn i urządzeń znajdujących się w browarze, z adnotacją: w/w urządzenia z uwagi na ich stan nadają się tylko na złom, aczkolwiek we wcześniejszych wykazach sugerowano zastrzeżenie do nich*

6 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

7 Niektóre źródła internetowe (bez odwołania do dokumentów z epoki) wskazują, że browar działał jeszcze w 1938 roku; <http://www.klausehm.de/BuchstabeF/Fogo.html>, 24 VIII 2022. Browar występuje w rejestrze z 1939 roku, jednak nie ma pewności, czy był wówczas czynny; *Die Brauereien und Mälzereien 1939*, s. 225.

8 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

9 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

10 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

11 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

12 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

13 Tamże, sygn. 17, k. 21.

prawa. Wspomniany spis wymienia: *kocioł parowy spalony, około 6 ton wagi; maszyna parowa spalona, około 5 ton wagi; kadź zacierowa spalona; zbiornik żelazny do wody spalony i podziurawiony; taca chłodnicza spalona i dziurawa, dźwigary żelazne różne*¹⁴. Pozostałości budynków zostały rozebrane (zapewne około połowy lat pięćdziesiątych).

Boguszów-Gorce (Boża Góra, Góra-Boguszów)

Niemiecka nazwa miejscowości: Gottesberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Gottesberger Brauhaus Schles. Engelhardt Brauerei AG, Breslau 1, Bischofstr. 13 (też: Engelhart Brauerei AG – Haselbach).

Dane BWV: nr rejestru IV 144-021. Jako datę założenia podano 1929 rok¹⁵. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 53,46 hl i kotłem warzelnym o poj. 93,15 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1 168,14 hl, naczyń leżakowych zaś 5 600,5 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 35 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 94 770 hl, fermentacji 52 860 hl, leżakowni 47 566 hl). Browar produkował piwa dolnej (podano, że od 1701 roku – ?) oraz górnej fermentacji (zapewne okazjonalnie, nie podano ani wielkości produkcji, ani gatunków) oraz napoje bezalkoholowe. Zakład był wyposażony w instalacje do

14 Stało się tak na podstawie par. 1 uchwały Prezydium Rządu z dnia 8 marca 1952 r. w sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników (...) oraz zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego z dnia 1.X.1952 r.; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 243-244, 293, 302; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

15 Zakład posiadał starszą tradycję jako browar miejski (Stadtbrauerei), jako należący zaś do rodziny Raupachów, odnotowany został już w 1850 roku. W paszporcie zakładu znalazł się rok 1701 jako data założenia zakładu i rok 1897 jako rok rozpoczęcia odbudowy (tu rozumianej jako znacząca modernizacja). W latach 1935-1936 przeprowadzono kolejne prace modernizacyjne. Dane te można uznać za w pełni wiarygodne, gdyż przygotowując paszport, dysponowano przedwojennym archiwum zakładu. Po zakończeniu I wojny światowej zakład należał do spółki Schlesische Actien-Ges. Bierbrauerei und Malzfabrikation z siedzibą w Kamiennej Górze (do spółki należał jeszcze zakład w Jeleniej Górze). W 1921 roku włączono ją do koncernu Engelhardta, posiadającego już na Śląsku browar „Breslauer Union-Brauerei AG” z Wrocławia. Niedługo później do koncernu włączono browar w Cieplicach. Dnia 8 stycznia 1930 roku koncern Engelhardta połączył wszystkie należące do niego śląskie browary w jedno przedsiębiorstwo o nazwie Schlesische Engelhardt-Brauerei AG, z kapitałem wynoszącym 2 000 000 marek. W wyniku konsolidacji zamknięto zakłady w Kamiennej Górze i Jeleniej Górze. W 1938 roku większość akcji śląskiego oddziału koncernu Engelhardt przejął browar A. Haselbacha w Namysłowie; Urbanek 2015, s. 47-48; Friedrich 2001, s. 10; AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 4197, k. 3.

sztucznego chłodzenia, lodu naturalnego nie stosowano. W karcie informacyjnej brak wiadomości o słodowni¹⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w trakcie działań wojennych zniszczeniu uległa słodownia, sam browar zaś wyszedł bez szwanku. W lipcu 1946 roku scharakteryzowano go następująco: *Budynki stare, lecz utrzymane w dobrym stanie. Wewnętrzne urządzenia dobre i utrzymane czysto, jedynie aparat do obciążu piwa butelkowego zewnątrz brudny. Browar posiada sztuczne chłodzenie. Roczna zdolność produkcyjna browaru +/- 20.000 hl piwa. Browar posiada wyjątkowo dobrą wodę do piwa – bardzo miękką, co sprzyja dobremu smakowi produktu. Piwo jednak nie jest zupełnie przezroczyste, co wskazuje na mankamenty w browarze. Należy piwo zbadać w laboratorium i odnaleźć przyczynę nieklarowności*¹⁷. Zabudowania browarne tworzyły nieregularny kompleks, z dominującą częścią produkcyjną. Wśród budynków opisano warzelnię, kotłownię, maszynownię, piwnice składowe, magazyny wraz z obciążeniem piwa, smolarnię, bednarnię, dom mieszkalny (mieszczący również laboratorium), dwa budynki administracyjne, a także garaże, budynki gospodarcze, magazyny i kolejny budynek mieszkalny¹⁸. W browarze funkcjonowała czteronaczyniowa warzelnia firmy Maschinenfabrik Guttsman Breslau-Berlin, składająca się z kadzi zaciernej o poj. 96,79 hl, kotła zacierowego o poj. 53,46 hl, kadzi klarownej o poj. 96,79 i kotła warzelnego o poj. 93,15 hl. Część (lub całość urządzeń) wykonano w 1896 roku. Zestaw urządzeń warzelnych uzupełniały: korytko obciekowe (brzecznik) z ośmioma kranami, cedzak chmielowy w kształcie basenu o poj. 20 hl oraz motory i pompy. W piwnicy fermentacyjnej znajdowało się 14 drewnianych kadzi o łącznej pojemności 617,81 hl, piwnica leżakowa zaopatrzona była w 36 kuf o łącznej poj. 5457,25 hl. Browar wyposażony był w rozlew beczkowy i butelkowy, bednarnię, smolarnię i warsztaty towarzyszące. Niewątpliwym atutem zakładu był system sztucznego chłodzenia¹⁹. W protokole z 10 września 1951 roku zakład scharakteryzowano następująco: *Przejmowane przedsiębiorstwo jest browarem położonym w Boguszowie, pow. wałbrzyski, oddalonym od dworca kolejowego o 1 ½ km, w pobliżu głównej szosy Jelenia Góra – Wałbrzych. Maksymalna zdolność produkcyjna browaru około 30 000 hl piwa jasnego. Budynki są stare i zużyte około 60%. Maszyny i urządzenia są również przeciętnie zużyte około*

16 Dane z 16 sierpnia 1937 roku; Archiwum Gesellschaft für Geschichte des Brauwesens (dalej GGB),teczka: Brauregister der Vereinigung der Deutschen Brauwirtschaft (dalej: BVDB), karta: Gottesberger Brauhaus Schles. Engelhardt Brauerei A.G.

17 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 8.

18 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14197, k. 17.

19 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 38-59; sygn. 391, k. 21-27.

50%. Już przed wojną zachodziła potrzeba przebudowy browaru i według planów ówczesnego właściciela Hasselbacha browar ten był przeznaczony do rozbiórki, a nowy browar miał być wybudowany w innym miejscu. Browar nie posiada własnej studni umożliwiającej dostarczenie wody do produkcji. Natomiast ma źródlaną wodę bardzo dobrej jakości i dlatego może produkować wysokogatunkowe piwo. Koniecznym jest przebudować warzelnię, kotłownię, halę maszyn. Kompresor do chłodzenia jest niedostateczny i musi być powiększona wydajność chłodzenia. Kufy w leżakowni zupełnie zużyte i zachodzi konieczność wymiany ich na tanki. Również piwnica – stara, fermentacja wymaga wyposażenia w tanki. Fermentacja jest nowoczesna. Uszkodzeń wojennych nie było²⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: po wkroczeniu do Boguszowa Armii Czerwonej browar został zajęty przez wojsko²¹. Data przejęcia go przez stronę polską nie została ustalona. W struktury PZPP-S we Wrocławiu zakład trafił 15 listopada 1945 roku, stroną przekazującą był wrocławski oddział TZP. Sporządzono wówczas bilans Państwowego Browaru nr 17 w Bożej Górze²². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw przeznaczonych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)²³. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku²⁴. Zachowały się dwa protokoły zdawczo-odbiorcze, przy czym w dokumencie późniejszym nie wspomina się dokumentu starszego, który z powodu wad formalnych musiał zostać unieważniony. Najprawdopodobniej chodziło o niezgodne ze stanem faktycznym przedstawienie stanu majątkowego przedsiębiorstwa. Pierwszy z dokumentów sporządzono 30 sierpnia 1950 roku²⁵. Właściwy protokół pochodzi z 10 września 1951 roku i został sporządzony w Wałbrzychu, w lokalu Dyrekcji Wałbrzyskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych, w obecności Wojciecha Martinka, kierownika browaru w Boguszowie (zdający), i Józefa Janki, dyrektora Wałbrzyskich ZP-S, będących prawnym następcą Centralnego Zarządu Przemysłu Fermentacyjnego, okręg Wrocław, który był podmiotem upoważnionym do przejęcia tego zakładu. Protokół, wraz z dokumentami

20 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5501, k. 4.

21 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14197, k. 4.

22 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 38.

23 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

24 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 420.

25 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 391, k. 4-5.

towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 4 lutego 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²⁶.

Uwagi: zakład został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. Oznaczony jako Państwowy Browar nr 17 „Boża Góra”. Produkcję podjęto na początku 1946 roku²⁷. W tym czasie zakład zatrudniał 47 pracowników (w tym 9 Niemców). Browar umieszczono w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku, wraz z uwagą: *zakład uruchomiono 15 grudnia 1945 roku*. Kierownikiem był wówczas Zygmunt Baliński (można więc przyjąć, że pierwsze warki uwarzono pod koniec 1945, sprzedaż uruchomiono zaś w początkach 1946 roku). Roczną zdolność produkcyjną oceniono na 24 tys. hl.

Tab. 42 – stan zatrudnienia w browarze w Boguszowie w latach 1938, 1947 i 1950-1952 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1938	1947	1950	1951	1952
Pracowników ogółem	54	36	52	52	40
W tym przy produkcji	26	21	24	25	23

W początkowym okresie zatrudniano 43 pracowników (przy zapotrzebowaniu 55 osób na jedną zmianę)²⁸. W 1947 roku zatrudnienie wzrosło do 49 pracowników, choć na początku roku wykazano jedynie 36 osób, co możemy wiązać ze zwolnieniem niemieckiej części załogi. Braki kadrowe szybko uzupełniono (zob. tab. 42, 43)²⁹.

Tab. 43 – stan zatrudnienia w browarze w Boguszowie-Gorcach na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
37	3	1	8	0	0	49

26 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5501, k. 2.

27 Tadeusz Kaczmarek podaje, że browar przejęła administracja wojsk radzieckich i warzyła w nim piwo do 1951 roku. Informacja ta jest błędna (zapewne dotyczy innego browaru), gdyż już w 1946 roku został on uruchomiony przez PZPP-S we Wrocławiu; Kaczmarek 1994, s. 173.

28 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 108.

29 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63; Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14197, k. 4.

W 1947 roku przeciętna miesięczna produkcja wynosiła około 1200 hl³⁰, w całym roku uwarzono zaś niemal 14 tys. hl piwa. W 1949 roku przekroczono 20 tys., a już rok później 30 tys. hl piwa. Nieco gorszy okazał się rok 1951, następnie produkcja ustaliła się na przeciętnym poziomie około 20 tys. hl (zob. tab. 44). Do 1953 roku warzono wyłącznie piwo jasne lekkie o zawartości 9% ekstraktu, stosując technikę zacierania na dwie dekokcje (tzw. rzadką i gęstą)³¹. Od 1954 roku profil produkcji zmieniono, warząc piwo pełne „Górski Zdrój” o zawartości 12,5% ekstraktu³². Do 1951 roku w sódł zaopatrywano się w zakładach w Lwówku Śląskim, Brzegu, Ziębicach, Strzegomiu, Chojnowie, Namysłowie i Sobótce-Górcie. Jego jakość pozostawiała sporo do życzenia. Po przepuszczeniu przez polerownicę 1300-1350 kg sódłu pozostawało przeciętnie około 30 kg zanieczyszczeń (*kielki, kurz, kamienie i śmieci*). Chmiel dostarczały Państwowe Browary w Tychach i Wrocławiu oraz – co zaskakujące – browar w Miedziance (w tym przypadku chodziło raczej o przesunięcie niewykorzystanych nadwyżek). W 1950 roku piwo dystrybuowano przez sieć PHP w Legnicy, Świdnicy, Jeleniej Górze i Dzierżoniowie³³. W połowie lat pięćdziesiątych korzystano z hurtowni w Gliwicach, Zabrze, Chorzowie, Katowicach, Warszawie, Łodzi, Wałbrzychu, Dzierżoniowie i Świdnicy³⁴.

Tab. 44 – produkcja piwa w browarze w Boguszowie w latach 1947, 1949-1951 i 1953-1955, w hektolitrach.

1947	1949	1950	1951	1953	1954	1955
13 639,00	21 097,00	31 604,00	26 519,00	18 892,00	21 253,00	22 210,00

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. W skład przedsiębiorstwa weszły browary w Wałbrzychu, Witoszowie Górnym, Boguszowie, hurtownie piwa w Świdnicy i Dzierżoniowie oraz nieczynna słodownia w Ciechanowicach (która po uruchomieniu stała się wyłącznym dostawcą sódłu dla browaru)³⁵. W związku z reorganizacją spadła znacząco ogólna liczba

30 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 37.

31 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14197, k. 4.

32 Tamże, sygn. 14198, nlb.

33 Tamże, sygn. 14197, k. 30-32.

34 Tamże, sygn. 14198, nlb.

35 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

zatrudnionych (1953 – 41, 1954 – 39, 1955 – 27 osób), przy zachowaniu stałej liczby 25 pracowników produkcyjnych³⁶. W latach siedemdziesiątych podjęto szeroko zakrojone prace modernizacyjne, polegające na wymianie warzelnii wraz z kotłem parowym, powiększono też leżakownię i zmodernizowano system chłodzenia. Produkcja roczna wahała się od 30 do 50 tys. hl, zatrudnienie zaś wynosiło od 25 do 30 osób³⁷. Browar przetrwał przemiany ustrojowe, lecz został zamknięty w 1998 roku.

Bolesławiec

Niemiecka nazwa miejscowości: Bunzlau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei P. Tielsch, Inh. Hedwig, Maria, Gertrud Tielsch, Baderstr. 5 (też: Brauerei Paul Tielsch)³⁸.

Dane BWV: nr rejestru I 144-016. Jako datę założenia podano 1889 rok (precyzując, że chodzi o rok zakupu przez rodzinę Tielschów). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 30,17 hl i kotłem warzelny o poj. 29,69 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 25 hl, browar nie posiadał natomiast naczyń leżakowych, gdyż produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,6%, Vollbier 7,4% ekstraktu). Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 4 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 18 700 hl, fermentacji 11 000 hl)³⁹. Ponadto wytwarzano napoje bezalkoholowe (od 1902 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar, składający się z budynku o wymiarach 20 × 20 m, został po raz pierwszy zinwentaryzowany 24 maja 1945 roku przez grupę operacyjną Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów. *Przedsiębiorstwo było niezniszczone, nadal w nim mieszkał i pilnował go dotychczasowy właściciel. Z informacji sporządzonych dla starosty bolesławieckiego 30 czerwca 1945 roku wynika, że browar był nieczynny jedynie z powodu braku surowca. Browar był obiektem zainteresowania Armii Czerwonej: przed kilku dniami zostałem zaalarmowany zabraniami pasów z browaru Tielscha. Po-*

36 Obsługę administracyjną przejęła centrala w Wałbrzychu. W skali globalnej spadek zatrudnienia był więc pozorny; AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14198, nlb.

37 Kronika 1995, s. 185.

38 Produkcja: 1933 – 725, 1934 – 971, 1935 – 991, 1936 – 760, 1937 – 1017, 1938 – 1224, 1939 – 1408, 1940 – 1112, 1941 – 1324, 1942 – 1401 hl. Zatrudnienie: 1933 – 1942 – 4 osoby; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 128; *Die Brauereien und Mälzereien* 1940, s. 131; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 135.

39 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei P. Tielsch, Inh. Hedwig, Maria, Gertrud Tielsch.

śpieszyłem tam osobiście i spotkałem tam kilku oberwańców dowodzonych przez pomocników Komendanta Garnizonu. Zażądałem kategorycznie zwrotu pasów, które miały być wzięte z powodu tego, że browar był unieruchomiony, a komendant pragnął go uruchomić. Nie miałem wtedy jeszcze żadnych wiadomości o zakresie samorządnego uruchamiania przedsiębiorstw przez przedstawicieli AC [Armii Czerwonej] – pisał pełnomocnik powiatowy Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów RP na Dolny Śląsk Michał Czarnota-Bojarski w swoim sprawozdaniu. Niestety, nie udało się uchronić browaru przed grabieżą. W sobotę 05.08.1945 r. tutejszy komendant wziął samowolnie, pomimo moich protestów pasy z browaru. Browar został przekazany Referatowi Aproprowizacji i Handlu 19 września 1945 roku. Jak wynika z opisu inwentaryzacyjnego znajdowały się w nim: 1 wurnik 2690 l, 1 zbiornik chłodniczy 4800 l, 1 chłdnia elektryczna, 1 maszyna do butelkowania, 1 maszyna do mycia flaszek, 1 pasteryzator parowy, 1 silnik parowy 4 KM⁴⁰. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów...” znajduje się następujący opis: Browar mieści się w budynku mieszkalnym w śródmieściu, roczna zdolność produkcyjna browaru +/- 700 hl. Produkowano piwo słodowe na górnym fermentacji. Urządzenia staromodne bardzo zużyte⁴¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został przejęty przez pełnomocnika powiatowego GO KERM⁴² i w dniu 15 września 1945 roku przekazany TZP⁴³. Data przejęcia przez PZPP-S we Wrocławiu pozostaje nieznana⁴⁴. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw przeznaczonych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁴⁵. Ostatecznie procedury tej nie przeprowadzono.

Uwagi: w „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: browar nieczynny ze względu na przestarzałe urządzenia. Czynna jest jedynie rozlewnia piwa i fabryka wód gazowych. Maszyny browarnicze przeważnie ocalały⁴⁶. Wspomniana rozlewnia i wytwórnia lemoniad była

40 Baniecki 2014, s. 8-9.

41 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 1.

42 Od maja do września zakład pozostawał pod opieką pełnomocnika GO KERM. W sprawozdaniu z 23 czerwca są wzmiankowane trzy drobne browary; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 309, k. 4.

43 Tamże, sygn. 260, k. 87.

44 Być może nastąpiło to 28 grudnia, kiedy to PZPP-S przejęło drugi z bolesławieckich browarów.

45 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 11.

46 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

prowadzona przez prywatnego przedsiębiorcę⁴⁷. Zlikwidowano ją pod sam koniec lat czterdziestych. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Bolesławcu znalazł się w strukturach Jeleniogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁴⁸. Zakład wytypowano jako zbędny dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego i 22 września 1952 roku przekazano go na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Bolesławcu. Do protokołu dołączono wykaz urządzeń zawierający 10 pozycji, przewidzianych do zezłomowania (w tym kocioł warzelny żelazny obmurowany o pojemności 2691 l, kadź filtracyjno-zacierna, tryjer „Gebruder Guttsmann”, suszarnia siodu dwulasowa oraz śrutownik Schaffer). Dalsze sześć urządzeń pozostawiono do dyspozycji Jeleniogórskich ZP-S. W najbliższym czasie zostaną [one] zdemontowane i przewiezione do siedziby przedsiębiorstwa: 1. Talerz chłodniczy żelazny poj. 4835 l wraz z rurami miedzianymi (element chłodniczy), 2. Pompa wodna skrzydełkowa, 3. Transmisja długość 1,5 m z dwoma kołami pasowymi i dwiema konsolami, 4. Transmisja długość 4 m z trzema kołami pasowymi i trzema konsolami, 5. Rury miedziane (20 m), 6. Transmisja długość 2 m z trzema kołami pasowymi i jedną konsolą⁴⁹. Brak potwierdzenia, czy urządzenia zdemontowano zgodnie z przedstawionym protokołem.

Bolesławiec

Niemiecka nazwa miejscowości: Bunzlau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei O. Kühnel, Gnadenberger Str. 5 (też: Brauerei Oskar Kühnel, nast. Selma Kühnel)⁵⁰.

Dane BWV: nr rejestru I 144-015. Jako datę założenia podano 1876 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 51,07 hl i kotłem warzelnym o poj. 23,74 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 60 hl, naczyń leżakowych zaś 80 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 14 900 hl, fermentacji 2700 hl, leżakowni 679 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,5%, Vollbier 12% ekstraktu) oraz

47 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 1.

48 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

49 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 182, 185-187.

50 Rok założenia browaru 1866. W 1942 roku głównym piwowarem był Ernst Kühnel. Maksymalna zdolność produkcyjna wynosiła 5 tys. hl piwa rocznie; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 135.

napoje bezalkoholowe (od 1876 roku). Korzystano jedynie z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna niewielkiej słodowni wynosiła około 100 ton słoðu⁵¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar, składający się z dwóch budynków, został po raz pierwszy zinwentaryzowany 21 maja 1945 roku przez GO KERM. Browar był niezniszczony. Nikt go nie zajmował. W protokole zdawczo-odbiorczym, sporządzonym 15 września, w związku z likwidacją grup operacyjnych znajduje się także informacja o wewnętrznych urządzeniach browaru: 1 warnik na 4000 litrów, 1 maszyna do mycia flaszek, 1 maszyna do nalewania flaszek, 1 maszyna do korkowania flaszek, 1 śrutownik⁵². W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów...” zawarto następujący opis: Stan budynków wewnętrzny i zewnętrzny zły (zbudowane mniej więcej przed 100-tu laty). Wewnętrzne urządzenia staromodne i w bardzo złym stanie, częściowo uszkodzone, kadzi fermentacyjnych w ogóle nie ma (zabrane przez wojska sowieckie). Piwnica Leżakowa zdekompletowana. Przed wojną browar nastawiony był wyłącznie na produkcję piwa górnej fermentacji, przy możliwościach produkcyjnych około 3 tys. hl rocznie. Przy browarze funkcjonowała mała słodownia, bez jakichkolwiek mechanicznych urządzeń. Zakład wyposażony był w maszynę parową, elektryczne motory, aparat obciążowy i urządzenie do butelkowania piwa⁵³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został przejęty przez pełnomocnika powiatowego GO KERM i w dniu 15 września 1945 roku przekazany TZP⁵⁴. PZPP-S we Wrocławiu przejęło zakład z rąk TZP w dniu 28 grudnia 1945 roku⁵⁵. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁵⁶, jednak ostatecznie odstąpiono od przeprowadzenia tej procedury.

Uwagi: zakład został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu. Produkcji nie uruchomiono, aczkolwiek czyniono starania w tym zakresie: *Klucze od*

51 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei O. Kühnel.

52 Baniecki 2014, s. 8.

53 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 322, k. 1-10; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 1 i 2.

54 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 260, k. 87.

55 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 322, k. 1-10.

56 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

tego browaru posiada miejscowe starostwo, Wydział Aprowizacji i Handlu, p. kapitan Polański, który chce przekazać Zjednoczeniu browar pod warunkiem, że to go uruchomi. W przeciwnym razie browar ma oddać Samopomocy Chłopskiej⁵⁷. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: nieczynny ze względu na to, że dostosowany jest jedynie do produkcji piwa słodowego. Braku maszyn nie ma⁵⁸. Profil produkcji i wielkość zakładu były wystarczającymi powodami, by Zjednoczenie pozostawiło browar zamknięty. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu na dzień 31 grudnia 1950 roku⁵⁹. W 1952 roku znalazł się on w wykazie nieruchomości zbędnych dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego, z wnioskiem o przekazanie ich na rzecz właściwych Prezydów Rad Narodowych w trybie obowiązujących przepisów w tej mierze. Decyzją Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 22 września 1952 roku, wraz z 30 innymi nieczynnymi zakładami, został wskazany do niezwłocznego przekazania w zarząd właściwych Prezydów Rad Narodowych. Decyzja ta, odnośnie dwóch obiektów – w Bolesławcu i Żaganiu, nie została jednak wykonana. Jak zapisano w jednym z pism: Hurtownia i Rozlewnia Piwa w Bolesławcu korzysta już z obiektu niecz. browaru w Bolesławcu, na terenie którego mieści się jej administracja, garaże i magazyny i dlatego obiekt ten jest dla nas niezbędny⁶⁰. Warunki lokalowe PHP nie odpowiadały ogólnie przyjmowanym standardom. Było to powodem wielu napięć pomiędzy załogą a władzami zwierzchnimi. We wrześniu 1955 roku doszło do całkowicie nietypowej sytuacji – zdesperowani pracownicy zwrócili się bezpośrednio do Prezydium Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z pismem, w którym czytamy m.in.: Załoga i Kierownictwo Państwowej Hurtowni Piwa w Bolesławcu zwraca się (...) z prośbą o interwencję i łaskawe załatwienie niżej wymienionej sprawy. Obiekt zajmowany dotychczas przez Państwową Hurtownię piwa w Bolesławcu urąga wszelkim podstawowym pojęciom o bezpieczeństwie i higienie pracy. My pracujemy w warunkach przypominających pracę niewolników. Praca jest bardzo uciążliwa, ponieważ nie ma absolutnie miejsca, ażeby wprowadzić mechanizację pracy. CZPP-S zaopatrzył zakład w nowoczesne urządzenia, które z braku pomieszczenia niestety nie można zainstalować. (...) Przestrzeń użytkowa rozlewni wynosi 157 m kw. Tłok panujący na rozlewni powoduje okaleczenie rąk [i] rozbijanie żeber, itp. wypadki. W mieście Bolesławiec jest nowoczesna hurtow-

57 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 1.

58 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 11.

59 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

60 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 199-204, 293, 302, 306.

nia piwa zajmowana od 1945 roku przez PZGS z przeznaczeniem na magazyn spożywczy. Przedsiębiorstwo, tj. Jeleniogórskie ZP-S, któremu podlega Państwowa Hurtownia Piwa w Bolesławcu w m-cu lutym 1953 r. zwróciło się do Prezydium powiatowej Rady Narodowej w Bolesławcu z prośbą o przekazanie w/w hurtowni celem jej właściwego wykorzystania, uzasadniając [to] tym, że budowa hurtowni piwa jest kilkakrotnie droższa od budowy magazynu. Sprawa przejęcia magazynów utknęła w miejscu i na przestrzeni dwóch lat żadne prośby i interwencje nie odnosiły skutku. Zdziwiające, że pismo to przyniosło niemal natychmiastowy skutek. W dniu 20 października 1956 roku decyzją Zarządu Administracyjno-Gospodarczego Ministerstwa Przemysłu Spożywczego Jeleniogórskim ZP-S przyznano nieruchomość przy ul. Asnyka 28, przejętą od Powiatowego Związku Gminnych Spółdzielni w Bolesławcu. Oznaczało to zarazem zdanie poprzednio użytkowanych pomieszczeń na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Bolesławcu⁶¹.

Brzeg

Niemiecka nazwa miejscowości: Brieg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Emil Gawlitta, Zollstr. 5⁶².

Dane BWV: nr rejestru I 144-014. Jako datę rozpoczęcia działalności podano 1873 rok (nie precyzując daty powstania zakładu). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 28,80 hl i kotłem warzelnym o poj. 24 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 15 hl, naczyń leżakowych zaś 15 hl⁶³. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5610 hl (normatywna przepustowość: warzelnia 15 160 hl, fermentacji 677 hl, leżakowni 177 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Jungbier 4,1% ekstraktu). Zakład nie posiadał instalacji chłodniczej, wykorzystując okazjonalnie lód naturalny, nie posiadał też słodowni⁶⁴.

Uwagi: Browar znajdujący się w budynku przy Zollstrasse 5, dzisiejszej ulicy Wojska Polskiego, należał od połowy XIX wieku do rodziny Umpfenbach. Był to malutki, napędzany ręcznie browar bez własnej słodowni, produkujący piwa górnej fermentacji. W 1910 roku od wdowy po Hermannie Umpfenbach zakład wraz z restauracją odkupił za cenę 80 000 marek piwowar Ernst Kieseewesser, który już

61 Tamże, sygn. 6, k. 165-174.

62 Też: Emil Gawlitta Brauerei Umpfenbach, Bieg, Zollstrasse 5; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 130.

63 Opis naczyń fermentacyjnych i leżakowych jest niejasny. Można odczytać, że pojemność tych naczyń wynosiła po 15 hl, lub też, że zakład posiadał jedynie naczynia fermentacyjne. Wówczas piwo kondycjonowano by w beczkach.

64 Dane z 1 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Emil Gawlitta.

po trzech latach odsprzedał go za 83 000 marek Emilowi Gawlicie. Pod koniec lat trzydziestych XX wieku Emil Gawlitta należał do cechu piwowarów i słodowników we Wrocławiu. Produkcję piwa wstrzymano w 1943 roku⁶⁵. Walki o Brzeg rozpoczęły się 21 stycznia 1945 roku. Bezpośredni szturm na miasto (*Festung Brieg*) rozpoczęto 5 lutego. Pierwsza próba nie powiodła się, zdecydowano więc o zaatakowaniu miasta od południa. Nocą z 5 na 6 lutego nastąpił zmasowany atak artyleryjski. Załoga twierdzy Brzeg poddała miasto 6 lutego około godziny 7.20. W wyniku walk uległo zniszczeniu 54% zabudowy⁶⁶. Destrukcji uległa część miasta, w której znajdował się browar należący do Emila Gawlitty. W dokumentach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Brzeg

Niemiecka nazwa miejscowości: Brieg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brieger Brauhaus GmbH, Neuhäuserstr. 13⁶⁷.

Dane BWV: nr rejestru III 244-004. Jako datę założenia podano 1920 rok. W karcie oznaczono warzelnię czteronaczyniową (podwójną), była to jednak warzelnia w porządku trzynaczyniowym, z kotłem zaciernym o poj. 33,84 hl i kotłem warzelno-zacierowym o poj. 83 hl (prócz tego funkcjonowała kadź filtracyjna, charakterystyki której nie przedstawiono). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1100 hl, naczyń leżakowych zaś 3627 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 29 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 58 266 hl, fermentacji 53 196 hl, leżakowni 30 805 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 4% ekstraktu). Potrzeby chłodnicze zaspokajała w pełni posiadana instalacja chłodnicza. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 900 ton słodu⁶⁸.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z sierpnia 1950 roku zapisano: *Przedsiębiorstwo położone jest w mieście Brzegu między ulicą Obrońców Stalingradu [ob. Nowych Domów] a Rybacką, z wjazdem od ul. Obrońców Stalingradu nr 13, w odległości około 1800 metrów od stacji kolejowej, a od stacji towarowej 2500 metrów. (...) Browar czynny jest od 1946 r., którego ośrodkiem zaopatrzeniowym [rejonem odbiorczym] jest obecnie Województwo Opolskie. (...) Natomiast słodownia browaru położona jest w śródmieściu Brzegu*

65 Urbanek 2010, s. 66-67.

66 Dziewulski 1975.

67 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 130.

68 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brieger Brauhaus GmbH.

przy ul. Łokietka nr 45 z wjazdem od tej samej ulicy, w odległości około 800 metrów od stacji kolejowej, a od stacji towarowej 15 000 metrów. Zakład czynny jest [od] 1946 r., którego ośrodkiem zaopatrzenia [odbiorcami] jest browar w Brzegu i Niemodlinie oraz inne browary. Zabudowania browaru rozciągały się na dwóch prostokątnych działkach, położonych pomiędzy ulicami Nowych Domów i Rybacką. Właściwy kompleks znajdował się od strony ul. Nowych Domów i składał się z szeregu budynków, wśród których wymieniono: budynek fabryczny wraz z wieżą, murowany, kryty papą, mieszczący w sobie: warzelnię, halę maszyn, śrutownik, zbiornik na wodę, dwa pokoje dla akcyzy, magazyn na artykuły pomocnicze, talerze chłodnicze i aparat obciekowy oraz magazyn na sól; chłodnię amoniakalną; biura browaru; kotłownię; bednarnię; magazyn na beczki i umywalnię beczek; obciąż piwa butelkowego; garaż; stolarnię; dwa budynki murowane o mieszanej funkcji; warsztat ślusarski oraz dwie otwarte szopy. Odrębnie opisano budynek słodowni, położony w innej części miasta. Na wyposażeniu warzelni opisano kocioł warzelno-zacierowy wytw. Weigelwerke – Nysa, poj. 86 hl, rok budowy 1896 w stanie nadającym się do eksploatacji. Kocioł zacierowy wytw. Weigelwerke – Nysa o poj. 38 hl, rok budowy 1896 w stanie nadającym się do eksploatacji. Kadz filtracyjna wytw. Weigelwerke – Nysa o poj. 7729 litrów, rok budowy 1896 w stanie dobrym. Uzupełniały je pompy, motory i silniki. Brzeczkę chłodzono na tacy chłodniczej o poj. 110 nadającej się do eksploatacji. Browar posiadał drewniane kadzie fermentacyjne i kufy składowe, wyposażenie nie było więc nowoczesne, lecz funkcjonalne i stosunkowo dobrze utrzymane⁶⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: po zajęciu miasta przez Sowieców browar został objęty przez wojsko. W czerwcu zakład został wciągnięty na listę zakładów przemysłowych przez delegata GO KERM na rejon brzeski⁷⁰. W lipcu (a najdalej w sierpniu) 1945 roku browar został przekazany stronie polskiej. W dniu 4 września pełnomocnik rządu RP Stanisław Langer przekazał browar Zjednoczeniu Przemysłu Spożywczego na Rejon Dolnośląski, którego przedstawicielem był Stanisław Pietraszko⁷¹. Zakład znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych

69 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5397, k. 8.

70 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 251, k. 102.

71 W protokole jako podstawę przywołano pismo Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu z dn. 10 lipca 1945 roku. L.dz.2245/VII i pełnomocnika rządu z dn. 7 sierpnia 1945 roku. Nr.Apr.VII/a/1/45; tamże, sygn. 314, k. 16, 71 (protokół zachowany w dwóch egzemplarzach).

gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), jako czynny browar „Społem”⁷². Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁷³. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 14 sierpnia 1950 roku w Brzegu w obecności Piotra Brewińskiego, państwowego zarządcy przedsiębiorstwa (zdający), i Aleksandra Brezy, działającego w imieniu CZPPF, oddział południowo-zachodni we Wrocławiu, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Z powodu uchybień formalnych (nieprecyzyjne wyszczególnienie składników majątkowych przedsiębiorstwa) w dniu 24 sierpnia 1951 roku sporządzono protokół dodatkowy, podpisany m.in. przez Piotra Brewińskiego (wówczas już dyrektora Brzeskich ZP-S) i Mieczysława Stemlera (zastępcę dyrektora). Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 4 lutego 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁷⁴.

Uwagi: na temat browaru w Brzegu dysponujemy nad wyraz skromną liczbą dokumentów. Pierwsza wzmianka pochodzi z 21 czerwca 1945 roku. Została ona sporządzona przez przedstawiciela GO KERM, inżyniera Z. Czerniakowskiego. Wśród mniejszych zakładów przemysłowych w Brzegu wymienił on Browar Brieger Brauhaus, z adnotacją: *nieczynny, zajęty przez wojsko, brak danych*⁷⁵. W lipcu lub w sierpniu pełnomocnik GO KERM przejął browar z rąk radzieckich. W dniu 4 września 1945 roku pełnomocnik rządu RP przekazał browar Zjednoczeniu Przemysłu Spożywczego na Rejon Dolnośląski (odpowiadający również za browary i słodownię, aczkolwiek odpowiedni referat nie był wówczas jeszcze wyodrębniony)⁷⁶. Przed usamodzielnieniem się PZPP-S⁷⁷ browar oddano w użytkowanie Związkowi Gospodarczemu Spółdzielni RP „Społem” z Łodzi. Z dużym prawdopodobieństwem możemy określić, że stało się tak we wrześniu 1945 roku (mniej więcej w tym samym czasie spółdzielcom przekazano browary w Nowej Rudzie i Miedziance). Produkcja piwa ruszyła 7 lutego 1946 roku⁷⁸.

72 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

73 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 166.

74 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5397, k. 2-7.

75 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 251, k. 102.

76 Tamże, sygn. 314, k. 16, 71 (protokół zachowany w dwóch egzemplarzach).

77 PZPP-S wyodrębniło się ze Zjednoczenia Przemysłu Spożywczego, którego było częścią – formalnie we wrześniu, praktycznie w grudniu 1945 roku.

78 *Kronika przemysłu piwowarskiego...* podaje inne daty: słodownię uruchomiono w październiku, browar zaś w listopadzie 1945 roku; *Kronika* 1995, s. 136-137.

Formalnie browar pozostawał pod opieką Wojewódzkiego Wydziału Aproprowizacji i Handlu (podobnie jak pozostałe browary spółdzielcze). Dyrektorem był wówczas Wacław Kobyłecki, potencjał produkcyjny zakładu oceniano zaś na 10 tys. hl⁷⁹. Produkcja wynosiła przeciętnie 500 hl piwa miesięcznie (około 5,5 tys. za cały rok), jęczmień skupowano na miejscu (za pośrednictwem innych Spółdzielni, od prywatnych dostawców), chmiel sprowadzano zaś z zagranicy (poprzez centralę „Społem”)⁸⁰. Nie znamy warunków, na jakich Spółdzielnia „Społem” dzierżawiła browar wraz ze słodownią. Zapewne nie odbiegały one od zapisów, wynegocjowanych w umowach na dzierżawę browarów w Nowej Rudzie i Miedziance. Stroną wydzierżawiającą był TZP lub (jeśli umowa została zawarta z opóźnieniem) OUL we Wrocławiu. Czynsz, płatny miesięcznie lub kwartalnie, obliczano od obrotu bez akcyzy, z wyznaczeniem stawki minimalnej. Wydzierżawiający był zobowiązany do należytego utrzymywania stanu budynków i urządzeń oraz przeprowadzania niezbędnych prac remontowych. Remonty główne realizowano za zgodą i w porozumieniu z OUL we Wrocławiu⁸¹. Długości okresu dzierżawnego nie znamy, zwyczajowo było to pięć lat od momentu objęcia zakładu. Browary spółdzielcze stanowiły poważną konkurencję dla sektora państwowego. Niewielki browar w Głuchołazach w 1947 roku skarżył się: *„Jeżeli chodzi o zbyt piwa, to najważniejszym dla nas obecnie konkurentem (...) jest browar w Brzegu »Społem«, który zbierając i posługując się całą masą beczek z innych browarów, a zwłaszcza oznaczonych cechami n/browaru, zarzucał i zarzuca rynek Nysy i okolice swoimi piwami”*. W tym procederze browar w Brzegu wspierany był przez Powszechną Spółdzielnię Spożywców (PSS) w Nysie, którą PZPF wyznaczyło na największą hurtownię odbierającą piwo z głuchołaskiego browaru. Ta bez uprzedzenia zerwała umowę i z dniem 4 września przestała pobierać zakontraktowane piwo. Zapewne było to związane z konsolidacją sektora spółdzielczego, do którego należała zarówno nyska hurtownia, jak i browar w Brzegu⁸². Wszystkie umowy na dzierżawę browarów z sektorem spółdzielczym rozwiązano przedwcześnie, na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu i Handlu z 17 marca 1949 roku⁸³.

79 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 105.

80 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 5, 12; AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 106-108.

81 Potwierdza to zlecenie remontu kotła parowego z marca 1949 roku; AP Opole, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Brzegu, sygn. 27, nlb.

82 Dryja 2022, s. 95.

83 Zarządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 17 marca 1949 roku „W sprawie przekazania niektórych zakładów przemysłowych z sektora państwowego sektorowi spółdzielczemu i z sektora spółdzielczego sektorowi państwowemu”; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 25, k. 27.

Z dniem 1 kwietnia CZPPE, oddział we Wrocławiu, przejął browary w Nowej Rudzie i Miedziance, a zapewne również w Brzegu. Państwowym zarządcą zakładu, a następnie dyrektorem został Piotr Brewiński⁸⁴.

Tab. 45 – produkcja piwa w browarze w Brzegu w latach 1949-1954, w hektolitrach.

	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Piwo lekkie 9%	24 773,00	23 527,00	19 000,00	21 982,00	23 819,00	21 980,00
Piwo pełne	1606,00	2643,00	5000,00	5633,00	6618,00	11 618,00
Piwo słodowe ciemne	1294,00	3076,00	6000,00	4882,00	6936,00	4230,00
Razem	27 673,00	29 246,00	30 000,00	32 497,00	37 373,00	37 828,00

Danych produkcyjnych z lat 1947-1948 nie znamy. W 1949 roku wyprodukowano niemal 28 tys. hl piwa, głównie lekkiego, oraz pewne ilości piwa pełnego i słodowego. W kolejnych latach produkcja rosła, dochodząc w 1954 roku do niemal 38 tys. hl. O ile produkcja piwa lekkiego utrzymywała się na mniej więcej stałym poziomie, o tyle zauważalny jest wzrost produkcji piwa słodowego, zdecydowanie zwiększono też udział piwa pełnego – do niemal 12 tys. hl w 1954 roku (zob. tab. 45)⁸⁵. Zrzut ścieków produkcyjnych następował wprost do Odry. Piwo dystrybuowano poprzez PHP w Grodkowie i Strzelcach Opolskich oraz spółdzielcze rozlewnie w Opolu, Ozimku, Strzelinie, Oławie, Strzelcach Opolskich. Pewne ilości rozprawiano bezpośrednio na terenie miasta i powiatu⁸⁶. Z uwagi na zapotrzebowanie ze strony odbiorców w 1954 roku sprowadzono niewielką partię porteru (z browaru we Wrocławiu) i piwa słodowego (z Niemodlina), które sprzedano pod własną marką⁸⁷.

Tab. 46 – produkcja słodu w browarze w Brzegu w latach 1949-1954, w tonach.

1949	1950	1951	1952	1953	1954
160,20	807,65	780,00	807,67	985,60	963,67

84 Piotr Brewiński został mianowany na stanowisko kierownika zakładu jeszcze w okresie zarządu „Społem”. AP Opole, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Brzegu, sygn. 27, nlb.

85 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14201, k. 23; sygn. 14202, nlb.

86 Tamże, sygn. 14201, k. 29-30.

87 Tamże, sygn. 14202, nlb.

Od 1950 roku jęczmień skupowano w najbliższej okolicy za pośrednictwem Państwowych Zakładów Zbożowych. Produkcja słoðu w całości pokrywała zapotrzebowanie browaru, nadwyżki sprzedawano innym zakładom podległym Zjednoczeniu we Wrocławiu (Namysłów, Boguszków, Sobótka-Górka, Witoszów, Lwówek Śląski i Wałbrzych). Pewne ilości sprzedawano do browarów w Tychach, Żywcu i Ostrowie Wielkopolskim (zob. tab. 46). W 1950 roku podjęto też produkcję słoðu żytniego, dostarczanego do zakładów w Lwówku Śląskim, Wałbrzychu i Żywcu. Miało to jednak charakter incydentalny. W połowie lat pięćdziesiątych wytwarzano pewne ilości słoðu pszennego, odbieranego przez zakłady w Tychach, Kłodzku i Krakowie⁸⁸. W 1946 roku zakład zatrudniał 46-47 pracowników (wyłącznie Polaków)⁸⁹. W kolejnych latach zatrudnienie sukcesywnie rosło. Podawane statystyki obejmują pracowników browaru i słodowni, bez szczegółowego podziału (zob. tab. 47)⁹⁰.

Tab. 47 – stan zatrudnienia w browarze w Brzegu w latach 1947 i 1950-1953 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1947	1950	1951	1952	1953
Pracowników ogółem	81	87	85	67	72
W tym przy produkcji	52	59	58	55	58

Z dniem 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Brzeskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze z siedzibą przy browarze w Brzegu (ul. Nowe Domy 13). W skład przedsiębiorstwa weszły browary w Brzegu i Niemodlinie, słodownia w Brzegu oraz hurtownie piwa w Opolu (ul. Mariańska 2) i Grodkowie (ul. Królowej Jadwigi 14)⁹¹. W połowie lat sześćdziesiątych produkcja piwa w brzeskim browarze osiągnęła 50 tys. hl rocznie. Był to kres możliwości wytwórczych zakładu. Znaczny wzrost produkcji osiągnięto dzięki uruchomieniu nowej warzelnii w 1971 r., linii rozlewniczej w 1971 r., wymianie kuf drewnianych na tanki stalowe (lata 1961-1962) oraz budowie nowej fermentowni (lata 1960-1968). Słód otrzymywano ze słodowni w Brzegu. Do roku 1975 piwo sprzedawano w województwach: wrocławskim

88 Tamże.

89 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 5, 12; AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 106-108.

90 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14202, nlb.

91 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

i opolskim, częściowo również w krakowskim i łódzkim. Po roku 1975 [po przeprowadzeniu reformy administracyjnej] w województwie opolskim. Po przeprowadzonych modernizacjach produkcja piwa zbliżyła się do 100 tys. hl rocznie⁹². W wyniku kolejnych reorganizacji browar w Brzegu został podporządkowany zakładom w Głubczycach. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku utworzono Zakłady Piwowarskie Głubczyce SA, które następnie sprywatyzowano. Od początku XXI wieku zakład produkował różne marki piwa, głównie na zlecenie sieci dyskontów spożywczych i supermarketów. W 2008 roku spółka Zakłady Piwowarskie w Głubczycach SA poinformowała o zakończeniu produkcji piwa w Brzegu i likwidacji zakładu. Była to likwidacja dosłowna. Niepilnowany browar stał się przedmiotem zainteresowania złomiarzy, którzy wymontowali większość wyposażenia. Browar kilkakrotnie podpalano. W listopadzie spłonęło archiwum zakładowe. Niszczące budynki stoją do dziś, dostęp do wnętrza ograniczono poprzez zamurowanie otworów drzwiowych i okiennych.

Brzeg Dolny

Niemiecka nazwa miejscowości: Dyhernfurth.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Rob. Bless (?)⁹³.

Uwagi: browar w Brzegu Dolnym, pow. Wołów, odnotowano w ankiecie dla Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu w 1946 roku⁹⁴. Istniejący w tym mieście browar miał zakończyć działalność około 1920 roku. Jest to jedyna wzmianka o zakładzie w tej miejscowości odnaleziona w źródłach powojennych.

Chobienia (Chobień)

Niemiecka nazwa miejscowości: Köben an der Oder.

Niemiecka nazwa zakładu: Gräfl. von Saurma-Jeltsch'sche Schlossbrauerei.

Uwagi: około 1892 roku właścicielem browaru w Chobieni został Bruno Ecke. Do przedsiębiorstwa należało około 6 ha ziemi, budynek mieszkalny, zabudowania browaru i duża piwnica lodowa. Ecke przebudował i unowocześnił browar, instalując maszynę parową i warzelnię ogrzewaną parą, popadł jednak w długi, których nie był w stanie spłacić i w marcu 1902 roku ogłosił upadłość. Z powodu doprowadzenia firmy do upadku

92 Kronika 1995, s. 136-137.

93 Friedrich 2001, s. 14.

94 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 1.

i oszustwa został skazany na trzy miesiące aresztu⁹⁵. Browar próbowano sprzedać metodą przetargu w sierpniu i w październiku 1902 roku. Sprzedawcą był browar Bergschloss z Zielonej Góry. Próby te nie powiodły się i pod koniec 1903 roku ponownie wystawiono go na sprzedaż. Tym razem sprzedającym był burmistrz Chobieni Bayer. Zakład wyceniono na 74 tys. marek, jednak oferowano go za cenę wywoławczą 50 tysięcy. Do sprzedaży doszło dopiero w 1905 roku, kiedy to browar zakupił Saurma Jeltsch⁹⁶. Zakład miał działać do 1914 roku, po wojnie zaś nie wznowił już działalności⁹⁷. W ankiecie dla Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu przygotowanej w 1946 roku odnotowano *browar Chobień, pow. Wołów*⁹⁸. Jest to jedyna wzmianka o tym browarze odnaleziona w źródłach powojennych.

Chocianów (Kaczanów)

Niemiecka nazwa miejscowości: Kotzenau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei und Gasthof zum Weisses Ross, Inh. Oscar Gamke (też: Brauerei Oskar Gamke), Haynauer Str. 6⁹⁹.

Dane BWV: nr rejestru I 144-027. Jako datę założenia podano 1840 rok. Warzelnia składała się z kotła warzelnego o poj. 27 hl (kadzi filtracyjnej nie opisano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 25 hl, podobnie jak naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 2 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 17 tys. hl, fermentacji 1 131 hl, leżakowni 212 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3-6%, Vollbier 11-12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Zakład nie posiadał własnej wytwórni słodu¹⁰⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zakład nie doznał większych strat w trakcie działań wojennych. W protokole z listopada 1945 roku

95 Jeden z klientów Eckego, właściciel hotelu w Chobieni, był mu jeszcze winien 14 000 marek za odebrane piwo. Kiedy je spłacił, Ecke postanowił wykorzystać jego dobrą sytuację finansową i zaczął pożyczać od niego pieniądze. W kilku przypadkach kazał sobie nawet wystawić dwa razy te same weksle, twierdząc, że poprzednie mu się przypadkowo spaliły. Kiedy wszystko wyszło na jaw, ogłosił upadłość. Dzięki pomocy finansowej krewnych udało mu się oddać 20% długów. W czerwcu Ecke został skazany na 150 marek grzywny lub 30 dni więzienia za doprowadzenie firmy do bankructwa, natomiast za oszustwo w trzech przypadkach na trzy miesiące aresztu; opracowanie na podstawie źródeł z epoki – konsultacja: Andrzej Urbanek.

96 Uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

97 Friedrich 2001, s. 20.

98 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 1.

99 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 435.

100 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Oskar Gamke.

opisano go następująco: *Frontowy budynek murowany, parterowy, podpiwniczony, kryty dachówką, zaopatrzony w instalację elektryczną i wodno-kanalizacyjną. Na tyłach posesji znajdowały się: parterowy, murowany budynek gospodarczy kryty papą oraz drewniana szopa. W głównym budynku, obok browaru, mieścił się wyszynk piwa*¹⁰¹. Produkowano wyłącznie piwo górnej fermentacji (tzw. Jungbier). Poza skromnie wyposażoną warzelnią (obmurowany kocioł warzelny o poj. 26,50 hl) browar nie posiadał znaczniejszych urządzeń, w tym kadzi fermentacyjnych i leżakowni. Zachowała się taca chłodząca o poj. 53,22 hl, nieczynna maszyna do obciążu piwa do butelek, korkownica i maszyna do obciążu lemoniady. Roczną zdolność produkcyjną zakładu określono na nie więcej niż 300 hl¹⁰².

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 29 listopada 1945 roku z rąk TZP. Spisano wówczas *stan majątkowy nieczynnego browaru „Kaczanów”*¹⁰³. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)¹⁰⁴, jednak dalszej procedury nie przeprowadzono.

Uwagi: w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z lipca 1946 roku zapisano: *Browar nieczynny i do uruchomienia nie nadaje się. Moce produkcyjne zakładu były zbyt małe, wyposażenie zaś zdekompletowane (brak naczyń fermentacyjnych i leżakowych)*¹⁰⁵. Znajdujące się w browarze wyposażenie przedstawiało znikomą wartość. Pomimo tego zakład znalazł się pod opieką PZPP-S we Wrocławiu¹⁰⁶. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zapisano: *browar zniszczony podczas działań wojennych, pozostała jedynie niewielka ilość maszyn z różnych działów. Słodownia zupełnie zniszczona*¹⁰⁷. Z uwagi na rozbieżność z innymi opisami możemy uznać, że doszło tu do pomyłki związanej z identyfikacją zakładu (wspomniano m.in. o spalonej słodowni, której zakład nie posiadał). Bezpośredni nadzór nad nieczynnym zakładem sprawował browar w Chojnowie¹⁰⁸. 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu

101 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 9-12.

102 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 1.

103 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 9-12.

104 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

105 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 1.

106 Tamże, sygn. 282, k. 6 i 148.

107 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

108 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Chocianowie znalazł się w strukturach Chojnowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych¹⁰⁹. W 1952 roku wprowadzono go na listę nieruchomości zbędnych z punktu widzenia wykonywania zadań planowych przez przemysł piwowarsko-słodowniczy i w dniu 24 października 1952 roku przekazano na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Chocianowie. W protokole wymieniono urządzenia techniczne (5 pozycji), w tym: *kocioł warzelny żelazny obmurowany*, otwarty zbiornik żelazny, tacę chłodniczą, wyciąg kominowy i radiator żeliwny. Na końcu znalazło się zastrzeżenie, że *wyciągu kominowego z blachy ocynkowanej, żelaznej brak*. Urządzenia przekazano bez zastrzeżeń, co oznacza, że przeznaczono je w całości do zezłomowania¹¹⁰.

Chojnów (Hejnow)

Niemiecka nazwa miejscowości: Haynau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Karl Gartenschläger – Theobald Ackermann (też: Haynauer Dampfbrauerei Karl Gartenschläger, wł. Theobalda Ackermanna i jego żony Szarlotty z domu Gartenschläger¹¹¹), Burgstr. 32¹¹².

Dane BWV: nr rejestru III 244-014. Jako datę założenia podano 1872 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 44,31 hl i kotłem warzelnym o poj. 62 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych przeznaczonych do fermentacji górnej wynosiła 40 hl, dolnej zaś 660 hl, naczyń leżakowych 2126 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 18 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 39 150 hl, fermentacji 31 680 hl, leżakowni 18 056 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1891 roku) i górnej fermentacji (Malzbier 11,3%, Einfachbier 5,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (również od 1891 roku). Korzystano z urządzeń do sztucz-

109 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

110 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 251, 294, 303, 306.

111 Karl Gartenschläger zmarł w 1939 roku. Prowadzeniem zakładu zajął się jego zięć, Theobald Ackermann (już wcześniej pełniący funkcję dyrektora), przy pomocy mistrza piwowarskiego Wolfganga Hanckela; <https://chojnow.wordpress.com/piwowarstwo-w-chojnowie/>, 25 VIII 2022.

112 Rok założenia: 1891. W 1942 roku głównym piwowarem był Werner Henckel. Produkcja wynosiła około 8 tys. hl rocznie; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 335.

nego chłodzenia oraz lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 150 ton słodu¹¹³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar nie ucierpiał podczas działań wojennych (wykradziono jedynie pasy pędne)¹¹⁴. W protokole z listopada 1952 roku przedstawiono następującą charakterystykę zakładu: *przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem czynnym w centrum miasta, w odległości 800 metrów od stacji kolejowej, przy szosie Legnica – Bolesławiec. Stan komunikacji kolejowej i samochodowej dobry. (...) Zabudowania browaru [uszerokowane są] w zwartym kompleksie, stare – z r. 1871 i nowsze przybudówki z lat późniejszych, oprócz budynków fabrycznych posiadają pomieszczenia mieszkalne i gospodarcze, wymagające bieżących remontów na skutek dłuższego użytkowania. Procent zużycia 15-30. Stan ogólny budynków średni, [jednak] wystarczający dla potrzeb przedsiębiorstwa¹¹⁵. W sporządzonym wcześniej „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” zapisano: Stan budynków zewnętrzny jak i wewnętrzny bardzo dobry. Wszystkie urządzenia techniczne nowoczesne, z wyjątkiem warzelni, składającej się z kotła warzelnego [z żelaza kutego, 44,3 hl, ze spodem brązowym i śmigłą z napędem dolnym] i kadzi filtracyjnej [53,5 hl]. Stan warzelni bardzo zły, należałoby ją wymienić na inną nowoczesną (np. browar spalony w Wołowie) z browaru zniszczonego. Browar posiada sztuczne chłodzenie i młą słodownię na własne potrzeby. Zdolność produkcyjna roczna browaru +/- 11 000 hl piwa pełnowartościowego. Obecnie browar nieczynny, utrzymany w porządku i mieści się w nim hurtowy skład i rozlewnia piwa z browaru Nr. 1 we Wrocławiu (dawniej Schultheiss), wytwórnia lemoniad i wód gazowych browaru – czynna. W browarze tym mieści się skład aparatów i urządzeń innych browarów sąsiednich rozbitych przez działania wojenne i niezdatnych do uruchomienia. Do zakładu należały też: parcela budowlana, łąka, ogród warzywny i plac przy browarze¹¹⁶.*

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar Karla Gartenschlägera znalazł się w wykazie przedsiębiorstw objętych przez Stefana Dąbrowskiego, powiatowego pełnomocnika GO KERM na powiat Złotoryja w okresie pomiędzy 3 a 10 czerwca 1945 roku. W kolejnym sprawozdaniu pisał on: *Komendant miasta Hejnow zdał mi ze sporządze-*

113 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Karl Gartenschläger.

114 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 307, k. 6-27; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 1.

115 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5390, k. 3.

116 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 307, k. 6-27; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 1.

niem protokołów 15 przedsiębiorstw: (...) 13. Browar F-my Gartenschläger¹¹⁷. Formalne przejęcie zakładu przez PZPP-S we Wrocławiu z rąk TZP nastąpiło 1 maja 1946 roku. Sporządzono wówczas „Bilans początkowy Państwowego Browaru w Chojnowie”¹¹⁸. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)¹¹⁹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku¹²⁰. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 25 listopada 1952 roku w lokalu browaru w Chojnowie, w obecności Wojciecha Markowskiego – starszego mechanika w browarze, wyznaczonego w imieniu Chojnowskich ZP-S jako zdający, i Stanisława Jantona – kierownika administracyjnego Chojnowskich ZP-S, który był odbierającym, działającego w imieniu CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 11 lutego 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹²¹.

Uwagi: browar został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu i oznaczony jako Państwowy Browar nr 24. Początkowo został uruchomiony jako wytwórnia wód gazowych i rozlewnia piwa. *Kronika przemysłu piwowarskiego* podaje, że do 1948 roku zakład należał do spółdzielni „Społem”, jednak ta informacja nie znajduje potwierdzenia w źródłach¹²². Nie jest wykluczone, że PZPP-S powierzył spółdzielni prowadzenie hurtowni i rozlewni do czasu uruchomienia własnej produkcji piwa. Zakład wykazano w ankiecie przygotowanej na potrzeby Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu w 1946 roku. Podano, że pracuje w nim 21 pracowników, w tym dwóch Niemców. W dalszej części poczyniono też uwagę: *Browar w pełni przygotowany do produkcji od 1.X.46 i nie wymaga najmniejszej przebudowy ani też inwestycji*. Pomimo tego produkcję piwa wznowiono dopiero w 1948 roku. Wynikało to ze świadomej polityki Zjednoczenia, które uznało, że zakład nie znalazłby odpowiednich rynków zbytu (w zasadzie możemy mówić o utrzymywaniu go w stanie tzw. zimnej rezerwy), co potwierdza zapis

117 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 259, k. 88-89.

118 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 307, k. 6-27.

119 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

120 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 427.

121 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5390, k. 2-5.

122 *Kronika* 1995, s. 87.

w ankiecie: *Browar nieczynny z powodu zakazu produkcji wydanej przez zjednoczenie branżowe*¹²³. W 1949 roku wyprodukowano niemal 12 tys. hl piwa, w rok później przekroczono 15 tys. hl. W 1950 roku wypuszczono na rynek niewielkie ilości piwa pełnego, produkcja ogólna zbliżyła się zaś do 20 tys. hl. Obok piwa jasnego lekkiego produkowano ciemne piwo słodowe, którego udział w portfolio browaru sukcesywnie wzrastał (zob. tab. 48)¹²⁴.

Tab. 48 – produkcja piwa w browarze w Chojnowie w latach 1949-1951, w hektolitrach.

	1949	1950	1951
Piwo jasne lekkie	11 378,00	12 645,00	15 013,00
Piwo jasne pełne	–	–	159,00
Piwo słodowe	372,00	2494,00	4806,00
Razem	11 750,00	15 139,00	19 978,00

W 1947 roku zakład zatrudniał 37 osób, jednak wraz ze wznowieniem produkcji piwa w 1948 roku zatrudnienie wzrosło do 42 osób (w tym 21 robotników produkcyjnych). W związku z reorganizacją struktur przemysłu piwowarskiego ogólne zatrudnienie obniżyło się do 35 osób, aczkolwiek liczba robotników produkcyjnych wzrosła do 29 osób (zob. tab. 49). Był to jednak spadek pozorny, gdyż statystyki wykazywały osoby zatrudnione w wydzielonej jednostce, jaką był browar. Obsługa administracyjna była zatrudniona w dyrekcji ZP-S.

Tab. 49 – stan zatrudnienia w browarze w Chojnowie w latach 1947, 1950-1951.

	1947	1950	1951
Pracowników ogółem	37	42	35
W tym przy produkcji	19	21	29

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Chojnowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze z siedzibą przy chojnowskim browarze (przy ul. Grodzkiej 32). W skład przedsiębiorstwa wszedł browar w Chojnowie, słodownia w Chojnowie, hurtownia piwa w Legnicy

123 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 1, 7.

124 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14211, k. 27-28.

oraz nieczynne browary w Złotoryi, Chojnowie, Chocianowie i Legnicy¹²⁵. Oscylującą około 20 tys. hl rocznie produkcję zwiększono w latach osiemdziesiątych do 30 tys. hl. Zakład zatrudniał wówczas przeciętnie 32-33 osoby¹²⁶. Słodownia w Chojnowie produkowała około 2 tys. ton słodu w dwóch asortymentach, określanych jako krajowy i eksportowy. Zatrudniano 36-37 osób (w tym 27 pracowników produkcyjnych). Zaopatrywano browary w Żywcu, Rybniku, Tychach, Siemianowicach, Wrocławiu, Legnicy, Bojanowie, Kłodzku, Radkowie, Lwówku Śląskim, Tychach, Bielsku, Okocimiu, Szczecinie i oczywiście Chojnowie. Słód eksportowy wysyłano do Brazylii, Szwecji i Węgier¹²⁷. W okresie późniejszym stan organizacyjny browaru zmieniał się kilkakrotnie (m.in. zakład podporządkowano Jeleniogórskiemu ZP-S w Lwówku Śląskim). Przetrwał on przemiany ustrojowe i po 1989 prowadził działalność opartą na lokalnym rynku, wchodząc w skład Lwóweckich Zakładów Piwowarskich. Te popadły jednak w poważne kłopoty finansowe. 14 lipca 1995 roku utworzono przedsiębiorstwo, będące jednoosobową Spółką Skarbu Państwa, pod nazwą Browary Karkonoskie SA z siedzibą w Lwówku Śląskim. W skład przedsiębiorstwa wchodziły: browar i słodownia w Lwówku Śląskim, browar w Legnicy, słodownia i browar w Chojnowie, słodownia w Ciechanowicach oraz zakład transportowy. Wkrótce browar i słodownię w Chojnowie sprzedano¹²⁸. Ostatnim właścicielem browaru było PHZ Stanley Sp. z o.o. (z siedzibą w Łodzi, przy ul. Jaracza 47). Niestety, to przedsiębiorstwo nie poradziło sobie z narastającymi problemami i wobec zadłużenia i konieczności spełnienia wymogów akcesyjnych do UE unieruchomiło browar z dniem 1 maja 2004 roku. Niezabezpieczone budynki stały się atrakcyjnym miejscem dla zbieraczy złomu i wkrótce uległy kompletnej dewastacji. W sierpniu 2013 roku zawalił się budynek słodowni.

125 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

126 *Kronika* 1995, s. 87-88.

127 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14212, nlb.

128 Braniewski 2009, s. 27.

Chojnów (Hejnow)

Niemiecka nazwa miejscowości: Haynau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Max Schreiber, nast. Brauerei Heidrich Harbord, Gartenstr. 7¹²⁹.

Dane BWV: nr rejestru I 144-024. Jako datę założenia browaru podano 1793, jako datę uruchomienia zaś 1935 rok¹³⁰. W karcie opisano warzelnię dwunaczyniową, z kadzią zacierno-filtracyjną i kotłem warzelnym o poj. po 15 hl (być może było to jedno proste urządzenie). Browar nie posiadał kadzi fermentacyjnych i naczyń leżakowych, gdyż produkowano w nim wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 5,5% ekstraktu). Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 9400 hl). Wytwarzano również napoje bezalkoholowe (od 1 listopada 1935 roku) oraz wyroby spirytusowe (od 1930 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni¹³¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w opisie zakładu zaznaczono, że jest on browarem „piwa młodego” (Jungbier) o rocznej sprzedaży do 200 hl. Browar połączony z fabryką wódek i likierów. Browar zdekompletowany, obecnie posiada tylko kocioł warzelni, innych urządzeń ani aparatów w tym browarze nie ma¹³².

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)¹³³, jednak ostatecznie procesu tego nie przeprowadzono.

Uwagi: w „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *browar zniszczony podczas działań wojennych, pozostało jedynie parę maszyn*¹³⁴. Nieczynny zakład pozostawał pod nadzorem drugiego browaru w Chojnowie¹³⁵. 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu

129 Przywilej piwowarski z 1453 roku. Data założenia (budowy) zakładu – 1 października 1919 roku. Od 1935 zakład działający pod nazwą Max Schreiber Brauerei. Akcjonariuszami byli Heidrich Harbord i Rosa Harbord; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 335.

130 Zmiana właściciela nastąpiła najprawdopodobniej w 1935 roku; Friedrich 2001, s. 22. Potwierdza to karta rejestracyjna zakładu. Co ciekawe, w powojennych źródłach jako właściciela podawano Maxa Schreibera.

131 Dane z 10 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Heidrich Harbord.

132 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 1.

133 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

134 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

135 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Chojnowie znalazł się w strukturach Chojnowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych¹³⁶. W 1952 roku wpisano go na listę zakładów nieczynnych i zbitecznych dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego. W dniu 28 listopada 1952 roku został przekazany na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Chojnowie. Do protokołu dołączono listę urządzeń i maszyn, obejmującą dziewięć pozycji (drobnych – np. szczotkarka czy zniszczona pompa). Jak zaznaczono, *wartości majątkowe p.w. w protokole są w stanie zdekompletowanym, ewentualnie całkowicie zniszczonym i stanowią tylko wartość złomu i tym samym wartości podane w niniejszym protokole są nierealne*¹³⁷. Urządzenia te w całości ześlomowano.

Chróścina

Niemiecka nazwa miejscowości: Kraschen.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Martin Hirschfelder, Dorfstr. 56¹³⁸.

Dane BWV: nr rejestru I 144-028. Nie podano daty założenia zakładu. Browar był wyposażony w prymitywną warzelnię, składającą się zasadniczo z jednego naczynia o poj. 12,3 hl, a ponadto nie dysponował kadziami fermentacyjnymi i naczyniami leżakowymi, produkując jeden typ piwa górnej fermentacji (Einfachbier 4,1% ekstraktu). Zakład wytwarzał również wyroby spirytusowe oraz napoje bezalkoholowe, nie posiadał natomiast własnej słodowni¹³⁹.

Uwagi: w powojennych dokumentach nie natrafiono na informacje dotyczące tego zakładu.

Dzierżoniów (Rychbach)

Niemiecka nazwa miejscowości: Reichenbach.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Oswald Marx, Inhaber Frau Hulda Marx (też: Brauerei Reichenbach – Max Oswald), Langebielauer Str. 6¹⁴⁰.

136 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

137 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210-211, 294, 303, 306.

138 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 436.

139 Dane z 4 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei Hirschfelder.

140 Tradycja miejsca od co najmniej 1830 roku. W 1906 roku zakład znalazł się w rękach rodziny Marxów. W 1942 roku właścicielką była Hulda Marx, piwowarem zaś Hans Jung; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 667.

Dane BWV: nr rejestru I 144-038. Data założenia nieznana. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 25,13 hl i kotłem warzelnym o poj. 42 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 60 hl, naczyń leżakowych zaś 100 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 27 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 26 400 hl, fermentacji 2700 hl, leżakownia 849 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Malzvollbier 6,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Zakład nie posiadał własnej słodowni¹⁴¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: wedle wykazu z 1 września 1945 roku przejmowana nieruchomość składała się z parceli gruntowej, zabudowanej budynkiem browaru, murowanym domem mieszkalnym, garażem i stajnią. Budynek browaru opisano następująco: *kryty dachówką, w stanie 70% zużycia o pow. 188,5 m kw., kubatura 1092 m. sześć. Wybudowany w 1871 r. wraz z przybudówką murowaną z cegieł, kryty dachówką, rok budowy [również] 1871, w stanie 50% zużycia o pow. 365 m kw., kubatura 1645 m sześć.*¹⁴² Wedle późniejszej wizytacji: *Budynki zewnątrz i wewnątrz w złym stanie. Urządzenia przestarzałe i prymitywne. Leżakownia posiada 8 beczek na 300 litrów każda jako kufy składowe. (...) Na swoje potrzeby browar słoduje w małej i starej słodowni bez odpowiednich urządzeń do czyszczenia jęczmienia i polerowania słoju. Ta słodownia była położona w innej części miasta. W protokole przejścia urządzenia opisano niejasno. W browarze funkcjonowała warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną (1 kadź zacierna o pojemności 2513 ltr. drewniana) i kotłem warzelnym (1 kocioł do warki o poj. 4200 ltr., żelazny, obmurowany kaflami, bez marki i roku budowy). Brzecznię chłodzono na chłodniku talerzowym o poj. 38,90 hl (ponadto na stanie była też: 1 chłodnia do piwa metalowa cynkowana, ściękowa z przew[odami] miedzianymi bez marki). Ciekawostką w inwentarzu jest basen gliniany na wodę o poj. 90 litrów*¹⁴³. Ponadto wymieniono: *maszynę do palenia buraków cukrowych, kocioł parowy, 1 kadź fermentacyjną o poj. 4400 ltr. żel. bez marki, 2 zbiorniki drewniane o poj. 15 hl z klepek drewnianych*¹⁴⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w wykazie pełnomocnika GO KERM na rejon rychbachski (dzierżoniowski), najpewniej z lipca 1945 roku¹⁴⁵. Zapewne jest to

141 Dane z 28 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Oswald Marx.

142 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5391, k. 9.

143 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 60-62; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 9.

144 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5391, k. 21.

145 Browaru brak w spisie przedsiębiorstw przejętych z rąk radzieckich; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 420.

lista zakładów przekazanych do dyspozycji TZP w związku z likwidacją agend grup operacyjnych. Zakład, znajdujący się pod opieką TZP, został 1 września 1945 roku przekazany w ręce CZPP-S, oddział we Wrocławiu. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 18 w Dzierżoniowie”¹⁴⁶. Zakład znalazł się w spisie przedsiębiorstw przeznaczonych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)¹⁴⁷. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku¹⁴⁸. Podmiotem wyznaczonym do przejęcia przedsiębiorstwa został CZPPF w Warszawie. Protokolarne przekazanie odbyło się 1 września 1950 roku w Wałbrzychu, w lokalu dyrekcji Wałbrzyskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych (prawny następca CZPPF, okr. Wrocław). Zatwierdzenie protokołu orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 20 maja 1952 roku ostatecznie zamknęło proces nacjonalizacji¹⁴⁹.

Uwagi: niewielki zakład w Rychbachu (Dzierżoniowie) znalazł się w orbicie zainteresowań pełnomocnika GO KERM. Zachował się odręczny spis przedsiębiorstw w języku niemieckim, w którym wpisano: *Bierbrauerei Marx Oswald* [imię trudno czytelne], *Süssmann Karl* (nie występuje w innych źródłach). Poniżej wpisano też przedsiębiorstwo: *Brandwein u. Brenneri Marx K., Marx Oswald, Rainerth P., Süssmann K.* Lista jest krótka i obejmuje 14 zakładów różnych branż, wraz z informacją o liczbie mieszkańców i powierzchni miasta¹⁵⁰. We wrześniu browar znalazł się pod zarządem PZPP-S we Wrocławiu. Oznaczony został jako Państwowy Browar nr 18. Przejęto browar będący już w ruchu lub niezwłocznie po przejęciu wznowiono produkcję piwa. *Produkują w browarze piwo słodowe o złym smaku, co w pierwszym rzędzie powoduje zbyt ciepła temperatura w leżakowni (lodu browar nie posiada ani kompresora do sztucznego chłodzenia)*¹⁵¹. We wnioskach z wizytacji browaru w lipcu 1946 roku rekomendowano wstrzymanie

146 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 63.

147 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

148 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 421.

149 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5391, k. 2, 4-7.

150 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 420, k. 33. W wykazie sił fachowych z tego okresu nie odnaleziono osoby związanej z browarem; tamże, sygn. 424.

151 Gatunek produkowanego piwa, jak również jego parametry – identyczne z przedwojennymi – jednoznacznie sugerują, że w produkcji uczestniczyli niemieccy pracownicy zakładu.

produkcji. Ostatecznie browar zamknięto około poł. 1947 roku¹⁵². W tym czasie zatrudniano 20 pracowników (zob. tab. 50)¹⁵³.

Tab. 50 – stan zatrudnienia w browarze w Dzierżoniowie na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
13	3	0	4	0	0	20

W protokole z przejęcia zakładu na własność państwa z 1 października 1950 roku zapisano: *Przejmowane przedsiębiorstwo jest browarem położonym w mieście Dzierżoniowie (...). W chwili objęcia w Zarząd Państwowy przez Władze Polskie był to nieczynny browar. W czasie działań wojennych w 1945 r. urządzenia tego browaru zostały uszkodzone i zdekompletowane. Nie zastano żadnych surowców lub fabrykatów. Browar ten miał urządzenia przestarzałe i nieekonomiczne. Maksymalna zdolność produkcyjna około 1440 hl piwa. Budynki jego również są stare (zbudowane w r. 1871)*¹⁵⁴. Dalej zapisano niezrozumiałą i sprzeczną z posiadanym stanem wiedzy uwagę: *Z powyższych względów Zarząd Państwowy nie uruchomił tego browaru, lecz urządził w nim hurtownię piwa*¹⁵⁵. Uwaga ta może być jednak po części prawdziwa. Trudno bowiem sądzić, by to Zjednoczenie podjęło decyzję o otwarciu tak małego browaru. Możemy podejrzewać, że zakład został uruchomiony „samorzutnie” przez przybyłych do miasta osadników, być może przy udziale niemieckich właścicieli lub pracowników i następnie w stanie czynnym został przejęty przez Zjednoczenie. Niewątpliwie produkowano wówczas piwo oparte na przedwojennej technologii (piwo słodowe). Browar w Dzierżoniowie znalazł się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 47), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. W uwagach zaznaczono, że w budynkach nieczynnego browaru działa hurtownia piwa¹⁵⁶. Zapewne z tego powodu przekazanie nieruchomości wstrzymano. Niestety, nie

152 „Zakłady w których wstrzymano lub wstrzyma się produkcję w roku 1947”; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

153 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66.

154 Rok 1871 można uznać za hipotetyczną datę założenia browaru.

155 Ten zapis zapewne świadczy o krótkim czasie użytkowania browaru (np. tylko w 1946 roku); AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5391, k. 4.

156 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

udało się odnaleźć dokumentów poświadczających przekazanie obiektu na rzecz miejscowej rady narodowej. Zapewne stało się tak około połowy lat pięćdziesiątych.

Głogów

Niemiecka nazwa miejscowości: Glogau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei FW. Berthold¹⁵⁷.

Dane BWV: Bierbrauerei u. Malzfabrik FW. Berthold & Comp., Rusterstr. 26 (14 lipca 1937 roku): nr rejestru IV 244-008. Jako datę założenia podano 1862 rok. Warzelnia zapewne w porządku trzyczyniowym, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 85,72 hl, kotłem zaciernym o poj. 44 hl i kotłem warzelnym o poj. 115 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1138,24 hl, naczyń leżakowych zaś 3826,1 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 30 400 hl (normatywna przepustowość: warzelnia 117 000 hl, fermentacji 51 500 hl, leżakowni 32 580 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramelbier 13%, Jungbier 4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1 maja 1929 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła około 1000 ton słodu¹⁵⁸.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni” z 16 lipca 1946 roku stan obiektu opisano następująco: *Budynki w 80% spalone i część urządzeń w nich zniszczona. Ocalały urządzenia w podziemiach, które należy wymontować i zabrać do innych browarów (np. aparat do piwa beczkowego, filtr, kadzie metalowe fermentacyjne, tanki i inne). Browar miał roczną zdolność produkcyjną +/- 25.000 hl piwa. Ocalała kotłownia z dobrą nowoczesną siłownią, która obecnie zasila miasto w prąd elektryczny. Kompresory chłodnicze w dobrym stanie na +/- 200 000 kalorii¹⁵⁹. W protokole przekazania z 4 listopada 1952 roku wymieniono następujące nieruchomości: plac niezabudowany, podwórza, budynek pofabryczny, 4 budynki gospodarcze, 1 budynek mieszkalny położony w Głogowie, ul. Elektryczna 27. Nieruchomość nie posiada urządzonej przy Sądzie Grodzkim w Głogowie księgi wieczystej wg księgi gruntowej przy Prezydium powiatowej Rady Narodowej w Głogowie, tom 59, karta 1686 jawnym z wykazu księgi gruntowej właścicielem*

157 Zakład założony w 1862 roku przez Wilhelma Friedricha Bertholda. W 1942 roku piwowarem był Gerhard Leue. Okres rozliczeniowy od 1 października do 30 września. Zatrudnienie: 1937/38 – 68, 1938/39 – 80, 1939/40 – 75, 1940/41 – 75 osób; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 274. Zobacz także: Urbanek 2022, s. 42-58.

158 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei FW. Berthold.

159 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 3.

*nieruchomości jest ob. niemiecki F.W. Berthold. Powierzchnia posesji wynosiła 6130 m kw. Budynek pofabryczny trzy kondygnacje, cztery budynki użytkowe o jednej kondygnacji, budynek użytkowy (biura) trzy kondygnacje o materiale budowy ścian zewnętrznych – mur, mieszczących w sobie dwanaście izb mieszkalnych wykorzystywanych pod biura. Ogólna kubatura budynków 2276 m sześć, cztery budynki użytkowe nadające się pod magazyny. Budynek fabryczny – stan zły (rozbity podczas działań wojennych) nadaje się tylko do rozbiórki, budynku gospodarcze i budynek mieszkalny stan dobry w 70%*¹⁶⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)¹⁶¹. W protokole przekazania z 4 listopada 1953 roku zapisano, że nieruchomość jest własnością Skarbu Państwa na podstawie zarządzenia Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 5 maja 1950 roku oraz zarządzenia tegoż z 10 października 1950 roku. Decyzji tej nie ogłoszono w „Monitorze Polskim”, nie odnaleziono też żadnej dokumentacji z postępowania nacjonalizacyjnego.

Uwagi: zakład przejęty został na rzecz PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *pozostało niewiele maszyn zdolnych do produkcji po generalnym remoncie, reszta zupełnie spalona podczas działań wojennych*¹⁶². Nieczynny zakład pozostawał pod nadzorem browaru w Żarach¹⁶³. Znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym na dzień 31 grudnia 1950 roku¹⁶⁴. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze¹⁶⁵. Część nieruchomości wydzierżawiono Centrali Ogrodniczej w Warszawie, inna część pozostawała w użytkowaniu Centrali Odpadków Użytkowych (ta wykonała pewne remonty w budynku użytkowym i częściowo w budynku mieszkalnym). W strukturach Zielonogórskich ZP-S nieruchomość pozostawała do 4 listopada 1952 roku. Wówczas to została przekazana na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Głogowie. Stało się tak na podstawie par. 1 uchwały Prezydium Rządu z dnia 8 marca

160 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 36, k. 1.

161 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

162 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

163 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

164 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

165 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

1952 r. w sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników (...) oraz zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego z dnia 1.X.1952 r. Do protokołu dołączono Spis maszyn i urządzeń w nieczynnym browarze w Głogowie ul. Elektryczna 27 z zaznaczeniem przeznaczenia ich na złom i do wymontowania dla naszego przemysłu urządzeń nadających się do użytku (załącznik obejmuje 49 pozycji). Urządzenia warzelni (kadź zacierna 105 hl, kocioł zacierny 41 hl, kocioł warzelny 113 hl oraz zapewne odchmielacz) objęte protokołem przekazano wcześniej Grudziądzkim ZP-S¹⁶⁶. W 1950 roku browar w Częstochowie otrzymał 17 tanków do piwa z nieczynnego zakładu w Głogowie¹⁶⁷. W późniejszym czasie zachowane jeszcze urządzenia zdemontowano (w większości przekazując je na złom). W dniu 8 stycznia 1953 obiekt wizytowała powiatowa Komisja Planowania Gospodarczego. W konkluzji stwierdzono, że obiekt, zniszczony w 80%, do odbudowy lub wykorzystania nie nadaje się¹⁶⁸. W niedługi czas później pozostałości budynku fabrycznego rozebrano.

Gniechowice

Niemiecka nazwa miejscowości: Gnichwitz, Altenrode¹⁶⁹.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei von Nachrich, Inh. Frau Carolina von Nachrich.

Uwagi: browar odnotowany w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku z adnotacją, że jest on już nieczynny (nie zaznaczono od kiedy)¹⁷⁰. Piwowarska tradycja miejsca sięgała 1890 roku¹⁷¹. W powojennych źródłach nie natrafiono na żadne informacje na temat tego browaru.

Godzieszków

Niemiecka nazwa miejscowości: Gunthersdorf.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Alfred Mitschke¹⁷².

166 Tamże, sygn. 36, k. 1; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 201, 247-250, 294, 302, 305.

167 Złotkowski 2014, s. 197.

168 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 263.

169 Nazwę na Altenrode zmieniono w 1937 roku.

170 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 25.

171 Po raz pierwszy odnotowany jako: Rittersgutbrauerei Graf G. von Saurma-Jeltsch, Pä.: Th[omas] von Eiers & Wilkau; Friedrich 2001, s. 42.

172 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 304.

Dane BWV: nr rejestru I 244-012. Jako datę założenia podano 1897 rok (chodzi zapewne o zmianę własności). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 24,32 hl i kotłem warzelnym o poj. 29,2 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 30 hl, naczyń leżakowych zaś 30 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 9 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 18 448 hl, fermentacji 13 578 hl, leżakowni 250 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1843 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 4%, Caramelbier 6,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 20 września 1937 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 50 ton słodu¹⁷³.

Uwagi: w powojennych dokumentach nie natrafiono na żadne wzmianki dotyczące tego obiektu.

Góra (Góra Śląska, Śląska Góra)

Niemiecka nazwa miejscowości: Guhrau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei u. Mälzerei Gebr. Achenbach, Niederwallgartenstr. 5 (też: Brauerei Elisabeth und Else Achenbach)¹⁷⁴.

Dane BWV: nr rejestru II 244-013. Jako datę założenia podano 1880 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, rozbudowana następnie o kocioł zacierny, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 80 hl, kotłem zaciernym o poj. 34 hl i kotłem warzelnym o poj. 70 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 420 hl, naczyń leżakowych zaś 2000 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 070 hl (normatywna przepustowość: warzelni 71 190 hl, fermentacji 19 010 hl, leżakowni 16 986 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Grätzer 8%, Weissbier 6,5%, Einfachbier 4,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1901 roku). Wyposażony był w urządzenia do sztucznego chłodzenia, wykorzystywał również lód naturalny. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 200 ton słodu¹⁷⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w trakcie działań wojennych zakład nie poniósł większych szkód, jednak na jego stan wpłynęło kilkumiesięczne stacjonowanie wojsk sowieckich na jego terenie. W 1946 roku zapisano: *Zdolność wytwórcza browaru wynosi 10 000 hl rocznie. Przedsiębiorstwo nie ucierpiało wskutek działań wojennych, lecz znajdowało się w chwili prze-*

173 Dane z 21 września 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Alfred Mitschke.

174 Rok założenia: 1882, właściciele Elisabeth, Else i Ernst Achenbachowie (ten ostatni dyplomowany piwowar), będący równocześnie głównym piwowarem w browarze; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 305.

175 Dane z 13 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei u. Mälzerei Gebr. Achenbach.

jęcia w stanie złym. Po uporządkowaniu zakładu próbowano wznowić produkcję, jednak na przeszkodzie stanął ogólny zły stan maszyn i urządzeń, brak pasów transmisyjnych i niedostatek surowców. Brakowało też siły fachowej. Pierwsze próby uwarzenia piwa okazały się nieudane¹⁷⁶. Browar składał się z kilku budynków fabrycznych, mieszkalnych i gospodarczych. Pierwszy z nich, murowany, mieścił kotłownię, maszynownię, warzelnię, spichlerze i dział obciążu piwa i lemoniady do butelek. W drugim mieściła się słodownia i suszarnia. Trzeci mieścił piwnicę fermentacyjną i leżakową, chłodnię, lodownię, dział obciążu piwa do beczek oraz warsztaty ślusarski i bednarski¹⁷⁷. W sprawozdaniu z lipca 1946 roku opisano go następująco: *Stan budynków średni. Urządzenia wewnętrzne, oprócz warzelni, starego typu. Zdolność produkcyjna około 10 000 hl piwa rocznie. Maszyna do sztucznego chłodzenia w złym stanie – feleruje. W dalszej części opisu znalazła się ciekawa informacja: Jedną ze specjalności tego browaru przed wojną była produkcja piwa „grodziskiego”, do tego celu ma przystosowaną suszarnię we własnej małej słodowni*¹⁷⁸. Tej produkcji po wojnie nie kontynuowano. W browarze funkcjonowała nietypowa warzelnia trzynaczyniowa, będąca wynikiem rozbudowy. Do dwunaczyniowej warzelni firmy Weigelwerke z Nysy (kadź zacierno-filtracyjna o poj. 69 i kocioł warzelny o poj. 82 hl) dostawiono kocioł zacierowy o poj. 35,50 firmy Lintz. Z urządzeń warzelni wymieniono jeszcze kocioł do ciepłej wody i sito do zatrzymania chmielu. Browar posiadał kadzie fermentacyjne murowane (betonowe) i żeliwne oraz drewniane kufy składowe. Ponadto zakład wyposażony był w maszyny parowe, silniki, motory i pompy elektryczne, sztuczne chłodzenie i aparaty do rozlewu piwa w beczki i butelki (kapslowane – opisano maszynę do zamykania piwa w kapsułki) oraz pasteryzator tunelowy¹⁷⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w sprawozdaniu z tygodniowej działalności (od 23 do 31 maja 1945 roku) pełnomocnik powiatowy GO KERM na powiat Góra Śląska Władysław Rzempołuch wymieniał, wśród zakładów przejętych, *jeden browar*. W kolejnym sprawozdaniu pisał: *Z większych obiektów przemysłowych przyjęto browar w m. Góra, do uruchomienia którego przystąpione będzie w najbliższych tygodniach*¹⁸⁰. Więcej szczegółów przynosi zapis w „Bilansie zamknięcia...”

176 Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 8, k. 3.

177 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 152.

178 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 4.

179 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 148-161; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 4; Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 8, k. 8-11.

180 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 252, k. 67, 80; sygn. 485, k. 48, 68.

browaru w Górze Śląskiej, sporządzonym na koniec 1946 roku. Czytamy w nim: *Państwowy Browar w Górze Śląskiej został przejęty jako mienie poniemieckie porzucone w dniu 8 listopada 1945 roku, po zwolnieniu obiektu przez zakwaterowany oddział Wojsk Sowieckich*¹⁸¹. W tym samym dniu Zjednoczenie we Wrocławiu przejęło zakład z rąk TZP¹⁸². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)¹⁸³. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku¹⁸⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 1 czerwca 1950 roku w biurze Bojanowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych oddział Browar w Górze Śląskiej, ul. Roli Żymierskiego Nr. 11, w obecności kierownika browaru Zdzisława Cielenkiewicza (zdający) i Józefa Zawadzkiego, przedstawiciela Bojanowskich ZP-S, występujących w imieniu CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia zakładu. Protokół został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 25 października 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹⁸⁵.

Uwagi: w dniu 10 czerwca 1945 roku nominację na stanowisko browarnika z rąk pełnomocnika GO KERM otrzymał Antoni Wylęgała¹⁸⁶. W listopadzie zakład został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu i oznaczony jako Państwowy Browar nr 13. Produkcję słodu uruchomiono jeszcze w 1945 roku. Produkcji piwa nie udało się jednak uruchomić, wobec czego podjęto działalność handlową, sprowadzając piwo z browarów w Bojanowie, Lesznie i z browaru „Piastowskiego” z Wrocławia. Nieco światła na ówczesną sytuację rzuca sprawozdanie kierownictwa z 1946 roku: *Próba gotowania pierwszej warki piwa w dniu 14.12.1945 r., a po niej następnych 5 warek dała wyniki negatywne, z powodu nieodpowiedniego wyszkolenia personelu technicznego. Około 162 hl piwa nie nadającego się do spożycia zniszczono przez spuszczenie go do kanału. Po trzykrotnej zmianie kierownictwa, przeprowadzeniu odpowiednich remontów przez fachową i w browarnictwie wyspecjalizowaną fir-*

181 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 8, k. 3.

182 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 148-161.

183 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

184 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 418.

185 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5308, k. 2-4.

186 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 485, k. 93.

mę „Fabryka Maszyn i Odlewnia Żelaza dawn. J. Linz p.z.p. [pod zarządem państwowym] w Rawiczu” i zaangażowaniu odpowiednich sił fachowych uruchomiono wreszcie browar w końcu lipca 1946 r.¹⁸⁷ Jeszcze przed tym wydarzeniem, w związku z wizytacją w lipcu 1946 roku, zapisano następującą informację: W browarze mieści się państwowa hurtownia browaru Nr. 1 we Wrocławiu [„Piastowski”]. W leżakowni i obciążu piwa nie zachowano wymaganej czystości. Kierownictwo browaru przygotowuje go do uruchomienia. We wnioskach rekomendowano wstrzymanie (jeszcze nieuruchomionej!) produkcji¹⁸⁸. W tym czasie zakład zatrudniał 16 osób (wyłącznie narodowości polskiej). Pomimo tego browar ruszył w październiku 1946 roku. Po uruchomieniu osiągnięto przeciętną produkcję na poziomie 121 hl piwa miesięcznie¹⁸⁹. W 1946 roku wyprodukowano *zdatnego do użycia piwa* (zapewne nawiązanie do sytuacji z 1945 roku, możliwe też, że część produkcji z 1946 roku też była nieudana) 930 hl piwa jasnego lekkiego i 168,4 hl piwa jasnego pełnego oraz lemoniady *ca 10 000 butelek*. Jeszcze przed uruchomieniem produkcji sprowadzono 1 000 hl piwa obcego. Ogólnie sprzedano 1 716,58 hl. Co oczywiste, zakład zanotował stratę w wysokości 1 372 288,55 zł, którą trzeba głównie przypisać nieuczynności wykorzystania zdolności wytwórczej z powodów jak *w.w.* oraz braku beczek, butelek i środków transportowych, koniecznym poważnym inwestycjom, jak i szeregu innym, niesprzyjającym okolicznościom¹⁹⁰. Zakład znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie poczyniono uwagi: *zakład uruchomiono 1 listopada 1945 roku [w notce chodzi faktycznie o uruchomienie produkcji słodu]*. Kierownikiem był wówczas Wacław Machnicki. Maksymalną zdolność produkcyjną oceniono na 10 tys. hl. Zakład zatrudniał 16 pracowników (przy zapotrzebowaniu 30 osób na jedną zmianę – zob. tab. 51)¹⁹¹.

Tab. 51 – stan zatrudnienia w browarze w Górze Śląskiej na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
9	3	0	4	0	0	16

187 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 8, k. 3.

188 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 4.

189 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6.

190 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 8, k. 3.

191 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63.

Około poł. 1947 roku browar znalazł się na przygotowanej przez Centralny Zarząd w Warszawie liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1949”¹⁹², sytuacja zakładu była wówczas szczególna, o czym informuje sprawozdanie kierownictwa za rok 1947: Dyrektorem browaru do dnia 20 lipca 1947 r. był kpt. Machnicki, za którego to urzędowania browar ograniczał się do sprzedaży piwa do 3-ch rozlewników prywatnych i to: Fa [firma] „Nektar” Legnica, Fa H. Kaczmarek – Jawor i Fa Rosołowski – Góra Śląska. Poza tym browar posiadał jeszcze kilku prywatnych odbiorców – restauratorów w Parchonicach i w samej Górze Śląskiej. Planowana produkcja piwa na rok 1947 wynosi 3.000 hl (...). Na podstawie dekretu Centr. Zarządu Państw. Przemysłu Fermentacyjnego we Wrocławiu z dniem 21 lipca 1947 r. zmieniono kierownictwo browaru, który to kierownik po porozumieniu z kierownictwem browaru rozpoczął większą produkcję piwa, osiągając miesięcznie produkcję ponad plan i to do 180% wyrównując w ten sposób w czwartym kwartale ilość produkcji, która nie była wykonana w poprzednich kwartałach, tak że w sumie browar swój plan wykonał w 101%. W związku ze zwiększeniem produkcji należało przystąpić do zwiększenia sprzedaży i browar po usilnych staraniach pozyskiwał coraz to nowych odbiorców, wypychając tym samym z terenu dolnośląskiego Browar Bojanowski i Browar Leszczyński, które to browary na naszym terenie posiadały dość poważnych odbiorców. Co ciekawe, nowi odbiorcy również należeli do sektora prywatnego (firmy: Sordyl – Ścinawa, Łopata – Lubin, Sokołowski – Rawicz i Markowski – Rawicz), poza tym opanowano rynek zbytu w Wąsoszu, Wińsku, Chorzelowie, itp. W 1947 roku wyprodukowano 3 031,71 hl piwa, sprzedano zaś 2 934,98 hl. Nie produkowano już piwa pełnego, jednak w IV kwartale podjęto produkcję piwa słodowego¹⁹³. W 1948 roku wyprodukowano 4 085,73 hl piwa (wobec planu opiewającego na 3 tys. hl), jednak ze względu na duże zapasy piwa w leżakowni w IV-tym kwartale wstrzymano produkcję. Z powodu braku odpowiednich zezwoleń nie produkowano wód gazowanych i lemoniad. Pomimo znacznego przekroczenia planu (wykonanie na poziomie 136%) zakład wykazał znaczący deficyt, tłumaczony sztywnymi cenami gotowego wyrobu, przy konieczności podwyższania płac, wyższe cen surowców i słabej jakości otrzymywanych butelek (ogromna ilość stłuczki przy rozlewie, powiązana z utratą piwa)¹⁹⁴. W 1949 roku produkcja wyraźnie wzrosła. Wyprodukowano 6 079,11 hl piwa jasnego w beczkach, 114,72 piwa słodowego w beczkach oraz 0,23 hl w butelkach. Łącznie wypuszczono na rynek 6 194,06 hl

192 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

193 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 9, k. 1.

194 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 10, k. 1.

piwa. Rozpoczęto też produkcję wód gazowanych i lemoniad¹⁹⁵. W kolejnych latach browar sukcesywnie zwiększał produkcję, by w 1954 roku przekroczyć 10 tys. hl (piwo jasne lekkie i słodowe). W 1955 roku asortyment powiększono o piwo pełne, wypuszczając na rynek symboliczne 75 hl (zob. tab. 52). Piwo rozprowadzano na terenie powiatu górskiego wśród odbiorców z sektora państwowego i spółdzielczego (GS „Sch”, PSS „Społem”, Spółdzielnia Inwalidów) oraz poprzez PHP we Wschowie i Nowej Soli. Wysłodziny odbierali pracownicy, pozostałą część przekazywano PGR w Zaborowicach¹⁹⁶.

Tab. 52 – produkcja piwa w browarze w Górze Śląskiej w latach 1947, 1949-1951 (dane zbiorcze) i 1954-1955 oraz lemoniady i wody sodowej, w hektolitrach.

	1947	1949	1950	1951	1954	1955
Piwo jasne lekkie	3032,00	7455,00	9448,00	7976,00	8188,00	9586,00
Piwo słodowe					2022,00	1108,00
Piwo pełne	–	–	–	–	–	75,00
Lemoniada	300,00	3959,70	3446,15	8541,17	973,00	1251,00
Woda sodowa	b.d.	26,10	14,80	99,50	16,00	11,00

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podlegające bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Górze Śląskiej został podporządkowany Bojanowskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu¹⁹⁷. W pierwszej połowie lat pięćdziesiątych produkcja wynosiła około 10 000 hl rocznie, w latach siedemdziesiątych zwiększono ją dwukrotnie. Zatrudnienie w początkowym okresie wynosiło 20, następnie wzrosło do 30-35 osób. Pomimo kilku modernizacji (budowa stacji transformatorowej, wymiana urządzeń chłodzących, zainstalowanie linii rozlewniczej) produkcję wstrzymano w końcu 1978 roku¹⁹⁸.

Góra (Góra Śląska, Śląska Góra)

Niemiecka nazwa miejscowości: Guhrau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Walter Spohn, Braugasse bez nr.

195 Dane do końca niejasne. W leżakowni miało pozostać 3 218,40 hl piwa jasnego – nie wiemy, czy wliczono je do podanej liczby; AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 11, k. 44-55.

196 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14240, k. 26; sygn. 12421, nlb.

197 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 12.

198 Kronika 1995, s. 147.

Dane BWV: nr rejestru brak. Jako datę założenia podano 30 listopada 1936 roku¹⁹⁹. Warzelnia opisana niejasno – zapewne dwunaczyniowa, z kadzi zacierno-filtracyjną o poj. 57 hl i kotłem warzelnym (?). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 152,5 hl, naczyń leżakowych zaś 400 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 8 tys. hl (z powodu niejasnego opisu nie określono normatywnej przepustowości warzelnii, fermentacji i leżakowni). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramellbier 8%, Malzbier 8%, Einfachbier 4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Wyposażony był w urządzenia chłodnicze, korzystał też z naturalnego lodu. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 100 ton słoðu²⁰⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: stan zabudowy w 1946 roku oceniano następująco: *Budynki w bardzo złym stanie. Browar zniszczony, część budynków spalona, urządzenia wywiezione przez armię sowiecką. Zdolność produkcyjna browaru była około 6000 hl piwa rocznie. Pomimo zniszczeń w browarze zachowało się szereg wartościowych urządzeń, jak kocioł parowy, maszyna do czyszczenia jęczmienia (uszkodzona), kocioł do smolenia czy pojedyncze kadzie fermentacyjne i kufy*²⁰¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przejęto 6 czerwca 1946 roku z rąk TZP. Z chwilą przejęcia sporządzono bilans otwarcia *nieczynnej słodowni W. Spohn w Śląskiej Górze*²⁰². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku. O *przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), jednak opisany jako własność Gebr. Achenbach (zakład nieczynny, ul. Żymirskiego 9)²⁰³. Dalszej procedury nie przeprowadzono.

Uwagi: w bilansie otwarcia zakład określono jako słodownię. Zapewne jest to zgodne z prawdą, gdyż od pewnego momentu wygaszono produkcję piwa, prowadząc jedynie produkcję słodowniczą. Według powojennych dokumentów zakład należał do braci Achenbachów, co znaczyłoby, że

199 Z kontekstu wynika, że browar uruchomiono po dłuższej przerwie i (zapewne) częściowej modernizacji. Browar istniał już w XIX wieku (własność rodziny Reitzigów); Friedrich 2001, s. 44.

200 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Walter Spohn.

201 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 6-10; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 4.

202 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 6-10.

203 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

został wykupiony przez konkurencję, która utrzymała jedynie produkcję słodu. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” stwierdzono, że browar do uruchomienia nie nadaje się. Należy zabrać niektóre pozostawione części aparatów²⁰⁴. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: zniszczony podczas działań wojennych, pozostało niewiele maszyn z różnych działów²⁰⁵. Zakład figurował w spisie zakładów zamkniętych podległych Wrocławskiemu ZP-S jeszcze pod koniec 1950 roku²⁰⁶. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Górze Śląskiej znalazł się w strukturach Bojanowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych²⁰⁷. W 1952 roku umieszczono go na liście nieruchomości zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników. 28 listopada 1952 roku Bojanowskie ZP-S przekazały go w ręce Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Górze Śląskiej. W protokole podano, że jawnym właścicielem tej nieruchomości jest F-ma Bracia Achenbach Tow. Handlowe²⁰⁸. W innym miejscu wspomniano, że nieruchomość pozostawała w użytkowaniu PMRN w Górze Śląskiej na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego z dnia 10 czerwca 1950 roku. W zakładzie wciąż pozostawały zdekompletowane urządzenia produkcyjne, w tym kocioł i maszyna parowa, drewniane kadzie fermentacyjne i inne. Wobec niezastrzeżenia ich przez Bojanowskie ZP-S urządzenia te uległy najpewniej zezłomowaniu²⁰⁹.

Gryfów Śląski (Gryfinogród, Gryfinogóra, Gryfia Góra, Gryfin Górny)

Niemiecka nazwa miejscowości: Greiffenberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Heindrich Schön, Hirschberger Str. 56²¹⁰.

Dane BWV: nr rejestru I 144-022. Jako datę założenia podano 1824 rok. Warzelnia składała się zasadniczo z jednego naczynia o poj. 12,5 hl.

204 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 4.

205 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

206 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 7 i 148.

207 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 12.

208 Był to błąd w identyfikacji obiektu lub też dawny browar W. Spohna faktycznie został wykupiony przez konkurencję po 1937 roku.

209 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 228-229, 294, 303, 306.

210 Zakład zatrudniał jedynie dwóch pracowników; Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 289.

W browarze nie używano naczyń fermentacyjnych i leżakowych, wykorzystując beczki lub butelki²¹¹. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na zaledwie 500 hl (normatywna przepustowość: warzelnia 7800 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od 1914 roku) i nie posiadał własnej słodowni²¹².

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar mieścił się w oficynowym budynku, położonym na zapleczu dwóch kamienic (przy ul. Jeleniogórskiej 56 oraz Celnej 2)²¹³, nieopodal rynku (*parcela w centrum, obok rynku, pomiędzy dwoma urządzonymi ulicami*). Budynek hali produkcyjnej w podwórzu, murowany, kryty papą, instalacja wodna i elektryczna. Skromny. Wiek budynku około 60 lat. Zakład nie ucierpiał podczas działań wojennych²¹⁴. Produkowano w nim wyłącznie piwo górnej fermentacji (tzw. Jungbier), w niewielkiej ilości, gdyż maksymalna roczna moc produkcyjna wynosiła niespełna 500 hl. W opisie zakładu zaznaczono, że *browar fermentacji ani leżakowni nie posiada, inne urządzenia staromodne*. W inwentarzu wymieniona została warka na 1250 ltr. (zapewne chodzi o pojemność kotła warzelnego), taca chłodnicza z wentylatorem, pompa do piwa z motorem elektrycznym oraz urządzenia do rozlewu piwa w butelki (te wykorzystano w powstałej w budynku rozlewni)²¹⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przejęto 18 listopada 1945 roku z rąk TZP. W dniu przejęcia sporządzono „Bilans otwarcia nieczynnego Browaru w Gryfiej Górze”²¹⁶. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw przeznaczonych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)²¹⁷. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 84 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku²¹⁸. Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: niewielki browar położony w centrum miasta kontynuował tradycję browaru miejskiego (Stadtbrauerei). W 1902 roku został wykupiony

211 Funkcję naczynia fermentacyjnego mógł pełnić po prostu kocioł warzelny, w którym – po przefiltrowaniu brzeczki – prowadzono proces fermentacji.

212 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Heindrich Schoen.

213 Zapewne chodzi o obecne ulice: Wojska Polskiego i Felczerską.

214 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 1-3.

215 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 7.

216 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 1-3.

217 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

218 MP nr 41 z dn. 1 lipca 1949 roku, poz. 570, lp. 43.

przez dotychczasowego dzierżawcę Roberta Barde za niezbyt wygórowaną cenę 36 tys. marek. W okresie I wojny światowej zakład został wykupiony przez browar zamkowy w Pobiednej (Schlossbrauerei Meffersdorf) i zawiesił produkcję. Około 1930 roku został ponownie uruchomiony przez piwowara Heindricha Schöna, który warzył w nim lekkie piwa górnej fermentacji (sprzedawane bezpośrednio po zakończeniu głównej fermentacji)²¹⁹. Browar nie doznał znaczących zniszczeń w wyniku działań wojennych, jednak z uwagi na niewielką zdolność produkcyjną oraz dostosowanie do produkcji piw górnej fermentacji nie był przewidziany do uruchomienia. Z opisu z lipca 1946 roku dowiadujemy się, że w browarze mieści się rozlewnia piwa browaru Lwówek, rozlewnia utrzymana brudno, również aparat do rozlewu butelek brudny. Pomimo niewielkiej przydatności dla przemysłu piwowarskiego zakład przejęto z rąk TZP. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *urządzenia przestarzałe, częściowo zdekompletowane*²²⁰. Nieczynny browar pozostawał pod nadzorem browaru w Lwówku Śląskim²²¹. Do około 1950 roku funkcjonowała w nim rozlewnia piwa z browaru lwóweckiego, jednak z uwagi na wyeksploatowanie urządzeń i nie najlepszy stan pomieszczeń została zamknięta. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Gryfowie Śląskim znalazł się w strukturach Jeleniogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych z siedzibą w Lwówku Śląskim²²². W związku z akcją przekazywania obiektów zbędnych dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego nieruchomości oddano na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gryfowie Śląskim, na podstawie protokołu z 10 października 1952 roku. Zakład opisano jako kompletnie zniszczony i pozbawiony maszyn oraz urządzeń²²³.

Henryków Lubański

Niemiecka nazwa miejscowości: Katholisch Hennersdorf (Ziethen Hennersdorf)²²⁴.

219 Uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

220 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

221 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

222 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

223 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 182-184, 294, 303, 306.

224 Data założenia nieznana, prawdopodobnie 1830. 1 sierpnia 1904 roku browar został zakupiony przez Clemensa Winklera. W 1942 roku właścicielką była Emilie Winkler. Produkcja była znikoma i wynosiła około 30 hl rocznie (Einfachbier); *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 887.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Clemens Winkler.

Dane BWV: nr rejestru I 144-054. Jako datę założenia podano 1818 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 1,1 hl i kotłem warzelnym o poj. 5,01 hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3-4% ekstraktu) i nie używał kadzi fermentacyjnych i naczyń leżakowych. Normatywną przepustowość warzelnii określono na 3100 hl. Ponadto browar produkował wyroby spirytusowe oraz napoje bezalkoholowe. Zakład nie posiadał własnej słodowni²²⁵.

Uwagi: pierwotnie był to browar folwarczny. Jeden z wcześniejszych dzierżawców, Hugo Töppich, zmarł w 1902 roku w wieku 29 lat. Browar posiadał napęd ręczny i prymitywne wyposażenie, z kotłem warzelnym o pojemności zalewie 110 litrów. Formalnie produkcję zawieszono w 1920 roku, jednak sezonowo wznawiano warzenie piwa, wyłącznie Einfachbier. Do rejestru BWV dołączone są dwa listy, w których wdowa po Clemensie Winklerze wyjaśnia, że warzy tylko od połowy maja do końca sierpnia dla mieszkańców gminy. Piwo było sprzedawane dzień po uwarzeniu i dodaniu drożdży. Produkcja wynosiła 30 hl rocznie. Browar posiadał niegdyś słodownię, jednak ta zawaliła się ze starości. W powojennych dokumentach nie natrafiono na żadną wzmiankę na temat tego zakładu²²⁶.

Iłowa (Iłowa Śląska)

Niemiecka nazwa miejscowości: Halbau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Otto Lehmann²²⁷.

Uwagi: browar warzył wyłącznie piwa górnej fermentacji i miał zakończyć działalność około 1920 roku. Niewykluczone, że okresowo wznawiał produkcję. W dawnym browarze prowadzono też rozlew piwa z browaru Haase z Wrocławia²²⁸. W badanym zbiorze dokumentów udało się odnaleźć zaledwie jedną wzmiankę na temat tego zakładu. Umieszczono go na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 94), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *nie ma w ewidencji*²²⁹.

225 Dane z lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Clemens Winkler.

226 Tamże; uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

227 Zakład miał zakończyć działalność około 1920 roku; Friedrich 2001, s. 53.

228 Uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

229 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

Nieruchomości nie uwzględniono w rozporządzeniu ministerialnym, zapewne więc okazało się, że podlega ona innej jednostce. Ponieważ zakład nie funkcjonował już w okresie międzywojennym, jedynym łącznikiem z przemysłem piwowarskim było określenie „browar” zachowane w nazwie, a także uwidocznione na elewacji budynku.

Janowiec

Niemiecka nazwa miejscowości: Johnsdorf.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Ernst Kreibig.

Uwagi: niewielki browar w Janowcu produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji. Działalność zakończył około 1938 roku²³⁰. Odnotowany został jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku²³¹. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Jelenia Góra

Niemiecka nazwa miejscowości: Hirschberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zum Langen Hause, Carl Marquardt, Hirschgraben 2²³².

Dane BWV: nr rejestru I 144-025. Jako datę założenia podano 1902 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 45,7 hl i kotłem warzelnym o poj. 45,7 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 80 hl, naczyń leżakowych zaś 240 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl piwa górnej fermentacji i 2 tys. piwa dolnej fermentacji (normatywna przepustowość: warzelni 28 800 hl, fermentacji 3600 hl, leżakowni 2038 hl). Piwo górnej fermentacji kondycjonowano w beczkach, leżakownia służyła do produkcji piw dolnej fermentacji. Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 11,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1925 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni²³³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: główny budynek opisano jako częściowo parterowy, częściowo piętrowy, murowany, silnie zniszczony z powodu wieku (m.in. popękane mury). W innej relacji zapisano: *Budyn-*

230 Friedrich 2001, s. 55.

231 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 358.

232 Tamże, s. 335. Informacje o historii browaru: Szczerepa 2021, s. 65-70. Data założenia: 1845 rok. W 1942 roku właścicielką była Emma Marquardt, piwowarem zaś Otto Marquardt; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 355.

233 Dane z 17 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei zum Langen Hause.

ki w bardzo złym stanie. Urządzenia browaru przestarzałe. Browar mieści się w bocznych budynkach domu mieszkalnego, w którym znajduje się restauracja i hotel. Kuf składowych browar nie posiada. Wynikało to z faktu, że pod koniec wojny produkowano wyłącznie piwa górnej fermentacji. Roczna zdolność produkcyjną określono na mniej więcej 2000 hl. Opis urządzeń i maszyn jest bardzo niejasny. Wynika z niego, że metalowa warzelnia składała się z dwóch naczyń. W inwentarzu uzupełniającym z 1 stycznia 1947 roku sprecyzowano, że kadź zacierna miała 45,70 hl pojemności, kotła warzelnego nie scharakteryzowano. Wymieniono też śrutownik, niewielką maszynę parową, motor elektryczny, urządzenie do butelkowania oraz urządzenie maszynowe o przeznaczeniu nieznanym, co potwierdza, że sporządzająca inwentarz osoba nie była specjalistą w zakresie browarnictwa²³⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przejęto 14 listopada 1945 roku z rąk TZP²³⁵. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)²³⁶, jednak procesu tego nie przeprowadzono.

Uwagi: browar był położony w ciasnym i wąskim budynku i produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji, w związku z czym nie przewidywano jego uruchomienia. Urządzenia w większości nie nadawały się do ponownego wykorzystania. W sprawozdaniu z wizytacji browaru w lipcu 1946 roku zapisano: *Zjednoczenie browaru nie zabezpiecza – został odebrany Zjednoczeniu przez TZP*²³⁷. Oznacza to, że obiekt zamierzano przekazać innemu użytkownikowi (zapewne na cele gastronomiczno-hotelowe). W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *produkcja piwa słodowego. Urządzenia zostały częściowo zwiezione do Państwowego Browaru w Lwówku, częściowo sprzedane przez Urząd Likwidacyjny w Jeleniej Górze [część pozostała]*²³⁸. Pomimo tego browar wykazano wśród nieczynnych zakładów podległych Wrocławskimi Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym na koniec 1950 roku, wśród obiektów finansowanych z rachunku narzutów inwestycyjnych²³⁹. Zapewne więc stan budynków i pozostałych urządzeń nie uległ do tego czasu zmianie. Nieczynny zakład pozostawał pod nadzorem browa-

234 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 4-8; Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 8.

235 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 4-8.

236 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

237 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 8.

238 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

239 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

ru w Lwówku Śląskim²⁴⁰. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Jeleniej Górze znalazł się w strukturach Jeleniogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych z siedzibą w Lwówku Śląskim²⁴¹. Nieruchomość przekazano miejscowemu Prezydium Rady Narodowej w dniu 5 maja 1953 roku²⁴². Stroną przekazującą były Jeleniogórskie ZP-S. W protokole znajduje się następująca uwaga: *Jel. Zakłady Piwowarsko-Słodownicze zastrzegają sobie prawo zabrania urządzeń znajdujących się w w/w budynku zgodnie z załączonym protokołem z dnia 6 maja 1953 r. Wspomniany protokół obejmuje 17 pozycji przewidzianych do zezłomowania (m.in. aparat do mycia butelek, zbiornik do masy filtracyjnej i żelazną kadź filtracyjną) oraz 17 pozycji z prawem do zabrania w najbliższym czasie, w tym wyszczególnione zostały: mała maszyna parowa, prasa do masy filtracyjnej, chłodnik ociekowy żelazny, śrutownik „August Ripner”, taca chłodnicza żelazna, kadź filtracyjna żelazna o poj. 7100 ltr., pompa odśrodkowa i waga dziesiętna*²⁴³. Budynek dawnego zajazdu i browaru zachował się do dziś, choć nieużytkowany nieubłagane niszczeje.

Kamienna Góra

Niemiecka nazwa miejscowości: Landeshut.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlesische Actien-Ges. für Bierbrauerei und Malzfabrikation (?).

Uwagi: browar w kamiennej Górze został zbudowany od podstaw w 1898 roku. Wyposażono go w sprzęt wrocławskiej fabryki maszyn Gebrüder Guttsmann²⁴⁴. Po zakończeniu I wojny światowej do spółki należały trzy zakłady produkcyjne: w Kamiennej Górze, Boguszowie Gorcach i Jeleniej Górze. W 1921 roku spółkę włączono do koncernu Engelhardta, posiadającego już na Śląsku browar Breslauer Union-Brauerei AG we

240 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

241 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

242 Na podstawie Zarządzenia zewnętrznego nr 95, z 28 listopada 1952 roku, wydanego przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, wydanego w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku w *Sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników*; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45-46.

243 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 159-163, 303 i 306.

244 Uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

Wrocławiu. Niedługo później do koncernu włączono browar w Cieplicach. Dnia 8 stycznia 1930 roku koncern Engelhardta połączył wszystkie należące do niego śląskie browary w jedno przedsiębiorstwo o nazwie *Schlesische Engelhardt-Brauerei AG*, z kapitałem wynoszącym 2 000 000 marek. W wyniku konsolidacji zamknięto zakłady w Kamiennej Górze i Jeleniej Górze²⁴⁵. Browar w Kamiennej Górze odnotowano w ankiecie sporządzonej dla Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu w 1946 roku z adnotacją: *brak maszyn*²⁴⁶. Jest to jedyna wzmianka o tym zakładzie odnaleziona w źródłach powojennych.

Konary

Niemiecka nazwa miejscowości: Kunern.

Niemiecka nazwa zakładu: *Brauerei Karl Hübner*²⁴⁷.

Dane BWV: nr rejestru I 144-029. Datę założenia określono orientacyjnie na mniej więcej 1800 rok. Zakład był wyposażony w warzelnię składającą się zasadniczo z jednego naczynia – kotła warzelnego o poj. 14 hl. Pojemność naczyń leżakowych określono na 30 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 1000 hl (normatywna przepustowość: warzelni 8800 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (od 1896 roku, asortymentu nie podano) oraz napoje bezalkoholowe (od 1905 roku) i nie posiadał własnej słodowni²⁴⁸.

Uwagi: browar warzył wyłącznie piwo słodowe, być może w typie napoju słodowego (bez zawartości alkoholu). Produkcję prowadził sezonowo, wyłącznie na własne potrzeby, w związku z czym nie figuruje w większości spisów²⁴⁹. W powojennych dokumentach nie natrafiono na żadną wzmiankę dotyczącą tego zakładu.

Koźuchów

Niemiecka nazwa miejscowości: Freystadt.

Niemiecka nazwa zakładu: *Schmidt's Brauerei, Inh. Erich Schmidt, Neusalzerstr. 13* (też: *Brauerei Hermann Schmidt*)²⁵⁰.

245 Urbanek 2015, s. 47-48.

246 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 2.

247 Orientacyjna data powstania: 1840 rok. Przed wybuchem II wojny światowej zakład zatrudniał 2-3 pracowników i produkował około 900 hl piwa rocznie; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 422; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 452.

248 Dane z 1 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: *Brauerei Karl Hübner*.

249 Uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

250 Budowa w 1910 roku. Przebudowany w 1911 roku; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 251.

Dane BWV: nr rejestru I 144-018. Jako datę założenia podano 1908 rok²⁵¹. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 19 hl i kotłem warzelnym o poj. 19 hl. Pojemność kadzi fermentacyjno-leżakowych wynosiła 50 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 11 900 hl, działu fermentacyjno-leżakowego 424 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (kondycjonowane w beczkach) oraz napoje bezalkoholowe. Do chłodzenia używano naturalnego lodu. Zakład nie posiadał własnej słodowni²⁵².

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni” z 16 lipca 1946 roku stan obiektu scharakteryzowano następująco: *Budynki w bardzo złym stanie. Browar prymitywny. Brak kadzi fermentacyjnych i innych urządzeń. Zdolność produkcyjna roczna +/- 1000 hl piwa o górnym fermencie. Należy zabrać mały kompresor w dobrym stanie*²⁵³. W protokole z 11 listopada 1952 roku mowa jest o przekazaniu następujących nieruchomości: *zabudowania nieczynnego browaru – budynek gospodarczy, garaż oraz podwórza posesji położonej przy ul. Nowosolskiej 13. Powierzchnia posesji wynosiła 2500 m kw. Stan budynku fabrycznego określono jako średni. Był on murowany, dwukondygnacyjny, w 1953 roku podzielony na pięć zasiedlonych mieszkań*²⁵⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar i fabryka lemoniady w Kozuchowie znalazły się w wykazie przedsiębiorstw przekazanych GO KERM (stan na lipiec 1945 roku). W uwagach zaznaczono, że zakład jest nieczynny od 6 lat²⁵⁵. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)²⁵⁶, jednak procedury upaństwowienia nie przeprowadzono²⁵⁷.

251 Dawny browar miejski (Stadt-Brau-Commune Brauerei), z tradycją potwierdzoną od 1865 roku; Friedrich 2001, s. 71.

252 Dane z 15 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Schmidt's Brauerei, Inh. Erich Schmidt, Neusalzerstr. 13.

253 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 3.

254 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 36, k. 2.

255 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 381, k. 24.

256 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

257 W protokole przekazania z 11 listopada 1952 roku zaznaczono, że nieruchomość jest własnością Skarbu Państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku (*O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej*) oraz majątkiem

Uwagi: zakład został przejęty z rąk wojsk sowieckich i zabezpieczony przez przedstawicieli GO KERM. Jedynymi surowcami na terenie zakładu były cztery beczki barwnika do piwa ciemnego. W nieco późniejszym raporcie zakład scharakteryzowano następująco: 1/ Browar i fabryka lemoniady. 2/ do ruchu nie nadaje się. 3/ aparaty i armatura zdekompletowane, brak pasów. 4/ zakład nieczynny. 5/ zakład nieczynny od kilku lat, do ruchu trzeba uzupełnienia i remontu urządzeń²⁵⁸. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: Brak urządzeń do fermentacji piwa. Browar na bardzo małą skalę²⁵⁹, co wykluczało możliwość jego uruchomienia. Urządzenia zdemontowano, w części przekazując je innym zakładom, w części przeznaczając do zezłomowania. Na podstawie zarządzenia wewnętrznego CZPPF w Warszawie nr 62 z 21 czerwca 1950 roku zakład (określony jako nieczynny browar w Kozuchowie) przekazano Państwowemu Browarowi i Słodowni w Zielonej Górze²⁶⁰. Wykazano go jeszcze wśród nieczynnych zakładów podległych Wrocławskiem Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym na koniec 1950 roku (co wówczas nie było już prawdą)²⁶¹. Nieczynny zakład pozostawał pod nadzorem browaru w Żarach²⁶². Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze²⁶³. W strukturach Zielonogórskich ZP-S nieruchomości pozostawała do 11 listopada 1952 roku. Wówczas to została przekazana na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Kozuchowie. W protokole nie wspomniano o jakichkolwiek urządzeniach technicznych, których w tym czasie na terenie nieruchomości już najpewniej nie było²⁶⁴.

opuszczonym w rozumieniu stosownego dekretu; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 36, k. 2.

258 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 380, k. 28; sygn. 381, k. 39.

259 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

260 Przekazanie odbyło się na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego z dnia 30 czerwca 1950 roku; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

261 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

262 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

263 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

264 Stało się tak na podstawie par. 1 uchwały Prezydium Rządu z dnia 8 marca 1952 r. w sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników (...) oraz zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego z dnia 1.X.1952 r.; tamże, sygn. 36, k. 2; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 242, 294, 302, 306.

Legnica

Niemiecka nazwa miejscowości: Liegnitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brau-Commune zu Liegnitz (też: Stadtbrauerei Pilsner Brau Commune Liegnitz), Gartenstr. 7²⁶⁵.

Dane BWV: nr rejestru IV 244-016. Jako datę założenia podano 1345 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 82 hl, kotłem zaciernym o poj. 179,1 hl i kotłem warzelnym o poj. 207,75 hl. W browarze nie używano kadzi filtracyjnej, gdyż był on wyposażony w filtr zacierny. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 846 hl, naczyń leżakowych zaś 4667 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 28 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 232 600 hl, fermentacji 38 252 hl, leżakowni 39 600 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1858 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 3,9%, Weissbier 6,3%, Caramelbier 12,4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1918 roku). Zakład był wyposażony w system sztucznego chłodzenia. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 260 ton sło²⁶⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z lipca 1946 roku przedstawiono stan browaru: Główny gmach browaru spalony i zniszczony przez działania wojenne. Mieści się w nim warzelnia nowoczesna (około 100 hl war piwa). Warzelnię tę powinno się zabrać do innego browaru (proponuję browar Nr. 2 w Łodzi). Do leżakowni wejście niemożliwe, w tak brudnym stanie są pomieszczenia, wobec czego trudno określić zdolność produkcyjną browaru, oceniam ją jednak na 15 000 – 20 000 hl piwa rocznie. Ocalało pomieszczenie butelkowania piwa – inny budynek – w którym zainstalowano rozlewnię piwa z browaru Nr. 1 we Wrocławiu. Obecny kierownik rozlewni chce uruchomić kompresor i chłodzić pomieszczenia, gdzie przechowuje się piwo – uważam, że przy obecnej małej sprzedaży piwa koszt ten nie opłacałby się. Trzeba zaznaczyć, że obecny kierownik rozlewni w ocalałych pomieszczeniach browaru nie utrzymuje należytego porządku. Tanki z leżakowni powinny znaleźć zastosowanie w innych czynnych browarach²⁶⁷. Obraz ten uzupełnia opis z grudnia 1945 roku: Kompleks głównych budynków murowanych, trzypiętrowych – wypalony zupełnie, pozostały tylko popękane mury, grozi zawaleniem się. Całość o kubaturze 27 000 m sześć, bez wartości²⁶⁸.

265 W 1942 roku głównym piwowarem był Rudolf Engel; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 481.

266 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brau-Commune zu Liegnitz.

267 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 6.

268 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 16-19.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w „Wykazie przedsiębiorstw nieprzekazanych przez władze sowieckie, a nadających się do objęcia” z dnia 26 maja 1945 roku, przygotowanym przez pełnomocnika powiatowego KERM na powiat legnicki, znalazł się (poz. 4): Brauerei, Mälzerei, Selter u. Limonadenfabrik – Gartenstr. 7²⁶⁹. Faktycznej daty przejęcia przez władze polskie nie znamy, w dniu 7 grudnia 1945 roku PZPP-S we Wrocławiu przejęło zakład z rąk TZP. Sporządzono wówczas bilans otwarcia nieczynnego browaru²⁷⁰. Zakład znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)²⁷¹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa (jako: Brau-Comune. N. Haak – Legnica, ul. Piotra i Pawła 7)²⁷². Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: w „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *browar zniszczony podczas działań wojennych, pozostała jedynie niewielka ilość maszyn z różnych działów. Słodownia zupełnie zniszczona*²⁷³. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczym na dzień 31 grudnia 1950 roku²⁷⁴. Pozostawał pod nadzorem browaru w Chojnowie²⁷⁵. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Legnicy znalazł się w strukturach Chojnowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych²⁷⁶. W 1952 roku wskazano go jako zbędny dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego. W dniu 27 listopada 1952 roku sporządzono protokół zdawczo-odbiorczy *obiektów i maszyn uznanych za złom (...) w nieczynnym browarze „Brau Comune” w Legnicy*. Stroną przekazującą były Legnickie ZP-S, przejmującą zaś Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Legnicy. Wykaz maszyn i urządzeń obejmuje 45 pozycji, w większości drobnego sprzętu (np. chłodnica płytowa, waga

269 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 254, k. 102.

270 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 16-19.

271 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

272 MP nr 41 z dn. 1 lipca 1949 roku, poz. 570, lp. 37.

273 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 11.

274 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

275 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

276 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

dziesiętna, pompy – ale również żelazny talerz chłodniczy oraz chłodnice płytowe do kadzi fermentacyjnych). Większość sprzętu (warzelnia, kotły parowe, kadzie i tanki) została wcześniej zdemontowana i przekazana do innych zakładów²⁷⁷.

Legnica

Niemiecka nazwa miejscowości: Liegnitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Liegnitzer Aktienbrauerei – Josef Hess, Gartenstr. 6²⁷⁸.

Dane BWV: nr rejestru IV 244-017. Jako datę założenia podano 1922 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 152,57 hl, kadzią filtracyjną o poj. 140,26 hl, kotłem zaciernym o poj. 123 hl i kotłem warzelnym o poj. 174,7 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 2 tys. hl, naczyń leżakowych zaś 11 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 50 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 177 750 hl, fermentacji 90 520 hl, leżakowni 93 426 hl). Browar produkował piwa dolnej (Einfachbier 3,5%, Karamelbier 12% ekstraktu) i górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe. Zakład dysponował systemem sztucznego chłodzenia. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 450 ton słołu²⁷⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku) jako czynny browar zajęty przez Armię Czerwoną²⁸⁰. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku²⁸¹. Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: Kronika przemysłu piwowarskiego podaje następującą informację: *Do zakończenia drugiej wojny światowej czynne były w jednym obiekcie dwa browary, z których jeden uległ całkowitemu zniszczeniu w 1945 roku. Drugi browar*

277 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 212-214, 294, 303, 306.

278 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 481.

279 Dane z 10 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Liegnitzer Aktien-Brauerei A.G.

280 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

281 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 436.

zaraz po wyzwoleniu wznowił produkcję, ale do 1956 r. był pod zarządkiem armii radzieckiej²⁸². Po przejęciu browaru przez stronę polską Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego włączył go do Legnickich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych z siedzibą w Lwówku Śląskim²⁸³. Już w latach sześćdziesiątych produkcja przekroczyła 50 tys. hl piwa. Zakład sukcesywnie modernizowano: W latach 1958-1966 wymieniono drewniane kadzie i kufy na zbiorniki stalowe, w 1971 r. zamontowano linię rozlewniczą (wydajność 6-9 tys. butelek/godz.). W 1972 r. przebudowano kotłownię, w 1975 r. zmodernizowano urządzenia chłodnicze i w 1977 r. zainstalowano 2 nowe urządzenia warzelni²⁸⁴. Legnicki browar przetrwał początki zmian społeczno-gospodarczych po 1989 roku, wchodząc w skład Lwóweckich Zakładów Piwowarskich. Te popadły jednak w poważne kłopoty finansowe. 14 lipca 1995 roku utworzono przedsiębiorstwo, będące jednoosobową Spółką Skarbu Państwa, pod nazwą Browary Karkonoskie SA z siedzibą w Lwówku Śląskim. W skład przedsiębiorstwa wchodziły: browar i słodownia w Lwówku Śląskim, browar w Legnicy, słodownia i browar w Chojnowie, słodownia w Ciechanowicach oraz zakład transportowy. Wkrótce browar i słodownię w Chojnowie sprzedano, browar w Legnicy i słodownię w Ciechanowicach unieruchomiono zaś w 1996 roku²⁸⁵. Ambitnych planów przekształcenia zabudowy w luksusowy zespół apartamentów i sklepów nie udało się zrealizować. Opuszczony obiekt zaczął popadać w coraz większą ruinę.

Leśna

Niemiecka nazwa miejscowości: Marklissa.

Niemiecka nazwa zakładu: Stadtbrauerei Gerhard Eisele.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar mieścił się na zabudowanej parceli, położonej w pobliżu centrum miasta. W skład nieruchomości wchodził murowany, kryty dachówką, piętrowy budynek położony od frontu oraz budynki gospodarcze w podwórzu. Zakład był nastawiony na wyłączną produkcję piwa górnej fermentacji (Jungbier) oraz lemoniady²⁸⁶.

Przejmowanie pod zarządek instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przejęto 15 grudnia 1945 roku z rąk TZP²⁸⁷. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa

282 Kronika 1995, s. 89.

283 Kaczmarek 1994, s. 186-187.

284 Kronika 1995, s. 89-90.

285 Braniewski 2009, s. 27.

286 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 13-15.

287 Tamże.

na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)²⁸⁸, jednak procesu tego nie przeprowadzono.

Uwagi: produkcję w niewielkim browarze w Leśnej wygaszono około 1930 roku²⁸⁹. W inwentarzu z końca 1945 roku opisano urządzenia wytwórni wód gazowanych, nie wspominając o jakichkolwiek urządzeniach browaru. Nasuwa to podejrzenie, że zakład zakończył produkcję na długo przed wybuchem wojny (zgodnie z danymi niemieckimi). W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *urządzenia browarnicze zostały wywiezione przez Niemców. Pozostała jedynie fabryka wód gazowych i rozlewnia piwa*²⁹⁰. Prawdopodobnie więc urządzeń browarniczych nie było już na długo przed rokiem 1945. Nieczynny zakład pozostał przez pewien czas pod nadzorem browaru w Lwówku Śląskim²⁹¹, nie figuruje jednak w późniejszych wykazach. Został więc zapewne przekazany w ręce miejscowej administracji. Zabudowania po byłym browarze w Leśnej znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 91), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *nie jest w zarządzie CZPP-S*²⁹². Niestety, nie sprecyzowano przynależności tej nieruchomości. Została ona pominięta w późniejszym rozporządzeniu ministerialnym (zapewne więc jej stan prawny był już uregulowany).

Lipinki

Niemiecka nazwa miejscowości: Linden.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Gustav Müller.

Uwagi: browar w Lipinkach istniał już w 2. poł. XIX wieku. Jego właścicielem był M. Eckert. W 1908 roku jako właściciela odnotowano Roberta Kutznera. Ostatnim właścicielem był Gustav Müller. Produkcję piwa wygaszono przed 1938 rokiem²⁹³. Zakład został odnotowany jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku²⁹⁴. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

288 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

289 Friedrich 2001, s. 80.

290 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

291 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

292 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

293 Friedrich 2001, s. 83.

294 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 449.

Lubań

Niemiecka nazwa miejscowości: Lauban.

Niemiecka nazwa zakładu: Brau-Commune zu Lauban (?)²⁹⁵.

Uwagi: tradycje browaru miejskiego, przekształconego następnie w Brau-Commune, sięgają w przypadku Lubania XV wieku. Przed I wojną światową przeciętna produkcja wynosiła 5 tys. hl. Warzelnia była wyposażona w sprzęt wyprodukowany przez zakłady Weigelwerk Neisse Neu-land, niemniej jednak był to dość prosto wyposażony zakład, zaopatrzony w ręczny napęd. W 1918 roku browar zawiesił produkcję. Prawdopodobnie uruchomiono go ponownie pod koniec lat dwudziestych, a od 1933 roku korzystał z niego browar należący do Albrechta Augusta Haselbacha z Namysłowa²⁹⁶. Ostateczna data zakończenia działalności nie jest znana. Browar w Lubaniu odnotowano w ankiecie przygotowanej dla Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu w 1946 roku z adnotacją: *rozebr.* (rozebrany?)²⁹⁷. Jest to jedyna wzmianka o tym zakładzie odnaleziona w źródłach powojennych.

Lubawka

Niemiecka nazwa miejscowości: Liebau in Schlesien.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Alois Blau (też: Brauerei A. Blau & J. Heinzel)²⁹⁸.

Dane BWV: informacje niepełne, karta została wypełniona jedynie częściowo. Brak nr. rejestru i daty wypełnienia. Browar dysponował warzelnią dwunaczyniową, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 56,54 hl i kotłem warzelnym o poj. 40,50 hl²⁹⁹. Innych informacji brak.

Uwagi: produkcja w zakładzie została wygaszona około 1938 roku³⁰⁰. W źródłach powojennych na temat zakładu nie odnaleziono żadnych informacji.

295 Friedrich 2001, s. 86.

296 Uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

297 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 2.

298 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 445.

299 Dane z 23 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Alois Blau.

300 W 1938 roku browar już nie działał; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 445; Friedrich 2001, s. 86.

Lusina

Niemiecka nazwa miejscowości: Lüssen.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Elfriede Franz.

Uwagi: browar odnotowano już w 1880 roku. Jego właścicielem był wówczas Anton Schmidt, w 1930 roku zaś Stephan Franz. Ostatnią właścicielką była Elfriede Franz³⁰¹. Zakład od co najmniej 1938 roku nie prowadził już działalności. Odnotowany został jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku (bez podania jakichkolwiek szczegółów)³⁰². W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Lwówek Śląski

Niemiecka nazwa miejscowości: Löwenberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Hochberg Brauerei AG³⁰³.

Dane BWV: nr rejestru V 244-018. Jako datę założenia podano 1871 rok (z adnotacją: A.G. seit 1921). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zaciernofiltracyjną o poj. 80,74 hl i kotłem warzelnym o poj. 119 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1072 hl, naczyń leżakowych zaś 3165 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 30 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 75 150 hl, fermentacji 48 520 hl, leżakowni 26 881 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1871 roku – zapewne rok budowy nowoczesnego zakładu) i górnej fermentacji (Einfachbier 5,6%, Karamel 11,4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. W browarze zainstalowano urządzenia chłodzące. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 450 ton sło³⁰⁴.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów...” z lipca 1946 roku zapisano: Budynki browaru zewnątrz i wewnątrz bardzo dobre. Urządzenia browaru nowoczesne. Browar posiada sztuczne chłodzenie. Leżakownię browaru można powiększyć – są odpowiednie ku temu pomieszczenia. Roczna zdolność produkcyjna browaru 15 000 hl piwa. Browar utrzymany w bardzo dobrym porządku i czysto, lecz piwo nie jest klarowne i [jest] nietrwałe, co wskazuje na infekcję, prawdopodobnie w przewodach browaru. Po drugiej stronie ulicy posiada browar własną słodownię dobrze urządzoną.

301 Friedrich 2001, s. 89.

302 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 464.

303 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 493.

304 Dane z 21 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Hochberg Brauerei A.G.

Produkcja słodowni na własne potrzeby³⁰⁵. W protokole z lipca 1953 roku za budowę zakładu scharakteryzowano następująco: Budynek przejmowanego przedsiębiorstwa, a mianowicie: budynek główny produkcji browaru 10% zużyty, zniszczeń wojennych nie stwierdzono. Budynek słodowni – 10% zużyty, zniszczeń wojennych nie stwierdzono. Budynek administracyjny – 25% zużyty, zniszczeń wojennych nie stwierdzono. (...) Całość przedsiębiorstwa stanowi czynny browar, położony w miejscowości Lwówek Śląski. Następnie opisano budynek główny produkcji mieszczący kotłownię, halę maszyn, warzelnię, fermentację, leżakownię, obciąż beczkowy i butelkowy, warsztaty mechaniczne, magazyny, urządzenia socjalne i mieszkania. Całość murowana, kryta papą, podpiwniczona, [z] instalacją elektryczną i wodociagową. (...) Przy budynku głównym mieści się stacja benzynowa, która jest użytkowana przez tut. zakłady, poj. zbiornika 1500 litrów³⁰⁶. W browarze pozostał nienaruszony zestaw maszyn i urządzeń, w tym urządzenia warzelne z nyskich zakładów Weigelwerke AG³⁰⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: pierwsi przedstawiciele GO KERM na powiat lwówecki dotarli na miejsce 26 maja 1945 roku. Położony w centrum miasta browar natychmiast zwrócił ich uwagę. 15 czerwca sporządzono kartę zakładu, w której podano wartość bilansową z roku 1940/41 w wysokości 660 655,91 RM i stan zatrudnienia w liczbie 46 pracowników³⁰⁸. Browar został objęty zarządem państwowym i w dniu 11 lipca 1945 roku przekazano go pod opiekę CZPP-S we Wrocławiu. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 10 w Lwówku”³⁰⁹. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)³¹⁰. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 17 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 17 sierpnia 1951 roku³¹¹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 25 lipca 1953 roku w Lwówku Śląskim wg stanu przedsiębiorstwa na dzień 5.II.1946 r., w obecności kierownika browaru Stefana Spiża (zdający) i Mieczysława Skórki, przedstawiciela Jeleniogórskich ZP-S, które wyznaczono do prze-

305 Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 7 i 8.

306 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5593, k. 4.

307 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 15.

308 Dane spisano niewątpliwie z zachowanych dokumentów; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 255, k. 48.

309 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 7-30.

310 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

311 MP nr 95 z dn. 22 listopada 1951 roku, poz. 1331, lp. 13.

jęcia tego przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 13 października 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³¹².

Uwagi: w okresie II wojny światowej z powodzeniem kontynuowano produkcję piwa. Było to oczywiście piwo o obniżonej zawartości ekstraktu. W tym okresie pracę w tut. browarze znaleźli m.in. Polacy i Ukraińcy, szczególnie w dziale transportu i sprzedaży. Pierwsi robotnicy ci przybyli tu w roku 1942 i pracowali do końca, tj. do lutego 1945 r.; spora ilość przymusowych robotników przybyła w r. 1944, po upadku Powstania Warszawskiego. W lipcu/sierpniu 1943 roku wewnętrzny dziedziniec browaru wybrukowany został przez francuskich jeńców wojennych. Miasto zostało zajęte przez wojska sowieckie wczesnym rankiem 16 lutego 1945 roku. Do opuszczonego browaru weszli żołnierze radzieccy. Ci, którzy weszli jako pierwsi, piwa napili się ponad miarę i potrzeby, po czym wypuścili z tanków pozostałe w nich zapasy zalewając nim piwnicę³¹³. W marcu zaczęła organizować się polska administracja. W raporcie GO KERM z 16 maja 1945 roku czytamy: Browar zajmuje plac o powierzchni około 8000 m [kw.] wyłożony kostką, otoczony murem, wewnątrz trzy budynki fabryczne. Główny budynek wysokości na 3 piętra znajduje się pośrodku placu, dwa pozostałe po bokach, wszystkie w dobrym stanie. W środkowym budynku są zainstalowane właściwe urządzenia fabryczne, a mianowicie: 2 kotły do rozrabiania brzożki i warzenia piwa na 119 i 80,74 hl, 2 filtry bateryjne, 5 kadzi fermentacyjnych, młyn i skład słoðu, maszyna chłodnicza, a w piwnicach stoją zbiorniki emaliowane do wtórnej fermentacji. Browar posiada własną elektrownię o napędzie parowym. Maszyna parowa tłokowa o mocy 140 KM porusza dynamo 80 Kw. Cały napęd browaru jest elektryczny i korzysta z prądu elektrowni okręgowej, gdyż własna elektrownia jest za słaba i właściwie ma za zadanie zabezpieczenie ruchu na wypadek braku prądu. W fabryce jest zainstalowanych 55 motorów od 0,73 do 5 KM, tych ostatnich najwięcej. Poza murem po drugiej stronie ulicy znajduje się słoðownia, z której za pomocą puszczonej górą rury przesyła się słoð do młyna, względnie na skład. Słoðownia jest strasznie zanieczyszczona i splądrowana, ponieważ Rosjanie jej nie ochraniaли i używali na rzeźnię itp. Obecnie się ją oczyszcza. Dział wyrobu lemoniad jest w skrzydle głównego gmachu obecnie zajęty przez wojsko sowieckie na łaźnię. Ponieważ browar jest od przeszło 3 miesięcy nieczynny oprócz elektrowni, więc wszystkie maszyny i zbiorniki trzeba oczyścić i sprawdzić ich działanie, co zostało częściowo dokonane. Prawie nieruszona jest jeszcze słoðownia. Kotły do warzenia i filtry oczyszczone, instalacja elektryczna

312 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5593, k. 2-12.

313 Braniewski 2009, s. 22-24.

i chłodzenie doprowadzone do porządku i sprawdzono. Próby wypadły zadowalająco. Obecnie można by już od tygodnia rozpocząć produkcję, gdyby nie brak filtrów i drożdży, po które trzeba jechać do Zgorzelca, a nie ma czym, gdyż nie mamy samochodu ani benzyny, więc czekamy i nie możemy przystąpić do produkcji. Tymczasem w dalszym ciągu doprowadzamy do porządku aparaty i pomieszczenia. Obecnie pracuje 10 osób – Niemców. Przy pełnym ruchu trzeba około 40 osób, w tym wykwalifikowanego piwowara i elektromontera. W składzie znajduje się około 25 ton słodu, co wystarcza na miesięczną produkcję, 500 kg chmielu, 1300 kg smoły browarnianej, 350 kg cukru skrobiowego. Zapasy węgla wynoszą około 40 ton. Przy wejściu do głównego budynku fabrycznego stoi posterunek straży przemysłowej, przy wejściu do fabryki posterunek sowiecki³¹⁴. Zakład został objęty przez TZP i w dniu 11 lipca przekazany Zjednoczeniu. Sporny pozostaje moment wznowienia produkcji. Z analizy dokumentów (zestawienie stanów magazynowych w maju i lipcu) wynika, że mogło to nastąpić jeszcze w lipcu 1945 roku, przed formalnym objęciem zakładu przez Zjednoczenie³¹⁵. Z informacji zapisanej w kwietniu 1947 roku wynika natomiast, że zakład uruchomiono dopiero 1 listopada 1945 roku. Kierownikiem był wówczas Władysław Smyczyński. Roczną zdolność produkcyjną oceniono na 30 tys. hl. W 1946 roku przeciętna miesięczna produkcja piwa wynosiła 1284 hl (ponad 15 tys. hl rocznie) i blisko 10 ton słodu (115-120 ton rocznie)³¹⁶. W 1947 roku wyprodukowano niemal 14 tys. hl piwa, w dwa lata później wynik ten podwojono. W 1950 roku znacząco przekroczono 35 tys. hl. W połowie lat pięćdziesiątych produkcja przejściowo obniżyła się (nawet do 21 tys. hl w 1955 roku). Z posiadanych informacji wynika, że w tym okresie produkowano piwo jasne lekkie (początkowo o ekstrakcie 7, a następnie 9%), ciemne oraz pełne (zapewne jasne, o zawartości 12% ekstraktu). W sprawozdaniach statystycznych podawano niestety produkcję łączną (zob. tab. 53)³¹⁷. Piwo rozprowadzano poprzez PHP w Jeleniej Górze, a w późniejszym okresie również przez PHP w Warszawie, Gdańsku, Zabrze, Bytomiu, Poznaniu i Szczecinie³¹⁸.

314 Raport sporządziła inż. Skorupska, członek GO KERM dla spraw przemysłu chemicznego (sic!); AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 255, k. 76-77.

315 Pomiędzy majem a lipcem zniknęły zapasy słodu, zapasy węgla zaś skurczyły się o połowę.

316 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6.

317 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14279, k. 24; sygn. 14280, nlb.

318 Tamże, sygn. 14280, nlb.

Tab. 53 – produkcja piwa w browarze w Lwówku Śląskim w latach 1947 i 1949-1955, w hektolitrach.

1947	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
13 600,00	26 625,00	35 441,00	33 051,00	33 228,00	36 215,00	27 992,00	21 002,00

W jęczmień zaopatrywano się w Państwowych Zakładach Zbożowych z Wrocławia. Rosnąca produkcja słodu nie zaspokajała całości zapotrzebowania browaru, w związku z czym pewne ilości tego surowca sprowadzano z browarów w Namysłowie i Brzegu (słód żytni)³¹⁹. Około 1953 roku zakład osiągnął w tym zakresie samowystarczalność (zob. tab. 54).

Tab. 54 – produkcja słodu w browarze w Lwówku Śląskim w latach 1947 i 1949-1955, w tonach.

1947	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
236,40	388,60	360,00	529,00	179,9	531,9	568,4	597,8

W 1945 roku zakład zatrudniał 63 pracowników (przy zapotrzebowaniu 80 osób na jedną zmianę)³²⁰. Poszukiwano byłych pracowników zakładu, resztę zwierzbowano wśród Polaków. Na przełomie roku 1945/46 Niemcy zajmowali stanowiska: „1 Braumeister (mistrz browarny), 1 brygadzysta na butelkowni, 1 magazynier, 2 w piwnicy, 1 na fermentacji, 3 na warzelni, 1 palacz, 1 maszynista plus 1 do obsługi parowego agregatu 110V, 3 na warsztatach i kilku na słodowni. Razem szacowano Niemców na około 20-stu, a łącznie załogę na około 40-stu pracowników”³²¹. W 1946 roku zakład zatrudniał 73 pracowników (w tym 12 Niemców)³²². Zbliżony stan zatrudnienia utrzymywał się w kolejnych latach (zob. tab. 55)³²³, rzecz jasna Niemcy zostali zastąpieni przez polskich pracowników.

Tab. 55 – stan zatrudnienia w browarze w Lwówku Śląskim w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1947	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pracowników ogółem	63	67	60	48	48	55	56
W tym przy produkcji	46	41	44	41	42	49	49

319 Tamże, sygn. 14279, k. 30-31.

320 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107.

321 Braniewski 2009, s. 24.

322 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6.

323 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66; AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14279, k. 5; sygn. 14280, nlb.

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Jeleniogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze z siedzibą przy browarze w Lwówku Śląskim (ul. Traugutta 10). W skład przedsiębiorstwa weszły browary w Lwówku Śląskim, Miedziance, hurtownie piwa w Jeleniej Górze (dwie) i Świeradowie-Zdroju oraz nieczynne browary w Gryfowie Śląskim, Jeleniej Górze i Bolesławcu³²⁴. W latach 1956-1958 wymieniono drewniane kadzie i kufy na zbiorniki stalowe. W 1971 r. zainstalowano linię rozlewniczą o wydajności 6-9 tys. butelek/godz. W 1975 r. zmodernizowano urządzenia chłodnicze, a w końcu 1976 r. zakończono modernizację warzelni, instalując nowe urządzenia o zasypie 1500 kg. W 1950 roku wyprodukowano 27 tys. hl piwa i 300 ton sło-
du. W latach sześćdziesiątych produkcja przekroczyła 50 tys. hl, by wkrótce osiągnąć niemal 80 tys. produkcji rocznej. W tym czasie zatrudnienie wynosiło od 103 do 110 pracowników³²⁵. Z końcem roku 1988 Minister Rolnictwa, Leśnictwa i Gospodarki Żywnościowej przekazał Wojewodzie Jeleniogórskiemu uprawnienia i obowiązki organu założycielskiego w stosunku do ZP w Lwówku Śląskim. (...) Ciężka sytuacja na rynku, spore zadłużenie browaru sprawiły, że 3 lipca 1995 roku otwarte zostało postępowanie układowe pomiędzy Lwóweckimi Zakładami piwowarskimi a wierzycielami. 14 lipca tegoż roku aktem notarialnym przedsiębiorstwo przekształcone zostało w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa, pod nową nazwą – Browary Karkonoskie S.A. z siedzibą w Lwówku Śląskim. Wkrótce podpisano korzystny dla zakładu układ z wierzycielami. W skład przedsiębiorstwa wchodziły: browar i słodownia w Lwówku Śląskim, browar w Legnicy, słodownia i browar w Chojnowie, słodownia w Ciechanowicach oraz zakład transportowy. Wkrótce browar i słodownię w Chojnowie sprzedano, browar w Legnicy i słodownię w Ciechanowicach zaś unieruchomiono. W dniu 16 września 1998 roku ogłoszono upadłość niedawno powstałego przedsiębiorstwa. Wprowadzony syndyk utrzymał jednak produkcję piwa i doprowadził do sprzedaży zakładu. 1 maja 1999 roku właścicielem został Wolfgang Bauer. Produkowano wówczas piwo znakomitej jakości. Zdobyło ono wiele nagród na przeglądach i festiwalach w kraju i za granicą. Pomimo wzrastającej sprzedaży 24 września 2007 roku Sąd Gospodarczy w Jeleniej Górze ogłosił upadłość zakładu³²⁶. Nieczynny zakład wystawiono na sprzedaż. W 2008 roku jego zakupem

324 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

325 Kronika 1995, s. 86.

326 Braniewski 2009, s. 26-30.

na cele muzealne zainteresowały się władze województwa dolnośląskiego, a wznowieniem produkcji spółka Browar Ciechan. W styczniu 2009 roku zostało zawarte porozumienie, na mocy którego spółka Browar Ciechan zobowiązała się wznowić produkcję piwa w Lwówku Śląskim, a Urząd Marszałkowski utworzyć przy zakładzie piwowarskim Muzeum Dolnośląskiego Browarnictwa. W marcu 2009 roku właściciel spółki zakupił browar w Lwówku Śląskim. W zakładzie przeprowadzono szeroko zakrojone prace remontowe oraz modernizację, wymieniono niektóre urządzenia. W maju 2010 browar wznowił produkcję piwa. W październiku 2018 roku browar został wydzierżawiony wrocławskiemu browarowi kontraktowemu Doctor Brew, który kontynuuje produkcję piwa³²⁷.

Malczyce

Niemiecka nazwa miejscowości: Maltsch.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Emma Gottsche.

Uwagi: tradycje piwowarskie sięgają połowy XIX wieku, kiedy to w Malczycach odnotowano browar należący do Wilhelma Töppicha. W 1907 roku w źródłach pojawia się Martin Gottsche. Ostatnią właścicielką była Emma Gottsche. Produkcję wygaszono przed 1938 rokiem. Browar został odnotowany jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku³²⁸. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Małomice (Malenice)

Niemiecka nazwa miejscowości: Mallnitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Robert Vogt, Mühlstr. 2a³²⁹.

Dane BWV: nr rejestru I 144-032. Jako datę założenia podano 1898 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 27,21 hl i kotłem warzelnym o poj. 10,87 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 200 hl, naczyń leżakowych zaś 1000 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 18 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 10 600 hl, fermentacji 9 tys. hl, leżakowni 8493 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe. Do chłodzenia wykorzystywano lód naturalny. Zakład nie posiadał własnej słodowni³³⁰.

327 <https://www.browarlwowek.pl/>, 5 IX 2022.

328 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 472.

329 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 518.

330 Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei Robert Vogt, Mühlstr. 2a (niedatowane).

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole przekazania z 25 listopada 1952 roku zaznaczono, że zabudowa składa się z budynku nieczynnego browaru, szopy murowanej, garażu i budynku mieszkalnego, znajdujących się na posesji o pow. 1004 m kw. przy ul. Szkolnej 2. Wszystkie budynki o materiale ścian zewnętrznych – mur o jednej kondygnacji, budynek pofabryczny i gospodarczy nadaje się na magazyny po wyremontowaniu, budynek mieszkalny [niezasiedlony] potrzebuje kapitalnego remontu, cały obiekt niewykorzystany³³¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)³³². Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku³³³. Dokumentów związanych z przeprowadzonym procesem nie udało się odnaleźć³³⁴.

Uwagi: nie przewidywano uruchomienia browaru, figurował w spisie zakładów nieczynnych jeszcze pod koniec 1950 roku³³⁵. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku stał się częścią Zielonogórskich ZP-S³³⁶. W strukturach tego przedsiębiorstwa nieruchomość pozostawała do 25 listopada 1952 roku. Wówczas to została przekazana na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Małomicach. Stało się tak na podstawie par. 1 uchwały Prezydium Rządu z dnia 8 marca 1952 r. w sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników (...) oraz zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego z dnia 1.X.1952 r. Do protokołu dołączono opis maszyn i urządzeń znajdujących się w browarze (nie zachował się), bez określenia żadnych warunków co do ich losu (zapewne większość nadawała się do zezłomowania)³³⁷.

331 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 36, k. 3.

332 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

333 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 437.

334 Co ciekawe, w protokole przekazania z 25 listopada 1952 roku zaznaczono, że nieruchomość jest własnością Skarbu Państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku (*O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej*) oraz majątkiem opuszczonym w rozumieniu stosownego dekretu, nie odwołując się do żadnego orzeczenia ministerialnego; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 36, k. 2.

335 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

336 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

337 Tamże, sygn. 36, k. 3; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 240, 302, 306.

Miedzianka (Miedziana Góra)

Niemiecka nazwa miejscowości: Kupferberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Georg Fnanzky Kupferberger Brauhaus (też: Kupferberger Brauhaus, Inh. Gg. Franzky)³³⁸.

Dane BWV: nr rejestru II 244-015. Jako datę założenia podano 1419 rok³³⁹. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 44,55 hl i kotłem warzelnym o poj. 50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 250 hl, naczyń leżakowych zaś 1400 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10-15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 31 590 hl, fermentacji 11 320 hl, leżakowni 11 890 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1880 roku³⁴⁰) i górnej fermentacji (Malzbier bez cukru 7%, Ein-fachbier 3,7-3,8% ekstraktu, od 1842 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 150 ton słodu³⁴¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole zdawczo-odbiorczym z 29 lutego 1951 roku browar, wraz z przyległym majątkiem, opisano następująco: browar położony w Miedziance pow. J. Góra o zdolności produkcyjnej 9000 hl wraz ze wszystkimi przyległymi do przedsiębiorstwa parcelami (...). Całość przejmowanego obszaru należąca do przedsiębiorstwa wynosi 8 ha 14 a 90 m kw. wraz z budynkami wyszczególnionymi w załączonych wyciągach księgi wieczystej. Budynki przejmowane przedsiębiorstwa, a mianowicie: budynek browaru 20% zużyty, zniszczeń wojennych nie stwierdzono. Budynek mieszkalny 20% zużyty, zniszczeń wojennych nie stwierdzono. Całość przedsiębiorstwa stanowi czynny browar położony w miejscowości Miedzianka pow. Jelenia Góra w okolicy górskiej osiedla Miedzianka, oddalonej od stacji kolejowej Janowice Wielkie o 2 km. W skład przedsiębiorstwa wchodzi następujące nieruchomości położone na parceli 417/243 na w/w parcelach [pominięto]. 1. Maszynownia, warzelnia, słodownia, magazyn zbożowy – całość murowana, kryta papą, instalacja elektryczna i wodociągowa nie zniszczona przez działania wojenne, rozmiary: 28 × 30 × 15 – 12 600 m sześć. 2. Piwnice, fermentownia, obciąż beczkowy, magazyn materiałów i lodownia

338 Historia browaru zob.: Springer 2011; Szczerepa 2021, s. 113-128. Tradycja od około 1500 roku. Od 1842 roku w rękach rodziny Franzky. W 1942 roku piwowarem był Ernst Neubauer. Do zakładu należało gospodarstwo rolne o powierzchni 8 ha; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 452.

339 Zakład kontynuował tradycję piwowarstwa miejskiego. W 1812 roku przy drodze do Janowic nowy browar miejski. W 1942 roku zakupił go pierwszy przedstawiciel rodu Franckych. W rękach tej rodziny browar pozostawał do 1945 roku, a więc 103 lata; Szczerepa 2021, s. 113.

340 Znaczący remont browaru, wraz z przystosowaniem do fermentacji dolnej, rozpoczęto w 1876 roku od zamontowania maszyny parowej; tamże.

341 Dane z 30 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Kupferberger Brauhaus, Inh. Gg. Franzky.

całość murowana, kryta papą, instalacje elektryczna i wodociągowa nie zniszczona przez działania wojenne, rozmiary: $25 \times 30 \times 14 - 10\ 500\text{ m sześć}$. 3. Wjazd i dach nad podwórzem, ściana murowana kryta papą, instalacja elektryczna i wodociągowa nie zniszczona przez działania wojenne, rozmiary: $16 \times 9 \times 5 - 720\text{ m sześć}$. 4. Willa (dom mieszkalny) – murowany (...). 5. Budynek, dom mieszkalny gospodarczy (...). 6. Szopa murowana (...). Łączna powierzchnia pod zabudowaniami 9797 m kw. Budynki o łącznej kubaturze 12 964 m sześć. Na wyposażeniu browaru znajdowały się m.in.: kocioł zacierno-warzelny Weigel z blachy żel. z dnem wklęsłym (półkolistym). Z blachy miedzianej z mieszałem z kołami zębatymi (...), kadź zacierno-filtracyjna f. Weigel poj. 41,5 hl z blachy żel. z dnem płaskim z sitami ciętymi mosiężnymi i mieszałem, baterię 4 kranów mosiężnych i korytkiem miedzianym (...) zakryta kopułą z parnikiem. Wymieniono też kocioł i maszynę parową (firmy Weigel), pompy, motory elektryczne, kocioł do wody, kompresor, aparat chłodniczy (miedziany falisty dł. 2600 mm, wys. 2000 mm) i miedzianą tacę chłodniczą.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: informacje dotyczące pierwszego okresu nie zachowały się³⁴². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), jako czynny browar należący do „Społem”³⁴³. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku³⁴⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 23 lutego 1951 roku w Miedziance³⁴⁵, w obecności kierownika browaru Mieczysława Gajdy (zdający) i przedstawicieli Jeleniogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych. Został on zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 19 stycznia 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁴⁶.

342 Możemy podejrzewać, że browar został zajęty przez wojsko sowieckie, a następnie przekazany delegatowi GO KERM. Zapewne we wrześniu (lub październiku) 1945 roku trafił w ręce Zjednoczenia Przemysłu Spożywczego na Rejon Dolnośląski, które oddało go w użytkowanie Spółdzielni „Społem” (podobnie jak browary w Nowej Rudzie i Brzegu).

343 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

344 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 167.

345 Na dokumencie figuruje data: 29 lutego 1951, skorygowana w późniejszych dokumentach na 23 lutego 1951 (rok 1951 nie był przestępny – popełniono więc oczywisty błąd pisarski).

346 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5622, k. 2.

Uwagi: według niepełnych informacji browar został uruchomiony przez „Społem” Związek Gospodarczy Spółdzielni RP i do momentu przekazania na rzecz Jeleniogórskich ZP-S był prowadzony przez tę instytucję (i jej prawnych następców). Najstarszym zachowanym dokumentem jest protokół zdawczo-odbiorczy, spisany 2 listopada 1945 roku pomiędzy Zjednoczeniem Przemysłu Spożywczego (podmiot zdający) a Spółdzielnią „Społem” (podmiot przejmujący). Spółdzielnia, przejmując browar, stała się właścicielem 12 500 kg jęczmienia w kielkowaniu [!], 300 kg odpadków jęczmieniowych [zapewne ze słodowania], 300 kg owsa, 37 kg kielków, 114 kg chmielu. W tankach znajdowało się 8652 litry piwa 9%. Na stanie był też zapas 100 antałów [beczek], 5000 butelek, 300 drewnianych skrzynek na piwo. Nowi nabywcy przejęli też 2 konie, wóz i platformę. W browarze znajdowały się też 4 pasy transmisyjne z fabryki papieru w Janowicach Wielkich [własne musiały zostać wywiezione przez wojsko]³⁴⁷. Przytoczony cytat dowodzi, że produkcję w browarze uruchomiono co najmniej dwa miesiące wcześniej (sierpień – wrzesień), o czym świadczy nie tylko zapas piwa, ale trwający proces słodowania czy pożyczanie pasów pędnych z innego zakładu. Formalna umowa dzierżawy została podpisana jeszcze w 1945 roku. Związek Gospodarczy Spółdzielni RP „Społem” w Warszawie wydierżawił browar od Głównego Urzędu Likwidacyjnego³⁴⁸. Umowę zawarto na okres 5 lat, do 20 listopada 1950 roku³⁴⁹. Jak wykazano wyżej, umowa usankcjonowała stan faktyczny. Nie było w tym nic nadzwyczajnego – podobną ścieżkę przeszedł browar w Nowej Rudzie. W 1946 roku zakład zatrudniał 21-22 pracowników (w tym 3 Niemców)³⁵⁰. Niestety, wysokości produkcji w tym okresie nie znamy. Z ankiety z lutego 1947 roku dowiadujemy się, że zakład zatrudniał 22 pracowników (7 umysłowych, 12 robotników Polaków i 3 robotników Niemców). Jęczmień nabywa browar u okolicznych rolników. Chmiel oraz materiały pomocnicze otrzymuje za pośrednictwem Centrali w Łodzi lub Okręgu „Społem” we Wrocławiu. (...) Oddalenie browaru od stacji kolejowej oraz trudna droga z Janowic pod górę mają wpływ na normalne funkcjonowanie browaru, zwłaszcza w miesiącach zimowych. Sprawę tę można załatwić przez posiadanie przez browar własnego taboru konnego i mechanicznego. Obecnie browar posiada 1 parę koni i stara się o samochód ciężarowy do rozwoju piwa. Kierownikiem browaru był w tym okresie Piotr Brewiński³⁵¹. Wszystkie umowy na dzierżawę

347 Szczerepa 2021, s. 118-119.

348 Zapewne chodzi o Tymczasowy Zarząd Państwowy. Główny Urząd Likwidacyjny powstał na podstawie dekretu z 8 marca 1946 roku.

349 Szczerepa 2021, s. 120.

350 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 5.

351 Tamże, k. 20.

browarów z sektorem spółdzielczym rozwiązano przedwcześnie, na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu i Handlu z 17 marca 1949 roku³⁵². W dniu 31 marca 1949 roku sporządzono niezbędne spisy i bilanse, by z dniem 1 kwietnia przekazać browar w ręce CZPPF we Wrocławiu³⁵³. W tym okresie Spółdzielnia „Społem” oddała wszystkie dzierżawione na terenie dolnośląskim browary, w tym na rzecz wrocławskiego oddziału CZPPF zakład w Brzegu i słodownię w Chojnowie³⁵⁴. 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Miedziance znalazł się w strukturach Jeleniogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych³⁵⁵. W wyniku późniejszych przekształceń zakład kilkakrotnie zmieniał przynależność organizacyjną³⁵⁶. W latach pięćdziesiątych pojawiły się problemy z wodą, co było związane z działalnością pobliskich kopalń³⁵⁷. Browar był obecny jedynie na rynku lokalnym, produkując wyłącznie piwo jasne o ekstrakcie 9% (w początkowym okresie) i 12%. Produkcja oscylowała wokół 6-8 tys. hl. Prowadzono jedynie bieżące remonty budynków i urządzeń. Zakład wciąż zatrudniał 19-21 osób. Decyzję o zaprzestaniu produkcji podjęto w 1972 roku³⁵⁸.

Mirsk

Niemiecka nazwa miejscowości: Friedeberg (Fiedeberg a. Queis/Isergebirge).

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Max Fülll, Inh. Kurt Fülll, Flinsberger Str. 9³⁵⁹.

Dane BWV: nr rejestru I 144-020. Jako datę założenia podano 1920 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 19,95 hl i kotłem warzelnym o poj. 15,92 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 30,77 hl, naczyń leżakowych zakład nie posiadał. Zdolność pro-

352 Zarządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 17 marca 1949 roku „W sprawie przekazania niektórych zakładów przemysłowych z sektora państwowego sektorowi spółdzielczemu i z sektora spółdzielczego sektorowi państwowemu”; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 25, k. 27.

353 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 787.

354 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5493, k. 3-4.

355 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

356 Np. od 1 lipca 1970 roku podlegał Legnickim ZP-S; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 788.

357 Szczerepa 2021, s. 121-122.

358 Kronika 1995, s. 91.

359 W 1939 roku zakład zatrudniał 3 pracowników i wytwarzał około 400 hl piwa rocznie; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 240.

dukcyjną zakładu oceniano na 1000 hl (normatywna przepustowość: warzelni 9900 hl, fermentacji 1300 hl). Produkcję browarniczą rozpoczęto w 1928 roku. Browar wyrabiał wyłącznie piwa górnej fermentacji (Malzbier 11,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1920 roku) i nie posiadał własnej słodowni³⁶⁰.

Uwagi: browar zakończył produkcję w 1938 lub 1939 roku³⁶¹. W dokumentach powojennych nie odnaleziono o nim żadnej wzmianki.

Mosty

Niemiecka nazwa miejscowości: Birkfäre (Wendisch-Musta, Birkfäre über Muskau).

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Kurt Graf³⁶².

Dane BWV: nr rejestru I 144-001. Jako datę założenia podano 1907 rok. Warzelnia zasadniczo składała się z jednego naczynia o poj. 34,65 hl (normatywna przepustowość: 21 800 hl). Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 8 tys. hl. Browar nie posiadał kadzi fermentacyjnych i naczyń leżakowych, bowiem produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 4%, Vollbier 11% ekstraktu³⁶³). Zakład nie posiadał własnej słodowni³⁶⁴.

Uwagi: 20 stycznia 1945 roku wieś została zaminowana przez Wehrmacht, dzień później zaś wszystkie budynki zostały wysadzone. Zniszczono również przeprawę przez Nysę. Po wojnie miejscowość nie została odbudowana. Należy przypuszczać więc, że browar został całkowicie zniszczony.

Namysłów

Niemiecka nazwa miejscowości: Namslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Haselbach Namslau GmbH, Breslau 1, Bischofstrasse 12/13 (siedziba firmy)³⁶⁵.

360 Dane z 25 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Max Fürll.

361 Friedrich 2001, s. 97; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 240.

362 Też: *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 98.

363 Przy opisie fermentacji i leżakowni dodano: Nur Einfachbier Brauerei (Jungbier).

364 Dane z 16 sierpnia 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Kurt Graf.

365 Od 1861 roku w posiadaniu rodziny Haselbachów. W 1942 właścicielami byli Albrecht i Werner Haselbachowie. Głównym piwowarem był Miehlung, słodownikiem zaś Brunner; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 576.

Dane BWV: nr rejestru VII 244-021. Jako datę założenia podano 1863 rok (z adnotacją: *im Familien Braurechte seit 1321*). Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 96,13 hl, kadzią filtracyjną o poj. 150,83 hl, kotłem zaciernym o poj. 82 hl i kotłem warzelnym o poj. 219 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 5 tys. hl, naczyń leżakowych zaś 25 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 120 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 222 840 hl, fermentacji 226 300 hl, leżakowni 212 332 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramelmalzbier 12,5%, Weizenmalzbier 12,5%, Süßbier 3,5%, Glukosenbier 11% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1900 roku). Zakład był zaopatrzony w system sztucznego chłodzenia. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 2000 ton słodu³⁶⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z lipca 1946 roku przedstawiono następującą charakterystykę zakładu: Budynki browaru w bardzo dobrym stanie. Zdolność produkcyjna roczna +/- 80 000 hl piwa. Budynków i urządzeń posiada browar ten w nadmiernej ilości, co utrudnia pracę i powiększa koszt eksploatacji. Obecna załoga liczy 85 osób. Warzelnię browaru wybudowano po drugiej stronie ulicy w odległości kilkuset metrów od fermentacji, co utrudnia utrzymanie w czystości przewodów piwnych. Butelkownia, a szczególnie hala maszyn nadmiernie rozbudowane. Kompresory do chłodzenia pracują na CO₂, co jest kosztowne w eksploatacji i wymaga kosztownego środka do smarowania (gliceryny obecnie trudnej do otrzymania). Browar posiada nowoczesne maszyny bednarskie do wyrobu beczek piwnych. Bednarnię uruchomiło Zjednoczenie: pracuje w niej 8 ludzi, obecna wydajność beczek: około 40 sztuk tygodniowo, przy kompletnej mechanizacji produkcji i jest za mała. Przy browarze po drugiej stronie ulicy znajdują się dwie duże słodownie. Pełna wydajność słodowni +/- 2500 ton rocznie. Jedna ze słodowni była w zimowym sezonie czynną, drugą należy przygotować do produkcji. W tej drugiej słodowni władze niemieckie produkowały podczas wojny sprzęt radiowy i w tym celu porozmieszczały różne ściany grodzące klepiska i pomieszczenia słodowni. Należy wszystkie przywrócić do pierwotnego stanu i ponaglić odnośne kompetentne władze, aby zabrały resztki półgotowego sprzętu radiowego i maszyn je produkujących, które jeszcze pozostały. W browarze otwarto rozlewnię piwa browaru Nr. 1 we Wrocławiu i w pierwszej połowie miesiąca lipca wznowiono własną produkcję. W odległości około jednego kilometra w budynku łącznie z płatkarnią kartoflaną browar posiada (przy bocznicy) składy jęczmienia z maszynami do czyszczenia, moim zdaniem, należałoby przenieść [je] na słodownię browaru,

366 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Haselbach Namslau GmbH.

a wagony z jęczmieniem rozładować na stacji towarowej położonej tuż przy browarze³⁶⁷. Opis ten uzupełniają dane zawarte w protokole z sierpnia 1950 roku: Przedsiębiorstwo przejmowane obejmuje browar o zdolności produkcyjnej 130 000 hl piwa rocznie, słodownię o rocznej zdolności produkcyjnej 1800 ton słodu oraz wytwórnię wód gazowanych. Odległość browaru od stacji kolejowej wynosi 300 m, słodownia położona jest obok stacji kolejowej [i jest] oddalona o 600 m od browaru. Browar położony jest w północno-zachodniej części miasta przy szosie głównej Namysłów – Wrocław, która przecina zakład na dwie części (rurociągi przechodzą nad drogą/szosa). Magazyn na jęczmień i czyszczarnia jęczmienia odległe od browaru o 600-700 m. Magazyn jęczmienia posiada własną bocznice kolejową. Zabudowania browaru są rozległe w wysokim stopniu zużycia i nie odpowiadają wymaganiom poważnie zwiększonej produkcji [w przyszłości]. Browar posiada 7 budynków fabrycznych i 12 oddzielnych budynków mieszkalnych o łącznej kubaturze 199 027 m sześć. (...) Maszyny i urządzenia produkcyjne są przestarzałe i o średnim stopniu zużycia³⁶⁸.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar został zajęty przez władze wojskowe i w dniu 7 sierpnia 1945 roku przekazany protokolarnie stronie polskiej³⁶⁹. Znalazł się w „Spisie przedsiębiorstw przejętych od władz sowieckich” (poz. 3), sporządzonym przez przedstawiciela GO KERM w sierpniu 1945 roku³⁷⁰. Brak informacji o przejęciu zakładu przez TZP bądź przekazaniu na rzecz struktur piwowarskich, co wynika z luki źródłowej. W ostatnim kwartale 1945 roku browar został wykazany przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrze, zapewne w związku z objęciem przez tę agendę rejonu kłódzkiego. W wykazie znalazł się również nieczynny zakład w Ząbkowicach Śląskich i browar w Stoszowicach³⁷¹. W wyniku ostatecznego rozgraniczenia zakłady te pozostawiono do dyspozycji oddziału wrocławskiego (zapewne od 1 stycznia 1946 roku)³⁷². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument

367 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 4.

368 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5305, k. 4.

369 Zachował się oryginalny protokół, sporządzony w języku rosyjskim.

370 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 315, k. 1, 7-9.

371 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrze (protoplasta PZPF Zabrze); AAN, Ministerstwo Aproprowiacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

372 Tamże, sygn. 281, k. 66-67.

sporządzony około poł. 1946 roku)³⁷³. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku³⁷⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 11 sierpnia 1950 roku w Namysłowie, z udziałem komisji zdającej w składzie: Mieczysław Nowak, Jakub Motek i Józef Grześków, oraz kierownika Browaru w Namysłowie Włodzimierza Dobrotwira, występującego jako *przejmujący z udziałem przedstawiciela POP PZPR i przedstawiciela Rady Zakładowej – wszyscy upoważnieni do podpisania tego aktu przez Namysłowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze*. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 6 marca 1954 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁷⁵.

Uwagi: browar został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu i oznaczony jako Państwowy Browar nr 3 (zapewne już w 1945 roku, z czasowym wyłączeniem na rzecz Zjednoczenia w Zabrze – zob. wyżej). Zniszczeń wojennych nie było, jednak browar wymagał poważnego remontu tak budynków, jak i urządzeń. Ponadto przeróbek wymagała tzw. nowa słodownia, w której w czasie wojny prowadzono produkcję wojskową. Browar i tzw. starą słodownię uruchomiono w czerwcu 1946 roku, tzw. nową słodownię w 1947 roku³⁷⁶. Inne źródła podają, że produkcję uruchomiono już w listopadzie 1945 roku – ta wersja wydaje się najbardziej prawdopodobna³⁷⁷. W 1946 roku przeciętna miesięczna produkcja wynosiła 864 hl piwa (10 368 hl rocznie), 215 kwintali siodu (2580 kwintali rocznie) i 3500 litrów lemoniady (42 tys. litrów rocznie)³⁷⁸.

Tab. 56 – produkcja piwa w browarze w Namysłowie w latach 1947 i 1949-1951, w hektolitrach.

	1947	1949	1950	1951
Piwo jasne lekkie	12 165,00	36 949,00	52 194,00	72 400,00
Piwo jasne pełne	100,00	–	–	–
Piwo słodowe	96,00	4329,00	12 068,00	14 795,00
Razem	12 361,00	41 278,00	64 262,00	87 195,00

373 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

374 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 413.

375 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5305, k. 2-8.

376 Kronika 1995, s. 141; AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107.

377 Kaczmarek 1994, s. 183.

378 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6, 23.

Produkcja piwa szybko wzrastała i już w 1949 przekroczyła 40 tys. hl piwa rocznie. W rok później było to już niemal 65 tys. hl, w 1952 roku zaś zbliżono się do poziomu 100 tys. hl, który to przekroczone w roku następnym. W kolejnych latach produkcja nie spadała poniżej 100 tys. hl rocznie. Dominowało piwo jasne lekkie, przy stale rosnącym udziale piwa słodowego. W 1952 roku rozpoczęto produkcję piwa pełnego, w 1955 zaś piwa mocnego (był to zapewne koźlak lub porter). W tym okresie zauważalny jest odwrót od produkcji piwa lekkiego na rzecz piw pełnych i nazywanych wysokogatunkowymi piw mocnych (zob. tab. 57)³⁷⁹. Jęczmień kupowano od Państwowych Zakładów Zbożowych we Wrocławiu i w Gdańsku. Słód eksportowy wysyłano do Szwecji, krajowy zaś dostarczano do browarów w Żywcu, Tychach, Boguszowie, Lwówku Śląskim i Wałbrzychu. Piwo rozprawdzano poprzez sieć rozlewni państwowych i spółdzielczych³⁸⁰.

Tab. 57 – produkcja piwa w browarze w Namysławie w latach 1952-1955, w hektolitrach.

	1952	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie	76 706,00	96 017,00	93 105,00	81 004,00
Piwo jasne pełne	775,00	5016,00	16 914,00	21 800,00
Piwo mocne	–	–	–	2513,00
Piwo słodowe	17 544,00	38 476,00	29 032,00	20 045,00
Razem	95 025,00	139 509,00	139 051,00	125 362,00

W 1946 roku zaczęto rozważać zamknięcie dużego browaru w Namysławie, nie widząc dla niego odpowiednich rynków zbytu (stanowił konkurencję dla browaru Piastowskiego), planując przesunięcie go do tzw. zimnej rezerwy (na podobnej zasadzie wyłączono z ruchu browar Mieszczański we Wrocławiu, utrzymując w rezerwie zakłady w Głubczycach i Zakrzewie)³⁸¹. Około poł. 1947 roku browar znalazł się na przygotowanej przez Centralny Zarząd w Warszawie liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1949”³⁸². W tym okresie obserwujemy szybko wzrastające zapotrzebowanie na piwo, co było zapewne czynnikiem decydującym o wycofaniu się z kilku podobnych decyzji (np. browar w Grybowie, Witnicy czy Górze Śląskiej). Odstąpiono też od decyzji likwidacji browaru w Namysławie.

379 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14295, k. 32 i 32a; sygn. 14295, nlb.

380 Tamże, sygn. 14295, k. 39; sygn. 14295, nlb.

381 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 33-50; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 5.

382 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

Tab. 58 – stan zatrudnienia w browarze w Namysłowie w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1947	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pracowników ogółem	102	157	198	213	215	254	241
W tym przy produkcji	44	96	121	116	130	152	143

W 1946 roku zakład zatrudniał 103 pracowników (w tym 23 Niemców), rok później 102. Wraz ze wzrostem produkcji rosło zatrudnienie. W 1954 roku zatrudniano już 254 osób (zob. tab. 58 i 59)³⁸³.

Tab. 59 – struktura zatrudnienia w browarze w Namysłowie na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
78	12	0	10	2	0	102

Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie poczyniono uwagę: *uruchomiony 1 listopada 1945 roku*. Kierownikiem browaru był wówczas Michał Głowiak. Maksymalną zdolność produkcyjną oceniono na 80 tys. hl. Zakład zatrudniał 93 pracowników (przy zapotrzebowaniu 120 osób na jedną zmianę)³⁸⁴. 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Namysłowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze z siedzibą przy browarze w Namysłowie (ul. Oleśnicka 1/4). W skład przedsiębiorstwa wszedł browar w Namysłowie oraz hurtownia piwa w Kluczborku, urządzona w nieczynnym browarze³⁸⁵. W 1950 roku osiągnięto produkcję rzędu 59 tys. hl piwa, w 1955 roku było to już 125 tys. hl, na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych przekroczono 200 tys. hl. *Znaczny wzrost produkcji uzyskano przez następujące inwestycje: wymiana kuf drewnianych na tanki stalowe (lata 1955-1975), budowa nowej warzelni (1964 r.), budowa nowych oddziałów fermentowni (lata 1960-1963) i nowej kotłowni (lata 1968-1970)*. W 1971 roku zamknięto drogę publiczną przecinającą teren browaru³⁸⁶. W wyniku kolejnych reorganizacji przemysłu

383 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63.

384 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107.

385 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

386 Kronika 1995, s. 141.

słu piwowarskiego w 1971 roku browar podporządkowano Głubczyskim ZP-S. W 1991 roku w sytuacji, gdy Zakłady Piwowarskie w Głubczycach przekształciły się w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa, browar w Namysławie uzyskał organizacyjną i finansową niezależność i przyjął nazwę: Zakłady Piwowarskie w Namysławie – Browar Namysłów³⁸⁷. W 1998 większościowym udziałowcem w przedsiębiorstwie została rodzina Gostomskich. Po przeprowadzonych inwestycjach zakład zatrudniał ponad 200 pracowników i produkował około 2 mln hl piwa. 1 kwietnia 2019 Grupa Żywiec przejęła 100% udziałów Browaru Namysłów, tym samym stając się jedynym właścicielem.

Namysłów

Niemiecka nazwa miejscowości: Namslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei A. Lorentz, Inh. Paul Jakob, Schützenstr. 11-13³⁸⁸.

Dane BWV: nr rejestru I 144-034. Daty założenia lub uruchomienia browaru nie podano. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 28,35 hl i kotłem warzelnym o poj. 15,07 hl. Browar nie posiadał kadzi fermentacyjnych (!), pojemność naczyń leżakowych wynosiła zaś 22,49 hl (proces fermentacji i krótkiego leżakowania zachodził w jednym naczyniu). Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl (normalna przepustowość: warzelni 9400 hl, leżakowni 186 hl – zaledwie). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Jungbier 3,5-4% ekstraktu). Do chłodzenia używano lodu naturalnego. Browar nie posiadał słodowni³⁸⁹.

Uwagi: według dostępnych źródeł browar zamknięto w 1942 roku³⁹⁰. Brak informacji o jego losach po 1944 roku.

Nowa Sól, ul. Arciszewskiego 8

Niemiecka nazwa miejscowości: Neusalz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Georg Preuss, Inh. August & Georg Preuss (również: Neuzelzer Brauhaus Georg Preuss), Schifferstr. 8³⁹¹.

387 Kaczmarek 1994, s. 183.

388 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 576.

389 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei A. Lorentz, Inh. Paul Jakob.

390 Friedrich 2001, s. 101.

391 W 1890 roku zakład przeszedł przebudowę i daleko idącą modernizację. W 1942 roku był własnością Augusta i Georga Preussów. Zatrudniano 22 pracowników. Browar

Dane BWV: nr rejestru II 244-023. Jako datę założenia podano 1901 rok³⁹². Warzelnia w układzie trzynaczyniowym, z kotłem zaciernym o poj. 28,2 hl i kotłem warzelnym o poj. 77 hl (poj. kadzi zacierno-filtracyjnej nie podano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 260,2 hl, naczyń leżakowych zaś 727,35 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 48 600 hl, fermentacji 11 770 hl, leżakowni 6177 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramelbier 5,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Zakład posiadał system sztucznego chłodzenia oraz korzystał z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 200 ton słoðu³⁹³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zniszczeń wojennych nie odnotowano, w związku z czym browar nadawał się do szybkiego uruchomienia. W skład przedsiębiorstwa wchodziły następujące składniki majątkowe: grunty, budynki, maszyny i urządzenia produkcyjne, urządzenia pomocnicze oraz nieruchomości. Zabudowa usytuowana była na obszernej działce, o kształcie zbliżonym do prostokąta, wokół obszernego podwórza. Zabudowa przemysłowa znajdowała się w dwóch oddzielnych od siebie kompleksach budynków, z których 1. kompleks budynków – murowany, jednopiętrowy, kryty papą mieścił pomieszczenia warzelni, słodowni i kotłowni, 2. kompleks budynków – murowany, parterowy, kryty papą, który mieścił urządzenia fermentacji i leżakowni. Ponadto na terenie posesji znajdowały się magazyny, szopy, budynek administracyjny oraz budynki mieszkalne. Od strony Odry wydzielono pas pod działki pracownicze. Poszczególne części browaru charakteryzowano następująco: Warzelnia – o zdolności produkcyjnej rocznej 20 000 hl posiada następujące urządzenia techniczne: śrutownik dwuwalcowy, waga na 1250 kg, kocioł zacierny [właściwie: warzelny] bez marki o poj. 77,00 hl, kocioł filtracyjny 6 ton [poj. 57 hl i kocioł zacierny o poj. 28 hl], podgrzewacz do wody, pompa wodna jednótłokowa. Chłodnia – w której usytuowana była taca chłodnicza i mosiężny aparat chłodniczy trzymetrowej długości. Fermentacja – rocznej zdolności produkcyjnej nie da się określić ze względu na brak naczyń fermentacyjnych [gdyż] posiada jedynie kadź fermentacyjną nr 7 o poj. 31,30 hl [pierwotnie drewnianych kadzi było 8 – zdemontowano je po zamknięciu zakładu w 1948 roku], zdolność produkcyjna leżakowni nie da się określić, gdyż brak naczyń leżakowych [pierwotnie kuf składowych było 29, o pojemności od 12 do 26,2 hl – zde-

posiadał 4 samochody ciężarowe, 3 platformy konne i 6 koni; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 592.

392 Tradycja browaru sięga co najmniej do 1865 roku (Heindr. Tulke Brauerei); Friedrich 2001, s. 104.

393 Dane z 25 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Georg Preuss, Inh. August & Georg Preuss.

montowano je po zamknięciu zakładu w 1948 roku]. Ponadto wymieniono zdekompletowane urządzenia do filtracji i rozlewu piwa w beczki i butelki oraz urządzenia do produkcji lemoniad i wód gazowanych³⁹⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: jak wynika z raportów pełnomocnika GO KERM Andrzeja Łuszczyńskiego browar przy ul. Schiffer 8 (polska nazwa nie była jeszcze ustalona) został przejęty przez armię sowiecką, która uruchomiła w nim produkcję piwa na własne potrzeby³⁹⁵. Informacje o przejęciu zakładu przez stronę polską nie zachowały się, zapewne stało się to w sierpniu lub na początku września 1945 roku. Na rzecz PZPP-S we Wrocławiu zakład trafił 1 listopada 1945 roku z rąk TZP³⁹⁶. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)³⁹⁷. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku³⁹⁸. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 1 września 1950 roku w Nowej Soli, w obecności Jerzego Kieronika, kierownika PHP w Nowej Soli (zdający), i Antoniego Mościckiego, kierownika administracyjno-gospodarczego Zielonogórskich ZP-S, działających w imieniu CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. W dniu 2 czerwca 1953 roku sporządzono protokół dodatkowy, uszczegóławiając informacje o gospodarstwie rolnym, należącym do przedsiębiorstwa. Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 8 lipca 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁹⁹.

Uwagi: pełnomocnik GO KERM (najprawdopodobniej w lipcu 1945 roku) zapisał następujące uwagi na temat browaru: 1/ *browar parowy*. 2/ *nieuszkodzony*. 3/ *czynny pod zarządem władz sowieckich*. *Wstęp niedozwolony*⁴⁰⁰. Nieco później jego stan określono jako *średni*⁴⁰¹. Okres użytkowania

394 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5751, k. 21-32.

395 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 380, k. 29.

396 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5751, k. 4.

397 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

398 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 416.

399 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5751, k. 2-4; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

400 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 380, k. 29.

401 Tamże, sygn. 381, k. 22.

przez komendanturę wojenną jest trudny do ustalenia. Można przyjąć orientacyjnie, iż trwał od lutego lub marca do października (około pół roku) 1945 roku. Na rzecz PZPP-S we Wrocławiu zakład został przejęty 1 listopada 1945 roku i natychmiast rozpoczął produkcję (co zapewne oznacza, że przejęto go w pełnym ruchu). Oznaczono go jako Państwowy Browar nr 8. Do końca roku wyprodukowano 1200 hl piwa jasnego o zawartości 7% ekstraktu (w tym 300 hl do butelek). W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku zanotowano: *Budynki browaru stare i zniszczone. Pomimo posiadania sztucznego chłodzenia w fermentacji temperatura 12°C, a w leżakowni 12°C. Piwo produkowane jest o złym smaku, a stan urządzeń nie daje gwarancji na poprawienie jakości piwa i w przyszłości. We wszystkich pomieszczeniach działów produkcyjnych kierownictwo browaru nie zachowuje elementarnych zasad czystości (między innymi z sufitu warzelni zwieszają się długie pajęczyny). Zdolność roczna produkcyjna browaru 4000 hl piwa. Słodownia na własne potrzeby. Przy browarze gospodarstwo rolne o powierzchni 25 ha ziemi, które to gospodarstwo zdaje się bardzo absorbuje kierownictwo browaru i jest jednym z powodów zaniedbania browaru. We wnioskach z wizytacji w lipcu 1946 roku rekomendowano wstrzymanie produkcji⁴⁰². Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie poczyniono uwagi: *zakład uruchomiony 1 listopada 1945 roku. Kierownikiem tymczasowym był Antoni Podolski. Zdolność produkcyjną oceniano na 4 tys. hl rocznie. W tym czasie zakład zatrudniał 21 pracowników (przy zapotrzebowaniu 30 osób na jedną zmianę)⁴⁰³. Maksymalne zatrudnienie wynosiło 25 pracowników⁴⁰⁴. Około poł. 1947 roku browar znalazł się na przygotowanej przez Centralny Zarząd w Warszawie liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1949”⁴⁰⁵. Niestety dla browaru decyzję tę przyspieszono, zamykając zakład w 1948 roku. Już w rok później, z powodu szybko wzrastającego zapotrzebowania na piwo, wycofano się z kilku takich decyzji (np. browar w Grybowie, Witnicy czy Górze Śląskiej), tak więc nowosolski browar miałby szansę na utrzymanie produkcji. Nieczynny zakład przekształcono w hurtownię i rozlewnię piwa z innych browarów. Na podstawie zarządzenia wewnętrznego CZPPF w Warszawie nr 62 z dnia 21 czerwca 1950 roku zakład (określony jako PHP w Nowej Soli) przekazano Państwowemu Browarowi i Słodowni w Zielonej Górze.**

402 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 3.

403 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107.

404 Kronika 1995, s. 196.

405 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

W protokole znalazło się ciekawe zastrzeżenie: Stan pomieszczeń rozlewni butelkowej wymaga natychmiastowej poprawy. Stwierdzono duże nieporządki, brak czystości na rozlewni butelkowej. Ewentualne przeniesienie do innego lokalu rozlewni butelkowej i produkcji wód gazowych nie wymaga natychmiastowej zmiany. Natomiast wyżej wymieniona rozlewnia spełni swoje zadanie pod warunkiem natychmiastowej poprawy stanu sanitarnego. Prócz tego należy natychmiast zabezpieczyć kufy składowe przed działaniem atmosferycznym, luźne klepki przechowywać pod dachem. Konserwacja urządzeń browaru wymaga większej staranności⁴⁰⁶. We wrześniu 1950 roku gospodarstwo rolne o powierzchni 10,36 ha przekazano na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Nowej Soli⁴⁰⁷. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku nieczynny zakład stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze⁴⁰⁸. W jego strukturach nieruchomości pozostawała do 29 listopada 1952 roku, kiedy to przekazano ją na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Nowej Soli⁴⁰⁹. Do protokołu dołączono opis maszyn i urządzeń znajdujących się w browarze, bez określenia żadnych warunków co do ich losu (zapewne większość nadawała się do zezłomowania), aczkolwiek we wcześniejszych wykazach sugerowano zastrzeżenie prawa do niektórych urządzeń⁴¹⁰.

Nowa Sól, ul. Wrocławska (dawn. Armii Czerwonej) 21

Niemiecka nazwa miejscowości: Neusalz.

Niemiecka nazwa zakładu: Neusalzer Brauhaus Gebr. Engelhardt, Breslauerstr. 31⁴¹¹.

Dane BWV: nr rejestru II 244-022. Jako datę założenia podano 1936 rok (z tradycją od 1780 roku). Browar posiadał warzelnię w układzie

406 Przekazanie odbyło się na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego z dnia 30 czerwca 1950 roku; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

407 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5751, k. 6.

408 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

409 Stało się tak na podstawie par. 1 uchwały Prezydium Rządu z dnia 8 marca 1952 r. w sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników (...) oraz zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego z dnia 1.X.1952 r.

410 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 223-224, 293, 302; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

411 Tradycja od 1680 roku. W latach 1907 i 1928 zakład był przebudowywany i modernizowany. W 1942 roku właścicielami byli Gustav i Fritz Engelhardtowie, piwowarem zaś był Bruno Franke. Zatrudniano 20 pracowników. Browar dysponował 4 samochodami ciężarowymi i zaprzęgiem konnym; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 591-592.

trzynaczyniowym (co nie wynika zbyt jasno z przedstawionego opisu), z kotłem zaciernym o poj. 35,8 hl i kotłem warzelnym o poj. 96,02 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 364 hl, naczyń leżakowych zaś 1700 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 13,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 60 600 hl, fermentacji 16 470 hl, leżakowni 14 438 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 6,5%, Jungbier 4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1916 roku). W browarze zainstalowano system sztucznego chłodzenia, niemniej jednak korzystano też z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 170 ton sło⁴¹².

Stan zachowania budynków i urządzeń: zniszczenia wojenne były nieznaczne. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni” z 16 lipca 1946 roku stan obiektu opisano następująco: *Budynki w dobrym stanie (Przebudowa mniej więcej 20 lat temu). Zdolność produkcyjna +/- 7500 hl rocznie. Leżakownię można powiększyć przez dostawienie kuf składowych. Sztuczne chłodzenie browaru posiada. Browar nie posiada własnej siłowni, napęd motorami elektrycznymi. Urządzenia wewnętrzne dobre. Brak wszystkich pasów. Mała słodownia na własne potrzeby*⁴¹³. Nieruchomości należące do browaru charakteryzowano następująco: *Parcela w pobliżu centrum przy ulicy urządzanej [zaopatrzonej w media] o [powierzchni] około 9000 m kw. Zabudowania browaru [tworzą] blok budynków jedno i dwupiętrowych, murowanych, krytych papą, częściowo podpiwniczonych, z instalacją wodno-kanalizacyjno-elektryczną, wiek budynków około 30 lat, wyposażenie przeciętne. Budynki browaru częściowo mieszkalne, w części mieściły się biura. W podwórzu znajdowały się drewniane budynki gospodarcze, parterowe (w tym wozownia i szopa). W szczegółowym inwentarzu wyposażenia wymieniono m.in. wyposażenie słodowni, silniki, pompy, motory i urządzenia siłowe, łącznie z kotłem parowym, kocioł zacierny, kocioł warzelny i kadź zacierno-filtracyjną o poj. 87,80 hl z sitami mosiężnymi, drewniane kadzie fermentacyjne i kufy składowe (niektóre zniszczone) oraz urządzenia do rozlewu piwa w butelki i do beczek*⁴¹⁴. Przed przystąpieniem do przebudowy i uruchomienia browaru zapisano uwagę: *Pomimo dobrego stanu zachowania urządzenia utraciły wartość techniczną z powodu długoletniego nieużywania*⁴¹⁵.

412 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Neusalzer Brauhaus Gebr. Engelhardt.

413 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

414 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

415 Tamże, sygn. 15, k. 3.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w sprawozdaniu tygodniowym (od 8 do 14 lipca 1945 roku) Andrzeja Łuszczyńskiego, pełnomocnika powiatowego GO KERM, wśród przejętych zakładów wymieniono (poz. 5) *browar parowy*. W dalszej części sprawozdania zaznaczono: *Przygotowuje się paszporty i ich tłumaczenia na język rosyjski do ostatecznego przejęcia zakładów przemysłowych*⁴¹⁶. Niewątpliwie chodzi tu o browar położony przy ul. Wrocławskiej 31, gdyż drugi z nowosolskich browarów pozostawał wówczas pod zarządem wojsk sowieckich. Potwierdza to zachowany protokół zdawczo-odbiorczy z 4 lipca, na podstawie którego przedstawiciel GO KERM inż. Łuszczyński przejął z rąk przedstawiciela komendantury wojennej majora Orzyszcuka browar Engelhardta przy ul. Wrocławskiej 31⁴¹⁷. Na jesieni 1945 roku zakład został przekazany w ręce wrocławskiego Zjednoczenia. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁴¹⁸. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 84 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁴¹⁹. Dokumenty z przeprowadzonego upaństwowienia nie zachowały się.

Uwagi: po przejęciu rzecz PZPP-S we Wrocławiu browar zabezpieczono i pozostawiono unieruchomiony (jako tzw. zimną rezerwę). W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Zostanie uruchomiony do dnia 1 października 1946 roku*⁴²⁰. Z niewiadomych względów tak się nie stało. Zmiany nastąpiły w 1950 roku, nie były one jednak konsekwentne. Niewątpliwie cofnięto decyzję, wydaną na podstawie zarządzenia wewnętrznego CZPPF, oddział Wrocław, na mocy której majątek stały i ruchomy nieczynnego browaru przekazano Państwowej Hurtowni Piwa i Wytwórni Wód Gazowych (protokół z dnia 12 maja 1950 roku). Oznaczałoby to całkowite usamodzielnienie się tej instytucji. Posunięcia tego najprawdopodobniej nie zaakceptował CZPPF w Warszawie (brak dokumentów w tej sprawie), w dniu 21 czerwca wydając własne zarządzenie wewnętrzne nr 62, na mocy którego zakład (jako nieczynny browar w Nowej Soli) przekazano Państwowemu Browarowi i Słodowni

416 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 254, k. 39.

417 Protokół sporządzono w języku polskim i rosyjskim; tamże, sygn. 381, k. 15-16.

418 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

419 MP nr 41 z dn. 1 lipca 1949 roku, poz. 570, lp. 52.

420 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

w Zielonej Górze⁴²¹. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym na dzień 31 grudnia 1950 roku (co w świetle cytowanych wyżej dokumentów nie odpowiadało stanowi faktycznemu)⁴²². Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku nieczynny zakład stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze. W uwagach zaznaczono: *w odbudowie*⁴²³. Do właściwych prac przystąpiono w 1955 roku. Działano na podstawie projektu opracowanego przez Centralne Biuro Projektowania Przemysłu Rolnego i Spożywczego, zakładając rozbudowę mocy produkcyjnych do 45 tys. hl (w tym 15 tys. piwa butelkowego) i 240 ton słodu, przy zatrudnieniu 70 pracowników. Produkcję wznowiono w 1959 roku. Uruchomienie zakładu wiązało się nie tylko z usunięciem zniszczeń wojennych (które określano jako nieznaczne), ale i poradzeniem sobie z dekapitalizacją, do której doszło na skutek nieużywalności urządzeń⁴²⁴. W związku z tym wraz z uruchomieniem przeprowadzono gruntowny remont, budując 18 żelbetowych kadzi fermentacyjnych, instalując 40 tanków stalowych, urządzenia rozlewnicze, kocioł parowy, transformator i urządzenia chłodnicze. W roku 1964 wywiercono dwie studnie⁴²⁵. W 1973 roku wstrzymano pracę słodowni. Przeciętna produkcja piwa wynosiła kilkadziesiąt tysięcy hektolitrów, przy zatrudnieniu wahającym się około 70 osób (zob. tab. 60)⁴²⁶.

Tab. 60 – produkcja piwa (ogółem), w tym również piwa butelkowego (w hektolitrach), produkcja słodu (w tonach) oraz wielkość zatrudnienia w browarze w Nowej Soli w latach 1960-1980 (w odstępach pięcioletnich).

	Piwo ogółem	Piwo butelkowe	Słód	Zatrudnienie
1960	28 080,00	8988,00	288	70
1965	32 000,00	–	222	66
1970	49 965,00	15 956,00	523	69
1975	58 965,00	36 975,00	–	68
1980	63 299,00	34 597,00	–	66

Browar przetrwał początek przemian ustrojowych, zamknięto go jednak w 1997 roku.

421 Przekazanie odbyło się na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego z dnia 30 czerwca 1950 roku; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

422 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

423 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

424 Tamże, sygn. 15, k. 3-6.

425 Kronika 1995.

426 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15, k. 3-6.

Oleśnica

Niemiecka nazwa miejscowości: Oels.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Paul Draesner, Ring 34⁴²⁷.

Dane BWV: nr rejestru I 144-036. Jako datę założenia podano 1891 rok⁴²⁸. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 41 hl i kotłem warzelnym o poj. 34 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 50 hl. Browar nie posiadał naczyń leżakowych, kondycjonując piwo w beczkach. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 6 tys. hl (normalna przepustowość: warzelni 21 400 hl, fermentacji 2200 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,9% i Vollbier 11,3% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Browar korzystał z systemu sztucznego chłodzenia i nie używał lodu naturalnego oraz nie posiadał własnej słodowni⁴²⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: nieruchomość należąca do browaru składała się z frontowego budynku piętrowego, murowanego, częściowo krytego dachówką, a częściowo papą i podpiwniczonego oraz parterowej oficyny murowanej o przeznaczeniu gospodarczym. Urządzeń browarniczych nie odnotowano⁴³⁰. W okresie późniejszym wspomina się o całkowitym zniszczeniu obiektu⁴³¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar został przejęty przez TZP, 26 września 1945 roku przekazano go zaś w ręce CZPP-S, oddział we Wrocławiu. Sporządzono wówczas Opis majątku nieczynnego browaru „Dreznar Brauerei” Oleśnica⁴³². Zakład znalazł się w spisie przedsiębiorstw przeznaczonych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁴³³, a następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁴³⁴.

Uwagi: obiekt znalazł się w orbicie zainteresowań PZPP-S we Wrocławiu pomimo daleko idących zniszczeń. W „Wykazie browarów nieczynnych...”

427 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 624.

428 Browar odnotowano już w 1865 roku; Friedrich 2001, s. 110.

429 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Paul Draesner.

430 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 309, k. 22-24.

431 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 1, 10.

432 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 309, k. 23.

433 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

434 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 432.

z września 1946 roku zaznaczono: *Browar zupełnie zniszczony na skutek działań wojennych*⁴³⁵. W okresie późniejszym znika on z wykazów, jednak nie udało się ustalić, w czym zarządzie znalazła się ta nieruchomość. Można podejrzewać, że przekazano ją w ręce miejscowej administracji. Obiekt w Oleśnicy znalazł się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 122), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *nie ma w ewidencji*⁴³⁶. W badanym zbiorze dokumentów nie odnaleziono innych dokumentów dotyczących tego browaru.

Oława

Niemiecka nazwa miejscowości: Ohlau.

Niemiecka nazwa zakładu: Burgeliches Brauhaus⁴³⁷.

Uwagi: browar wymieniono w *Spisie przedsiębiorstw podlegających upaństwowieniu* z 12 kwietnia 1947 roku pod nr. 182. W uwagach zaznaczono: *maszyny wywiezione*⁴³⁸. Jest to jedyna wzmianka na temat tego browaru odnaleziona w powojennych źródłach.

Prusice

Niemiecka nazwa miejscowości: Prausnitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Johann Boese.

Uwagi: według dostępnych danych browar zakończył działalność około 1920 roku⁴³⁹. Zakład wykazano w ankiecie przygotowanej na potrzeby Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu w 1946 roku, z krótką uwagą: *zdemontowany*⁴⁴⁰. Jest to jedyna wzmianka, na jaką natrafiono na temat tego zakładu w powojennych dokumentach.

435 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

436 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

437 Browar zamknięto około 1930 roku; Friedrich 2001, s. 109.

438 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 39.

439 Friedrich 2001, s. 126.

440 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 1.

Przemków

Niemiecka nazwa miejscowości: Primkenau, Kirchplatz 2.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Georg Aussner⁴⁴¹.

Dane BWV: nr rejestru I 144-037. Jako datę założenia podano 1887 rok. Zakład był wyposażony w prostą warzelnię z jednym naczyniem żelaznym (kocioł warzelny) o poj. 11,37 hl (normatywna przepustowość: 7100 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,5-4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1900 roku). Piwo zapewne kondycjonowano w beczkach lub przeznaczano do szybkiej sprzedaży bezpośredniej, gdyż nie wykazano kadzi fermentacyjnych oraz naczyń leżakowych. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁴⁴².

Uwagi: w dokumentach powojennych nie natrafiono na żadne wzmianki dotyczące tego browaru.

Siekierczyn

Niemiecka nazwa miejscowości: Geibsdorf.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Hiller, Inh. Erwin Hiller⁴⁴³.

Dane BWV: nr rejestru I 144-019. Jako datę założenia podano 7 lutego 1936 roku. Zakład wyposażony był w prostą warzelnię z jednym naczyniem żelaznym (kocioł warzelny) o poj. 17,6 hl, pojemność naczyń fermentacyjnych wynosiła zaś 34 hl (normatywna przepustowość: warzelni 11 114 hl, fermentacji 1538 hl). Produkowano wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,6%, Malzbier 10-11% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁴⁴⁴.

Uwagi: browar istniał już w 1890 roku i należał do Bruno Riegera. 7 lutego 1936 roku odnosi się zapewne do przejęcia go przez Bruno Hillera (następnie pojawia się Erwin Hiller), co mogło wiązać się z odnowieniem produkcji po dłuższej przerwie. Zakład działał do 1945 roku⁴⁴⁵. W źródłach z okresu powojennego nie udało się odnaleźć żadnej wzmianki na temat tego browaru.

441 Browar miał funkcjonować do 1945 roku, wówczas jego właścicielem był Paul Aussner; Friedrich 2001, s. 127; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 661.

442 Dane z 27 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei Georg Aussner.

443 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 251.

444 Dane z 20 września 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei Hiller, Inh. Erwin Hiller.

445 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 264.

Sobótka-Górka

Niemiecka nazwa miejscowości: Zobten-Gorkau (Zobten am Berge)⁴⁴⁶.

Niemiecka nazwa zakładu: Gorkauer Societäts Brauerei AG, Brauereiweg.

Dane BWV: nr rejestru VI 244-033. Jako datę założenia podano 1858 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 78,34 hl i kotłem warzelnym o poj. 181 hl (pojemności pozostałych naczyń nie podano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1 960 hl, naczyń leżakowych zaś 10 700 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 80 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 184 230 hl, fermentacji 88 710 hl, leżakowni 90 878 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,9% i Caramel-Vollbier 11,6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Browar posiadał system sztucznego chłodzenia i nie korzystał z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 1 tys. ton słodu⁴⁴⁷.

Stan zachowania budynków i urządzeń: opis sporządzony w lutym 1949 roku dla Urzędu Akcyzowego: Browar znajduje się w odległości około 200 metrów od szosy Wrocław – Świdnica [biegnącej] przez Sobótkę u północnego podwórza góry Sobótka. Od skrzyżowania dróg Wrocław – Świdnica i Strzeblów – Sobótka-Górka prowadzi droga obok parku i stawu wprost przez bramę wjazdową na teren browaru. Obok bramy wjazdowej po prawej stronie umieszczony jest napis: „Państwowy Browar w Sobótce-Górcie podległy Centralnemu Zarządowi Przemysłu Fermentacyjnego”. Zabudowania browaru składają się z głównego budynku fabrycznego, w którym znajdują się poszczególne działy produkcji piwa, a mianowicie: słodownię, warzelnia, suszarnie słodu, śrutownia słodu, fermentacja, piwnice składowe piwa, obciąż piwa beczkowego i flaszkowe, magazyny gotowego piwa, magazyny jęczmienia, słodu i chmielu. Budynek ten sporządzony jest z cegły i kamienia, pokryty papą, składa się z piwnic, trzech pięter i strychu, tj. pięciu poziomów. Prawy narożnik [prawa część] tego budynku posiada piwnice, pięć pięter i strych, tj. siedem poziomów. Gmach ten jest zbudowany u podnóża góry Sobótka [tak], że piwnice i parter są od strony południowej wbudowane w masyw górski, przez co pierwsze piętro budynku tego od frontu jest na poziomie parteru od tyłu budynku. Do budynku tego przylegają następujące przybudówki: z prawej strony od frontu dwa murowane budynki parterowe kryte papą, w których mieszczą się: umywalnia beczek, lokal pomiaru naczyń transportowych i smołownia beczek. Od frontu dwie przybudówki parterowe murowane, pod jed-

446 Tamże, s. 591, 890.

447 Dane z 10 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Gorkauer Societäts Brauerei A.G.

nym dachem z papy, w których znajdują się rozlewnia piwa flaszkowego i fabryka lemoniady, jest też rampa zdawcza próżnych beczek, lokal ekspedycji i rampa załadunkowa piwa. Od lewej strony budynku [głównego] znajduje się parterowa, murowana przybudówka kryta papą, która służy do magazynowania starego różnego sprzętu. Do tyłu budynku [głównego] przylegają dwie parterowe, murowane, kryte papą przybudówki, w których jest umieszczona kotłownia, warsztat ślusarski i kuźnia. Obok tych przybudówek znajduje się piętrowy, murowany budynek pod papą, z [dwoma] przybudówkami, w którym na parterze jest siłownia, akumulatornia i fabryka sztucznego lodu, na piętrze zaś kondensatory wody. Naprzeciw siłowni znajduje się mały budynek, służący jako podręczny magazyn smarów. Na środku podwórza browaru z frontu jest drewniana szopa na murowanych filarach przeznaczona na smolarnię beczek. Wokół budynku głównego jest rozmieszczonych sześć budynków gospodarczych, przeznaczonych na stajnie, chlewy, szopę na paszę dla bydła, warsztat ślusarski, szopę różnego starego sprzętu, warsztat samochodowy, warsztat bednarski, warsztat elektromechaniczny i garaże samochodowe. Z prawej strony od bramy wjazdowej znajduje się jednopiętrowy, murowany budynek kryty papą, w którym na parterze mieszczą się biura administracji browaru oraz kancelaria Kontroli Akcyzowej, zaś na piętrze tego budynku prywatne mieszkanie kierownika technicznego, pokoje gościnne i pokój noclegowy dla Kontroli Akcyzowej. Do budynku przylega mała, murowana przybudówka, która jest wartownią straży przemysłowej browaru⁴⁴⁸. Do browaru w Sobótce-Górcie należały także: parki, ogrody, ziemia orna i łąki⁴⁴⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie browaru przejęto pod Zarząd Państwowy i następnie przekazano PZPP-S we Wrocławiu w dniu 15 lipca 1945 roku. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 4 w Sobótce-Górcie, pow. Wrocław”⁴⁵⁰. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁴⁵¹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁴⁵². Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 16 sierpnia 1950 roku w Sobótce-Górcie, w obecności Stanisława Reszke, kierownika administracyjnego browaru

448 AP Wrocław, 3 Urząd Skarbowy we Wrocławiu, sygn. 19, k. 9-10.

449 Zob. Plan sytuacyjny Państwowego Browaru w Sobótce-Górcie; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 372.

450 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 76.

451 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

452 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 414.

(zdający), i Aleksandra Brezy, przedstawiciela CZPP-S, oddz. Wrocław, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 22 maja 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴⁵³.

Uwagi: browar został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu i oznaczony jako Państwowy Browar nr 4⁴⁵⁴. Produkcję piwa uruchomiono 1 listopada 1945 roku. Kierownikiem browaru był wówczas Tadeusz Jagielnicki. Roczną zdolność produkcyjną oceniono na 36 tys. hl. Zakład zatrudniał 56 pracowników (przy zapotrzebowaniu 100 osób na jedną zmianę)⁴⁵⁵. Stan zatrudnienia w 1946 roku nie uległ znaczącej zmianie – zatrudniano 54 pracowników (w tym 24 Niemców). Przeciętna miesięczna produkcja wynosiła 1041 hl piwa (niemal 13 500 hl rocznie) i 458 kwintali słodu (niemal 5500 kwintali rocznie)⁴⁵⁶. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku czytamy: Browar mieści się w jednym dużym masywnym budynku 3-piętrowym na zboczu góry. Leżakownie browaru wykute są w skale, co ułatwia utrzymanie w nich niskiej temperatury. Zdolność produkcyjna browaru 40 000 hl piwa rocznie. Urządzenie browaru nowoczesne. W pomieszczeniach dla obciążu piwa beczkowego brudno, jak również filtr piwny i aparat do obciążu piwa beczkowego brudno utrzymany. Słodownię browar posiada nowoczesną na własne potrzeby, na górnych klepiskach zastosowano automatyczne obracanie rosnącego jęczmienia. Piwo produkowane przez browar ma smak zły i nie jest klarowne, prawdopodobnie zainfekowane, należy zbadać w laboratorium przyczynę infekcji. Browar wg planu zbytu na rok 1946 winien sprzedać 12 000 hl piwa, lecz nie jest w stanie wykonać planu dla braku terenu zbytu i dlatego, że browar Nr. 1 we Wrocławiu dostarcza do tych samych miejsc swoje piwo⁴⁵⁷. W 1947 roku uruchomiono własną słodownię. W tym czasie browar zatrudniał 64 pracowników (zob. tab. 61)⁴⁵⁸.

Tab. 61 – stan zatrudnienia w browarze w Sobótce na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
47	6	0	9	2	0	64

453 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5579, k. 2-6.

454 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 74-94.

455 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107.

456 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6, 25.

457 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 8.

458 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 62.

Wraz z uruchomieniem własnej słodowni browar stał się samowystarczalny pod względem zaopatrzenia w słód⁴⁵⁹. W 1949 roku dyrektorem browaru był Józef Dobski, kierownikiem technicznym zaś Izydor Bauer⁴⁶⁰. W 1949 roku produkcja przekroczyła 30 tys. hl, w 1950 roku zbliżyła się zaś do 46 tys. hl. W 1951 roku wyprodukowano 47 867 hl piwa (przy planie opiewającym na 58 tys. hl), co oznaczało 82,5% wykonania narzuconego planu⁴⁶¹. Kolejny dynamiczny wzrost obserwujemy w połowie lat pięćdziesiątych, kiedy to poziom produkcji zaczął zbliżać się do 80 tys. hl. W 1955 roku uruchomiono produkcję piwa pełnego jasnego (od razu w wysokości przekraczającej 20 tys. hl), znaczącą pozycją w asortymencie było piwo słodowe (zob. tab. 62)⁴⁶².

Tab. 62 – produkcja piwa w browarze w Sobótce-Górcie w latach 1949-1951 i 1954-1955, w hektolitrach.

	1949	1950	1951	1954	1955
Piwo jasne lekkie	27 874,00	37 512,00	41 043,00	64 516,00	52 945,00
Piwo jasne pełne	–	–	–	–	20 181,00
Piwo słodowe	2687,00	8270,00	6824,00	12 775,00	5214,00
Razem	30 561,00	45 782,00	47 867,00	77 291,00	78 340,00

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Sobótce-Górcie znalazł się w strukturach Wrocławskich ZP-S⁴⁶³. Pod koniec lat pięćdziesiątych produkcja wzrosła do 80 tys. hl, by w kolejnych ustabilizować się na poziomie nieco poniżej 100 tys. hl. Zatrudniano przeciętnie 75-80 osób. W latach 1955-1965 rozbudowano fermentownię i leżakownię, zamontowano tanki stalowe, umożliwiając wykorzystanie pełnej zdolności produkcyjnej warzelni⁴⁶⁴. Rozwój browaru ograniczał jednak wybitnie lokalny rynek zbytu i bliskość Wrocławia, będącego znaczącym ośrodkiem produkcyjnym. Browar przetrwał przemiany ustrojowe po 1989 roku, jednak nie wytrzymał konkurencji z potężnymi zagranicznymi koncernami piwowarskimi i w 1997 został zamknięty. Stało się to niedługo po przekształceniu Wrocławskich Zakładów

459 Kronika 1995, s. 189.

460 AP Wrocław, 3 Urząd Skarbowy we Wrocławiu, sygn. 19, k. 6.

461 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 284, k. 30.

462 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14341, k. 25; sygn. 14342, nlb.

463 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121.

464 Kronika 1995, s. 189.

Piwowarskich w Browary Dolnośląskie „Piaś” SA, które zostały sprywatyzowane (właścicielem większościowego pakietu akcji został Ryszard Vari-sella). Decyzją z 6 maja 1993 roku browar wpisano do rejestru zabytków (nr rej.: A/3952/681/W). Pomimo tego opuszczone budynki nieubłaganie niszczej.

Stanów

Niemiecka nazwa miejscowości: Rengensdorf.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Karl Floth⁴⁶⁵.

Dane BWV: nr rejestru I 144-040. Jako datę założenia podano 1910 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 15 hl i kotłem warzelnym o poj. 13,8 hl (normatywna przepustowość: 8600 hl). Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 1 tys. hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (szczegółów nie podano), nie wykazano też kadzi fermentacyjnych i naczyń leżakowych. Nie posiadano własnej słodowni⁴⁶⁶.

Uwagi: w dokumentach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego browaru.

Stoszowice (Piotrowice Polskie)

Niemiecka nazwa miejscowości: Peterwitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Bergschlesienbrauerei Gustaw Stark⁴⁶⁷.

Dane BWV: nr rejestru III 244-024. Jako datę założenia podano 1859 rok⁴⁶⁸. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 70 hl⁴⁶⁹ i kotłem warzelnym o poj. 58 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 320 hl, naczyń leżakowych zaś 2 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 20 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 49 860 hl, fermentacji 14 480 hl, leżakowni 16 980 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,4% i Malzbier 11,6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. W browarze zainstalowano urządze-

465 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 680.

466 Dane z 25 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Karl Floth.

467 W wykazie z 1942 roku jako: Gustav Stark, Bergschlösschen Brauerei. Produkcja piwa: 1938 – 9500, 1939 – 8400, 1940 – 7300, 1941 – 8626 hl. Produkcja siodu: 1938 – 135, 1939 – 130, 1940 – 125, 1941 – 110 ton. Zatrudnienie: 1938 – 30, 1939 – 28, 1940 – 27, 1941 – 27 osób. Zakład posiadał swój skiad w Bielawie; tamże, s. 641.

468 Manfred Friedrich datuje browar od okoi 1850 roku (pierwsze wzmianki z 1865 roku, Gottl. Klose Brauerei); tenże, s. 151.

469 W formularzu wpisano 7900, jednak cyfrę „9” podkreślono, traktujac jako bład.

nia do sztucznego chłodzenia, korzystano też z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła niewiele ponad 100 ton słoðu⁴⁷⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: kompleks browarny składał się z szeregu budynków o charakterze fabrycznym, gospodarczym i mieszkalnym. W większości były to budynki murowane z cegły, za wyjątkiem drewnianych przybudówek. Było to efektem następujących po sobie modernizacji i przeróbek. W wizytacji odbytej w lipcu 1946 roku zakład opisano dość surowo: *Budynki browaru stare w złym stanie. Urządzenia browaru przestarzałe. Kufy składowe w bardzo złym stanie. Zdolność produkcyjna browaru 5000 hl rocznie. Browar posiada sztuczne chłodzenie. Browar utrzymany bardzo brudno wewnątrz, choć zewnątrz jest świeżo pomalowany. Piwo produkowane w bardzo złym gatunku. Browar posiada słodownię na własne potrzeby. Klepiska słodowni wymagają gruntownego remontu. Na słodowni brak maszyn do czyszczenia słoðu*⁴⁷¹. We wcześniejszym inwentarzu opisano tę słodownię, z dwusiatkową suszarnią firmy Topf, magazynem i maszyną do czyszczenia słoðu – prawdopodobnie została ona wykradziona przed uruchomieniem browaru. W browarze funkcjonowała dwunaczyniowa warzelnia, z kadzią zacierną o poj. 70 hl i kotłem warzelnym z urządzeniem parowym do gotowania o poj. 58 hl, pochodząca z renomowanej wytwórni Weigelwerke z Nysy. Wyposażenie warzelni uzupełniały motory, pompy, rury (w opisie pominięto brzeznik i cedzak chmielu). Zakład był wyposażony w aparat chłodniczy i miedzianą tacę chłodniczą. W dziale fermentacji stało 11 drewnianych kadzi (7 × 27 hl, 3 × 45 hl, 1 × 35 hl = 359 hl). W leżakowni zainstalowano 35 drewnianych kuf składowych (12 × 35 hl, 11 × 15 hl, 6 × 40 hl, 6 × 12 hl = 897 hl). W inwentarzu opisano również urządzenia do mycia i napełniania beczek i flaszek, aparat filtracyjny i pasteryzator tunelowy – urządzenie rzadko spotykane w ówczesnych niewielkich browarach. Podstawowym problemem browaru było znaczne wyeksploatowanie urządzeń⁴⁷².

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar (Stark) w Peterwitz został wymieniony w sprawozdaniu pełnomocnika powiatowego GO KERM na powiat ząbkowski (dokument niedatowany, zapewne czerwiec 1945 roku)⁴⁷³. W sprawozdaniu tygodniowym od 18 do 25 czerwca, pod datą 23 czerwca zapisano: *Wyjazd do Kamenza wraz*

470 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bergschlesienbrauerei Gustaw Stark.

471 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 9.

472 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 113-127.

473 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 258, k. 42; sygn. 502, k. 64.

z insp. Mosdorfem. Przejęcie zakładów: (...) 2. browar – f-ma Stark w Peterwitz. (...) Protokoły przejęcia tych zakładów w przygotowaniu⁴⁷⁴. W struktury PZPP-S we Wrocławiu zakład przejęto 18 sierpnia 1945 roku z rąk TZP. Sporządzono wówczas bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 20 w Piotrowicach Polskich, wraz ze spisem inwentarza⁴⁷⁵. W ostatnim kwartale 1945 roku browar został wykazany przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrze, zapewne w związku z objęciem przez tę agendę rejonu kłodzkiego. W wykazie znalazł się również nieczynny zakład w Ząbkowicach Śląskich. W wyniku ostatecznego rozgraniczenia oba zakłady pozostawiono do dyspozycji oddziału wrocławskiego (zapewne od 1 stycznia 1946 roku)⁴⁷⁶. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁴⁷⁷. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁴⁷⁸. Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: okoliczności uruchomienia browaru, pozostającego na styku dwóch rejonów Zjednoczenia, nie są jasne. Można podejrzewać, że do podjęcia produkcji doszło samorzutnie i w chwili objęcia zakładu przez Zjednoczenie (18 sierpnia) pozostawał on w ruchu⁴⁷⁹. Potwierdza to informacja w wykazie przedsiębiorstw sporządzonym przez pełnomocnika GO KERM na rejon ząbkowicki, przy browarze (poz. 32) w rubryce: *Pracuje czy nie* dodano uwagę: *pracuje*, w rubryce *Rodzaj produkcji* zapisano zaś: *piwo*⁴⁸⁰. Pomimo iż zakład został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu, znalazł się przejściowo w zarządzie Śląsko-Dąbrowskiego Zjednoczenia Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrze, które w „Preliminarzu produkcji piwa na IV kwartał 1945 r.” przewidywało limit produkcji 450 hl dla tego browaru⁴⁸¹. Po ustaleniu zakresu terytorialnego obu Zjednoczeń browar

474 Tamże, sygn. 256, k. 18.

475 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 113-127.

476 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 66-67.

477 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

478 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 423.

479 W bilansie otwarcia nie użyto zwyczajowej formuły „nieczynny browar”, pisząc o Państwowym Browarze nr 20 w Piotrowicach Polskich.

480 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 502, k. 64.

481 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 66-67.

w Stoszowicach powrócił pod zarząd PZPP-S we Wrocławiu. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z lipca 1946 roku rekomendowano unieruchomienie zakładu z uwagi na niską jakość produkowanego piwa, wyeksploatowanie urządzeń i brak rynków zbytu. Zjednoczenie przychyliło się do tego wniosku, umieszczając następnie browar w wykazie „Zakładów, w których wstrzymano lub wstrzyma się produkcję w roku 1947”⁴⁸². W tym czasie zakład zatrudniał 25-28 osób (w tym 9 Niemców) i produkował przeciętnie 686 hl piwa miesięcznie (co przekłada się na 8230 hl rocznej produkcji), 173 kwintale słodu (nieco ponad 200 ton) i 1353 litry lemoniady (16 236 litrów)⁴⁸³. W poł. 1947 roku zakład zatrudniał 25 osób (zob. tab. 63)⁴⁸⁴. W tym czasie zakład nie prowadził już najprawdopodobniej produkcji piwowarskiej, bowiem w „Wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku” znajdujemy uwagę: *produkcja przerwana w XI 1946 r. ze wzgl. na przestarzałe urządzenia i nierentowność przedsiębiorstwa*. Stanu zatrudnienia nie podano⁴⁸⁵.

Tab. 63 – stan zatrudnienia w browarze w Stoszowicach na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
18	4	0	3	0	0	25

Browar w Stoszowicach działał krótko (15-17 miesięcy), warząc miesięcznie po kilkaset hl piwa (produkcję globalną możemy ocenić na nie więcej niż 7-8 tys. hl). Zdadne do użytku urządzenia sukcesywnie wymontowywano i przekazywano do innych browarów. Nieczynny zakład wykazano jeszcze w spisie z końca 1950 roku⁴⁸⁶. Nieruchomość znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 85 – jako browar w Piotrowicach), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *nie figuruje* [w ewidencji Zjednoczenia]⁴⁸⁷. Nieczynnego browaru

482 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

483 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6, 40; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66.

484 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63.

485 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 108.

486 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

487 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

nie odnajdziemy też w strukturach żadnego z przedsiębiorstw, utworzonych w grudniu 1950 roku. Oznacza to zapewne, że w 2. poł. 1950 roku obiekt przekazano na inne cele (zapewne na rzecz miejscowej rady narodowej – dokumenty nie zachowały się). Przez lata nieużytkowane budynki niszczały. Budynek frontowy został rozebrany w latach 1997-1998, część zabudowań gospodarczych zachowała się do dziś⁴⁸⁸.

Strzegom

Niemiecka nazwa miejscowości: Striegau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Paul Thiel, Inh. Gebr. Thiel, Güntherstr. 36⁴⁸⁹.

Dane BWV: nr rejestru II 244-032. Jako datę założenia podano 1900 rok⁴⁹⁰. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 30 hl i kotłem warzelnym o poj. 50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 250 hl, naczyń leżakowych zaś 1 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 31 590 hl, fermentacji 11 320 hl, leżakowni 8493 hl). Browar produkował piwa górnej (Caramel 12%, Reform 6,4%, Einfach 4% i Karmelit 4% ekstraktu) i dolnej fermentacji (około 1900 hl rocznie) oraz napoje bezalkoholowe (od 1930 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła około 125 ton słodu⁴⁹¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: wyposażenie techniczne browaru mieściło się w szeregu sąsiadujących ze sobą budynków. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z lipca 1946 roku zaznaczono: *Część budynków zniszczona przez działania wojenne*. W dalszej części opisu czytamy: *Roczna zdolność produkcyjna browaru około 6000 hl piwa. Urządzenia poza warzelnią starego systemu w starych budynkach. Słodownia na własne potrzeby niezniszczona o wydajności 75 ton słodu. Browar posiada sztuczne chłodzenie. Kierownik rozlewni, choć piwowar, utrzymuje aparaty rozlewni w brudnym stanie. Również nie dba o czystość w pozostałych pomieszczeniach browaru*⁴⁹².

488 <http://www.stoszowice.pl/menu-2-24-Ciekawostki-24.html>, 22 VIII 2022.

489 Rok założenia: 1875. W 1942 roku piwowarem był mistrz piwowarski Michael Schoppel. Roczna produkcja piwa wynosiła około 8 tys. hl, zatrudnienie wynosiło 17 osób. Zakład dysponował 6 samochodami ciężarowymi; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 776.

490 Pod adresem Güntherstr. 36 od co najmniej 1865 funkcjonował Brauerei Claar, Friedrich 2001, s. 152.

491 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Paul Thiel.

492 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 7.

Jak wynika z bilansu otwarcia, urządzenia techniczne browaru zachowały się w stanie nienaruszonym. Opisano wyposażenie słodowni, warzelni, fermentowni, leżakowni i działu rozlewu. Browar posiadał czteronaczyniową warzelnię, z kotłem warzelnym o poj. 57 hl, kotłem zacierowym o poj. 30 hl, kadzią zacierną i kadzią filtracyjną (z czterema kranami). Oznacza to, że po 1937 roku warzelnia została przebudowana na podwójną. Dalej wyszczególniono chłodnik talerzowy o poj. 100 hl i drugi, nieczynny, o poj. 50 hl (co należy wiązać z wyżej opisaną przebudową). W fermentowni były ustawione drewniane kadzie o łącznej poj. 300 hl, w piwnicy leżakowej zaś drewniane kufy o łącznej poj. 1586 hl (nastąpiła więc znacząca rozbudowa działu fermentacji i leżakowania). Browar posiadał urządzenia do rozlewu w beczki i butelki oraz pasteryzator piwa butelkowanego⁴⁹³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w „Wykazie przedsiębiorstw i fabryk według branż zatrudniających do 50 osób nie objętych przez Zrzeszenia, znajdujących się w Świdnicy i powiecie”, przygotowanym przez pełnomocnika powiatowego GO KERM na powiat Świdnica (brak daty – prawdopodobnie czerwiec 1945 roku. Pozycja 43. Browar Thiel, Strigau). Z adnotacji wynika, że zakład znajdował się pod opieką Zarządu Miejskiego⁴⁹⁴. Przez PZPP-S został przejęty w dniu 27 listopada 1945 roku z rąk TZP. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 12 w Strzegomiu”⁴⁹⁵. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁴⁹⁶. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z 21 kwietnia 1949 roku⁴⁹⁷. Dokumentów z tym związanych nie odnaleziono.

Uwagi: w nieczynnym browarze, przejętym przez PZPP-S we Wrocławiu, uruchomiono rozlewnię piwa opartą na zachowanych urządzeniach rozlewczych oraz produkcję słoju. W 1946 roku zakład zatrudniał 4 pracowników (wszyscy narodowości polskiej). Wytwarzano 750 kwintali słoju miesięcznie i 2 tys. litrów lemoniady⁴⁹⁸. Browar nie był przewidziany do uruchomienia produkcji, dlatego też urządzenia zaczęto przenosić do

493 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 307, k. 1-5.

494 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 256, k. 185.

495 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 307, k. 1-5.

496 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

497 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 447.

498 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6.

innych zakładów należących do Zjednoczenia. Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie poczyniono uwagi: *stan niedostateczny, urządzenia przestarzałe*. Kierownikiem był wówczas Wacław Buyko. Prawdopodobnie już wówczas porzucono produkcję słodu⁴⁹⁹. Następnie zakład wykazano jeszcze w spisie nieczynnych browarów na koniec 1950 roku⁵⁰⁰. 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Strzegomiu znalazł się w strukturach Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁵⁰¹. Strzegomska rozlewnia piwa funkcjonowała wówczas w budynku przy Rynku pod nr. 37. Daty likwidacji rozlewni w dawnym strzegomskim browarze niestety nie znamy. W dniu 25 marca 1953 roku Wrocławskie ZP-S przekazały protokolarnie pozostałe po browarze zabudowania na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Strzegomiu. Zgodnie z uwagami w „Wykazie zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach przemysłu piwowarsko-słodowniczego” w budynkach znajdowały się jeszcze maszyny i urządzenia, niewyszczególnione w protokole przekazania⁵⁰². Zapewne oznacza to, że zostały one ze złomowane. Po zamknięciu rozlewni budynki zaczęły popadać w ruinę i zostały rozebrane.

Strzelin

Niemiecka nazwa miejscowości: Strehlen.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Rudolf Skupina⁵⁰³.

Dane BWV: Brauerei Rudolf Skupina (15 października 1938 roku): nr rejestru I 144-047. Jako datę założenia podano 1931 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 16,57 hl i kotłem warzelnym o poj. 23,24 hl. Pojemność naczyń fermentacyjno-leżakowych wynosiła 8 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 1000 hl (normatywna przepustowość: warzelni 14 700 hl, fermentacji 400 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (szczegółowego profilu produkcji nie określono). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁵⁰⁴.

499 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107.

500 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

501 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121.

502 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 152, 153 i 294.

503 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 774.

504 Dane z 15 października 1938 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Rudolf Skupina.

Uwagi: na temat powojennych losów tego zakładu zachowało się wyjątkowo mało informacji. Browar wymieniono w „Spisie przedsiębiorstw podlegających upaństwowieniu” z 12 kwietnia 1947 roku pod nr. 180 (chronologicznie jest to pierwsza odnaleziona wzmianka na jego temat) jako browar Strzelin, Rudolf Skupina, ul. Staromiejska 13. W uwagach zaznaczono: *nieczynny*⁵⁰⁵. W późniejszych wykazach i rejestrach już nie występuje. Zabudowania po byłym browarze w Strzelinie znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 92), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *hurtownia piwa*⁵⁰⁶. Z pewnością z tego powodu obiekt został pominięty w rozporządzeniu Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego. Nie udało się ustalić przynależności organizacyjnej wspomnianej hurtowni (nie występuje w spisie przedsiębiorstw podległych Wrocławskiem, Wałbrzyskim czy też Brzeskim ZP-S). Na podstawie zarządzenia nr 10 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 24 lipca 1956 roku CZPP-S nakazano przekazanie na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” następujących hurtowni piwa: w Ząbkowicach, Dzierżoniowie, Strzelinie, Opolu, Lęborku, Stargardzie i Świebodzinie⁵⁰⁷. Oznaczało to ostateczne wyłączenie obiektu ze struktur przemysłu piwowarsko-słodowniczego.

Szprotawa

Niemiecka nazwa miejscowości: Sprottau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei und Mälzerei F. Fasold, Inh. P. Wolf & C. Heinlein, nast. Hans Müller, Turnstr. 1-2⁵⁰⁸.

Dane BWV: nr rejestru III 244-031. Jako datę założenia podano 1869 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 50 hl, kadzią filtracyjną o poj. 50 hl, kotłem zaciernym o poj. 50 hl i kotłem

505 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 39.

506 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

507 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290-291.

508 Zakład został założony w 1869 roku przez mistrza piwowarskiego Fr. Fasolda. Po jego śmierci browar prowadzili Ad. Fasold i A. Heyer. W latach 1912-1931 zakład należał do Oscara Seiferta i Paula Wolfa. W latach 1931-1936 w posiadaniu Paula Wolfa i Georga Henleina, od 1936 zaś właścicielami byli Paul Wolf i Hans Müller, który był zarazem głównym piwowarem. Warzelnia systemu Germania Chemnitz. Piwnica leżakowa wyposażona była w drewniane kufy i aluminiowe tanki. Zakład posiadał 2 samochody ciężarowe, platformę konną i jednego konia; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 754.

warzelnym o poj. 71 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 315 hl, naczyń leżakowych zaś 1870 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 12 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 72 270 hl, fermentacji 14 260 hl, leżakowni 15 882 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 200 ton sło⁵⁰⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w trakcie działań wojennych browar znacząco ucierpiał. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku stan obiektu opisano następująco: *Browar spalony. Ocalała warzelnia (dach spalony), hala maszyn i piwnice leżakowe z aparatami tam umieszczonymi. Produkcja browaru +/- 10 000 hl rocznie. Aparaty i tanki z lodowni należy przenieść do innych browarów. Ocalało pomieszczenie z dwoma palarkami do palenia sło⁵¹⁰*. W protokole z 28 listopada 1952 roku wymieniono następujące nieruchomości: *place niezabudowane i pod budynkami, budynek pofabryczny [o czterech kondygnacjach, zniszczony podczas działań wojennych], jeden budynek gospodarczy, jeden budynek gospodarczo-mieszkaniowy, położone w Szprotawie przy ul. Browarnej Nr. 1*⁵¹¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁵¹². Jak się wydaje, dalszej procedury nie przeprowadzono⁵¹³.

Uwagi: z uwagi na zniszczenia wojenne browar nie nadawał się do uruchomienia. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Browar zupełnie zniszczony na skutek działań wojennych, pozostała jedynie hala maszyn i lodownia*⁵¹⁴. Wykazano go jeszcze w spisie nieczyn-

509 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei und Mälzerei F. Fasold.

510 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 2.

511 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 36, k. 4.

512 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

513 W protokole przekazania z 25 listopada 1952 roku zaznaczono, że nieruchomość jest własnością Skarbu Państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku (*O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej*) oraz majątkiem opuszczonym w rozumieniu stosownego dekretu; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 36, k. 2.

514 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

nych browarów na koniec 1950 roku⁵¹⁵. Pozostawał pod nadzorem browaru w Żarach⁵¹⁶. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze⁵¹⁷, w których pozostawał do 28 listopada 1952 roku. Wówczas to nieruchomość została przekazana na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Szprotawie. Stało się tak na podstawie par. 1 uchwały Prezydium Rządu z dnia 8 marca 1952 r. *w sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników (...) oraz zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego z dnia 1.X.1952 r.* Do protokołu dołączono opis maszyn i urządzeń znajdujących się w browarze (dokument nie zachował się), bez określenia żadnych warunków co do ich losu (zapewne urządzenia zdadne do użytku zdemontowano i przeniesiono do innych zakładów, pozostałe nadawały się jedynie do zezłomowania)⁵¹⁸.

Ścinawa, ul. Wołowska 32

Niemiecka nazwa miejscowości: Steinau an der Oder.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Bergkeller Hermann Haenelt (Brauerei zum Bergkeller)⁵¹⁹.

Dane BWV: nr rejestru I 144-046. Jako datę założenia podano 1903 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 32 hl i kotłem warzelnym o poj. 38 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 78 hl, naczyń leżakowych zaś 270 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 8-10 tys. hl rocznie (normatywna przepustowość: warzelnia 24 tys. hl, fermentacji 3500 hl, leżakowni 2360 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (podstawę produkcji stanowił Einfachbier o ekstrakcie 5%). Do chłodzenia używano lodu naturalnego. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁵²⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar mieścił się w piętrowym, murowanym budynku, krytym dachówką i całkowicie podpiwniczonym, z doprowadzoną instalacją elektryczną i wodociągową. Na tyłach działki znajdowała się murowana z surowej cegły stajnia, kryta papą. *Parcela frontowa, częściowo na stoku [o znacznej] pochyłości*⁵²¹. W inspekcji z lipca

515 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

516 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

517 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

518 Tamże, sygn. 36, k. 4.

519 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 761.

520 Dane z 30 sierpnia 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Bergkeller Hermann Haenelt.

521 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 28.

1946 roku opisano go następująco: *Stary browar o produkcji piwa młodego (Jungbier) o zdolności produkcyjnej +/- 2000 hl rocznie. Browar zdekompletowany: brak kadzi fermentacyjnych i kuf składowych oraz aparatów pomocniczych. Pozostała tylko warzelnia w komplecie w złym stanie (o pojedynczym porządku). Poza warzelnią (z kotłem o poj. 38 hl) inwentarz wymienia jeszcze: ręczną pompę wodną, młynek do słodu, obciążaczkę szeregową do butelek oraz zniszczoną korkownicę*⁵²².

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 16 sierpnia 1946 roku z rąk OUL. Sporządzono wówczas „Bilans nieczynnego browaru „Bergkeller” w Ścinawie”⁵²³. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁵²⁴. Dalszej procedury nie przeprowadzono.

Uwagi: w „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *browar nieczynny, urządzenia wywiezione przez Niemców*⁵²⁵. Co rozumiało, browar nie wznowił produkcji z powodu zdekompletowania urządzeń i przystosowania jedynie do warzenia piw górnej fermentacji. W 1946 roku w budynku browaru urządzono prywatną rozlewnię piwa za zgodą wrocławskiego PZPP-S. Rozlewano w niej piwo z browaru Piastowskiego. Właściciela rozlewni zobowiązano do *poprawienia uszkodzeń budynku, nadzoru i dalszej konserwacji*⁵²⁶. Rozlewnia zakończyła działalność w niedługi czas później. Nieczynny zakład pozostawał pod nadzorem browaru w Chojnowie⁵²⁷. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Ścinawie znalazł się w strukturach Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowni-czych⁵²⁸. W dniu 19 listopada 1952 roku zakład, jako zbędny do wykonywania zadań planowych przez dotychczasowych użytkowników, przekazano na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Ścinawie. W protokole znalazła się następująca uwaga: *Znajdujące się w przekazywanym budynku*

522 AP Wrocław, Okręgowy Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 2.

523 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 26-29.

524 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

525 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

526 AP Wrocław, Okręgowy Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 2.

527 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

528 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

urządzenia wymienione poniżej pozostają w dalszym ciągu w posiadaniu i dyspozycji Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych, aż do wydania decyzji przez Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie. Spis inwentarza: kocioł warzelny obmurowany, kocioł zacierny, śrutownik, taca chłodnicza żelazna, waga dziesiętna 1000 kg, zbiornik z pompą powietrzną, prasa do masy filtracyjnej, transmisja⁵²⁹. Dokumentów opisujących dalszy los urządzeń nie udało się odnaleźć.

Ścinawa

Niemiecka nazwa miejscowości: Steinau an der Oder.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Max Kieselbach, następnie: Genossenschaft der Gastwirte Steinau und Umgebunge GmbH.

Dane BWV: brak, browar został zamknięty przed 1937 rokiem⁵³⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: kompleks zabudowań składał się z murowanego, parterowego budynku browaru (o wymiarach 30 × 20 × 8 metrów), krytego papą, z doprowadzoną instalacją elektryczną i wodną, dwupiętrowego budynku biurowego i parterowego budynku gospodarczego. *Parcela dwufrontowa w centrum miasta*. Brak informacji o uszkodzeniach wojennych. Urządzenia zostały całkowicie zdekompletowane. W inwentarzu wpisano jedynie zepsutą korkownicę i *samochód zupełnie zdekompletowany* oraz pojedyncze materiały i ruchomości (jak pudła kartonowe i łóżyska)⁵³¹. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów...” z 16 lipca 1946 roku zaznaczono, że browar specjalizował się w produkcji piwa młodego (Jungbier) i posiadał zdolność produkcyjną około 2200 hl rocznie⁵³².

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 21 maja 1946 roku z rąk OUL. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru Kieselbach Ścinawa”⁵³³. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁵³⁴. Dalszych czynności, związanych z upaństwowieniem przedsiębiorstwa, nie prowadzono.

529 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 230, 294, 303, 306; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 806, k. 2.

530 Zakład działał do 1936 roku; Friedrich 2001, s. 138.

531 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 30-32.

532 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 2.

533 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 30-32.

534 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

Uwagi: w „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *browar nieczynny, urządzenia wywiezione przez Niemców*⁵³⁵. Browar oceniono jako *zbyteczny z punktu widzenia przemysłu piwowarskiego*. Część pomieszczeń podnajęto. W 1946 mieściła się tu *prywatna rozlewnia piwa wrocławskiego, na właściciela rozlewni nałożono obowiązek poprawienia uszkodzeń budynku, nadzoru i dalszej konserwacji*⁵³⁶. Nieczynny zakład pozostawał pod nadzorem browaru w Chojnowie⁵³⁷. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Ścinawie znalazł się w strukturach Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁵³⁸. Około 1952 roku nieruchomość najpewniej przekazano na rzecz Miejskiej Rady Narodowej w Ścinawie (dokumentów nie odnaleziono).

Śmiałowice

Niemiecka nazwa miejscowości: Schmellwitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Ernst Herfort⁵³⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: *Zachowane do dnia dzisiejszego ruiny dawnego browaru i gorzelni wskazują, iż cały proces produkcyjny opierał się na tradycyjnych technologiach, wykorzystywanych już od średniowiecza. Niezbędne dla jego funkcjonowania były więc budynki słodowni, zapewne także lodowni oraz obszerne pomieszczenia magazynowe, umieszczone w piwnicach bądź w przyziemiu*⁵⁴⁰.

Uwagi: w opracowaniu historii piwowarstwa w Śmiałowicach czytamy: *Warto podkreślić, że w okresie wielkiego kryzysu na początku lat dwudziestych XX w. na obszarze powiatu świdnickiego utrzymało się jedynie pięć browarów – w Sobótce, Strzegomiu, Świebodzicach, Witoszowie oraz w Śmiałowicach. Śmiałowicki browar działał nieprzerwanie do 1945 r., a jego ostatnim właścicielem był mieszkający w Śmiałowicach Fritz Herfort. Obok browaru czynna była także niewielka karczma oferująca mieszkańcom lokalne wyroby. W latach 20. XX wieku browar prowadził także obwoźną sprzedaż piwa i gorzałki po okolicznych miejscowościach. Po wojnie browar i gorzelnia nie wznowiły działalności. Nieużytko-*

535 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

536 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 2.

537 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

538 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

539 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 720; Friedrich 2001, s. 145.

540 <https://www.smialowice.pl/365/browar/>, 28 VIII 2022.

wane zabudowania browaru stopniowo podupadły, a większość maszyn i urządzeń w latach pięćdziesiątych wywieziono do gorzelni w pobliskich Mrowinach. O dawnej świetności tego obiektu świadczy wielkość zrujnowanych już zabudowań, a także zabytkowy kamienny portal zwieńczony herbem, kiedyś stanowiący zapewne główne wejście do browaru⁵⁴¹. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnych informacji na temat tego zakładu.

Środa Śląska

Niemiecka nazwa miejscowości: Neumarkt.

Niemiecka nazwa zakładu: Feldschlösschenbrauerei C.F. Keil (?).

Uwagi: przed I wojną światową w Środzie Śląskiej funkcjonowały dwa browary: Feldschlösschenbrauerei C.F. Keil (przy ul. Kolejowej) oraz Stadtbrauerei Emil Grundmann, Nachf. Gebr. Pfestroff (przy ul. Jana Kiłińskiego)⁵⁴². Oba zakończyły działalność niedługo po zakończeniu wojny. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku pod nr. 15 wpisano browar bez nazwy, przy którym zaznaczono: *Browar zupełnie zniszczony na skutek działań wojennych*⁵⁴³. Jest to jedyna wzmianka odnaleziona na temat browaru w Środzie Śląskiej w dokumentach powojennych. Najpewniej chodzi tu o obiekt położony poza centrum miasta, czyli Feldschlösschenbrauerei. Browar występuje na mapach topograficznych z 1932 i 1942 roku⁵⁴⁴ oraz szczegółowym planie miasta z lat trzydziestych (skala 1:8000)⁵⁴⁵. Do dziś stoi budynek dawnej restauracji serwującej miejscowe piwo, zabudowania browaru niestety nie zachowały się⁵⁴⁶.

Świdnica

Niemiecka nazwa miejscowości: Schweidnitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Hugo Stumpfe, Brauerei und Brennerei zum Rosental⁵⁴⁷.

Uwagi: okoliczności przejęcia nieruchomości pod zarząd struktur piwowarskich nie są jasne. Przez krótki czas funkcjonowała tu rozlewnia piwa

541 Tamże.

542 Friedrich 2001, s. 148.

543 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

544 http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K-TK25/4865_Neumarkt_1942.jpg, 14 IX 2022.

545 <https://polska-org.pl/5318488,foto.html?idEntity=4051653>, 14 IX 2022.

546 Browar widoczny jest na jednej z pocztówek, zreprodukowanych w książce: *Środa Śląska na starej widokówce*, 2006.

547 M. Friedrich podaje, że zakład zakończył produkcję około 1920 roku; Friedrich 2001, s. 155.

(być może prywatna). Zabudowania po byłym browarze w Świdnicy przy ul. Zygmuntowskiej 2/4 znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 88), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *do przekazania oraz hurtownia*⁵⁴⁸. Mieszcząca się na terenie byłego browaru hurtownia mniej więcej w tym czasie została przeniesiona na ul. Wrocławską 8⁵⁴⁹. Nieruchomości przy ul. Zygmuntowskiej 2/4 brak w późniejszych rozporządzeniach, nie udało się też odnaleźć protokołu z przekazania jej na rzecz Miejskiej Rady Narodowej w Świdnicy. Budzi to podejrzenie, że nie znajdowała się ona nigdy pod zarządem struktur piwowskich, na wspomnianej wyżej liście znalazła się zaś przypadkowo (jako niegdyś browar).

Świebodzice

Niemiecka nazwa miejscowości: Freiburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Albrecht Haselbach Abt. Freiburg, Haselbachstr. 3 (adres zakładu), Breslau 1, Bischofstr. 13 (siedziba firmy)⁵⁵⁰.

Dane BWV: nr rejestru V 244-034. Jako datę założenia podano 1922 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 80 hl, kotłem zaciernym o poj. 52 hl i kotłem warzelnym o poj. 126,30 hl (pojemności kadzi filtracyjnej nie podano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 2200 hl, naczyń leżakowych zaś 14 600 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 50 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 79 790 hl, fermentacji 99 570 hl, leżakowni 124 000 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramelmalzbier 12,5%, Weizenmalzbier 12,5%, Jungbier 3,5%, Glukosenbier, Schöpsbier 11,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1923 roku). Do browaru należała słodownia o rocznej zdolności produkcyjnej 1500 ton słodu⁵⁵¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar składał się zasadniczo z dwóch części, oddalonych od siebie o około 400 metrów. Pierwotny bro-

548 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 305.

549 Państwowa Hurtownia i Rozlewnia Piwa przy ul. Wrocławskiej 8, podporządkowana Wałbrzyskim ZP-S, znalazła się w wykazie na dzień 1 grudnia 1950 roku; ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70.

550 W 1942 roku piwowarem był Josef Moser. Przeciętna roczna produkcja wynosiła 60 tys. hl; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 248.

551 Dane z 20 września 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Albrecht Haselbach Abt. Freiburg.

war (niektóre budynki pochodziły z 1770 roku) przeniesiono około 1885 roku na nowe miejsce (wcześniej funkcjonował tu rozlew piwa w butelki), stary browar zaś przebudowano na słodownię i palarnię kawy. Komplex nowego browaru składał się z szeregu budynków usytuowanych na nieforemnej działce, przeciętej drogą wjazdową, z dwoma wewnętrznymi podwórzami. W większości była to zabudowa ceglana, z dachami krytymi papą. W inwentarzu wymienione są również budynki fabryczne wzniesione w 1932 i 1940 roku. Oprócz budynków fabrycznych (hala maszyn, warzelnia, bednarnia) wymieniono budynki mieszkalne i gospodarcze (stajnie, garaże, magazyny). Wedle oceny z protokołu zdawczo-odbiorczego z 20 grudnia 1951 roku Budynki browaru są przeciętnie zużyte w 50%. Maszyny i urządzenia również zużyte przeciętnie od 50 do 60%. Napęd poszczególnych agregatorów indywidualny. Warzelnia czteronaczyniowa, kocioł warzelny paleniskowy [tzn. ogrzewany bezpośrednio ogniem], a ponadto dostosowany do ogrzewania parą. W dalszej części dodano, że browar posiada dwa kompresory amoniakalne po 75 000 kalorii, oba są czynne na zmianę. Hala maszyn posiada przetwornicę prądu zmiennego na stały. W piwnicach leżakowych są żelazne i aluminiowe tanki o pojemności 361 hl, zaś kufy drewniane o pojemności 5100 hl [w stosunku do okresu przedwojennego potencjał leżakowni obniżył się ponaddwukrotnie]. W czasie wojny została rozbudowana 50% butelkownia, zaopatrzona w aparat 28-kranowy do rozlewu butelkowego wraz z myjką butelek o wydajności 2500 sztuk na godzinę. Browar posiada również dwa aparaty filtracyjne firmy „Zeitz” do sterylizowania piwa butelkowego, obecnie nieczynne z powodu braku części wymiennych. Browar posiada hydrauliczną prasę do zakładania obręczy na beczki oraz smolarkę półautomatyczną do smołowania beczek. Browar jest zaopatrywany w wodę z dwóch źródeł (studni) oraz połączony jest z miejską siecią wodociągową. Na ogół poszczególne oddziały produkcyjne browaru są dobrane rozmieszczone, z wyjątkiem słodowni, która znajduje się w dawnym – starym browarze, oddalonym [od głównego zakładu] około 400 metrów⁵⁵².

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: do 28 lipca 1951 roku browar pozostawał w użytkowaniu i administracji komendantury wojennej wojsk radzieckich. Następnie na podstawie porozumienia Rządu Polskiego z rządem ZSRR browar ten przekazany został 28.VII.1951 r. w zarząd i użytkowanie władz polskich. Budynki, maszyny i urządzenia produkcyjne zostały oddane bezpłatnie, natomiast ruchomości, materiały, surowce, półfabrykaty i fabrykaty zostały zakupione. Browar został przejęty w stanie czynnym. Uszkodzeń wojennych nie było⁵⁵³. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw

552 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5592, k. 5-6.

553 Tamże, k. 6.

zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku), opisany jako *czynny browar zajęty przez Armię Czerwoną*⁵⁵⁴. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁵⁵⁵. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 20 grudnia 1951 roku w Wałbrzychu, w lokalu dyrekcji Wałbrzyskich ZP-S, w obecności Romana Sziszki, kierownika browaru w Świebodzicach (zdający), i Józefa Janki, dyrektora Wałbrzyskich ZP-S, działającego w imieniu CZPPF, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 5 listopada 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁵⁵⁶.

Uwagi: browar w Świebodzicach był jednym z dwóch zakładów, które nie zostały przekazane stronie polskiej w wyniku porozumienia z 14 września 1945 roku⁵⁵⁷. Wraz z browarem w Legnicy pozostawał w dyspozycji strony radzieckiej do 1951 roku⁵⁵⁸. Prowadzono w nim regularną produkcję piwa i słodu⁵⁵⁹. Po przejęciu z rąk radzieckich zakład charakteryzowano następująco: *Przejmowane przedsiębiorstwo jest browarem położonym w Świebodzicach przy głównej szosie Wałbrzych – Świdnica. [Zakład] oddalony jest o 300 metrów od stacji kolejowej w Świebodzicach. Browar ten założony został w 1885 r. Poprzedni browar znajdował się przy ul. Daszyńskiego 11-13, a w miejscu obecnego browaru była jedynie rozlewnia piwa butelkowego. Z czasem cały browar uruchomiono w miejscu obecnym, a w miejscu poprzednim urządzono słodownię i palarnię kawy. Słodownia jest czynna, natomiast palarnia kawy [jest] nieczynna, ale posiada [kompletne] urządzenia do palenia kawy. Maksymalna zdolność produkcyjna browaru [wynosi] 60 000 hl piwa rocznie*⁵⁶⁰. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Wałbrzyskie Zakłady

554 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

555 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 435.

556 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5592, k. 2-9.

557 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1012, k. 13.

558 AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, sygn. 577, nlb.

559 Kronika 1995, s. 191.

560 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5592, k. 5.

Piwowarsko-Słodownicze. W skład przedsiębiorstwa weszły browary w Wałbrzychu, Witoszowie Górnym, Boguszowie, hurtownie piwa w Świdnicy i Dzierżoniowie oraz nieczynna słodownia w Ciechanowicach. Z końcem 1951 roku do przedsiębiorstwa przyłączono browar w Świebodzicach⁵⁶¹. Wkrótce po przejęciu przez stronę polską browar osiągnął produkcję rzędu 45-50 tys. hl piwa rocznie, niesprecyzowanego gatunkowo – zapewne było to piwo jasne lekkie (zob. tab. 64)⁵⁶².

Tab. 64 – produkcja piwa (w hektolitrach) i słoðu (w tonach) oraz stan zatrudnienia w browarze w Świebodzicach w latach 1951-1955.

	1951	1952	1953	1954	1955
Piwo	17 000,00	b.d.	49 750,00	51 369,00	45 539,00
Słód	215,7	b.d.	634	655	537
Pracownicy	85	95	110	109	108

Własna produkcja słoðu była niewystarczająca. Uzupełniano ją, sprowadzając surowiec ze słodowni w Ciechomicach. Piwo rozprowadzano poprzez hurtownie piwa i odbiorców detalicznych na terenie powiatów: świdnickiego, wałbrzyskiego, kamiennogórskiego i dzierżoniowskiego. Już we wczesnych latach pięćdziesiątych w zakładzie pracowało blisko 100 osób, w 1953 roku zatrudniano już 110 osób (zob. tab. 64)⁵⁶³. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych browar wypuszczał na rynek od 65 do 75 tys. hl. W latach 1951-1970 produkowano piwo jasne 9% [ekstraktu], od roku 1951 piwo słodowe, w latach 1955-1970 piwo jasne 12%, a od roku 1970 piwo jasne 12,5%. Od roku 1970 przeprowadzono modernizację: wymieniono kadzie i kufy drewniane na metalowe, zamontowano linię rozlewniczą o wydajności 6 tys. butelek / godzinę, zmodernizowano urządzenia chłodnicze i energetyczne. Browar borykał się ze sporymi problemami z wodą – okresowo dowożono ją nawet cysternami⁵⁶⁴. Produkcję piwa wstrzymano w 1993 roku. Zakład stał się rozlewnią piwa z wrocławskiego browaru, umieszczono w nim linię do rozlewu puszkowego. W 2003 roku pracę rozlewni wstrzymano, a większość budynków wyburzono. Teren zniwelowano i zbudowano parking – zachował się tylko budynek dawnej rozlewni⁵⁶⁵.

561 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

562 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14359, k. 25; sygn. 14360, nlb.

563 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 492; AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14359, k. 4; sygn. 14360, nlb.

564 Kronika 1995, s. 191.

565 <http://dolnoslaskosc.pl/swiebodzicki-browar,1130.html>, 19 IV 2022.

Świebodzice

Niemiecka nazwa miejscowości: Freiburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Julius Schneider, Ring 17.

Dane BWV: nr rejestru brak. Data założenia nieznana. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 25,95 hl i kotłem warzelnym o poj. 31,80 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 100 hl, naczyń leżakowych zaś 280 hl. Zdolności produkcyjnej zakładu nie oceniono, wpisując: nieznana. W momencie wypełniania ankiety browar nie prowadził od dawna produkcji⁵⁶⁶.

Uwagi: browar zakończył działalność wkrótce po zakończeniu I wojny światowej. Ankietę BWV skierowano do sąsiedniego browaru Haselbacha. Ten odesłał częściowo wypełniony formularz, zaznaczając: *W załączeniu przesyłamy kwestionariusz dotyczący browaru Julius Schneider. Nie jesteśmy w stanie udzielić bardziej szczegółowych informacji, ponieważ spadkobiercy zmarłego właściciela browaru Juliusa Schneidera mieszkają poza miastem i prawdopodobnie nie są w stanie sami tego zrobić. Z ankiety wynika, że w zakładzie pozostawiono podstawowe urządzenia produkcyjne (warzelnia, fermentacja, leżakownia)*⁵⁶⁷. W źródłach powojennych nie natrafiono na żadną wzmiankę dotyczącą tego browaru.

Świecie

Niemiecka nazwa miejscowości: Schwertburg (Schwerta früher Schwertburg).

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Karl Zimmermann, nast. Griferverwaltung Burg Tzschocha, Hitlerstr. 264.

Dane BWV: nr rejestru I 144-045. Jako datę założenia podano ogólnie XVIII wiek. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 9 hl i kotłem warzelnym o identycznej pojemności (być może było to jedno, proste urządzenie – wykorzystywane ponadto w procesie fermentacji). Pojemności naczyń fermentacyjnych i leżakowych w ogóle nie podano (zapewne browar nie używał ich z uwagi na profil produkcji). Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na zaledwie 1 tys. hl. Browar produkował

566 Dane z 31 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Julius Schneider. Browar miał zakończyć działalność już około 1920 roku, Friedrich 2001, s. 156.

567 Dane z 31 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Julius Schneider.

wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 4-5% ekstraktu) i nie posiadał własnej słodowni⁵⁶⁸.

Uwagi: według Manfreda Friedricha browar zakończył działalność około 1935 roku, z karty rejestracyjnej wynika jednak, że podjął ponownie działalność pod zarządem dóbr zamku Czocha (wówczas własność Ernsta Gütschowa)⁵⁶⁹. Produkowano w nim wyłącznie piwo proste, zapewne sprzedawane w okolicznych wioskach. W dokumentach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego obiektu⁵⁷⁰.

Świątoszów

Niemiecka nazwa miejscowości: Neuhammer am Queis.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Richard Schulz.

Uwagi: w 1905 roku właścicielem browaru był Hermann Schulz⁵⁷¹. Ostatnim właścicielem był Richard Schulz. Browar zakończył działalność przed 1938 rokiem, aczkolwiek odnotowany został jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku⁵⁷². W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Trzebnica

Niemiecka nazwa miejscowości: Trebnitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Fritz Rösner, Rösnerstr. 1a⁵⁷³.

Dane BWV: nr rejestru I 144-048. Jako datę założenia podano 1896 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 14 hl i kotłem warzelnym o poj. 26 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 43,85 hl (naczyń leżakowych browar nie posiadał). Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 16 300 hl, fermentacji 18 252 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej

568 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Karl Zimmermann.

569 Z niejasnego zapisu w karcie rejestracyjnej wynika, że od 2 kwietnia 1938 roku.

570 Browar i słodownia w Świeciu znalazły się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 1), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *nie ma decyzji*. Z całą pewnością chodzi jednak o obiekt położony w Świeciu nad Wisłą; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

571 Friedrich 2001, s. 158.

572 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 530.

573 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 795.

fermentacji (asortymentu nie podano) oraz napoje bezalkoholowe i nie posiadał własnej słodowni⁵⁷⁴.

Uwagi: browar wykazano w ankiecie przygotowanej na potrzeby Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu w 1946 roku, z krótką uwagą: *zdemontowany*⁵⁷⁵. Jest to jedyna wzmianka, na jaką natrafiono na temat tego browaru w powojennych dokumentach. Mieścił się on w kamienicy, należącej do właściciela browaru (obecnie ul. Prusicka 14) i połączony był z dobrze prosperującą restauracją (do 1945 roku)⁵⁷⁶. Budynek zachował się bez większych zmian do dziś, niedawno został gruntownie odremontowany.

Wałbrzych

Niemiecka nazwa miejscowości: Waldenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Gorkauer Sozietäts-Brauerei, Adolf Hitler Aue 44⁵⁷⁷.

Dane BWV: nr rejestru V 244-033. Jako datę założenia podano 1893 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), podano jedynie pojemność kotła zaciernego: 38 hl i kotła warzelnego: 90 hl (pomijając opis kadzi zaciernej i filtracyjnej). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1356 hl, naczyń leżakowych zaś 5451 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 38 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 91 530 hl, fermentacji 61 370 hl, leżakowni 46 296 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 12%, Einfachbier 3,8% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1919 roku). Wyposażony był w nowoczesne urządzenia chłodnicze i nie korzystał z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 500 ton słodu⁵⁷⁸.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar przetrwał działania wojenne bez większego szwanku i został zajęty przez komendanturę Armii Czerwonej, która przez pewien czas prowadziła w nim produkcję na własne potrzeby (Wałbrzych został zajęty przez wojska sowieckie 8 maja 1945 roku). Zakład położony był w ciasnej przestrzeni pomiędzy ulicą a ścianą skalną. Część budynków pochodziła z 1860 roku, większość z nich wzniesiono w trakcie przebudowy z lat 1891-1893. W skład kompleksu browarnego wchodziły: murowana, trzypiętrowa słodownia z 1860

574 Dane z 4 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Fritz Rösner.

575 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 1.

576 Friedrich 2001, s. 168.

577 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 822-824.

578 Dane z 13 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Gorkauer Sozietäts-Brauerei.

roku, dwukondygnacyjny budynek fermentacji, murowany z cegieł, budynek browarniany (piwnice) murowany z cegieł, kryty papą, rok budowy 1860, trzykondygnacyjna, murowana z cegieł warzelnia zbudowana w 1891 roku (zajmująca powierzchnię 401 m kw., o kubaturze 4468 m sześć.), kotłownia oraz szereg przybudówek, mieszczących m.in. beczkownię (zapewne: bednarnia i magazyn beczek), stajnie i magazyny (z 1891 roku). Na przyległych działkach znajdowały się budynki biurowe oraz mieszkalne, wybudowane w 1893 roku⁵⁷⁹. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku zakład opisano następująco: *Budynki zewnątrz i wewnątrz w dobrym stanie. (...) Zdolność produkcyjna browaru 25 000 hl piwa rocznie. Dla usprawnienia produkcji należałoby przenieść aparaty do mycia beczek do lokalu położonego obok obciążu piwa beczkowego, a w miejsce umywalni beczek zainstalować obciąż piwa butelkowego. Wobec tego, że obecne maszyny do obciążu piwa butelkowego w browarze są przestarzałe, polecałbym zamontować tu urządzenia do obciążu z browaru w Legnicy, których tam nie używają, gdyż są za duże dla rozlewni piwa, a są nowoczesne i w bardzo dobrym stanie i w sam raz dla browaru w Wałbrzychu (wydajność tej butelkowni w Legnicy [wynosi około] 2000 butelek na godzinę)*⁵⁸⁰. Browar posiadał słodownię, wykorzystywaną na własne potrzeby, z trzema zbiornikami do moczenia jęczmienia, klepiskami i dwusiatkową suszarnią (siatki o wymiarach 4 × 5 m.). Czteronaczyniowa warzelnia składała się z żelaznej kadzi zaciernej o poj. 82 hl, kadzi filtracyjnej o poj. 85 hl z urządzeniem do kopania i wyrzucania słodzin, kotła warzelnego o poj. 90 hl z sitami do zatrzymywania chmielu oraz żelaznego kotła zaciernego o poj. 38 hl, z przynależną armaturą, pompami i motorami. W dziale fermentacji zainstalowane były zarówno drewniane, jak i aluminiowe kadzie o poj. od 88 do niemal 170 hl. W sztucznie chłodzonej leżakowni znajdowały się tanki, zarówno drewniane, jak i żelazne oraz aluminiowe. Browar zaopatrzony był w maszyny parowe, silniki, motory i pompy oraz kompresor amoniakalny o napędzie elektrycznym⁵⁸¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 5 stycznia 1946 roku z rąk OUL, wtedy też sporządzono bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 7 w Wałbrzychu, podlegającego PZPP-S na Rejon Dolnośląski⁵⁸². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku

579 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 6.

580 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 8.

581 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 95-121.

582 Tamże, k. 97.

O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁵⁸³. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 84 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁵⁸⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 15 września 1951 roku w lokalu Wałbrzyskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych, przy ul. Stalina 44 w Wałbrzychu, w obecności Włodzimierza Dobrotwira, kierownika Browaru „Wałbrzych” (zdający), i Józefa Janki, dyrektora Wałbrzyskich ZP-S, działającego w imieniu CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 24 stycznia 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁵⁸⁵.

Uwagi: po zajęciu Wałbrzycha przez wojska radzieckie browar pozostawał w dyspozycji komendantury wojennej, która wykorzystywała zakład do własnych celów (na podstawie szczątkowo zachowanych dokumentów możemy wywnioskować, że prowadzono w nim produkcję piwa na potrzeby wojska). W dniu 5 stycznia 1946 roku browar został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu i oznaczony jako Państwowy Browar nr 7. W lipcu 1946 roku zapisano następującą uwagę: *Browar został niedawno przekazany Zjednoczeniu przez władze wojskowe sowieckie i wymaga odnowienia wewnętrznego*. Jeszcze w tym samym roku udało się wznowić produkcję. Do końca roku zatrudnienie kształtowało się na poziomie 39-40 osób, podobnie jak w poł. 1947 roku (zob. tab. 65)⁵⁸⁶. W tym okresie zakład zatrudniał siedmiu Niemców, dawnych pracowników browaru.

Tab. 65 – stan zatrudnienia w browarze w Wałbrzychu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
25	4	0	11	3	0	43

W kolejnych latach zatrudnienie rosnęło, by w 1951 roku osiągnąć 73 osoby (w tym 42 zatrudnione bezpośrednio przy produkcji). Spadek zatrudnienia w kolejnym roku był pozorny, wiązał się bowiem z reorganizacją struktur piwowarsko-słodowniczych (część pracowników administracji przesunięto bezpośrednio do dyrekcji ZP-S, wydzielono też zapewne pra-

583 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

584 MP nr 41 z dn. 1 lipca 1949 roku, poz. 570, lp. 40.

585 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5580, k. 2-7.

586 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63.

cowników słodowni). W kolejnych latach zatrudnienie ustabilizowało się na poziomie 65-67 pracowników (zob. tab. 66)⁵⁸⁷.

Tab. 66 – stan zatrudnienia w browarze w Wałbrzychu w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1947	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pracowników ogółem	40	72	73	63	72	67	65
W tym przy produkcji	29	42	45	40	48	44	43

W 1946 roku osiągnięto przeciętną produkcję na poziomie 892 hl piwa i 288 kwintali siodu miesięcznie (niestety nie wiemy, w którym miesięcu rozpoczęto produkcję)⁵⁸⁸. Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. Kierownikiem był wówczas inż. Ludwik Kozubski. Roczna zdolność produkcyjną oceniono na 40 tys. hl. W 1947 roku osiągnięto produkcję na poziomie 13,5 tys. hl, w rok później zbliżono się do 25 tys. hl (osiągając tym samym poziom produkcji sprzed wojny). W latach 1950 i 1951 przekroczone 30 tys. hl produkcji rocznej (zob. tab. 67)⁵⁸⁹. Podstawowym (a być może jedynym) produkowanym gatunkiem było piwo jasne lekkie o zawartości ekstraktu 9%⁵⁹⁰.

Tab. 67 – produkcja piwa w browarze w Wałbrzychu w latach 1938, 1947 i 1949-1951, w hektolitrach.

1938	1947	1949	1950	1951
24 500,00	13 445,00	24 792,00	30 126,00	31 232,00

W 1953 wyprodukowano rekordową ilość ponad 38 tys. hl piwa. W oferowanym asortymencie dominowało piwo jasne lekkie, wyprodukowano też ponad 10 tys. hl piwa siodowego oraz niewielkie ilości piwa pełnego (zapewne jasnego) o zawartości ekstraktu 12%, z produkcji którego zrezygnowano w kolejnym roku. W 1955 uwarzone niemal 250 hl piwa mocnego (zapewne ciemnego, w typie kozłaka lub portera), powrócono też do produkcji piwa pełnego. W asortymencie wyszczególniono piwo o nazwie „Górski Zdrój”, którego wyprodukowano 67,39 hl.

587 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14373, k. 4; sygn. 14374, nlb.

588 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6, 29.

589 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14373, k. 25.

590 Dane za powyższe lata obejmują produkcję piwa, bez określenia jego parametrów.

Najprawdopodobniej chodzi tu o wariant piwa pełnego, butelkowany w browarze (zapewne pozostałe ilości opuszczały zakład w beczkach, butelkowano je w rozlewniach kooperujących z browarem)⁵⁹¹. Na podkreślenie zasługuje fakt tak szerokiej oferty gatunkowej proponowanej przez wałbrzyski browar (zob. tab. 65).

Tab. 68 – produkcja piwa w browarze w Wałbrzychu w latach 1953-1955, w hektolitrach.

	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie 9%	27 861,00	22 735,00	21 000,63
Piwo pełne 12%	103,00	–	2740,31
Piwo słodowe	10 250,00	9738,00	4894,34
Piwo mocne	–	1600,00	244,90
Razem	38 214,00	34 073,00	28 880,18

W jęczmień zaopatrywano się w Państwowych Zakładach Zbożowych we Wrocławiu. Produkcja słodu nie pokrywała w całości własnego zapotrzebowania (zob. tab. 69)⁵⁹², dlatego pewne ilości tego surowca kupowano w słodowni w Głubczycach a następnie w Ciechanowicach. Sprzedaż hurtowa i detaliczna obejmowała powiaty Wałbrzych i Kamienna Góra. Jej prowadzenie oparto na sieci hurtowni spółdzielczych w Janowicach, Pisarzowicach, Kamiennej Górze, Bolkowie, Mieroszowie oraz sprzedaży własnej.

Tab. 69 – produkcja słodu w browarze w Wałbrzychu w roku 1947 i w latach 1949-1954, w tonach.

1947	1949	1950	1951	1953	1954
165,20	213,30	263,00	214,60	248,70	240,07

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. W skład przedsiębiorstwa weszły browary w Wałbrzychu, Witoszowie Górnym, Boguszowie, hurtownie piwa w Świdnicy i Dzierżoniowie oraz nieczynna słodownia w Ciechanowicach⁵⁹³. Utworzenie nowych struktur wiązało się z podziałem kraju

591 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14374, nlb.

592 Tamże, sygn. 14373, k. 28; sygn. 14374, nlb.

593 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121. W późniejszym okresie przyłączono do Zakładów jeszcze browar w Miedziance; AP Wrocław, Wojewódzkie Zjed-

na regiony zbytu. Wałbrzyskim ZP-S przypadły powiaty: dzierzoniowski, świdnicki i wałbrzyski, wraz ze Świdnicą i Wałbrzychem⁵⁹⁴. Z końcem 1951 roku do przedsiębiorstwa przyłączono browar w Świebodzicach. Zwiększenie potencjału produkcyjnego pozwoliło na przeprowadzenie w wałbrzyskim browarze szeregu prac remontowych. Większość pomieszczeń odnowiono, wymieniono też zużyty kocioł warzelny na nowy, o poj. ponad 90 hl⁵⁹⁵. W kolejnych latach produkcja wahała się 20 do 30 tys. hl rocznie. Zakład zatrudniał od 60 nawet do 83 pracowników (w roku 1970). Z uwagi na ograniczoną możliwość zwiększenia produkcji i wyeksploatowane urządzenia w 1978 roku podjęto decyzję o zamknięciu zakładu⁵⁹⁶. Opuszczone budynki nieubłagane niszczały. W ich miejscu wzniesiono ośrodki kultury, w którym dziś mieści się biblioteka.

Witoszów Górny (Begendorf Górny, Łukowice Górne)

Niemiecka nazwa miejscowości: Ober Bögendorf (Oberbögendorf)⁵⁹⁷.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zum Hummelhof Carl Schober und Sohn, Lorfstr. 30.

Dane BWV: nr rejestru III 144-035. Jako datę założenia podano 1906 rok⁵⁹⁸. Warzelnia dwunaczyniowa, podano jedynie pojemność kotła warzelnego: 25 hl⁵⁹⁹. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 202,6 hl, naczyń leżakowych zaś 977 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 7 tys. hl piwa górnej fermentacji i 7 tys. piwa dolnej fermentacji

noczenie Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego we Wrocławiu, sygn. 204, k. 1.

594 Rejony zbytu ustalone zostały zarządzeniem zewnętrznym CZPPF nr 163 z dnia 16 sierpnia 1950 roku dotyczącym Ogólnego nadzoru i kontroli nad należytym zaopatrzeniem tych rejonów w piwo i napoje gazowe; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5580, k. 10.

595 Określenie „nowy” zapewne nie oznacza nowego urządzenia, tylko przeniesienie z innego, nieczynnego browaru; „Słowo Polskie” z 22 stycznia 1952 roku, źródło: <https://polska-org.pl/9245682,foto.html?idEntity=546105>, 19 IV 2022.

596 Kronika 1995, s. 191-192.

597 Zakład był typowym, rodzinnym przedsięwzięciem. W 1942 roku właścicielem był Carl Schober, piwowarem Ernst Schober (dyplomowany mistrz piwowarstwa), prokurentką zaś Elise Schober; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 612.

598 Browar został założony w 1797 roku. W 1905 roku zakupił go Carl Schober, wcześniej mistrz piwowarski w browarze w Opalenicy. Zapewne uruchomił produkcję w rok później; uprzejma informacja p. Andrzeja Urbanka.

599 Stan powojenny: Kadź zacierno-filtracyjna posiadała poj. 35 hl. Dział fermentacji wyposażony był w dwie drewniane kadzie o poj. 66,50 i cztery aluminiowe (ich pojemności nie podano). Piwo leżakowało w 42 kufach drewnianych o łącznej poj. 1016 hl; AAN w Warszawie, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5396, k. 10-18, 41.

(normatywna przepustowość: warzelni 15 750 hl, fermentacji 9140 hl, leżakowni 8297 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1927 roku) i górnej fermentacji (Jungbier-Einfachbier 3,7%, Caramelmalzbier 3,7%, Vollbier 12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1932 roku). Browar korzystał w części ze sztucznego chłodzenia, po części z lodu naturalnego. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁶⁰⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w powojennych sprawozdaniach podkreślano zgodnie, że browar nie doznał zniszczeń i uszkodzeń wojennych. Ocena zawarta w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z lipca 1946 roku nie była korzystna: Stan zewnętrzny i wewnętrzny budynków zły i brudno utrzymany. Ściany wewnątrz nie bielone. Browar posiada sztuczne chłodzenie. Zdolność produkcyjna browaru 2500 hl piwa. Piwo nieklarowne o złym smaku. Aparaty browaru nieczysto utrzymane. Przy browarze mieści się restauracja⁶⁰¹. Nie najlepszy stan browaru potwierdzają informacje zawarte w protokole z września 1951 roku: Browar ten założony został w roku 1797. Budynki są stare i niewystarczające. Maszyny i urządzenia również przestarzałe i w dużym stopniu zużyte. Maksymalna zdolność produkcyjna browaru około 6000 hl piwa jasnego rocznie. Napęd poszczególnych agregatorów indywidualny. Warzelnia dwunaczyniowa. Kocioł warzelny paleniskowy [o poj. 42 hl]. Browar nie ma możliwości rozbudowy. Nowe plany przewidują budowę browaru w nowym miejscu. Szczegółowa charakterystyka przedstawiała się następująco: parcele gruntowe (...) położone w Witoszowie Górnym (...) o łącznej powierzchni 17 arów i 21 m kw., częściowo zabudowana, a to przez: a/ budynek browarniany, murowany, kryty częściowo papą a częściowo dachówką, w stanie 90% zużycia, o długości 28,64 m, szerokości 12 m i wysokości 8 m, wybudowany w 1871 r., b/ budynek mieszkalny, murowany z cegieł, o dwóch kondygnacjach krytych dachówką, rok budowy 1930, w stanie 30% zużycia, o długości 28 m, szerokości 10 i wysokości 12 m, c/ smołownia murowana z cegieł, kryta papą, rok budowy 1797, w stanie 97% zużycia, o powierzchni 66 m kw., d/ stajnia i obora murowana z cegieł, kryta papą, wybudowana w 1797 r. (...), e/ garaż murowany⁶⁰². W głównym budynku fabrycznym mieściły się: smołownia, maszynownia, hala do obciążu piwa, warzelnia, piwnica składowa, fermentownia, hala generatorowa, skład węgla i lodownia.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w „Wykazie przedsiębiorstw i fabryk według branż

600 Dane z 9 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei „Zum Hummelhof” Carl Schober und Sohn.

601 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 8.

602 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5396, k. 5, 10.

zatrudniających do 50 osób nie objętych przez Zrzeszenia, znajdujących się w Świdnicy i powiecie”, przygotowanym przez pełnomocnika powiatowego GO KERM na powiat Świdnica (brak daty – prawdopodobnie czerwiec 1945 roku. Pozycja 14. Browar *Schober, Bögensdorf*, ilość robotników 20). Z adnotacji wynika, że zakład przejęto od Komendy Wojskowej⁶⁰³. PZPP-S we Wrocławiu przejęło browar z rąk TZP w dniu 8 sierpnia 1945 w stanie czynnym⁶⁰⁴. Znalazł się on w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku. O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁶⁰⁵. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁶⁰⁶. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 5 września 1951 roku w Wałbrzychu, w lokalu Dyrekcji Wałbrzyskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych, przy ul. Stalina 44, w obecności Mieczysława Frątczaka, kierownika browaru w Witoszowie Górnym (zdający), i Józefa Janke, dyrektora Wałbrzyskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych, będących prawnym następcą Centralnego Przemysłu Fermentacyjnego, okręg Wrocław. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 4 stycznia 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁶⁰⁷.

Uwagi: zakład został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu w sierpniu 1945 roku w stanie czynnym, co oznacza, że produkcję uruchomiono w nim samorzutnie (być może przy udziale miejscowych władz administracyjnych) około poł. 1945 roku. W ewidencji Zjednoczenia funkcjonował jako Państwowy Browar nr 19. Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie poczyniono uwagi: *zakład uruchomiony 19 października 1945 roku [rozbieżność z innymi danymi; być może po przejęciu przez wrocławskie Zjednoczenie browar czasowo zawiesił produkcję]*. Kierownikiem był wówczas Józef Mrzilek (zarazem główny piwowar; dyrektorem w latach 1946-1951 był Józef Piętka⁶⁰⁸). Roczną zdolność produkcyjną oceniono na 2500 hl. Zakład zatrudniał 14 pracowników (przy

603 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 256, k. 184.

604 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 63-68.

605 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

606 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 422.

607 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5396, k. 2-10.

608 Kronika 1995, s. 192.

zapotrzebowaniu 15 osób na jedną zmianę)⁶⁰⁹. We wnioskach z wizytacji browaru w lipcu 1946 roku rekomendowano wstrzymanie produkcji z uwagi na przestarzałe urządzenia i brak możliwości rozbudowy. W 1947 roku zatrudnienie wahało się od 19 do 23 osób. Uwagę zwraca struktura zatrudnienia: w połowie tego roku w browarze pracowało 10 mężczyzn i 9 kobiet (zob. tab. 70)⁶¹⁰.

Tab. 70 – stan zatrudnienia w browarze w Witoszowie Górnym na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
6	8	0	4	1	0	19

W kolejnych latach zatrudnienie utrzymywało się na zbliżonym poziomie. W związku z reorganizacją struktur przemysłu piwowarsko-słodowniczego w 1951 roku zredukowano liczbę pracowników administracyjnych (o cztery osoby), stan zatrudnienia osób pracujących bezpośrednio przy produkcji wynosił zaś od 11 do 14 (zob. tab. 71)⁶¹¹.

Tab. 71 – stan zatrudnienia w browarze w Witoszowie Górnym w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1947	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pracowników ogółem	23	23	19	19	21	21	19
W tym przy produkcji	12	12	11	11	14	14	13

Około poł. 1947 roku browar znalazł się na przygotowanej przez Centralny Zarząd w Warszawie liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1949”, do zamknięcia jednak nie doszło⁶¹². W tym okresie obserwujemy szybko wzrastające zapotrzebowanie na piwo, co było zapewne czynnikiem decydującym o wycofaniu się z kilku takich decyzji (np. browar w Grybowie, Witnicy czy Górze Śląskiej). Słód sprowadzano ze słodowni w Strzegomiu, a następnie z Ciechanowic i Świebodzina. Piwo, wyłącznie w beczkach, rozprowadzano w sprzedaży detalicznej w najbliższej okolicy, największym odbiorcą była PHP w Świdnicy. W pierwszych latach funkcjonowania systematycznie zwiększano produkcję, nie była ona jed-

609 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 108.

610 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63.

611 ANN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14379, k. 4; sygn. 14380.

612 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

nak wysoka. Dopiero w 1951 roku przekroczono 10 tys. hl, jednak lata 1954 i 1955 oznaczały się spadkiem produkcji. Przez cały ten okres warzono piwo jasne lekkie o zawartości ekstraktu 9% (zob. tab. 72)⁶¹³.

Tab. 72 – produkcja piwa w browarze w Witoszowie Górnym w latach 1947, 1949-1951 i 1953-1955, w hektolitrach.

1947	1949	1950	1951	1953	1954	1955
3000,00	6006,00	9061,00	10 224,00	11 617,00	10 428,00	8199,00

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Witoszowie Górnym znalazł się w strukturach Wałbrzyskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁶¹⁴. Pomimo braku możliwości rozbudowy i potencjalnie wysokich kosztach modernizacji zakład zamknięto dopiero w 1964 roku⁶¹⁵.

Wołów

Niemiecka nazwa miejscowości: Wohlau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Gustav Becker KG, Schlossplatz 3/4⁶¹⁶.

Dane BWV: nr rejestru IV 144-051. Jako datę założenia podano 1884 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 49,85 hl i kotłem warzelnym o poj. 64,08 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 694 hl, naczyń leżakowych zaś 3274 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 20 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 40 410 hl, fermentacji 31 410 hl, leżakowni 27 807 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1884 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 3,8%, Süßbier 3,8%, Malzbier ein gebraut mit Zucker 12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1912 roku). Zakład posiadał urządzenia chłodnicze (w procesie produkcji stosował też lód naturalny) i własną słodownię⁶¹⁷.

613 Kronika 1995, s. 192; ANN Warszawa, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14379, k. 25; sygn. 14380.

614 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

615 Kronika 1995, s. 192.

616 W 1942 roku prokurentem był Gerhard Becker, piwowarem Max Becker. Zakład zatrudniał 35 pracowników i dysponował transportem w postaci 6 samochodów ciężarowych i 6 platform konnych; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 868.

617 Dane z 1 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Gustav Becker.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar był usytuowany w centrum miasteczka, na parceli pomiędzy trzema ulicami. Składał się z szeregu budynków, o przeznaczeniu fabrycznym, gospodarczym i mieszkalnym. W lipcu 1946 jego stan opisano następująco: *Browar częściowo spalony. Część kadzi fermentacyjnych zabrana przez wojsko sowieckie. Niespalone oddziały, kotłownia i hala maszyn. Do uruchomienia nie nadaje się. Należy wymontować niektóre ocalałe aparaty i zabrać do Chojnowa warzelnię, oraz przenieść do browaru w Żórawiu (Żarach) 12 tanków (dostęp do tej chwili niemożliwy, gdyż piwnica podtopiona wodą)*⁶¹⁸. Przed spaleniem zdolność produkcyjna browaru wynosiła około 30 tys. hl piwa rocznie. W inwentarzu z września 1946 roku zaznaczono, że budynki produkcyjne zostały wypalone zupełnie. Pozostały mury, ściany działowe, część stropu zachowała się. Kubaturę obliczono na 4800 m sześć.⁶¹⁹ Kotłownia, hala maszyn, garaże, mieszkalny budynek parterowy były w lepszym stanie, lecz urządzone skromnie. Wśród maszyn opisano urządzenia warzelni: kocioł warzelny z aparaturą, dolnym napędem i pokrywą (brak termometrów), kocioł zacierny z blachy falistej na wspólnym podłożu ze schodkami i kadź klarowną z urządzeniami, oraz szereg innych urządzeń o znikomej wartości (zniszczonych lub zdekompletowanych)⁶²⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 1 września 1946 roku z rąk OUL, jako Państwowy Browar „Becker” w Wołowie⁶²¹. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku). Wymieniony został dwukrotnie, pod nr. 46 i 63⁶²². Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁶²³. Dokumentacji z tego procesu nie odnaleziono.

Uwagi: zniszczony browar został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *zajęty przez armię czerwoną*⁶²⁴. Po sporządzeniu spisu inwentarza i inspekcji obiektu stwierdzono, że nie nadaje się do odbudowy i uruchomienia. Urządzenia zabezpieczono i sukcesywnie demontowano, w czę-

618 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 2.

619 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 1-5.

620 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 2.

621 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 1-5.

622 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

623 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 438.

624 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

ści przekazując do innych browarów, w części złomując, jednak pewna część wyposażenia pozostała w browarze⁶²⁵. Nieczynny zakład pozostał pod nadzorem browaru w Chojnowie⁶²⁶. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Wołowie znalazł się w strukturach Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁶²⁷. Te 12 lutego 1954 roku przekazały go protokolarnie w ręce Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Wołowie. W protokole zapisano następującą uwagę: *Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Wołowie nie ma możliwości (...) zabezpieczenia z maszyn parowych i kotła warzelnianego, które wyłącza się z przekazania. Jest to zgodne z wytycznymi (zastrzeżenie prawa do urządzeń) zawartymi w „Wykazie zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach przemysłu piwowarsko-słodowniczego”*. Pozostałe w budynkach urządzenia prawdopodobnie zezłomowano⁶²⁸.

Wołów

Niemiecka nazwa miejscowości: Wohrlau.

Niemiecka nazwa zakładu: Berthold Herda Brauerei, Gartenstrasse 8⁶²⁹.

Dane BWV: nr rejestru I 144-052. Jako datę założenia podano 1900 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 8,21 hl i kotłem warzelnym o poj. 15,00 hl. Ponieważ browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,5% ekstraktu), w karcie nie wykazano naczyń fermentacyjnych i leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 2 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 9400 hl). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁶³⁰.

Uwagi: w dokumentach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego browaru.

625 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 1-5; Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

626 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

627 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

628 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 156-158, 303 i 306.

629 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 868.

630 Dane z 12 sierpnia 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Berthold Herda Brauerei.

Wrocław, ul. Jedności Narodowej (dawn. J. Stalina) 204-208

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Schultheis-Patzenhofer Brauerei Aktiengesellschaft lub Schultheiss Brauerei Aktiengesellschaft, Matthiasstrasse 204-208⁶³¹.

Dane BWV: nr rejestru VIII 244-001G. Jako datę założenia podano 1893 rok⁶³². Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 150 hl i kotłem warzelnym o poj. 399,50 hl (oraz nieokreśloną kadzią o poj. 251,16 hl. Charakterystyka naczyń częściowo rozbieżna z późniejszymi opisami polskimi – por. niżej). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 9972 hl, naczyń leżakowych zaś 38 529 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 200 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 406 612 hl, fermentacji 451 330 hl, leżakowni 327 238 hl). Browar produkował wyłącznie piwa dolnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od 14 maja 1929 roku). Do zakładu należała słodownia w Strzelinie⁶³³. Jej roczna zdolność produkcyjna wynosiła 350 ton słodu⁶³⁴.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów...” z lipca 1946 przedstawiono lakoniczną ocenę stanu zachowania zakładu: *Budynki browaru w bardzo dobrym stanie. Zdolność roczna produkcyjna browaru +/- 150 000 hl piwa. Urządzenia nowoczesne z wyjątkiem warzelni. Dyrekcja browaru proponuje powiększyć oddział butelkowania piwa, co można łatwo wykonać przenosząc urządzenia z jednego z browarów nieczynnych spalonych (np. Hasse). Browar posiada własną bocznice. W browarze jest urządzenie laboratorium, kontrolujące produkcję. Laboratorium postawione na wysokim poziomie naukowym. Piwo obecnie produkowane jest o smaku bardzo dobrym – na*

631 Zakład we Wrocławiu był częścią koncernu, którego siedziba znajdowała się pod adresem: Berlin-Scharlottenburg, Kaiserdamm 49-50; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 129.

632 Podana data (1893 rok) odwołuje się do początków budowy nowego browaru przez Carla Scholza, właściciela browaru Pfeifferhof przy ul. Świdnickiej, zakupionego w 1831 roku przez jego ojca, Ernsta Wilhelma Eduarda. Nowy browar, zachowując tradycyjną nazwę, ruszył w kwietniu 1894 roku. We wrześniu 1910 roku zakład został wykupiony przez koncern Schultheiss z Berlina i po modernizacji funkcjonował jako Brauerei Schultheiss Abt. V. W 1938 roku zmieniono nazwę koncernu na „Brauerei Schultheiss AG”. W tym czasie wrocławski oddział zatrudniał około 400 osób. Jego możliwości produkcyjne wynosiły 200.000 hl piwa rocznie; Urbanek 2015, s. 53-72.

633 Adres: Strehlen, Kleine Kirchstrasse 8. Słodownia była częścią przedsiębiorstwa Brauerei Jaekel AG, unieruchomionego około 1928 roku i wykupionego przez Schultheiss-Patzenhofer Brauerei Aktiengesellschaft; Friedrich 2001, s. 153. Zrujnowane budynki browaru i słodowni stoją do dziś.

634 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schultheis-Patzenhofer Brauerei Aktiengesellschaft.

poziomie najlepszych browarów w Polsce⁶³⁵. Zachował się opis browaru przedstawiony na potrzeby Urzędu Akcyzowego w 1959 roku: Od strony zachodniej [browar] graniczy z Fabryką Fajansu, od strony wschodniej przepływa kanał Odry, od północy zamyka posesję tor kolejowy, od strony południowej ul. Jedności Narodowej. [Tu usytuowane] jest wejście do browaru. Wchodząc na teren browaru obok portierni znajdujemy po prawej stronie budynek zajmowany przez biura i mieszkania prywatne na II piętrze. W następnym budynku na tej samej wysokości mieszczą się: warzelnia, budynek starej kotłowni i hala maszyn, hala pomp, warsztaty samochodowe i warsztaty mechaniczne oraz stajnie. Po lewej stronie warsztatów mechanicznych przy torze kolejowym w budynku znajdują się garaże, kuźnia, magazyny pasz i mieszkania prywatne. Od strony zachodniej graniczy z Fabryką Fajansu budynek, w którym znajduje się stolarnia i bednarnia. Z budynkiem [tym] połączony jest budynek główny, w którym znajduje się leżakownia, obciąż beczkowy, magazyny piwa beczkowego i magazyny chmielu, fermentownia i laboratorium. Z budynkiem głównym połączony jest [drugi] budynek główny, również graniczący z Fabryką Fajansu, w budynku tym znajduje pomieszczenie obciąż butelkowy, magazyny piwa butelkowego i pustych butelek, biura, świetlica i magazyn techniczny. Z prawej strony od budynku administracyjnego znajduje się budynek księgowości. Na tej samej wysokości stoi budynek nowej kotłowni, a obok niego znajduje się stacja transformatorowa. Idąc dalej prosto widzimy budynek słodowni. Z nim połączona jest kotłownia oraz dwie części zburzonej słodowni. Z prawej strony słodowni obok kanału Odry znajdują się mieszkania prywatne, słodownia – część nieczynna [i] warsztaty mechaniczne. Dalej nad kanałem stoją budynki [mieszkające] mieszkania prywatne, magazyn inwestycyjny i bednarnię⁶³⁶. Browar posiadał nowoczesne wyposażenie produkcyjne i słusznie został wskazany jako wiodący zakład branży piwowarskiej w rejonie dolnośląskim.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został przejęty przez TZP, które w dniu 1 września 1945 roku przekazało go na rzecz CZPP-S we Wrocławiu. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 1 we Wrocławiu”⁶³⁷. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁶³⁸. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu

635 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 6.

636 Tamże, sygn. 3, k. 14-15.

637 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 12.

638 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁶³⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 5 września 1950 roku we Wrocławiu, *według stanu przedsiębiorstwa na dzień 5.II.1946 r.*, w obecności Tadeusza Brulińskiego, kierownika technicznego browaru (zdający), i Aleksandra Brezy, działającego w imieniu CZPPF, oddział we Wrocławiu, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Spożywczego i Skupu w dniu 5 lutego 1968 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁶⁴⁰. Powodów przedłużenia się procedury nie znamy. Dokumenty z procesu nacjonalizacji zachowały się częściowo (brak wszystkich załączników).

Uwagi: Zniszczenia w 1945 roku objęły słodownię, która została spalona, pozostały mury, częściowo 3 suszarnie i 24 bębny Gallanda⁶⁴¹. Pozostałe działy browaru nie zostały znacząco uszkodzone, w związku z czym nadawał się on do niemal natychmiastowego uruchomienia. Z kontekstu analizowanych dokumentów wynika, że browar został zajęty przez radzieckie władze wojskowe, które podjęły w nim produkcję na własne potrzeby. Na mocy porozumienia z rządem polskim z 18 października 1945 roku przedstawiciele Ministerstwa Aprowizacji i Handlu przejęli zakład z rąk Wojentorgu. Wraz z objęciem browaru zawarto umowę zakładającą wyprodukowanie 1850 hl piwa o ekstrakcie 10% (jednak nie mniej niż 50 hl dziennie) i 180 hl piwa gatunkowego o ekstrakcie 14% na dobę, z surowców powierzonych przez władze wojskowe. Kupujący zobowiązuje się płacić przedsiębiorstwu za każdy litr piwa wyprodukowanego z surowców kupującego 0,35 zł. Zgodnie z załączoną do niniejszej umowy kalkulacją, z wyliczeniem wartości produktów żywnościowych wydawanych pracownikom i obliczonych po cenach urzędowych, obowiązujących w Polsce. W rzeczywistości ta cena była znacząco zaniżona i nie obejmowała m.in. podatków, należnych od produkcji piwowarskiej. W umowie zaznaczono też, że znajdująca się w danej chwili gotowa produkcja i półfabrykaty należą do kupującego i gotową produkcję nie opłaca kupujący⁶⁴². Wielkości zapasów i asortymentu niestety nie podano. Przekazanie browaru stronie polskiej było efektem szerszej ugody pomiędzy stroną polską a radzieckimi władzami wojskowymi, na podstawie której wszystkie przedsiębiorstwa znajdujące się w eksploatacji Czerwonej Armii, m.in. wszystkie browary (...) oddaje się w administrację władz polskich⁶⁴³. Jak można się domyślać,

639 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 411.

640 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5833, k. 2-5.

641 Kronika 1995, s. 183.

642 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1012, k. 17.

643 Porozumienie z dnia 14 września 1945 roku; tamże, k. 13.

jednym z warunków porozumienia było zagwarantowanie dostaw piwa na potrzeby wojsk sowieckich (podobne porozumienia zawarto w przypadku browarów w Połczynie-Zdroju i Szczecinku). Potwierdza to pismo oddziału Zjednoczenia na Rejon Dolnośląski z 3 stycznia 1946 roku, skierowane do PZPP-S w Bydgoszczy, które przynosi też dalsze szczegóły: *Zawiadamiamy, że umowa z Armią Czerwoną zawarta została (...) z terminem ważności do dn. 1.I.1946 r. i w chwili obecnej jest już nieaktualna. Umową powyższą zobowiązaliśmy się wyrabiać piwo za zł 0,35 od litra, tylko z tego powodu, że oddanie nam przez Armię Czerwoną Browaru Państwowego nr 1 (figurującego w spisie nr 2) jako przedsiębiorstwa pracującego dla Armii Czerwonej, warunkowane było zawarciem powyższej umowy. Ponieważ Armia Czerwona zwróciła się do nas z propozycją przedłużenia umowy, w pertraktacjach wysunęliśmy jako podstawę kalkulację piwa zatwierdzoną przez Ministerstwo z pominięciem pozycji węgla, słodu i chmielu, co wynosi łącznie ponad 8 zł za litr⁶⁴⁴. Konieczność dostarczenia tak wysokiego kontyngentu piwa z browaru wrocławskiego w nieco innym świetle stawia kwestię uruchomienia innych browarów w tym mieście (Mieszczański, Ratuszowy i Wiarus) i ich późniejszego zamknięcia (szczególnie zaskakujące w przypadku dużego browaru Mieszczańskiego). Zapewne jednym z powodów było uwolnienie znaczących mocy produkcyjnych na cele cywilne w browarze Piastowskim w przeciągu 1946 roku. Pierwszą warkę ugotowano już w dzień po przejęciu przez władze polskie (19 października 1945 roku)⁶⁴⁵. Proces technologiczny w browarze wrocławskim nadzorowali piwowarzy lwowscy, którzy po wojnie osiedli we Wrocławiu. Im też w pewnej mierze piwowarzy wrocławscy zawdzięczają wzbogacenie wiedzy o technologii warzenia piw ciemnych, która zaowocowała w późniejszym okresie. W 1946 r. [1 lutego⁶⁴⁶] wrocławski biskup Karol Milik przy współudziale władz wojewódzkich poświęcił zakład, nadając mu nazwę „Piastowski” [w rzeczywistości nazwa browar Piastowski funkcjonowała już w 1945 roku]⁶⁴⁷. W 1946 roku osiągnięto stan zatrudnienia na poziomie 205 pracowników (w tym jedynie 3 Niemców)⁶⁴⁸. Ambicją władz polskich było, by w czołowych zakładach Wrocławia pracowali wyłącznie Polacy. W czerwcu 1946 r. Państwowy Browar nr 2 we Wrocławiu w ogłoszeniu prasowym (!) donosił, że „z dniem 18 bm. zostało zwolnionych z pracy ostatnich 5-ciu niemieckich fachowców.*

⁶⁴⁴ Tamże, k. 31.

⁶⁴⁵ Kronika 1995, s. 183.

⁶⁴⁶ Zachowało się zaproszenie na tą uroczystość dla pełnomocnika rządu RP na okręg dolnośląski Stanisława Piaskowskiego; AP Wrocław, Zbiór dokumentów luźnych, sygn. 89, k. 1.

⁶⁴⁷ Kaczmarek 1994, s. 166.

⁶⁴⁸ AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 5.

W browarze pracują sami Polacy⁶⁴⁹. W wiodącym browarze nr 1 taki stan rzeczy musiano osiągnąć nieco wcześniej. W poł. 1947 roku wykazano stan zatrudnienia na poziomie 195 osób, w tym było 146 mężczyzn i 42 kobiety oraz 7 młodocianych (zob. tab. 73)⁶⁵⁰.

Tab. 73 – stan zatrudnienia w browarze Piastowskim we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
123	32	7	23	10	0	195

W kolejnych latach zatrudnienie wzrastało, proporcjonalnie do rosnącej produkcji. W 1951 roku odnotowano spadek zatrudnienia, był on jednak pozorny i wiązał się z restrukturyzacją przemysłu piwowarsko-słodowniczego. Część personelu administracyjnego przeszła bezpośrednio do centrali ZP-S, w statystykach zaś wykazywano jedynie osoby zatrudnione bezpośrednio w browarze. W 1952 roku zatrudnienie przekroczyło 300 osób, by w 1955 roku osiągnąć 339 osób, w tym 303 robotników (zob. tab. 74)⁶⁵¹.

Tab. 74 – stan zatrudnienia w browarze Piastowskim we Wrocławiu w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku). Do 1951 roku podana jest liczba robotników zatrudnionych bezpośrednio przy produkcji, od 1952 roku liczba wszystkich robotników.

	1947	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pracowników ogółem	199	325	298	302	311	338	339
W tym przy produkcji	112	170	170	–	–	–	–
W tym robotników	–	–	–	268	277	285	303

Bardzo szybko browar osiągnął wysoki poziom produkcji. W 1947 roku uwarzono niemal 70 tys. hl, w 1949 zaś zbliżono się do poziomu 100 tys. hl, który to próg przekroczone w roku następnym. W 1950 roku przekroczonego poziom 150 tys. hl piwa, w kolejnym roku zwiększając produkcję o dalsze 30 tys. hl. W tym okresie podstawę produkcji stanowiło piwo jasne lekkie o zawartości ekstraktu 9%, warzono również piwo słodowe (jego udział w ogólnym wolumenie szybko rósł), a także pewne ilości piwa pełnego (w 1951 roku już niemal 14 tys. hl) oraz piwa mocnego (porteru),

649 Dryja 2022, s. 102.

650 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63.

651 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14383, k. 5; sygn. 14384, nlb.

którego w 1951 roku uwarzono już nieco ponad 5 tys. hl (zob. tab. 75)⁶⁵². W 1951 roku w browarze wyprodukowano nieco ponad 182 tys. hl piwa (przy zaplanowanych 185 tys. hl), co oznaczało wykonanie planu w 98,7% – w sprawozdaniu wskazano na *niedostateczną pracę placówek hurtowych, m.in. PHP w Legnicy, która z powodu długotrwałej awarii myjki odmawiała przyjmowania piwa z podległego browaru w Sobótce-Górcie, oraz PHP w Zakrzowie, dla której ustanowiono odgórnie zbyt wysoki plan. Równie interesujący jest inny fragment: Niewykonanie całości planu produkcji piwa pociąga za sobą niewykonanie asortymentów. Zasadniczym punktem jest niewykonanie asortymentu piwa „Markowego”. Piwo to było gotowe do sprzedaży dopiero w II kwartale i w planie operatywnym na II kwartał zostało ujęte w ilości 3475 hl. Do sprzedaży jednak nie doszło na skutek niedopuszczenia go na rynek na szczeblu Centralnego Zarządu [sic!]. Były to typowe niedomagania gospodarki planowej*⁶⁵³.

Tab. 75 – produkcja piwa w browarze Piastowskim we Wrocławiu w latach 1947 i 1949-1951, w hektolitrach.

	1947	1949	1950	1951
Piwo jasne lekkie	67 902,00	95 771,00	107 074,00	120 020,00
Piwo jasne pełne	160,00	8236,00	7207,00	13 776,00
Piwo mocne	314,00	526,00	1143,00	5081,00
Piwo słodowe	6604,00	19 189,00	36 648,00	43 807,00
Razem	74 980,00	123 722,00	152 072,00	182 684,00

Połowa lat pięćdziesiątych odznaczała się wysoką dynamiką wzrostu produkcji. Znacząco przekroczono wówczas poziom ćwierć miliona hl, przy ustabilizowaniu się produkcji piwa jasnego lekkiego na poziomie około 150 tys. hl. Szybko rósł udział piwa jasnego pełnego, którego produkcja w 1955 roku dość wyraźnie przekroczyła 50 tys. hl. Sukcesywnie zwiększano produkcję wysokogatunkowego piwa mocnego (porter). Ciekawostką jest wypuszczenie na rynek piwa specjalnego „Salvator”, którego w 1954 roku uwarzono niemal 13 tys. hl⁶⁵⁴ (zob. tab. 76)⁶⁵⁵.

652 Tamże, k. 25.

653 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 284, k. 30-32.

654 Piwo to nie zostało scharakteryzowane w dostępnych dokumentach. Zapewne chodzi tu o piwo w stylu klasycznego koźlaka, choć nazwa „Salvator” nawiązuje do dubeltowego (podwójnego) koźlaka, o ekstrakcie powyżej 18% i zawartości alkoholu około 8%. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, by podjęto się produkcji tak mocnego piwa (mając w portfolio klasyczny porter bałtycki).

655 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14384, nlb.

Tab. 76 – produkcja piwa w browarze Piastowskim we Wrocławiu w latach 1954-1955, w hektolitrach.

	1954	1955
Piwo jasne lekkie 9%	164 464,00	168 815,00
Piwo jasne pełne 12%	37 921,00	52 136,00
Piwo mocne porter	5470,00	17 217,00
Piwo ciemne słodowe	39 673,00	16 281,00
Piwo Salvator	12 831,00	–
Razem	260 359,00	254 449,00

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Wrocławskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze z siedzibą przy browarze Piastowskim we Wrocławiu. W skład przedsiębiorstwa weszły browary we Wrocławiu (Piastowski) i w Sobótce-Górcie, słodownie w Strzegomiu i Niemczy, Fabryka Kwasu Mlekowego (unieruchomiony Browar Mieszczański) we Wrocławiu, Fabryka Beczek i Warsztaty Naprawcze we Wrocławiu przy ul. Krakowskiej 98 (dawny browar Eduarda Haase), hurtownie piwa we Wrocławiu (ul. Tęczowa 7)⁶⁵⁶, w Strzegomiu (Rynek 31), Środzie Śląskiej (ul. Stalina 14), Wiązowie (ul. Wolności) i Zakrzewiu (Zakrzowie – w nieczynnym browarze) oraz 13 browarów nieczynnych, wymienionych w rozporządzeniu zewnętrznym Nr. 158 par. B, punkty 38 do 50, a ponadto nieczynne browary w Wołowie, Zakrzowie, Strzegomiu, Ścinawie i Środzie Śląskiej⁶⁵⁷. Już w połowie lat pięćdziesiątych produkowano ponad 250 tys. hl piwa, by w połowie lat siedemdziesiątych zwiększyć wolumen do 320 tys. hl piwa różnych gatunków. Znaczący wzrost produkcji uzyskano przez inwestycje i tak: do 1972 r. wymieniono kufy na tanki i rozszerzono fermentownię, w roku 1972 ukończono instalację nowej warzelni pochodzącej z Czechosłowacji, w latach 1963-1971 i w 1980 roku zamontowano nowe linie rozlewnicze zakupione w NRD, w roku 1954 wybudowano nową kotłownię, a w roku 1972 dobudowano nowy kocioł, przebudowano układ chłodniczy i układ zasilania w energię elektryczną, odbudowano słodownię do zdolności 4 tys. ton rocznie (w roku 1956), w latach 1963-1966 rozbudowano słodownię przez instalację 6 skrzyń Saladina i przebudowę 2 suszarni instalując siatki uchylne (zwiększono zdolność produk-

656 Niewątpliwie chodzi o dawny browar Zum Nussbaum, określany w źródłach polskich jako browar Port.

657 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 284, k. 2.

cyjną do 9 tys. ton rocznie)⁶⁵⁸. W 1995 roku Wrocławskie Zakłady Piwowarskie przekształcono w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa, zmieniając nazwę na Browary Dolnośląskie „Piaśt” SA, które wkrótce zostały sprywatyzowane (właścicielem większościowego pakietu akcji został Ryszard Varisella). W początkowym okresie przeprowadzono szereg inwestycji, wyburzając część historycznej zabudowy. Zakupiono też sąsiednią działkę po zamkniętej fabryce wyrobów sanitarnych, powiększając obszar zakładu do 4,2 ha. Znacząco unowocześniono proces produkcji. W 2004 roku Browary Dolnośląskie „Piaśt” SA zostały sprzedane duńskiemu koncernowi Carlsberg, który podjął decyzję o zamknięciu zakładu. Część z maszyn wywieziono do innych browarów należących do koncernu, resztę zezłomowano. W najlepszym stanie były dwa budynki biurowo-mieszkalne, które wraz z budynkami dawnej leżakowni i fermentowni oraz butelkowni zostały w 2005 wpisane do rejestru zabytków. Tym samym los pozostałych budynków został przesądzony – zostały one rozebrane. W 2007 roku teren kupiło przedsiębiorstwo deweloperskie z zamiarem przekształcenia browaru w osiedle mieszkaniowe, jednak w 2009 roku inwestycję przerwano. Wznowiono ją w 2016 roku.

Wrocław, ul. Hubska 44-48

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Buergerliches Brauhaus AG, Hubenstr. 44-48.

Dane BWV: nr rejestru VI 144-002. Jako datę założenia podano 1907 rok⁶⁵⁹. W karcie zaznaczono warzelnię czteronaczyniową, w rzeczywistości jednak browar posiadał warzelnię w porządku trzynaczyniowym.

⁶⁵⁸ Kronika 1995, s. 182.

⁶⁵⁹ Podana data odwołuje się do dnia 6 marca 1907 roku, kiedy to Związek Wrocławskich Restauratorów przejął browar „Alter Weinstock” z rąk dotychczasowego właściciela Roberta Heina. Tym samym korzeni browaru mieszczańskiego należy szukać przy Ohlauer Str. 23 w karczmie „Alter Weinstock”, której właścicielem od 1882 roku był Robert Hein. W 1894 roku zbudował on na peryferiach miasta nowy browar parowy. Od tej pory przy Ohlauer Strasse znajdowała się karczma z wyszynkiem, natomiast browar „Alter Weinstock” jako zakład produkcyjny znajdował się przy ulicy Hubskiej. Od chwili przejęcia przez Związek browar występował pod nazwą „Genossenschaftsbrauerei der Breslauer Gast- und Schankwirte”. Piątego października 1923 roku browar przy ulicy Hubskiej przejęła spółka akcyjna o nazwie „Bürgerliches Brauhaus Breslau AG” z kapitałem 24.000.000 marek. Znakiem rozpoznawczym browaru stały się litery BBB, zarejestrowane w 1937 roku jako oficjalna marka ochronna. Browar funkcjonował przez cały okres wojny i został przejęty w stanie nadającym się do uruchomienia produkcji; Urbanek 2015, s. 93-112; Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 125-126.

Wielkość urządzeń również została podana nieprecyzyjnie (por. z danymi polskimi). Wymieniono: kocioł zacierny o poj. 178 hl i kocioł warzelny o poj. 235 hl (innych naczyń nie scharakteryzowano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 2 tys. hl, naczyń leżakowych zaś 15 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 70 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 239 130 hl, fermentacji 90 520 hl, leżakowni 127 399 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,5%, Caramellbier 12% ekstraktu). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁶⁶⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar zajmował działkę o powierzchni 1,12 ha położoną na osiedlu Huby, w śródmieściu w odległości 0,5 km od dworca głównego osobowego i towarowego. W protokole zdawczo-odbiorczym z października 1950 roku zapisano, że *budynki produkcyjne przedsiębiorstwa nie były zniszczone na skutek działań wojennych, natomiast budynek administracyjny był zniszczony w 60%, garaż w 95%. Przedsiębiorstwo jest wyposażone w instalacje: elektryczną, wodno-kanalizacyjną i centralne ogrzewanie*⁶⁶¹. Zabudowa browaru składała się z szeregu budynków, wśród których wymieniono: biuro administracyjne, biuro techniczne i laboratorium, maszynownię wraz z warzelnią i mieszkaniem, piwnice składowe i fermentacyjne wraz z rezerwuarem wody, magazyn, flaszkołnię wraz ze świetlicą, halę mycia i obciążu beczek wraz z bednarnią, garaże, stolarnię, spichrze, pompownię, dwa domy mieszkalne, pralnie, portiernię, kotłownię, kuźnię, lodownię, dom legalizacji beczek, smolarnię i filtrownię. Wszystkie budynki były murowane z cegły, kryte papą, w większości parterowe lub jednopiętrowe (budynek warzelni był dwupiętrowy, piwnice fermentacyjne i składowe zaś trzypiętrowe)⁶⁶². Szczegółowy inwentarz wyposażenia technicznego pokazuje nowoczesnie wyposażony zakład, modernizowany na bieżąco w poszczególnych działach. Naczynia warzelne i część istotnych urządzeń (taca chłodnicza, miedziany aparat chłodniczy, kocioł na *trub*⁶⁶³) pochodziły z renomowanej fabryki urządzeń browarniczych Weigelwerk Neisse Neuland. Wyposażenie warzelni opisano następująco: *Kocioł zacier-ny [faktycznie warzelny] żelazny z mosiężną kopułą, [poj.] 21 606 litrów, motor*

660 Dane z 29 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Buergerliches Brauhaus.

661 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5446, k. 3.

662 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 48-73.

663 Trub – osad gromadzący się na dnie kadzi wirowej lub tacy chłodniczej podczas schładzania brzezki. Osad ów oddziela się od brzezki, gdyż może nadać nieprzyjemny posmak gotowemu piwu. Termin wywodzi się z niemieckiego słowa *trübe* (mętność, zmętnienie) i w formie *trub* występuje również w języku angielskim. W dużych browarach stosowano prasy do trubu, odzyskując w ten sposób część brzezki.

do regulowania [obrotów miedzadła], kocioł zacierny [poj.] 17 792 litrów, atm. 3, parowe gotowanie, motor do regulacji [obrotów miedzadła], kocioł filtrowy żelazny z mosiężną kopułą, [poj.] 24 382 litrów, dno z sitem brązowym. Ponadto wymieniono krany do brzezki gorącej (korytko obciekowe), kocioł chmielowy zupełnie zamknięty oraz zestaw pomp i silników. Piwnice fermentacyjne i składowe były wyposażone w systemy sztucznego chłodzenia oraz kadzie i tanki częściowo drewniane, częściowo żelazne, z przynależną armaturą⁶⁶⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przejęto 20 września 1945 roku z rąk TZP. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru Mieszczańskiego”, w którym wykazano podstawowe składniki majątkowe przedsiębiorstwa⁶⁶⁵. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁶⁶⁶. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁶⁶⁷. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 5 października 1950 roku we Wrocławiu, w obecności Adriana Lipskiego, kierownika administracyjnego przedsiębiorstwa (zdający), i Aleksandra Brezy, przedstawiciela CZPPF, oddz. Wrocław, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 16 stycznia 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁶⁶⁸.

Uwagi: po przejęciu browaru przez TZP został przekazany na rzecz PZPP-S we Wrocławiu. Po sporządzeniu inwentarza, zgromadzeniu surowców i skompletowaniu załogi przystąpiono do uruchamiania zakładu. Produkcję wznowiono 1 listopada 1945 roku. Pierwszym dyrektorem przedsiębiorstwa był Adrian Lipski⁶⁶⁹. Zdolność produkcyjną oceniano na 120 tys. hl. Początkowo zatrudniano 60 pracowników (przy faktycznym zapotrzebowaniu 80 osób na jedną zmianę), jednak wysokość produkcji

664 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 48-73; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5446, k. 4-33.

665 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 49.

666 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

667 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 412.

668 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5446, k. 2-4.

669 Kronika 1995 podaje, że dyrektorem zakładu w latach 1945-1946 był Stanisław Dziubek, w latach 1946-1964 zaś Waław Przybyszewski; tamże, s. 193.

znacząco odbiegała od maksymalnej⁶⁷⁰. W 1946 roku zatrudniano 64 pracowników (wyłącznie Polaków). W tym czasie zakład produkował przeciętnie 1046 hl piwa miesięcznie (12 500 hl rocznie)⁶⁷¹. Od momentu przejęcia przez PZPP-S we Wrocławiu oficjalna nazwa zakładu brzmiała: Państwowy Browar nr 2 „Mieszczański”. Kolejna wzmianka pochodzi z 18 kwietnia 1947 roku, kiedy to browar, nadal czynny, znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu⁶⁷². Atmosferę pierwszych miesięcy powojennego Wrocławia oddaje ogłoszenie, zamieszczone w czasopiśmie „Pionier”: *Zginął samochód dn. 17.III.1946 r. osobowy Opel P4, nr rej. A-77432, nr silnika R-5654, nr podwozia 10/56254, koloru beige, limuzyna jednodrzwiowa z kierowcą Purskim [sic!], zam. we Wrocławiu, ul. Jadwigi nr 18 – należący do Państwowego Browaru nr 2. Informacje kierować do Państwowego Browaru nr 1, Wrocław, ul. Stalina 204*⁶⁷³. Produkcję zawieszono po poł. 1947 roku w związku z akcją komasacyjną i ogólną oceną potencjału przemysłu piwowarskiego przez Zjednoczenie w Warszawie⁶⁷⁴. Za bezzasadne uznano funkcjonowanie aż czterech browarów we Wrocławiu (Piastowski, Mieszczański, Ratuszowy i Wiarus), co nie pozwalało w należytym stopniu wykorzystywać potencjału największego z nich – browaru Piastowskiego. Dwa małe browary (Ratuszowy i Wiarus) zlikwidowano, browar Mieszczański przesunięto zas do tzw. zimnej rezerwy (browary unieczynnione, mogące w każdej chwili wznowić produkcję – należały do nich m.in. browary w Głubczycach i Zakrzowie). Zakład we Wrocławiu przedstawiono na produkcję kwasu mlekowego⁶⁷⁵. W tym czasie zatrudnienie wynosiło 65 osób (zob. tab. 77)⁶⁷⁶.

670 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107. *Kronika przemysłu piwowarskiego...* podaje następującą informację: *Browar rozpoczął w 1945 r. sprzedaż piwa z zapasów, które wynosiły około 5 tys. hl. Produkcji piwa jednak nie uruchomiono. Są to informacje całkowicie błędne. Bilans otwarcia nie wykazuje jakichkolwiek zapasów gotowego piwa. Wspomniane 5 tys. hl można potraktować więc jako produkcję własną z 1945 roku, tamże, s. 192.*

671 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 5, 50-51.

672 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

673 „Pionier. Dziennik Dolno-Śląski”, nr 70 z dn. 23 marca 1946 roku, s. 4.

674 Browar znalazł się na liście „Zakładów w których wstrzymano lub wstrzyma się produkcję w roku 1947”; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

675 ANN Warszawa, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14381; sygn. 14382.

676 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 62.

Tab. 77 – stan zatrudnienia w browarze Mieszczańskim we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
41	10	2	7	5	0	65

W tym okresie wykorzystywano tylko warzelnię, drewniane kadzie fermentacyjne i zainstalowane w byłej stajni wyparki. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar Mieszczański (wymieniony jako Fabryka Kwasu Mlekowego) znalazł się w strukturach Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁶⁷⁷. W 1961 roku produkcję kwasu mlekowego przeniesiono do Leszna i rozpoczęto modernizację zakładu. Obejmowała ona wymianę kuf na tanki, powiększenie piwnicy fermentacyjnej, instalację linii rozlewniczej o wydajności 6 tysięcy butelek/godzinę firmy Nagema z NRD i w roku 1979 linii czeskosłowackiej. Produkcję piwa wznowiono w 1965 roku, kiedy to uwarzono 36 tys. hl. W kolejnych latach produkcja znacząco przekraczała 100 tys. hl piwa jasnego (lekkiego i pełnego) rocznie⁶⁷⁸. W 1996 roku, po zmianie właściciela, produkcja została definitywnie zakończona, opuszczone budynki zaś zaczęły powoli popadać w ruinę. W 2003 roku nowy właściciel rozpoczął adaptację zabudowy byłego browaru na centrum kulturalno-rozrywkowo-szkoleniowe. Plany wskrzeszenia tradycji piwowarskiej w postaci budowy niewielkiego browaru restauracyjnego niestety nie powiodły się. Obecnie w zabytkowej zabudowie funkcjonuje centrum kulturalne o nazwie Browar Mieszczański⁶⁷⁹.

Wrocław, ul. Kleczkowska 33

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zum Nussbaum GmbH, Kletschkastr. 33⁶⁸⁰.

Dane BWV: nr rejestru V 144-009. Jako datę założenia podano 1717 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 98,64 hl

677 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

678 Kronika 1995, s. 192-193.

679 <https://www.browar.wroc.pl/o-nas/>, 23 III 2022.

680 Tradycja od 1717 roku, od 1921 w formie spółki z o.o. (GmbH). W 1942 roku głównym piwowarem był niejaki Gomoll. Browar posiadał składy w Świdnicy, Strzelinie i Kobierzycach; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 124.

i kotłem warzelnym o poj. 43,77 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1 160,10 hl, naczyń leżakowych zaś 4062 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 36 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 10 tys. hl, fermentacji 52 500 hl, leżakowni 34 500 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (od 1907 roku, Malzbier 12%, Weizenbier 6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1914 roku). Zakład wyposażony był w urządzenia chłodnicze i nie posiadał własnej słodowni⁶⁸¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku zapisano: *Browar stary. Budynki w stanie średnim. Urządzenia wewnętrzne przestarzałe. Sztuczne chłodzenie [browar] posiada. Zdolność produkcyjna +/- 17 000 hl rocznie. Od działań wojennych mało ucierpiało. Browar obecnie nieczynny. W browarze wytwórnia lemoniad i rozlewnia piwa z browaru Nr. 1 we Wrocławiu. Browar utrzymany brudno nawet w obecnej rozlewni piwa butelkowego*⁶⁸². Działania wojenne budynki i urządzenia przetrwały zasadniczo nienaruszone. Do majątku browaru zaliczono grunty oraz place pod budynki fabryczne, administracyjne i komunikacyjne, a także ogród i plac pod restaurację. Większość terenu ogradał płot z siatki drucianej. Wśród budynków związanych z zasadniczą produkcją wymieniono: 1. kotłownię, halę maszyn i fabrykę sztucznego lodu, 2. warzelnię, słodownię i płuczkarnię, 3. flaszkonię, beczkownię i magazyn, 4. fabrykę lemoniady. Budynki gospodarcze były murowane (za wyjątkiem wozowni), wśród nich wymieniono: szopy, garaże, mieszkania z biurem i warsztat ślusarski. Ponadto w skład kompleksu wchodził parterowy budynek restauracji z werandą i salą teatralną. Wśród urządzeń wymieniono urządzenia warzelni firmy Guttsmann: *kadz zacierowa poj. 9864 l, kocioł do zacierów poj. 4374 l, kadz fermentacyjna [zapewne filtracyjna] poj. 9379 l, kocioł do gotowania brzeczki 98 hl*. Ponadto kadzie fermentacyjne i kufy składowe, silniki, motory, pompy, urządzenia rozlewcze i wytwórcze do lemoniad i wód gazowanych oraz przestarzałe urządzenie słodowni⁶⁸³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto najprawdopodobniej 15 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas pierwszy „Skomasowany bilans otwarcia” zakładu⁶⁸⁴. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zapla-

681 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei zum Nussbaum GmbH.

682 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 5.

683 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 306, k. 131-147.

684 Tamże, k. 132.

nowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁶⁸⁵. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁶⁸⁶. Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: browar został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu i oznaczony jako Państwowy Browar nr 5 „Port”. Pomimo braku zniszczeń nie był przewidziany do uruchomienia. Zorganizowano w nim filię browaru Piastowskiego, pod nazwą Państwowa Wytwórnia Wód Gazowych i Rozlewnia Piwa „Port” we Wrocławiu. W 1946 roku zatrudniano 25 pracowników, w tym 8 Niemców, w 1947 stan zatrudnienia utrzymał się na niezmienionym poziomie (zob. tab. 78)⁶⁸⁷.

Tab. 78 – stan zatrudnienia w rozlewni piwa Port we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
11	10	0	3	1	0	25

Produkowano znaczne ilości lemoniady i wód gazowych⁶⁸⁸. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskimi Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym na dzień 31 grudnia 1950 roku⁶⁸⁹. W 1952 roku umieszczono go na liście nieruchomości zbędnych do wykonywania czynności planowych, jednak zostało to zakwestionowane przez Departament Budżetowo-Gospodarczy Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego. Pisał on, iż *wymaga bliższego uzasadnienia celowości przekazania zakładów czynnych* [browary w Jeżewie, Jatutowie, Kluczkowicach, Głuchołazach i Strzyżowie] *oraz zakładów zakwalifikowanych do wykorzystania przez przemysły podległe Ministerstwu Przem. Roln. i Spoż. przez Komisję do spraw zakładów nieczynnych*. Ewidentnie na liście znalazły się „na wyrost” zakłady wciąż czynne, aczkolwiek przewidziane do unieruchomienia⁶⁹⁰.

685 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

686 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 415.

687 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 62.

688 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 5, 52-53.

689 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 281, k. 1; sygn. 282, k. 6 i 148.

690 Niektóre faktycznie unieczynniono (Głuchołazy, Kluczkowice), wobec innych zmieniono decyzję (Jatutów, Strzyżów).

Oдноśnie zakładu przy ul. Kleczkowskiej zapisano uwagę: *browar we Wrocławiu, ul. Kleczkowska 33 zakwalifikowany do zatrzymania, co stwarza fałszywe wrażenie, że chodzi o czynny browar, a nie hurtownię i rozlewnię*⁶⁹¹. Faktycznego momentu likwidacji zakładu i przekazania nieruchomości na rzecz PMRN we Wrocławiu nie udało się ustalić.

Wrocław, ul. Grabarska 5-6 / Ruska 28

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zum Grossen Meerschiff, Josef Kirsch [wcześniej: Erich Vogiel], Reuschestr. 28⁶⁹².

Dane BWV: nr rejestru II 144-012. Jako datę założenia podano 1635 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 35,49 hl i kotłem warzelnym o poj. 50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 216 hl, naczyń leżakowych zaś 450 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 7,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 31 590 hl, fermentacji 9780 hl, leżakownia 3821 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1886 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 3,8% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Zakład był wyposażony w urządzenia chłodnicze i nie korzystał z własnej słodowni⁶⁹³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar był usytuowany w trzypiętrowej kamienicy położonej narożnie, z głównym wejściem od ul. Ruskiej (nr 28) i boczną fasadą od ul. Grabarskiej (stąd rozbieżność w adresie przedwojennym z danymi powojennymi). Ten rejon znacznie ucierpiał w wyniku walk o miasto w 1945 roku. Szczęśliwie zachowała się kamienica z browarem. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku opisano go następująco: *Browar mieści się w śródmieściu w domu mieszkalnym, w budynku bardzo starym. Browar ściśnięty w małych pomieszczeniach. Czystość w browarze nie zachowana, kufy składowe zapleśniałe, aparat do obciążu piwa beczkowego również zawiera spleśniały osad z piwa. Zdolność produkcyjna rocznie +/- 1700 hl. Przy tym urządzeniu browar musi pracować nieekonomicznie i wytwarza zły produkt. Browar czynny*⁶⁹⁴. W bilansie otwarcia zniszczeń wojennych budynku nie odnotowano. Wyposażenie

691 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 296.

692 Też: Brauerei zum grossen Meerschiff, Erich Vogel OHG. Rok założenia 1635, znacząca przebudowa w 1928 roku; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 123-124.

693 Dane z 8 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei zum Grossen Meerschiff.

694 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 5.

opisano chaotycznie, wspominając warzelnię z pomostem, tacę do chłodzenia brzeczek, aparat do mycia masy filtracyjnej wraz z filtrem ramowym, chłodnię „Szmidt” miedzianą falistą, drewniane kadzie fermentacyjne i kufy składowe, pompy, motory i transmisje elektryczne. Zakład wyposażony był w urządzenia do rozlewu butelkowego⁶⁹⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 8 października 1945 roku z rąk TZP. Spisano wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru Wiarus”, przekazanego w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski, we Wrocławiu⁶⁹⁶. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁶⁹⁷. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁶⁹⁸. Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: browar został przejęty i przekazany strukturom piwowarskim w październiku 1945 roku. Oznaczony został jako Państwowy Browar nr 9 „Wiarus”. Zakład znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu, datowanym na 18 kwietnia 1947 roku. Zaznaczono w nim, że produkcję uruchomiono 30 października 1945 roku. Kierownikiem był wówczas inż. Wacław Turkowski. Roczną zdolność produkcyjną oceniono na 2 tys. hl. Zakład zatrudniał 10 pracowników (przy zapotrzebowaniu 14 osób na jedną zmianę)⁶⁹⁹. W 1946 roku zakład zatrudniał 14 osób (w tym 3 Niemców), w poł. 1947 zaś o jedną osobę mniej (zob. tab. 79)⁷⁰⁰.

Tab. 79 – stan zatrudnienia w browarze Wiarus we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
8	1	0	1	3	0	13

695 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 1-6.

696 Tamże, k. 2.

697 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

698 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 417.

699 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 107.

700 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63.

Produkowano przeciętnie 182 hl piwa miesięcznie (2184 hl rocznie), co oznaczało wykorzystanie 100% potencjału zakładu⁷⁰¹. We wnioskach z wizytacji browaru w lipcu 1946 roku rekomendowano wstrzymanie produkcji z uwagi na niską jakość piwa i fatalne warunki higieniczne. Pomimo tego co najmniej do poł. 1947 roku produkowano w nim piwo. Browar znalazł się na liście „Zakładów w których wstrzymano lub wstrzyma się produkcję w roku 1947”, co oznaczało jego bezwzględną likwidację⁷⁰². Nie pomógł w tym względzie list protestacyjny członków załogi (wystosowany wspólnie z pracownikami browaru Ratuszowego), skierowany do Ministerstwa Apropowizacji i Handlu w marcu 1947 roku. W dniu 31 grudnia 1950 roku nieczynny browar nadal podlegał Wrocławskiemu ZP-S⁷⁰³. W posiadaniu struktur piwowarskich pozostawał do 1952 roku, kiedy to wydano zarządzenie w *Sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach*⁷⁰⁴. W dniu 29 grudnia 1952 roku nieruchomość przekazano miejscowemu Prezydium Rady Narodowej. W protokole zapisano, że *jawnymi właścicielami tej nieruchomości wg ksiąg wieczystych jest Vogel Berta z domu Riedel i Vogel Urszula. Urządzenia znajdujące się w nieczynnym browarze wymieniono w załączniku, z zastrzeżeniem, że pozostają [one] w dalszym ciągu w posiadaniu i dyspozycji Wrocł. Zak. Piw.-Słod. aż do wydania decyzji przez Centralny Zarząd w Warszawie. Wspomniany spis urządzeń jest zgodny z wcześniejszym inwentarzem, za wyjątkiem kadzi i kuf składowych, które najpewniej zostały wywiezione wcześniej. Wymieniono m.in. takie urządzenia jak: kocioł warzelny, żelazny, obmurowany poj. 50 hl, z mieszałem o napędzie górnym, dobry; kadź zacierana żelazna z armaturą poj. 35,5 hl z mieszałem; chłodnica ociekowa miedziana, pęknięta w kilku miejscach „Schmidt”; liczne pompy i motory*⁷⁰⁵. Budynek, w którym mieścił się browar, rozebrano, zachowując jednak dawny układ drogowo-komunikacyjny. Przez wiele lat funkcjonował tu parking, jednak w 2014 roku miasto sprzedało działki pod inwestycje. Obecnie w tym miejscu stoi kompleks biurowy Pegaz.

701 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 5.

702 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

703 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

704 Zarządzenie zewnętrzne nr 95, z 28 listopada 1952 roku, wydane przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, wydane w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku w *Sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników*; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45-46.

705 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 239, 294, 303, 306; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 786, k. 3-5.

Wrocław, ul. Ruska 65

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zum Goldenen Hecht, Wilhelm Sternagel-Haase, Reuschestr. 65⁷⁰⁶.

Dane BWV: nr rejestru II 144-011. Jako datę założenia podano 1720 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 51 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 190 hl, naczyń leżakowych zaś 330 hl. Zdolności produkcyjnej zakładu nie oceniano (normatywna przepustowość: warzelni 32 220 hl, fermentacji 8200 hl, leżakowni 2802 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1911 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 3-4% ekstraktu – podano, że od 1927 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁷⁰⁷.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar mieścił się w centrum starego miasta, w oficynie kamienicy położonej przy ul. Ruskiej, w której znajdowała się firmowa piwiarnia. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku scharakteryzowano go następująco: *Browar mieści się w poprzecznej oficynie kamienicy czynszowej (obecnie wypalonej) przy samym rynku. Zdolność roczna produkcji browaru 100 hl piwa [oczywisty błąd, chodziło raczej o tys. hl]. Browar posiada sztuczne chłodzenie, pomimo którego, na co wpływa ciasność i bezpośredniość pomieszczeń, posiada za wysoką temperaturę w fermentacji i leżakowni. Piwo o smaku złym. Dawniej sprzedawano większą część produkcji we własnym wyszynku w tym domu. Przy obecnych urządzeniach wydajność browaru zbyt mała*⁷⁰⁸. W spisie inwentarzowym frontowy budynek opisano jako mieszkalno-gospodarczy, trzypiętrowy, z mansardą, kryty dachówką, częściowo wypalony. Dwupiętrowy budynek fabryczny zajmujący oficynę zachował się w lepszym stanie. Obok znajdował się parterowy budynek gospodarczy, częściowo wypalony i bez dachu. W inwentarzu wymieniono kadź warzelną i kadź zacierową (obie z silnikami elektrycznymi), wannę do chłodzenia brzezki, *chłodnię falistą* (ociekową), kompresor amoniakalny, kadzie fermentacyjne o poj. 261 hl, kufy składowe o poj. 855 hl (jest to znaczący wzrost w stosunku do 1937 roku), aparat filtracyjny, silniki, pompy, motory oraz urządzenia do rozlewu piwa w beczki i butelki⁷⁰⁹.

706 Też: Wilhelm Sternagel-Haase Brauerei Goldener Hecht; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 129.

707 Dane z 6 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei zum Goldenen Hecht.

708 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 6.

709 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 31-37.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 8 listopada 1945 roku z rąk TZP. Spisano wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 14 Ratuszowy”, przekazanego w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski, we Wrocławiu⁷¹⁰. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁷¹¹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁷¹². Dokumenty z tego postępowania nie zachowały się.

Uwagi: browar został przejęty i przekazany strukturom piwowarskim w listopadzie 1945 roku. Oznaczony został jako Państwowy Browar nr 14 „Ratuszowy”. Wykazano go w spisie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu z 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie zaznaczono, że zakład uruchomiono 14 lutego 1946 roku. Kierownikiem był inż. Stanisław Czyżewski. Roczną zdolność produkcyjną oceniono na 2 tys. hl, stan budynku i urządzeń zaś jako niedostateczny. Zakład zatrudniał 9 pracowników (przy zapotrzebowaniu 9 osób na jedną zmianę). Produkowano przeciętnie 135 hl piwa miesięcznie (1620 hl produkcji rocznej)⁷¹³. Pod koniec 1946 roku zatrudnienie wzrosło do 12 osób (w tym 3 Niemców)⁷¹⁴, w poł. 1947 zaś spadło do 9 osób, co zapewne wiązało się z odejściem zatrudnionych w zakładzie Niemców (zob. tab. 80)⁷¹⁵.

Tab. 80 – stan zatrudnienia w browarze Ratuszowym we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
6	1	0	2	0	0	9

We wnioskach z wizytacji browaru w lipcu 1946 roku rekomendowano wstrzymanie produkcji z uwagi na niską jakość produkowanego piwa, nieopłacalność produkcji i złe warunki sanitarne⁷¹⁶. Pomimo tego, co naj-

710 Tamże, k. 32-33.

711 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

712 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 419.

713 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 108.

714 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 5.

715 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 63.

716 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 6.

mniej do poł. 1947 roku produkowano w nim piwo. Browar znalazł się na liście „Zakładów w których wstrzymano lub wstrzyma się produkcję w roku 1947”, co oznaczało jego bezwzględną likwidację⁷¹⁷. Nie pomógł w tym względzie list protestacyjny członków załogi (wystosowany wspólnie z pracownikami browaru Wiarus), skierowany do Ministerstwa Apropozycji i Handlu w marcu 1947 roku. Zakład wykazano jeszcze w spisie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczym na dzień 31 grudnia 1950 roku⁷¹⁸. W dniu 8 marca 1954 roku przekazały one protokolarnie zabudowania po nieczynnym browarze na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej we Wrocławiu. W protokole zawarto uwagę: *Z przekazania wyłącza się zdemontowane rury znajdujące się w korytarzu (sieni) tejże nieruchomości. Poza tym budynki przekazano bez zastrzeżeń (tzn. bez prawa do ew. urządzeń)*⁷¹⁹.

Wrocław, ul. Wiwulskiego 17

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlesische Engelhart – Brauerei AG, nast. Brauerei Haselbach Namslau GmbH, Engelhardstr. 17⁷²⁰.

Dane BWV: nr rejestru VII 144-004. Jako datę założenia podano 1870 rok (pod zarządem Schlesische Engelhart – Brauerei AG od 1921 roku). Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 158 hl, kadzią filtracyjną o poj. 158 hl, kotłem zaciernym o poj. 73,50 hl i kotłem warzelnym o poj. 280 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 3540 hl, naczyń leżakowych zaś 11 603 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 100 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 284 940 hl, fermentacji 160 220 hl, leżakowni 98 547 hl). Browar produkował piwa dolnej (od założenia zakładu) i górnej (Caramelbier 12% i Einfachbier 3,8% ekstraktu) fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od kwietnia 1931 roku). Zakład nie korzystał z własnej słodowni⁷²¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w dniu przejścia w skład przedsiębiorstwa wchodziły nieruchomości i budynki, maszyny i urządzenia produkcyjne oraz surowce i materiały pomocnicze. Całość zabudowy stała

717 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

718 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

719 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 154-155, 303 i 306.

720 Od około 1938 roku. Adres siedziby firmy: Breslau 1, Bischofstr. 13; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 128-129.

721 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Schlesische Engelhart – Brauerei AG.

na parceli o pow. około 5,1 ha i składała się z szeregu budynków, wśród których wymieniono: warzelnię i maszynownię, kotłownię, budynek biurowy, budynek rozlewni, magazynu i ekspedycji, portiernię, ustępy, szopy, garaże, stajnie, bednarnię wraz z kuźnią oraz suszarnię drożdży i pomocnicze pomieszczenia produkcyjne. Część zabudowy (w tym budynek główny) uległy uszkodzeniu w wyniku działań wojennych. Wypalone były dachy, stropy i część pomieszczeń. W administracji innych podmiotów (ZG Związku Młodzieży Polskiej, Zrzeszenie Sportowe „Spójnia”, Zrzeszenie Sportowe „Stal”) znajdowały się budynki nie przekazane WZPOW przez Centralę Zaopatrzenia Technicznego Przemysłu Fermentacyjnego (data nieznana – pod koniec lat czterdziestych). Wśród nich wymieniono: budynek restauracyjny z salą taneczną i tarasem, kawiarnię, kuchnię, szatnie, przechowalnię łądzi, stajnię z zajezdnią oraz szopę-lodownię⁷²². W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku tak scharakteryzowano stan zakładu: Zdolność produkcyjna browaru około 90 000 hl piwa rocznie. Browar częściowo spalony, nad warzelnią, halą maszyn są sklepienia ceglane, lecz nie ma dachów, podczas deszczu woda przecieka przez sklepienia i powoduje niszczenie (siłownia nowoczesna i nic w niej nie brakuje). Dział butelkowania piwa i lemoniad specjalnie rozbudowany, posiada cztery wielkie komplety do automatycznego napełniania butelek. Wydajność każdego kompletu od 3000 butelek na godzinę. W tej samej hali są wielkie 4 sztuki pasteryzatorów do piwa butelkowego. Budynek rozlewni piwa do butelek nowoczesny, nie ucierpiał zupełnie od działań wojennych – jest to najlepsza butelkownia w browarach polskich. Należałoby dach tego browaru odbudować i butelkowni nie dekompletować⁷²³. Pomimo relatywnie dobrego stanu zachowania nie zdecydowano się na odbudowę i uruchomienie przedsiębiorstwa. Większość poszczególnych składników majątkowych (urządzenia i maszyny) została rozdysponowana przez byłych kolejnych zarządców państwowych do podległych im przedsiębiorstw⁷²⁴. Budynki, wraz z pozostałymi w nich jeszcze urządzeniami, przekazano na rzecz Wrocławskich Zakładów Przemysłu Owocowo-Warzywnego, które uruchomiło w nich m.in. produkcję tanich win owocowych.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przejęto 18 grudnia 1945 roku z rąk TZP. Spisano wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru Engelhardt we Wrocławiu”, przekazanego następnie w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski, we Wrocławiu⁷²⁵. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność

722 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5832, k. 7-9.

723 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 5.

724 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5832, k. 4.

725 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 34.

państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁷²⁶. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁷²⁷. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono w dniach 28-30 sierpnia 1954 roku we Wrocławiu w obecności Stanisława Foxa, państwowego zarządcy przedsiębiorstwa (zdający), i Henryka Alfreda, działającego w imieniu Wrocławskich Zakładów Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego we Wrocławiu, które to kontynuują działalność przedsiębiorstwa podległego b. Centralnemu Zarządowi Przemysłu Fermentacyjnego w Warszawie, wyznaczonego pierwotnie (...) do objęcia tego przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 12 marca 1955 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁷²⁸.

Uwagi: początki browaru sięgają 1869 roku, kiedy to Julius Wiesner zakupił działkę z lokalem gastronomicznym. Wkrótce zainicjowano budowę nowoczesnego browaru. W innej części miasta Wiesner rozpoczął budowę słodowni. W 1871 roku powstała we Wrocławiu spółka akcyjna o nazwie „Breslauer Aktien Brauerei”, której celem było przejęcie, dalsze prowadzenie oraz rozbudowa browarów i słodowni należących dotychczas do Juliusa Wiesnera. Spółka popadła w poważne problemy finansowe i w 1893 roku sprzedała browar kupcowi z Krotoszyna Gustawowi Wünsche, a w 1908 została ostatecznie zlikwidowana. Po krótkim okresie stabilizacji browar ponownie popadł w kłopoty finansowe i został wystawiony na sprzedaż. 15 kwietnia 1905 roku browar w Grüneiche zakupił wrocławski bankier Gotthard von Wallenberg-Pachaly i prowadził go dalej pod nazwą „Breslauer Union-Brauerei”. W 1920 roku spółka została przejęta przez Baugesellschaft Breslau AG, która doprowadziła do połączenia jej z koncernem Engelhardta z Berlina. Akcje połączono w stosunku 3:2, to znaczy, za każde trzy akcje Union-Brauerei akcjonariusze otrzymali dwie akcje browaru Engelhardt. W 1938 roku większość akcji śląskiego oddziału browaru Engelhardt przejął browar A. Haselbacha z Namysłowa⁷²⁹. Potwierdza to karta informacyjna zakładu informująca, że w 1942 roku przedsiębiorstwo stało się filią namysłowskiego browaru⁷³⁰. Szkody wojenne okazały się dość znaczne, niewykluczające jednak dalszej działalności. Nie zdecydowano się jednak na rekonstrukcję i wznowienie

726 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

727 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 428.

728 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5832, k. 2-5.

729 Urbanek 2015, s. 27-51.

730 Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Schlesische Engelhart – Brauerei AG.

produkcji. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *zupełnie spalony oddział składowy (piwnice) oraz oddział fermentacji częściowo, reszta zachowana*⁷³¹. Jak zapisano w protokole zdawczo-odbiorczym *Przejmowane przedsiębiorstwo było dawniej browarem, a obecnie [sierpień 1954 roku] jest wytwórnią win owocowych*⁷³². Pod zarząd ZPO-W browar trafił zapewne pod koniec lat czterdziestych, już po zdemontowaniu niektórych urządzeń. Część zabudowy trafiła w ręce innych użytkowników. Z powodu braku pewnych dokumentów i wypisów z ksiąg katastralnych proces upaństwowienia zakończono stosunkowo późno: Sporządzony 28-30 sierpnia 1954 roku protokół zdawczo-odbiorczy przedsiębiorstwa „Schlesische Engelhardt Brauerei i Wappenhof Aktiengesellschaft” położonego we Wrocławiu – dzielnica m. Wrocławia Dąbie dawniej (Grüneiche), a obecnie dzielnica Biskupin, przy ulicach: Antoniego Wiwulskiego 17, Biegasa, Rzeźbiarskiej, Wittiga i Chełmońskiego wg załączonych kopii z map katastralnych, stanowiącego własność byłej niemieckiej spółki akcyjnej „Schlesische Engelhardt Brauerei i Wappenhof A.G.” (...) Wprawdzie w (...) zarządzeniu [o przejęciu na własność państwa] podano, iż przejęciu podlega jedynie przedsiębiorstwo „Schlesische Engelhardt Brauerei A.G.” we Wrocławiu, lecz Komisja postanowiła przekazać wszystkie obiekty i ruchomości należące do wspomnianego przedsiębiorstwa, którego pełna nazwa w katastrach brzmi: „Schlesische Engelhardt Brauerei i Wappenhof A.G.” we Wrocławiu, jako całość obiektu przemysłowego⁷³³. Po przemianach ustrojowych w 1989 roku obiekty po byłym browarze użytkowało Przedsiębiorstwo Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego „Vinomex”, które upadło około 1997 roku. Budynki dawnego browaru sukcesywnie rozbierano, teren przeznaczając pod zabudowę wielorodzinną. Na początku 2008 roku rozebrano główną halę produkcyjną. Z dawnej zabudowy pozostała jedynie wieża wodna, stojąca niegdyś przy budynku rozlewni.

Wrocław, ul. Krakowska 98

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Eduard Haase Brauerei GmbH, Ofenerstr. 88-106⁷³⁴.

731 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 9.

732 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5832, k. 4.

733 Tamże, k. 3.

734 Rok założenia 1858, od 1920 roku w formie spółki z o.o. (GmbH). W 1942 roku 74.9% akcji należało do Schultheiss-Brauerei AG, pozostałe w rękach rodziny Haase (Helene Haase, Eduard Haase, Charlotte Hiekieter). Głównym piwowarem był Fritz Weymar. W 1939 roku zakład zatrudniał 510 pracowników, w czasie wojny 400-450; Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 126.

Dane BWV: nr rejestru IX 244-002. Jako datę założenia podano 1858 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 220 hl, kadzią filtracyjną o poj. 158,64 hl, kotłem zaciernym o poj. 115,85 hl i kotłem warzelnym o poj. 345 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 14 000 hl, naczyń leżakowych zaś 5000 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 400 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 575 110 hl, fermentacji 633 600 hl, leżakowni 424 665 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1860 roku⁷³⁵) i górnej fermentacji (Einfachbier 3,9%, Malzbier 11,% ekstraktu – od czerwca 1926 roku) oraz napoje bezalkoholowe (od maja 1932 roku). W procesie produkcji korzystano wyłącznie z urządzeń chłodniczych. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 100 ton sło⁷³⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w trakcie działań wojennych zabudowa browaru doznała znacznych szkód na skutek ostrzału artyleryjskiego i późniejszych pożarów. Przedsiębiorstwo położone jest przy ul. Krakowskiej, która stanowi główną arterię komunikacyjną w kierunku na Opole i Katowice. Odległość od śródmieścia wynosi około 4 km⁷³⁷. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku opisano stan browaru: *Najważniejsze działy produkcji browaru spalone i zniszczone przez wybuchy pocisków. Browar duży, przedwojenna produkcja około 180 000 hl piwa rocznie. Pozostały w całości magazyny browaru, w których obecnie również mieszczą się magazyny Zjednoczenia. Dom dawnego zarządu browaru ma zdmuchnięty dach. Zjednoczenie chce dach poprawić i przenieść tam swoje biura a w sąsiednim budynku niezniszczonym urządzić świetlicę dla pracowników browaru i salę zebrań. W pomocniczych budynkach zainstalowano warsztat stolarski i mechaniczny reparacyjny dla Zjednoczenia. Tanki z leżakowni należałoby przenieść do innego czynnego browaru (np. browar Tychy). Dział obciążu piwa butelkowego należałoby przenieść do browaru Nr. 1⁷³⁸. Szczegółową charakterystyką nieruchomości browarnych przedstawiono w protokole zdawczo-odbiorczym z grudnia 1950 roku: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem wraz ze słodownią, położone we Wrocławiu przy ul. Krakowskiej Nr. 88, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104 i 106 (...) oraz posiadające po przeciwległej stronie ulicy Krakowskiej Nr. 57, 59 i 61 niezabudowane parcele. (...) Budynki produkcyjne przedsiębiorstwa, a mianowicie budynek słodowni, budynki maszynowni, warzelnia, leżakowni**

735 Zapewne data uwarzenia pierwszej warki (około dwa lata po założeniu przedsiębiorstwa i rozpoczęciu budowy).

736 Dane z 9 września 1939 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Haase Brauerei GmbH.

737 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5411, k. 3.

738 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 5.

i fermentowni są w 95% zniszczone na skutek działań wojennych. Zniszczenia polegają na braku dachu, wypaleniu stropów tak, że użytkowanie budynków produkcyjnych dla produkcji browarniczej jest w obecnym ich stanie niemożliwym. Nieruchomość przy ul. Krakowskiej Nr. Nr. [od] 88 do 106 posiada place o powierzchni 37 554,26 m kw., brukowane kostką, uzbrojone przewodami wodociągowymi, kanalizacyjnymi i elektrycznymi. Przez place te przeprowadzona jest bocznicą kolejowa wyposażona w dwie obrotnice, łącząca główny dworzec towarowy we Wrocławiu z przedsiębiorstwem. W skład nieruchomości wchodzi ogród ozdobny i warzywny o powierzchni 8000 m kw. Nieruchomość przy ul. Krakowskiej Nr. Nr. 57-61 stanowi parcelę ogrodową o pow. 12 794 m kw., przez którą przechodzi bocznicą kolejową łączącą właściwe przedsiębiorstwo z dworcem kolejowym⁷³⁹. Na parcelach należących do przedsiębiorstwa stało szereg budynków produkcyjnych, administracyjnych, magazynowych, mieszkalnych i pomocniczych. Słodownię wraz z suszarnią scharakteryzowano jako budynek czteropiętrowy z przybudówkami, murowany i podpiwniczony. Został on całkowicie wypalony – zachowały się jedynie ściany zewnętrzne. W podobnym stanie znajdowała się piętrowa warzelnia, a także piwnice, chłodnie i płuczkarnia. Niemal całkowicie zniszczony był również dział fermentacji i leżakowania (poza piwnicami) oraz kotłownia. W nieco lepszym stanie zachowała się stolówka dla pracowników, budynek administracyjny i magazyny (w których zinwentaryzowano nienaruszone zapasy chmielu, cukru, esencji do lemoniad, masy filtracyjnej, żywicy piwowarskiej, a także butelki, porcelanowe zamknięcia, firmowe kufle i szklanki, podstawki itp.). Pomimo ogromnych zniszczeń w inwentarzu wykazano szereg przydatnych do przeniesienia urządzeń, głównie pompy, motory, silniki, elementy armatury, ale także stalowe tanki leżakowe i urządzenia rozlewcze⁷⁴⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przejęto 15 listopada 1945 roku z rąk TZP. Spisano wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru Haase – Wrocław, ul. Krakowska Nr. 98”, przekazanego następnie w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski, we Wrocławiu⁷⁴¹. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁷⁴². Następnie zakład

739 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5411, k. 3.

740 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 51-100; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5411, k. 6-77.

741 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 54.

742 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁷⁴³. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 18 grudnia 1950 roku we Wrocławiu, w obecności Jana Płóciennika, kierownika Samodzielnego Oddziału Zakładów Nieczynnych przy CZPPF we Wrocławiu w likwidacji (zdający), i Czesława Bielawskiego, przedstawiciela CZPPF, oddział we Wrocławiu w likwidacji, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 27 września 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁷⁴⁴.

Uwagi: zniszczenia, jakich browar doznał w trakcie działań wojennych, wykluczały możliwość jego uruchomienia. Część urządzeń zdemonutowano i przeniesiono do innych zakładów. Część pomieszczeń została wykorzystana przez Zjednoczenie – zorganizowano w nich magazyny, warsztaty naprawcze, a z czasem fabrykę beczek. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar we Wrocławiu, określony jako Fabryka Beczek i Warsztaty Naprawcze we Wrocławiu przy ul. Krakowskiej 98, znalazł się w strukturach Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁷⁴⁵. W 1953 roku do Tarnowskich Zakładów Przemysłu Owocowo-Warzywnego przekazano: 20 szt. wózków pasteryzacyjnych (zdekompletowanych) oraz 11 sztuk zniszczonych kadzi fermentacyjnych⁷⁴⁶. Do części budynków zgłosiły roszczenia Polskie Zakłady Zbożowe, chcąc zapewne umieścić tam własne magazyny⁷⁴⁷. Kompleks ten znalazł się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 62), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Ostatecznie nie znalazł się w wykazie przygotowanym przez ministerstwo⁷⁴⁸. Części nieruchomości przekazywano protokolarnie różnym instytucjom: Wrocławskiej Fabryce Maszyn i Urządzeń Przemysłu

743 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 429.

744 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5411, k. 2-5; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 790, k. 1-3.

745 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

746 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 790, k. 4-7.

747 Tamże, sygn. 147, k. 53.

748 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

Spożywczego, Centrali Rybnej we Wrocławiu, Wrocławskiej Fabryce Mydła, Ośrodkowi Sportowo-Wypoczynkowemu Związków Zawodowych Przemysłu Spożywczego, a także Komitetowi Powiatowemu PZPR we Wrocławiu. W tym kontekście niezwykle ciekawe jest pismo Wrocławskich ZP-S z 13 września 1961 roku, w którym czytamy: *W związku z definitywną decyzją Ministerstwa Przemysłu Spożywczego i Skupu (...) na odbudowę browaru „Haase” we Wrocławiu przy ul. Krakowskiej 102-106 zachodzi potrzeba wystąpienia przez Zjednoczenie do n/Resortu o przejęcie nieruchomości wchodzących w skład tego browaru*⁷⁴⁹. Nic nie wskazuje na to, by poza wymianą korespondencji poczyniono jakiegokolwiek kroki w kierunku odbudowy. Niszczące budynki w części rozebrano, częściowo były użytkowane przez przedsiębiorstwa różnych branż. W jednym z budynków wciąż funkcjonowała fabryka beczek, przekształcona następnie we Wrocławską Fabrykę Maszyn i Urządzeń Przemysłu Spożywczego „Spomasz”, działającą do 2013 roku. Od 2017 roku w części nieruchomości należących do dawnego browaru zaczęto wznosić kompleks mieszkaniowy „Krakowskie Tarasy”. W jednym z odnowionych budynków magazynowych funkcjonuje znany klub muzyczny „Zakłete Rewiry”⁷⁵⁰.

Wrocław, ul. Długa nr nieist. (dawn. Długa 25-35)

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: C. Kipke Brauerei A.G. (też: Kipke Hans – Vogel Rudolf), Langegasse 25⁷⁵¹.

Dane BWV: nr rejestru IX 244-003. Jako datę założenia podano 1844 rok⁷⁵². Zakład był wyposażony w warzelnię składającą się z sześciu naczyń (określonych jako zdwojona warzelnia podwójna), w tym: dwie kadzie zacierne o poj. 200 i 220 hl, dwie kadzie filtracyjne, obie o poj. 215 hl, kocioł

749 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 790, k. 17.

750 <https://www.zakleterewiry.pl/o-nas/>, 22 III 2022.

751 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 126-127.

752 Podana data odwołuje się do zakupu w dniu 1 kwietnia 1844 roku przez Carla Kipke browaru z wyszynkiem na rogu dzisiejszych ulic Legnickiej i Sokolniczej. W latach sześćdziesiątych zaczęto przenosić browar na nowe miejsce, przy dzisiejszej ul. Długiej. Był to długi proces, trwający do połowy XIX wieku. Zapewne zaczęto od budowy piwnic składowych i słodowni, konsekwentnie rozbudowując nowy zakład. Po śmierci Carla Kipke w 1875 roku browar przez jakiś czas prowadziła wdowa Karolina, następnie zakład przeszedł w ręce synów Carla i Paula. 27 czerwca 1922 roku zakład przekształcono w spółkę akcyjną z kapitałem 7 mln marek. Cały pakiet akcji znajdował się w rękach rodziny Kipke, zakład nazywał się zaś odtąd C. Kipke Brauerei AG. Browar sukcesywnie unowocześniano. Browar działał do 1945 roku, kiedy to w wyniku działań wojennych został niemal kompletnie zniszczony; Urbanek 2015, s. 73-92.

zacierny o poj. 110 hl i kocioł warzelny o poj. 220 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 8150 hl, naczyń leżakowych zaś 28 000 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 170 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 223 tys. hl, fermentacji 368 tys. hl, leżakowni 237 tys. hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej (Einfachbier 3,5-4%, Caramelbier 12-12,5% ekstraktu – produkowane od 1922 roku) fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od 1929 roku). W procesie produkcji korzystano wyłącznie z chłodu z maszyn chłodniczych. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 2500 ton sło⁷⁵³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z lipca 1946 roku zapisano: *Większość budynków browaru zniszczona przez działania wojenne. Browar do odbudowy nie nadaje się. Zdolność produkcyjna roczna przedwojenna +/- 150 000 hl piwa. Należy resztę urządzeń w miarę potrzeby przenieść do innych browarów – są to przeważnie urządzenia znajdujące się pod poziomem ziemi: tanki składowe i urządzenia 4 koryt do słodowania systemu Saladina – nowoczesne. Ocalało na słodowni urządzenie do czyszczenia jęczmienia i sło⁷⁵⁴, takie urządzenie potrzebuje obecnie odbudowująca się słodownia eksportowa w Poznaniu na Główniej w Rejonie Zachodnim⁷⁵⁵. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: zupełnie spalony oddział składowy (piwnice), oraz oddział fermentacji częściowo, reszta zachowana⁷⁵⁵. Z kolei w opisie inwentarzowym stan browaru charakteryzowano następująco: *Parcela bardzo korzystnie położona przy kanale Odry, o powierzchni około 0,5 ha. Garaże, warsztaty, hale produkcyjne, budynki murowane, parterowe, 1-, 2-, i 3-piętrowe wypalone zupełnie. W nieco lepszym stanie zachował się jedynie budynek administracyjny: piętrowy, murowany, całkiem podpiwniczony, dach mansardowy, kryty dachówką, wyposażenie dostatecznie (!) w instalacje: elektryczną, wodną, kanalizacyjną, gazową i centralne ogrzewanie. Wiek budynku oceniono na 35 lat. Wśród urządzeń opisano sześć naczyń warzelnych, częściowo uszkodzonych, obmurowanych cegłą glazurowaną, z urządzeniami wewnętrznymi (mieszadła) i zewnętrznymi (termometry – rozbite). Ponadto kran⁷⁵⁶ probiercze 2 komplety po 12 kranów, nieuszkodzone. W piwnicach zachowały się, w większości nieuszkodzone, stalowe i drewniane kadzie fermentacyjne i tanki (niektóre opisane jako opalone), urządzenie chłodnicze ociekowe nadpalone na szczycie budynku hali maszyn, urządzenia parowe, silniki, motory, pompy i urządzenia rozlewcze.**

753 Dane z 9 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: C. Kipke Brauerei AG.

754 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 5.

755 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 9.

W magazynach zachowało się sporo różnego rodzaju surowców (smary, oliwa, szpunty, środki dezynfekcyjne)⁷⁵⁶.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 15 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas pierwszy bilans otwarcia *nieczynnego browaru „Kipke” we Wrocławiu*⁷⁵⁷. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁷⁵⁸. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁷⁵⁹. Dokumenty z tego postępowania nie zachowały się.

Uwagi: ze względu na znaczący stan zniszczeń browar nie został przewidziany do odbudowania. Część nieuszkodzonych urządzeń zasilila potencjał innych zakładów jako tzw. „przerzuty” (można podejrzewać, że w znacznej części znalazła się w uruchomionym browarze Piastowskim). Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu na dzień 31 grudnia 1950 roku⁷⁶⁰. W 1950 roku browar w Częstochowie otrzymał zezwolenie na wywóz z Wrocławia, z rozbitych browarów: filtru do piwa, pralki i prasy do masy filtracyjnej oraz 91 sztuk huf do piwa⁷⁶¹. Składał się na to zapewne sprzęt z różnych zakładów, w tym niewątpliwie z zakładów Kipke. W związku z uznaniem obiektów za zbędne dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego, w dniu 15 kwietnia 1953 roku Wrocławskie ZP-S przekazały nieruchomości na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej we Wrocławiu. Z treści protokołu wynika, że w tym czasie na terenie posesji nie znajdowały się już żadne urządzenia służące do produkcji piwowarskiej. W protokole znajduje się następująca uwaga: *Przedstawicielowi WZPS we Wrocławiu nie jest wiadomo o jakiegokolwiek umowie z Wojewódzkim Przedsiębiorstwem Transportu i Sprzętu Bud. we Wrocławiu oraz innymi przedsiębiorstwami znajdującymi się na terenie posesji browaru*⁷⁶². W późniejszym okresie w części zabudo-

756 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 29-47.

757 Inwentarz sygnowany przez Centralny Zarząd Państwowego Przemysłu Fermentacyjnego, oddział we Wrocławiu; tamże, k. 30.

758 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

759 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 431.

760 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

761 Złotkowski 2014, s. 197.

762 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 182, 195, 293, 303, 306.

wań dawnego browaru mieściło się Przedsiębiorstwo Remontu Sprzętu Komunalnego „Presko”. Pozostałości budynków wyburzono ostatecznie w 2005 roku, teren przeznaczono zaś pod budowę marketu budowlanego⁷⁶³.

Wrocław, ul. Pocztowa 3 (nieist.) / Górka Kacerska 1-7 (nieist.) oraz Oławska 52 (nieist. – siedziba firmy)

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Alter Weinstock, Gotthard Meisner GmbH, Poststr. 3 / Ketzerbergstr 1-7 oraz Ohlauerstr. 52 (siedziba firmy)⁷⁶⁴.

Dane BWV: nr rejestru V 144-006. Jako datę założenia podano 1906 rok (produkcję piwa uruchomiono 19 czerwca 1931 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 83 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 776 hl, naczyń leżakowych zaś 3652 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 25-30 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 52 380 hl, fermentacji 35 120 hl, leżakowni 31 017 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej (Malzbier 12%, Einfachbier 6%, Jungbier 4,2% ekstraktu) fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od 1906 roku). Korzystano wyłącznie z systemu sztucznego chłodzenia. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁷⁶⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar funkcjonował w kamienicy położonej w centrum miasta. W trakcie oblężenia Wrocławia rejon pobliskiego placu Dominikańskiego został niemal całkowicie wyburzony przez niemieckich obrońców. W wyniku tych działań zniszczeniu uległa również zabudowa ul. Pocztowej (obecnie błogosławionego Czesława) i Górki Kacerskiej oraz (częściowo) Oławskiej (przy której mieściła się siedziba firmy). Po wojnie ruiny rozebrano, układ ulic i zaułków uległ zaś całkowitej zmianie. W 1956 roku rozebrano pozostałości pobliskiego gmachu poczty. Po odgruzowaniu tego rejonu obie pierzeje ulicy pozostawały niezabudowane, poza hotelem Panorama wzniesionym nieopodal fosy miejskiej na początku lat siedemdziesiątych. W pierwszej dekadzie XXI wieku puste kwartały zabudowano kompleksami handlowo-usługowymi (galeria Dominikańska i Justin Center). W miejscu dawnej piwiarni

763 https://polska-org.pl/550573,Wroclaw,Browar_Kipkego_dawny.html, 20 III 2022.

764 Tradycja od 1563 roku, ponowna rejestracja w 1906 roku. W 1942 roku piwowarem był Hans Lippold. Prowadzono dość szeroką działalność, z produkcją likierów i wódek gatunkowych oraz składem win włącznie. W całym przedsiębiorstwie zatrudnionych było około 300 pracowników; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 127-128.

765 Dane z 13 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Alter Weinstock, Gotthard Meisner GmbH.

Alter Weinstock stoją obecnie przystanki tramwajowe na tzw. placu Dominikańskim (który historycznie znajdował się w innym miejscu). Nie istnieje również siedziba firmy⁷⁶⁶. W inwentarzu browaru zapisano: *budynek zniszczony, trzypiętrowy, zupełnie wypalony, nie przedstawia żadnej wartości. Pomimo zniszczeń zachowała się większość wyposażenia, rzecz jasna w części zniszczona i zdekompletowana. Opisano wyposażenie warzelni: kocioł warzelny poj. 83 hl, kadź zacierna i filtracyjna poj. 73 hl. Zachował się chłodziak na piwo o poj. 130 hl, aluminiowe kadzie fermentacyjne i tanki leżakowe (w tym 7 szt. po 70 hl), kompresor, motory, pomniejsze zbiorniki, kocioł parowy, a także maszyny do wytwarzania sztucznego lodu*⁷⁶⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 14 listopada 1945 roku z rąk TZP. Spisano wówczas „Stan majątkowy nieczynnego browaru Alter Weinstock”, przekazanego w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁷⁶⁸. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁷⁶⁹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁷⁷⁰.

Uwagi: zniszczenia uniemożliwiały uruchomienie jakiegokolwiek produkcji (choćby w formie rozlewni bądź wytwórni wód gazowanych). W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *browar prawie zupełnie zniszczony, pozostała jedynie fermentacja i część maszyn rozlewni*⁷⁷¹. Przydatny sprzęt zabezpieczono i sukcesywnie demontowano. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu ZP-S na dzień 31 grudnia 1950 roku⁷⁷², jak również na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 66), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *do przekazania*. Znajduje się również w wykazie dołączonym do rozporządzenia Ministra Prze-

766 Zob. m.in.: Antkowiak 1970, s. 46-49, 177-180; *Encyklopedia Wrocławia* 2006, s. 132, 157, 441.

767 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 6-9.

768 Tamże, k. 6.

769 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

770 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 430.

771 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 9.

772 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

myślu Rolnego i Spożywczego⁷⁷³. W dniu 27 listopada 1952 roku (protokół podpisano 29 grudnia) *nieruchomość położona we Wrocławiu przy ul. Górka Kacerska nr 1, 3* została przekazana przez Wrocławskie ZP-S na rzecz PMRN we Wrocławiu⁷⁷⁴. Jediną właścicielką nieruchomości wg wykazu księgi wieczystej jest Meisner Olga z domu Czerwionka i [niewymienieni z nazwiska lub nazwy] współwłaściciele. W dalszej części protokołu zaznaczono, że budynki uległy całkowitemu zniszczeniu w wyniku działań wojennych, tereny zabudowane liczyły zaś 1154 m kw.⁷⁷⁵

Wrocław, ul. Grabiszyńska 189⁷⁷⁶

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Hopf & Görcke, w źródłach polskich określany jako „Coca-Cola”, Gräbschnerstr. 187/199.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zakłady zajmowały parcelę o powierzchni około 4,5 ha, z własną bocznicą kolejową. Znajdował się na niej *Kompleks budynków administracyjnych, produkcyjnych, warsztatów, itp. o kubaturze łącznej około 3000 m sześć. Zniszczonej w 95%, nie przedstawia realnej wartości. Inwentarz maszyn i urządzeń wymienia jedynie zdekompletowane urządzenia do rozlewu (i być może produkcji) wód gazowanych*⁷⁷⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 1 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru Coca-Cola we Wrocławiu”, przekazanego w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁷⁷⁸. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁷⁷⁹. Procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

773 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

774 Na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego nr 80 z dn. 1 października 1952 roku.

775 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 786.

776 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 18-21; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

777 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 20-21.

778 Tamże, k. 19.

779 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

Uwagi: browar Hopf & Görcke zamknięto w 1920 roku⁷⁸⁰. Urządzenia służące do produkcji zdemonstrowano jeszcze w okresie międzywojennym. Niejasna jest funkcja, którą nadano w okresie międzywojennej zabudowie byłego browaru. Równie niezrozumiałe jest, dlaczego w źródłach powojennych zakład określano jako nieczynny browar „Coca-Cola”. Wy tłumaczenie, iż chodzi tu o zniekształconą nazwę Hopf & Görcke, wydaje się niewystarczające (fachowcy ze Zjednoczenia dysponowali precyzyjnymi informacjami na temat innych przejmowanych browarów)⁷⁸¹. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *rozlewnia piwa zupełnie zniszczona na skutek działań wojennych*⁷⁸². Treść notki wskazuje, że w dawnym browarze prowadzono rozlew piwa, być może mieściła się tam wytwórnia napojów chłodzących. Pomimo daleko idących zniszczeń zakład znalazł się jeszcze w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu na dzień 31 grudnia 1950 roku⁷⁸³. W posiadaniu struktur piwowarskich pozostawał do 1952 roku, kiedy to wydano zarządzenie w *Sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach*⁷⁸⁴. 25 marca 1954 roku nieruchomość przekazano miejscowemu Prezydium Miejskiej Rady Narodowej⁷⁸⁵. Zgodnie z wytycznymi CZPPF zachowane maszyny i urządzenia powinny zostać zdemonstrowane i zabezpieczone w warsztatach Zjednoczenia. Zniszczone budynki w całości wyburzono.

Wrocław, ul. Ludwisarska 22

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Sternagel, Schwalbendamm 20.

Stan zachowania budynków i urządzeń: współcześnie nieistniejąca ul. Ludwisarska w XIX wieku nosiła nazwę Tylnej. W okresie późniejszym zmieniono jej nazwę na Jaskółczą Groblę (*Schwalbendamm*). Biegła po-

780 Friedrich 2001, s. 184.

781 Próba ustalenia, czy w okresie międzywojennym zakład nie był w jakikolwiek sposób połączony z firmą Coca-Cola, nie powiodła się.

782 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

783 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

784 Zarządzenie zewnętrzne nr 95, z 28 listopada 1952 roku, wydane przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, wydane w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku w *Sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników*; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45-46.

785 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 151.

między dzisiejszymi ulicami Hoene-Wrońskiego i Janiszewskiego, równoległe do nich. Swoją powojenną nazwę ulica zawdzięczała ludwisarni, funkcjonującej na posesji pod nr. 18 (od 1844 roku do lat sześćdziesiątych XX wieku). Pomiędzy rokiem 1967 a 1971 zachodni odcinek ulicy zmienił bieg i stracił połączenie z osią placu Grunwaldzkiego. Uliczkę połączono z Wybrzeżem Wyspiańskiego. W roku 1971 ul. Ludwisarska ostatecznie znikła z map Wrocławia. Browar mieścił się w piętrowym, murowanym budynku krytym papą, którego wiek oceniano na 65 lat. Stał on na działce o powierzchni około 18 arów. Zniszczenia wojenne oceniono na 75% (ich rodzaju nie opisano). Spis inwentarza jest chaotyczny i nie do końca jasny. Brak w nim jednoznacznie wskazanych urządzeń warzelnych (wymieniono np. *kocioł metalowy ocementowany z rurami i podwyższeniem*). W dalszej części wyszczególniono kadzie fermentacyjne i kufy, niekompletny filtr, prasę do masy filtracyjnej, drobną armaturę, urządzenia do wytwarzania lodu oraz *wóz-beczka o poj. 4435 l*. W inwentarzu znalazła się też maszyna do lemoniady⁷⁸⁶.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 21 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru Sternagel we Wrocławiu”, przekazanego w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁷⁸⁷. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁷⁸⁸. Procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: zakład nie był samodzielnym browarem, a jedynie oddziałem produkcyjnym należącym do firmy Gustav Sternagel-Haase Brauerei zum Birnbaum⁷⁸⁹, dlatego też informacji o takim browarze nie odnajdziemy w przedwojennych wykazach i spisach, opis jego funkcji zaś znajdujemy dopiero w „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku, gdzie zaznaczono: *brak 3 motorów oraz urządzenia lodowni. Browar posiadał, będąc jedynie oddziałem browaru Zum Birnbaum, oddział rozlewni i fermentacji oraz skład piwa. Wszystkie urządzenia ocalały*⁷⁹⁰. W istocie był to więc zakład

786 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 59-63.

787 Zapis nazwy browaru według oryginalnej pisowni; AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 60.

788 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

789 Przedsiębiorstwo posiadało oddziały produkcyjne w kilku punktach miasta; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 129.

790 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 9.

filialny (nieposiadający nawet warzelni), jednak z uwagi na odrębne traktowanie go w dokumentach powojennych wyróżniono go jako samodzielny zakład. Poza wspomnianą wzmianką w dokumentach tużpowojennych wymieniany jest jeszcze dwukrotnie⁷⁹¹. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu na dzień 31 grudnia 1950 roku⁷⁹². Jako zbyt cenny dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego został wytypowany do przekazania na rzecz innego podmiotu. 18 września 1951 roku Wrocławskie ZP-S przekazały tę nieruchomość, wraz z kilkunastoma innymi, na rzecz Politechniki Wrocławskiej. Opisano ją następująco: *budynek pofabryczny, murowany, trzykondygnacyjny, zajęty przez 2 lokatorów, ogrodzony. Dom 1840 m kw.* W chwili spisania protokołu zdawczo-odbiorczego na terenie nieruchomości nie było już jakichkolwiek urządzeń służących do produkcji piwowarskiej⁷⁹³. Zabudowa zniknęła z krajobrazu miasta, możemy ją lokalizować w rejonie parkingu należącego do Politechniki Wrocławskiej.

Wrocław, Nowy Targ 19 (dawn. ul. Nowy Targ 27)

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Zum Weissen Hause, Friedrich Wilhelm Wiesner, Neumarkt 27⁷⁹⁴.

Dane BWV: nr rejestru II 144-013. Jako datę założenia podano 1695 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 51,50 hl i kotłem warzelnym o poj. 30,85 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 226 hl (drewniane) i 30 hl (żelazne), łącznie 256 hl, naczyń leżakowych zaś 740 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 4 tys. hl (dolnej fermentacji) i (lub?) 10 tys. górnej fermentacji (normatywna przepustowość: warzelni 19 440 hl, fermentacji 10 230 hl, leżakowni 6285 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1885 roku) i górnej (Einfach-Jungbier 3,9% ekstraktu) fermentacji. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁷⁹⁵.

791 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 59-63; Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

792 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

793 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 182, 195-198, 293, 303, 306.

794 Znaczącą modernizację zakład przeszedł w 1878 roku. W 1942 roku jako właściciele podano Reinholda i Adolfa Pohlów, ten pierwszy był też głównym piwowarem. Zdolność produkcyjna zakładu wynosiła 7 tys. hl; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 130.

795 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Zum Weissen Hause, Friedrich Wilhelm Wiesner.

Stan zachowania budynków i urządzeń: budynek był położony w północnej pierzei Nowego Targu, narożnie z ul. Drewnianą (dawn. Einhorn Gasse, obecnie nieistniejąca). W trakcie działań wojennych kamienica została całkowicie zniszczona i nie przedstawiała żadnej wartości. Z maszyn i urządzeń zachowały się jedynie: pompa wodna, pompa do piwa, chłodnica rurowa do piwa i kocioł centralnego ogrzewania⁷⁹⁶.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 18 grudnia 1945 roku z rąk TZP. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru Weisseshaus we Wrocławiu”, przekazanego w ręce CZPPF, oddział we Wrocławiu⁷⁹⁷. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁷⁹⁸. Procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: browar został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Browar zupełnie zniszczony na skutek działań wojennych*⁷⁹⁹, co wykluczało podjęcie produkcji. Komisja majątkowa sporządziła inwentarz browaru, zabezpieczono również resztki sprzętu. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu (stan na dzień 31 grudnia 1950 roku)⁸⁰⁰. W posiadaniu struktur piwowarskich nieruchomości pozostawała do 1952 roku, kiedy to wydano zarządzenie w *Sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach*⁸⁰¹. Nieruchomość przekazano miejscowemu PMRN w dniu 29 grudnia 1959 roku⁸⁰². W momencie podpisywania

796 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 64-67.

797 Zapis nazwy browaru według oryginalnej pisowni; tamże, k. 65.

798 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

799 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

800 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

801 Zarządzenie zewnętrzne nr 95, z 28 listopada 1952 roku, wydane przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, wydane w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku w *Sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników*; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45-46.

802 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 235, 293, 303, 306; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu,

protokołu na terenie nieruchomości nie było już jakichkolwiek urządzeń służących do produkcji piwowarskiej. Zniszczony budynek, w którym znajdował się browar, wyburzono. Obecnie w tym miejscu stoi nowa zabudowa.

Wrocław, Nowy Targ 14 (dawn. ul. Nowy Targ 35)

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zur schwarzen Krähe, Neumarkt 34/35⁸⁰³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: budynek położony był przy zachodniej pierzei Nowego Targu, w narożniku z ul. Nożowniczą. Po zakończeniu działań wojennych budynek był całkowicie zniszczony, nie przedstawiając żadnej wartości. Z wyposażenia browaru zachowały się pojedyncze urządzenia: kocioł warzelny, częściowo zniszczony motor elektryczny i kadź fermentacyjna z motorem o poj. 1 tys. hl⁸⁰⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 7 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru zum schwarzen Krache we Wrocławiu”, przekazanego w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁸⁰⁵. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸⁰⁶. Dalszej procedury nie przeprowadzono.

Uwagi: browar zakończył działalność jeszcze przed wybuchem wojny⁸⁰⁷. Nieczynny zakład został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *browar zupełnie zniszczony na skutek działań wojennych*⁸⁰⁸, co wykluczało wznowienie produkcji. Sporządzono wykaz stanu majątkowego i zabezpieczono urządzenia zdadne do dalszego wykorzystania. W dniu 1 grudnia 1950 roku

sygn. 786, k. 7.

803 Brauerei schwarze Krähe, Al. Nowak, Am Neumarkt 35 odnotowany został jeszcze w 1939 roku; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 118.

804 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 58.

805 Zapis nazwy browaru według oryginalnej pisowni; tamże, k. 57.

806 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

807 Manfred Friedrich podaje 1938 rok, choć stało się to zapewne nieco wcześniej (brak karty BVDB); Friedrich 2001, s. 183.

808 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu (stan na dzień 31 grudnia 1950 roku)⁸⁰⁹. W 1952 roku nieczynny browar umieszczono na liście nieruchomości zbędnych do wykonywania zadań planowych przez dotychczasowych użytkowników i w dniu 29 grudnia tegoż roku przekazano na rzecz PMRN we Wrocławiu. W chwili przekazania na terenie nieruchomości nie było już żadnych urządzeń służących do produkcji piwowarskiej⁸¹⁰. Budynek, w którym znajdował się browar, wyburzono. Obecnie w tym miejscu stoi nowa zabudowa.

Wrocław, ul. Olawska 70 – nieist. (ob. oznaczona jako Biskupia 1)

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zum schwarzen Adler, M. Hahn, Ohlauerstr. 70⁸¹¹.

Dane BWV: nr rejestru I 144-003. Jako datę założenia podano 1643 rok (produkcję piwa rozpoczęto 1 lipca 1924 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 45,50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 180 hl, naczyń leżakowych zaś 700 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 7 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 22 800 hl, fermentacji 8100 hl, leżakowni 5900 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 4,0% ekstraktu). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁸¹².

Stan zachowania budynków i urządzeń: w trakcie działań wojennych budynek został całkowicie zniszczony i wypalony i nie przedstawiał żadnej wartości. Zachowały się pojedyncze elementy wyposażenia, w tym: kompresor amoniakalny, pompy powietrzne i wodne (w tym ręczna do warzelni) oraz rury chłodzące⁸¹³.

Przejmowanie pod zarządek instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 10 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru zum schwarzen

809 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

810 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 237, 293, 303, 306.

811 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 126.

812 Dane z 16 kwietnia 1938 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei zum schwarzen Adler, M. Hahn.

813 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 52-55.

Adler Wrocław, Oławska 70", przekazanego w ręce PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁸¹⁴. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸¹⁵. Procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: zniszczony browar został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: Browar zupełnie zniszczony na skutek działań wojennych⁸¹⁶, co jednoznacznie wykluczało wznowienie produkcji. Po przeprowadzeniu inwentaryzacji zabezpieczono pozostałe urządzenia. Zdadne do użytku elementy zdemontowano i przekazano do innych instytucji. 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu (stan na dzień 31 grudnia 1950 roku)⁸¹⁷. W 1952 roku umieszczono go na liście nieruchomości zbędnych do wykonywania zadań planowych przez dotychczasowych użytkowników i 28 grudnia tegoż roku przekazano na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej we Wrocławiu. Jawnym właścicielem tej nieruchomości według wykazu księgi wieczystej jest Zobel Helena z d. Hahn i [niewymienieni z nazwiska lub nazwy] współwłaściciele. W chwili przekazania na terenie nieruchomości nie było już żadnych urządzeń służących do produkcji piwowarskiej. Zabudowa obejmowała 631 m kw.⁸¹⁸ Obecnie w tym miejscu stoi nowa zabudowa.

Wrocław, ul. Purkynego (Szeroka) 6-8

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei zum Birnbaum, Gustav Sternagel-Haase, Breitestr. 6-8⁸¹⁹.

814 Tamże, k. 53.

815 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

816 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

817 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

818 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 233, 293, 303, 306; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 786, k. 9.

819 Tradycja od 1290 roku, w rękach rodziny Sternagel-Haase od 1856 roku. W 1942 roku głównym piwowarem był Johann Anger. Warzelnia systemu Weigel-Werk Neisse Neuland; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 129.

Dane BWV: nr rejestru 144-010. Jako datę założenia podano 1290 rok (w formie spółki handlowej GmbH od 1930 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 75 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 310 hl, naczyń leżakowych zaś 1300 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 12-20 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 47 340 hl, fermentacji 14 030 hl, leżakowni 11 041 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej (Einfachbier 3-4% ekstraktu) fermentacji. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁸²⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: restauracja i browar usytuowane były przy dzisiejszej ul. Jana Ewangelisty Purkyniego. Ta ulica przecina równoleżnikowo historyczne Nowe Miasto, łącząc plac Nowy Targ przez Bramę Krupniczą (zwaną też Nową) w linii murów wewnętrznych z Bramą Ceglarską w linii murów zewnętrznych. Jako główna ulica Nowego Miasta była nazywana *Platea magna*, w XVII wieku wzmiankowana jako *Straßgasse*, a od XVIII wieku *Breitegasse* lub *Breitestraße* (Szeroka). Po likwidacji fortyfikacji miejskich w 1807 i zasypaniu fragmentu Fosy Miejskiej ulica została przedłużona w kierunku wschodnim. Po wojnie ulicę nazwano Szeroką, jednak w 1956 jej patronem został Jan Ewangelista Purkyně, posiadający niegdyś przy niej dom. Z uwagi na wielkie zniszczenia wojenne większość zabudowy stojącej wzdłuż ulicy rozebrano, zachowując w ogólnych zarysach wcześniejszy układ drogowo-komunikacyjny. Restauracja i browar Zum Birnbaum znajdowały się w obszernej kamienicy, położonej na rogu z ul. Bernardyńską. Wyszynk usytuowano od strony ulicy głównej, browar znajdował się w podwórzu, z dostępem od Kirchstrasse (ob. ul. Bernardyńska). Zakład posiadał filię produkcyjną, położoną przy ul. Ludwisarskiej 22. W trakcie działań wojennych budynki zakładu uległy całkowitemu zniszczeniu i wedle inwentaryzacji nie przedstawiały żadnej wartości. Zachowała się częściowo zniszczona, dwunaczyniowa warzelnia (kadź zacierna i kocioł warzelny o poj. 75 hl), śrutownik słoju, motor elektryczny, *chłodnica bez specjalnego przeznaczenia zniszczona przez rdzę* oraz szereg drobniejszych sprzętów i narzędzi⁸²¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 10 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas bilans otwarcia. Browar znalazł się w zarządzie PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁸²². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw

820 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei zum Birnbaum, Gustav Sternagel-Haase.

821 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 14-17.

822 Tamże, k. 15.

zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸²³. Procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: browar został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Browar zupełnie zniszczony na skutek działań wojennych*⁸²⁴. Sporządzono wykaz stanu majątkowego i zabezpieczono pozostały inwentarz. Przydatne urządzenia zdemontowano i przekazano innym zakładom. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczym (stan na dzień 31 grudnia 1950 roku)⁸²⁵. W 1952 roku nieczynny browar umieszczono na liście nieruchomości zbędnych do wykonywania zadań planowych przez dotychczasowych użytkowników i w dniu 29 grudnia tegoż roku przekazano na rzecz PMRN we Wrocławiu. *Jawnym właścicielem tej nieruchomości według wykazu księgi wieczystej jest Sternagel – Haase Gustaw – Browar spółka jawna*. W chwili spisывania protokołu na terenie nieruchomości nie było już żadnych urządzeń służących do produkcji piwowarskiej⁸²⁶. Powierzchnia zabudowy wynosiła 1205 m kw. Zniszczony budynek został rozebrany, dziś w tym miejscu stoi nowa zabudowa.

Wrocław, ul. Kotlarska 5

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: *Brauerei Drei Kronen Julius Menzel*. *Bevollmächtigte Lisbet Menzel, Kupferschmiedestr. 5/6*⁸²⁷.

Dane BWV: nr rejestru II 144-007. Jako datę założenia podano 1 kwiecień 1900 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 34,96 hl i kotłem warzelnym o poj. 42 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 100 hl, naczyń leżakowych zaś 175 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 4 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia

823 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

824 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

825 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

826 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 232, 293, 303, 306; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 786, k. 10.

827 *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 128.

26 460 hl, fermentacji 4526 hl, leżakowni 1486 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej (Einfachbier 3-4% ekstraktu) fermentacji oraz napoje bezalkoholowe. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁸²⁸.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar znajdował się w budynku na starym mieście, w ścisłej zabudowie miejskiej. Był on trzypiętrowy, usytuowany narożnie (z ul. Łaciarską), po zakończeniu walk całkowicie wypalony. Oceniono, że nie przedstawia żadnej wartości. Z urządzeń browaru ocalały pojedyncze urządzenia: *obciągarka*, filtr z pompą (bez motoru), pompa z motorem elektrycznym, kompresor, pompa ręczna, trzy kadzie fermentacyjne, chłodnica o 12 rurach i kadz o poj. 21,39 hl⁸²⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 10 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru Julius Menzel we Wrocławiu, ul. Kotlarska 5”. Zakład znalazł się w zarządzie PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁸³⁰. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸³¹. Procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: nieczynny i zniszczony browar został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. Po przeprowadzeniu spisu zabezpieczono elementy wyposażenia. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Browar zniszczony, pozostało niewiele maszyn z różnych działów*⁸³², co oczywiście wykluczało wznowienie produkcji. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczym (stan na dzień 31 grudnia 1950 roku)⁸³³. W 1952 roku nieczynny browar umieszczono na liście nieruchomości zbędnych do wykonywania zadań planowych przez dotychczasowych użytkowników i w dniu 29 grudnia tegoż roku przekazano na rzecz PMRN we Wrocławiu. *Jawnym właścicielem tej nieruchomości*

828 Dane z 2 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Drei Kronen Julius Menzel.

829 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 25-28; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

830 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 26.

831 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

832 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

833 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

wg wykazu księgi wieczystej jest Menzel Julius. W chwili przekazania na terenie nieruchomości nie było już żadnych urządzeń służących do produkcji piwowarskiej⁸³⁴. Obecnie w miejscu historycznej zabudowy stoi blok mieszkalny, zachowano jednak pierwotny układ drogowo-komunikacyjny.

Wrocław, ul. Purkynego (Szeroka) 39

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Zur goldenen Marie, Georg Hübner, Breitestr. 39⁸³⁵.

Dane BWV: nr rejestru II 144-005. Jako datę założenia podano 1888 rok (z tradycją od 1306 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 41,85 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 125 hl, naczyń leżakowych zaś 300 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 26 370 hl, fermentacji 5660 hl, leżakowni 2547 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1906 roku) i górnej (Einfachbier 3-3,3%, Wiessbier 3-3,3% ekstraktu) fermentacji. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁸³⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: przedsiębiorstwo Georga Hübnera usytuowane było przy dzisiejszej ul. Jana Ewangelisty Purkyniego (por. informacje z notką: Wrocław, ul. Szeroka 6-8), na rogu z ul. Kirchstrasse (ob. Bernardyńska). W trakcie działań wojennych budynki zakładu uległy całkowitemu zniszczeniu. Opisano je jako wypalone i nieprzedstawiające żadnej wartości. Ocalało zaledwie kilka urządzeń, jak pompa wodna z motorem elektrycznym i prasa do masy filtracyjnej⁸³⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 7 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas bilans otwarcia. Nieczynny zakład znalazł się pod zarządem PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁸³⁸. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa pod-*

834 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 236, 293, 303, 306; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaś” we Wrocławiu, sygn. 786, k. 6.

835 Też: Brauerei Georg Hübner „Zur goldenen Marie”. Głównym piwowarem był sam Georg Hübner. Warzelnia systemu Weigelwerk. W 1942 roku zakład zatrudniał 16 pracowników; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 123.

836 Dane z 9 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei zum goldenen Marie Georg Hübner.

837 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 13-15.

838 Tamże, sygn. 306, k. 23.

stawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸³⁹. Procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: browar został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Browar zupełnie zniszczony na skutek działań wojennych*⁸⁴⁰. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu (stan na dzień 31 grudnia 1950 roku)⁸⁴¹. W 1952 roku umieszczono go na liście nieruchomości zbędnych do wykonywania zadań planowych przez dotychczasowych użytkowników i w dniu 29 grudnia tegoż roku przekazano na rzecz PMRN we Wrocławiu. Jawnym właścicielem tej nieruchomości według wykazu księgi wieczystej był Hübner Grzegorz. W chwili przekazania na terenie nieruchomości nie było już żadnych urządzeń służących do produkcji piwowarskiej. Powierzchnia terenu zabudowanego wynosiła 492 m kw.⁸⁴² W niedługi czas później pozostałości zabudowań rozebrano.

Wrocław, ul. św. Mikołaja 53

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Grenzhaus Brauerei, Inh. Oswald Nitschke, Nikolaistr. 53⁸⁴³.

Dane BWV: nr rejestru I 144-008. Jako datę założenia podano 1744 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 29,50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 89 hl, naczyń leżakowych zaś 85-90 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 2 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 18 600 hl, fermentacji 4 tys. hl, leżakowni 764 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej (Einfachbier 3,5% ekstraktu) fermentacji. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁸⁴⁴.

839 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

840 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

841 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

842 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 231, 293, 303, 306; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 786, k. 11.

843 Tradycja sięgająca XVII wieku, znacząca przebudowa w 1914 roku; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 123.

844 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Grenzhaus Brauerei, Inh. Oscar Nitschke.

Stan zachowania budynków i urządzeń: budynek, w którym funkcjonowała karczma Grenzhaus, usytuowany był przy ul. św. Mikołaja, narożnie z ul. Grabarską. Ul. św. Mikołaja łączyła niegdyś rynek ze znajdującą się na zachód od niego nieistniejącą Bramą Mikołajską (do której dochodziła też ul. Ruska). Ul. Grabarska łączy ul. św. Mikołaja z Ruską. Ulica została wytyczona przed rokiem 1373. Poprowadzono ją przez posesje położone przy głównych ulicach, uzyskując łącznik o znaczeniu gospodarczym. Niemiecka nazwa ulicy (*Grenzhausgasse*) pochodzi od narożnie usytuowanej karczmy, wymienianej w źródłach historycznych⁸⁴⁵. Budynek dość mocno ucierpiał podczas działań wojennych. W inwentarzu browaru spisany pod koniec 1945 roku zawarto uwagę: *browar b. dawno zlikwidowany*, jednak nie znamy faktycznej daty zakończenia produkcji⁸⁴⁶. Zachowało się wiele elementów wyposażenia, w tym: *warzelnia z miedzianym dnem obłożona cegłami, kadź drewniana do beczki poj. 3141 ltr.* (zapewne kadź zacierno-filtracyjna), kompresor, aparat filtracyjny, prasa do masy filtracyjnej, elementy urządzenia do sztucznego chłodzenia, pompy, motory etc.⁸⁴⁷

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 6 listopada 1945 roku. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia nieczynnego browaru Nitschke Oswald we Wrocławiu, Mikołaja 53”. Nieczynny zakład znalazł się pod zarządem PZPP-S, Rejon Dolnośląski⁸⁴⁸. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸⁴⁹. Procedury upaństwowienia nie przeprowadzono.

Uwagi: zakład został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Browar na bardzo małą skalę, braku maszyn nie ma*⁸⁵⁰, jednak stan budynku i wyeksploatowania urządzeń wykluczał wznowienie produkcji. Urządzenia zabezpieczono i rozdysponowano do innych zakładów, częściowo zaś zezłomowano. Zakład znalazł się jeszcze w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym

845 Antkowiak 1970, s. 57-58; *Encyklopedia Wrocławia* 2006, s. 245.

846 Friedrich jako datę zakończenia produkcji podaje 1945 rok. Trudno ocenić, na jakiej podstawie przedstawiono opinię o odległym zamknięciu browaru; Friedrich 2001, s. 186.

847 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 305, k. 48-51.

848 Tamże, sygn. 306, k. 49.

849 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

850 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 10.

na dzień 31 grudnia 1950 roku⁸⁵¹. Nieruchomość znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 65), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *w administracji Zarządu Miasta*⁸⁵². Brak jej jednak w późniejszym wykazie, dołączonym do rozporządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego. Nie odnaleziono również protokołu przekazania, zapewne uznano więc wcześniejszą umowę za skuteczną. Rozważano rozbiórkę budynku, jednak ostatecznie odstąpiono od tego pomysłu. Przez pewien czas na parterze funkcjonowała restauracja Odra. W 2014 roku działki po wyburzonej zabudowie pomiędzy ulicami św. Mikołaja i Ruską sprzedano i rozpoczęto budowę kompleksu biurowego Pegaz. W ramach inwestycji wyremontowano również okoliczne podwórka i elewacje dwóch budynków przy ul. św. Mikołaja, narożnych z ul. Grabarską.

Wrocław, ul. Stanisława Dubois (Węglowa) 9

Niemiecka nazwa miejscowości: Breslau.

Niemiecka nazwa zakładu: Germania Brauerei J. Radomski, Kohlenstr. 9⁸⁵³.

Dane BWV: nr rejestru 144-004. W karcie podano początek działalności (1929-1930) oraz datę likwidacji – 15 września 1935 roku. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 17 hl i kotłem warzelnym o poj. 14 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 30 hl, naczyń leżakowych zaś 50 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 6 tys. hl. Browar produkował piwa dolnej i górnej (Jungbier 3-4%, Malzbier 12% ekstraktu) fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od 1926 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁸⁵⁴.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *wszystkie urządzenia zupełnie zniszczone na skutek działań wojennych*⁸⁵⁵.

851 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

852 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

853 Odnotowany jeszcze w wykazie z 1939 roku; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 121.

854 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Germania Brauerei J. Radomski.

855 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 9.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸⁵⁶. Dalszej procedury nie przeprowadzono.

Uwagi: niewielki browar „Germania” zakończył działalność w 1935 roku. Urządzenia techniczne zapewne częściowo zdemontowano jeszcze przed wybuchem wojny. Późniejsze przeznaczenie budynków po zamkniętym zakładzie nie jest nam znane. W trakcie dokonywania inwentaryzacji przedsiębiorstw z branży piwowarsko-słodowniczej w 1945 roku zakład ten nie został ujęty. W 1946 roku stwierdzono jedynie kompletne zniszczenie urządzeń⁸⁵⁷. Najprawdopodobniej został przejęty w struktury branży niezwiązanej z produkcją piwa. Browar „Germania” we Wrocławiu znalazł się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 70), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. W uwagach zaznaczono: *nie ma w ewidencji CZPPF*⁸⁵⁸.

Wykroty

Niemiecka nazwa miejscowości: Günthersdorf.

Niemiecka nazwa zakładu: Malz-Brauerei Mitschke⁸⁵⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: Był to kompleks dwóch budynków. W pierwszym o wymiarach 20 × 8 m, na parterze mieścił się sam browar, w nim 1 kadź warzelnicza na 2900 l, 2 drewniane kadzie po 2500 l każda, zbiornik na 3000 l wody oraz chłodnia na 3600 l. Była tam też maszyna do nalewania lemoniady, elewator i śrutownik do jęczmienia. Na piętrze znajdowało się mieszkanie właściciela. W drugim budynku znajdowała się maszyna na słód⁸⁶⁰.

Uwagi: browar nie został ujęty w wykazie BWV z 1937 roku, wedle Manfreda Friedricha zaś informacje na jego temat urywają się około 1908 roku

856 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

857 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 9.

858 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

859 Też: Alfred Mitschke Brauerei. Zakład produkował piwa wyłącznie górnej fermentacji oraz napoje chłodzące; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 304.

860 Baniecki 2014, s. 9; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 260, k. 87.

(wówczas Brauerei Ernst Mittschke)⁸⁶¹. Zakład został przejęty protokolarnie przez pełnomocnika powiatowego GO KERM na powiat Bolesławowiec⁸⁶² i w dniu 15 września 1945 roku przekazany TZP⁸⁶³. Niejasne jest, dlaczego nie znalazł się w orbicie zainteresowania PZPP-S. Był to niewielki browar, produkujący wyłącznie proste piwo słodowe⁸⁶⁴. Dalsza relacja, związana z tym browarem, brzmi następująco: Browar zatrudniał 5 osób, a jego tygodniowa zdolność produkcyjna wynosiła 5 tys. litrów piwa. Produkowano w nim także lemoniadę, lecz nie można ustalić w jakiej ilości. Kiedy 30 czerwca 1945 r. Michał Czarnota-Bojarski przygotowywał informacje na temat browarów dla bolesławieckiego starosty, o wspomnianym browarze napisał: „Browar Mitschke w Waldau o dziennej [błąd – tygodniowej] do 5000 l, obecnie nieczynny z powodu braku surowca i konieczności drobnego remontu po dostarczeniu surowców i paliwa można uruchomić w ciągu 1 miesiąca”. Kiedy przedstawiciel GO KERM inż. Markowski 2 sierpnia 1945 r. inwentaryzował browar, na miejscu znajdował się i pilnował przedsiębiorstwa jego właściciel Mitschke⁸⁶⁵. Ostatnia informacja o zakładzie pochodzi z 11 lutego 1950 roku, kiedy to został przekazany na rzecz PGRN w Czernej w stanie nienadającym się do produkcji browarniczej⁸⁶⁶.

Wymiarki

Niemiecka nazwa miejscowości: Wiesau.

Niemiecka nazwa miejscowości: Brauerei Emil Buder, Bismarckstr.

Dane BWV: nr rejestru: 144-060. Jako datę założenia podano 1889 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 20 hl i kotłem warzelnym o poj. 24 hl. Pojemności kadzi fermentacyjnych i naczyń leżakowych nie określono. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 1 tys. hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (od 1890 roku, asortymentu nie określono) oraz napoje bezalkoholowe (od 1907 roku) i wedle podanych informacji nie posiadał własnej słodowni⁸⁶⁷.

861 Friedrich 2001, s. 189.

862 Stało się tak zapewne już w maju 1945 roku. W dniu 23 czerwca w sprawozdaniu pełnomocnika GO KERM na powiat bolesławiecki wzmiankowane są trzy drobne browary; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 309, k. 4.

863 Tamże, sygn. 260, k. 87.

864 Tamże, sygn. 309, k. 24.

865 Baniecki 2014, s. 9.

866 Tamże.

867 Dane z 30 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: brak informacji.

Uwagi: zakład zakończył działalność około 1938 roku⁸⁶⁸. W dokumentach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego browaru.

Zakrzów (Zakrzewie)

Niemiecka nazwa miejscowości: Sackrau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei GmbH Sacrau⁸⁶⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole ze stycznia 1951 roku przedstawiono następującą charakterystykę zakładu: Budynki przedsiębiorstwa, zarówno produkcyjne, jak i administracyjne, nie były zniszczone na skutek działań wojennych, jedynie budynek leżakowni był zniszczony w 20% – zniszczenie polegało na rozbiciu ściany przez pocisk. Browar w Zakrzowie jest wyposażony w instalację elektryczną, wodno-kanalizacyjną, w wodę zaopatrywany był z własnej studni przy pomocy własnych pomp. Na terenie należącym do przedsiębiorstwa znajduje się staw o powierzchni 3600 m kw. wykorzystywany przez przedsiębiorstwo. Przedmiotowa nieruchomość jest położona w odległości 10 km od Wrocławia, 1 km od stacji wyładunkowej i dworca oraz 0,5 km od przystanku autobusowego (linia autobusowa Zakrzów–Wrocław). Obecnie na terenie browaru unieruchomiona [oczywisty lapsus – uruchomiona] została rozlewnia piwa i wytwórnia wód gazowych⁸⁷⁰. Browar zajmował działkę o kształcie regularnego trapezu, ograniczoną od strony wschodniej rzeczką Oleśniczką, od strony południowej ul. Żeromskiego – oddzielającą zabudowania browaru od fabryki wyrobów kartonowych, od strony południowej ul. Browarną, oddzielającą zakład od łąk (w części należących do zakładu) i od strony północnej graniczącą z placem sportowym, należącym do PGRN w Zakrzowie. Zabudowania browaru tworzyły zwarty kompleks, w którym wyróżniano szereg budynków produkcyjnych, gospodarczych, mieszkalnych i towarzyszących⁸⁷¹. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów...” z lipca 1946 roku zapisano: Stan budynków bardzo dobry. Zdolność produkcyjna +/- 40 000 hl rocznie. Browar nieczynny, położony o kilka kilometrów od Wrocławia. Urządzenia browaru w dobrym stanie. Browar posiada sztuczne chłodzenie. Słodownia na własne potrzeby. Urządzenia słodowni przestarzałe, była we wiosennej kampanii czynna⁸⁷². Warzelnia browaru wyposażona była w zestaw w układzie po-

868 Friedrich 2001, s. 189.

869 W formie spółki z o.o. (GmbH) zakład funkcjonował od 1911 roku. W 1942 roku piwowarem był Sebastian Welzhofer; Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 704-705.

870 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5304, k. 3.

871 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 291.

872 Tamże, sygn. 147, k. 4.

dwójnym, z kadzią zacierną o poj. 96 hl, kotłem zaciernym o poj. 36 hl, kadzią filtracyjną o poj. 83,56 hl i kotłem warzelnym o poj. 103,34 hl, uzupełnionym o korytko obciekowe, pompy, motory i urządzenia towarzyszące. Wymieniono *aparat do chłodzenia brzezki* (bez tacy chłodniczej) – chodzi więc zapewne o nowoczesne urządzenie chłodnicze. Zakład dysponował aluminiowymi kadziami fermentacyjnymi o łącznej pojemności 150 hl i kufami skladowymi – zarówno drewnianymi, jak i aluminiowymi. Pozostałe działy posiadały równie nowoczesne wyposażenie⁸⁷³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został przejęty przez Tymczasowy Zarząd Państwowy w dniu 7 września 1945 roku i następnie przekazany na rzecz CZPP-S we Wrocławiu. Sporządzono wówczas *bilans otwarcia Nieczynnego Browaru nr 6 w Zakrzewiu*⁸⁷⁴. Zakład znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸⁷⁵. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁸⁷⁶. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 16 stycznia 1951 roku w Zakrzowie, w obecności Aleksandra Gurbiela, kierownika Sekcji Nieczynnych Browarów podległej Wrocławskiemu ZP-S (zdający), i Aleksandra Brezy, działającego w imieniu CZPPE, oddział Wrocław (w likwidacji), jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 5 sierpnia 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁸⁷⁷.

Uwagi: jak zanotowano w „Kronice Przemysłu Piwowarskiego...”: *Zniszczeń wojennych w 1945 r. nie zanotowano, jednakże browar znajdował się w złym stanie technicznym i w 1945 r. uruchomiono w nim tylko rozlewnię piwa*⁸⁷⁸. Nie jest to informacja do końca wiarygodna. Zachowane opisy informują nas bowiem, że zakład posiadał nowoczesne, w niewielkim stopniu wyeksploatowane urządzenia. Decyzja o pozostawieniu zakładu w stanie nieczynnym wynikała z przesunięcia go do tzw. zimnej rezerwy. We Wrocławiu

873 Tamże, k. 5-7.

874 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 309, k. 1-21.

875 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

876 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 433 – jako: Brauerei Sacrau – Zakrzew, pow. Oleśnica.

877 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5304, k. 2-5.

878 Kronika 1995, s. 193.

i w niewielkiej odległości od miasta uruchomiono bowiem szereg browarów, o łącznych mocach produkcyjnych znacznie przekraczających chłonność ówczesnego rynku. Zakład przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu oznaczono jako Państwowy Browar nr 6. Przejściowo uruchomiono w nim produkcję słodu (jak się wydaje działała tylko w okresie kampanii 1946 roku) – wówczas to zakład zatrudniał 24 pracowników. Produkowano przeciętnie 125 kwintali tego surowca miesięcznie (150 ton rocznie)⁸⁷⁹. W nieczynnym zakładzie urządzono hurtownię i rozlewnię piwa. W poł. 1947 zatrudniała ona 28 osób (zob. tab. 81)⁸⁸⁰.

Tab. 81 – stan zatrudnienia w browarze w Zakrzowie na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
23	3	0	1	1	0	28

1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Hurtownia Piwa funkcjonująca w nieczynnym browarze w Zakrzowie znalazła się w strukturach Wrocławskich ZP-S⁸⁸¹. Produkcję piwa podjęto w roku 1957. (...) Pierwszy etap rozbudowy był w zasadzie kapitalnym remontem [nie wynikał on jednak z wyeksploatowania urządzeń, a jedynie z długiego przestoju technologicznego]. W drugim etapie wymieniono warzelnię na nową, wymieniono drewniane i aluminiowe naczynia leżakowe na stalowe, zmodernizowano kotłownię, urządzenia chłodnicze i układ zasilania w energię, zabezpieczono dostawę wody. (...) Browar otrzymywał słód ze Słodowni Piastowskiej we Wrocławiu. Już w początkowym okresie produkcja piwa osiągnęła poziom 50 tys. hl rocznie, w latach siedemdziesiątych ustabilizowała się zaś na wysokości około 80 tys. hl. Zatrudnienie wahało się od 50 do 60 pracowników⁸⁸². Browar przetrwał przemiany ustrojowe po 1989 roku, jednak z powodu trudności finansowych Wrocławskich Zakładów Piwowarskich został zamknięty w 1995 roku, jeszcze przed prywatyzacją przedsiębiorstwa. Zbudowane z czerwonej klinkierowej cegły, utrzymane w tak modnym pod koniec XIX wieku duchu historyzmu obiekty browaru przetrwa-

879 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6, 27.

880 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66.

881 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 120-121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

882 Kronika 1995, s. 193.

ły do dzisiejszych czasów w praktycznie niezmienionej formie i zachwycają swym wyrafinowanym, industrialnym pięknem⁸⁸³.

Ząbkowice Śląskie

Niemiecka nazwa miejscowości: Frankenstein.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Heinr. Kastner & Sohn, Glatzerstr. 1 [właściciele spadkobiercy Kastnera: Joachim, Alice i Horst Kastnerowie⁸⁸⁴] (też: Heinrich Kastner und Sohn Brauerei und Malzerei, też: Heinrich Kastner und Sohn Brauerei, Malzerei und Kaffeerösterei)⁸⁸⁵.

Dane BWV: nr rejestru 244-005. Jako datę założenia podano 1923 rok⁸⁸⁶. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 20 hl i kotłem warzelnym o poj. 20 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 30 hl, naczyń leżakowych 30 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 2,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 12 600 hl, fermentacji 1300 hl, leżakowni 254 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,5-6,5% ekstraktu). W miarę potrzeb korzystano w produkcji z lodu naturalnego (w kompleksie zabudowań znajdowała się mała lodownia). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 300 ton słoðu⁸⁸⁷.

Stan zachowania budynków i urządzeń: Budynki browaru stare, urządzenia browaru prymitywne. Produkowano piwo wyłącznie na górnym fermentacji, tzn. młode (Jungbier). Leżakowni browar nie posiada. Prawdopodobna produkcja roczna do 1000 hl piwa. Browar nieczynny. W osobnym budynku mieści się mała słodownia, obecnie jeszcze czynna – produkuje dla Zjednoczenia. W inwentarzu opisano dwunaczyniową warzelnię (z kotłem warzelnym i kadzią filtracyjną o poj. 20 hl), tacę chłodniczą o poj. 20,60 hl, aparat chłodniczy, czworokątną kadź fermentacyjną o poj. 20 hl oraz urządzenia słodowni wraz z maszyną do palenia kawy. Przy przedsiębiorstwie (w dobudówce przy słodowni) funkcjonowała łaźnia⁸⁸⁸. W protokole zdawczo-odbiorczym z dnia 24 lipca 1951 przedstawiono następującą charakterystykę zakładu:

883 www.wroclaw.pl/go/wydarzenia/sport-i-rekreacja/1280469-piwny-wroclaw-odkryj-historyczny-browar-zakrzow, 14 IX 2022.

884 Wymienione osoby jeszcze pod koniec 1945 roku mieszkały w Ząbkowicach; AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

885 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 237.

886 W innym źródle podano 1924 rok; tamże.

887 Dane z 6 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Heinr. Kastner & Sohn.

888 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 122-126; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 9.

Przedsiębiorstwo przejęte do końca wojny było browarem produkującym słód oraz piwa gatunkowe (ciemne). Stanowi ono własność Kastnera Henryka młodszego i pod zarząd Państwa pozostaje od dnia 18 sierpnia 1945 r. Położone jest w Ząbkowicach na przedmieściu przy ul. Kłodzkiej Nr. 1 w odległości od rynku (centrum miasta) około 250 m, a od stacji kol. Ząbkowice około 1 km. (...) Zabudowania przedsiębiorstwa położone są na przedmieściu miasta, zgrupowane, stare i znacznie zużyte. Większość budynków wymaga gruntownego remontu i zabezpieczenia. Budynki browarne liczą ponad 150 lat, inne około 80 lat. Od 1945 r. przedsiębiorstwo jako browar przestało istnieć i uruchomiono w nim Rozlewnię Piwa, czynną do chwili obecnej. Z pośród zabudowań przedsiębiorstwa wykorzystywane są: a/ budynek murowany 1-piętrowy – przez Powiatowy Zarząd „Samopomoc Chłopska” w Ząbkowicach, jako lokal biurowy, w którym jednocześnie 2 pokoje zajmuje Rozlewnia Piwa na biuro własne. (...) b/ budynek murowany teatru świetlnego zajęty i użytkowany do chwili obecnej przez miejską Radę Narodową, względnie Zarząd Kin jako lokal kina „Piaś” w Ząbkowicach. c/ budynek murowany z nadbudówką, stanowiący garaż samochodowy (...). d/ łaźnia przy budynku słodowni, zajmowana przez Miejską Radę Narodową jako łaźnia. Z niezrozumiałych względów w protokole nie opisano budynku słodowni, jest ona jednak wzmiankowana w dołączonych dokumentach jako: Słodownia murowana pod papą, zab. 867 m [kw.]. Jako jej wyposażenie techniczne opisano: elewator pionowy, elewator ślimakowy, piec suszarni, rury powietrzne, siatki suszarni oraz komin słodowni. W poł. 1950 roku słodownia była już unieruchomiona, co wynika z załącznika do protokołu z dnia 25 sierpnia 1950 roku, poszczególne budynki i pomieszczenia użytkowane były zaś przez różne podmioty⁸⁸⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar, słodownia i palarnia kawy w Ząbkowicach zostały wymienione w sprawozdaniu pełnomocnika powiatowego GO KERM na powiat ząbkowicki (dokument niedatowany, zapewne czerwiec 1945 roku)⁸⁹⁰. W struktury PZPP-S we Wrocławiu zakład przejęto 18 sierpnia 1945 roku z rąk TZP. Sporządzono wówczas „Bilans otwarcia Państwowego Browaru nr 22 w Ząbkowicach”, wraz ze spisem inwentarza⁸⁹¹. W ostatnim kwartale 1945 roku browar został wykazany przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrze, zapewne w związku z objęciem przez tę agendę rejonu kłodzkiego. W wykazie znalazł się rów-

889 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5394, k. 3-4, 16.

890 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 258, k. 42.

891 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 122-126.

niez czynny browar w Piotrowicach Polskich (Stoszowicach) i Ziębicach. W wyniku ostatecznego rozgraniczenia oba zakłady pozostawiono do dyspozycji oddziału wrocławskiego (zapewne od 1 stycznia 1946 roku)⁸⁹². Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁸⁹³. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁸⁹⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 24 lipca 1951 roku w lokalu przedsiębiorstwa, w obecności kierownika Wiktora Ceranki (zdający) i przedstawiciela CZPPF w Warszawie (przejmujący). Został on zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 8 października 1951 roku, co zamknęło proces nacjonalizacji⁸⁹⁵.

Uwagi: zakład znalazł się w wykazie pełnomocnika GO KERM (dokument niedatowany, zapewne czerwiec 1945 roku) i wraz z likwidacją agend tej instytucji znalazł się w kompetencji TZP. Ten przekazał przedsiębiorstwo na rzecz PZPP-S we Wrocławiu, aczkolwiek w ostatnim kwartale 1945 roku znalazło się ono pod zarządem Zjednoczenia w Zabrze⁸⁹⁶. Z początkiem 1946 roku powrócił pod opiekę struktur wrocławskich. W oficjalnych dokumentach funkcjonował jako Państwowy Browar nr 22. Produkcji piwa nie uruchomiono, kwalifikując browar (produkujący piwa górnej fermentacji) jako niezdatny do użytku. Uruchomiono natomiast niewielką słodownię, znajdującą się w odrębnym budynku. Przedsiębiorstwo opisano pod nazwą: Państwowy Browar nr 22, Słodownia, Palarnia Kawy i Łażnia⁸⁹⁷. W 1946 roku zatrudnienie wynosiło 9 osób (w tym 5 Niemców). Przeciętna miesięczna produkcja słodu wynosiła 178 kwintali⁸⁹⁸. Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie poczyniono uwagi: *zakład uruchomiono 1 listopada 1945 roku*. Kierowniczką

892 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 66-67.

893 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

894 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 425.

895 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5394, k. 1-3.

896 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aprowizacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrze (protoplasta PZPF Zabrze); AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nłb.

897 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 303, k. 122-126.

898 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6.

była wówczas mgr Genowefa Wolnik. Urządzenia oceniono jako przestarzałe, jako asortyment produkcyjny podano zaś słód. *Browar nieczynny, wykorzystany na rozlew piwa*. Stanu zatrudnienia nie podano, choć według innych zestawień w poł. 1947 roku w zakładzie zatrudnionych było 9 pracowników (zob. tab. 82)⁸⁹⁹.

Tab. 82 – stan zatrudnienia w Państwowym Browarze nr 22 w Ząbkowicach Śląskich na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
4	1	1	1	2	0	9

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Ząbkowicach Śląskich (wykorzystywany jako hurtownia piwa, produkcji słodu już nie prowadzono) znalazł się w strukturach Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁹⁰⁰. Nieczynny zakład znalazł się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 80), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Z uwagi na funkcjonowanie hurtowni przekazanie nieruchomości zostało wstrzymane⁹⁰¹. W zarządzie Kłodzkich ZP-S obiekt pozostawał przez kolejne cztery lata. Następnie na podstawie zarządzenia nr 10 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 24 lipca 1956 roku CZPP-S zarządził przekazanie na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” hurtowni piwa w Ząbkowicach⁹⁰². Tym samym, po sporządzeniu wymaganych protokołów, nieczynny browar został ostatecznie wyłączony ze struktur przemysłu piwowarskiego.

899 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 108; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66.

900 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

901 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

902 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290-291.

Zębowice

Niemiecka nazwa miejscowości: Semmelwitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Bierbrauerei Männel & Co⁹⁰³.

Dane BWV: nr rejestru II 244-030. Jako datę założenia podano 1830 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 73 hl i kotłem warzelnym o poj. 73 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 261,21 hl, naczyń leżakowych zaś 839 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 8 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 46 080 hl, fermentacji 11 812 hl, leżakowni 7 125 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1890 roku) i górnej fermentacji, w tym od 1904 roku Einfachbier 4% i Caramel 11,8-12% ekstraktu oraz od 1927 roku piwo pszeniczne. Zakład był wyposażony w proste urządzenia chłodnicze, korzystał też z lodu naturalnego. W zakładzie wytwarzano także napoje bezalkoholowe (od 1903 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 180 ton sło⁹⁰⁴.

Uwagi: w źródłach powojennych nie odnaleziono żadnych wzmianek odnoszących się do tego browaru.

Ziębice (Ziembice)

Niemiecka nazwa miejscowości: Münsterberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Stadtbrauerei Münsterberg Ernst Kirchner und Söhne [właściciele: Fritz i Heinz Kirschnerowie⁹⁰⁵], Brauerstr. 1⁹⁰⁶.

Dane BWV: nr rejestru II 244-020. Jako datę założenia podano 1824 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 34 hl i kotłem warzelnym o poj. 74 hl (nieogrzewanych naczyń nie scharakteryzowano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 300 hl, naczyń leżakowych zaś 1 110 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 75 240 hl, fermentacji 13 580 hl, leżakowni 9 427 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 12%, Einfachbier 4,5% oraz – od 1930 roku – Weissbier 4,5% ekstraktu), a także napoje bezalkoholowe (od 1917 roku). Zakład zaopatrzony

903 Zakład powstał w 1830 roku, w 1936 został przekształcony w spółkę komandytową (KG) przez dotychczasowego właściciela Otto Männela; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 741-742.

904 Dane z 20 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bierbrauerei Männel & Co.

905 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

906 W 1942 roku właścicielami byli: Anna Kirchner z domu Klippel, Fritz i Heinz Kirchnerowie. Piwowarem był Fritz Kronseder. Zakład zatrudniał 24 pracowników; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 572.

był w urządzenia chłodzące, korzystał też z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 120 ton słoðu⁹⁰⁷.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w lipcu 1946 roku odnotowano: Budynki browaru w dobrym stanie, tak zewnątrz jak i wewnątrz. Pomieszczenie browaru i urządzenia utrzymane w porządku i czystości. Browar posiada sztuczne chłodzenie. Roczna zdolność produkcyjna browaru 4.000 hl piwa. Główny budynek opisano jako murowany, piętrowy, o masywnych stropach, przeznaczony na warzelnię browaru. Z urządzeń wymieniono: kocioł parowy, maszynę parową, kocioł warzelny o poj. 77 hl, kocioł zacierny o poj. 36,50, kadź zacierną o poj. 57,89 hl i kadź filtracyjną o poj. 55,62 hl. Browar zaopatrzony był więc w warzelnię czteronaczyniową, ze zbiornikiem do ogrzewania wody, kompresorem chłodniczym i urządzeniem chłodniczym do piwa. Na wyposażeniu znajdowała się też maszyna do suszenia wysłodzin. Dział fermentacji wyposażony był w pięć drewnianych kadzi (o poj. od 21 do 42 hl), w leżakowni zaś znajdowały się drewniane i aluminiowe tanki. Ponadto wymienione są liczne motory, silniki i pompy, a także aparat do czyszczenia kadzi i zbiorników. Browar posiadał kompletnie wyposażony dział rozlewu do beczek i butelek, a także słodownię, wyposażoną w podstawowe urządzenia⁹⁰⁸. W protokole z 21 kwietnia 1951 opisano go następująco: Przedsiębiorstwo przejmowane było i jest browarem produkującym piwo zwykłe i słodowe, oraz wody gazowe (lemoniade). Stanowi ono własność Ernsta Kirchnera i synów, obywateli byłych Niemiec (...). Położone jest w Ziębicach przy ul. Browarnej Nr. 1 i przy ulicy dawnej Kurkowej, a obecnie Wojska polskiego Nr. 4, w centrum miasta, w odległości około 1 km od stacji kolejowej Ziębice. (...) Właściwy obiekt przedsiębiorstwa znajduje się przy ulicy Browarnej Nr. 1, zaś przy ul. dawnej Kurkowej a obecnie Wojska Polskiego Nr. 4 – znajduje się obiekt byłej restauracji, obecnie nieczynnej i od 1950 r. wykorzystywanej na lokal miejscowego Klubu Sportowego „Spójnia” który czyni starania w Ministerstwie o wyłączenie tego obiektu na własność Klubu Sportowego. Zabudowania przy ul. Browarnej Nr. 1, niezbyt stare, liczące około 120-130 lat, wymagają remontu, do celów obecnej produkcji – wystarczające. Według niestwierdzonych informacji browar został wybudowany w 1824 r. Zabudowania położone przy ul. Wojska Polskiego Nr. 4 – starsze, liczące ponad 120 lat, znacznie zużyte i zagrzybiałe, wymagają kapitalnego remontu – nie przydatne i zbyteczne dla właściwego przedsiębiorstwa – browaru. Szkód w przedsiębiorstwie z powodu działań wojennych nie stwierdzono. Ponadto scharakteryzowano główne części kompleksu, w tym: Budynek słodowni

907 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Stadtbrauerei Münsterberg Ernst Kirchner und Söhne.

908 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 69-73; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 10.

murowany 1-piętrowy, dach 2-spadowy kryty papą, z urządzeniem instalacyjnym (powierzchnia 296 m kw., kubatura 2668 m sześć.). Budynek warzelni murowany, 2-piętrowy, o masywnych stropach, dach 2-spadowy, kryty papą z urządzeniem instalacyjnym (powierzchnia 222 m kw., kubatura 2668 m sześć.)⁹⁰⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar w Ziębicach znalazł się w wykazie pełnomocnika GO KERM na okręg ząbkowicki (dokument niedatowany, prawdopodobnie czerwiec 1945 roku)⁹¹⁰. Wraz z likwidacją agend GO KERM zarejestrowane zakłady przekazano TZP. W struktury Zjednoczenia zakład przejęto 1 października 1945 roku z rąk TZP⁹¹¹. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁹¹². Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁹¹³. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 10 lipca 1951 roku w siedzibie przedsiębiorstwa, w obecności kierownika browaru Emila Kreyczego (zdający) i przedstawiciela Kłodzkich ZP-S, działających w imieniu CZPPF w Warszawie (podmiot wyznaczony do przejęcia zakładu). Protokół został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 1952 roku (na zachowanym egzemplarzu brak daty dziennej i miesięcznej), co zakończyło proces nacjonalizacji⁹¹⁴.

Uwagi: browar został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu. Oznaczony jako Państwowy Browar nr 21. Wedle późniejszych informacji produkcję podjęto w 1946 roku, jednak w wykazie przedsiębiorstw sporządzonym przez pełnomocnika GO KERM na rejon ząbkowicki, przy browarze (poz. 31) w rubryce: *Pracuje czy nie*, dodano uwagę: *pracuje*, w rubryce: *Rodzaj produkcji*, zapisano zaś: *piwo*. W zestawieniu przedsiębiorstw przekazanych przez władze sowieckie (z podobnego okresu – czerwiec 1945 roku) również znalazła się informacja, że zakład jest czynny⁹¹⁵. Może to oznaczać, że po zajęciu Ziębic władze wojskowe uruchomiły w browarze produkcję na

909 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5850, k. 3-4, 18.

910 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 502, k. 64.

911 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 237, k. 69-73.

912 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

913 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 424.

914 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5850, k. 2-3.

915 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 502, k. 64; sygn. 503, k. 21.

własne potrzeby. Uwagę tę należy potraktować jako wiarygodną. Możliwe jest, że PZPP-S przejęło zakład w stanie nieczynnym, jednak prowadził on wcześniej działalność. W czerwcu 1946 roku komisja z Ministerstwa Apropowizacji i Handlu przeprowadziła w browarze kontrolę, która wykazała poważne niedociągnięcia w skupie jęczmienia. Browar zaopatrywał się na wolnym rynku (skupując jęczmień od osób prywatnych i podmiotów uspołecznionych) na rachunek PZPF w Zabrzcu. Ceny na rachunkach znacząco zawyżano, by uzasadnić sprzedaż surowca innym browarom z rzekomo minimalną marżą. W proceder byli zamieszani pracownicy browaru pracujący w dziale zaopatrzenia. Podobne nieprawidłowości stwierdzono w browarze w Kłodzku⁹¹⁶. W trakcie inspekcji zakładu w lipcu 1946 roku odnotowano: *piwo o czystym smaku*. Dalej poczyniono ciekawą uwagę: *Na bramie przybito ogłoszenie: „sprzedaż piwa w dni powszednie: od godz. 9-tej do 13-tej, w soboty od 9-tej rano do 12-tej”. Tego rodzaju ogłoszenie jest niedopuszczalne. Piwo w browarze winno być sprzedawane przynajmniej tak długo, jak długo pracuje w nim personel biurowy i fabryczny*⁹¹⁷. W tym czasie zakład zatrudniał 25 pracowników (w tym 2 Niemców) i produkował przeciętnie 586 hl miesięcznie (co przekłada się na około 7 tys. hl w skali roku)⁹¹⁸. Browar znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przemysłu fermentacyjnego podległych PZPF we Wrocławiu na dzień 18 kwietnia 1947 roku. W wykazie zaznaczono, że zakład uruchomiono 1 listopada 1945 roku. Ówczesnym kierownikiem był N. Piątkowski. Roczną zdolność produkcyjną oceniono na 5,5 tys. hl, urządzenia opisano zaś jako *przestarzałe*. Zakład zatrudniał 27 pracowników (przy zapotrzebowaniu 32 osób na jedną zmianę)⁹¹⁹. Warto zauważyć, że w 1946 roku zatrudnienie wynosiło 24 ludzi, co uznano za stan zbyt wysoki (w stosunku do produkcji). Ta w początkowych latach utrzymywała się na poziomie około 6-8 tys. hl rocznie. Około poł. 1947 roku browar znalazł się na przygotowanej przez Centralny Zarząd w Warszawie liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1949”⁹²⁰. W tym okresie obserwujemy szybko wzrastające zapotrzebowanie na piwo, co było zapewne czynnikiem decydującym o wycofaniu się z kilku takich decyzji (np. browar w Grybowie, Witnicy czy Górze Śląskiej). Zrezygnowano więc i z decyzji dotyczącej ziębickiego browaru. Dokładnych wielkości produkcji w pierwszych latach nie znamy. W 1949 roku wypro-

916 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 259, część akt zatytułowana: Browar Państwowy w Ziembicach, k. 1-3.

917 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 10.

918 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 6.

919 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 108.

920 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

dukowano nieco ponad 4 tys. hl, rok później zaś ten wynik niemal podwójono. Produkowano wyłącznie piwo jasne lekkie. W 1951 w ofercie browaru pojawiło się piwo słodowe, produkcja przekroczyła zaś 9 tys. hl. W 1955 zakład wytwarzał już niemal 19 tys. hl, w tym niemal 5 tys. hl piwa pełnego (zapewne jasnego – zob. tab. 83)⁹²¹.

Tab. 83 – produkcja piwa w browarze w Ziębicach w latach 1949-1951 i 1955, w hektolitrach.

	1949	1950	1951	1955
Piwo jasne lekkie 9% ekstraktu	4250,00	8223,00	7298,00	11 827,00
Piwo pełne 12% ekstraktu	–	–	–	4920,00
Piwo ciemne słodowe	–	–	1802,00	2093,00
Razem	4250,00	8223,00	9100,00	18 840,00

Jęczmień skupowano od okolicznych PGR-ów, produkcja z własnej słodowni w całości zabezpieczała potrzeby browaru. Piwo sprzedawano na terenie powiatów ząbkowickiego i strzełińskiego za pośrednictwem sieci PHP w Ząbkowicach, Słupcu, Dzierżoniowie i Strzelinie oraz rozlewni spółdzielczych w Nysie, Paczkowie i Opolu. Sprzedaż detaliczną prowadzono na terenie Ziębic i najbliższej okolicy⁹²². W latach 1950-1951 zatrudnienie wynosiło 49 osób (w tym 20 zatrudnionych bezpośrednio przy produkcji). Po zmianach organizacyjnych liczba zatrudnionych osób spadła do 34-35, przy nieznacznie zwiększonej liczbie osób pracujących przy produkcji (zob. tab. 84)⁹²³.

Tab. 84 – stan zatrudnienia w browarze w Ziębicach w latach 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pracowników ogółem	49	49	27	33	34	30
W tym przy produkcji	20	20	21	25	24	22

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Browar w Ziębicach znalazł się

921 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14390, k. 23; sygn. 14391, nlb.

922 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14390, k. 30; sygn. 14391, nlb.

923 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14390, k. 5; sygn. 14391, nlb.

w strukturach Kłodzkich ZP-S⁹²⁴. W późniejszych latach zakład sukcesywnie rozbudowywano i modernizowano. W latach sześćdziesiątych produkcja wzrosła do 30 tys. hl. W 1972 zlikwidowano rozlew butelkowy, a rok później słodownię (odtąd zaopatrywano się w słodowni w Niemczech). Wraz ze wzrostem produkcji zwiększało się zatrudnienie. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wynosiło przeciętnie 40-45 osób⁹²⁵. Browar dotrwał do przemian społeczno-politycznych w 1989 roku, jednak popadł w kłopoty finansowe i w 1997 roku został zamknięty. Zabudowania browaru zachowały się do dziś, jednak nieużytkowane i słabo zabezpieczone coraz bardziej niszczeją. Pod koniec maja 2021 roku wojewoda dolnośląski wyraził zgodę na zbycie w drodze darowizny na rzecz Gminy Ziębice działki należącej do Skarbu Państwa, znajdującej się przy ul. Browarnej. Rozpoczęto tym samym proces przejmowania nieruchomości po byłym browarze przez władze samorządowe, co stwarza nadzieję na uratowanie zabytkowych budynków.

Ziębice (Ziembice)

Niemiecka nazwa miejscowości: Münsterberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei A. Ulbrich [właściciele: Paul Kuscher i Elizabeth Kuscher z d. Ulbrich⁹²⁶] (również: Münsterberger Brauhaus A. Ulbrich)⁹²⁷.

Stan zachowania budynków i urządzeń: na kompleks browarny składał się dwupiętrowy budynek browaru, częściowo podpiwniczony, kryty dachówką i papą, z instalacją wodno-kanalizacyjną i elektryczną. Na terenie parceli browarnej znajdował się również piętrowy murowany budynek mieszkalny i budynki gospodarcze w podwórzu i oficynie. W inwentarzu browaru opisano m.in.: kocioł warzelny o poj. 15,03 hl, *piec do ogrzewania brzezki*, zbiornik na wodę, chłodnik tacowy o poj. 18,75 hl, motory elektryczne z pompami, a w dziale fermentacji kadzie, kompresor i *wanienkę drewnianą*. Przy browarze istniała niewielka słodownia, wyposażona w jeden zbiornik do moczenia jęczmienia i podstawowe urządzenia. Wyposażenie zakładu wskazuje na produkcję wyłącznie piw górnej fermentacji⁹²⁸.

924 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121.

925 Kronika 1995, s. 194.

926 AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

927 Browar założono w 1831 roku; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 572.

928 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 309, k. 25-30; Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w struktury Zjednoczenia zakład przejęto 26 października 1946 roku. Oznaczało to, że zakład przeszedł pod zarząd PZPP-S we Wrocławiu. W ostatnim kwartale 1945 roku browar został wykazany przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrze, zapewne w związku z objęciem przez tę agendę rejonu kłodzkiego. W wykazie znalazł się również zakład w Ząbkowicach i czynny browar w Piotrowicach Polskich (Stoszowicach). W wyniku ostatecznego rozgraniczenia oba zakłady pozostawiono do dyspozycji oddziału wrocławskiego (zapewne od 1 stycznia 1946 roku)⁹²⁹. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁹³⁰. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 84 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁹³¹.

Uwagi: przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *Pozostały jedynie urządzenia do fabrykacji wód gazowych i rozlewni piwa*⁹³². Zapewne oznacza to, że urządzenia do produkcji piwowarskiej zdemontowano i przewieziono do innego zakładu. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Ziębicach znalazł się w strukturach Kłodzkich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych⁹³³. Urządzenia zdemontowano i przekazano do innych zakładów. Nieruchomość znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 81), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *przekazany Centrali Ogrodniczej 8.V.1951 roku*⁹³⁴. Przekazanie to uznano za skuteczne, jednak odnośnego protokołu nie udało się

929 Browar umieszczono w wykazie z dnia 23 października 1945 roku, przygotowanym dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu przez Śląsko-Dąbrowskie Zjednoczenie Przemysłu Browarniczo-Słodowniczego w Zabrze (protoplasta PZPF Zabrze); AAN, Ministerstwo Aproprowiacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 292, nlb.

930 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

931 MP nr 41 z dn. 1 lipca 1949 roku, poz. 570, lp. 41.

932 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

933 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

934 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

odnaleźć. Większość zabudowań browarnych, stojących w zwartej zabudowie miejskiej, zachowała się do dziś w relatywnie dobrym stanie. Część pełni obecnie inną funkcję (mieszkalną i magazynową).

Złotoryja (Złota Góra, Złotoria)

Niemiecka nazwa miejscowości: Goldberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Oswald Neumann Dampfbrauerei, Reiflerstr. 26⁹³⁵.

Dane BWV: nr rejestru II 244-009. Jako datę założenia podano 1868 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 86 hl i kotłem warzelnym o poj. 85 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 440 hl, naczyń leżakowych zaś 2259 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 53 640 hl, fermentacji 19 910 hl, leżakowni 19 186 hl). Browar produkował piwa dolnej (Pilsner 11,2%, Märzen 12,8%, Bok 16% ekstraktu, od 1868 roku) i górnej fermentacji (Einfachbier 3,5%, Caramelbier 11,25% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1905 roku). Zakład posiadał podstawowe urządzenia chłodzące, korzystał też z naturalnego lodu. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 215 ton słoðu⁹³⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar był usytuowany w centrum miasta, w zwartej zabudowie. Obok budynków administracyjnego i mieszkalnego, usytuowanych frontalnie, znajdował się budynek produkcyjny w podwórzu. Był on piętrowy, podpiwniczony, kryty papą. Stropy sklepienie ceglane (prawdopodobnie tzw. stropy Kleina). Zabudowa nie ucierpiała podczas działań wojennych. W trakcie inspekcji w lipcu 1946 roku browar opisano następująco: *Budynki w dobrym stanie, lecz stare. Dozór w browarze jest, choć nie posprzątaano w nim, wszędzie nieporządek. Naczynia należy oczyścić i zabezpieczyć przed rdzą. Własna słodownia. Browar posiada sztuczne chłodzenie. Zdolność produkcyjną browaru trudno określić, bo piwnica leżakowa podtopiona wodą, wejście niemożliwe (nikt w niej jeszcze nie był) – określam ją na +/- 10 000 hl rocznej produkcji. Przy browarze od ulicy znajduje się dom mieszkalny w dobrym stanie niezamieszkały. W inwentarzu wymieniono kocioł warzelny, całkowicie nowy, o poj. 60 hl [firmy Weigel Neuland Neisse], kadź zacierno-filtracyjną o poj. 86,53 hl, stary kocioł warzelny (niezdemontowany?), aluminiowe kadzie fermentacyjne po 40 hl każda (nie podano ilo-*

935 W 1942 roku piwowarem był Gerhard Chrusz. Warzelnia systemu Weigel-Werk; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 278.

936 Dane z 9 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Oswald Neumann Dampfbrauerei.

ści), kocioł parowy, kompresor, instalację chłodniczą, motory i pompy oraz drobniejszy sprzęt. Opisana została też kompletna suszarnia słodu wraz z podłogami do słodów⁹³⁷. W protokole z 5 grudnia 1952 roku zawarto następujący opis: *Przedsiębiorstwo – browar nieczynny wraz ze słodownią nieczynną, położone w centrum miasta powiatowego, na linii kolejowej Legnica–Lwówek (...). Rok budowy browaru 1868, przybudówki [powstałe] w latach późniejszych. Browar przed wojną produkował około 20 000 hl piwa rocznie, słodownia 350 ton słodu. (...) Szkód z powodu działań wojennych – za wyjątkiem kradzieży pasów i drobnych urządzeń technicznych – nie stwierdzono. Przekazywany majątek składał się z gruntów, budynków i ruchomości. Budynki fabryczne murowane i kombinowane mur-drewno, kryte dachówką i papą, wyposażenie skromne, stropy zwykłe sosnowe (...). Brak odpowiednich piwnic oraz pomieszczeń na talerz chłodniczy i butelkowanie. Całość wymaga kapitalnego remontu. Maszyny i urządzenia techniczne: ogólnie – brak talerza chłodniczego i butelkowni, słodownia bez wędrów, całość urządzeń technicznych przestarzała, za wyjątkiem fermentacji aluminiowej*⁹³⁸.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w sprawozdaniu tygodniowym Stefana Dąbrowskiego, pełnomocnika GO KERM na powiat Złotoryja (Złota Góra), z dnia 19 maja 1945 roku znalazła się uwaga: *Major Bondarienko [komendant wojenny] pokazał i zdał następujące obiekty przemysłowe na terenie miasta Złota Góra: (...) 5. Browar*⁹³⁹. PZPP-S we Wrocławiu przejęło obiekt w dniu 11 listopada 1945 roku z rąk TZP⁹⁴⁰. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku *O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej* (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁹⁴¹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 84 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁹⁴². Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 5 grudnia 1952 roku w lokalu przedsiębiorstwa, w obecności Wojciecha Markowskiego, reprezentującego Chojnowskie PZPP-S, jako podmiot nadzorujący (zdający), i przedstawiciela Chojnowskich PZPP-S Stanisława Jantona, działającego w imieniu CZPP-S

937 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 20-25; Browary Dolnośląskie „Piaśt” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 7.

938 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5303, k. 2-3, 18.

939 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 259, k. 78.

940 AP Wrocław, Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu, sygn. 304, k. 20-25.

941 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

942 MP nr 41 z dn. 1 lipca 1949 roku, poz. 570, lp. 42.

(przejmujący). Protokół został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 17 lutego 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁹⁴³.

Uwagi: zakład został zinwentaryzowany przez pełnomocnika GO KERM na rejon Złotoryi w maju 1945 roku i we wrześniu (lub październiku) przekazany do dyspozycji TZP⁹⁴⁴.

Browar nie doznał większych szkód wojennych i po niewielkim remoncie nadawał się do uruchomienia. Decyzji takiej jednak nie podjęto, na co rzuca światło informacja zawarta w „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku: *browar nieczynny ze względu na to, że w najbliższej okolicy znajdują się browary o lepszych urządzeniach, które są uruchomione i w zupełności wystarczą na pokrycie zbytu*⁹⁴⁵. Przez jakiś czas urządzenia pozostawały w budynku browaru, powracał więc pomysł uruchomienia w nim produkcji. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar w Złotoryi znalazł się w strukturach Chojnowskich ZP-S⁹⁴⁶. Nieruchomość w Złotoryi znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 82), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *do uruchomienia w planie sześcioletnim*. Następnie nieczynny zakład znalazł się w ministerialnym wykazie zakładów nieczynnych przewidzianych do ewentualnego wykorzystania w ramach przemysłu piwowarsko-słodowniczego (wraz z browarami w Drozdowie, Koninie, Bytomiu i Gliwicach oraz kilkoma słodowniami)⁹⁴⁷. Ostatecznie te plany zrealizowano odnośnie browaru w Bytomiu i większości wymienionych słodowni. Zamierzeń co do nieruchomości w Złotoryi nie znamy, nie zostały one jednak zrealizowane⁹⁴⁸.

943 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5303, k. 1-2.

944 Zapewne w związku z likwidacją agend GO KERM na tym terenie. Zachował się protokół przekazania przedsiębiorstw przemysłowych przez pełnomocnika GO KERM Stefana Dąbrowskiego na rzecz starostwa powiatowego z 18 września 1945 roku, jednak brak w nim browaru; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 532, k. 13.

945 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 11.

946 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 121; AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

947 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

948 Plany mogły zakładać odbudowę zakładu, ale też urządzenie tam rozlewni i hurtowni lub magazynów, etc.

Urządzenia zdemontowano i przewieziono do innych browarów, a częściowo zapewne zezłomowano. Nieczynny zakład pozostawał pod nadzorem Chojnowskich ZP-S do chwili całkowitej likwidacji⁹⁴⁹.

Żagań

Niemiecka nazwa miejscowości: Sagan.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Bergschlössen Vorderwülbecke & Co., Bahnhofstr. 60 (dawn. Brauerei Bergschlasschen AG)⁹⁵⁰.

Dane BWV: nr rejestru III 244-027. Jako datę założenia podano 1860 rok. W karcie wskazano warzelnię dwunaczyniową, z kotłem warzelnym o poj. 85 hl (danych kadzi zacierno-filtracyjnej nie podano) – ten niepełny opis nie odpowiada prawdzie (zob. dane zapisane w dokumentach powojennych). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 774 hl, naczyń leżakowych zaś 2165 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 53 640 hl, fermentacji 35 030 hl, leżakowni 18 387 hl). Od 1860 roku browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Edel Braune 3,8%, Gesundheitskraftbier 11,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1931 roku). Zakład dysponował urządzeniami do sztucznego chłodzenia, stosował też lód naturalny. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 240 ton słodu⁹⁵¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w trakcie działań wojennych browar dość znacznie ucierpiał. Jego stan opisano następująco: *dwie trzecie budynków spalone, część urządzeń wywieziona i zniszczona przez wojska sowieckie, które w tym browarze i budynkach gospodarczych miały swoje magazyny. Kufy leżakowe z browaru usunięte. W związku z tym postulowano, by pozostałą część urządzeń przewieźć do browaru w Żarach. Zdolność produkcyjną browaru przed zniszczeniem oszacowano na 25 000 hl piwa rocznie*⁹⁵². W protokole z 10 października 1951 roku opisano go następująco: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem położonym w Żaganiu przy ul. Dworcowej 60 odległej od dworca kolejowego o 800 m. (...) Teren nieruchomości jest połączony z miejską siecią do- i odpływową, elektryczną oraz gazową. Liczne zniszczenia wojenne*

949 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

950 Zakład powstał w 1859 roku. Od 7 listopada 1923 do 6 grudnia 1937 działał jako spółka akcyjna. W 1942 roku właścicielem był Gottfried Vorderwülbecke, piwowarem zaś Richard Zeidler. Zatrudnienie w tym okresie wynosiło 27 osób. Zakład posiadał 4 samochody ciężarowe i 4 platformy konne; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 705.

951 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Bergschlössen Vorderwülbecke & Co.

952 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 2.

wykazano w odrębnym zestawieniu. Opis techniczny: Browar w Żaganiu przy ul. Dworcowej 60 mieścił się w dwupiętrowym murowanym, krytym papą budynku, dzielącym się na dwie części: browaru i słodowni. Zdolności produkcyjnej browaru i słodowni w Żaganiu nie można określić ze względu na to, że uległ on nie tylko spaleni, lecz nie posiada kompletnych agregatów produkcyjnych (kompletny brak urządzeń warzelni, fermentacji, leżakowni itd.). Procent zniszczeń wojennych budynków i urządzeń waha się w granicach od 95 do 99%. Pozostałe nieliczne urządzenia zostały ujęte w spisie urządzeń (...). Ponownego uruchomienia browaru i słodowni w Żaganiu przy pomocy inwestycji nie opłaci się ze względu na wielki koszt, jedynie po zabezpieczeniu niektórych budynków gospodarczych powyższy obiekt nadaje się na uruchomienie rozlewni piwa i wód gazowych⁹⁵³. Częściowo niezgodny z cytowanym wyżej dokumentem pozostaje inwentarz nieczynnego browaru w Żaganiu, według stanu z 20 czerwca 1950 roku. Budynki opisano jako wypalone zupełnie (...) 95% zniszczeń, bez wartości, jednak w opisie maszyn i urządzeń znajduje się m.in.: kocioł warzelny żelazny poj. 15 160 l obmurowany, kadź zacierna żelazna poj. 8989 l otwarta z mieszałem, kadź filtracyjna żelazna poj. 6424 l otwarta, a także żelazne kadzie fermentacyjne (3 szt.) i stojące tanki żelazne (4 szt.). Oprócz tego w inwentarzu znalazło się sporo elementów drobnego wyposażenia (pompy, silniki, filtry, transmisje, wózki itp.). Można więc wywnioskować, że niektóre urządzenia wymontowano pomiędzy 20 czerwca 1950 a 10 października 1951 roku – mógł tego dokonać jeszcze oddział wrocławski, dokumenty zaginęły zaś przy przekazywaniu zakładu w ręce browaru w Zielonej Górze.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁹⁵⁴. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁹⁵⁵. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 10 października 1951 roku w Żaganiu w obecności kierownika oddziału Stanisława Kułakowskiego (zdający) i Antoniego Mościckiego, przedstawiciela Zielonogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych, działających w imieniu CZPP-S w Warszawie (przejmujący). Protokół został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rol-

953 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5378, k. 3, 15.

954 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

955 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 434.

nego i Spożywczego w dniu 4 listopada 1952 roku, co zakończyło proces nacjonalizacji⁹⁵⁶.

Uwagi: zakład został przejęty na rzecz PZPP-S we Wrocławiu. Z uwagi na zniszczenia budynków i zdekompletowanie urządzeń nie został przewidziany do odbudowy i uruchomienia. Pozostałe, nieliczne urządzenia zdemontowano i przekazano innym zakładom. W „Wykazie browarów nieczynnych...” z września 1946 roku zaznaczono: *browar zniszczony podczas działań wojennych, brak kilku motorów, magazyny częściowo zdekompletowane, oddział lodowni zupełnie zniszczony*⁹⁵⁷. Na podstawie zarządzenia wewnętrznego CZPPF w Warszawie nr 62 z dnia 21 czerwca 1950 roku zakład (jako nieczynny browar w Żaganiu, ul. Dworcowa 2) przekazano Państwowemu Browarowi i Słodowni w Zielonej Górze⁹⁵⁸. Znalazł się on w wykazie nieczynnych zakładów podległych Wrocławskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym na koniec 1950 roku (co w świetle cytowanych wyżej dokumentów nie było już prawdą)⁹⁵⁹. Nieczynny zakład pozostawał pod nadzorem browaru w Żarach⁹⁶⁰. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze⁹⁶¹. W 1952 roku zakład znalazł się w wykazie nieruchomości zbędnych dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego, z wnioskiem o przekazanie ich na rzecz właściwych Prezydiów Rad Narodowych w trybie obowiązujących przepisów w tej mierze. Decyzją Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 22 września 1952 roku wraz z 30 innymi nieczynnymi zakładami został wskazany do niezwłocznego przekazania w zarząd właściwych Prezydiów Rad Narodowych. Decyzja ta, odnośnie dwóch obiektów – w Żaganiu i Boleśławcu – nie została jednak wykonana. Jak zapisano w jednym z pism: *Hurtownia i Rozlewnia Piwa w Żaganiu bowiem znajduje się dotychczas w lokalu zupełnie dla niej nieodpowiednim z uwagi na to, że budynek zagraża bezpieczeństwu pracowników. Zielonogórskie Zakłady mają zamiar przenieść w/w hurtownię do obiektu po nieczynnym browarze w Żaganiu. W dalszej części zaznaczono, że na 1954 r. przewidywana jest odbudowa i uruchomienie nieczynnego browaru w Żaganiu*⁹⁶². Do deklaracji tej nie powrócono jednak w kolejnych latach

956 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5378, k. 2-3.

957 AP Wrocław, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. XVIII/34, k. 12.

958 Przekazanie odbyło się na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego z dnia 30 czerwca 1950 roku; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

959 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

960 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 15.

961 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

962 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 199-204, 293, 302, 306.

i browar nie został odbudowany. W 1956 roku przeprowadzono szeroko zakrojoną akcję przekazywania hurtowni i rozlewni piwa na rzecz CRS „Społem”. W całym kraju przekazano kilkadziesiąt tego typu obiektów, w tym zapewne obiekt w Żaganiu (odnośnego rozporządzenia lub protokołu przekazania nie odnaleziono).

Żagań

Niemiecka nazwa miejscowości: Sagan.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Tivoli Moritz Baudach, Baderstrasse 15-16⁹⁶³.

Dane BWV: Brauerei Tivoli M. Baudach (4 lipiec 1937 rok): nr rejestru I 144-043. Jako datę założenia podano 1820 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 37,95 hl i kotłem warzelnym o poj. 43,4 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 39 hl, naczyń leżakowych zaś 100 hl. Zdolności produkcyjnej zakładu nie określono (normatywna przepustowość: warzelnia 27 300 hl, fermentacji 1700 hl, leżakowni 849 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 4%, Caramelmalzbier 11,8% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1907 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar wymieniono w *Spisie przedsiębiorstw podlegających upaństwowieniu* z 12 kwietnia 1947 roku pod nr. 181 jako Tiwoli Bandach, Żagań Zarudzie. W uwagach zaznaczono: *nieczynny*⁹⁶⁴. Formalnego procesu nie przeprowadzono.

Uwagi: na temat niewielkiego browaru Tivoli w Żaganiu zachowało się niewiele wzmianek w źródłach powojennych. Nieruchomość po byłym browarze znalazła się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 199), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Obok dopisano: *do przekazania*, nie znalazła się jednak we właściwym wykazie ministerialnym⁹⁶⁵. Najpewniej stało się tak z powodu wcześniejszego przekazania na rzecz PMRN w Żaganiu, które uznano za skuteczne i wystarczające.

963 Browar założony w 1820 roku, przebudowany w 1905 roku. W 1942 roku właścicielami byli Anna, Johannes i Joachim Baudachowie; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 705.

964 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 39.

965 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

Żary (Żóraw), ul. Zamkowa 1-2

Niemiecka nazwa miejscowości: Sorau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei E. Fechner A.G. – Żary⁹⁶⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zakład nie doznał praktycznie żadnych zniszczeń w trakcie działań wojennych, dlatego też opisano go jako *nieczynny, ale do szybkiego uruchomienia*⁹⁶⁷. Ponieważ prace modernizacyjne rozpoczęto tuż przed wybuchem wojny, wyposażenie techniczne było nowoczesne i znajdowało się w zadowalającym stanie. W „Sprawozdaniu z inspekcji browarów i słodowni...” z 16 lipca 1946 roku pisano: *Budynki w bardzo dobrym stanie. Przed samą wojną podciągnięto dach pod nowy budynek, który miał na celu zmodernizowanie fermentacji i powiększenie lodowni. Inne działki posiadają nowoczesne urządzenia. Napęd w browarze wyłącznie na prąd elektryczny z sieci miejskiej – własnej siłowni browar nie posiada. Kotły parowe (dwa) nowoczesne z automatycznymi paleniskami na węgiel brunatny. Browar posiadał dużą wytwórnię win i likierów. Obecna leżakownia browaru posiada tylko 10 tanków × 98 hl każdy = 980 hl pojemności = produkcji +/- 4500 hl piwa pełnowartościowego rocznie. Dalszy ciąg leżakowni był ostatnio używany na magazynowanie dużej ilości soków owocowych potrzebnych do innych produkcji przedsiębiorstwa [i] obecnie należałoby tam zainstalować nową leżakownię przez sprowadzenie z nieczynnych i spalonych browarów tanków lub kuf do piwa (ze Szprotawy, Głogowa). W ten sposób roczna zdolność produkcyjna browaru mogłaby być podwyższona do 15 000-20 000 hl. Inne działki browaru są do takiej produkcji przystosowane. Browar posiada słodownię na własne potrzeby. Część frontowa budynku spalona, co jednak żadnych przeszkód do produkcji nie stanowi. Przy browarze położony jest oddzielny budynek mieszczący restaurację w parterze i hotel na górnych piętrach – obecnie zakłady te są nieczynne*⁹⁶⁸. W protokole z dnia 23 sierpnia 1950 roku przedstawiono opis nieruchomości: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem i słodownią, położone w Żarach przy ul. Zamkowej Nr. 1-2, odległe od dworca kolejowego o 1000 m. Ulica Zamkowa jest ulicą umocnioną i uzbrojoną. Teren nieruchomości jest połączony z miejską siecią do i odpływową, elektryczną oraz gazową. (...) Zniszczeń wojennych nie było. W skład przedsiębiorstwa wchodzi następujące składniki majątkowe: grunty, budynki, magazyny i urządzenia produkcyjne, urządzenia pomocnicze i ruchomości. Budynki*

966 Zakład założono w 1842 roku, w 1906 roku przekształcono go w spółkę akcyjną (AG), w 1909 zaś w spółkę z o.o. GmbH. W 1942 roku piwowarem był Johannes Bade; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 704-705.

967 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148; sygn. 147, k. 2-3.

968 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 2-3.

fabryczne: słodownia wraz z kotłownią, ślusarnią, łazienką i piwnicami. 3 piętra (...) z kominem do kotłowni 38 m wys. Warzelnia z maszynownią, hala mieszcząca filtry i rozlewnię piwa beczkowego, budynek 4-piętrowy z piwnicami mieszczącymi fermentownię i skład niefermentowanego [?] piwa. (...) Budynek z halą rozlewu piwa i mycia butelek, budynek 1-piętrowy. (...) Wytwórnia wód gazowych, budynek 1-piętrowy. (...) Likiernia, budynek 1-piętrowy. Z kolei w opisie technicznym znalazły się następujące informacje: W czasie działań wojennych jeden budynek likierni oraz jeden budynek administracyjny uległy zniszczeniu. Sam browar [za czasów niemieckich] znajdował się w rozbudowie, a mianowicie otrzymał nowy budynek warzelni, który całkowicie nie został wewnątrz wykończony. Również nie jest wykończony budynek mieszczący w sobie fermentację i leżakowanie. Ze względu na stan urządzeń technicznych oraz dogodne przestrzenne rozłożenie całości, w/w browar jest przeznaczony do uruchomienia. Na wyposażeniu technicznym znajdowała się warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 83,10 hl i kotłem warzelnym o poj. circa 90 hl, a także: podgrzewacz ciepłej wody, odchmielacz i korytko granta (z sześcioma kurkami). Fermentacja wyposażona była w 13 żelaznych kadzi (po około 48 hl każda) i trzy mniejsze drewniane, w leżakowni znajdowało się zaś 10 szt. tanków żelaznych emaliowanych, o poj. każdy 96,15 hl. Również większość pozostałego wyposażenia była stosunkowo nowa i nowoczesna⁹⁶⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładna data nieznana. 12 kwietnia 1946 roku browar został formalnie objęty przez Centralny Zarząd Państwowego Przemysłu Fermentacyjnego na Rejon Dolnośląski we Wrocławiu⁹⁷⁰. Browar znalazł się w spisie przedsiębiorstw zaplanowanych do przejścia na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku O przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (dokument sporządzony około poł. 1946 roku)⁹⁷¹. Następnie zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 77 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 21 kwietnia 1949 roku⁹⁷². Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 23 sierpnia 1950 roku w Żarach, w obecności kierowniczkii Państwowej Hurtowni Piwa (działającej w pomieszczeniach browaru) Walerii Bazanowej (zdający) i Antoniego Mościckiego, przedstawiciela Zielonogórskich ZP-S, działających w imieniu CZPPF w Warszawie (podmiot wyznaczony do objęcia

969 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5387, k. 3-5, 26-28; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 17, k. 1-5.

970 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 17, k. 3.

971 AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie, sygn. 1642, k. 10.

972 MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505, lp. 426.

przedsiębiorstwa). Protokół został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 15 kwietnia 1953 roku, co ostatecznie zamknęło proces nacjonalizacji⁹⁷³.

Uwagi: zakład został przejęty przez PZPP-S we Wrocławiu. Oznaczony jako Państwowy Browar nr 23. W poł. 1946 roku pisano: *Browar nieczynny – produkuje sztuczny lód, na który ma duży popyt. W browarze mieści się państwowy hurtowy skład piwa browaru Nr. 1 we Wrocławiu*⁹⁷⁴. Rozlewnia została powiększona poprzez przejęcie urządzeń ze zlikwidowanej prywatnej wytwórni wód gazowych mieszczącej się przy ul. Dworcowej 16, w dniu 7 września 1949 roku⁹⁷⁵. Na podstawie zarządzenia wewnętrznego CZPPF w Warszawie nr 62 z dnia 21 czerwca 1950 roku zakład (jako: PHP w Żarach, ul. Zamkowa 1 wraz ze składem konsygnacyjnym w Żaganiu, ul. Warszawska 7) przekazano Państwowemu Browarowi i Słodowni w Zielonej Górze⁹⁷⁶. Zakład znalazł się w wykazie browarów nieczynnych, podlegających Wrocławskiemu Zakładowi Piwowarsko-Słodowniczemu na dzień 31 grudnia 1950 roku (co w tym czasie nie było już prawdą)⁹⁷⁷. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku zakład stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze. Określono go jako zakład czynny – zapewne z uwagi na produkcję lodu, a być może i siodu⁹⁷⁸. Z uwagi na nowoczesne wyposażenie został przeznaczony do uruchomienia. Do odbudowy i rozbudowy zakładu przystąpiono w 1954 roku, na podstawie projektu wykonanego przez Centralne Biuro Projektowania Przemysłu Rolnego i Spożywczego (głównym projektantem był Konstanty Nowakowski). *Po działaniach wojennych i latach postoju zakład nie posiada już silników i pomp. Dewastacji uległy urządzenia warzelni, filtracji oraz obciążu piwa butelkowego i beczkowego. Uruchomienie zakładu i słodowni nastąpiło w 1956 roku*⁹⁷⁹. Początkowo produkowano jedynie piwo o 9% zawartości ekstraktu, w latach 1960-1979 piwo jasne 12%, a od roku 1975 piwo pełne i eksportowe 12,5%. W 1955 roku wymieniono drewniane kadzie i kufy na urządzenia stalowe i żeliwne, w kolejnych latach wybudowano

973 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5387, k. 1-2.

974 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 147, k. 3.

975 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 17, k. 6-7.

976 Przekazanie odbyło się na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego z dnia 30 czerwca 1950 roku; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, nlb.

977 AP Wrocław, Browary Dolnośląskie „Piast” we Wrocławiu, sygn. 282, k. 6 i 148.

978 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

979 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15, k. 28.

trafostację i uruchomiono linię rozlewniczą o wydajności 9 tys. butelek na godzinę. W 1972 roku wstrzymano pracę słodowni. W 1982 roku zainstalowano nową warzelnię, o zasypie 2 tys. kg. W latach osiemdziesiątych osiągnięto niezły poziom produkcyjny – ponad 56 tys. hl (zob. tab. 85)⁹⁸⁰.

Tab. 85 – produkcja piwa (ogółem), w tym również piwa butelkowego (w tys. hl), produkcja słodu (w tonach) oraz wielkość zatrudnienia w browarze w Żarach w latach 1960-1980 (w odstępach pięcioletnich).

	Piwo ogółem	Piwo butelkowe	Słód	Zatrudnienie
1960	32 918,00	11 111,00	320	74
1965	34 483,00	3780,00	483	60
1970	46 021,00	7800,00	518	54
1975	59 310,00	41 687,00	–	61
1980	56 082,00	28 760,00	–	51

Zakład przetrwał przemiany ustrojowe (podlegał wówczas pod Browary Zachodnie Lubusz w Zielonej Górze), jednak 31 października 1996 roku podjęto decyzję o wstrzymaniu produkcji.

Żary (Żóraw)

Niemiecka nazwa miejscowości: Sorau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei E. Kühn, Inh. Ewald Petersitzky, Wilhelmstr. 16⁹⁸¹.

Dane BWV: nr rejestru I 2410-047. Jako datę założenia podano 1896 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 31 hl i kotłem warzelnym o poj. 31 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 27,5 hl, naczyń leżakowych zaś 26 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3,6 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 19 500 hl, fermentacji 1200 hl, leżakowni 220 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (szczegółów nie podano). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 250 ton słodu⁹⁸².

980 Kronika 1995, s. 199; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15, k. 18-23 i 25-31.

981 Też: Stadtbrauerei Sorau GmbH. Udziałowcy: E. Fechner AG & Co. Żary, Brauerei Bergschlössen Żagań. Zakład zatrudniał 10 pracowników, jednak produkcja piwa została zaniechana przed 1938 rokiem; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 678.

982 Dane z 11 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei E. Kühn, Inh. Ewald Petersitzky.

Uwagi: browar zakończył działalność jeszcze przed wybuchem wojny (zapewne w 1938 roku)⁹⁸³. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Żary (Żóraw)

Niemiecka nazwa miejscowości: Sorau.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Görlich.

Uwagi: jako Königlische Schlossbrauerei zakład został odnotowany już w 1865 roku⁹⁸⁴. Browar został zamknięty przed 1938 rokiem, aczkolwiek odnotowany został jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku⁹⁸⁵. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

983 Friedrich 2001, s. 194.

984 Tamże.

985 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 678.

Rejon bydgoski I

(Pomorze Zachodnie, Pomorze Środkowe i ziemia lubuska)

Barlinek

Niemiecka nazwa miejscowości: Berlinchen.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Kurt Giesler, Nebenrichtstr. 16-17.

Dane BWV: nr rejestru I 141-022. Datę założenia określono w przybliżeniu na 1800 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 8,09 hl i kotłem warzelnym o poj. 14,20 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 30 hl, naczyń leżakowych zaś 100 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 9968 hl, fermentacji 1450 hl, leżakowni 849 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (w tym piwa pszeniczne) oraz napoje bezalkoholowe, korzystając przy tym wyłącznie z lodu naturalnego. Zakład nie posiadał własnej słodowni¹.

Uwagi: w 1941 roku zakład określono jako skład browaru Schultheiss, z własną produkcją piw górnej fermentacji (Weissbier, Braunbier) oraz wód mineralnych i lemoniady². W dokumentach powojennych nie udało się natrafić na żadną wzmiankę związaną z tym browarem.

Bobrowice (Bobrowiec, Bobrowa Góra)

Niemiecka nazwa miejscowości: Bobersberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Unger Brauerei, Inh. Paul Reddemann³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku (jako: Browar Bobrowice, pow. Krosno)⁴. Dokumentów z postępowania nie odnaleziono (prawdopodobnie nie zachowały się).

1 Dane z 17 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Kurt Giesler.

2 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 93.

3 W 1939 roku własność Agnes Unger; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 98; Friedrich 2001, s. 9; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 102.

4 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 106.

Uwagi: niewielki zakład produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji na lokalny rynek⁵. Browar w Bobrowicach znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu (około poł. 1946 roku). Zachowana ankieta zawiera ograniczony zasób informacji (brak ogólnej charakterystyki, informacji o właścicielu itp.). Zakład opisano jako nieczynny, w zarządzie PUZ w Krośnie, mogący zatrudnić (potencjalnie) 18 pracowników⁶. W czasopiśmie „Repatriant” z 19 lutego 1946 roku znalazło się następujące ogłoszenie: *W Bobrowej Górze pow. Krosno: kierowników nie mają dotychczas gorzelnia, browar, młyn wodny, fabryka i rozlewnia octu, przeróbka zboża oraz browar w Konotopp*. W ogólnej charakterystyce powiatu podano, że na jego terenie znajdują się 74 zakłady przemysłowe, z czego większość już uruchomiona⁷. W dokumentach PZPP-S w Bydgoszczy nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego zakładu. Z uwagi na niewielkie moce produkcyjne i profil produkcji nie był on przewidywany do uruchomienia i nie został przejęty przez Zjednoczenie.

Bogdaniec

Niemiecka nazwa miejscowości: Dühringshof.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Erich Wanderei.

Uwagi: browar z gospodą, należący do Hermanna Riegera, potwierdzony jest od 1898 roku⁸. Był to niewielki zakład, produkujący piwo na własne potrzeby. Browar odnotowany jest w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1942 roku⁹. W dokumentach powojennych nie odnaleziono informacji dotyczących tego browaru.

Brody

Niemiecka nazwa miejscowości: Pförten.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei Richard Zeller, Adolf Hitler Platz 11.

Uwagi: browar odnotowany został w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1942 roku. Zakład produkował piwa dolnej i górnej fermentacji, sód (na własne potrzeby) oraz napoje bezalkoholowe¹⁰.

5 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 102.

6 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 806, k. 147.

7 „Repatriant. Ilustrowany Tygodnik Informacyjny” z 19 lutego 1946 roku, nr 7(14), s. 11.

8 Friedrich 2001, s. 9.

9 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 186.

10 Tamże, s. 644.

W powojennych źródłach nie natrafiono na żadne informacje na jego temat. 20 maja 1953 roku dawny browar, jako część „zespołu zabudowy mieszkalno-gospodarczej przy zespole pałacowym, poł. XVIII wieku”, został wpisany do rejestru zabytków województwa lubuskiego (nr rej. 479)¹¹.

Brójce

Niemiecka nazwa miejscowości: Brätz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Rudolf Rasch, Brauhausstr. 32a¹².

Dane BWV: nr rejestru I 141-026. Jako datę założenia podano 1867 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 23,38 hl i kotłem warzelnym o poj. 15,90 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych i leżakowych nie podano. Normatywną przepustowość warzelni obliczono na 10 000 hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Ein-fachbier 3,7% ekstraktu). Zakład nie posiadał własnej słodowni¹³.

Uwagi: w dokumentach powojennych nie odnaleziono żadnych informacji na temat tego zakładu.

Choszczno

Niemiecka nazwa miejscowości: Arnswalde.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Willi Veit, Hohetorstrasse 12.

Uwagi: browar odnotowany w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1942 roku. Zakład założył w 1864 roku Otto Veit. Wytwarzano w nim wyłącznie piwa górnej fermentacji. Przy browarze funkcjonowała niewielka słodownia, produkująca słód wyłącznie na własne potrzeby. Zatrudniano 10 pracowników. Produkcja przeznaczona była na lokalny rynek. Zakład posiadał transport samochodowy i konny¹⁴. W „Spisie adresowym pow. Choszczno” przygotowanym przez pełnomocnika GO KERM około poł. 1945 roku¹⁵, jak również w nieco późniejszych sprawozdaniach Podreferatu Spożywczo-Przemysłowego Starostwa Powiatowego w Choszcznie informacje o browarze nie pojawiają się, wzmiankowane są jedynie czynne lub zamknięte piekarnie, wiatraki, młyny i dwie rozlewnie piwa (nie można wykluczyć, że któraś miała związek z dawnym

11 <https://nid.pl/zasoby/rejestr-zabytkow-zasoby/>, 21 X 2022.

12 W wykazie z 1942 roku jako: Brauerei Rasch; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 111.

13 Dane z 1 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Rudolf Rasch.

14 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 37.

15 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 181, k. 60-62.

browarem)¹⁶. Również w innych źródłach nie natrafiono na żadne informacje na temat tego browaru.

Czarne

Niemiecka nazwa miejscowości: Hammerstein.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Hammerstein, własność: Bergbrauerei Hermann Riemer.

Stan zachowania budynków i urządzeń: budynki produkcyjne rozmieszczone były na działce w kształcie lekko rozwartego trapezu, wzdłuż dwóch boków granicznych, tworząc kompleks w kształcie litery „L”. Wśród budynków opisano: browar – budynek murowany z cegły [o powierzchni 112,5 m kw.], otynkowany, kryty papą, sufity i stropy drewniane, podbijane wapnem i gliną. Z powodu starości sufity częściowo się zawalają. Stopień zużycia 70% – ocena stanu – zły. Magazyn – budynek murowany z cegły [o powierzchni 112,75 m kw.], kryty papą. Stopień zużycia 70%. Budynek gospodarczy – murowany z cegły, kryty papą, fundamenty zapadnięte. Stopień zużycia 70%. Budynek mieszkalny – murowany, z cegły, kryty papą [o powierzchni 92,5 m kw.]. Stopień zużycia 70%. Wszystkie budynki były jednopiętrowe, nie doznały strat wojennych, jednak wskutek starości i wody podskórnej w piwnicach znajdują się (za wyjątkiem domu mieszkalnego) w bardzo złym stanie. Na wyposażeniu technicznym znajdowały się: śrutownik ręczny, żelazny kocioł warzelny, opalany węglem, o poj. 23 hl, kadź filtracyjna o poj. 15 hl, dwa żelazne talerze chłodnicze o poj. 10 hl, dwie kadzie fermentacyjne (po 11 hl), siedem kuf składowych (po 10 hl), pompy, motory, prymitywne urządzenia rozlewcze, urządzenia do produkcji lemoniad i wód gazowanych¹⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: przedstawiciele GO KERM dotarli na teren powiatu człuchowskiego 18 kwietnia 1945 roku. W jednym z pierwszych spisów przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych znalazł się browar w Czarnem. Na przełomie czerwca i lipca przedstawiciel GO KERM przekazał swoje kompetencje odnośnie zakładów przemysłowych na rzecz TZP¹⁸. Informacji o przejęciu browaru przez Zjednoczenie nie udało się odnaleźć – mogło to nastąpić w połowie lipca, kiedy to TZP przekazał Zjednoczeniu browar w Człuchowie. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4

16 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 3960, k. 99.

17 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5389, k. 9-10.

18 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 181, częściowo nlb.

Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku¹⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 24 listopada 1951 roku w biurze nieczynnego browaru w Czarne, w obecności Edwarda Szila, kierownika administracyjno-gospodarczego (zdający), i Bronisława Hałuszczaka, dyrektora naczelnego Połczyńskich ZP-S, działającego w imieniu CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 1 lipca 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²⁰.

Uwagi: niewielki browar w Czarne w latach dwudziestych należał do Richarda Hassa. Został zamknięty około 1926 roku, a następnie wykupiony przez konkurencyjny zakład ze Szczecinka. Prawie na pewno pozostał unieruchomiony, urządzono w nim natomiast hurtownię i rozlewnię piwa browaru w Szczecinku oraz wytwórnię bezalkoholowych napojów chłodzących. Na własność państwa zakład został przejęty jako jeden z wyodrębnionych składników majątkowych browaru w Szczecinku. W protokole zdawczo-odbiorczym zapisano m.in.: *Przejmowane przedsiębiorstwo jest browarem nieczynnym od 1945 r. Znajduje się w miejscowości Czarne, powiat Czulchów, w odległości 250 m od stacji kolejowej. (...) Według posiadanych wiadomości przez komisję, browar został zbudowany w 1860 roku. Produkcyjna zdolność piwa wynosiła 2000 hl rocznie. Browar uszkodzeń wojennych nie doznał, lecz wskutek starości poważnie uszkodzony*²¹. Z uwagi na stan techniczny budynków i urządzeń nie planowano wznowienia pracy browaru. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar został podporządkowany Połczyńskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym na podstawie umowy z dnia 24 listopada 1951 roku²². W skład struktur piwowarskich zakład wchodził do 1952 roku, kiedy to wydano zarządzenie w *Sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach*²³. Nieruchomość przekazano

19 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 67.

20 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5389, k. 2-4.

21 Tamże, k. 4.

22 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 220.

23 Zarządzenie zewnętrzne nr 95, z 28 listopada 1952 roku, wydane przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, wydane w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku w *Sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników*; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45, 46.

miejscowemu Prezydium Rady Narodowej. W protokole przekazania wyszczególniono takie ruchomości jak: kocioł warzelny, żelazny, opalany węglem o pojemności 23 hl; kadź filtracyjna o pojemności 20,10 hl; transmisje żelazne; obciągarka ręczowa 4-kranowa – nie do użytku, złom. Ponieważ nie zastrzeżono ich wyłączenia, urządzenia te przeznaczone zostały na złom²⁴.

Czerwieńsk (Rozborg)

Niemiecka nazwa miejscowości: Rothenburg an der Oder.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Thomas (Stadtsparkasse zu Rothenburg), Grünberger Str. 4²⁵.

Dane BWV: nr rejestru (brak). Jako datę założenia podano 1860 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 25,10 hl i kotłem warzelnym o poj. 22,60 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 40 hl. Ponieważ zakład produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3-4% ekstraktu), nie korzystano z naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną browaru oceniano na 6 tys. hl (normatywnej przepustowości warzelnii i fermentacji nie określono). Zakład nie posiadał własnej słodowni²⁶.

Uwagi: w monografii miejscowości czytamy: dość ciekawą gałęzią gospodarki w dawnym Czerwieńsku było browarnictwo. Jeszcze przed rokiem 1800 powstała „Brau Commune”. W 1810 roku należało do niej 74 obywateli miasta. Każdy z nich miał prawo do samodzielnego wytwarzania piwa. Pozwolenie to zostało zniesione około 1844 roku, od kiedy zaczął działać browar miejski, usytuowany w budynku przy dzisiejszej ulicy Zielonogórskiej nr 4. Browar należał do miejscowej kasy oszczędnościowej. Wiemy, że na potrzeby mieszkańców funkcjonowała kasa oszczędnościowa, której siedzibą był ratusz. Cieszyła się ona dużą popularnością, stając się sposobem pomnażania środków finansowych wielu mieszkańców miasta i okolicznych miejscowości. Kasa działała aż do końca II wojny światowej²⁷. Ostatnim najemcą browaru był Herbert Schober. Produkcję zawieszono 6 stycznia 1937 roku²⁸. W dokumentach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat browaru w Czerwieńsku. W wyniku działań wojennych miasto nie doznało większego uszczerb-

24 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 219-220.

25 Die Brauereien und Mälzereien 1939, s. 629.

26 Dane z 30 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Thomas (Stadtsparkasse zu Rothenburg).

27 Góralczyk 2014, s. 37, 41.

28 Die Brauereien und Mälzereien 1939, s. 629.

ku. Budynek dawnego browaru zachował się bez większych zmian do dziś. Z otaczającej go zabudowy o zwartym charakterze miejskim wyróżniają go jedynie nieco większe gabaryty. Wzdłuż boku budynku znajduje się przejazd prowadzący na obszerne podwórze.

Człuchów

Niemiecka nazwa miejscowości: Schlochau.

Niemiecka nazwa zakładu: Lagerbier-Brauerei Rudolf Ley, Konitzerstr. 11²⁹.

Dane BWV: nr rejestru II 243-020. Jako datę założenia podano 1878 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 50,09 hl i kotłem warzelnym o poj. 62 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 192,70 hl, naczyń leżakowych zaś 872,93 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 39 100 hl, fermentacji 8600 hl, leżakowni 7414 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe, korzystając z systemu sztucznego chłodzenia. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 95 ton słodu³⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar należący do Arnolda Leya składał się z szeregu budynków tworzących kompleks zabudowań rozciągający się wzdłuż ul. Kaczochy 11 (prześciowo ulica nosiła nazwę marszałka Józefa Stalina). Od strony ulicy znajdował się dom mieszkalny oraz lodownia i magazyny. Wewnątrz działki usytuowany był właściwy zespół fabryczny, w skład którego wchodziły: budynek browaru z warzelnią, słodownia z magazynami, hala maszyn, stara słodownia oraz chlewy, stajnie, stodoła, garaże i szopy. Większość budynków była wymurowana z cegły, kryta częściowo papą, częściowo dachówką. Szopa, stajnie i stodoła były w części drewniane. Nad kompleksem górował blaszany komin. Na wyposażeniu browaru znajdowały się m.in.: *kocioł do warzenia piwa firmy Germania Chemnitz o pojemności 62 hl* [raczej chodzi tu o kadź zacierno-filtracyjną³¹], *kocioł do warzenia o pojemności 50 hl* (wyprodukowany przez tę

29 Data założenia: 1855 rok. W 1942 roku właścicielem był Arnold Ley, piwowarem zaś Walter Uhlmann. Browar posiadał składy w Debrznie i Przechlewie, 4 samochody ciężarowe i platformę konną. Produkcja roczna oscylowała około 6 tys. hl piwa, 1 tys. hl napojów bezalkoholowych i 200 ton słodu. Zatrudniano 18 pracowników; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 719.

30 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Lagerbier-Brauerei Rudolf Ley.

31 Spis inwentarzowy sporządziła osoba niezbyt znająca się na technologii piwowarskiej. Właściwej funkcji wielu opisanych przedmiotów musimy się domyślać.

samą firmę), maszyna parowa, elektromotor, maszyna amoniakalna do produkcji sztucznego lodu³², pompy, rury, trzy baseny metalowe do fermentacji piwa (po 50 hl każda), dwie kadzie fermentacyjne, aparat do chłodzenia piwa (zapewne brzeczeki), baseny metalowe do magazynowania piwa, o poj. 25-32 hl (zapewne tanki leżakowe), kufy składowe (określone jako beczki dębowe do magazynowania piwa) o poj. 25-32 hl (20 szt.) oraz o poj. 25-34 hl (również 20 sztuk), beczki drewniane, aparat do obciążu beczkowego i rozlewu oraz urządzenie słodowni, sprawiające kompletne wrażenie³³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: przedstawiciele GO KERM dotarli do Człuchowa 18 kwietnia 1945 roku. Na miejscu zastali starostę i załączek referatów. W dniu 1 czerwca kierownikiem Wydziału Przemysłowego na powiat człuchowski został mianowany Zygmunt Porczyński. W drugim sprawozdaniu z 8 lipca 1945 roku pisał on: *Dnia 21.VI b.r. aktem zdawczo-odbiorczym przekazano nam browar w Człuchowie z zastrzeżeniem, że decyzja co do wywozu czy pozostawienia w nim maszyn zostanie wydana później. W dniu 6 b.m. kpt. trofiejny Maroszkin oświadczył mi, że browar całkowicie wraz z maszynami jest nam przekazany. Browar znajduje się w trakcie uruchamiania*³⁴. Na przełomie czerwca i lipca zakład znalazł się w gestii TZP. W dniu 12 lipca 1945 roku został przekazany na rzecz PZPP-S w Bydgoszczy³⁵. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku, jednak na skutek błędu został w nim wymieniony dwukrotnie: jako Brauerei Rudolf Ley – Człuchów, ul. Kaczochoy 5³⁶ oraz jako Lagerbierbrauerei Rudolf Ley – Człuchów – ul. Kaczochoy 11³⁷. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 22 grudnia 1950 roku w Człuchowie, w obecności Józefa Nowakowskiego, zarządcy państwowego (zdający), i Klemensa Plucińskiego, działającego w imieniu CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 2 października 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁸.

32 Również z firmy Germania Chemnitz.

33 Opracowano na podstawie: AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1024.

34 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4210, k. 13. Ten sam dokument zachował się również w: AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 181, k. 76.

35 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5386, k. 9.

36 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 66.

37 Tamże, lp. 67.

38 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5386, k. 2, 8-11.

Uwagi: w powszechnej świadomości człuchowski browar funkcjonuje pod imieniem Rudolfa Leya, po jego śmierci bowiem nazwy firmy nie zmieniono. Początkowo majątek trafił w ręce wdowy, Hedwig Ley z domu Kohlstock, od 26 czerwca 1936 roku zaś właścicielem stał się Arnold Ley, bratanek Rudolfa³⁹. W skład majątku wchodził nie tylko browar, ale również pastwiska, łąki i role o łącznej powierzchni ponad 13 ha, wraz z budynkami gospodarczymi⁴⁰. Jak zaznaczono, browar był czynny do 1945 roku i po zakończeniu działań wojennych pozostał unieruchomiony. Zakład nie doznał większych szkód, *jedynie działania wojenne spowodowały ogólną dewastację* (sic!). Wczesne losy powojenne browaru związane są z przedsiębiorstwem o nazwie: Państwowe Zjednoczone Browary w Chojnicach (które funkcjonowało od 7 maja 1945 do 30 września 1948 roku). Przejęcie dwóch browarów w Chojnicach (Selmy Riedel i Aleksandra Sixa) na rzecz PZPP-S w Bydgoszczy nastąpiło 7 maja 1945 roku. W dniu 12 lipca na rzecz Zjednoczenia przejęto nieczynny browar w Człuchowie. Po zabezpieczeniu mienia w dniu 16 lipca utworzono w nim rozlewnię piwa z browarów chojnickich i przyłączono do przedsiębiorstwa. W okresie od 8 maja do 31 grudnia 1945 roku w obu chojnickich browarach ugotowano 138 warek piwa. W sprawozdaniu rocznym podano sumaryczną ilość – wyniosła ona 4 848,80 hl. W rozlewni w Człuchowie sprzedano 856,24 hl piwa (o wartości netto 731 747,50 zł) i 81,70 hl oranżady (o wartości netto 103 160,00 zł). Decyzją PZPP-S w Bydgoszczy z dniem 1 listopada 1945 roku unieruchomiony został browar nr 1 (dawn. Aleksander Six), ze sprawozdania kierownictwa zakładu wynika jednak, że faktycznie działał on do końca roku. Odtąd w skład przedsiębiorstwa wchodził już tylko jeden czynny browar. Ogólny bilans 1946 roku wykazał tendencję

39 W początkach XIX wieku piwowar o nazwisku Schorsch wykupił dawny browar rządowy (amtsbrauerei) – możemy przyjąć, że po I rozbiórce Polski w 1772 roku dawny browar zamkowy (istniejący od średniowiecza na terenie folwarku) stał się browarem rządowym, bowiem *królewsczyzny i starostwa odebrane Polakom przeszły w ręce rządu pruskiego*; Błazewska-Marciniak 1967, s. 48. Schorsch zbudował obok browaru obszerny budynek mieszkalny. W roku 1842 tę nieruchomością nabył Matthias Ley z Niederstetten (miasto w Badenii-Wirtembergii). Jak podaje Leo Gerschke, po około 20 latach odszedł on do innej firmy, pozostawiając browar w Człuchowie swojemu bratu Erhardowi, będącemu wówczas właścicielem kwitnącego browaru w Łobżenicy; Gerschke 1974, s. 128. W 1878 roku browar przejął syn Erharda – Rudolf, który przebudował i znacząco unowocześnił zakład. Rudolf Ley zmarł bezdzietnie w 1928 roku. Po okresie zastoju stery po nim przejął jego bratanek Arnold Ley, aczkolwiek przez cały okres międzywojenny zakład funkcjonował pod nazwą: Lagerbier-Brauerei Rudolf Ley.

40 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 587, 627, 1024.

zniżkową. Tłumaczenie tego zjawiska przez kierownictwo zakładu wydaje się zaskakujące: rok 1946 był okresem stabilizacji i unormowania się stosunków gospodarczych, zaś poprzedni 1945 rok okresem koniunktury wojennej. Przemarsz i kwaterowanie wojsk Sowietkich na tutejszym terenie spowodowało znaczne zwiększenie się konsumpcji piwa, a w związku z tym i produkcji. Zakład liczył na znaczące rozszerzenie rynków zbytu – na przyłączone do Polski Ziemię Zachodnią, czego nie udało się jednak osiągnąć. Co więcej, w niektórych rejonach spotkał się z ostrą konkurencją innych browarów. Wyprodukowano 4273 hl piwa, głównie jasnego lekkiego. Podjęto też produkcję piwa słodowego, którego zbyt poważnie ograniczała cena, gdyż do jego wytwarzania używano drogiego cukru. Pewnym ewenementem było podjęcie produkcji piwa pełnego o handlowej nazwie Koźlak, gdyż w tym okresie browary, poza nielicznymi wyjątkami, skupiały się na produkcji piwa jasnego lekkiego⁴¹. Najwięcej napojów sprzedano poprzez własną rozlewnię w Człuchowie (802,20 hl) i rozlewnię w Szczecinku (923,30 hl). Ponadto korzystano z usług rozlewni w Złotowie, Tucholi, Brusach, Czarnem, Raciborzu i kilku pomniejszych. Sprzedaż własna wyniosła 1 187,36 hl. Rok 1947 zaznaczył się dalszym spadkiem produkcji. W opinii kierownictwa stan ten tłumaczy się spadkiem zbytu na terenie ziem odzyskanych w porównaniu z rokiem 1946 o 44%. Wyprodukowano 3300,15 hl piwa, w tym pewne ilości słodowego i pełnego o handlowej nazwie Koźlak. Na rok 1948 zaplanowano wyprodukowanie 4000 hl piwa, 77 ton słoðu i 90 000 litrów wód gazowych⁴². Planu tego nie udało się wykonać, gdyż z dniem 30 września wygaszono produkcję. Decyzja o unieruchomieniu drugiego już chojnickiego browaru zapadła na wyższym szczeblu – podjęła ją centrala w Warszawie, przekazując do wykonania oddziałowi w Bydgoszczy. Na podstawie arkuszy kalkulacyjnych możemy obliczyć, że wyprodukowano 3365,90 hl piwa. Wraz z zaprzestaniem produkcji piwowarskiej przeprowadzono reorganizację przedsiębiorstwa. W browarze nr 1 (dawn. Aleksander Six) pozostawiono urządzoną wcześniej tłoczníę moszczy owocowych do wyrobu wina i czynną słodownię⁴³. W browarze nr 2 (dawn. Selma Riedel) urządzono

41 Wynikało to z zaleceń przyjętych przez Zjednoczenie, których celem była optymalizacja zużycia deficytowych surowców (słód, chmiel). W 1946 roku niektóre browary podjęły produkcję piwa słodowego, rozpoczęto też produkcję śladowych ilości portu (np. w Tychach i Cieszynie), który parametrami znacząco odbiegał od pierwotnego; zob. Dryja 2022, s. 92; AP Katowice, oddz. Gliwice, Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrzu, sygn. 6.

42 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 192.

43 Prawdopodobnie ta słodownia zaspokajała zapotrzebowanie przedsiębiorstwa na słód – nie odnaleziono żadnego dokumentu, który wskazywałby, że uruchomiono słodownię przy browarze nr 2 (dawn. Selma Riedel).

rozlewnię piwa, wytwórnię wód gazowych, a resztę pomieszczeń zajęto na magazyny i biura administracyjne. Od przedsiębiorstwa odłączono rozlewnię piwa w Człuchowie, tworząc na jej bazie Państwową Hurtownię Piwa, podległą bezpośrednio Zjednoczeniu w Bydgoszczy⁴⁴. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. PHP w Człuchowie stała się częścią Połczyńskich ZP-S⁴⁵. Na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 31 marca 1956 roku CZPP-S zarządził przekazanie na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” hurtowni i rozlewni piwa, w tym (poz. 18) rozlewni w Człuchowie, zarządzanej do tego czasu przez Połczyńskie ZP-S⁴⁶. Momentu zamknięcia rozlewni nie udało się ustalić. Niszczące budynki fabryczne rozebrano już w XXI wieku. Zachował się budynek administracyjny, położony od strony ulicy (obecnie al. Wojska Polskiego 14).

Debrzno (Frydland, Frydląd Pomorski)

Niemiecka nazwa miejscowości: Preussisch Friedland.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei Curt Hoehl.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: przedstawiciele GO KERM dotarli na teren powiatu człuchowskiego 18 kwietnia 1945 roku. W jednym z pierwszych spisów przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych znalazł się browar w Debrznie (wówczas Frydland), jako *browar Hühl*. Na przełomie czerwca i lipca przedstawiciel GO KERM przekazał swe kompetencje odnośnie zakładów przemysłowych na rzecz TZP⁴⁷. Informacji o przejęciu browaru przez Zjednoczenie nie udało się odnaleźć – prawdopodobnie nigdy do tego nie doszło z uwagi na dewastację i wywiezienie wszystkich maszyn przez Armię Czerwoną. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku (jako: Brauerei Frydland, pow. Człuchów)⁴⁸. Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

44 Opracowano na podstawie: Dryja 2023.

45 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

46 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290.

47 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 181, częściowo nlb.

48 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 145.

Uwagi: browar miał zakończyć działalność około 1935 roku⁴⁹. Poza listą pełnomocnika GO KERM i orzeczeniem o upaństwowieniu, w powojennych dokumentach nie natrafiono na żadne bezpośrednie wzmianki na temat tego browaru⁵⁰. W wykazie pełnomocnika GO KERM wpisano następujące informacje: *zakład mały* (do 10 pracowników), *bez maszyn, maszyny wywiezione przez Armię Czerwoną*⁵¹. Zapewne pośrednio browar znalazł się w wykazie zakładów przemysłowych powiatu człuchowskiego, stan na koniec 1946 roku. W tabeli wpisano bowiem trzy browary, opisane jako *zdeastowane*. Chodzi niewątpliwie o zakłady w Człuchowie, Czarnem i Debrznie, gdyż innych na terenie powiatu nie było⁵².

Dębno (Dębno Lubuskie)

Niemiecka nazwa miejscowości: Neudamm.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Hermann Marx, Horst-Wessel-Strasse 12.

Uwagi: browar został założony w 1880 roku. Specjalizował się w produkcji piw górnej fermentacji, jednak produkcja nie była zbyt duża. Zakład zaopatrzony był w warzelnię o wybiciu 10 hl, system sztucznego chłodzenia i maszynę do produkcji lodu. W czasie wojny zatrudniał 28 pracowników. Zakład odnotowany został w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1942 roku⁵³. W źródłach powojennych wzmianek o tym browarze nie odnaleziono.

Dobiegiew

Niemiecka nazwa miejscowości: Woldenberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei E. Pomränke, Inhaber Ernst und Gertrud Pomränke, Am Postberg 3 (nast. Helmut Lenz)⁵⁴.

Dane BWV: nr rejestru 143-003. Jako datę założenia podano 1887 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 36,34 hl i kotłem warzelnym o poj. 39 hl (w karcie podano pojemność drugiego ko-

49 Friedrich 2001, s. 30.

50 O browarze nie wspomina monografia miejscowości: *Dzieje miasta i gminy Debrzno* 2014.

51 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 181, częściowo nlb.

52 Żelazny 1967, s. 129.

53 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 582.

54 Data założenia: 5 wrzesień 1887 rok. W 1942 roku właścicielem był Helmut Lenz, piwowarem zaś Max Brecht. Zakład prowadził przedstawicielstwo browarów w Elblągu (Englisch Brunnen) i Monachium (Hofbrau). Tamże, s. 868.

tła: 12,32 hl, zapewne chodziło o kocioł zacierny – warzelnia miałyby wówczas układ trzynaczyniowy). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 227,30 hl, naczyń leżakowych zaś 752,54 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 24 500 hl, fermentacji 10 200 hl, leżakowni 6391 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Jungbier 4-6,5%, Malzbier 12%, Einfachbier 4%, Wiessbier 6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1924 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁵⁵.

Uwagi: w dniu 18 sierpnia 1945 roku PZPP-S okręgu poznańskiego, pomorskiego i gdańskiego skierowało do Departamentu Przemysłu Spożywczego przy Ministerstwie Apropowizacji i Handlu krótkie sprawozdanie z objazdu browarów na terenie poniemieckim. W poz. 3 zapisano: *Browar w Woldenburgu – spalony*⁵⁶. Jest to jedyna wzmianka odnaleziona na temat tego browaru w dokumentach powojennych. Zapewne z uwagi na całkowite zniszczenie zakład nie znalazł się w orbicie dalszych zainteresowań struktur piwowarsko-słodowniczych.

Drezdenko

Niemiecka nazwa miejscowości: Driesen.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Hermann Kuntzmüller, Horst Wesselstr. 17⁵⁷.

Dane BWV: nr rejestru II 243-019. Jako datę założenia podano 1872 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 19 hl (!?) (według powojennej inwentaryzacji pojemność kadzi zaciernej wynosiła 35 hl, w procesie filtracji zaś używano aparatu filtracyjnego i to on został opisany w karcie⁵⁸) i kotłem warzelnym o poj. 49 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 245 hl, naczyń leżakowych zaś 2100 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 12 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 34 398 hl, fermentacji 11 848 hl, leżakowni 17 835 hl). Browar produkował piwa dolnej (Vollbier 14%, Starkbier 20% ekstraktu) i górnej fermentacji (Einfachbier 4%, Vollbier 14% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1928 roku). Korzystano z systemu sztucznego chłodzenia

55 Dane z 2 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei E. Pomränke, Inhaber Ernst und Gertrud Pomränke.

56 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 29.

57 Właścicielką w 1942 roku była Marie Kuntzmüller. Zatrudniano średnio 26 osób. Browar dysponował transportem w postaci 4 aut i 3 zaprzęgów konnych; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 186.

58 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5402, k. 7.

oraz lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 140 ton słoðu⁵⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: na prostokątnej działce, wokół obszernego podwórza, rozmieszczone były budynki browaru, wśród których znajdowały się: warzelnia, spichrz, budynek gospodarczy, składnica piwa beczkowego oraz *piwnica piwa gatunkowego*. Wszystkie budynki były murowane, kryte papą. Ponadto na terenie posesji znajdowały się parterowe murowane budynki mieszkalne kryte dachówką, z instalacją wodną i kanalizacyjną oraz elektryczną. Inwentarz wyposażenia technicznego, w którym ujęto główne urządzenia, wykazuje niemal kompletne, aczkolwiek mocno przestarzałe i zużyte (od 50 nawet do 100%), wyposażenie. Wymieniono *kocioł warzelny na palenisko* [opalany bezpośrednio ogniem], *kadz zacierną o poj. 35 hl*, *aparat filtrujący do piwa* i *chłodnik o poj. 60 hl*. Oprócz drewnianych kadzi fermentacyjnych (o poj. 25-30 hl) i kuf składowych (jw.) wymieniono tanki aluminiowe (w nieznanej ilości). Śrutownik, pompy i motory oraz kompresor wykazano jako uszkodzone⁶⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 30 czerwca 1945 roku wojenny komendant miasta Drezdenko major Synycyn przekazał browar na rzecz burmistrza miasta – Kazimierza Derdy⁶¹. Do protokołu dołączono krótki opis inwentarza⁶². Data przejęcia przez TZP nie została ustalona. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku⁶³. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 14 grudnia 1951 roku w biurze Gorzowskich ZP-S w Gorzowie, w obecności Cecylii Tuchołkowej (zdająca) i Seweryna Choynackiego, kierownika technicznego Gorzowskich ZP-S, działających w imieniu CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 21 czerwca 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁶⁴.

Uwagi: w protokole zdawczo-odbiorczym zapisano następujące uwagi: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem i słodownią i wytwórnią wód*

59 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei H. Kuntz-müller.

60 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5402, k. 7.

61 Imion osób podpisanych pod protokołem nie podano. Imię burmistrza Drezdenka ustalono na podstawie: AP Poznań, Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy w Poznaniu, k. 31-39.

62 AP Gorzów Wielkopolski, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Drezdenku, sygn. 16, k. 3.

63 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 47.

64 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5402, k. 2-3.

gazowych, położone w Drezdenku, pow. Strzelce Krajeńskie, woj. Zielona Góra. (...) Dokładnej daty powstania przedsiębiorstwa H. Kurzmüllera nie można ustalić z powodu braku ksiąg wieczystych. Browar przed i podczas wojny prawdopodobnie był czynny [produkcję zawieszono najprawdopodobniej w 1942 roku]. Zniszczeń wojennych nie było. W skład majątku przedsiębiorstwa wchodziły grunty, budynki, maszyny i urządzenia produkcyjne oraz urządzenia pomocnicze⁶⁵. W wyniku działań wojennych browar doznał niewielkich szkód i nadawał się do uruchomienia. Jak wynika ze szczątkowo zachowanych dokumentów, czyniono pewne zabiegi w celu jego otwarcia. Po przejściu zakładu z rąk komendanta wojennego opiekę nad browarem powierzono Stefanowi Tuchołce⁶⁶. Potwierdza to zaświadczenie, wydane przez Zarząd Miejski (data nieznana, przed końcem 1945 roku), zapewne na potrzeby TZP: Ob. Tuchołka Stefan ur. 25.XI.1885 r. zgłosił się na podstawie zaświadczenia przesiedleńczego w Zarządzie Miejskim w dniu 4.7.1945 r. – w celu uruchomienia browaru znajdującego się na terenie Drezdenka. Wymieniony doprowadził browar do stanu normalnego, operując własnymi funduszami, wkładając poza tym dużo własnej inicjatywy, tak że browar jest w każdej chwili do uruchomienia⁶⁷. Produkcji piwa nie udało się przywrócić, w budynkach browaru powstała natomiast rozlewnia prowadzona przez Cecylię Tuchołkową, żonę Stefana⁶⁸. Rozlewnia działała w latach 1945-1947 (formalne pozwolenie na sprzedaż napojów alkoholowych zostało wydane 4 marca 1946 roku)⁶⁹. Cecylia Tuchołkowa została wymieniona w protokole z 21 czerwca 1951 roku jako osoba zdająca przedsiębiorstwo⁷⁰. Rozlewnię, zapewne jeszcze w 1947 roku, przejęła GS „Samopomoc Chłopska” w Drezdenku, działająca pod patronatem CZPPF. Rozlewano w niej piwo pochodzące z browaru w Czarnkowie⁷¹. Nieruchomość pozostawała jednak w zarządzie

65 Tamże, k. 4.

66 Stefan Tuchołka był piwowarem pracującym w czasie wojny w browarze w Snowie; <http://pamiecitozsamosc.pl/stefan-i-cecylia-tucholkowie-z-mielecina>, 10 III 2022. Więcej na temat rodziny Tuchołków zob. <https://docplayer.pl/1832899-Rodzina-tucholkow-wedlug-tamtych-materialow-rod-tacholkow-herbu-korzbok-jest-stary-pierwsze-slady-prowadza-na-slask-i-siegaja-xiv-wieku.html>, 5 VI 2023.

67 AP Gorzów Wielkopolski, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Drezdenku, sygn. 16, k. 4.

68 Stefan Tuchołka zmarł 27 kwietnia 1959 roku w Drezdenku; <https://www.geni.com/people/Stefan-Tucho%C5%82ka-h-Korzbok/6000000019693286086>, 26 III 2022.

69 Pozwolenie nr 337/46. Działalność prowadzono przed formalnym usankcjonowaniem; AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 58, k. 115.

70 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5402, k. 4.

71 AP Gorzów Wielkopolski, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Drezdenku, sygn. 16, k. 5.

struktur przemysłu piwowarsko-słodowniczego. Po utworzeniu Gorzowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych rozlewnia i hurtownia piwa w Drezdenku zostały włączone w ich struktury. W 1952 roku browar znalazł się w wykazie nieczynnych zakładów przewidzianych do przekazania właściwym organom administracji terenowej. W dniu 4 stycznia 1953 roku doszło do protokolarnego przekazania nieruchomości położonej w Drezdenku, przy ul. Marszałkowskiej 17. Stroną przekazującą były Gorzowskie ZP-S, reprezentowane przez dyrektora Alojzego Wańskiego, stroną przejmującą zaś PMRN w Drezdenku. W protokole poczyniono uwagę: *Będącą w umowie nieruchomość przekazuje się w takim stanie, w jakim się ona obecnie znajduje, z wszystkimi ruchomościami, złomem itp. za wyjątkiem aparatów i urządzeń wyszczególnionych w dołączonym wykazie, które pozostają własnością i w dyspozycji Gorzowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych w Gorzowie. Wszystkie wymienione we wspomnianym wykazie aparaty i urządzenia są zaopatrzone w zawieszkę z napisem: „Własność Gorzowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych w Gorzowie, ul. Marchlewskiego 45/46”, a jeżeli umieszczenie zawieszki nie było możliwe, dane urządzenie zostało zaopatrzone w odpowiedni napis trwałą olejną farbą. Wyszczególniono 19 sztuk aparatów i urządzeń, w tym kocioł warzelny i kadź zacierną, tacę chłodniczą oraz miedzianą parawanową chłodnicę⁷². W zestawieniu brak m.in. kadzi i kuf składowych, zdemonutowanych wcześniej i przekazanych do innych browarów. Urządzenia wyszczególnione w protokole miały znajdować się wewnątrz browaru jeszcze pod koniec 1953 roku⁷³.*

Gorzów Wielkopolski (Gorzów n. Wartą), ul. Pocztowa 45/46
(nieist., dawn. Wolska 45/46)

Niemiecka nazwa miejscowości: Landsberg an der Warthe.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Gebr. Gross [Willy, Walter u. Fritz], Wollstr. 45/46⁷⁴.

72 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 210, 216-218, 293, 302, 306.

73 <https://www.browar.biz/forum/piwo/historia/1370-historia-browarnictwa-w-drezdenku/page2>, 10 III 2022.

74 Browar założono 1 marca 1834 roku. Od tego momentu pozostawał w rękach rodziny Grossów. W 1942 było to już 3. i 4. pokolenie. W 1841 browar strawił pożar. W 1877 wybudowano piwnice lodowe. W 1922 roku ponowne zniszczenie przez ogień. W 1923 roku podjęto decyzję o przestawieniu się na piwa górnej fermentacji. Produkcja: 1938 – 993, 1939 – 1139, 1940 – 1149, 1941 – 1175 hl. Zatrudnienie: 1938 – 28, 1939 – 33, 1940 – 23, 1941 – 21 osób; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 457.

Dane BWV: nr rejestru I 141-054. Jako datę założenia podano 1834 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 55,38 hl i kotłem warzelnym o poj. 51,80 hl. Pojemności kadzi fermentacyjnych i naczyń leżakowych nie podano. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 32 600 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Braunbier 3,6%, Malzbier 11,8% ekstraktu), z produkcji piw dolnej fermentacji zrezygnowano w 1922 roku. Produkowano również napoje bezalkoholowe. Zakład nie posiadał własnej słodowni⁷⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar był położony w podwórzu zwartej zabudowy miejskiej stojącej przy ul. Pocztowej, tylną częścią sięgając ul. Króla Ducha (Strzeleckiej)⁷⁶. Budynek mieszkalny położony jest frontem w linii regulacyjnej ulicy na długości 27,7 m i szer. 14 m (pow. zabudowy 387,8 m kw.)⁷⁷. Do budynku i podwórza prowadzi brama wjazdowa o szerokości 2,35 m i długości 14 m [odpowiadającej szerokości budynku]. Na pierwsze piętro prowadzą z bramy wjazdowej schody drewniane. Mieściło się tam mieszkanie właściciela oraz biuro. Budynek ten uległ częściowemu zniszczeniu i (poza parterem) nie nadawał się do użytku. Brama wjazdowa prowadziła na obszerne, prostokątne podwórze, wokół którego usytuowana była zabudowa o charakterze przemysłowo-gospodarczym. Generalnie zachowała się zabudowa po stronie zachodniej (na lewo od wjazdu), zabudowania położone na wprost i po stronie wschodniej (na prawo od wjazdu) zostały niemal całkowicie zniszczone⁷⁸. Jak zapisano w protokole zdawczo-odbiorczym: [podczas działań wojennych] zostały spalone niektóre budynki fabryczne. Zabudowa browaru składała się łącznie z dziesięciu budynków, w tym głównego budynku przemysłowego, dwupiętrowego, podpiwniczono-go, krytego dachówką, mieszczącego główne działy browaru i wytwórnię wód gazowych (wymiały: 40 × 7,8 = 312 m kw.), dwóch mniejszych budynków przemysłowych, parterowych, całkowicie wypalonych, stajni (spalonej), budynku gospodarczego, remizy, trzypiętrowego murowanego magazynu z przybudówką (lodownią) parterową, dwóch budynków mieszkalnych i szopy. Urządzenia wytwórcze w części uległy zniszczeniu, aczkolwiek główny budynek produkcyjny (po stronie zachodniej) pozostał

75 Dane z 25 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Gebr. Gross.

76 Ulica obecnie nieistniejąca, częściowo zamieniona na deptak nad Kłodawką.

77 Zasadniczo były to dwa połączone budynki, stąd numeracja 45 i 46.

78 AP Gorzów Wielkopolski, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 68, k. 1-3.

nienaruszony⁷⁹. Urządzenia warzelni opisano następująco: *warka posiada 1 kocioł na 4538 ltr. [błąd: powinno być 5538 litrów] do przyrządzania piwa z 5 kurkami mosiężnymi, 1 kocioł omurowany do gotowania piwa. Do obydwu kotłów prowadzą schodki żelazne na podest żelazny, służący do nadzoru nad warką piwa. Kotły posiadają dwie rury wentylacyjne z blachy o średnicy 40 mm wychodzące na dach. (...) Browar [aktualnie] nie posiada słodowni – suszarni i kadzi do moczenia ziarna, które to pomieszczenia zostały w czasie działań wojennych spalone⁸⁰. W szczegółowym inwentarzu opisano jedną (!) kadź fermentacyjną, dwie kufy składowe i dwa tanki o poj. 60 hl każdy. Zachowała się wanna do chłodzenia piwa (taca chłodnicza) i aparat chłodniczy o dwumetrowej długości. W inwentarzu wymieniono beczki i kufy winne oraz urządzenia (zdekompletowane) do produkcji lemoniad i wód gazowanych⁸¹.*

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: browar, opisany jako „Wytwórnia wód mineralnych i rozlewnia piwa”, znalazł się w „Spisie wszystkich Zakładów znajdujących się na terenie miejskim Gorzowa”, sporządzonym przez pełnomocnika GO KERM na rejon gorzowski (poz. 24) za okres od 2 maja do 30 czerwca 1945 roku⁸². Następnie zakład przekazano pod kuratelę TZP w dniu 1 sierpnia 1945 roku. Sporządzono wówczas pierwsze inwentarze budynków i urządzeń⁸³. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku⁸⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 15 grudnia 1951 roku w biurze Gorzowskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych w Gorzowie, w obecności Zygmunta Migdalczyka (zdający) i Aleksego Piechoty, przedstawiciela Gorzowskich ZP-S, działających w imieniu CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Proces nacjonalizacji utrudniało to, że wszystkie księgi wieczyste dotyczące nieruchomości browaru zostały zniszczone w czasie wojny. Opierano się więc na inwentaryzacjach i wykazach sporządzonych przez TZP, a następnie komisję zdawczo-odbiorczą. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego

79 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5405, k. 7-8.

80 AP Gorzów Wielkopolski, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 68, k. 3.

81 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5405, k. 7-8.

82 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 182, k. 30.

83 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5405, k. 3.

84 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 48.

w dniu 17 (miesiąc nieczytelny) 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁸⁵.

Uwagi: w dniu 18 sierpnia 1945 roku PZPP-S okręgu poznańskiego, pomorskiego i gdańskiego skierowało do Departamentu Przemysłu Spożywczego przy Ministerstwie Apropowizacji i Handlu krótkie sprawozdanie z objazdu browarów na terenie poniemieckim. W poz. 2 zapisano: Browary w Gorzowie – jeden zdemontowany, drugi obsadzony przez Józefa Bukowskiego⁸⁶. Z kolei 23 sierpnia Stefan Jankowski informował: *Jest na miejscu [tj. w Gorzowie] jeszcze jeden mniejszy browar, który rozpocznie w najbliższych dniach produkcję*⁸⁷. Dalsze dokumenty z lat 1945-1950 zachowały się fragmentarycznie. Wynika z nich, iż ob. Bukowski Józef zam. w Gorzowie, ul. Wolska 45 otrzymał zezwolenie na rozlewnię piwa i wytwórnę wód mineralnych dn. 4 maja 1945 r. (...) i uruchomił wytwórnę wody sodowej i lemoniady w dn. 1 czerwca 1945 r. Zgoda ta wydana została przez pełnomocnika GO KERM. Firma Józefa Bukowskiego działała pod nazwą: Browar Gorzowski Fabryka Wód Mineralnych. W opisie technicznym sporządzonym 7 sierpnia 1945 roku zapisano: *Browar po naprawach dokonanych przez zarządcę ob. Bukowskiego Józefa znajduje się w stanie możliwym do puszczenia produkcji piwa. Jedna warka posiada wydajność 4500 ltr. piwa*⁸⁸. Już po uporządkowaniu obiektu i uruchomieniu produkcji wód gazowanych w dniu 1 sierpnia 1945 roku nieruchomość została przejęta przez TZP⁸⁹. Stworzyło to nową sytuację, w związku z którą 11 sierpnia Józef Bukowski zwrócił się do TZP z prośbą o wydzierżawienie zakładu. Otrzymał on rekomendację ze strony pełnomocnika GO KERM, który potwierdził wydane zezwolenie i dodał: *Z naszej strony nie widzimy przeszkód w wydzierżawieniu ob. Bukowskiemu wyżej wymienionego przedsiębiorstwa*. Już 17 sierpnia nadeszła pozytywna odpowiedź. Okres dzierżawy ustalono na przeciąg jednego roku, z czynszem płatnym z góry do 8-go każdego miesiąca w wysokości pięciu tysięcy złotych⁹⁰. Kluczowe wydaje się pytanie, czy browar pod prywatnym zarządem wznowił produkcję piwa. W dniu 13 października 1945 roku Józef Bukowski

85 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5405, k. 2-4.

86 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 29.

87 Tamże, sygn. 326, nlb.

88 AP Gorzów Wielkopolski, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 68, k. 3, 6. Również: AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 182, k. 30.

89 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5405, k. 3.

90 AP Gorzów Wielkopolski, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 68, k. 11.

zwrócił się do Urzędu Skarbowego z pismem o treści: *Prosimy o udzielenie nam koncesji na rozlewnię piwa w naszym Browarze. Jak już uwiadomiliśmy, ciemne piwo produkujemy na miejscu, ale jasnego piwa z powodu niedomagań technicznych, których nie jesteśmy w stanie uzupełnić, w naszym browarze produkować na razie nie możemy. Chcąc jednak podołać potrzebom miasta, musimy piwo jasne sprowadzać z innych browarów i u siebie je rozlewać*⁹¹. Odpowiedź Urzędu była najpewniej pozytywna. W listopadzie 1945 roku w lokalnej prasie ukazały się anonse polecające piwo gorzowskie „Pionier” z browaru przy ul. Pocztowej. Nie wiemy jednak, czy było to piwo własnej produkcji ani jakiego rodzaju. Rozstrzygnięcie problemu komplikuje treść pisma z 17 grudnia 1945 roku, w którym Urząd Skarbowy Akcyz i Monopoli Państwowych w Gorzowie stwierdził: *Browary znajdujące się na terenie tut. Urzędu są na razie nieczynne*⁹². Oznacza to, że wytwórnia Bukowskiego nie opłacała akcyzy – możliwe jednak, że produkowano ciemne piwo górnej fermentacji o niewielkiej zawartości alkoholu, które wedle interpretacji gorzowskiego Urzędu Skarbowego nie podlegało opodatkowaniu (w 1945 roku wydaje się to jeszcze możliwe)⁹³. Z pewną dozą ostrożności można więc gorzowski browar zaliczyć do zakładów uruchomionych po zakończeniu wojny. Produkcja i tak nie trwała długo, umowę dzierżawy rozwiązano bowiem przedwcześnie, na przełomie stycznia i lutego 1946 roku⁹⁴. Co ciekawe, zakład znalazł się w wykazie browarów prywatnych (jako jedyny z Ziemi Zachodnich i Północnych) przygotowanym na potrzeby Ministerstwa Rolnego i Spożywczego przed poł. 1946 roku⁹⁵. Okoliczności rozwiązania umowy nie znamy, możemy jedynie domyślać się, że było to wynikiem nacisku na TZP ze strony PZPP-S Rejonu Zachodniego w Bydgoszczy. W dniu 8 lutego 1946 roku Zjednoczenie wystosowało do Państwowego Browaru w Gorzowie pismo wyznaczające posiedzenie komisji celem sprawdzenia inwentaryzacji i oszacowania majątku, a tym samym bilansu otwarcia⁹⁶.

91 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 57, k. 8.

92 Tamże, sygn. 56, k. 4.

93 17 grudnia Urząd Skarbowy Akcyz i Monopoli Państwowych wydał zgodę na detaliczną sprzedaż napojów alkoholowych Leonowi Kaźmierczakowi, na adres ul. Pocztowa 45/56, będący zarazem adresem siedziby wytwórni Józefa Bukowskiego. O wzajemnej relacji obu firm nie udało się zebrać żadnych informacji; tamże, sygn. 58, k. 5.

94 Nie był to odosobniony przypadek. W tym samym czasie przejęto Fabrykę Wód Gazowych i Rozlewnię Piwa Stanisława Wolińskiego przy ul. Krzywoustego 4. Ta trafiła w ręce Spółdzielni „Robotnik”; tamże, sygn. 57, k. 3 i 368.

95 Obieg informacji w tym okresie był spowolniony, można więc przyjąć, że wzięto pod uwagę dane z przełomu 1945 i 1946 roku; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, częściowo nlb.

96 AP Gorzów Wielkopolski, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 68, k. 13.

Zakład przekształcono w Państwową Rozlewnię Piwa i Wytwórnię Wód Gazowanych (20 marca wydano potwierdzenie zgłoszenia firmy w Urzędzie Skarbowym)⁹⁷, wykluczając możliwość dalszych remontów i uruchomienia własnej produkcji piwa. W lipcu 1947 roku PHP zatrudniała 14 osób (zob. tab. 86)⁹⁸.

Tab. 86 – stan zatrudnienia w Państwowej Rozlewni Piwa w Gorzowie Wielkopolskim na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
6	4	1	3	0	0	14

Ostatnim odnalezionym dokumentem jest notatka służbowa z 10 sierpnia 1950 roku, sporządzona na rzecz nieustalonego lokalnego urzędu: *W dniu dzisiejszym w myśl polecenia udałem się na ul. Pocztową 45 do Fabryki Wód Mineralnych i stwierdziłem, że: ww. fabrykę przejęły Szczecińskie Zakłady Piwowarskie, Wytwórnia Piwa w Gorzowie od ob. Bukowskiego Józefa jeszcze w roku 1946. W celu ustalenia, jakie ruchomości zostały przejęte od ob. Bukowskiego, należy zwrócić się do Zakładów w Szczecinie, ponieważ tam znajdują się protokoły zdawczo-odbiorcze. Na miejscu nic nie można ustalić. Ponieważ jednak oświadczył kierownik ww. fabryki, że oni dodatkowo sprowadzili urządzenia z Bydgoszczy, więc w tym wypadku nie można rozróżnić ruchomości ponemieckich a ich własnych nie mając numerów ani marek maszyn*⁹⁹. Data zakończenia działalności przez rozlewnię nie jest znana. Budynki dawnego browaru wyburzono. Na ich miejscu powstała nowa zabudowa.

Gorzów Wielkopolski (Gorzów n. Wartą), ul. Kosynierów Gdyńskich (nieist.)

Niemiecka nazwa miejscowości: Landsberg an der Warthe.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Louis Kohlstock (nast. Brauerei Louis Kohlstock, Inh. Herbert Kohlstock, nast. Brauerei Louis Kohlstock, Inh. Margarete Kohlstock und Bernd Wangerin), Adolf Hitlerstr. 30¹⁰⁰.

Dane BWV: nr rejestru VI 241-027. Jako datę założenia podano 1849 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią filtracyjną o poj. 180 hl,

97 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 57, k. 504; AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 806, k. 43.

98 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60.

99 AP Gorzów Wielkopolski, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 68, k. 28.

100 W 1942 roku piwowarem był Walter Komes; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 457.

kotłem zaciernym o poj. 79 hl i kotłem warzelnym o poj. 107 hl (pojemności kadzi filtracyjnej nie podano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 2579 hl, naczyń leżakowych zaś 7085 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 60 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 98 000 hl, fermentacji 116 820, leżakownia 60 175 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1849 roku) i górnej fermentacji (od 1905 roku) oraz napoje bezalkoholowe. Korzystano z urządzeń chłodniczych. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 590 ton słoðu¹⁰¹.

Uwagi: w dniu 18 sierpnia 1945 roku PZPP-S okręgu poznańskiego, pomorskiego i gdańskiego skierowało do Departamentu Przemysłu Spożywczego przy Ministerstwie Apropowizacji i Handlu krótkie sprawozdanie z objazdu browarów na terenie *poniemieckim*. W poz. 2 zapisano: *Browary w Gorzowie – jeden zdemontowany [niewątpliwie chodzi o browar Louisa Kohlstocka]¹⁰². Z kolei 23 sierpnia Stefan Jankowski informował: W dniu 10 sierpnia wyjechałem z polecenia tamtejszego Zjednoczenia do Gorzowa celem zabezpieczenia browaru, zastałem go jednak zdemontowany przez wojsko sowieckie¹⁰³. Ponadto w powojennych dokumentach natrafiono na pojedynczą wzmiankę dotyczącą tego browaru. Pochodzi ona z Wykazu szkód wojennych na miasto Gorzów z 29 września 1945 roku, przygotowanego przez pracowników Zarządu Miejskiego w Gorzowie. W wykazie znalazł się Browar przy ul. Jagiełły (obecnie ul. Kosynierów Gdyńskich) – kompletne urządzenia wywieziono i zdewastowano – [wartość] 600 000 zł (według cen sprzed 1 września 1939 roku)¹⁰⁴. W późniejszej korespondencji oficjalnej nie wspomniano już o tym zakładzie. Jego zabudowania rozebrano. Dziś na ich miejscu stoi nowa zabudowa.*

Górzyn (Góra)

Niemiecka nazwa miejscowości: Göhren.

Niemiecka nazwa zakładu: Gustav Nickel Brauerei (?!).

Uwagi: w „Sprawozdaniu za pierwszy okres budżetowy – za czas od 1 kwietnia do 30 września 1945” PZPP-S okręgu poznańsko-pomorsko-koszalińsko-gdańskiego wymieniony został browar Góra, którą to miejs-

101 Dane z 2 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Louis Kohlstock.

102 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 29.

103 Tamże, sygn. 326, nlb.

104 Wykaz szkód wojennych na miasto Gorzów z 29 września 1945 roku; <https://gorzow.wielkopolski.naszemiasto.pl/678-obiektow-uszkodzonych-lub-zniszczonych-w-miescie-czyli/ar/c1-7922285>, 26 III 2022..

cowość identyfikować możemy z Górzynem. Przy nazwie miejscowości poczyniono uwagę: *browar przeznaczylismy na rozlewnię piwa, uruchomienie bezcelowe*¹⁰⁵. Jest to jedyna wzmianka na temat tego zakładu odnaleziona w powojennych dokumentach. Od przełomu XIX i XX wieku w Górzynie odnotowano zaledwie jeden browar (Gustav Nickel Brauerei), który zakończył działalność około 1940 roku¹⁰⁶. Identyfikacja może jednak budzić wątpliwości.

Gubin, ul. Niecała 2

Niemiecka nazwa miejscowości: Guben.

Niemiecka nazwa zakładu: Bergbrauerei Guben eGmbH, Wendischer Kirchhof 2¹⁰⁷.

Dane BWV: nr rejestru III 141-049. Jako datę założenia podano 1910 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 79 hl i kotłem warzelnym o poj. 80 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 600 hl, naczyń leżakowych zaś 3 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 20 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 50 400 hl, fermentacji 27 100 hl, leżakowni 25 479 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 4%, Einfachbier 4%, Weissbier 5% i Malzbier 11% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Zakład korzystał zarówno z urządzeń chłodniczych, jak i lodu naturalnego i nie posiadał własnej słodowni¹⁰⁸.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zgodnie z treścią pisma z dnia 4 lipca 1946 roku: *oba browary w Gubinie zostały przekazane przez Główny Urząd TZP Ministerstwu Apropowizacji i Handlu, a to z kolei przekazało zarząd ich naszemu Zjednoczeniu [PZPP-S w Bydgoszczy] pismem z dnia 23.10.1945 roku*¹⁰⁹. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku¹¹⁰ (jako: Browar Fritz Redlich, Leo Siegmund, Gubin, ul. Niecała 2)¹¹¹. Dokumentów z przeprowadzonej procedury nie odnaleziono.

105 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 35.

106 Friedrich 2001, s. 46.

107 W 1942 roku piwowarem był Leo Sigmund, średnie zatrudnienie wynosiło 26 pracowników; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 303.

108 Dane z 29 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bergbrauerei Guben eGmbH.

109 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1172, k. 7.

110 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku., poz. 1211, lp. 49.

111 Nazwiska te nie pojawiają się w innych dokumentach.

Uwagi: w wyniku działań wojennych browar uległ daleko idącym zniszczeniom. W sprawozdaniu delegata PZPP-S w Bydgoszczy z 18 stycznia 1946 roku czytamy: *Drugi browar [na ulicy Niecałej] jest bardzo zniszczony i nie ma mowy w stanie obecnym o jego odbudowaniu, wobec czego należy liczyć, że Zjednoczenia nasze ma na terenie Gubina jeden browar państwowy.* Wyposażenie pozostałe w browarze nakazano przewieźć do dawnego zakładu Krölla, zaznaczając, *by żadnych remontów i poprawek w zniszczonym browarze nie dokonywać*¹¹². Wraz z objęciem browaru przy ul. Piwnej przez PZPP-S w Bydgoszczy na tymczasowego dyrektora przedsiębiorstwa mianowano Alfonsa Gulczyńskiego, pełniącego we wcześniejszym okresie funkcję piwowara. Równocześnie funkcjonującemu zakładowi nadano nr 1, drugi browar przy ul. Niecałej otrzymał zaś nr 2¹¹³. Do około poł. 1946 roku w dokumentach pojawia się nazwa: Browary Państwowe w Gubinie, później mowa jest już tylko o Browarze (nr 1) w Gubinie. W lipcu 1946 roku pełnomocnik rządu (z ramienia KERM) Czesław Kończak skierował do Państwowych Browarów w Gubinie pismo: *Doszło do mojej wiadomości, że nieczynny Browar, znajdujący się w Gubinie przy ul. Niecałej jest demontowany przez Państwowe Browary w Gubinie, prawdopodobnie celem przeniesienia tegoż na inny teren Polski. W związku z powyższym zawiadamiam, że nie zgadzam się na wywózkę wspomnianych urządzeń i chciałbym, aby Browar przy ul. Niecałej był również uruchomiony w Gubinie.* W odpowiedzi dyrektor naczelny zrzeszenia zwrócił uwagę, że oba browary w Gubinie zostały przez Gł. Urząd T.Z.P. przekazane Ministerstwu Aprowizacji i Handlu, a to z kolei przekazało zarząd ich naszemu Zjednoczeniu [PZPP-S] pismem z dnia 23.10.1945. W dalszej części zawarto ciekawą uwagę na temat gospodarczej polityki państwa: *w związku z całokształtem gospodarki przemysłu piwnego w Polsce nie wszystkie browary mogą być uruchomione. Zrozumiałą jest wobec tego rzeczą, że niewykorzystane urządzenia przenosi się do innych browarów czynnych lub mających być uruchomionymi. Demontaż urządzeń został więc dokończony. W większości trafiły one do browaru nr 1 przy ul. Piwnej*¹¹⁴. Browar w Gubinie znalazł się na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego (poz. 13), proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Nie mamy jednak całkowitej pewności,

112 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1172, k. 11.

113 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 806, k. 44.

114 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

że chodziło o ten obiekt, w okresie późniejszym bowiem adres Niecała 2 przekreślono i wpisano Piwna 1¹¹⁵. W kolejnych latach niszczące budynki sukcesywnie rozbierano. Identyfikacja usytuowania browaru jest dziś mocno utrudniona. Przebieg obecnej ul. Niecałej nie odpowiada sytuacji w latach 1945-1946. Należy podejrzewać, że budynki znajdowały się przy dzisiejszej ul. Pułaskiego (odpowiadającej Wendischer Kirchhof), w nieistniejącym przedłużeniu ul. Niecałej po stronie północnej (od strony ul. Kresowej). W wąwozie, przez który przebiega ul. Kresowa, *stoi do dziś skryta w skarpie olbrzymia piwnica, w której schładzano piwo wyprodukowane w browarze wyżej położonym. W piwnicy (po wojnie) próbowano hodowli pieczarek oraz później na krótki czas urządzono dyskotekę. Od lat stoi niewykorzystana*¹¹⁶.

Gubin, ul. Piwna 1 (dawn. Łużycka 14)

Niemiecka nazwa miejscowości: Guben.

Niemiecka nazwa zakładu: Löwenbrauerei G. Kröll, Klosterstr. 13-14 (siedziba firmy), Ackerstr. 1 (siedziba zakładu)¹¹⁷.

Dane BWV: nr rejestru III 241-022. Jako datę założenia podano 1861 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 45,96 hl i kotłem warzelnym o poj. 81,50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 450-500 hl, naczyń leżakowych zaś 1300-1350 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 12-15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 51 400 hl, fermentacji 22 600 hl, leżakowni 11 465 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3-4%, Flaschenmalzbier 5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1912 roku). Zakład posiadał urządzenia chłodnicze, jednakże korzystano też z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 110 ton słođu¹¹⁸.

Stan zachowania budynków i urządzeń: szczegółowy opis budynków nie zachował się. Dysponujemy jedynie planem sytuacyjnym¹¹⁹ i ogólnym opisem budynków. Kompleks zabudowań browarnych zajmował obszerłą działkę przy ul. Piwnej (położonej poprzecznie do Alej Łużyckich, biegnących wzdłuż koryta Nysy Łużyckiej). Wśród zabudowań wymieniono: budynek fabryczny, murowany, kryty dachówką, składający się z byłej

115 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 306.

116 Cytat za: <https://www.spgz-gubin.pl/?tag=browary>, 30 III 2022.

117 Rok założenia 1861. W latach 1887-1928 w posiadaniu Maxa Krölla (zmarłego 4 stycznia 1928 roku). W 1942 roku głównym piwowarem był sam G. Kröll.

118 Dane z 10 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Löwenbrauerei G. Kröll.

119 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 337.

warzelni, fermentacji i leżakowni, stajnie i garaże, drewniane szopy (na wozy i węgiel), budynek mieszkalno-biurowy, budynek biurowy oraz kolejny budynek mieszkalny zniszczony, murowany, kryty papą. Podwórze browaru było brukowane (pow. 1328 m kw.), całość ogrodzono siatką drucianą¹²⁰. W sprawozdaniu z wyjazdu do Gubina z 18 stycznia 1946 roku zapisano: Browar w Gubinie stanowiący własność poniemiecką jest browarem o stosunkowo przestarzałej konstrukcji technicznej, posiada kocioł warzelny o pojemności brzezki gorącej 7300 litrów [zapewne objętość liczona netto], poza tym kocioł do zacieru i tzw. kocioł ekstrakcyjny [filtracyjny?]. Tanków skladowych ogólnej poj. 82 000 litrów, system chłodzenia lód zwykły, przy pomocy pływaków wkładanych do kadzi fermentacyjnych. Dział rozlewu beczkowego przy pomocy aparatu o dwóch kurkach, aparat filtracyjny jeden o 12 ramach, dział rozlewu butelkowego, jeden aparat obciążu butelkowego mechaniczny, 16-korkowy. Ponadto browar posiada kompletne urządzenie do lemoniady [i] wód mineralnych, z aparatem 12-korkowym, oraz wszelkie aparaty i urządzenia do mechanicznego mycia butelek. Jako siłę napędową browar posiada jedną maszynę parową 50 KM, jednostkową firmy Stieberitz-Muller Apolda, w stanie dobrym¹²¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: Zarząd browaru przekazany przez Główny Urząd TZP pismem z dnia 7 września 1945 r. (...) Ministerstwu Apropowizacji i Handlu, a następnie przez [to ministerstwo] Zjednoczeniu z dnia 23 października 1945 r. pod nr 47¹²². Przekazanie to było formalne, gdyż w tym czasie browar znajdował się w użytkowaniu Powszechnej Spółdzielni Rolno-Spożywczej z Gubina. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku¹²³ (jako: Browar G. Kroll – Gubin, ul. Łużycka 14). Dokumenty z tego postępowania nie zachowały się.

Uwagi: około poł. 1945 roku dawny browar G. Kröllla został przejęty i uruchomiony przez Powszechną Spółdzielnię Rolno-Handlową z Gubina, jak stwierdzono w późniejszym protokole – na własny rachunek i ryzyko. Zatrudniono 33 pracowników (w tym 6 umysłowych i 27 robotników). W browarze uruchomiono produkcję, jednak wobec braku surowców i kapitału jeszcze przed końcem roku zaprzestano warzenia piwa. Pomimo trudnych warunków wyprodukowano 1200 hl piwa (z tego 400 hl w bu-

120 Tamże, sygn. 26, nlb.

121 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1172, k. 7.

122 Tamże, k. 3.

123 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 50.

telkach). Było to piwo jasne o ekstrakcie 7% i niewielkie ilości piwa słodowego (około 5% ogólnej produkcji)¹²⁴. W dniu 18 stycznia zakład został protokolarnie przekazany w ręce Stanisława Kossaczewskiego, delegata PZPP-S w Bydgoszczy (który w tym czasie był dyrektorem browaru w Krotoszynie). Spółdzielnia nie posiadała wówczas żadnych środków, nie była więc w stanie wypłacać pensji zatrudnianym pracownikom. W protokole przekazania zastrzegła sobie jedynie zwrot pewnych sum, zainwestowanych w uruchomienie browaru, oraz niektórych części wyposażenia, które zostały w międzyczasie do browaru zwiezione. W sprawozdaniu z wyjazdu do Gubina Stanisław Kossaczewski zapisał następujące uwagi: *omawiany browar nie ma zupełnie ani jęczmienia, ani słodu, ani pieniędzy. (...) poleciłem bezzwłocznie przeprowadzić wymówienie wszystkim pracownikom od dnia 19.I.1946 r., zaś później w miarę rozwoju przedsiębiorstwa pomału angażować niezbędną ilość pracowników. Zasadniczo browar w Gubinie ma szansę rozwoju. Gdyż w pobliżu nie ma czynnych browarów i może mieć zapotrzebowanie na 100-120 hl [piwa] tygodniowo. Browar ma niezłe urządzenie wytwórni lemoniady i wód mineralnych, przeto poleciłem niezwłocznie uruchomić ten dział, by ruszyć z martwego punktu. Biorąc pod uwagę, że w browarze w Gubinie jest aparat obciążu butelkowego 16-kurkowy mechaniczny, stoję na stanowisku, że należałoby dostarczyć do Gubina z najbliższej położonego browaru piwo beczkowe, do dalszego obciążu i odsprzedaży [i] w ten sposób do czasu nabycia surowców (chmiel posiadają w tut. browarze byłyby faktycznie rozlewnia piwa i wytwórnia lemoniady, gdyż browar ma odpowiednią ilość naczyń (butelek, beczek, itp.). Żadnej księgowości ani też spisu inwentarza browar nie posiada, na ogół obraz dużego chaosu i nieporządku, lecz tego nie wolno kłaść na barki obecnego kierownictwa, gdyż faktycznie od dwóch tygodni dopiero Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa opuściła browar, pozostawiając wszystko na pastwę losu i zaradczość personelu¹²⁵. Nowym dyrektorem przedsiębiorstwa mianowano Alfonsa Gulczyńskiego, pełniącego we wcześniejszym okresie funkcję piwowara. Równocześnie funkcjonującemu zakładowi nadano nr 1, drugi browar przy ul. Niecałej otrzymał zaś nr 2¹²⁶. Przedsiębiorstwu nadano nazwę: Państwowe Browary w Gubinie. W lipcu 1946 roku z niezabezpieczonej szopy browaru nr 1 skradziono filtr do piwa, pochodzący z browaru nr 2 (przy ul. Niecałej). Bolesniejszą stratą była utrata 5 bel chmielu (około 1500 kg). Wkrótce do Urzędu Bez-*

124 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15, k. 1.

125 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1172, k. 6-7.

126 AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 806, k. 44-45.

pieczeństwa w Poznaniu wpłynęło zawiadomienie, że Browar Bojanowski Sp. Akc. zakupił na terenie Dolnego Śląska większą ilość chmielu. Sprawa nie została wyjaśniona, wyników śledztwa w browarze bojanowskim zaś nie znamy. Konsekwencją była dymisja dyrektora Państwowego Browaru nr 1 Alfonsa Gulczyńskiego (charakterystyczne, że w tym czasie nie ma już mowy o Państwowych Browarach w Gubinie). Na stanowisko to został mianowany Piotr Jagiełło-Miszkinis¹²⁷. W tym okresie browar prowadził produkcję i sprzedaż na dość szeroką skalę. Było to zresztą powodem kłopotów, w sierpniu bowiem wpłynęła skarga, sformułowana w imieniu klienta przez mec. Władysława Babińskiego, o zwrot pieniędzy za zepsute piwo (w ilości 17 hl), sprzedane do Krakowa. Po przeprowadzonym dochodzeniu stwierdzono, że sprzedano piwo o właściwych parametrach, a kupujący nie uwzględnił trudów dalekiego transportu. W tle pozostał spór o nierozliczoną zaliczkę. Zachował się regulamin porządkowy pracy w gubińskim browarze (wzorowany na regulach obowiązujących w browarach podległych PZPP-S). Pracownicy umysłowi pracowali w godzinach od 7 do 15, bez przerwy obiadowej, i w soboty do godz. 14. Robotnicy pracowali od godziny 7 do 15.30 z półgodzinną przerwą obiadową od 12 do 12.30, a w soboty od 7 do 13, z przerwą na śniadanie od 11 do 11.15. Produkcja w 1946 jest nieznana, w 1947 roku wyprodukowano około 3 tys. hl piwa (jasnego o zawartości ekstraktu 9%). W poł. 1947 roku browar zatrudniał 44 pracowników (zob. tab. 87)¹²⁸.

Tab. 87 – stan zatrudnienia w Państwowym Browarze w Gubinie na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
26	11	0	6	1	0	44

Pod zarządem Zjednoczenia browar działał niespełna dwa lata, z powodu nierentowności i braku słodowni. Z tego powodu podjęto decyzję o wstrzymaniu produkcji z końcem października 1947 roku¹²⁹. Od 1 listopada urządzono w browarze PHP, obsługiwaną przez browar w Zielonej Górze¹³⁰. Demontaż urządzeń z browaru przy ul. Niecałej 2, a następnie unierucho-

127 Według innego źródła: Szymon Jagiełło.

128 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60.

129 „Zakłady, w których wstrzymano lub wstrzyma się produkcję w roku 1947”; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

130 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15, k. 2-3.

mienie dawnego zakładu Kröllla, spotkało się z negatywną reakcją władz lokalnych, które podjęły interwencje na różnych szczeblach. W wymianę opinii zaangażowały się m.in. Ministerstwa Ziem Odzyskanych oraz Aproprowizacji i Handlu. Burzę wywołała opinia MZO, w której zaznaczono: *nie leży w interesie zagospodarowywanych Ziem Odzyskanych zamykanie uruchomionych już przedsiębiorstw. Przeciwno tej opinii Zjednoczenie przedstawiło szereg argumentów, najdobitniej sformułowanych w piśmie z 17 stycznia 1947 roku: Jeden z browarów w Gubinie jest zniszczony [przy ul. Niecałej 2] i jako taki nie będzie nigdy odbudowany, bo browarów mamy za dużo. Drugi browar w Gubinie był przez kilka miesięcy czynny. Faktem jest, że nie ma zaplecza i rynku zbytu, który by mógł zapewnić egzystencję browaru. Zdarzyło się w ciągu 1946 r. niejednokrotnie, że piwo w Gubinie zostało wylane do kanałów, bo nie było komu na miejscu sprzedać, a wywozić do innych okręgów nie można było, bo piwo z Gubina nie miało odpowiedniej jakości, a zresztą w innych miejscowościach okolicznych są również browary i to lepiej urządzone. (...) Demontaż niektórych urządzeń odbywa się za decyzją v-ce ministra. Demontaż jest konieczny z następujących względów: urządzenia nieużywane pomimo dobrej konserwacji niszczą. Browarów czynnych na terenie woj. poznańskiego i Ziem Odzyskanych jest obecnie tyle, że zaspokoją potrzeby nawet przy trzykrotnym wzroście konsumpcji, co może nastąpić po 15-20 latach. Wobec tego urządzenia browarów, których uruchamianie w ciągu najbliższych 15-20 lat nie będzie miało miejsca, muszą być przeniesione do zakładów, które mają możliwość je wykorzystać i które ich potrzebują¹³¹. Rzecz jasna, decyzji o zamknięciu zakładu nie zmieniono. W 1950 roku PHP w Gubinie została włączona w struktury Państwowego Browaru w Zielonej Górze¹³², po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku stała się zaś częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze. W nieczynnym zakładzie wciąż funkcjonowała rozlewnia piwa¹³³. W kwietniu 1955 roku Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego wyraziło zgodę na przekazanie w tymczasowe użytkowanie Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Pracy w Nowej Soli na potrzeby Spółdzielni Pracy Przemysłu Spożywczego „Jordanowo” obiektu po b. browarze w Gubinie, przy ul. Browarnianej [!], na cele uruchomienia w nim fabryki win, soków, dżemów, itp. Ministerstwo podkreśla przy tym, że mieszczące się w omawianym obiekcie rozlewnia piwa i wytwórnia wód gazowych [wciąż czynna] będzie nadal zajmowała część pomieszczeń b. browaru do czasu przekazania przez Zielonogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze*

131 AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 470, nlb.

132 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 32.

133 Tamże, sygn. 26, nlb.

urządzeń tej rozlewni na rzecz jednostki podległej Centrali Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Wkrótce podpisano stosowne protokoły¹³⁴. O dzisiejszych losach budynków informuje nas krótkie opracowanie: Budynek zagospodarowała utworzona w 1951 r. Spółdzielnia Inwalidów „Pokój”, która specjalizowała się w kilku branżach. Produkowano tu m.in. w dużych ilościach (takie było wówczas zapotrzebowanie) tanie wino owocowe. Produkowano również soki, zaś w latach 60. zajmowano się też obróbką metali, produkcją opakowań i kształtek ze styropianu. Wykonywano także usługi stolarskie. Jeszcze w maju 1998 r. w budynku dawnego browaru przy ul. Piwnej 1 funkcjonowało Przedsiębiorstwo Produkccyjno-Handlowe Pokój S.A. (...) Dziś właścicielem budynku po browarze G. Kröllla jest firma Wioletty i Zbigniewa Poniatowskich – Produkcja Konstrukcji Metalowych. Produkują ogrodzenia metalowe i systemy wentylacyjne. Budynki przemysłowe (...) wpisano do rejestru zabytków w 1992 roku¹³⁵.

Gubin, ul. Lubelska 9 (zidentyfikowana część zabudowy fabrycznej)

Niemiecka nazwa miejscowości: Guben.

Niemiecka nazwa zakładu: H. Haselbach, Erste Gubener Dampfbrauerei, Zindelplatz 19 (siedziba firmy).

Dane BWV: nr rejestru III 141-050. Jako datę założenia podano 1875 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 79 hl i kotłem warzelnym o poj. 104 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 500 hl, naczyń leżakowych zaś 2 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 18 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 65 700 hl, fermentacji 22 600 hl, leżakowni 21 233 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (w tym pszeniczne od 1900 roku) oraz napoje bezalkoholowe. W produkcji korzystano z lodu naturalnego. Zakład nie posiadał własnej słodowni¹³⁶.

Uwagi: powojenne źródła nie wspominają o dawnym browarze Haselbacha¹³⁷. Pod adresem podanym w karcie rejestracyjnej (Zindelplatz 19 – na obrzeżu starego miasta, ob. nieistniejący) znajdowała się dwupiętro-

¹³⁴ Tamże.

¹³⁵ <https://www.spzg-gubin.pl/?tag=browary>, 30 III 2022. Dalej czytamy: Jak napisano w „Alfabecie gubińskich ulic”, Z. Poniatowski w 2005 r. poinformował: – W kompleksie znajdują się rzadko spotykane piwnice, w których leżakowało wino. Specjalna izolacja dawała latem i zimą tę samą temperaturę. Chcemy odnowić posiadłość m.in. przy wsparciu Lubuskiego Konserwatora Zabytków. Syn Kröllla odwiedza nas i cieszy się z wykorzystania obiektów i prowadzonych tu remontów.

¹³⁶ Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: H. Haselbach, Erste Gubener Dampfbrauerei.

¹³⁷ Możliwe, że zakończył on działalność około 1940 roku; Friedrich 2001, s. 52.

wa, klasycystyczna kamienica z firmową piwiarnią na parterze i siedzibą firmy. Usytuowanie głównych zabudowań fabrycznych, mieszczących się na wąskiej i długiej działce, jest nieznane¹³⁸. Inna część zabudowy (prawdopodobnie magazyny, być może lodownia) mieściła się przy dzisiejszej ul. Lubelskiej i częściowo zachowała się do dziś¹³⁹.

Gubin

Niemiecka nazwa miejscowości: Guben.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Richard Graeffe, Salzmarkt Str. 26.

Uwagi: browar założono w 1859 roku. Wytwarzano w nim piwa górnej i dolnej fermentacji. W 1939 roku piwowarem był P. Graefe¹⁴⁰. Data zakończenia produkcji jest niejasna – zapewne nastąpiło to około 1939 roku. W źródłach powojennych wzmianek o tym browarze nie odnaleziono.

Jasień

Niemiecka nazwa miejscowości: Gassen.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Georg Steglich.

Uwagi: Schlossbrauerei Georg Steglich zakończył produkcję około 1936 roku¹⁴¹, jednak został jeszcze odnotowany w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku¹⁴². W źródłach powojennych wzmianek o tym zakładzie nie odnaleziono.

Kamień Pomorski

Niemiecka nazwa miejscowości: Cammin.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei und Malzfabrik Gebrüder Voerkelius AG, Baustr. 32¹⁴³.

Dane BWV: nr rejestru II 243-001. Jako datę założenia podano 1871 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 100,39 hl, kadzią filtracyjną o poj. 102,21 hl, kotłem zaciernym o poj. 57,97 hl i kotłem

138 Wygląd zabudowań znany z zachowanej karty pocztowej i zdjęcia; https://fotopol.ska.eu/Gubin/_Guben-_zdjecia_niezidentyfikowane_Pierwszy_Gubinski_Bro, 30 III 2022.

139 Gubin, ul. Lubelska 9, obok stacji kontroli pojazdów. W podanej lokalizacji mieściła się hurtownia owocowo-warzywna.

140 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 283.

141 Friedrich 2001, s. 56.

142 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 250.

143 Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 24-25; Kaczmarek 2005; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 140-141.

warzelnym o poj. 78 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 382,33 hl, naczyń leżakowych zaś 2080,30 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 20 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 79 300 hl, fermentacji 17 200 hl, leżakowni 17 668 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 4% i Malzbier 12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Korzystano wyłącznie z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 2350 ton słołu¹⁴⁴.

Uwagi: tak o zniszczeniu browaru pisze Tomasz Kaczmarek: 5 marca 1945 r. od strony Gryfic dotarły pierwsze jednostki Armii Czerwonej. Miasto zajęto bez walk, ponieważ jego obrońcy wycofali się na Wyspę Chrzęszczewską, skąd można było skutecznie się bronić i kontrolować wody zalewu. W wyniku rozpowszechnionej psychozy związanej z „nadchodzącymi dzikimi wschodnimi hordami” rodzina Voerkelius postanowiła, że nie będzie przeżywała upadku ich firmy i otruła się w swej willi cyjankiem potasu, a ostatni dyrektor browaru dr Gustav Voerkelius powiesił się w ogrodzie, gdzie został pochowany pod jabłonią. W ostatnich miesiącach wojny w piwnicach browaru urządzono magazyn bomb lotniczych, wykorzystywanych przez resztki niemieckiego lotnictwa stacjonującego w Dziwnowie. W browarze składowano 1000 szt. jednocetnarowych bomb lotniczych. W ciemnościach nocnych z soboty na niedzielę (7/8 kwietnia 1945 r.) z Wyspy Chrzęszczewskiej wyruszyła grupa niemieckich saperów. Ich celem było wysadzenie browaru. Grupie tej udało się niepostrzeżenie przepłynąć przez wody zalewu i założyć w browarze ładunki wybuchowe, po czym wrócić z powrotem na wyspę i stamtąd odpalić ładunki. Rano, o godzinie 7.00 budynki browaru wyleciały w powietrze i płonęły jeszcze przez 4 dni i noc. Pozostała nieliczna ludność niemiecka i pierwsi osadnicy próbowali ocalić jak najwięcej znajdującego się w magazynach zboża. Władysław Jasiński, Pełnomocnik Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Obwód Kamień, meldował przełożonym w raporcie o sytuacji, jaka zaistniała w maju 1945 r. w przemyśle i rzemiośle powiatu kamieńskiego: „Ogólne zniszczenie sięga 40%. Całkowicie zniszczony browar...”. Następnie delegat KERM i Ministerstwa Przemysłu w raporcie z 13.07.1945 r. podawał, że browar został zniszczony w 80%. Całkowitemu zniszczeniu uległa część produkcyjna browaru, magazyny znajdujące się przy ul. Kopernika uległy całkowitemu wypaleniu i zostały rozebrane – ich piwnice w dobrym stanie odkryto w połowie lat 80-tych XX w. Po wojnie teren browaru został wyrównany¹⁴⁵. Zabudowa browaru znikła z powierzchni ziemi. Przy okazji różnych prac odkrywano pojedyncze fragmenty zasypanych piwnic.

144 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei und Malzfabrik Gebr. Voerkelius AG.

145 Kaczmarek 2005, s. 8-10.

Kinice

Niemiecka nazwa miejscowości: Kienitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Kienitzer Brauerei R. Lutz¹⁴⁶.

Dane BWV: nr rejestru (brak). Data założenia nieznana. Warzelnia w układzie trzynaczyniowym, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 40,60 hl, kotłem zaciernym o poj. 21,11 hl i kotłem warzelnym o poj. 45,50 hl. Pojemności kadzi fermentacyjnych i naczyń leżakowych nie podano. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 tys. hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (od około 50 lat). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 30 ton słodu¹⁴⁷.

Uwagi: niewielki browar w Kinicach powstał w 1850 roku. W 1939 roku jego właścicielem był Erich Lutz. Zakład wytwarzał wyłącznie piwa górnej fermentacji. Przy browarze działała niewielka słodownia klepiskowa, wytwarzająca sód na własne potrzeby. Zakład posiadał samochód ciężarowy i dwie platformy konne, dystrybuował więc swoje produkty w najbliższej okolicy zakładu. Niedługo przed 1939 rokiem browar wstrzymał produkcję. W źródłach powojennych nie odnaleziono informacji na jego temat.

Kołobrzeg

Niemiecka nazwa miejscowości: Kolberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Kolberger Brauerei GmbH, Treptower Str. 63¹⁴⁸.

Dane BWV: nr rejestru (brak). Jako datę uruchomienia podano 1 października 1936 roku. Danych dotyczących urządzeń technicznych nie podano, nie określono też rocznej zdolności produkcyjnej zakładu. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3-4,5% i Vollbier 11-14% ekstraktu) i nie posiadał własnej słodowni¹⁴⁹.

Uwagi: z treści karty informacyjnej z 1937 roku można wywnioskować, że browar prowadził nieregularną produkcję lub nie prowadził jej już wcale¹⁵⁰. W powojennych źródłach nie natrafiono na żadną wzmiankę na temat tego browaru.

146 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 377.

147 Dane z 1 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Kienitzer Brauerei R. Lutz.

148 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 404-405.

149 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Kolberger Brauerei GmbH.

150 Dane na temat funkcjonowania zakładu urywają się w 1938 roku; Friedrich 2001, s. 66.

Kostrzyn nad Odrą (Kostrzyn)

Niemiecka nazwa miejscowości: Küstrin.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Felix Graul, Rackelmannstr. 14¹⁵¹.

Dane BWV: nr rejestru II 241-026. Jako datę założenia podano 1890 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 52 hl i kotłem warzelnym o poj. 69 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 260 hl, naczyń leżakowych zaś 918 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 8 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 43 500 hl, fermentacji 11 700 hl, leżakowni 7796 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od 1920 roku). Zakład posiadał zainstalowany system sztucznego chłodzenia, korzystał również z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 120 ton słodu¹⁵².

Uwagi: w 1935 roku browar przeszedł znaczącą modernizację. Przebudowano warzelnię, drewniane kadzie fermentacyjne wymieniono na żelazne i stalowe, drewniane kufy zastąpiono 14 nowoczesnymi tankami aluminiowymi, zainstalowano pasteryzator. W czasie wojny browar kontynuował produkcję, w 1941 roku zamknięto jedynie słodownię. Jeszcze w styczniu 1945 roku uwarzono około 1250 hl piwa. W trakcie walk o miasto zakład uległ całkowitemu zniszczeniu¹⁵³. Po wojnie część urządzeń trafiła do browaru w Witnicy: Starosta gorzowski, powołując się na polecenie Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego dnia 23 sierpnia 1946 roku, zwrócił się z prośbą do Burmistrza Kostrzyna o zgodę na demontaż i przewiezienie do Witnicy urządzeń ze zrujnowanego browaru. Z Kostrzyna przewieziono wtedy do Witnicy aluminiowe i stalowe kadzie fermentacyjne i tanki [z] leżakowni, których browar w Kostrzynie miał 14 o pojemności 4000 litrów każdy. Na pytanie, czy przewieziono do Witnicy wszystkie, dotąd nie udało się jednoznacznie odpowiedzieć¹⁵⁴. Zrujnowany i pozbawiony urządzeń browar znalazł się poza strefą zainteresowań struktur piwowarskich. W dokumentach powojennych nie odnaleziono innych wzmianek na jego temat.

151 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 442.

152 Dane z 30 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Felix Graul.

153 Tamm 1992, s. 52-71.

154 Czarnuch 2013, s. 93.

Koszalin

Niemiecka nazwa miejscowości: Köslin.

Niemiecka nazwa zakładu: Kösliner Aktien-Bierbrauerei, Brauereigasse 11¹⁵⁵.

Dane BWV: nr rejestru V 243-004. Jako datę założenia podano 1874 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 65 hl i kotłem warzelnym o poj. 141,50 hl (informacji o pozostałych naczyniach nie podano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 2322,62 hl, naczyń leżakowych zaś 7078,32 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na nieco ponad 60 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 143 460 hl, fermentacji 105 090 hl, leżakowni 60 115 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramelbier 5,75%, Malzbier 11,20%, Braunbier 2,5% ekstraktu), napoje bezalkoholowe (od 1907 roku) oraz wyroby spirytusowe. Zakład był zaopatrzony w urządzenia chłodzące i nie korzystał z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 700 ton siodu¹⁵⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: koszaliński browar zajmował prostokątną działkę (z nieregularnością od strony północnej), położoną w centrum miasta. Dłuższym bokiem od strony wschodniej przylegała ona do ulicy Grunwaldzkiej, od strony północnej granicę stanowiła ul. Spółdzielcza, od zachodu i południa posesja graniczyła zaś z zabudową miejską. Główny kompleks zabudowy fabrycznej był usytuowany wzdłuż ul. Grunwaldzkiej. Znajdowały się tu najważniejsze działy (słodownia, warzelnia, fermentacja, leżakownia, kotłownia, maszynownia), jak również magazyny i pomieszczenia socjalne. Wjazd był usytuowany od strony ul. Spółdzielczej. Niemal pośrodku posesji był usytuowany dom mieszkalno-biurowy, graniczący od zachodu i południa z obszernym ogrodem. Wśród urządzeń technicznych opisano warzelnię w układzie czteronaczyniowym, podając następujące pojemności naczyń: kadź zacierna – 110 hl, kocioł zacierny – 65 hl, kadź filtracyjna – 110 hl, kocioł warzelny – 141,5 hl. Wszystkie urządzenia były wykonane z blachy żelaznej, kocioł warzelny ogrzewano parą, nie posiadał on jednak mieszał. Brzeczkę chłodzono na żelaznej tacy chłodniczej o pojemności 230 hl. Zakład posiadał urządzenia do

155 Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 25-28. W 1942 roku głównym piwowarem był Rudolf Kimmel. Okres obliczeniowy trwał od 1 października do 30 września. Produkcja: 1937/38 – 35 000, 1938/39 – 37 000, 1939/40 – 35 000, 1940/41 – 46 000. Zatrudnienie wahało się około 100 pracowników; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 429.

156 Dane z 3 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Kösliner Aktien-Bierbrauerei.

produkcji sztucznego lodu. Dział fermentacji był wyposażony w aluminiowe i żelazne kadzie fermentacyjne o łącznej pojemności 2099 hl. Piwo leżakowało w żelaznych (4 szt.) i aluminiowych (120 szt.) tankach o łącznej pojemności 6700 hl. Dział rozlewu był wyposażony w trzy pasteryzatory butelkowe firmy Scheffler, aczkolwiek znaczącą część produkcji dystrybowano w beczkach¹⁵⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 17 września 1945 Główny Urząd TZP przekazał Ministerstwu Apropowizacji i Handlu siedem browarów z terenu Pomorza Zachodniego (określanego jako województwo koszalińskie). 29 października zostały one zarządzeniem ministerstwa powierzone PZPP-S okręgu poznańskiego, pomorskiego, gdańskiego i Pomorza Zachodniego w Bydgoszczy, z zastrzeżeniem, iż *powyższe przedsiębiorstwa nie mogą być przez Zjednoczenie wydzierzawiane*. Na liście znalazł się Państwowy Browar Koszalin (dawn. Kössliner Aktien-Brauerei)¹⁵⁸. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku¹⁵⁹. Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: na temat koszalińskiego browaru zachowało się wyjątkowo mało materiałów źródłowych. 4 marca 1945 roku Koszalin został zdobyty przez wojska radzieckie. Mimo iż w mieście nie było długotrwałych walk, śródmieście zostało niemal całkowicie zniszczone. Szacuje się, że do wyburzenia nadawało się około 40 procent zabudowy miasta¹⁶⁰. Położony blisko centrum browar szczęśliwie ocalał i został zajęty przez wojsko. Przez jakiś czas funkcjonowały tu magazyny podległe Komendanturze Wojennej. Jak zapisano w „Kronice Przemysłu Piwowarskiego...”: *Zniszczeń wojennych w 1945 r. nie odnotowano i browar w tymże roku rozpoczął produkcję*¹⁶¹. Pierwsza zorganizowana grupa osadników przybyła do miasta 9 maja, wkrótce pojawili się przedstawiciele GO KERM. Przejściowo Koszalin stał się stolicą zachodniopomorskiego okręgu administracyjnego. W zarządzie PZPP-S w Bydgoszczy browar znalazł się pod koniec października, nie ma jednak wątpliwości, że został uruchomiony wcześniej, najpewniej przez lokalne władze administracyjne. Pierwszym krokiem Zjednoczenia było

157 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14259, k. 1-79 oraz plan zamieszczony na końcu paszportu.

158 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 11.

159 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 79.

160 <https://koszalin.pl/pl/page/historia-koszalina-od-1945-roku>, 28 IX 2022.

161 *Kronika* 1995, s. 107.

wydelegowanie jednego ze współpracowników z podległych Zjednoczeniu Państwowych Browarów nr 1 i 2 w Gdańsku celem zabezpieczenia browaru w Koszalinie, aż do chwili wysłania mianowanego do tego browaru dyrektora, który formalnie przejmie tenże browar na rzecz Zjednoczenia. Stało się tak po otrzymaniu sygnału, że wojska sowieckie przekazały browar na rzecz miejscowego Wydziału Apropowizacji i Handlu. W piśmie z 29 września do Zjednoczonych Browarów w Gdańsku zwrócono się z prośbą o niezwłoczne wydelegowanie inż. Kozłowskiego, względnie innego pracownika, do Koszalina. W dniu 19 grudnia p.o. Dyrektorem Państwowego Browaru w Koszalinie został mianowany Roman Stawicki¹⁶², uprawniony do występowania przed władzami wojskowymi i cywilnymi we wszystkich sprawach, dotyczących przedsiębiorstwa. Pozostawał on na tym stanowisku do grudnia 1947 roku¹⁶³. Do końca 1945 roku wyprodukowano 12 tys. hl piwa. W 1950 roku było to już nieco ponad 30 tys. hl (zob. tab. 88). Słodownię uruchomiono dopiero w 1946 roku¹⁶⁴.

Tab. 88 – produkcja piwa w browarze w Koszalinie w latach 1945, 1947 oraz 1949-1950, w hektolitrach. Produkcję za lata 1949 i 1950 podano zbiorczo, bez rozбивa na poszczególne gatunki.

	1945	1947	1949	1950
Piwo jasne lekkie	12 000,00	10 813,00	b.d.	b.d.
Piwo jasne pełne	–	–	b.d.	b.d.
Piwo słodowe	–	–	b.d.	b.d.
Razem	12 000,00	10 813,00	22 705,00	30 183,00

W lipcu 1946 roku przystąpiono do kompletowania akt weryfikacyjnych browaru na potrzeby Urzędu Skarbowego Akcyz i Monopoli Państwowych w Koszalinie. Zapewne na żądanie tego Urzędu dyrekcja browaru zwróciła się do Zjednoczenia z prośbą o przedstawienie ministerialnego zezwolenia na wyrób piwa. Odpowiedź była wielce charakterystyczna dla tego okresu: *Specjalnego zezwolenia na wyrób piwa nie posiadamy, gdyż jest rzeczą oczywistą, że browary są jednostkami przemysłowymi właśnie do tego*

162 Roman Stawicki urodził się 3 lipca 1898 roku w Łodzi. Po dwuletnim okresie kierowania browarem w Koszalinie, w dniu 3 stycznia 1948 roku, został delegowany do Słupska w celu przejęcia na rzecz Zjednoczenia tamtejszego spółdzielczego browaru, co trwało do 5 lutego. Następnie został delegowany do Olsztyna, obejmując kierownictwo tamtejszych zakładów; AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1013, k. 33-34.

163 Tamże, k. 3-15.

164 Kronika 1995, s. 107; AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14259, k. 24.

przewidzianymi¹⁶⁵. Wraz ze wzrostem produkcji rosło zatrudnienie, choć część danych jest ze sobą sprzeczna¹⁶⁶. Na początku lat pięćdziesiątych zatrudniano już ponad 100 osób. Tym samym browar stał się znaczącym pracodawcą w rejonie koszalińskim (zob. tab. 89)¹⁶⁷.

Tab. 89 – stan zatrudnienia w browarze w Koszalinie w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1947	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pracowników ogółem	65	85	101	132	134	135	137
W tym przy produkcji	41	53	64	69	68	73	75

W 1948 roku produkowano piwo jasne lekkie, piwo słodowe oraz piwo pełne „Kozłak”, przy zatrudnieniu 82 osób (w tym 21 kobiet)¹⁶⁸. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono wówczas Koszalińskie ZP-S, z siedzibą w Koszalinie, przy ul. Spółdzielczej 6. W skład Zakładów weszły: browar w Koszalinie oraz Hurtownia Piwa w Ustce, Sławnie i Miastku (nieczynny browar)¹⁶⁹. W 1951 roku produkcja wzrosła do niemal 50 tys. hl piwa rocznie, by po niedługim czasie przekroczyć 60 tys. (zob. tab. 90)¹⁷⁰.

Tab. 90 – produkcja piwa w browarze w Koszalinie w latach 1951 i 1953-1955, w hektolitrach. Produkcję za rok 1951 podano zbiorczo, bez rozbicia na poszczególne gatunki.

	1951	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie	b.d.	33 406,00	41 462,00	33 180,00
Piwo jasne pełne	b.d.	4 140,00	8 068,00	9 682,00
Piwo słodowe	b.d.	12 107,00	14 096,00	12 738,00
Razem	49 352,00	49 653,00	63 626,00	55 600,00

165 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1013, k. 17-19.

166 Według danych CZPS już w 1947 roku zatrudnienie wynosiło 123 osoby; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66.

167 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14259, k. 4; sygn. 14260, nlb.

168 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4300.

169 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

170 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14260, nlb.

W 1950 roku piwo rozprowadzano przez sieć hurtowni spółdzielczych (Białogard, Karlino, Kołobrzeg, Gryfice, Gołęczin, Sławno, Miastko, Nowogard, Wolin, Międzyzdroje i Szczecin) oraz prywatną rozlewnię w Trzebiatowie. Jęczmień sprowadzano za pośrednictwem Państwowych Zakładów Zbożowych, pewne ilości skupywano od zakładów karnych w Gołęczinie i Nowogardzie. Produkcja słodowni zaspokajała własne potrzeby, nadwyżki sprzedawano browarowi w Szczecinie. Zakłady koszalińskie były zarazem jednym z miejsc, w których wprowadzono eksperymentalną produkcję słodu żytniego¹⁷¹. W połowie lat pięćdziesiątych zbył opierał się na PHP w Olsztynie, Wejherowie i Kartuzach oraz rozlewniach spółdzielczych w Kołobrzegu, Białogardzie, Koszalinie, Darłowie i Karlinie. Pewne ilości piwa rozwożono bezpośrednio do punktów detalicznych na terenie miasta i powiatu¹⁷². Do 1989 roku browar kilkakrotnie przechodził zmiany organizacyjne (w latach 1956-1960 podlegał Słupskiemu ZP-S, następnie Zakładom Piwowarskim w Koszalinie). Znaczny wzrost produkcji osiągnięto przez budowę nowej warzelni (1964 r.), rozbudowę fermentowni i leżakowni (lata 1964-1969), modernizację urządzeń chłodniczych i kotłowni (lata 1976-1981)¹⁷³. Po prywatyzacji w 1990 roku powstała spółka Koszalińskie Zakłady Piwowarskie Brok SA. Głównym udziałowcem był niemiecki koncern Holsten-Breurei AG. Na początku XXI wieku firma została przemianowana na Browary Brok SA. Od 2002 roku browar wchodził w skład grupy piwowarskiej Browary Polskie Brok-Strzelec SA. W 2005 roku browar został kupiony przez duński koncern piwowarski Danish Brewery Group i wszedł w skład grupy piwowarskiej Royal Unibrew Polska. W lutym 2009 roku spółka poinformowała o planach likwidacji zakładu i zawiesiła produkcję, jednak w marcu 2009 roku browar zakupiła spółka Van Pur SA (w maju transakcja została zaakceptowana przez Urząd Ochrony Konkurencji i Ochrony Konsumentów). W sierpniu 2022 roku spółka poinformowała o planach zamknięcia zakładu: *decyzja jest związana między innymi ze specyfiką produkcji w zabytkowym obiekcie. Koszaliński browar działał praktycznie nieprzerwanie od 150 lat. Z uwagi na historyczny charakter fabryki piwa niemożliwa była rozbudowa zakładu, a co za tym idzie wprowadzenie nowych technologii. Nie bez znaczenia był radykalny wzrost cen energii elektrycznej i gazu. Wszystko razem sprawiło, że działalność browaru stała się nieopłacalna*¹⁷⁴. Planowane jest przekształcenie zabudowy w obiekt o charakterze mieszkalno-handlowo-usługowym.

171 Tamże, sygn. 14259, k. 30-31.

172 Tamże, sygn. 14260, nlb.

173 Kronika 1995, s. 107.

174 <https://24kurier.pl/aktualnosci/wiadomosci/browar-w-koszalinie-zostanie-zlikwidowany-co-z-piwem-brok/>, 29 IX 2022.

Krzystkowice (ob. dzielnica Nowogrodu Bobrzańskiego)

Niemiecka nazwa miejscowości: Christianstadt am Bober.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Paul Heinrich.

Uwagi: Krzystkowice, obecnie zachodnia dzielnica miasta Nowogród Bobrzański, dawniej samodzielne miasto, w latach 1954-1972 siedziba gromady Krzystkowice, a w latach 1973-1976 gminy Krzystkowice. Rejestr *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1942 roku odnotowuje w tej miejscowości browar¹⁷⁵. W źródłach powojennych wzmianek o tym zakładzie nie odnaleziono.

Letnica

Niemiecka nazwa miejscowości: Lättnitz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Heinrich Riedel, Inh. Paul Riedel, Lorfstr. 33¹⁷⁶.

Dane BWV: nr rejestru I 144-030. Jako datę założenia podano 1848 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 35 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 46 hl, naczyń leżakowych zaś 20 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10,8 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 22 000 hl, fermentacji 2 tys. hl, leżakowni 169 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,8%, Vollbier 12% ekstraktu) oraz wyroby spirytusowe. Zakład nie posiadał własnej słodowni¹⁷⁷.

Uwagi: losy zakładu w Letnicy po zakończeniu działań wojennych pozostają niejasne. W listopadzie 1945 roku ZPZS Samopomocy Chłopskiej w Zielonej Górze wystąpił o wydzierżawienie, na rzecz GS „Samopomoc Chłopska” w Świdnicy, małego zakładu w Letnicy. Wniosek skierowano bezpośrednio do Ministerstwa Apropowizacji i Handlu, to zaś zwróciło się do PZPP-S regionu pomorskiego w Bydgoszczy z prośbą o przedstawienie danych na temat zdolności produkcyjnych, stanu zniszczenia, stanu prawnego nieruchomości i dalszych sugestii odnośnie obiektu. Co oczywiste zapytano o browar w Letnicy, gdyż tylko ta nazwa była ministerstwu znana. W zwrotnym piśmie PZPP-S odpowiedziało: *Miejscowości Letnica w naszym rejonie nie znamy, jednakowoż przypuszczamy, że dotyczy to miejscowości Güntersdorf koło Zielonej Góry. Faktem jest, że browar taki kilkanaście kilometrów*

175 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 139; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 144.

176 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 454.

177 Dane z 29 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Heinrich Riedel, Inh. Paul Riedel.

od Zielonej Góry [...] się znajduje i niewątpliwie o tenże browar chodzi¹⁷⁸. Pojawia się więc poważna wątpliwość związana z identyfikacją miejscowości. Faktem jest bowiem, że w Letnicy również funkcjonował niewielki browar, a w zasadzie niewielki kompleks przemysłowy, składający się z gorzelni, browaru, hurtowego składu win i gospody. Działał on pod firmą Heindrich Riedel, przed wybuchem wojny zaś jego właścicielem był Paul Riedel¹⁷⁹. Bez odpowiedzi pozostaje zatem pytanie – o przejęcie którego obiektu wystąpił ZPZS „Samopomoc Chłopska” w Zielonej Górze? Przyjmując interpretację PZPP-S, chodziło o browar w Zatoniu. Jednak z drugiej strony zdziwienie budzi fakt, że obiekt w Letnicy był nieznany PZPP-S zwłaszcza, że działał on do 1945 roku i raczej nie ucierpiał w wyniku działań wojennych. W późniejszych dokumentach nie odnaleziono żadnych wzmianek na temat tego zakładu. Nie został on przejęty przez struktury przemysłu piwowarskiego (zapewne trafił pod zarząd innej instytucji, np. odpowiedzialnej za sektor gorzelniczy). Część zabudowań zachowała się do dziś.

Lębork

Niemiecka nazwa miejscowości: Lauenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Kloster-Brauerei Heinrich Magdalinski, Klosterstr. 4¹⁸⁰.

Dane BWV: nr rejestru II 243-006. Jako datę założenia podano 1857 rok (słodownia funkcjonowała od 1866 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadią zacierno-filtracyjną o poj. 79,63 hl i kotłem warzelnym o poj. 86 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 700 hl, naczyń leżakowych zaś 1500 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 54 200 hl, fermentacji 31 600 hl, leżakownia 12 739 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1893 roku) i górnej fermentacji. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 120 ton słodu¹⁸¹.

178 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 1-5.

179 Friedrich 2001, s. 81.

180 Browar założony w 1857 roku warzył jedynie piwa górnej fermentacji. W 1893 roku przystąpiono do przebudowy i uruchomienia produkcji piw dolnej fermentacji. Proces ten zakończono w 1898 roku. W 1942 roku właścicielkami były Anna Vogelsang i Charlotte Reuter (obie z domu Magdalinski). Głównym piwowarem był Georg Mulzer. Przeciętne zatrudnienie wahało się od 36 do 38 pracowników; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 461.

181 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Kloster-Brauerei Heinrich Magdalinski.

Stan zachowania budynków i urządzeń: szczegółowy opis budynków nie zachował się. Budynek browaru (określanego dziś jako „Stary Browar”) usytuowany jest przy jednej z głównych ulic miasta (obecnie aleja Wolności), w pobliżu Lęborskiej starówki. Budowę zapoczątkowaną w 1898 roku ukończono po trzydziestu latach (w 1928 roku). Budynek jest znakomitym przykładem historyzmu w budownictwie przemysłowym, jaki zapanował na przełomie XIX i XX wieku. W bryle budynku oraz elementach wystroju zewnętrznego nawiązano do średniowiecznej architektury obronnej.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku¹⁸². Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 10 kwietnia 1952 roku w siedzibie przedsiębiorstwa w Lęborku, w obecności Mikołaja Szyrkowicza, byłego kierownika przedsiębiorstwa (zdający – wyznaczony przez dyrekcję Gdańskich ZP-S), i Tadeusza Szymkowiaka, przedstawiciela CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. W dniu 25 maja 1954 sporządzono protokół dodatkowy z powodu pominięcia przy wcześniej prowadzonej procedurze niektórych składników majątkowych przedsiębiorstwa (grunty i parcele). Te protokoły, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Spożywczego i Skupu w dniu 15 maja 1961 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹⁸³. Dokumenty z tego procesu zachowały się bez załączników (opis składników majątkowych, budynków i urządzeń, wypisy z ksiąg hipotecznych i mapy).

Uwagi: w protokole z kwietnia 1952 roku zawarto następujące informacje: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest Browarem i Słodownią, położone w Lęborku przy ul. Stalina nr 38 [również 40 i 42, dawniej Dąbrowskiego 8-9], oraz przy ul. Krzywoustego nr 2, położone przy głównych ulicach miasta. Położone jest ono w śródmieściu, odległość od dworca kolejowego około 1,5 km. (...) Przedsiębiorstwo „Kloster-Brauerei” było czynne przed wojną 1939 r. i w czasie wojny, za wyjątkiem słodowni, która czynna była od 1 października do 15 maja każdego roku [standardowy okres działania takich zakładów]. Po oswobodzeniu miasta Lęborka przez wojska radzieckie unieruchomiono browar, jak i słodownię decyzją Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy [co może sugerować, że jeszcze przez jakiś czas zakład prowadził produkcję na rzecz wojska], a w to miejsce uruchomiono Rozlewnię Piwa i Wytwórnę Wód Gazowych. W poł. 1947 roku Rozlewnia zatrudniała 24 osoby (zob. tab. 91)*¹⁸⁴.

182 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 57.

183 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5427, k. 1-6.

184 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 61.

Tab. 91 – stan zatrudnienia w hurtowni i rozlewni piwa w Lęborku na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
12	7	0	3	2	0	24

W I kwartale 1946 roku nieczynny zakład w Lęborku przyporządkowano pod browar w Gdańsku. Nie mógł on w pełni rozporządzać otrzymanym majątkiem, gdyż do 1948 roku słodownia była siedzibą sowieckiej jednostki wojskowej¹⁸⁵. W skład przedsiębiorstwa wchodziło szereg innych nieruchomości. 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie, powołując do życia m.in. Gdańskie ZP-S. W skład przedsiębiorstwa weszła Hurtownia Piwa w Lęborku¹⁸⁶. Nie udało się ustalić, jak długo działała ona w strukturach przemysłu piwowarskiego oraz w którym momencie nieruchomość przekazana została na rzecz innego podmiotu (prawdopodobnie miejscowej rady narodowej – zapewne w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych). W kwietniu 1952 roku urządzenia z nieczynnego browaru miano przekazać do zakładu w Trzciance¹⁸⁷. Najprawdopodobniej chodziło jednak o wyposażenie słodowni, gdyż browar w Trzciance unieruchomiono w 1950 roku. Zabudowa dawnego lęborskiego browaru zachowała się w doskonałym stanie do dziś. Obecnie po przebudowie wnętrza budynek stanowi pasaż handlowo-usługowy. Umiejscowiona w podwórzu dawna słodownia przebudowana została na przychodnię lekarską. Zachowano tylko ściany zewnętrzne, w których wybito szereg okien nawiązujących w kształcie do stylu budowli. Na frontonie budynku widnieje fresk, który przedstawia Króla Chmielu i Browarnictwa Gambrinusa. Dziś jest to obiekt biurowo-handlowo-usługowy¹⁸⁸.

Lębork

Niemiecka nazwa miejscowości: Lauenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Feldschlösschen Rudolf Koch, Inh. Paul Koch¹⁸⁹, od 16 czerwca 1938: Brauerei Feldschlösschen Heinrich Magdalinski, Hinderburgstr. 2.

¹⁸⁵ Adamski 1994c, s. 34.

¹⁸⁶ ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

¹⁸⁷ Adamski 1994c, s. 34.

¹⁸⁸ <https://pomorskie.travel/punkty-poi/stary-browar-magdalinski-w-leborku/>, 12 X 2022.

¹⁸⁹ Zakład zakończył produkcję 16 czerwca 1938 roku.

Dane BWV: nr rejestru II 243-006B. Jako datę założenia podano 1876 rok. Opis warzelni niejasny, zestaw dwunaczyniowy, z kotłem warzelnym o poj. 78,50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 334,30 hl, naczyń leżakowych zaś 1077,60 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 15 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 49 500 hl, fermentacji 15 100 hl, leżakowni 9152 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 11-12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1917 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 100 ton słodu¹⁹⁰.

Uwagi: według uwag w karcie informacyjnej w dniu 16 czerwca 1938 roku Brauerei Feldschlösschen stał się własnością Heinricha Magdalinskiego, z dniem 26 marca 1939 roku zawiesił zaś działalność¹⁹¹. Heinrich Magdalinski wykupił konkurencyjny zakład, w którym wygasił produkcję, pozostając jedynym producentem piwa w Lęborku. Dawny browar Rudolfa Kocha stał się częścią składową Spółki Jawnej Henryk Magdaliński Browar Handlowy w Lęborku i wraz z innymi nieruchomościami został wymieniony wśród składników majątkowych przechodzących na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku¹⁹². W protokole z 10 kwietnia 1952 roku odnotowano: *Nieruchomość stanowi obszar zajmowany przez słodownię przy ul. Krzywoustego nr 2, obszar 0,5382 ha i stanowi również integralną własność przedsiębiorstwa*¹⁹³. Zapis ten sugeruje, że po zakupie nieruchomości przez Magdalińskiego utrzymano (przez jakiś czas) funkcję słodowni, zabudowania browaru przeznaczając na inne cele¹⁹⁴. Dalszych powojennych losów zabudowań nie udało się ustalić.

Lipinki Łużyckie

Niemiecka nazwa miejscowości: Linderode.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Alfred Hentschke.

Uwagi: browar, założony około 1840 roku, specjalizował się w produkcji piw górnej fermentacji (Linderoder Weissbier, Weizen-Doppelbier). Pro-

190 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Feldschlösschen Rudolf Koch.

191 Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Feldschlösschen Rudolf Koch.

192 Można więc powiedzieć, że na podstawie tego orzeczenia upaństwowiono oba lęborskie browary; MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 57.

193 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5427, k. 5.

194 Jak wspomniano w tekście, dokumenty z procesu upaństwowienia zachowały się bez załączników, brak: opisu składników majątkowych, budynków i urządzeń, wypisów z ksiąg hipotecznych i map.

dukowano piwa głównie na własne potrzeby, na zewnątrz dostarczano je za pomocą jednej ciężarówki i zaprzęgu konnego. Do właściciela zakładu należało gospodarstwo rolne o powierzchni 9,25 ha. Browar odnotowano w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1942 roku¹⁹⁵. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Lubsko (Zamrze, Zembrze, Zamsze, Zemsz), ul. Krakowskie Przedmieście 33
Niemiecka nazwa miejscowości: Sommerfeld.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Johann Wallmüller, Nikolai-str. 121¹⁹⁶.

Dane BWV: nr rejestru I 141-079. Określono, że zakład funkcjonuje od około 80 lat (czyli 1863 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 8,57 hl i kotłem warzelnym o poj. 15,75 hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,6% ekstraktu), w związku z czym nie używał naczyń leżakowych. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 100 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na niecałe 3,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 9900 hl, fermentacji 4500 hl). Zakład nie posiadał własnej słodowni¹⁹⁷.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z grudnia 1950 roku znajduje się następujący opis: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem, położonym w Lubsku przy ul. Krakowskie Przedmieście 33, odległe od dworca kolejowego 1000 m. Ulica, przy której znajduje się browar, jest umocniona i uzbrojona. Teren nieruchomości jest połączony z miejską siecią do- i odpływową, elektryczną oraz gazową. Zabudowania znajdowały się na wydłużonej działce, krótszym bokiem przylegającej do ulicy. Od frontu znajdował się budynek mieszkalny, na zapleczu zaś, wokół obszernego podwórza, mieściła się zabudowa oficynowa: po bokach szopy, stajnie, oficyna i niewielki budynek administracyjny, z tyłu budynek produkcyjny w browarem. Budynek browarowy mieszczący: warzelnię, fermentację, chłodnię, pomieszczenie dla śrutownika słodu, magazyn słodu. Murowany, kryty dachówką, stropy, sufity, klatka schodowa drewniane, częściowo zgniłe. Krokwie od strony południowej wypalone [powód nieznan – zapewne działania wojenne]. Łączna kubatura budynku 908 m sześć., wiek około 100 lat, stan zły. Podobnie prezentował się budynek mieszkalny i pozostałe budynki gospodarcze. W opisie technicznym zapisano: Browar*

195 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 485.

196 Zakład powstał w 1911 roku. Właścicielem i piwowarem był Johann Wallmüller; tamże, s. 748.

197 Dane z 13 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Johann Wallmüller.

(...) nie był przeznaczony do uruchomienia ze względu na bardzo małą zdolność produkcyjną. Urządzenia starego typu, prymitywne, niezmechanizowane. Warzelnia – o zdolności produkcyjnej 6600 hl [rocznie] posiada następujące urządzenia techniczne: kocioł warzelny wraz z armaturą paleniskową, pojemność 26 hl [zapewne błąd – powinno być 16 hl]. Kadź zacierna drewniana pojemności 850 litrów, śrutownik do mielenia słoðu z koszem dwuwalcowy, kadź na wodę z blachy żelaznej. Chłodnia – chłodnik talerzowy, chłodnik ociekowy. Fermentacja – kadzie fermentacyjne o pojemności 880, 950, 2300 i 2460 litrów. Leżakownia – 5 kuf składowych o pojemności 2400 litrów każda [według innych informacji zakład nie posiadał kuf składowych]. Obciąż piwa do beczek, aparat do obciążu piwa ręczny, dwuiglicowy, prasa do masy filtracyjnej, filtr do piwa 6-ramowy, aparat pasteryzacyjny do piwa z paleniskiem (sic!)¹⁹⁸.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w protokole zdawczo-odbiorczym z 20 grudnia 1950 roku zapisano: do dnia przejęcia przez zarząd państwowy przedsiębiorstwo znajdowało się pod opieką Rej. Urzędu Likwidacyjnego [oczywiste przekłamanie. UL powołano na podstawie dekretu z dnia 8 marca 1946 roku *O majątkach opuszczonych i porzucenych*. Z dokumentów wynika, że browar w ręce prywatnych dzierżawców przekazał pełnomocnik rządu – zapewne z GO KERM, następnie zaś opiekę nad nim sprawował Zarząd Miejski]. Dnia 5 lutego 1946 r. przedsiębiorstwo przeszło pod zarząd państwowy¹⁹⁹. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku – w ogłoszeniu występuje omyłkowo dwukrotnie (jako Lubsko i Zemsz)²⁰⁰. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 20 grudnia 1950 roku w Lubsku, w obecności Antoniego Mościckiego, kierownika administracyjno-gospodarczego Zielonogórskich ZP-S²⁰¹ (zdający), i Józefa Jałochy, przedstawiciela CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 15 kwietnia 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²⁰².

198 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5433, k. 7-11.

199 Tamże, k. 3.

200 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 113 i 118.

201 Zielonogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze powołano formalnie 13 lipca 1951 roku, jednak wzmiankowana nazwa pojawiła się w maju 1950 roku po likwidacji oddziału w Bydgoszczy i przejściu browaru pod bezpośredni zarząd CZPPF w Warszawie; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15, nlb.; sygn. 26, nlb.

202 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5433, k. 2-4.

Uwagi: browar w Lubsku, jako jeden z nielicznych na ziemiach poniemieckich, został uruchomiony i funkcjonował w rękach prywatnych przedsiębiorców. Pierwszy obszerniejszy opis pochodzi ze sprawozdania delegata PZPP-S w Bydgoszczy z dnia 18 stycznia 1946 roku: W Zembrze woj. Poznańskie istniały 3 nieduże browary, dwa browary zniszczone i zdemolowane, jeden mały chałupniczy browar (własność Niemca Wallmüllera) przy ul. Krakowskie Przedmieście nr 112 od dnia 15 stycznia rozpoczął produkcję piwa słodowego. Dwa zniszczone browary na razie [należy] wykreślić z ewidencji Zjednoczenia, zaś trzeci browar jako przedsiębiorstwo poniemieckie musi być pod nadzorem Zjednoczenia. Browar Piwa Słodowego (taką ma nazwę urzędową) jest browarem bardzo starym. Posiada jeden kocioł warzelny o pojemności 2100 litrów i dodatkową kadź zacierną. Nie ma zupełnie kuf składowych, beczki, w których odbywa się refermentacja, służą jednocześnie jako kufy składowe. Browar nie posiada aparatu do rozlewu do beczek transportowych, [piwo] przelewa się z górnego otworu beczki szlauchem. Browar posiada mały aparacik do rozlewu butelkowego. (...) Browar ten ze względu gospodarczego nie przedstawia prawie żadnego znaczenia, jest typowym browarem chałupniczym dla właściciela i dwóch-trzech pracowników, gdyż w ogóle cały browar zajmuje pomieszczenie ca. 60-70 m kw. Ob. Czerwiński zamieszkały w Krośnie n. Odrą ul. Piastów 43 jest tymczasowym zarządcą browaru. Magistrat miasta Zembrze posiada całkowity spis inwentarza tego browaru i władze miejscowe na piśmie na razie powierzyły ob. Czerwińskiemu prowadzenie browaru. Majstrem browaru (piwowarem) jest były właściciel Johann Wallmüller, który został sprowadzony spoza Nysy, gdyż ob. Czerwiński wg mego zdania fachowcem nie jest, bowiem prowadzi tylko w Krośnie produkcję lemoniady. W tym stanie rzeczy proponuję powierzenie dalszego prowadzenia browaru ob. Czerwińskiemu, względnie wydzierżawienie takowego, gdyż zasadniczo browar Zamrze nie podlega upaństwowieniu ze względu na małą produkcję i zatrudnienie 5 osób, a zatem powinien być albo wydzierżawiony, albo administracyjnie przejęty przez osoby powołane przez Zjednoczenie. Na miejscu w Zamrze udzieliłem wszelkich wskazówek tymczasowym kierownikom, o konieczności dopełnienia formalności wobec Zjednoczenia dla uzyskania prawa na dalsze prowadzenie browaru²⁰³. Zbieżną relację przedstawił 27 czerwca 1946 roku inspektor handlowy I. Wuyek: Browar (...) przejęli od pełnomocnika rządu ob. ob. Czerwiński z Krośna (nasz hurtownik) i [imię nieznane] Morze z Zembrzu, którzy wspólnie sposobem domowym produkują i sprzedają piwo słodowe, ciemne. Urządzenie browaru jest prymitywne i tylko dzięki temu, że kierownikiem technicznym tego zakładu jest Niemiec, dawniejszy właściciel Wallmüller, produkcja i sprzedaż obraca się

203 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1172, k. 18.

w ramach 10 do 20 hl miesięcznie. Piwo to sprzedają po 14 zł za butelkę 0,3, a 20 zł za butelkę 0,5 [litra]. Zarządzeniem z dn. 6.6 br. poleciło Zjednoczenie w Bydgoszczy browar ten przejąć za pośrednictwem Dyrektora Państwowego Browaru w Zielonej Górze, o którego zresztą dzierżawę ubiegają się z poparciem dyrektora Kosaczewskiego z Krotoszyna obaj wymienieni dzierżawcy. Wobec tego, że browar nie przedstawia dla Państwowego Zjednoczenia żadnego znaczenia tak pod względem gospodarczym, jak i technicznym, wnoszę o anulowanie zarządzenia z 6.6 br. i ew. niestawianie przeszkód wydzierżawienia browaru wymienionym dotychczasowym dzierżawcom²⁰⁴. Nieco wcześniej, bo 6 czerwca 1946 roku, PZPP-S w Bydgoszczy upoważniło dyrektora browaru w Zielonej Górze do przejęcia browaru Wallmüllera. Po odbytej wizytacji skierował on do PZPP-S pismo, w którym czytamy: Po osobistym stwierdzeniu stanu browaru, oraz jego użyteczności, nabrałem przekonania, że browar omawiany po włączeniu jego do Zjednoczenia Przem. Piw. Słodown. nie przyniesie żadnej korzyści ani też nie może stanowić w chwili obecnej konkurencji innym browarom. Browar ten może zatrudnić najwyżej 10 pracowników, łącznie z umysłowymi. W dalszej części dyrektor Borowczyk ocenił, że zakład nie nadaje się na uruchomienie rozlewni czy fabryki wód mineralnych z braku jakiegokolwiek urządzenia na ten cel. Ciekawa jest konkluzja listu: Jeżeli Zjednoczenie podtrzymuje nadal swe zarządzenie, wówczas ob. Czerwiński zwraca się z prośbą o przedłużenie terminu upaństwowienia browaru do 1.10. br. jako rekompensaty za poniesione wkłady i zabezpieczenie browaru. Sprawę przedstawiono do akceptacji CZPP-S w Warszawie. Uznał on co prawda bezzasadność przejęcia browaru, zaakceptował jednak wniosek o przekazanie go w zarząd Związkowi Spółdzielni Samopomocy Chłopskiej w Poznaniu (który to w międzyczasie zgłosił chęć objęcia tej placówki). W lipcu Zjednoczenie podjęło ostateczną decyzję o nieobejmowaniu browaru w Lubsku. Nie trafił on też w ręce spółdzielców z Poznania (choć niekiedy w źródłach pojawia się taka informacja). Nieznana jest dokładna data zakończenia działalności browaru. Stało się to w lipcu lub sierpniu 1946 roku. Udział przedstawicieli Zielonogórskich ZP-S w procesie upaństwowienia przedsiębiorstwa wskazuje, że trafiło ono ostatecznie pod opiekę zakładu w Zielonej Górze. Browar nie został wykazany jako składnik majątkowy Zielonogórskich ZP-S po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku²⁰⁵, aczkolwiek faktycznie podlegał tym Zakładom. W 1952 roku wskazano go bowiem jako nieruchomości zbędną do wykonywania zadań planowych przez dotychczasowych użytkowników i w dniu 24 grudnia 1952 roku przekazano na rzecz PMRN

204 Tamże, sygn. 1174, k. 10.

205 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

w Lubsku. Stroną przekazującą były Zielonogórskie ZP-S, reprezentowane przez kierownika administracyjno-gospodarczego Antoniego Mościckiego. W protokole zaznaczono, że budynki gospodarcze po przeprowadzeniu remontu nadają się na cele magazynowe. Do protokołu dołączono spis maszyn i urządzeń znajdujących się na terenie nieruchomości. Nie odbiega on od wcześniejszego inwentarza, co oznacza, że wyposażenie od momentu unieruchomienia pozostało praktycznie nienaruszone. Zielonogórskie ZP-S zastrzegły sobie prawo do tych urządzeń, aczkolwiek możemy podejrzewać, że zostały one w większości (lub w całości) zezłomowane²⁰⁶.

Lubsko (Zamrze, Zembrze, Zamsze, Zemsz), ul. Nowa 3

Niemiecka nazwa miejscowości: Sommerfeld.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei J. Sachtleben, Inh. Gerhard Sachtleben, Bahnhofstr. 5²⁰⁷.

Dane BWV: nr rejestru II 141-078. Jako datę założenia podano 1883 rok. W ankiecie podano, że w zakładzie funkcjonują dwie warzelnie dwunaczyniowe. Pierwsza z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 14,68 hl i kotłem warzelnym o poj. 12,25 hl oraz druga z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 49,01 hl i kotłem warzelnym o poj. 53,50 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 160 hl, naczyń leżakowych zaś 700 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 20 tys. hl (normatywna przepustowość: obu warzelni 41 400 hl, fermentacji 7200 hl, leżakowni 5945 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,9%, Caramel-Vollbier 12,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1883 roku). Korzystano z prostych urządzeń chłodniczych i lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 150 ton słođu²⁰⁸.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zakład produkował piwa górnej i dolnej fermentacji oraz lemoniady i wody mineralne. W karcie informacyjnej podkreślono modernizację warzelni, zastosowanie systemu sztucznego chłodzenia z firmy Linde oraz posiadanie własnej, niewielkiej słodowni²⁰⁹. Urządzenia browaru zostały w znacznej części wyszabrowane²¹⁰. Wedle inwentury z 30 lipca 1946 roku majątek browaru przedstawiał

206 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 245-246, 294, 302, 305.

207 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 748.

208 Dane z 24 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei J. Sachtleben, Inh. Gerhard Sachtleben.

209 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1174, k. 2.

210 Tamże, k. 10.

się następująco: Słodownia: klepisko dolne o rozmiarze 14×9 m (1 m pod powierzchnią ziemi); klepisko górne o rozmiarze 14×9 m; magazyn na jęczmień 14×9 m; tryjer na jęczmień z pojedynczym bębniem (stary system); magazyn na słód 14×9 m; suszarnie dwusiatkowe 5×5 m (bez wentylatora), dźwig (stary system); śrutownik dwuwalcowy (w stanie dobrym); maszyna do czyszczenia sładu, umocowana nad śrutownikiem; kosz na śrut żelazny [wynika z tego, że budynek słodowni miał cztery kondygnacje w obrysie prostokąta o wymiarach 14×9 m, z przyległą suszarnią dwusiatkową o wymiarach 5×5 m]. Warzelnia: 1 kocioł zacierowy z ochroną drewnianą, o poj. 4900 litrów, stan dobry; kocioł warzelny z paleniskiem, o pojemności 5350 litrów (dostateczny), odchmielacz o pojemności 495 litrów (stan dostateczny); kocioł warzelny, z paleniskiem, na piwa pojedyncze, otwarty, o pojemności 1200 litrów; kadź zacierna pojedyncza, otwarta, z ręczną pompą zacierową; podgrzewacz na wodę z paleniskiem, o pojemności około 2500 litrów (stan dobry). Fermentacja: 3 kadzie fermentacyjne żelazne, obmurowane, poj. 49 hl [każda], stan dobry; aparat do zadawania drożdży (stan dobry). Piwnice: I oddział – 5 kuf składowych drewnianych, o pojemności 27 hl [każda] (stan dobry); 4 kufy składowe, drewniane, o pojemności 22 hl [każda] (stan dobry); II oddział – 5 kuf składowych drewnianych, o pojemności 30 hl [każda] (stan dobry); 4 kufy składowe drewniane, o pojemności 20 hl [każda] (stan dobry); 5 tanków stojących żelaznych o pojemności łącznie 50 hl [każda] (dwukomorowe, stan dobry). Obciąż piwa: 1 filtr 10-ramowy marki Union; 1 aparat do obciążu beczkowego, dwuramienny, niekompletny. Butelkownia: 1 kompresor do obciążu piwa butelkowego; 1 koło do moczenia butelek, bez zamoczki. Urządzenia chłodnicze: 1 kompresor firmy „Lindner” rocznik 1925, Wiesbaden, 30 000 kalorii; (...) aparat chłodniczy firmy Klotz (stan niedostateczny); taca chłodnicza, otwarta, o pojemności 79 hl (stan średni)²¹¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku (jako: Browar Zemsz, ul. Nowa 3)²¹². Dokumenty z procesu nacjonalizacji nie zachowały się.

Uwagi: pierwsza wzmianka o browarze Sachtlebena w Lubsku pochodzi ze sprawozdania delegata PZPP-S w Bydgoszczy z dnia 18 stycznia 1946 roku: W Zembrze woj. Poznańskie istniały 3 nieduże browary, dwa browary zniszczone i zdemolowane – z kontekstu wiemy, że chodziło o zakłady Sacht-

211 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 16, k. 27-28.

212 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 112.

lebena i Zimmerlinga²¹³. Szczegółowiej o stanie zakładu informuje nas pismo z 27 czerwca 1946, w którym czytamy m.in.: Browar (Brauerei Sachtleben) przy ul. Żymierskiego o produkcji przedwojennej ca. 9000 hl rocznie piwa, został kompletnie wyszabrowany. Wszelkie części i cała armatura zostały przez nieustalonych osobników wyrabowane. Pozostały tylko szkielety urządzeń głównych, które nie nadawały się do częściowej kradzieży i eksploatacji, a więc: 2 kotły, kadź zacierna i kocioł warzelny, urządzenie fermentacji, całe urządzenie piwnic, obejmujące tanki, i.t.d. W dalszej części pisma czytamy: Chcąc resztki mienia polenickiego jeszcze ratować, poleciłem spisać naszemu hurtownikowi Waligórze w Zembrzu cały pozostały inwentarz i urządzenia z tym, że w pierwszych dniach lipca obejmie i sprawdzi stan inwentarza na miejscu Dyrektor Państw. Browaru w Zielonej Górze. Już w lipcu Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego upoważniło Bronisława Borowczyka, dyrektora browaru w Zielonej Górze, do przejęcia i zabezpieczenia pozostałego inwentarza i urządzeń po dawnym browarze Sachtlebena²¹⁴. Oględzin dokonano 30 lipca, sprawozdanie z czynności przesłano zaś do Bydgoszczy 7 sierpnia 1946 roku. Stan urządzeń opisanych przez Borowczyka nie przedstawia się aż tak dramatycznie, jak wynikałoby to z wcześniejszego dokumentu. W podsumowaniu napisano: W dniu sporządzenia oświadczenia inwentury poleciłem ob. Waligórze zamieszkałemu w Zembrzu zaangażować dwóch pracowników celem uporządkowania browaru, zabezpieczenia zamknięciami wejścia do browaru, itp. u wejść do browaru poleciłem zamontować tablice z napisem „Browar zajęty przez Państwowe Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy. Nieupoważnionym wstęp wzbroniony”. Na żadne urządzenia objęte inwenturą wymienionego browaru nie reflektujemy. Na polecenie Zjednoczenia wybrane urządzenia zdemontowano i przewieziono do Zielonej Góry, pozostałe zapewne zezłomowano. Browar nie został przejęty przez Zjednoczenie, w związku z czym w późniejszym okresie nie figurował w spisie nieruchomości tej instytucji.

Lubsko (Zamrze, Zembrze, Zamsze, Zemsz), ul. Żukowa 13 (dawna)

Niemiecka nazwa miejscowości: Sommerfeld.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei Wilhelm Zimmerling²¹⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zachował się opis nieruchomości z czerwca 1953 roku: *tereny: plac niezabudowany i pod budynkami o łącznej*

213 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1172, k. 18.

214 Tamże, sygn. 1174, k. 10.

215 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 748.

powierzchni 3470 m kw. Budynki: budynek fabryczny o jednej kondygnacji [i] o materiale budowy ścian zewnętrznych – mur, dwa budynki gospodarcze o jednej kondygnacji o materiale budowy ścian zewnętrznych – mur, z przeznaczeniem na magazyny, jeden budynek mieszkalny o dwóch kondygnacjach o ilości izb 4, w tym jedna kuchnia, zamieszkałych izb 2 (...). Ogólna kubatura budynków wynosi 3900 m kw. Stan nieruchomości: zniszczony w 40 procentach, po remoncie nadaje się na magazyny²¹⁶. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji. Jego wyposażenie było prymitywne (zapewne zbliżone do browaru Wallmüllera), aczkolwiek wzmiankowana jest modernizacja warzelnii, przeprowadzona niedługo przed zakończeniem wojny²¹⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku (jako: Browar Lubsko, ul. Żukowa 13)²¹⁸. Dokumentów z postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: w dokumentach powojennych zachowały się jedynie ogólne wzmianki na temat browaru, na ogół w kontekście dotyczącym sytuacji w Lubsku. W sprawozdaniu delegata PZPP-S w Bydgoszczy z dnia 18 stycznia 1946 roku czytamy: W Zembrze woj. Poznańskie istniały 3 nieduże browary, dwa browary zniszczone i zdemolowane – z kontekstu wiemy, że chodziło o zakłady Sachtlebena i Zimmerlinga²¹⁹. Niekoniecznie były to zniszczenia powstałe w wyniku działań wojennych – browar Sachtlebena został wyszabrowany i zniszczony w okresie późniejszym²²⁰. Nieco odmienne światło rzuca na to zagadnienie wykaz przedsiębiorstw przygotowany dla Ministerstwa Aproprowiacji i Handlu (około poł. 1946 roku). Znajdują się w nim ankiety trzech browarów w Lubsku, jednak poza zakładem Wallmüllera dwóch pozostałych nie można zidentyfikować. W przypadku jednego z nich poczyniono uwagę: zajęty przez Armię Czerwoną²²¹. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku nieczynny zakład znalazł się najpewniej pod opieką Zielonogórskich ZP-S w Ziolo-

216 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 178.

217 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1174, k. 1.

218 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 111.

219 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1172, k. 18.

220 AAN, Ministerstwo Aproprowiacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 806, k. 147.

221 Tamże, k. 68.

nej Górze²²². Zakład wytypowano jako zbędny dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego i w dniu 24 czerwca 1953 roku przekazano na rzecz PMRN w Lubsku. W imieniu Zielonogórskich ZP-S protokół zdawczo-odbiorczy podpisał kierownik działu administracyjno-gospodarczego Antoni Mościcki. Do protokołu dołączono spis urządzeń i maszyn, wciąż znajdujących się w nieczynnym browarze. Obejmował on cztery pozycje: kocioł warzelny z mieszałem, z paleniskiem na węgiel, kryty z góry, fbr. Forster Lehman w Lipsku, pojemność 26 hl; zbiornik żelazny $1,5 \times 5 \times 2$ [m?] – dwie sztuki; zbiornik żelazny owalny, śr. $1,40 \times 0,6$ [m?], izolowany przez klepki. Stan wszystkich urządzeń określono jako zadowalający, dopisując w uwagach: dla n/przemysłu. Brak informacji o demontażu lub zezłomowaniu tych urządzeń²²³.

Miastko

Niemiecka nazwa miejscowości: Rummelsburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Rummelsburger Brauhaus Paul Kurzan, Bütower Chaussee 40²²⁴.

Dane BWV: nr rejestru I 243-009. Jako datę założenia podano 1874 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 60,29 hl i kotłem warzelnym o poj. 63 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 110,39 hl, naczyń leżakowych zaś 534,84 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 8 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 39 700 hl, fermentacji 4900 hl, leżakowni 4542 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 13% ekstraktu), napoje bezalkoholowe (od 1902 roku) oraz wyroby spirytusowe (od 1934 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 160 ton sło²²⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zabudowania browaru zajmowały niemal idealnie prostokątną posesję, znajdującą się przy szosie prowadzącej z Miastka w kierunku Bytowa. Główny budynek browaru, czterokondygnacyjny, o ciekawej, neogotyckiej architekturze usytuowany

222 Brak go w ówczesnych wykazach informujących o strukturze Zielonogórskich ZP-S, zapewne więc formalnie nie był ich częścią, pozostając „pod opieką” Zakładów jako część powierzonego im mienia.

223 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 176-178, 293, 302.

224 Zakład założony w 1874 roku. W 1902 roku znacząco przebudowany. Od tego czasu do 15 października 1931 pozostawał w rękach Hansa Vierecka, następnie – do 1933 roku – właścicielem był Ernst Kerner, kiedy to zakład przeszedł w ręce Paula Kurzana. W 1942 roku zatrudnienie wynosiło 10 osób; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 699-700.

225 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Rummelsburger Brauhaus Paul Kurzan.

był bezpośrednio przy drodze. W trakcie środkowym uwagę zwracały dwa wysokie okna warzelni. Budynek zwieńczony był krenelażem z czterema niewielkimi wieżyczkami. Od wschodu przylegała do niego suszarnia sło-
du z wysokim kominem zakończonym parnikiem, połączona z głównym budynkiem słodowni. Z tyłu, za słodownią, stała kotłownia z wysokim kominem. Od zachodu znajdowały się budynki gospodarcze, zbudowane w technice mieszanej (mur pruski), w późniejszym okresie przekształcone (na biura i dom mieszkalny?). W tylnej części działki znajdowało się obszerne podwórze, na które wjeżdżano przez przejazd w budynku głównym. Usytuowano przy nim budynki gospodarcze (zapewne stajnia, wozownia, bednarnia, magazyn itp.). W wyniku działań wojennych zabudowa fabryczna uległa daleko idącym zniszczeniom. Całkowitej destrukcji uległa zabudowa w części wschodniej kompleksu: Budynek fabryczny frontowy (...), obejmujący słodownię i suszarnię, spalony, pozostały mury bez stropów, przeznaczony do rozbiórki (90% zniszczeń). Budynek fabryczny [stojący z tyłu za słodownią] obejmuje b. kotłownię, spalony, pozostały mury bez stropów, wykazujący 90% zniszczeń z pozostałym kominem fabrycznym o wysokości 25 m. Budynek gospodarczy przylegający do kotłowni [a zarazem poprzecznie do słodowni] dawne stajnie i chlewnia (...) 90% zniszczeń, pozostały mury bez stropów, przeznaczone do rozbiórki. Budynek w podwórzku, b. garaż, zniszczony w 95%, przeznaczony do rozbiórki. W lepszym stanie zachował się budynek główny, aczkolwiek jego opisy nie są jednoznaczne. Pomijane są górne kondygnacje (zapewne zniszczone w większym stopniu). Zachował się budynek piętrowy obejmujący dawniejsze biura na parterze i mieszkanie dla kierownika HP na piętrze, stopień zużycia budynku 60% (usytuowanie niejasne, analiza planu wskazuje, że ta część zabudowy znajdowała się na tyłach budynku głównego), hala obciążowa i maszyn HP na parterze o stopniu zużycia 50% (niewątpliwie część budynku głównego), piwnice, b. lodownia i biura administracyjne na pierwszym piętrze (również część budynku głównego) oraz budynek gospodarczy, stojący w tyle podwórza (szopa, stajnia), zużyty w 65%. Budynek frontowy został częściowo odbudowany, jednak zakresu prac nie znamy. Być może obniżono go o jedną lub dwie kondygnacje. Zdjęcia z końcowego okresu funkcjonowania wytwórni win i wyburzania obiektu pokazują, że po przebudowach zachował on niewiele oryginalnych elementów. Słodowni i suszarni nie wyburzono całkowicie, zachowując je do wysokości pierwszej kondygnacji i przekształcając w obszerną halę produkcyjną. Budynek główny przebudowano w typową dla tego okresu bezstylową kostkę o czterech kondygnacjach, jednak górna część wydaje się nadbudowana wtórnie. Rzecz jasna zlikwidowano wszystkie ozdobne detale architektoniczne. Od strony zachodniej wzniesiono nowy budynek, zapewne o funkcji

administracyjno-biurowej. Maszyny i aparaty produkcyjne w większości zachowały się, aczkolwiek część z nich była uszkodzona i zdekompletowana. Urządzenia rozlewcze wykorzystano na potrzeby rozlewni piwa i produkcji wód gazowanych. Pozostały sprzęt w większości rozdysponowano do innych zakładów (zob. tab. 92)²²⁶.

Tab. 92 – maszyny i urządzenia wywiezione z nieczynnego browaru w Miastku w okresie przed 20 września 1950 roku.

Nazwa instytucji odbierającej	Wykaz maszyn i urządzeń
Browar Kościerzyna	Motor elektryczny Siemens Schuckert 15 kW Ręczna prasa masy filtracyjnej Filtr do piwa ośmioramienny Zbiornik drewniany do dezynfekcji
Browar Bydgoszcz nr 1	Trzy kadzie fermentacyjne po 5000 l Dziewięć zbiorników aluminiowych po 3950 l
Browar Koszalin	Maszyna automatyczna do obciążu piwa Maszyna do mycia butelek Wytwórnia do lodu, kompresor, 56 form Butle do kwasu węglowego Taka do smolenia kuf składowych z manometrem Wóz parokonny lekki Platforma duża bez kół Paski do dyszli
Browar Słupsk	Kompresor powietrza z filtrem, zbiornikiem i motorem Zbiornik aluminiowy o poj. 200 l Obciążarka ośmiokranowa z motorem Pas parciany
Miodosytia Kościerzyna	Kufy składowe po 72 hl każda Kufy składowe o poj. 144 hl każda

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: były browar został przejęty jako mienie polskie 21 września 1945 r. przez CZPF oddział Bydgoszcz od Pełnomocnika Rządu, Wydział Przemysłowy w Miastku²²⁷. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 50 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 14 lipca 1948 roku (jako: Rummelsburger Brauhaus Paul Kurzan – Miastko)²²⁸. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 20 września 1951 roku w byłym browarze w Miastku przy ul. Kowalskiej 40, w obecności Wincentego Piskorskiego (zdający – zamieszkały pod adresem zakładu, zapewne kierownik rozlewni) i Ignacego

226 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5826.

227 Tamże, k. 3.

228 MP nr 41 z dn. 1 lipca 1949 roku, poz. 570, lp. 24.

Wuyka, przedstawiciela Słupskich ZP-S, działających zgodnie z instrukcją PKERN z dnia 18.XI.1948 r. W dniu 20 września 1951 roku, na skutek zarządzenia CZPPS z dnia 30.XI.1951 r., sporządzono dodatkowy protokół zdawczo-odbiorczy, usuwając formalne uchybienia popełnione w poprzednim dokumencie (głównie dotyczące opisu budynków i nieruchomości). Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 29 lutego 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²²⁹.

Uwagi: w sprawozdaniu Zjednoczenia w Bydgoszczy za pierwszy okres budżetowy (od 1 kwietnia do 30 września 1945 roku) zapisano: browar przeznaczylismy na rozlewnię piwa, uruchomienie bezcelowe²³⁰. W protokole zdawczo-odbiorczym z 20 września 1951 roku zapisano: Przedsiębiorstwo z przyległymi gruntami, ogrodami i lasem jest dawniejszym browarem zniszczonym w 80% przez działania wojenne, a budynki nieuszkodzone służą jako rozlewnia piwa i wytwórnia wód gazowych. Zabudowa browarna wraz z podwórzem zajmowała 37,78 arów, całość majątku obejmowała zaś 96,86 ara. W części niezniszczonych budynków udało się wkrótce po wojnie uruchomić rozlewnię piwa, a także wytwórnię napojów gazowanych. Piwo pobiera hurtownia w Koszalinie i jest administracyjnie podporządkowana Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym w Słupsku. Odległość hurtowni od stacji kolejowej wynosi 4 km. Odległość ta tłumaczy się od głównego ośrodka ludnościowego rzekomo brakiem stosownej wody przy budowie browaru na potrzeby przedsiębiorstwa. W późniejszym okresie odbierano również piwo z browaru w Połczynie-Zdroju. Jak zaznaczono dalej: Stopień zużycia budynków, w których mieści się hurtownia piwa, wynosi około 60%. Reszta budynków pobrowarowych jest zniszczona przez działania wojenne i przeznaczona do rozbiórki²³¹. Na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 31 marca 1956 roku CZPP-S zarządził przekazanie na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” hurtowni i rozlewni piwa, w tym (poz. 22) rozlewni w Miastku, zarządzanej do tego czasu przez Słupskie ZP-S²³². Około 1960 roku, po przeprowadzeniu częściowych remontów, uruchomiono produkcję win owocowych. Zakład przetrwał do wczesnych lat dziewięćdziesiątych (Spółdzielnia Pracy Przemysłu Spożywczego, następnie prywatne spółki), kiedy to po przekształceniach własnościowych produkcję wygaszono. Nieużytkowane budynki

229 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5826, k. 2-8.

230 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 35.

231 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5826, k. 4.

232 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290.

nieubłaganie niszczały. Ostatecznie pozostałości browaru wyburzono we wrześniu 2011 roku.

Ośno Lubuskie (Ośno)

Niemiecka nazwa miejscowości: Drossen.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Gustav Rahn, Alter Markt 5.

Uwagi: niewielki browar w Ośnie powstał około 1820 roku. Produkowano w nim wyłącznie piwa górnej fermentacji (Weissbier i Malzbier) oraz napoje gazowane. W 1939 roku najemczynią zakładu była Marie Seffer, piwowarem zaś Hermann Seffer. Zakład zatrudniał dwóch pracowników. W 1940 roku zmienił się najemca (Karl Eichberg), jednak browar nie prowadził już produkcji²³³. Zakład odnotowany został w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku²³⁴. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Piła

Niemiecka nazwa miejscowości: Schneidemühl.

Niemiecka nazwa zakładu: Vereinigte Grenzmark-Brauereien AG, Branderburgerstr. 1²³⁵.

Dane BWV: nr rejestru III 243-021. Jako datę założenia podano 1922 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 61,80 hl i kotłem warzelnym o poj. 104 hl (pozostałych naczyń nie scharakteryzowano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1218 hl, naczyń leżakowych zaś 4468 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 36 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 105 880 hl, fermentacji 55 130 hl, leżakowni 37 950 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 4 i 7%, Braunbier [Jungbier] 4% ekstraktu), napoje bezalkoholowe (od 1910 roku). Zakład wyposażony był w nowoczesne urządzenia chłodnicze i nie korzystał z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 160 ton słodu²³⁶.

233 Friedrich 2001, s. 113.

234 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 180.

235 Zakład założony 1 kwietnia 1870 roku. W formie spółki akcyjnej od 25 listopada 1922 roku, zarejestrowany od 24 marca 1923 roku. W 1942 roku piwowarem był dyplomowany mistrz piwowarski Johannes Kessler. Zakład posiadał składy w Wałczu, Złotowie, Sypniewie, Jastrowiu i Debrznie oraz słodownię w unieruchomionych browarach w Wałczu i Złotowie. Akcjonariuszami były szczecińskie browary Bohrsch i Bergschloss, *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 722. Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 31-32.

236 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Vereinigte Grenzmark-Brauereien AG.

Uwagi: po zakończeniu I wojny światowej browar w Pile znalazł się w części przygranicznej i utracił część naturalnych rynków zbytu. Produkcja spadła do niespotykanego poziomu 2 tys. hl rocznie. W lutym 1923 roku podjęto decyzję o wydzierżawieniu zakładu browarowi w Wałczu na 15 lat. Wałecki browar radził sobie nadspodziewanie dobrze, nieco wcześniej przejmując kontyngent produkcyjny browaru w Złotowie i sprzedając tam swoje piwo. Początkowo produkcję prowadzono w browarze w Wałczu, jednak jego potencjał okazał się niewystarczający i już od marca 1923 roku produkcję przeniesiono do browaru w Pile. Dało to początek utworzonej w tym samym roku spółce akcyjnej, powstałej z trzech połączonych browarów (Wałcz, Złotów, Piła) o nazwie: Vereinigte Grenzmark-Brauereien AG, Schneidemühl (Zjednoczone Browary Marchii Granicznej SA w Pile). *Piwo pilskie – pilzner – cieszyło się dużym powodzeniem, zbywano je u restauratorów w Pile i okolicy, w powiatach Złotów, Wałcz, Trzcianka, Człuchów i Szczecinek. W browarach w Wałczu i Złotowie utrzymano produkcję słodu, pełniły też one funkcję składów hurtowych*²³⁷. Zniszczenia wojenne w Pile okazały się znaczące. Nie ominęły one też browaru, który został niemal kompletnie zniszczony i w związku z tym nie znalazł się w ogóle w wykazie obiektów podlegających strukturom przemysłu piwowarsko-słodowniczego. Potwierdza to notka służbowa z 5 lutego 1953 roku, kiedy to ostatecznie porządkowano sprawy nieruchomości zbędnych, przekazując je na rzecz właściwych terytorialnie rad narodowych. Czytamy w niej: *Nieczynny browar w Pile nie figuruje w ewidencji zakładów nieczynnych. (...) Stwierdziłem, że na terenie Piły w obiekcie po niemieckim browarze znajduje się czynna rozlewnia i hurtownia piwa [zapewne prywatna lub spółdzielcza] – eo ipso obiekt ten jest całkowicie wykorzystany*²³⁸. Nie jest jednak wykluczone, że notka dotyczy innego obiektu²³⁹. Zniszczony obiekt wkrótce rozebrano, przekształcając również jego otoczenie. Dziś jego lokalizację można wskazać jedynie orientacyjnie (rejon przecięcia się przedłużenia ulic Bydgoskiej i Browarnej).

237 Szewczyk 2005, s. 31-32.

238 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 265.

239 Hurtownia piwa w Pile funkcjonowała przez pewien czas w budynkach należących przed wojną do firmy Schultheis Brauerei-Aktiengesellschaft, pod adresem: ul. Więźniów Politycznych 3; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5897, k. 2-5.

Polczyn-Zdrój

Niemiecka nazwa miejscowości: Bad Polzin.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei C. Fuhrmann, Chausseestr. 5²⁴⁰.

Dane BWV: nr rejestru VI 243-008. Jako datę założenia podano 1825 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 90 hl, kotłem zaciernym o poj. 72 hl i kotłem warzelnym o poj. 136,50 hl. W miejsce kadzi filtracyjnej używano filtra zacierowego. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 3 tys. hl, naczyń leżakowych zaś 12 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na nieco ponad 100 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 153 270 hl, fermentacji 135 780 hl, leżakowni 101 919 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfach Malz 4%, Doppel Einfach Malz 12%, Weissbier 6,4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1895 roku). Ponadto wyposażony był w nowoczesne urządzenia chłodnicze i nie korzystał z lodu naturalnego w procesie produkcji. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła niemal 1400 ton sło²⁴¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w latach 1934-1935 browar przeszedł znaczącą modernizację – przebudowano kotłownię (zainstalowano dwa nowe kotły parowe), elektrownię (maszyna parowa firmy Germania z dwoma generatorami), halę obciążu piwa beczkowego i butelkowego (dwa automaty do obciążu piwa butelkowego) oraz słodownię (urządzenia pneumatyczne firmy Topf)²⁴². W trakcie działań wojennych nie odnotowano znaczących zniszczeń czy uszkodzeń. Według informacji z protokołu z września 1951 roku browar jako przedsiębiorstwo produkcyjne nie doznał uszkodzeń wojennych, natomiast spaleniu uległ główny budynek administracyjno-mieszkalny i jeden budynek mieszkalny dla pracowników przy ul. Browarnej Nr. 1. Dalej zaznaczono, że według posiadanych informacji przez komisję, browar został zbudowany w małym rozmiarze w 1825 roku, rozbudowany natomiast przez jego właściciela w obecnej postaci w 1926 roku. Rozbudowany został od zdolności produkcyjnej ca. 10 000 hl rocznie do obecnej jego zdolności ca. 115 000 hl rocznie. Zdolność produkcyjna wód gazowych wynosi 453 hl rocznie. Browar posiada

240 Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 30. W 1939 roku browar wyprodukował 65 000 hl piwa i 2 tys. ton sło²⁴¹. Głównym piwowarem i słodownikiem był Ernst Lehmann; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 54.

241 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei C. Fuhrmann. W 1941 roku osobą odpowiedzialną za pracę browaru i słodowni był Ernst Lehmann. Zakład posiadał składy w Złocińcu, Koszalinie, Kołobrzegu, Szczecinku, Czarnym, Białogardzie, Bobolicach, Barwicach, Wałczu, Świdwinie, Czaplinku, Łobzie, Słupsku, Pile i Bornem Sulinowie; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 54.

242 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14317, k. 10.

własną elektrownię o mocy 640 kW, będącą w stanie zaopatrywać całe miasto. Browar posiada cztery czynne studnie artezyjskie oraz jedną zagwożdżoną. Wodę browar posiada na własne potrzeby w wystarczającej ilości, a ponadto może zaopatrywać w wodę miasto, z którego siecią wodociągową jest połączony²⁴³. Zbudowa browaru tworzyła zwarty kompleks, w skład którego wchodziło osiem budynków fabrycznych i dwa budynki mieszkalne. Większość budynków była murowana z czerwonej, palonej cegły, kryta dachami pokrytymi papą i podpiwniczona. Budynek, w którym mieściła się warzelnia, miał cztery kondygnacje, rozdzielone żelbetowymi stropami podpieranymi żelaznymi dźwigarami. Ściany i podłogi wyprawiono cementem i częściowo pokryto płytkami ceramicznymi. Podobnie wykończone były słodownia, chłodnia, piwnice fermentacyjne i leżakowe. W inwentarzu wyszczególniono urządzenia instalacji wodnej, elektrycznej, kotłowni i maszynowni oraz działów produkcyjnych. Maszyny i urządzenia warzelni określono jako *dobre* (przeciętny stan zużycia wynosił 20-25%). Filtr zacierowy (używany w miejsce kadzi filtracyjnej) określono jako *filter-cedzak*. Dział fermentacji wyposażony był w żelazne i aluminiowe kadzie, leżakownia zaś w stojące i leżące tanki stalowe. Wszystkie działy zaopatrzone były w sztuczne chłodzenie. Był to więc zakład nowoczesny, o relatywnie dużych mocach produkcyjnych²⁴⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w maju 1945 roku przedstawiciel GO KERM na powiat białogardzki (wówczas: białogrodzki) Roman Bem wymienił wśród obiektów *zbadanych na terenie m. Połczyn Zdrój browar, obsadzony przez Armię Czerwoną*. Tym samym zakład znalazł się w ewidencji pełnomocnika, który pisał wszakże: *Co do obsadzenia przedsiębiorstw, to ze względu na brak komisji zdawczych, jest to praca ciężka, gdyż obiekt dziś uruchomiony jutro może być wywieziony*. Podobną obawę wyrażono odnośnie zakładów *już zbadanych*, czyli uruchomionych lub pozostających w dyspozycji wojsk sowieckich²⁴⁵. Browar w Połczynie nie został formalnie objęty przez stronę polską, kompetencję nad nim objął zaś TZP (prawdopodobnie w sierpniu). W dniu 17 września 1945 (w innym źródle: w dniu 7 września²⁴⁶) Główny Urząd TZP przekazał Ministerstwu Apropowizacji i Handlu siedem browarów z terenu Pomorza Zachodniego (określanego jako województwo koszalińskie). 23 października

243 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5448, k. 4.

244 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1012, k. 38-45; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5448, k. 9-63.

245 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 181, k. 1, 3.

246 Data bez wątplenia błędna.

(w innym źródle: 29 października²⁴⁷) zostały one zarządzeniem Ministerstwa powierzone Zjednoczeniu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego okręgu poznańskiego, pomorskiego, gdańskiego i Pomorza Zachodniego w Bydgoszczy, z zastrzeżeniem, iż *powyższe przedsiębiorstwa nie mogą być przez Zjednoczenie wydzierżawiane*. Na liście znalazł się Państwowy Browar Polczyn (dawn. C. Fuhrmann Brauerei Bad Polzin) pod nr. 48²⁴⁸. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku²⁴⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 15 września 1951 roku w Dyrekcji Połczyńskich ZP-S, w Polczynie, w obecności Alfonsa Kolibabki, p.o. kierownika browaru (zdający), i Bronisława Hałuszczaka, dyrektora naczelnego Połczyńskich ZP-S, działającego w imieniu i na rzecz CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 22 listopada 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²⁵⁰.

Uwagi: po zajęciu Polczyna browar obsadziły wojska sowieckie, które uruchomiły produkcję piwa na własne potrzeby. Zakład w Polczynie znalazł się w kręgu zainteresowań Zjednoczenia w Bydgoszczy od momentu jego ukonstytuowania. Kwestia browarów znajdujących się w rękach wojsk radzieckich została naświetlona w liście dyrektora naczelnego Zjednoczenia w Bydgoszczy do naczelnika Sztabu Północnej Grupy Wojsk Sowietkich generała lejtnanta Łagunowa, w dniu 24 listopada 1945 roku: *Dnia 14.9.1945 została zawarta między Panem a Vice-ministrem Różańskim na mocy układu polsko-sowieckiego umowa, na podstawie której wszystkie przedsiębiorstwa znajdujące się w eksploatacji Czerwonej Armii, m.in. wszystkie browary na Pomorzu Zachodnim, oddaje się w administrację władz polskich. (...) Nie bacząc na powyższe, zarządzający Wojentorgiem w Druenburg (Drawsk) kapitan Korotkow nie chce wydać władzom polskim (tut. Zjednoczeniu) browaru w Polczynie (Bad Polzin), którym zarządza inż. Włodzimierz Rachlin*²⁵¹. Interwencje podjęte w sprawie połczyńskiego browaru początkowo nie odnosiły skutku. Pomimo tego 20 listopada 1945 dyrektorem browaru został mianowany Aleksander Stormmenger – w symboliczny sposób podkreślono prawo strony

247 Najprawdopodobniej data ta jest błędna.

248 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1012, k. 2; sygn. 1014, k. 11.

249 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 8o.

250 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5448, k. 2-8.

251 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1012, k. 13.

polskiej do objęcia tego zakładu²⁵². W tym samym czasie z propozycją wydzierżawienia browaru wystąpiła GS „Samopomoc Chłopska” w Połczynie. W dniu 7 grudnia otrzymała ona ze Zjednoczenia zdecydowaną odmowę: W odpowiedzi na pismo Wasze w powyższej sprawie donosimy, że wszelkie obiekty browarniane na Pomorzu, jako przedsiębiorstwa kluczowe, w myśl zarządzenia Ministra Apropowizacji i Handlu nie podlegają dzierżawie i pozostają jedynie w naszym zarządzie²⁵³. Faktycznie browar wciąż znajdował się w administracji radzieckich władz wojskowych. Zakład udało się objąć dopiero 14 lutego 1946 roku. O okolicznościach przeciągającej się procedury informuje pismo PZPP-S w Bydgoszczy²⁵⁴: Jeśli idzie o działalność na powyższym browarze, stwierdziliśmy, że władze Sowieckie wyrabiają w browarze połczyńskim dla własnej konsumpcji 12% piwo, a ponadto piwo 5%, lemoniady i wodę sodową; urządzili tzw. bimbrownię, wyrabiając ze spirytusu własnej produkcji likiery oraz w większej ilości wędliny. Towary powyższe puszczają na rynek i w ten sposób wyrządzają poważne szkody Skarbowi Państwa. Cały rynek Pomorza Zachodniego zalany jest piwem Browaru Połczyńskiego, który sprzedaje w cenie zł 4 za 1 litr, rzecz oczywista nie płacąc żadnych podatków. Kupcy chętnie nabywają to piwo do dalszej odsprzedaży, sprzedając je za piwo wysokogatunkowe 9% [chodzi o piwo faktycznie 5%], które kosztuje w hurcie zł 16 za 1 litr. Podobnie ma się sprawa z likierami²⁵⁵. Sprawa ta została najpewniej wyciszona po objęciu browaru. Niemal natychmiast podjęto produkcję. Ponieważ na terenie zakładu znajdowały się studnie i elektrownia o znacznej wydajności, zawarto z władzami miejskimi porozumienie, dotyczące dostaw wody i prądu na potrzeby miasta. Sposób rozliczeń znakomicie obrazuje ówczesną rzeczywistość: cena 1 kWh wynosiła 3,7 kg węgla dostarczonego w sortymencie orzech II lub III z kopalni górnośląskich, cena 1 m sześć. wody ustalona została zaś na poziomie 4,3 kg węgla. W umowie zawarto też klauzulę: W razie nienadejścia na czas dostatecznej ilości węgla z przyczyn niezależnych od Zarządu Miasta opłata może być uiszczona w gotówce przeliczając na cenę węgla, jednak w takim przypadku browar nie gwarantował ciągłości dostaw²⁵⁶. W lipcu 1949 roku od przedsiębiorstwa odłączono gospodarstwo rolne, które pro-

252 Aleksander Strommenger urodził się 18 grudnia 1900 roku w Toruniu i w okresie międzywojennym związany był z przemysłem piwowarskim.

253 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1012, k. 26.

254 O powadze sprawy świadczy lista instytucji, do których skierowano odpis pisma: Ministerstwo Apropowizacji i Handlu, Ministerstwo Przemysłu, Ministerstwo Skarbu, Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Wojewoda Koszaliński.

255 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1012, k. 49.

256 Tamże, k. 51-62.

tokolarnie przekazano na rzecz Państwowych Uzdrawisk w Polczynie-Zdroju²⁵⁷. W tym czasie zakład funkcjonował pod nazwą: Państwowy Browar w Polczynie-Zdroju i podlegał CZPPF w Bydgoszczy²⁵⁸. W dniu 1 sierpnia 1950 roku powołano do życia Zakłady Piwowarsko-Słodownicze „Zdrój” w Polczynie-Zdroju w ramach przygotowań do restrukturyzacji przemysłu piwowarskiego. Zakłady te w dalszym ciągu podlegały pod Zjednoczenie w Bydgoszczy. Do dnia 1 sierpnia 1950 r. w administracji kontrolowanej jednostki pozostawała Państwowa Hurtownia Piwa w Wałczu (samodzielnie bilansująca) oraz skład konsygnacyjny w Świdwinie. Z dniem 1.VIII.1950 Hurtownia Piwa w Wałczu odeszła do browaru w Czarnkowie, natomiast do administracji Zakładów w Polczynie przeszedł browar wraz ze słodownią w Szczecinku²⁵⁹. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Zarządzeniem Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października 1950 roku powołano do życia Polczyńskie ZP-S z siedzibą przy browarze (ul. Żymierskiego 10). W skład przedsiębiorstwa wszedł browar w Szczecinku, nieczynny browar w Świdwinie oraz hurtownie piwa w Świdwinie, Człuchowie i Wałczu (znajdujący się przejściowo w administracji browaru w Czarnkowie)²⁶⁰. W wykazie brak nieczynnego browaru w Czarnem, który wraz z browarem w Szczecinku wszedł w skład Polczyńskich PZPP-S. W 1952 roku został on przekazany na rzecz miejscowego PMRN²⁶¹. „Kronika 1995 Przemysłu Piwowarskiego...” podaje, że w 1945 roku – kiedy to zakład pozostawał w zarządzie wojsk sowieckich – wyprodukowano 5 tys. hl piwa. Danych z 1946 roku nie znamy. Rok 1947 scharakteryzowano zaś następująco: *plan produkcji i zbytu piwa na rok 1947 został wykonany z nadwyżką. Sprzedaż piwa jasnego wybitnie dominuje. Zaprowadzona w drugiej połowie roku 1947 produkcja piwa odżywczego „Oryginalny Polczyn” nie znalazła jeszcze wg wyjaśnienia dostatecznego zbytu, jako produkt na rynku nowy i zbyt mało znany. Plan produkcji i zbytu wód*

257 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5448, k. 12-15; Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie, sygn. 2339, k. 36.

258 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 33, k. 83-84.

259 AAN, Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie, sygn. 2339, k. 36.

260 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 122.

261 Na podstawie zarządzenia zewnętrznego nr 95 z dn. 28 listopada 1952 roku w sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach – Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, zarządzenie w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku w sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45, 46.

gazowych nie został wykonany. Na niewykonanie planu wpłynęła wg oświadczenia kierownika kontrolowanej jednostki zbyt mała chłonność rynku miejscowego. Niezbyt wysoka jakość lemoniady, spowodowana brakiem odpowiedniej jakości zapraw, wpłynęła również na mniejsze zapotrzebowanie w rejonie zbytu browaru. Plan produkcji słodu nie został wykonany z powodu, wg oświadczenia, nieotrzymania przez Zakłady dostatecznej ilości zboża browarnianego. Plan produkcji i zbytu piwa w 1948 roku został wykonany z nadwyżką. Zaprowadzona w drugiej połowie 1947 roku produkcja piwa odżywczego „Oryg. Połczyn” znacznie wzrosła. Planu produkcji i sprzedaży wód gazowych nie wykonano z powodu niskiej chłonności rynku miejscowego. Plan produkcji słodu został wykonany z nadwyżką. Wykonanie planu sprzedaży słodu zostało wykazane w 92,59%, w rzeczywistości procent wykonania planu jest wyższy, gdyż oprócz ilości wykazanych w zestawieniu, w ostatnich dniach grudnia 1948 roku wysłano do Gdyni 30 000 kg słodu z przeznaczeniem na eksport do Holandii. Słód ten wykazano w bilansie jako wyroby własnej produkcji na składach obcych. W 1949 roku plan produkcji i zbytu piwa globalnie został wykonany z nadwyżką. W asortymencie nie został wykonany plan produkcji i zbytu piwa ciemnego „Koźlak”, ze względu – jak wyjaśniono – na nikłe zapotrzebowanie w rejonie zbytu browaru na piwo gatunkowe. Planu produkcji piwa słodowego „Oryg. Połczyn” nie wykonano ze względu na niską przepustowość urządzeń do obciążu piwa (wąskie gardło zakładów), a piwo słodowe „O.P.” jest sprzedawane tylko w butelkach. Plan produkcji i zbytu wód gazowych wykonano z nadwyżką. Chłonność rynku miejscowego na wody gazowe wzrosła ze względu na brak w miejscowej sprzedaży dostatecznej ilości piwa słodowego, gdyż około 60% produkcji piwa słodowego „O.P.” jest wysyłane (...) na rynek warszawski. Poza tym cena „O.P.” jest w stosunku do lemoniady zbyt wysoka. Plan produkcji słodu nie został wykonany ze względu na opóźnienie dostaw jęczmienia przez Polskie Zakłady Zbożowe²⁶². Na uwagę zasługuje fakt, że już w pierwszych latach po uruchomieniu produkcji wprowadzono dwa rodzaje piw wysokogatunkowych. Obok dominującego w produkcji i sprzedaży piwa jasnego lekkiego warzono piwo ciemne „Koźlak” o zawartości 15% ekstraktu, zaliczane do grupy piw pełnych²⁶³, oraz piwo słodowe „Ory-

262 AAN, Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie, sygn. 2339, k. 11-12, 15-16; AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4162.

263 Zgodnie z zapisami Dekretu z dnia 3 lutego 1947 r. Prawo akcyzowe: za piwo pełne uważa się piwo o zawartości ekstraktu do 13%, za piwo dubeltowe – piwo o zawartości ekstraktu więcej niż 13% do 20%, zaś za piwo mocne – piwo o zawartości ekstraktu większej niż 20% w podstawowej (ochłodzonej) brzezce, z której piwo wyrobiono. Przepisy ustawy z 1931 roku zmieniono Dekretem z dnia 3 lutego 1947 r. Prawo akcyzowe. Za piwa lekkie uważano te o zawartości do 10% ekstraktu, za pełne od 10 do 15% ekstraktu, mocne zaś powyżej 15% ekstraktu; Dryja 2021a, s. 167-168; Dryja 2021b, s. 30-32.

ginalny Połczyn”, określane jako *odżywcze*. Miało ono podwyższoną zawartość ekstraktu w stosunku do innych piw słodowych dostępnych na rynku²⁶⁴. W 1950 roku produkcja osiągnęła 45 tys. hl i w następnych latach sukcesywnie rosła, by w latach sześćdziesiątych ustabilizować się na poziomie około 80 tys. hl rocznie²⁶⁵ (zob. tab. 93)²⁶⁶. W jęczmień zaopatrywano się za pośrednictwem Polskich Zakładów Zbożowych (Wielki Młyn Stargard), chmiel otrzymywano z Państwowego Browaru w Tychach, drożdże zaś z browaru w Gdańsku. Butelki kupowano w hucie szkła Ujście. Nadwyżki słoðu sprzedawano Szczecińskim ZP-S, piwo rozprowadzano za pośrednictwem PHP (w promieniu 170 km transportem samochodowym i 500 km kolejã), rozlewni spółdzielczych (w promieniu 200 km) i prywatnych (w promieniu 100 km). Prowadzono też sprzedaż bezpośrednią na terenie miasta i w bliskim otoczeniu browaru²⁶⁷.

Tab. 93 – produkcja piwa w browarze w Połczynie-Zdroju w latach 1947-1950 i 1954-1955, w hektolitrach.

	1947	1948	1949	1950	1954	1955
Piwo jasne lekkie 9%	14 085,94	17 764,14	24 682,00	42 759,00	78 468,00	65 206,00
Piwo pełne „Kozłak” 15%	354,64	36,25	4 239,00	2 247,00	–	3 010,00
Piwo „Oryginalny Połczyn”	207,36	1 269,38	–	–	–	2 769,00
Piwo słodowe „Karamel” 7%	34,83	–	–	–	25 550,00	11 375,00
Razem	14 682,77	19 069,77	28 921,00	45 006,00	104 018,00	82 360,00

Wraz ze wzrostem produkcji rosło zatrudnienie. W 1947 roku w browarze pracowało 85 osób, w tym 44 przy produkcji. Wraz z jednostkami podległymi (rozlewnia w Wałczu i skład konsygnacyjny w Świdwinie) zakład dawał zatrudnienie 106 osobom (w tym 83 mężczyznom i 23 kobietom – zob. tab. 94)²⁶⁸.

264 Standardowa zawartość ekstraktu w piwach słodowych wynosiła 9%; Dryja 2021b, s. 377. „Oryginalny Połczyn” posiadał zapewne 11% ekstraktu.

265 Kronika 1995, s. 109.

266 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14317, k. 31; sygn. 14318, nlb.; Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie, sygn. 2339, k. 11-18.

267 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14317, k. 36-38; sygn. 14318, nlb.

268 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66.

Tab. 94 – stan zatrudnienia w browarze w Połczynie-Zdroju na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
67	16	0	16	7	0	106

W 1949 roku wprowadzono nowe zasady zaszeregowania i wynagrodzeń pracowników fizycznych: w związku z wprowadzeniem nowego Układu Zbiorowego Pracy, obowiązującego od 1.I.1949 r., nastąpiło na zebraniu komisji powołanej do tego celu, w skład której weszli przedstawiciele Miejskiego Komitetu PZPR, Zw. Zawodowych, Dyrekcji oraz rady zakładowej. Pracownicy przyjęci do pracy w okresie późniejszym zaszeregowani zostali przez Dyrekcję po porozumieniu się z Radą Zakładową i POP PZPR²⁶⁹. W 1948 roku w browarze pracowało 99 osób, rok później już 128. Dane za rok 1950 wykazują niewielkie rozbieżności (zob. tab. 95)²⁷⁰.

Tab. 95 – stan zatrudnienia w browarze w Połczynie-Zdroju w latach 1947-1950 (na dzień 1 stycznia każdego roku). W nawiasie podano dane zawarte w protokole pokontrolnym NIK z 1950 roku (zapewne z połowy roku).

	1947	1948	1949	1950
Pracowników ogółem	85	99	128	158 [162]
W tym przy produkcji	44	54	74	94 [83]

Na początku lat pięćdziesiątych zatrudnienie ustaliło się na poziomie 146-147 osób (zob. tab. 96)²⁷¹.

Tab. 96 – stan zatrudnienia w browarze w Połczynie-Zdroju w latach 1951-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1951	1952	1953	1954	1955
Pracowników ogółem	189	147	146	147	145
W tym przy produkcji	106	91	89	89	89

W późniejszych latach do większych inwestycji należała budowa nowej hali rozlewu z linią o wydajności 11 tys. butelek na godzinę²⁷². W okresie przemian ustrojowych losy browaru były skomplikowane. W 1989 roku

269 AAN, Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie, sygn. 2339, k. 34.

270 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14317, k. 11; sygn. 14318, nlb.; Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie, sygn. 2339, k. 35.

271 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14318, nlb.

272 Kronika 1995, s. 109.

zakład włączono do Koszalińskich Zakładów Piwowarskich, tworząc z niego filię browaru w Koszalinie. W latach 2002-2005 browar należał do grupy piwowarskiej Browary Polskie Brok-Strzelec SA, jednak w związku z kłopotami finansowymi spółki w 2003 roku wstrzymano produkcję piwa. W latach 2003-2007 przedsiębiorstwo Sagittarius-Strzelec SA prowadziło w nim produkcję napojów bezalkoholowych i wody mineralnej, zakład przemianowano zaś na Wytwórnię Wody Źródlanej Połczyn-Zdrój. W 2007 roku zakład wydzierżawiła firma Brewer Polska Sp. z o.o. należąca do czeskiego przedsiębiorstwa Brewer s.r.o. Produkcję piwa wznowiono w 2007 roku. W 2008 spółka Brewer Polska wykupiła większościowy pakiet udziałów w Wytwórni Wody Źródlanej Połczyn-Zdrój SA i zmieniła jej nazwę na Fuhrmann Sp. z o.o. Poczynione inwestycje nie przyniosły oczekiwanych rezultatów i browar po raz kolejny zaczął być niewypłacalny. W sierpniu 2010 spółka Fuhrmann Sp. z o.o. ogłosiła upadłość układową, jednak nie zaprzestano produkcji. W grudniu 2010 roku browar został przejęty przez fundusz inwestycyjny, który do tego czasu był głównym pożyczkodawcą przedsiębiorstwa. Sukcesywnie zwiększano sprzedaż piwa, prowadząc równocześnie negocjacje z potencjalnymi inwestorami. Ich fiasko doprowadziło na początku 2017 roku do ponownego wstrzymania produkcji. W kwietniu 2018 roku właścicielem zakładu została słowacka spółka Semper Brewery A.S., która wznowiła produkcję, trwającą do dziś.

Pyrzyce

Niemiecka nazwa miejscowości: Pyritz.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei F. Kerek, Bahner Strasse 5.

Uwagi: browar odnotowany został w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku²⁷³. Miał zakończyć działalność około 1940 roku²⁷⁴. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat.

Słupsk

Niemiecka nazwa miejscowości: Stolp.

Niemiecka nazwa zakładu: Kronenbrauerei H. Schulz & Sohn, Hindenburgstr. 38²⁷⁵.

273 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 598.

274 Friedrich 2001, s. 129.

275 Data założenia: 1832. Do 1931 roku pod nazwą Kronte-Brauerei W. Beil, od tego roku w rękach Hermanna i Helmutha Schutzów. W 1942 roku piwowarem był Robert

Dane BWV: nr rejestru II 243-015. Jako datę założenia podano 1832 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 60,72 hl i kotłem warzelnym o poj. 73,15 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 236,13 hl, naczyń leżakowych zaś 745 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 46 170 hl, fermentacji 10 600 hl, leżakowni 6327 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 4%, Vollbier 12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe. Zakład korzystał wyłącznie z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 150 ton słodu²⁷⁶.

Uwagi: w dniu 25 czerwca 1945 roku do Pełnomocnika Rządu w Słupsku – Wydział Przemysłowy wniosek o przydzielenie *poniemieckiej* wytwórni lemoniady i browaru znajdujących się w Słupsku przy ul. Kilińskiego 36/38 złożył Antoni Gruszczyński. Został on rozpatrzony odmownie. W lipcu sprawę przekazano do PZPP-S w Bydgoszczy, jednak i w tym przypadku opinia była negatywna²⁷⁷. W sprawozdaniu Zjednoczenia za pierwszy okres budżetowy (od 1 kwietnia do 30 września 1945 roku) zapisano: *uruchomienie obu browarów [w Słupsku] bezcelowe*²⁷⁸. W późniejszych dokumentach nie odnaleziono już żadnej informacji o tym zakładzie. Należy podejrzewać, że nieruchomość została dość wcześnie przekazana na rzecz miejscowych władz administracyjnych.

Słupsk

Niemiecka nazwa miejscowości: Stolp.

Niemiecka nazwa zakładu: Sternbrauerei R.W. Heydemann, Hindenburgstr. 24²⁷⁹.

Dane BWV: nr rejestru V 243-016. Jako datę założenia podano 1857 rok²⁸⁰. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 95 hl

Griebner. Roczna produkcja piwa wahała się około 9 tys. hl; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 771. Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 28-30.

276 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Kronenbrauerei H. Schulz & Sohn.

277 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 326, nlb.

278 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 35.

279 Okres rozliczeniowy od 1 października do 30 września. Zatrudnienie: 1937/38 – 132, 1938/39 – 134, 1939/40 – 98, 1940/41 – 80 osób. Produkcja piwa oscylowała około 45 tys. hl, słodu około tysiąca ton, napojów bezalkoholowych około 6 tys. hl. W 1942 roku właścicielką była Martha Heydemann, piwowarem zaś był Max Schierwagen; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 771. Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 28-30.

280 Datę potwierdzają również późniejsze źródła: AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14339, k. 3.

i kotłem warzelnym o poj. 171 hl (pozostałych naczyń nie scharakteryzowano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1990 hl, naczyń leżakowych zaś 8890 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 88 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 174 060 hl, fermentacji 90 070 hl, leżakowni 75 505 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramel 3,9%, Malzbier 11,2%, Weissbier 6,2% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1911 roku). Korzystano z maszyn chłodzących i lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 480 ton sło²⁸¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w skład elementów majątkowych należących do przedsiębiorstwa wchodziły nieruchomości położone w Ślupsku przy ul. Kilińskiego 26, 27 i 28, tereny fabryczne oraz budynki mieszkalne przy ul. Kaszubskiej Nr. 8, 9, 9a i 10, tudzież place i ogrody ciągnące się wzdłuż ul. Kościuszki i przy szosie w kierunku do Ryczewa, o łącznej powierzchni przekraczającej dwa hektary. Wedle wypisów z ksiąg wieczystych nieruchomości te należały do Marty Heydemann z domu Marwitz²⁸². W dalszej części dokumentu zapisano: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem o zdolności produkcyjnej 60 000 hl piwa rocznie, połączone ze słodownią o rocznej zdolności produkcyjnej 350 ton sło²⁸²*du, rozlewnią piwa, wytwórnią wód gazowych i wytwórnią lodu sztucznego. (...) Tereny, na których browar został rozmieszczony, są szczupłe i zagęszczone budynkami fabrycznymi i mieszkalnymi, co utrudnia w pewnej mierze pewną przełotność transportową. Tłumaczy się to tym, że browar powstały w roku 1857 był w pewnych etapach rozwojowych do roku 1937 stopniowo rozbudowywany i dopiero przez rozbudowę przysposobiony do spełnienia roli przedsiębiorstwa przemysłowego o typie średnim. Zniszczenia wojenne browar ominęły. W skład zabudowy wchodziło szereg budynków, w tym: główny budynek fabryczny, bednarnia, garaże i magazyny, warsztaty samochodowe, stolarnia, świetlica, szatnia i umywalnia oraz portiernia. Główny budynek fabryczny – browar, łącznie z dwoma skrzydłami był murowany, kryty papą i obejmował: warzelnię, halę maszyn, słodownię wraz z silosami, flaszko²⁸²wnię, piwnice fermentacyjne i leżakowe oraz magazyny i kotłownię. Ogólny stan budynków był dobry, aczkolwiek ich stan zużycia określono na 60%. Inwentarz maszyn i urządzeń obejmuje kompletnie wyposażoną

281 Dane z 8 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Sternbrauerei R.W. Hrydemann.

282 W dokumentach powojennych nazwisko zniekształcano (zapisując je jako Heydemann lub Heydeman). Marta Heydemann była wdową po Ernście Hansie Heydemannie, który przejął browar po śmierci brata Paula w 1919 roku. Ernst Hans zmarł niespodziewanie pięć lat później. Od tego momentu prowadzeniem browaru zajmowała się pozostała po nim wdowa.

słodownię oraz podstawowe działy browaru. Kocioł warzelny w czteronaczyniowej warzelnii przystosowany był do gotowania pod ciśnieniem do 3 atmosfer, każdą filtracyjną (o poj. 153,5 hl) zaopatrzona była zaś w mosiężne sita. Poszczególne urządzenia wyposażone były w niezbędną armaturę, termometry, miedziane kopuły, parniki oraz pompy i motory. Zakład posiadał dość nowocześnie urządzony dział rozlewu w beczki i butelki, wytwórnię lemoniad i wód gazowanych oraz urządzenia chłodnicze i wytwórnię sztucznego lodu²⁸³. Do zakładów należała hurtownia piwa w Sławnie, położona przy ul. Kopernika 1. Posesja ta zabudowana była szeregiem budynków, wśród których wymieniono: biura i szatnię, rozlewnię piwa, pomieszczenia kompresora, magazyn piwa, stajnię, mieszkania nad stajnią, garaże i ustępy oraz piwnice²⁸⁴. W protokole nie wymieniono hurtowni i rozlewni piwa w Ustce, być może odłączonej już wówczas od przedsiębiorstwa²⁸⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładna data nieznana, nastąpiło to jeszcze w 1945 roku, gdyż inwentaryzacja browaru i rozlewni piwa w Sławnie [należącej do przedsiębiorstwa] oraz składników majątkowych została przeprowadzona komisyjnie w czasie od 12.XII.1945 r. do 12.II.1946 r. przy udziale właściwych czynników państwowych samorządu terenowego i branżowego. W tym czasie browar pozostawał już w użytkowaniu Browarniczej Spółdzielni „Praca”²⁸⁶. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku, jest w nim jednak wymieniony dwukrotnie: jako Sternbrauerei Heydemann – Słupsk, ul. Kilińskiego 26²⁸⁷, oraz jako Brauerei Słupsk – ul. Kilińskiego 26²⁸⁸. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 28 września 1950 roku w Słupsku w obecności Ignacego Wuyka, kierownika Słupskich ZP-S (zdający), i Jana Lichockiego, przedstawiciela Słupskich ZP-S, działających w imieniu CZPPF, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół dodatkowy, z powodu pominięcia w dokumencie wcześniejszym istotnych składników majątkowych przedsiębiorstwa, sporządzono 6 sierpnia 1953 roku. Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 7 wrze-

283 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 997; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5826; AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4393, k. 15-83.

284 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5826, k. 18-34.

285 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4393, k. 89.

286 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5826, k. 5.

287 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 73.

288 Tamże, lp. 82.

śnia 1952 roku (przy czym odwołanie do protokołu z 6 sierpnia 1953 roku dopisano wtórnie na marginesie tegoż orzeczenia), co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²⁸⁹.

Uwagi: browar przetrwał działania wojenne bez istotnych uszczerbków. Dokumenty dotyczące pierwszego okresu po wkroczeniu wojsk radzieckich nie zachowały się. Zapewne browar znalazł się w administracji komendantury wojennej, a następnie został przekazany przedstawicielom władz lokalnych. Musiało to nastąpić w sierpniu 1945 roku, wówczas bowiem sporządzono pierwsze opisy inwentarzowe. Od 22 sierpnia 1945 r. do 1 kwietnia 1949 r. użytkowała browar Browarnicza Spółdzielnia „Praca” w Ślupsku, w którym to czasie nie nastąpiły w składnikach majątkowych zakładu większe zmiany [w stosunku do inwentarzy z 1945 roku] w wyposażeniu techniczno-produkcyjnym, jednakże stan maszyn i urządzeń technicznych uległ z braku dokonywania normalnych inwestycji i kapitalnych remontów poważnemu zużyciu, co przy zwiększonej produkcji powoduje przeciążenie maszyn i powoduje awarie. W tym okresie browar zatrudniał ponad 100 pracowników²⁹⁰. Zakład uruchomiono w 1945 roku, kiedy to wyprodukowano około 5 tys. hl jasnego piwa lekkiego²⁹¹. Dystrybuowano je na terenie miasta oraz powiatu ślupskiego, ale też w sąsiednich powiatach, jak Sławno, Bytów, Lębork, Kościerzyna i Kartusy. W Sławnie prowadzono hurtownię i rozlewnię należące do zakładu²⁹². Kolejne hurtownia i rozlewnia piwa znajdowały się w Ustce²⁹³. Wszystkie umowy na dzierżawę browarów z sektorem spółdzielczym rozwiązano przedwcześnie. Zachowało się zarządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z 17 marca 1949 roku dotyczące browarów Spółdzielni „Społem”, które zostały przejęte z dniem 1 kwietnia przez poszczególne oddziały Zjednoczenia²⁹⁴. Podobny proces przeszły browary prowadzone przez inne związki spółdzielcze²⁹⁵. Protokół zdawczo-odbiorczy spisano 8 kwietnia 1949 roku, z obowiązującą datą objęcia browaru od 1 kwietnia²⁹⁶,

289 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5826, k. 2-8.

290 Tamże, k. 5.

291 Kronika 1995, s. 109.

292 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5826, k. 7, 52.

293 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4393, k. 89.

294 Zarządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dn. 17 marca 1949 roku „W sprawie przekazania niektórych zakładów przemysłowych z sektora państwowego sektorowi spółdzielczemu i z sektora spółdzielczego sektorowi państwowemu”; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 25, k. 27.

295 W paszporcie przedsiębiorstwa wpisano informację: data przejęcia: 1 IV 1949 rok, podstawa przejęcia: zarządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych – Departament Likw.; AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14339, k. 4.

296 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4393, k. 1; AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 997.

aczkolwiek pierwsze czynności związane z przejęciem browaru na rzecz Zjednoczenia w Bydgoszczy prowadzono już w styczniu i lutym 1948 roku. Prowadził je, specjalnie wydelegowany w tym celu do Słupska, były dyrektor browaru w Koszalinie Roman Stawicki²⁹⁷. W początkowym okresie zakład podlegał bezpośrednio Zjednoczeniu w Bydgoszczy i funkcjonował pod nazwą: Państwowy Browar w Słupsku. Oprócz produkcji piwa wytwarzano lemoniady, wody gazowane i sztuczny lód²⁹⁸. Zatrudnienie szybko osiągnęło stan przekraczający 100 osób – w 1950 roku browar zatrudniał 125 pracowników (zob. tab. 97)²⁹⁹.

Tab. 97 – stan zatrudnienia w browarze w Słupsku w latach 1947 i 1949-1951 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1947	1949	1950	1951
Pracowników ogółem	70	b.d.	125	137
W tym przy produkcji	40	b.d.	60	69

Po przejęciu przez Zjednoczenie stan zatrudnienia nie uległ większym zmianom. W latach 1952-1954 zatrudniano od 76 do 84 robotników, od 12 do 14 pracowników inżynieryjnych i 17-18 osób obsługi administracyjnej (zob. tab. 98)³⁰⁰.

Tab. 98 – struktura zatrudnienia w browarze w Słupsku w latach 1952-1954.

	1952	1953	1954
Robotnicy	76	85	84
Pracownicy inżynieryjno-techniczni	12	14	14
Pracownicy administracyjni	17	17	18
Uczniowie	–	–	–
Pracownicy obsługi	10	12	12
Straż	3	2	3
Razem	118	130	131

Po przejęciu browaru przez Zjednoczenie produkowano piwo jasne lekkie, jasne pełne i słodowe. Podstawę produkcji stanowiło piwo jasne lekkie,

297 Po dwuletnim okresie kierowania browarem w Koszalinie, w dniu 3 stycznia 1948 roku Roman Stawicki został delegowany do Słupska w celu przejęcia na rzecz Zjednoczenia tamtejszego spółdzielczego browaru, *co trwało do 5 lutego*; AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1013, k. 33-34.

298 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4393, k. 3.

299 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14340, k. 4.

300 Tamże, sygn. 14341, nlb.

którego produkcja utrzymywała się na zbliżonym poziomie, od 1952 roku przekraczając 40 tys. hl rocznie. Sukcesywnie wzrastał udział piwa jasnego pełnego oraz słodowego. W 1950 roku przekroczono 40 tys. hl rocznej produkcji, w 1954 zbliżono się zaś do 80 tys. hl. W 1955 nastąpiło znaczące załamanie produkcji – w tym czasie niemal zaniechano produkcji piwa pełnego (niespełna 1 tys. hl), utrzymując wysoki poziom produkcji piwa lekkiego (zob. tab. 99)³⁰¹.

Tab. 99 – produkcja piwa w browarze w Słupsku w latach 1950 i 1952-1955, w hektolitrach.

	1950	1952	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie	32 441,00	44 206,00	46 638,00	47 711,00	42 237,00
Piwo jasne pełne	3 398,00	5 489,00	6 560,00	7 875,00	948,00
Piwo słodowe	6 665,00	11 666,00	25 147,00	22 912,00	14 918,00
Razem	42 504,00	61 361,00	78 498,00	78 498,00	58 103,00

W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono wówczas Słupskie ZP-S, z siedzibą na terenie przedsiębiorstwa (ul. Kilińskiego 26). Do Zakładów należał browar w Słupsku i Hurtownia Piwa w Miastku³⁰². W 1950 roku zakład wyprodukował 41 tys. hl piwa. W kolejnych latach produkcja sukcesywnie rosła, by w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych znacząco przekroczyć 80 tys. hl. Zatrudniano wówczas 120 pracowników. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1961 roku browar włączono w strukturę Zakładów Piwowarskich w Koszalinie³⁰³. Produkcję w browarze wygaszono pod koniec 1999 roku. Jeszcze przez ponad dwa lata prowadzono w nim hurtową sprzedaż wyrobów z Koszalina i Połczyna-Zdroju, jednak w 2002 roku nieruchomość została sprzedana. Część budynków zachowała się do dziś.

301 Tamże, sygn. 14340, k. 24; sygn. 14341, nlb.

302 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

303 Kronika 1995, s. 109-110.

Stargard (Stargard Szczeciński, Starogród)

Niemiecka nazwa miejscowości: Stargard in Pommern.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei E.G. Kuppermann AG, gr. Mühlenstr. 28³⁰⁴.

Dane BWV: nr rejestru IV 243-011. Jako datę założenia podano 1790 rok (znacząca przebudowa miała miejsce w 1860 roku). Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 71,71 hl, kadzią filtracyjną o poj. 71,09 hl, kotłem zaciernym o poj. 30,15 hl i kotłem warzelnym o poj. 70 hl (prawdopodobnie podano wielkość wybicia, a nie faktyczną wielkość urządzenia, obliczaną na 100 hl³⁰⁵). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 650 hl, naczyń leżakowych zaś 3600 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 30 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 72 270 hl, fermentacji 29 420 hl, leżakowni 30 575 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1860 roku) i górnej fermentacji (Malzbier 11,8%, Caramelbier 3,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1907 roku). Do kontroli temperatury wykorzystywano urządzenia chłodnicze. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 260 ton słodu³⁰⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole zdawczo-odbiorczym zapisano: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest nieczynnym browarem położonym w Stargardzie, przy ul. Klasztornej nr 5a (dawniej Północna), ogólnej powierzchni 6892,2 m kw. (...) Obiekt zniszczony przez działania wojenne w 30% nie nadaje się do odbudowy, część urządzeń w drodze przerzutów wywieziona do innych browarów*³⁰⁷. Posesja browarna posiadała kształt wydłużonego prostokąta (o wymiarach 129,20 × 31,28 m), dłuższym bokiem przylegając do ul. Klasztornej. Wjazd na teren nieruchomości znajdował się w połowie długości działki, pomiędzy budynkami warzelni i kotłowni, obok komina fabrycznego. Zabudowa browaru tworzyła kompleks, ułożony wokół wydłużonego podwórza, złożony z szeregu budynków, w tym: głównego budynku fabrycznego, warzelni, kotłowni, rozlewni, lodowni, maszynowni, magazynów, garaży, szop i przybudówek. Główny budynek fabryczny był czteropiętrowy, zbudowany z cegieł, kryty papą. Mieścił główne działy

304 Zakład założono w 1790 roku. Znacząca przebudowa nastąpiła w 1906 roku. Od 18 listopada 1921 jako spółka akcyjna (AG), rejestrowana od 10 kwietnia 1922 roku. W 1942 roku piwowarem był Heinrich Fette. Specjalnością zakładu był Kuppermann-Doppel-Pilsner; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 758-759. O dziejach piwowarstwa w Stargardzie i browarze Kuppermanna: Żurawski 2005; Szewczyk 2005, s. 23-24.

305 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5388, k. 46.

306 Dane z 25 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei E.G. Kuppermann AG.

307 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5388, k. 2-4.

browaru, w tym słodownię, oddział fermentacji i chłodzenia, leżakownię, filtrację i rozlew piwa do beczek. Pozostałe budynki były w większości murowane, kryte papą, zaopatrzone w podstawowe instalacje: elektryczną, wodociągową i kanalizacyjną. W trakcie działań wojennych budynki zostały częściowo uszkodzone. W specyficzny sposób opisano urządzenia warzelni: *Kadzie (rezerwuary) do gotowania surowca z mieszałem śmigłowym wewnątrz i z mechanizmem trybowym do obracania mieszała.* Jeden z nich jest o pojemności około 10 000 litrów, $D = 2900$ mm, drugi jest pojemności około 7000 litrów. Pierwszy z nich posiada rozrusznik trybowy, którego tryb atakujący ma 60 zębów z prawoskrętnym ruchem obrotowym. Urządzenia, choć sprawiające wrażenie kompletności, były w części porozbijane i uszkodzone (beczki z rozbitymi dnami). Fermentacja wyposażona była w zbiorniki betonowe (szlifowane na gładko i polerowane), w leżakowni, oprócz drewnianych kuf składowych, wymieniono zbiorniki ze specjalnej nierdzewnej stali. Wymieniono liczne pompy, motory, silniki i inne urządzenia siłowe. W innym miejscu scharakteryzowano nakłady, niezbędne do przywrócenia funkcjonalności browaru: kotły parowe wymagają uzupełnienia kompletnego armatury, która została wyszabrowana, gruntownej oczystki z kamienia kotłowego i próby ciśnieniowej. Pompa iniektora wymaga uzupełnienia części brakujących [oraz] gruntownej rozbiórki oczyszczenia i zbórki [montażu?]. Co się tyczy maszynowni (źródła siły), to procent zniszczenia i koszty remontów oblicza się na 20% od ogólnych kosztów budowy i kosztów maszyn wmontowanych podczas zakładania browaru. Koszt wmontowania elektro-siłowni (którą zabrał Zarząd Miejski) oblicza się na 90%, gdyż zostały niektóre tylko instalacje elektryczne, a motorki elektryczne w ilości szt. 10 zostały wyszabrowane. Co się tyczy walcowni, oczyszczalni (działu przygotowywania surowca), to procent zniszczenia maszyn i urządzeń oblicza się na 10% od ogólnej sumy kosztów budowy tego działu. Procent zniszczenia działu przygotowawczego materiałów chłodzących i akumulatorowni oblicza się na 15% kosztu potrzebnego obecnie remontu w stosunku do kosztów budowy tego oddziału. Koszty potrzebne remontu dla maszyn przygotowawczych i oczyszczających beczki oblicza się na 10% od ogólnej sumy kosztów budowy tego działu. Co się tyczy kosztów remontu maszyn filtrujących i chłodzących piwo, procent zniszczenia oblicza się na 7% od kosztów budowy i kosztów samych maszyn z tego działu. Procent zniszczenia maszyn rozlewniczych i do przemywania butelek oblicza się na 10% licząc od ogólnej wartości tych maszyn na potrzebny obecnie koszt remontu. Koszt remontu bieżącego głównego budynku oblicza się na 5% od kosztu budowy pierwotnej. Koszt remontu budynku z chłodnią i rozlewnią oblicza się na 2% od ogólnej wartości budynku³⁰⁸.

308 Tamże, k. 25-56.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 17 września 1945 Główny Urząd TZP przekazał Ministerstwu Apropowizacji i Handlu siedem browarów z terenu Pomorza Zachodniego (określanego jako województwo koszalińskie). 29 października zostały one zarządzeniem ministerstwa powierzone PZPP-S okręgu poznańskiego, pomorskiego, gdańskiego i Pomorza Zachodniego w Bydgoszczy, z zastrzeżeniem, iż powyższe przedsiębiorstwa nie mogą być przez Zjednoczenie wydzierżawiane. Na liście znalazł się Państwowy Browar Starogard (dawn. E.G. Kuppermann AG)³⁰⁹. Faktyczne objęcie zakładu przez Zjednoczenie nastąpiło nieco wcześniej, bo już 10 października, kiedy to sporządzono pierwszy wykaz inwentarzowy majątku³¹⁰. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku³¹¹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 21 sierpnia 1950 roku w Stargardzie w obecności Władysława Kowalskiego, zarządcy państwowego (zdający), i Wacława Napolskiego, przedstawiciela CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego 20 marca 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³¹².

Uwagi: Początki tego browaru sięgają roku 1791 i taka data figuruje na etykietach Kuppermanna. Inne źródła podają rok 1790, kiedy to piwowar Wilhelm Schmidt nabył parcelę przy Grosse Mühlenstrasse, gdzie zamierzał warzyć piwo. Zakup był odpłatny, bo wraz z parcelą i stojącym na niej domem Herr Schmidt kupił również, przypisane do parceli i stojących na niej zabudowań, prawa browarnicze pozwalające na warzenie i wyszynk piwa. Dodatkowo, teren leżał tuż przy przepływającej przez Stargard rzece Inie, która stanowiła naturalne źródło energii dla mającego się tu wkrótce rozwinąć browaru. Parcela, oprócz praw browarniczych, miała inną zaletę. Otóż na tzw. dolnym podwórzu (wyciągniętej wzdłuż parceli sięgającej rzeki Iny) znajdowały się duże piwnice należące prawdopodobnie do starego klasztoru. W 1841 roku browar przejął Wilhelm Schleich, w 1866 zaś Carl Gustav Kuppermann. W 1887 roku zakład trafił w ręce jego syna Emila Gustava, wszechstronnie wykształconego browarnika i utalentowanego przedsiębiorcy³¹³. W 1896 roku nastąpiła przeprowadzka browa-

309 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 11.

310 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5388, k. 3.

311 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 75.

312 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5388, k. 2-4.

313 Emil Gustav Kuppermann rzemiosła piwowarskiego wyuczył się w słynnym browarze Drehera w Klein Schwechadt k. Wiednia, następnie w Trieście, Dortmundzie i Worms. Ukończył także Akademię Browarniczą w Augsburgu.

ru na nowe miejsce (na parcelę, na której wzniesiono piwnice składowe). Zakupiono nowe maszyny parowe, wyposażenie warzelni i szereg innych urządzeń. W 1906 roku zakład przeszedł kolejną modernizację. Jeszcze przed I wojną światową pracę w firmie podjęli synowie Emila Gustava: Fritz i Willi. Po zakończeniu wojny browar znalazł się w ciężkiej sytuacji, dlatego też zdecydowano o skorzystaniu z oferty koncernu Rückforth, koncernu spożywczego, który zdominował ówczesny rynek pomorski. W dniu 19 listopada 1921 roku browar w Stargardzie stał się oficjalnie częścią tego koncernu. Pozwoliło to na utrzymanie produkcji, kontynuowanej do 1945 roku³¹⁴. W wyniku zacieklej walk o miasto zniszczeniu uległo około 70% zabudowy, a stare miasto zostało kompletnie zniszczone. Browar ucierpiał w mniejszym stopniu, choć część urządzeń została uszkodzona. Większe straty poniesiono w wyniku szabru i demontażu urządzeń na potrzeby innych zakładów (np. elektrowni miejskiej). Choć straty oszacowano pod kątem ewentualnej rekonstrukcji, Zjednoczenie w Bydgoszczy podjęło decyzję o unieruchomieniu zakładu i urządzeniu w części pomieszczeń hurtowni i rozlewni piwa z browaru szczecińskiego. Stopień uszkodzeń budynków i wyposażenia technicznego poszczególnych działów określano od 3 do nawet 30%. Stan obiektu charakteryzowano następująco: Rok budowy, jak i działalność przedwojenna – nieznane, w części budynków gospodarczych mieszczą się Rozlewnia PHP, biuro, magazyny i warsztat ślusarski. Obiekt położony w centrum miasta, na terenie falistym, sąsiaduje od strony wschodniej z gruzami wypalonego budynku b. winiarni, od strony południowej z ruinami zburzonych domów i budynkiem szkolnym, od strony zachodniej z terenem kościelnym, od strony północnej z tamą (nasypem), po którym prowadzi aleja Słowicza – w dolnej części obiektu nasyp równa się wierzchołkom browaru³¹⁵. Po wykonaniu inwentaryzacji urządzenia zabezpieczono, a w części pomieszczeń urządzono PHP. W poł. 1947 roku rozlewnia zatrudniała 9 pracowników (zob. tab. 100)³¹⁶.

Tab. 100 – stan zatrudnienia w rozlewni i hurtowni piwa w Stargardzie na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
4	3	0	2	0	0	9

314 Żurawski 2005, s. 8-13.

315 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5388, k. 2-4.

316 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 62.

Z czasem urządzenia zdemontowano i przekazano innym przedsiębiorstwom³¹⁷, niektóre z tych urządzeń zaś zełomowano. Niestety, nie zachowały się protokoły z tych czynności.

Stargard (Stargard Szczeciński, Starogród)

Niemiecka nazwa miejscowości: Stargard in Pommern.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei F. Lyko, Frz. Engelstr. 34.

Dane BWV: nr rejestru I 243-012. Jako datę założenia podano orientacyjnie 1805 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 23,50 hl i kotłem warzelnym o poj. 33 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 75 hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Weissbier 5%, Caramel 5,5%, Doppel-Malzbier 11,5%, Jungbier 3,5-4% ekstraktu), w związku z czym nie posiadał naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 20 700 hl, fermentacji 3300 hl). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 30 ton słodu³¹⁸.

Uwagi: pierwszym znanym właścicielem zakładu był Heinrich Rölke (w latach 1865-1888). W 1917 roku jako właściciel odnotowany został Friedrich Lyko. Niewielki zakład nastawiony był na produkcję tradycyjnego piwa górnej fermentacji. Krzysztof Żurawski przytacza następujący inserat z 1911 roku: *w każdy wtorek i piątek świeże piwa typu malz, Braun, Weiss i bitter – ponadto codziennie wszystkie gatunki piwa butelkowego*. Zakład działał do 1945 roku (wówczas pod nazwą: Brauerei F. Lyko, Inh. Oskar Vollbrecht)³¹⁹. W wyniku działań wojennych część miasta, w której położony był browar, uległa całkowitemu zniszczeniu. W dokumentach powojennych nie natrafiono na żadne wzmianki na temat tego browaru.

Strzelce Krajeńskie (Strzelce)

Niemiecka nazwa miejscowości: Friedeberg in der Neumarkt.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Richard Kranz.

Uwagi: browar odnotowany w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku, aczkolwiek – według wszelkiego prawdopodobieństwa – zakończył działalność już w 1935 roku lub niedługo później³²⁰.

317 W opracowaniach pojawiają się informacje o demontażu i wywiezieniu urządzeń przez Rosjan, jednak w świetle zachowanych dokumentów są one nieprawdziwe; Żurawski 2005, s. 12.

318 Dane z 25 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei F. Lyko.

319 Żurawski 2005, s. 19.

320 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 240; Friedrich 2001, s. 152.

W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na jego temat. Po zakończeniu wojny w Strzelcach istniała rozlewnia piwa, nie wiemy jednak, czy miała ona jakikolwiek związek z byłym browarem.

Suchań

Niemiecka nazwa miejscowości: Zachan.

Niemiecka nazwa zakładu: Bürgerliches Brauhaus Zachan Richard Müller³²¹.

Dane BWV: nr rejestru I 243-017. Jako datę założenia podano 1839 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 56,10 hl i kotłem warzelnym o poj. 45 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 250 hl, naczyń leżakowych zaś 3500 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 25 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 28 300 hl, fermentacji 11 300 hl, leżakowni 29 726 hl). Browar produkował wyłącznie piwa dolnej fermentacji, korzystając z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 125 ton sło³²².

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku³²³. Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: W 1780 roku w źródłach wspomniano browar. Zajmował on prawdopodobnie tę samą działkę, na której usytuowano zabudowania przemysłowego browaru, wzniesionego w drugiej połowie XIX wieku. W roku 1865 założony został Bürgerliches Brauhaus (Browar Obywatelski), którego właścicielami byli kolejno: J. Ferdinand Gerbitz (w latach 1865-1907), Ida Gerbitz (w roku 1908) oraz Richard Müller (w latach 1908-1938). Browar zamknięto w roku 1938. Produkowano tu lekkie piwa w stylu pilzneńskim i ciemne piwa monachijskie. W okresie PRL na terenie browaru funkcjonowała Gminna Spółdzielnia Samopomoc Chłopska, zaś jednym z zakładów produkcyjnych była Rozlewnia Piwa i Wytwórnia Wód Gazowanych. Rozlewano tu dostarczane w beczkach piwo z browaru szczecińskiego i koszalińskiego oraz produkowano wody i napoje gazowane. Zakład został zamknięty pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku. Większość zabudowań browaru jeszcze niedawno spełniała funkcje magazynowe³²⁴. Niestety, około

321 Die Brauereien und Mälzereien 1939, s. 789.

322 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bürgerliches Brauhaus Zachan Richard Müller.

323 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 166.

324 <http://napiwnymszlaku.blogspot.com/2017/08/rozbiorka-zabudowan-dawnego-browaru-w.html>, 6 IX 2022.

2014 roku budynki dawnego browaru rozebrano, na ich miejscu powstał zaś pawilon handlowy.

Sulechów

Niemiecka nazwa miejscowości: Züllichau.

Niemiecka nazwa zakładu: Hermann Becker Brauerei, Hindenburgstr. 50.

Dane BWV: nr rejestru 151-097. Jako datę założenia podano 1856 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 31,05 hl i kotłem warzelnym o poj. 22,87 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 200 hl, naczyń leżakowych zaś 250 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 500 hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 4% ekstraktu). Zakład nie posiadał własnej słodowni³²⁵.

Uwagi: w źródłach powojennych nie znaleziono żadnych informacji na temat tego browaru. Zabudowa pod przedwojennym adresem (ob. ul. Poznańska) dziś nie istnieje.

Sulechów

Niemiecka nazwa miejscowości: Züllichau.

Niemiecka nazwa zakładu: Golbach-Brauerei, Inh. Fritz Goldbach³²⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: opis budynków nie zachował się. Prawdopodobnie browar mieścił się na zapleczu kamienicy mieszkalnej, stojącej w pierzei ul. Świebodzińskiej. W opisie znalazły się urządzenia przynależne do słodowni i browaru, co pozwala na niemal jednoznaczną identyfikację zakładu z nieczynnym od około poł. lat trzydziestych browarem Fritza Goldbacha. W inwentarzu wymieniono m.in. żelazną kadź okrągłą (do namaczania jęczmienia), czyszczarkę jęczmienia, windę z hamulcem (zapewne do zielonego słodu), kocioł parowy z 1902 roku, śrutownik, kadź zacierno-filtracyjną o poj. 50 hl, żelazny kocioł warzelny o poj. 43 hl z 1902 roku, prostokątny cedzak do chmielu z *przegródką* 5 hl, tacę chłodniczą o poj. 60 hl, pojedyncze motory i silniki oraz urządzenia do rozlewu. W inwentarzu brak kadzi fermentacyjnych czy kuf składowych, co wskazuje, że zakład był od dawna nieczynny³²⁷.

325 Dane z 15 sierpnia 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Hermann Becker Brauerei.

326 Friedrich 2001, s. 154. Browar miał zakończyć działalność około 1932 roku. Prawdopodobnie był jedynym zakładem w Sulechowie, który posiadał własną słodownię i produkował piwa dolnej fermentacji.

327 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 24, k. 5.

Uwagi: w pomieszczeniach nieczynnego browaru przy ul. Świebodzińskiej 24 funkcjonowała rozlewnia piwa Mariana Raczka. Dokładna data uruchomienia zakładu nie jest znana. W kwietniu 1951 roku PSS „Społem” w Sulechowie rozpoczęła starania dotyczące przejęcia rozlewni. Przy poparciu PMRN zwróciła się w tej sprawie do Zielonogórskich ZP-S. Nie był to organ właściwy, gdyż rozlewnia nie znajdowała się pod zarządem Zjednoczenia. Z kontekstu sprawy wynika, że Marian Raczek dzierżawił rozlewnię na podstawie umowy z TZP. Nie zamierzał on bynajmniej zakończyć działalności (jak sugerowała to spółdzielnia), zwrócił się nawet z prośbą o interwencję do Ogólnopolskiego Zrzeszenia Prywatnego Przemysłu Fermentacyjnego, oddział w Poznaniu. Jak można się domyślać – bezskutecznie. Wspomniane pisma zwróciły jednak uwagę Zielonogórskich ZP-S na obiekt browaru i znajdujące się w nim wyposażenie. W sprawozdaniu do Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 30 września 1951 roku stwierdzono, iż powyższa wytwórnia i rozlewnia piwa mieści się na terenie nieczynnego browaru w Sulechowie, który dotychczas w Monitorze Polskim nie był ogłoszony [jako przewidziany do upaństwowienia]. Browar ten jest dla celów tutejszego przemysłu nieprzydatny. Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego zastrzega sobie jedynie możliwość wykorzystania dla naszych potrzeb urządzeń i maszyn znajdujących się na terenie omawianego browaru w Sulechowie. W tym czasie Zielonogórskie ZP-S prowadziły z Rozlewnią Piwa w Sulechowie spór o wymontowany kocioł (warzelny?), wystawiony na zewnątrz i narażony na korozję wskutek działań atmosferycznych. Innym punktem spornym było zaniechanie rozlewu tak ważnego artykułu jak piwo. Było to oczywistym efektem przejęcia rozlewni przez PSS „Społem” w Sulechowie z rąk prywatnych i zwykłej w takich sytuacjach inercji nowych zarządców. Ciągu dalszego sprawy nie znamy³²⁸.

Sulęcín

Niemiecka nazwa miejscowości: Zielenzig.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Otto Müller, Inh. Max Kittan, Markt 14³²⁹.

Dane BWV: nr rejestru I 141-095. Jako datę założenia podano 1735 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 11,56 hl i kotłem warzelnym o poj. 11,56 hl (zapewne urządzenie starego typu, z jednym ogrzewanym naczyniem żelaznym). Pojemność kadzi

328 Tamże, k. 1-20.

329 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 886.

fermentacyjnych wynosiła 16 hl. Ponieważ zakład produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,8-4%, Braunbier 3,8-4%, Caramelbier 3,8-4% ekstraktu), nie posiadał naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 2,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 7200 hl, fermentacji 700 hl). Zakład nie posiadał własnej słodowni³³⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar usytuowany był na zapleczu niewielkiej kamienicy, stojącej w jednej z pierzei sulęcińskiego rynku, zapewne w pozycji oficyny w podwórzu (szczegółowy opis nie zachował się). W parterze kamienicy funkcjonowała niewielka restauracja. W *Protokole oględzin* z 19 sierpnia 1946 roku zapisano: *Stan budynków zewnętrznie bez uszkodzeń, wewnątrz 10% zniszczony*. W inwentarzu wymienione zostały: kadź zacierowa, rura miedziana łącząca kadź zacierową z kotłem warzelnym, kocioł warzelny na 10 hl, wirowa pompa wodna – służąca również do pompowania brzojki piwnej, taca chłodnicza o poj. 17 hl, aparat chłodniczy, zdekompletowany śrutownik oraz laski miernicze³³¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: obiekt znalazł się pod opieką TZP (dokładna data nieznana)³³², co potwierdza *Protokół oględzin* z 19 sierpnia 1946 roku³³³.

Uwagi: w dniu 18 sierpnia 1945 roku PZPP-S okręgu poznańskiego, pomorskiego i gdańskiego skierowało do Departamentu Przemysłu Spożywczego przy Ministerstwie Aprowizacji i Handlu krótkie sprawozdanie z objazdu browarów na terenie pomorskim. W poz. 5 zapisano: *Browar w Sulęcinie nie nadaje się do uruchomienia z powodu starych urządzeń; można będzie jedynie założyć hurtownię piwa*³³⁴. Opinię podtrzymano w sprawozdaniu Zjednoczenia w Bydgoszczy za pierwszy okres budżetowy (od 1 kwietnia do 30 września 1945 roku), w którym zapisano: *browar przeznaczylismy na rozlewnię piwa, uruchomienie bezcelowe*³³⁵. We wspomnianym powyżej protokole z sierpnia 1946 roku poczyniono też uwagę: *W przyszłości zakład uruchomiony nie będzie decyzją Zjedn. Browarno-Słodowniczego w Bydgoszczy, co w praktyce oznaczało, że browar nie został przejęty przez Zjednocze-*

330 Dane z 28 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Otto Müller, Inh. Max Kittan.

331 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 54, k. 1-6.

332 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 806, k. 123.

333 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 56, k. 4-6.

334 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 29.

335 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 35.

nie. Dlatego też opiekę nad wyposażeniem sprawował kierownik (zapewne mianowany przez TZP) Henryk Korycki (lub Korzycki), który podpisał oświadczenie: *Równocześnie zobowiązuję się jako kierownik zakładu, że z zakładu nic nie będzie wywiezione lub sprzedane. O wszelkiej kradzieży lub włamaniu zobowiązuję się donieść MO i Kontroli Skarbowej. Zakład znajdował się pod kontrolą Urzędu Akcyzowego w Gorzowie, Rejon Kontroli Akcyzowej w Sulęcínie. W lutym 1946 roku wydano ciekawą opinię na wewnętrzne potrzeby Urzędu: Browar w Sulęcínie w czasach niemieckich, mimo mocno rozwiniętego przemysłu piwowarskiego w Niemczech, był do ostatniej chwili czynny. Browar ten powinien być i obecnie uruchomiony, z uwagi na konieczność zagospodarowywania Ziem Odzyskanych, a jak należy wnioskować orzeczenie Zjednoczenia [o nieotwieraniu browaru, podobno z braku odpowiedniej wody] jest podyktowane względami czysto konkurencyjnymi względem browarów z terenów dalej leżących i niezrozumieniem konieczności państwowej uruchamiania zakładów na Ziemach Odzyskanych. Niezależnie od tego, winien być wzięty pod uwagę i ten fakt, że na tereny odzyskane przybywają reemigranci ze wschodu, którzy w uznaniu utraconej egzystencji na wschodzie chcieliby znaleźć egzystencję na tejże ziemi, co wskutek takiego postępowania jest im uniemożliwione. Do opinii dodano notkę: Jak wynika ze sprawozdania RKS-u braki techniczne browaru są bardzo nieznaczne i obecny kierownik browaru deklaruje się je usunąć własnym kosztem³³⁶. W konkluzji poproszono o wydanie opinii przez Wydział Przemysłowy Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu lub Ministerstwo Ziem Odzyskanych odnośnie polityki prowadzonej przez PZPP-S w Bydgoszczy. Sprawa nie nabrała jednak dalszego biegu, browar zaś pozostawał unieruchomiony. Wydzierżawienie browaru osobie prywatnej było już wówczas niemożliwe, Zjednoczenie zaś w sposób jednoznaczny nie dopuszczało możliwości otwierania tego typu zakładów (co najwyżej uruchamiano w nich rozlewnie i hurtownie piwa). W dniu 20 września 1948 roku ten sam Urząd sporządził notkę, skierowaną do władz zwierzchnich w Gorzowie: Biorąc pod uwagę stan faktyczny wnosi się o wykreślenie browaru znajdującego się w Sulęcínie, ul. Rynek 14 z ewidencji przedsiębiorstw akcyzowych, gdyż zakład ten nie posiada żadnych urządzeń do produkcji piwa, poza kotłem służącym dawniej jako kocioł warzelny. Przeprowadzona pięć dni później kontrola wykazała, że bezpośrednim sprawcą braku zakreślonych przedmiotów w protokole oględzin spisany dnia 19.VIII.1946 r. jest ob. Jankowski Jerzy, zam. w Sulęcínie ul. Rynek 14, obecnie przebywający w areszcie śledczym w związku z popełnionymi nadużyciami w Spółdzielni Budowlanej Ziemia Lubuska, gdzie nazwany pełnił*

336 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 56, k. 6-7.

funkcję kierownika. W wyniku kontroli Urząd Akcyzowy w Gorzowie zwrócił się 30 września do Izby Skarbowej w Poznaniu – Wydział II z wnioskiem o wykreślenie browaru, konkludując: *Z całości urządzenia pozostał kocioł warzelny, skutkiem czego dalsze utrzymywanie tego przedsiębiorstwa w ewidencji jest bezcelowe*. Losy wywiezionych urządzeń nie wyjaśniono, kończąc wraz z wykreśleniem z ewidencji istnienie browaru w Sulęcinie³³⁷. W kamienicy funkcjonowała niewielka restauracja, od około 1948 roku prowadzona przez Leona Pineckiego, przed wojną znanego zapaśnika³³⁸. Budynek frontowy wraz z zabudową oficynową zachował się do dziś w niewiele zmienionym kształcie.

Syców

Niemiecka nazwa miejscowości: Gross Wartenberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Stadt Brauerei.

Uwagi: w 1932 roku dzierżawcą browaru miejskiego w Sycowie był Hermann Frost³³⁹. Zakład zamknięto w niedługi czas później, choć odnotowany został jeszcze w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku (rejestr nie podaje żadnych szczegółów)³⁴⁰. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego browaru.

Szczaniec

Niemiecka nazwa miejscowości: Stentsch.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Paul Klinge³⁴¹.

Dane BWV: nr rejestru I 241-040. Jako datę założenia podano 1850 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 10,60 hl i kotłem warzelnym o poj. 10,60 hl (zapewne urządzenie starego typu, z jednym ogrzewanym naczyniem żelaznym). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 15 hl. Ponieważ zakład produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Einfachbier 3,9% ekstraktu), nie posiadał naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 2 tys. hl (normatywna

337 Tamże, sygn. 54, k. 1-6.

338 Leon Pinecki był czołowym zapaśnikiem w latach 20. i 30., trzykrotnym mistrzem świata i pięciokrotnym mistrzem Europy. Zmarł 26 lipca 1949 roku w Sulęcinie; Wiernowolski 2011, s. 21.

339 Friedrich 2001, s. 158.

340 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 280.

341 Rok założenia: około 1945 roku. Roczna produkcja wynosiła około tysiąca hl piwa, wyłącznie górnej fermentacji. Przy zakładzie funkcjonowała niewielka słodownia klepiskowa, produkująca sód na własne potrzeby; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 764.

przepustowość: warzelni 6 600 hl, fermentacji 725 hl). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 8 ton słołu³⁴².

Uwagi: w dokumentach datowanych na okres powojenny nie natrafiono na żadne informacje na temat tego browaru. Wśród przedsiębiorstw podlegających upaństwowieniu na podstawie orzeczenia nr 13 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 9 grudnia 1950 roku wymieniono Rozlewnię Piwa i Fabrykę Wód Mineralnych Szczaniec, pow. Świebodzin³⁴³. Wobec nieodnalezienia dokumentów z tego procesu nie można stwierdzić, czy chodzi tu o zakład Paula Klinge.

Szczecin, ul. Chmielewskiego 6

Niemiecka nazwa miejscowości: Stettin.

Niemiecka nazwa zakładu: Stettiner Bergschloss Brauerei AG, Pommerensdorferstr. 23-24³⁴⁴.

Dane BWV: nr rejestru VIII 243-013. Jako datę założenia podano 1871 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 190,98 hl, kadzią filtracyjną o poj. 220 hl, kotłem zaciernym o poj. 40 hl i kotłem warzelnym o poj. 240,10 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 5 tys. hl, naczyń leżakowych zaś 21 800 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 110 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 244 350 hl, fermentacji 226 300 hl, leżakowni 185 153 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Karmelbier 3,8%, Malzbier 11,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1920 roku). W procesie produkcyjnym korzystano w całości z maszyn chłodniczych. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 1500 ton słołu³⁴⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zabudowania browaru były położone na działce o niemal idealnie kwadratowym kształcie przy ul. Chmielewskiego. Po stronie północno-wschodniej posesja graniczyła z gazownią miejską, po stronie południowo-zachodniej zaś ze zrujnowaną olejarnią, pozostającą pod opieką CZ Przemysłu Tłuszczowego. Tylina granica przebiegała wzdłuż ul. Tama Pomorzańska. Po przeciwległej stronie

342 Dane z 4 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei Paul Klinge.

343 MP nr 133 z dn. 28 grudnia 1950 roku, poz. 1707, lp. 10.

344 W 1942 roku piwowarem był Ulrich Tymian. Produkcja: 1937/38 – 114 655, 1938/39 – 132 880, 1939/40 – 126 974, 1940/41 – 149 745 hl. Zatrudnienie wynoszące przed wojną około 400 pracowników, po wybuchu wojny spadło do około 300 osób; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 767-769. Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 20-21; Żurawski 2003, s. 3-5.

345 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Stettiner Bergschloss Brauerei AG.

ulicy, na wprost głównego wjazdu na teren zakładu, znajdowała się znacznie mniejsza, prostokątna działka, zabudowana garażami. Zabudowa fabryczna ułożona była w trzech nieregularnych pasmach, z dwoma obszernymi podwórzami wewnętrznymi. Część działki przy granicy z olejarnią była niezabudowana poza domem mieszkalnym, na tyłach którego znajdowały się tereny zielone (zapewne sad i warzywnik). Zabudowa fabryczna składała się z 23 budynków, budynku mieszkalnego z przynależnym „składem” oraz wspomnianych garaży po przeciwległej stronie ulicy, złożonych z 5 budynków. Z istotniejszych budynków zostały opisane: *śłodownia: budynek murowany, piętrowy, podpiwniczony dwoma kondygnacjami, stropy istnieją tylko nad piwnicami (sklepienie łukowe), budynek całkowicie wypalony, nadaje się do odbudowy. Wiek ok. 45 lat. Wymiary: 18,60 × 35,10 – wysokość 19,92 m. Kubatura 18,345 m sześć. Cztery budynki fabryczne, dwu- i trzypiętrowe, całkowicie wypalone. Rozlewnia i biura, budynek murowany dwupiętrowy, stropy betonowe, tynki zniszczone, w klatce schodowej glazura terakotowa, dach spalony, budynek rozszabrowany, podpiwniczony w dwóch kondygnacjach dla działu fermentacji i tankowni. Nadaje się do odbudowy. Ponadto: kotłownia, butelkownia, bednarnia, wieża chłodząca, magazyny, warsztaty, stajnia i siodlarnia oraz garaże*³⁴⁶.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: po wkroczeniu do Szczecina Armii Czerwonej wszystkie szczecińskie browary zostały zajęte przez wojsko, które ustanowiło w nich własną administrację. 17 września 1945 Główny Urząd TZP przekazał Ministerstwu Apropowizacji i Handlu siedem browarów z terenu Pomorza Zachodniego (określanego jako województwo koszalińskie). 29 października zostały one zarządzaniem ministerstwa powierzone PZPP-S w Bydgoszczy z zastrzeżeniem, iż *powyższe przedsiębiorstwa nie mogą być przez Zjednoczenie wydierżawiane*. Na liście znalazł się Państwowy Browar Szczecin (dawn. Bergschloss Brauerei)³⁴⁷. Przejmowanie browarów szczecińskich okazało się skomplikowanym procesem (por. niżej – uwagi w notce: Szczecin, dawny browar Bohrisch). Przyjęło się powszechne przekonanie, że objęcie szczecińskich browarów nastąpiło 9 listopada, jednak data ta ma bardziej symboliczne znaczenie – faktyczne obejmowanie zakładu trwało co najmniej do końca miesiąca³⁴⁸. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 wrze-

346 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5302, k. 14, 17-19.

347 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Śłodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 11.

348 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5383, k. 3.

śnia 1949 roku³⁴⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 21 grudnia 1951 roku w Szczecinie, według stanu na dzień 9 listopada 1945 r., to jest daty faktycznego objęcia przedsiębiorstwa w posiadanie, w obecności Mariana Wójtowicza, tymczasowego zarządcy państwowego (zdający), i Wacława Napolskiego, działającego w imieniu CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 29 lutego 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁵⁰.

Uwagi: w protokole z grudnia 1951 roku zawarto następującą charakterystykę zniszczonego browaru: Przedsiębiorstwo przejmowane jest nieczynnym browarem o powierzchni 1009,30 m kw., zniszczone przez działania wojenne w 80 proc. Do odbudowy dla przemysłu piwowarsko-słodowniczego nie nadaje się, położone w Szczecinie przy ul. Chmielewskiego 21-24, rok budowy, jak i działalność przedwojenna – nieznane. Przedsiębiorstwo położone jest w dzielnicy Pomorzany, w sąsiedztwie Gazowni Miejskiej, ruin b. olejarni obecnie Centr. Zarz. Przem. Tłuszczowego i za torem kolejowym z Pomorską Akademią Lekarską. Linia tramwajowa nr 3, odległość od dworca towarowo-kolejowego około 700 metrów, od dworca głównego kolei około 1700 m. Działalności powojennej nie prowadzono, część maszyn i urządzeń przedstawiającą pewną wartość wywieziono za zgodą władz nadrzędnych do innych zakładów piwowarskich w drodze przerzutów. Przydatność obiektu – tylko piwnice, których część dzierżawi Centrala Rybna w Szczecinie, na resztę reflektuje Centrala Mięsna w Szczecinie. Filia przedsiębiorstwa w Stargardzie Szczecińskim – rozlewnia położona jest przy ul. Jagiellońskiej nr 15, o powierzchni 220 m kw., stan budynków dobry, jest składnikiem majątkowym browaru „Bergschloss” [i] do daty przejęcia reszty urządzeń była w dyspozycji Urzędu Likwidacyjnego w Stargardzie, który dzierżawił tę rozlewnię osobie prywatnej³⁵¹. Dodatkowy opis zrujnowanego browaru przynosi dokument zatytułowany „Moje spostrzeżenia w sprawie użytkowania resztek budowli byłego browaru Bergschloss w Szczecinie” z 10 grudnia 1945 roku. Jego autorem jest Feliks Mirkowski, niegdysiejszy kierownik szczecińskiego browaru z ramienia Zarządu Miasta. Browar „Bergschloss” został zbombardowany – najważniejsze ubikacje zostały zrujnowane i nie będą odbudowane – gdyż za wielkie byłyby koszty i niepotrzebne. Browar „Bohrisch” wystarczy dla Szczecina na dziesiątki lat – innych browarów na razie budować nie opłaca się. Po browarze „Bergschloss” zostały: a/ po części zrujnowane słodownie – czyli jej składnice – które

349 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 rok, poz. 921, lp. 77.

350 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5302, k. 3-4.

351 Tamże, k. 3.

pomieścić mogą 300-400 wagonów towarów, składnice te [są] suche, przewiewne, wysokie, oświetlone, z dobrymi możliwościami dojazdu do nich, wladowania towaru i wyładowania tegoż. b/ składy piwa. Browarowe piwnice głębokie [są na] III piętra w dół, wypełnione aluminiowymi tankami i basenami. Tanków (podłużne beczki aluminiowe), a więc suche, jest 239 sztuk. Autor proponował urządzenie przetwórcze warzyw i owoców (kiszzenie kapusty, ogórków), przechowalni mięsa i wyrobów nabiałowych, a także magazynów – wszystko na rachunek miasta³⁵². W maju 1946 roku tenże Mirkowski wystąpił z propozycją wydzierżawienia zabudowań po browarze Bergschloss. Co ciekawe, wraz z rozpoczęciem starań o ten obiekt, wycofał on wniosek w sprawie wydzierżawienia nieczynnego browaru Elysium. Motywacją wniosku były szeroko zakrojone plany uruchomienia eksportu różnych produktów spożywczych (ziemniaków, piwa okocimskiego oraz wyrobów hutniczych). W podaniu zasugerowana jest również możliwość odbudowy zniszczonej słodowni i uruchomienie eksportu słodu. Jak się wydaje, Mirkowski zainteresował swoimi planami Ministerstwo Ziem Odzyskanych, które początkowo ustosunkowało się przychylnie i poleciło rozpatrzenie jego wniosku. Opinia PZPP-S w Bydgoszczy była jednoznacznie negatywna. W piśmie z 25 lipca czytamy: *pomimo, że stan budynków nie pozwala na uruchomienie browaru, będą one jednak wykorzystane przez czynny browar „Bohrisch” położony vis a vis przy tej samej ulicy – w sensie magazynów i składów. Na terenie browaru „Bergschloss” znajduje się dom mieszkalny, który został odremontowany naszym wysiłkiem i oddany do dyspozycji pracownikom czynnego browaru. W omawianym browarze znajdują się kompletne, nowoczesne urządzenia kotłowni i maszynowni, które przedstawiają dla nas b. cenny majątek. Przy okazji przekazano kilka nieprzychylnych informacji na temat zainteresowanego: Na marginesie informujemy, że wnioskodawca ob. Mirkowski był przez pewien czas dyrektorem browaru „Borisch” z ramienia tamt. Zarządu Miejskiego. Przez czas zajmowania tego stanowiska prowadził on gospodarkę rabunkową i spowodował, że nie możemy traktować go jako człowieka uczciwego, natomiast raczej jako aferzystę*³⁵³. Sprawa ew. dzierżawy rzecz jasna upadła. W 1948 roku część wyposażenia znajdowała się nadal na terenie zniszczonego browaru. W wyniku zainteresowania ze strony Spółdzielni Ogrodniczej przeprowadzono kontrolę, która wykazała: kufy drewniane dębowe o ogólnym litrażu ca. 200 000 [litrów] ze względu na niezabezpieczenie pułapu [stropu] są wilgotne, pokryte pleśnią

352 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 85-87.

353 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 21-23.

i uległy częściowemu procesowi gnicia. Zdolność użytkowa w takim stanie jest minimalna, wymagają natychmiastowego remontu. Zbiorniki metalowe z powodu dużej wilgotności piwnic mają uszkodzoną emalię, pokryte są warstwą wody, przez co ulegają procesowi rdzewienia. Kufy i zbiorniki znajdujące się na placu dzięki działaniu atmosferycznemu wymagają natychmiastowego remontu i zaopiekowania się. Kufy są rozeschnięte, a zbiorniki mają popękaną emalię od słońca. Dal-sze postępowanie uściśliło, że na terenie browaru znajduje się około 100 kadzi i zbiorników (tak więc około 2/3 było już zdemontowane i wywie-zione). Miały one trafić do wytwórni win „Pomona” w Przemyślu, która jednak dotychczas nie zabezpieczyła [ich] nawet przed dalszym zniszczeniem. Ministerstwo Przemysłu i Handlu odrzuciło wniosek o przekazanie tych urządzeń na rzecz Spółdzielni Ogrodniczej, gdyż z pewnym opóźnieniem zostaną w najbliższym czasie zabrane do Przemyśla³⁵⁴. Stało się to w 2. poł. 1948 roku. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar został podporząd-kowany Szczecińskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym, z siedzibą w czynnym browarze przy ul. Chmielewskiego 16³⁵⁵. Zainteresowanie piw-nicami nieczynnego browaru wyraziła Centrala Rybna. O okolicznościach tej sprawy informuje nas pismo z 8 stycznia 1951 roku: *Komunikujemy, że w/w browar nie jest przewidziany do uruchomienia w sześcioletnim planie gospo-darczym, wobec tego nie widzimy przeszkód w przekazaniu w zarząd i użytkowa-nie Centrali Rybnej piwnic browaru, wytypowanych przez Ministerstwo Handlu Wewnętrznego. Jednocześnie nadmieniamy, że na polecenie Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego już w lutym 1950 r. wydaliśmy polecenie Oddziałowi Centralnego Zarządu Przemysłu Fermentacyjnego w Bydgoszczy oddania do dys-pozycji Centrali Rybnej omawianych piwnic na warunkach symbolicznej odpłat-ności*³⁵⁶. Szczegóły przekazania uzgodniono pod koniec grudnia 1951 roku. Do sporządzenia protokołu zdawczo-odbiorczego wyznaczono Szczeciń-skie ZP-S³⁵⁷. Choć dokumentu tego nie udało się odnaleźć, to nie mam wątpliwości, że najpóźniej z początkiem 1952 roku obiekt ten wyłączono ze struktur przemysłu piwowarskiego.

354 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4469, k. 2-7.

355 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

356 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 1, k. 377.

357 W przywoływanym zespole brak wspomnianego protokołu; tamże, k. 354.

Szczecin, ul. Chmielewskiego 16

Niemiecka nazwa miejscowości: Stettin.

Niemiecka nazwa zakładu: Bohrisch Brauerei AG, Pommerensdorferstr. 16³⁵⁸.

Dane BWV: nr rejestru VIII 143-001. Jako datę założenia podano 1904 rok. W karcie informacyjnej wpisano podwójną (zdublowaną) warzelnię czteronaczyniową³⁵⁹. W praktyce oznaczało to, że warzelnia składała się z następujących urządzeń: dwóch kadzi zaciernych o poj. 233 hl każda, kadzi filtracyjnej o poj. 239 hl, kotła zaciernego o poj. 102,26 hl i kotła warzelnego o poj. 375,30 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 5 015 hl, naczyń leżakowych zaś 27 127 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 190,3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 381 960 hl, fermentacji 226 980 hl, leżakowni 230 397 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramel Einfachbier [S] 3,6%, Caramel Einfachbier [Z] 6,0%, Dopp. Malzbier 13,0% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1910 roku). W procesie produkcyjnym korzystano w całości z maszyn chłodniczych. Zakład nie korzystał z własnej słodowni³⁶⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole zdawczo-odbiorczym z sierpnia 1950 roku browar scharakteryzowano następująco: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest czynnym browarem położonym w Szczecinie przy ul. Chmielewskiego nr 14, 15 i 16 o łącznej powierzchni obszaru 39 105 m kw. Powierzchnia nie rozbija się na poszczególne parcele a stanowi jednolitą całość obiektu, jedynie wyciągi katastralne (które nie są aktualne [z powodu] braku ksiąg hipotecznych) sporządzone były oddzielnie, ze względu na oddzielne rejony map dzielnicowych. Rok budowy i działalność przedwojenna – nieznane. Przedsiębiorstwo położone jest w dzielnicy Pomorzany w sąsiedztwie pobliskiej Gazowni Miejskiej, [zakładów] Przemysłu Wyrobów Szamotowych, nieczynnej olejarni i Pomorskiej Akademii Lekarskiej. Linia tramwajowa, końcowy przystanek nr 3 przy samym browarze. Odległość od dworca towarowo-kolejowego stacja Pomorzany około 800 metrów, od dworca głównego kolei około 1800 metrów³⁶¹. Zabudowa browarna rozmieszczona była na działce o kształcie trapezu, położonej przy ul. Chmielewskiego. Od strony południowej posesja graniczyła z Pra-*

358 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 765-767. Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 19-20; Od Bohrischa do Bosmana 2008; Macholak 1998, s. 55-85.

359 Warzelnia, wyprodukowana w firmie Ziemann, została zainstalowana w 1936 roku; Kaczmarek 1994, s. 323.

360 Dane z 29 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bohrisch Brauerei AG.

361 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5383, k. 3.

cowniczymi Ogródkami Działkowymi należącymi do Zarządu Nieruchomości Miejskich, od strony północnej zaś z nieruchomością zajmowaną przez Spółdzielnię Pracy im. Mariana Buczka, formalnie również należącą do Zarządu Nieruchomości Miejskich. Tylną część ograniczały tory kolejowe. Główna zabudowa fabryczna tworzyła zwarty kompleks, złożony z 28 budynków. Wzdłuż północnej i zachodniej granicy działki rozmieszczone były budynki gospodarcze, w większości parterowe: stajnie, garaże, warsztaty, ustępy, umywalnie, a nawet kurniki (w sumie tych budynków wymieniono 15). Po stronie południowej znajdowały się ogrody, po stronie północnej zaś, pomiędzy głównymi budynkami a zabudową gospodarczą, znajdował się obszerny dziedziniec ze stacją benzynową i pompą. Wjazd od strony ul. Chmielewskiego prowadził na niewielkie podwórze, z rampą wzdłuż składu gotowego piwa oraz położonymi na wprost magazynami i biurem (kancelarią) browaru. Wśród budynków przemysłowych opisane zostały m.in.: *warzelnia: budynek murowany, okładany cegłą, ogólny stan budynku dobry, ramy okienne częściowo zniszczone, brak szyb, wiek budynku ok. 15 lat. (...). Fermentacja: budynek mieszczący dział fermentacyjny [jest] murowany, podpiwniczony, o dachu dwuspadowym, krytym papą (dach istnieje tylko w 30%), posadzki betonowe, stropy Kleina, ściany zewnętrzne uszkodzone przez pociski, w dziale fermentacji i [w] klatce schodowej ściany wykładane glazurą. Wiek budynku około 50 lat (...). Beczkownia: budynek murowany, wewnątrz otynkowany, dach o podporach filarowych, betonowy, częściowo uszkodzony. Wymieniono również obciążalnię piwa, kotłownię, maszynownię, lodownię, kompresorownię, kuźnię, dział filtrów, siodlarnię, dział tanków piwa (leżakownię) oraz liczne magazyny, składy, garaże, stajnie etc. Część budynków opisano jako w znacznym stopniu zniszczone działaniami wojennymi. Opis urządzeń technicznych obrazuje nowocześnie urządzony zakład, z podwójną warzelnią, emaliowanymi żelaznymi kadziami fermentacyjnymi (istniała też sekcja kadzi drewnianych), drewnianymi kufami i tankami aluminiowymi, nowoczesnymi systemami chłodzenia, rozlewu, licznymi elektrycznymi pompami, silnikami i urządzeniami wspomagającymi³⁶². Z innego dokumentu dowiadujemy się, że całkowitemu zniszczeniu uległy biura, laboratorium, własna elektrownia i tabor, natomiast wszystkie urządzenia [są] w zupełnym porządku. Urządzenia transformacyjne działają normalnie³⁶³.*

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: po wkroczeniu do Szczecina Armii Czerwonej browar został zajęty przez wojsko, które ustanowiło w nim własną administrację. 17 września

362 Tamże, k. 15-73.

363 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 9-10.

1945 roku Główny Urząd TZP przekazał Ministerstwu Aprowizacji i Handlu siedem browarów z terenu Pomorza Zachodniego (określanego jako województwo koszalińskie). 29 października zostały one zarządzeniem ministerstwa powierzone PZPP-S w Bydgoszczy z zastrzeżeniem, iż powyższe przedsiębiorstwa nie mogą być przez Zjednoczenie wydzierżawiane. Na liście znalazł się Państwowy Browar Szczecin (dawn. Bohrisch Brauerei)³⁶⁴. Przejmowanie browarów szczecińskich okazało się skomplikowanym procesem (por. niżej – uwagi). Przyjęło się powszechne przekonanie, że objęcie browaru nastąpiło 9 listopada, jednak ta data ma bardziej symboliczne znaczenie – faktyczne obejmowanie zakładu trwało co najmniej do końca miesiąca³⁶⁵. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku³⁶⁶. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 28 sierpnia 1950 roku w Szczecinie, według stanu na dzień 9 listopada 1945 r. (bilans otwarcia), który jest jednocześnie faktyczną datą objęcia przedsiębiorstwa, i datą rozpoczęcia działalności powojennej, w obecności Edwarda Jareckiego, zarządcy państwowego przedsiębiorstwa (zdający), i Wacława Napolskiego, działającego w imieniu CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 28 stycznia 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji³⁶⁷.

Uwagi: szczeciński browar doznał poważnych uszkodzeń podczas nalotów alianckich dwa lata przed zakończeniem wojny: Pierwsze bomby spadły na browar „Bohrisch” w 1943 roku. Wówczas, podczas nalotu z 20 na 21 kwietnia, zniszczeniu uległy ważne dla sprawnego funkcjonowania browaru hale i maszyny oraz niektóre budynki – hale napęnlania beczek i butelek, skład pełnych beczek oraz piwnica fermentacyjna. Listę zniszczeń dopełnia maszynownia, stajnie koni pociągowych wraz z wozownią i dom, w którym mieszkał mistrz maszynowni. Szacuje się, że zniszczeniu uległa jedna trzecia obiektów, a straty oceniono na 35,5 tys. marek. Niemieccy inżynierowie obliczyli, że odbudowa zajmie ok. 1283 dni roboczych. Odbudowa nie była jednak możliwa. Do zniszczeń doszły również braki w zaopatrzeniu. Niemcy coraz bardziej pogrążyły się w wojennym chaosie. Mimo tych tak poważnych problemów browar zaprzestaje działalności

364 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 11.

365 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5383, k. 3.

366 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 78.

367 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5383, k. 2-4.

dopiero w styczniu 1945 roku, na trzy miesiące przed wkroczeniem do miasta Armii Czerwonej³⁶⁸. W dniu 26 kwietnia 1945 roku Szczecin został zajęty przez Armię Czerwoną, a już dwa dni później w mieście pojawiła się polska administracja, z prezydentem Piotrem Zarembą na czele³⁶⁹. Losy miastawały się przez ponad dwa miesiące. Polska administracja czasowo wycofała się z miasta, za zgodą wojskowych władz radzieckich powstał zaś nawet niemiecki cywilny zarząd miejski. Ostatecznie 5 lipca 1945 roku Szczecin przekazano Polsce³⁷⁰. Z tego okresu na temat browaru nie odnaleziono ani jednego dokumentu, jego losy zaś są w tym okresie całkowicie niejasne. Możemy przyjąć założenie, że zakład pozostawał pod zarządem wojskowym. Produkcję musiano prowadzić do ostatnich chwil przed zajęciem Szczecina przez Armię Czerwoną, bowiem jeszcze 1 października w piwnicach leżakowych znajdowały się znaczne zapasy piwa³⁷¹. Jest też możliwe, że po zajęciu browaru piwo na własne potrzeby produkowały władze wojskowe, korzystając z zapasów surowcowych, zgromadzonych w magazynach browaru. Taką wersję zdaje się potwierdzać jedna z pierwszych zachowanych relacji opisujących szczecińskie browary (z 23 sierpnia), autorstwa przedstawiciela Zjednoczenia w Bydgoszczy Stefana Jankowskiego: *Na terenie tamtejszym są trzy browary poważne, z tych największy Borisch Bräu (...) który jest pod opieką komendy wojennej, a kierownikiem jest ppor. Janasik. Piwo produkuje się ze starych zapasów dla wojska sowieckiego i częściowo zostaje oddane Miejskiemu Wydziałowi Apropowizacji, który rozdziela piwo na stołówki i w drobnej ilości dla restauracji. Wstępu do browaru zabronił mi posterunek sowiecki, wobec tego zwróciłem się do komendanta wojennego o zezwolenie, lecz interwencja moja nie odniosła skutku. Następnie odwiedziłem Elisjum Brauerei i Bergschloss Brauerei, które jednak zostają demontowane [niejasne jest, czy demontaż odbywał się już wówczas, czy też był on zaplanowany w związku ze zniszczeniem tych obiektów]. Jest na miejscu jeszcze jedna większa rozlewnia po Schultheiss Brauerei Peter Klein, lecz jest tam pięciu kierowników, [z czego] dwóch zostało mianowanych przez wydział aproowizacji, a trzech przez*

368 Żurawski 2003, s. 15-16.

369 Piotr Zaremba – prezydent Szczecina od chwili zaprowadzenia polskiej administracji do 13 kwietnia 1950 roku, kiedy to wprowadzono nowy system administracji miast, oparty na wzorcach radzieckich (Ustawa z dn. 20 marca 1950 roku o terenowych organach jednolitej władzy państwowej; MP nr 14 z dn. 20 marca 1950 roku, poz. 130).

370 Zob. np. Zaremba 2016.

371 Wedle protokołu z 1 października stwierdzono komisyjnie, że zapasy gotowego piwa, znajdującego się w zbiornikach, wynoszą 80 hl piwa jasnego i aż 520 hl piwa ciemnego. Zaznaczono jednak, że około 80% tzw. „ciemnego” piwa nie bardzo nadaje się do użytku, gdyż jest nadpsute; AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 13.

wydział przemysłowy Zarządu Miejskiego, na tym powstały spory, które ma rozstrzygnąć województwo w Koszalinie³⁷². Świadcstwa dotyczące losów browaru do początku października są niestety sprzeczne. Na ogół pochodzą z nieco późniejszych relacji osób niebędących bezpośrednimi świadkami wydarzeń. Stanisław Grabowski odnotował, że od 16 lipca do 26 sierpnia browar pozostawał w zarządzie Wydziału Przemysłowego Zarządu Miasta (jest to sprzeczne z przytoczoną wyżej relacją Stefana Jankowskiego). W tym czasie, z tytułu sprzedaży piwa, na koncie pn. „Browar Miasta Szczecina” w Banku Polskim Narodowym zebrała się kwota 636 000 zł. Z kolei od 27 sierpnia do 4 października zarząd sprawować miała Komenda Wojskowa. W czasie gospodarowania browarem przez Komendę Wojskową rozsprzedano piwa za sumę w przybliżeniu zł 850 000. Pieniądze te były kwitowane przez oficera gospodarczego por. Wolanowskiego i jego zastępcę por. Karpicza³⁷³. Bliższe prawdy jest świadectwo zapisane 26 września w karcie informacyjnej zakładu. Czytamy w nim: *Do tej pory całe przedsiębiorstwo znajduje się pod wyłączną opieką i dyspozycją Komendanta miasta Szczecina*. Dalej podano informację, że zakład ochrania posterunek Komendy Miasta³⁷⁴. Wydaje się więc, że do 4 października browar pozostawał pod zarządem wojskowym, jednak kierował nim zarząd powołany w części przez komendanta miasta, w części zaś przez Zarząd Miejski (lub w porozumieniu z nim). Niewątpliwie osobą nominowaną przez miasto był Feliks Mirkowski. Zajmował się on m.in. zabezpieczaniem gotówki uzbieranej ze sprzedaży piwa (większość transakcji przeprowadzano gotówkowo), którą – na rozkaz komendanta – miał odnosić do Komendy Wojskowej. W rzeczywistości część środków trafiła na konto bankowe należące do Zarządu Miasta (stąd zapewne podejrzenie, że w tym czasie to Zarząd Miasta sprawował opiekę nad zakładem). Do 1 września przekazano w ten sposób 636 tys. zł³⁷⁵. Warto podkreślić, że we wrześniu zakład zatrudniał 46 pracowników. Byli to niemal wyłącznie Niemcy, wcześniej pracujący w browarze. Funkcję dyrektora handlowego pełnił Max Jung, głównym piwowarem był zaś Max Malick. Funkcję tymczasowego kierownika sprawował jedyny Polak – wspomniany już Feliks Mirkowski, na podstawie podwójnej nominacji: komendanta m. Szczecina i Wydziału Przemysłowego Zarządu Miejskiego m. Szczecina. Z powodu braku surowców działalność gospodarczą definiowano następująco: roz-

372 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 326, nlb.

373 Tamże, sygn. 281, k. 38.

374 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 12.

375 Tamże, k. 63.

lew piwa, mycie butelek i antałów, zależnie od zapotrzebowania³⁷⁶. Co najmniej od końca sierpnia starania o przejęcie szczecińskich browarów czyniło Zjednoczenie w Bydgoszczy. W dniu 27 sierpnia Stanisław Grabowski mianowany został p.o. dyrektora Browarów Szczecińskich³⁷⁷. W trzy dni później dotarł do Szczecina. Podczas spotkania z Zarząd Miejskim usłyszał deklarację, że Zarząd nie będzie czynił żadnych przeszkód w objęciu browarów przez Zjednoczenie – jako jedyną trudność wskazując tylko na władze wojskowe³⁷⁸. Raport Grabowskiego z 9 września potwierdza te obawy: Po przyjeździe do Szczecina natychmiast oglądnąłem browary, które przedstawiają się następująco: „Bergschloss Brauerei” jest kompletnie zniszczony, browar „Elysium” jest zniszczony w 70%, natomiast „Borisch Brauerei” po niewielkim remoncie może być uruchomiony. Zarząd Miejski w Szczecinie mianował ob. Mirkowskiego tymczasowym zarządcą browaru „Bohrisch”: według otrzymanych wiadomości w browarze znajdowało się około pięciu tysięcy hl piwa, które ob. Mirkowski sprzedawał; w końcu sierpnia z polecenia Komendanta Miasta mjr. Gorczakowa. Wojsko Polskie wydalilo wyżej wspomnianego zarządcę i zaczęło gospodarzyć w ten sam sposób, to znaczy sprzedaje piwo po zaniżonych cenach, od pięciu do piętnastu zł za litr, są częste wypadki gratisowych przydziałów. Na podstawie nominacji otrzymanej od Zjednoczenia udałem się do Kom. Miasta celem załatwienia formalności w przejęciu browaru, tu natknąłem się na zdecydowany opór już samego adiutanta, który mi utrudniał widzenie się z komendantem miasta, musiałem całymi dniami czekać w przedsionku komendy, aby piątego dnia usłyszeć od mjr. Gorczakowa, że browaru w żadnym wypadku nie zwolni, bo to jest wojenny browar³⁷⁹. W związku ze stanowiskiem władz wojskowych Zjednoczenie podjęło interwencję na szczeblu ministerialnym. 13 września Ministerstwo Aproprowizacji i Handlu skierowało wniosek do Ministerstwa Obrony Narodowej o przekazanie Browaru w Szczecinie – Zjednoczeniu. Równocześnie polecono zbadać działalność ob. Mirkowskiego, który z ramienia Zarządu Miejskiego w Szczecinie sprzedawał zapasy piwa znajdujące się w browarze „Borisch Brauerei”³⁸⁰. W sprawie browaru zapadła kilkutygodniowa cisza. W zasobie archiwalnym zachował się ciekawy dokument, datowany na 1 października, wedle którego Komenda Wojenna m. Szczecina protokołem zdawczo-

376 Tamże, k. 9-11.

377 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 1.

378 AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 37.

379 Tamże, k. 50-51.

380 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 3.

-odbiorczym przekazała browar „Borisch” na rzecz Zarządu Miejskiego m. Szczecina, ze wszystkimi znajdującymi się tamże maszynami, urządzeniami, surowcami i gotowym piwem. W dalszej części protokołu zapisano, że Komenda uznaje wszystkie ew. zobowiązania finansowe, powstałe do momentu przekazania (w tym opłaty za energię, wodę, podatki etc.). Do protokołu miano dołączyć spis inwentarza (nie odnaleziono), dane szacunkowe o przedsiębiorstwie oraz protokół uzupełniający o stanie piwa (dwa ostatnie dokumenty znajdują się w zasobach archiwalnych, nie są jednak załącznikami do protokołu głównego). Protokół główny zachował się bowiem bez podpisów (i załączników), nie wiemy więc, czy przekazanie nabrało mocy prawnej. Co więcej, 3 października spisano dodatkowy akt zdawczo-odbiorczy, podpisany przez por. Karpina (ze strony Komendy Wojennej) i Ryszarda Paradowskiego (w imieniu Wydziału Przemysłowego Zarządu Miasta)³⁸¹. 17 października został on opatrzony komentarzem: *Przejmowanie browaru nastąpiło bez mej wiedzy. Ob. Paradowski uzgodnił sprawę przejmowania wg Jego słów z ob. Prezydentem Kotowskim (notkę, podpisaną „Ja”, naniósł niewątpliwie prezydent Szczecina Piotr Zaremba). Poniżej dopisano: U mnie ob. Paradowski nie był i sprawy tej w tym czasie nie znałem. Kotowski. Nie zmienia to faktu, że przekazanie nabrało mocy prawnej. W późniejszym czasie przejęcie browaru przez Zarząd Miasta datowano na 4 października. Jest to zapewne efektem ogólnego bałaganu, o czym pisał zresztą Stanisław Grabowski w jednym ze swych sprawozdań: Władze Wojскове przekazały browary w dniu 4.10.45 r. Protokół zdawczo-odbiorczy z winy zarządcy mianowanego przez Zarząd Miasta – Mirkowskiego nie został dotychczas sporządzony*³⁸². W dniu 5 października Stanisław Grabowski otrzymał pełnomocnictwo do objęcia wszystkich browarów znajdujących się na terenie woj. koszalińskiego (Połczyn, Koszalin, Szczecinek, Stargard i trzy browary w Szczecinie)³⁸³. Nie zmieniło to w sposób zasadniczy ogólnej sytuacji. W kolejnym sprawozdaniu pisał on: *W dniu 13.10.45 otrzymałem imienne wezwanie do stawiennictwa u Naczelnika Wydziału Apropowizacji przy Zarządzie Miejskim w Szczecinie ob. Krzyżankiewicza. Po zgłoszeniu się oświadczone mi, że Zarząd Miejski nie honoruje mojej nominacji i jest zdecydowany nie przekazywać browaru Zjednoczeniu, lecz prowadzić go na własną rękę. Ponadto w trakcie spotkania padła ciekawa informacja: naczelnik Krzyżankiewicz oświadczył*

381 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 15.

382 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 38.

383 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 5-6.

mi, iż prezydent Szczecina inż. Zaremba wyjechał już do Warszawy w sprawie wyłączenia browaru z kompetencji Zjednoczenia, zaznaczając, że słoć dla Zarządu Miejskiego jest już transportowany do Szczecina³⁸⁴. Trudno ocenić, czy ta ostatnia wiadomość jest w ogóle wiarygodna, nie wiemy bowiem, w jakim zakresie o sprawie informowany był prezydent Zaremba. Z przytoczonej powyżej notki wynika bowiem, że jeszcze cztery dni później nie wiedział nic o przejęciu browaru przez miasto. Z kolei 15 października, pomimo braku formalnego umocowania, Stanisław Grabowski w sprawozdaniu pisał: *W czasie mej pierwszej już bytności w browarze po zorientowaniu się w najbardziej pilnych i koniecznych pracach reperacyjnych dałem polecenie niemieckiemu kierownikowi browaru poczynienia napraw uszkodzeń wynikłych na skutek działań wojennych, prosząc jednocześnie prywatnie por. Wolanowskiego, aby Niemcowi nie czynił żadnych w tym kierunku trudności. Wykonano m.in. naprawę kotła parowego, naprawiono każdą filtracyjną oraz maszynę do wyrobu lodu, uruchomiono windę towarową w warzelni oraz skontrolowano wszystkie maszyny, stwierdzając po ukończeniu oczyszczenia stan zdolności do użytkowania*³⁸⁵. Można odnieść wrażenie, że Grabowski – wobec braku postępu w przejmowaniu browaru – starał się przypisać sobie pewne zasługi. Nieco inne ujęcie tej sytuacji przedstawiła miejscowa prasa, informując 18 października o przejęciu browaru przez Zarząd Miejski³⁸⁶. Wyraźny zwrot w sprawie nastąpił 22 października. Wówczas to nowy komendant miasta major Michalski wysłał do Zarządu Miejskiego pismo informujące o unieważnieniu protokołu przekazania z 3 października i przekazaniu go osobom jedynie uprawnionym, tj. Zjednoczeniu. Faktycznie jednak browar pozostał nadal w rękach Zarządu Miejskiego. Z późniejszej analizy wykonanej na potrzeby Urzędu Skarbowego (z sierpnia 1946 roku) wynika, że *wedle formalnego brzmienia protokołu zdawczo-odbiorczego z daty 22.10.45 r. przejęcie browaru nastąpiło z rąk Tymcz. Zarz. Państw. Ekspozytura w Szczecinie. Dokument ten (jak wiele innych) był bez wątpienia antydatowany*³⁸⁷.

384 AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 37.

385 Tamże.

386 „Kurier Szczeciński” nr 11 z 18 października 1945 roku: *W tych dniach przejęty został od władz wojskowych przez Zarząd Miejski browar Bohrischa. (...) Zapasy chmielu wystarczają na pół roku produkcji. Jednak brak węgla i słoć uniemożliwia podjęcie pracy. Podkreślić należy, że władze wojskowe własnym sumptem doprowadziły browar do użyteczności.*

387 Najczęściej mianowania, przekazania i inne czynności odbywały się w drodze porozumień ustnych, niekiedy zasłanianio się brakiem odpowiedniej pieczętki lub zaświadczenia, odkładając spisanie stosownych protokołów na później. Część takich dokumentów antydatowano (np. bilans otwarcia czy spis majątkowy), niektóre nie powstały w ogóle.

M.in. stąd dalsza uwaga: *nieuporządkowana ówczesna gospodarka nie pozwala na dokładne dokumentarne ustalenia*³⁸⁸. Do Zarządu Miejskiego skierowano stosowne pismo z informacją o przejęciu z rąk TZP trzech browarów na terenie Szczecina, jednak data na piśmie (dopisana odręcznie ołówkiem – 23 października) wydaje się wątpliwa i również to pismo uznać należy za antydatowane³⁸⁹. Niewątpliwie trwały wówczas ustne konsultacje i ustalenia. W dniu 23 października w celu sformalizowania przekazania do browaru przybyła delegacja w składzie: pułkownik Poleszczuk, komendant Garnizonu i dowódca 16 brygady pancernej, porucznik Wolanowski, porucznik Karpicz i cywilny buchalter Kujawiński *vel* Kużewiński. Dyrektor Browarów Szczecińskich podpisał wówczas oświadczenie o treści: *W imieniu Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego z siedzibą w Bydgoszczy stwierdzam, że zgodnie z protokołem zdawczo-odbiorczym z dn. 22.10.45 Zjednoczenie nie stawia żadnych zarzutów przeciw Komendzie Garnizonu m. Szczecina i nie ma żadnych pretensji gotówkowych za okres gospodarki Komendy Miasta w browarze „Bohrisch”*. Jednocześnie stwierdzam, że żadnych sum gotówkowych od komendy nie przyjmowałem i nie roszczę żadnych żądań odnośnie sum znajdujących się w Banku Narodowym na koncie Komendy Garnizonu m. Szczecina³⁹⁰. Dość szybko w sprawie nastąpił nieoczekiwany zwrot, już następnego bowiem dnia Stanisław Grabowski został wezwany do pułkownika Poleszczuka, aby ostatecznie załatwić sprawę browaru. W rozmowie uczestniczył ob. Paradowski, przedstawiciel Wydziału Przemysłowego Zarządu Miejskiego. W wyniku burzliwej wymiany zdań Stanisław Grabowski został osadzony w areszcie Komendy Wojskowej Miasta Szczecina. Przedmiotem zainteresowania władz wojskowych były środki pieniężne zgromadzone na koncie browaru. Po spędzeniu nocy w celi Grabowski został wezwany na kolejną rozmowę, a następnie zwolniony. Z kolei 31 października Zarząd Miasta zwrócił się do Ministerstwa Apropowizacji i Handlu z propozycją wydzierżawienia browaru. Działania Zarządu były być może pochodną ustaleń, które poczyniono 7 października podczas wizyty w Szczecinie prezesa Rady Ministrów Edwarda Osóbki-Morawskiego: *Wszystkie nieruchomości na terenie miasta Szczecina przechodzą pod zarząd Miasta Szczecina i że Tymczasowy Zarząd Państwowy przekaze wszystkie na terenie miasta nieruchomości Zarządo-*

388 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 43.

389 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 55.

390 Jak wynika z późniejszego oświadczenia Stanisława Grabowskiego chodziło o to, że ew. sporne środki finansowe przynależne do browaru znajdowały się w rzeczonym banku, jednak na koncie Zarządu Miast; AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 281, k. 37.

wi Miasta. W rzeczywistości notka dotyczyła lokali mieszkalnych³⁹¹. Odpowiedź została przekazana za pośrednictwem Zjednoczenia: *proszę zawiadomić Zarząd Miasta, że Ministerstwo (...) nie może się, z uwagi na ogólny plan gospodarczy w przemyśle piwowarskim zgodzić na oddanie Zarządowi Miejskiemu w dzierżawę czy też na innych warunkach prawnych browarów szczecińskich*. Po raz pierwszy w oficjalnych dokumentach pojawia się też nazwa: *Zjednoczone Browary Szczecińskie*³⁹². W dotychczasowych opracowaniach wskazuje się zgodnie, że objęcie browaru (a w zasadzie browarów) w Szczecinie przez Zjednoczenie nastąpiło 9 listopada 1945 roku. Na ten dzień datowane są bilanse otwarcia, aczkolwiek faktycznie zostały one sporządzone później. Nie doszło też wówczas do sporządzenia i podpisania protokołów zdawczo-odbiorczych. Datę 9 listopada 1945 roku, jako moment objęcia browaru, wskazywano już w korespondencji prowadzonej w 1946 roku (m.in. z Izbą Skarbową)³⁹³. W tym dniu prezydent Miasta Szczecina wyraził pisemną zgodę na przekazanie browarów szczecińskich pełnomocnemu przedstawicielowi PT Zjednoczenia. W piśmie zaznaczono, że przekazanie dotyczyć będzie obiektu fabrycznego, znajdujących się w nim maszyn, zapasów surowca i zapasów gotowych fabrykantów. Przy okazji prezydent Zaremba zaznaczył, że wysyłając pismo z dnia 31.10.45 (...) *nie byłem jeszcze w posiadaniu wyżej wymienionego pisma [tłumaczącego politykę państwa wobec przemysłu piwowarskiego] Ministerstwa Apropowizacji i Handlu*³⁹⁴. Ze sprawozdania Stanisława Grabowskiego z 12 listopada wynika, że Zarząd Miejski zareagował dopiero po złożeniu pozwu o wydanie zakładu. Pozew ten wycofano po otrzymaniu wyżej omówionego pisma. Wówczas też polecono sporządzić opis i inwentarz wszystkich trzech browarów³⁹⁵. Z kolei 13 listopada PZPP-S w Bydgoszczy skierowało do sądu okręgowego w Szczecinie kolejny pozew o oddanie w posiadanie – z wnioskiem o wydanie tymczasowego zarządzenia, dotyczący usunięcia z browarów szczecińskich osób wprowadzonych i powołanych przez Zarząd Miejski, z równoczesnym przywróceniem obiektów do stanu pierwotnego (chodziło o wywiezienie przez przedstawicieli miasta niektórych składników majątkowych)³⁹⁶. Faktycznie więc przejmowanie browaru przez PZPP-S szło opornie i było procesem złożonym. Dopiero z 27 listopada pochodzi informacja

391 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 25.

392 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 9.

393 Tamże, k. 21.

394 Tamże, k. 16.

395 Tamże, k. 18.

396 Tamże, k. 13-16.

o formalnym przygotowaniu przejęcia browaru, przy udziale przedstawicieli TZP, wraz z przekazaniem bilansu otwarcia i inwentarza³⁹⁷. Data 9 listopada ma więc znaczenie symboliczne, aczkolwiek faktem jest, że w przeciągu tego miesiąca nastąpiło pełne umocowanie przedstawicieli struktur piwowskich w szczecińskim browarze. W 2. poł. 1946 roku powróciła sprawa środków (w wysokości 636 tys. zł) przelanych z konta Zarządu Miejskiego na rzecz browaru (a właściwie PZPP-S w Bydgoszczy), z tytułu sprzedaży piwa w okresie zarządu zakładem przez miasto (faktycznie browarem zarządzało wojsko, co wykazano wyżej). Chodziło o rozstrzygnięcie kwestii, czy od tej kwoty odprowadzono należny podatek akcyzowy. W tej sprawie, niewątpliwie istotnej, uderza jednak co innego: zarówno kierownictwo browaru, jak i władze miejskie wskazywały na brak dokumentów z tego okresu. Ostatecznie udało się odnaleźć niektóre z nich (m.in. protokół przekazania), cała sprawa pokazuje jednak nieskoordynowanie działań i chaos panujący w tym okresie. Tłumaczy też przypadkowy i szcątkowy stan zachowania dokumentów. Podczas posiedzenia w dniu 15 czerwca roztrząsano m.in. kwestię, czy przekazanie browaru nastąpiło 22 października, czy raczej 9 listopada. Po wyjaśnieniach dyrektora Grabowskiego przyjęto drugą wersję³⁹⁸. Pierwszą warkę piwa lekkiego o ekstrakcie 8,3% uwarzono 12 stycznia 1946 roku, używając do produkcji 3 tys. kg słodu i 60 kg chmielu, co pozwoliło wyprodukować 220,08 hl gotowego piwa. Do końca roku browar wyprodukował 20 207 hl piwa (zob. tab. 101)³⁹⁹, co stanowiło wartość zbliżoną do produkcji w powojennym sezonie 1919 roku. Uwarzone piwo rozlewano do butelek o zamknięciu pałkowym, napełnianych starymi, ręcznymi maszynami, zdolnymi rozlać piwo do ośmiu butelek jednocześnie. Z braku materiałów używano również poniemieckich butelek i zamknięć porcelanowych. Ciekawostką jest, że zamknięć tych, sygnowanych marką „Borisch”, używano sporadycznie aż do lat sześćdziesiątych⁴⁰⁰.

Tab. 101 – produkcja piwa w browarze w Szczecinie w 1946 roku, w hektolitrach.

Luty – marzec, lipiec – grudzień	Kwiecień	Maj	Czerwiec	Razem
8861,00	5 033,00	2 062,00	4 251,00	20 207,00

397 Tamże, k. 49.

398 Tamże, k. 41.

399 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 131, 137.

400 Od *Bohrischa* do *Bosmana* 2008, s. 14.

W 1947 roku produkcja znacząco wzrosła, wyraźnie przekraczając 25 tys. hl. Uruchomiono też produkcję lemoniad i (od lipca) wody sodowej. Produkcja napojów chłodzących nie była znacząca (około 400 hl), jednak w tym okresie nie były one zbyt konkurencyjne cenowo (zob. tab. 102)⁴⁰¹. Od 1 stycznia w struktury Browarów Szczecińskich włączono rozlewnię piwa w Stargardzie (podlegającą dotąd bezpośrednio Zjednoczeniu), w związku z uzyskaną przez ten zakład rentownością⁴⁰².

Tab. 102 – produkcja wybranych towarów w browarze w Szczecinie w 1947 roku, w hektolitrach.

	Piwo	Lemoniada	Woda sodowa
Styczeń – luty	2 727,95	–	–
Marzec	2 024,00	41,30	–
Kwiecień	3 745,00	60,63	–
Maj	2 514,00	61,33	–
Czerwiec	2 564,00	18,90	–
Lipiec	4 856,00	6,37	5,80
Sierpień	1 271,00	23,50	2,77
Wrzesień	2 492,00	20,60	2,80
Październik	1 990,00	29,47	6,50
Listopad	504,00	19,77	8,60
Grudzień	1 509,00	24,70	8,30
Razem	26 196,95	306,57	34,77

W 1948 roku produkcja niewątpliwie przekroczyła 30 tys. hl (brak danych za grudzień, kiedy to prowadzono normalną działalność), znacząco wzrosła też produkcja napojów gazowanych, przekraczając 1 tys. hl (zob. tab. 103)⁴⁰³.

401 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 141, 145, 149, 153, 157, 161, 165, 169, 173, 177; AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14349, k. 25. Z uwagi na cenę półproduktów (esencje, barwniki, cukier) cena lemoniady była wyższa od piwa. Por. uwagi: Dryja 2023.

402 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Pivowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 54.

403 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 181, 185, 189, 195, 201, 207; AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14349, k. 25.

Tab. 103 – produkcja wybranych towarów w browarze w Szczecinie w 1948 roku, w hektolitrach.

Miesiąc	Piwo	Lemoniada	Woda sodowa
Styczeń	1 517,00	35,70	17,25
Luty	2 276,00	12,23	10,72
Marzec	5 100,00	22,80	–
Kwiecień	4 405,00	68,83	39,04
Maj	2 652,00	75,29	48,38
Czerwiec	3 857,00	55,40	32,50
Lipiec – październik	8 447,00	246,08	153,06
Listopad	1 426,00	128,49	39,78
Razem	29 680,00	644,82	340,73

W 2. poł. 1946 roku odwołano dyrektora Stanisława Grabowskiego (dokładnej daty i uzasadnienia tej decyzji nie znamy). Jego następcą został Alfons Tretkowski. Funkcji tej nie pełnił zbyt długo, bowiem 1 września 1948 roku przeniesiono go na stanowisko kierownika PHP w Gdyni. Pod koniec 1949 roku browar wystąpił z żądaniem zwrotu kwoty 12 500 zł, pobranej przez niego z funduszu reprezentacyjnego. Sprawę załatwiono polubownie (na poczet żądanej sumy zaliczono niewypłacone pobyry z 1948 roku)⁴⁰⁴. Kolejnym dyrektorem został Adolf Szeszo, jednak luka źródłowa nie pozwala nawet na określenie okresu, w którym sprawował tę funkcję⁴⁰⁵. 1 lipca 1947 roku dyrektorem mianowano Stanisława Mareckiego, uprzednio (do 30 czerwca) pełniącego obowiązki dyrektora browaru w Krotoszynie⁴⁰⁶. Na stanowisku dyrektora browaru pozostał on do 1956 roku, zapewniając zakładom niespotykaną wcześniej stabilizację kadrową. W poł. 1947 roku browar zatrudniał 195 osób (zob. tab. 104)⁴⁰⁷.

Tab. 104 – stan zatrudnienia w browarze w Szczecinie na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
141	33	1	16	4	0	195

Produkcja piwa w szczecińskim browarze rozwijała się dynamicznie. W 1949 roku przekroczono 45 tys. hl, w 1950 roku zaś zanotowano wzrost do niemal 115 tys. hl. Bez wyjątku było to piwo jasne lekkie, produkowane

404 Tamże, k. 50, 54 i nast.

405 Kronika 1995, s. 173.

406 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 49.

407 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 62.

od uruchomienia zakładu. Na początku lat pięćdziesiątych urozmaicono asortyment, wprowadzając do produkcji piwo jasne pełne, piwo słodowe oraz piwo mocne⁴⁰⁸ (zob. tab. 105)⁴⁰⁹.

Tab. 105 – produkcja piwa w browarze w Szczecinie w latach 1949-1950 i 1953-1955, w hektolitrach.

	1949	1950	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie	45 244,43	114 819,42	124 287,00	119 282,00	143 722,00
Piwo jasne pełne	–	–	11 024,00	16 688,00	20 046,00
Piwo mocne	–	–	3 703,00	6 302,00	7 190,00
Piwo słodowe	–	–	48 374,00	45 556,00	39 335,00
Razem	45 244,43	114 819,42	187 388,00	187 828,00	210 293,00

W kolejnych latach produkcja szybko rosła. W latach siedemdziesiątych osiągnano ponad 300 tys. hl piwa. Tak znaczący wzrost produkcji był efektem inwestycji: w latach 1955-1963 wybudowano kryte betonowe kadzie fermentacyjne, w latach 1959-1961 rozbudowano leżakownię i zainstalowano tanki stalowe i szereg nowych linii rozlewniczych: w 1956 r. – firmy Nagema, w latach 1960/61 – radziecką i czechosłowacką, w 1964 r. – firmy Nagema i w 1976 r. – firmy Baele Bangloff⁴¹⁰. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. W skład Szczecińskich ZP-S (z siedzibą w browarze przy ul. Chmielewskiego 16) weszły: browar w Szczecinie, dwa nieczynne browary w Szczecinie (przy ul. Chmielewskiego 6 i Niemcewicza 14), HP w Szczecinie (ul. Niemcewicza 14), HP w Szczecinie (ul. Krzywoustego), HP w Dąbiu Szczecińskim oraz HP w Stargardzie⁴¹¹. W późniejszych latach struktura przemysłu piwowarskiego była kilkakrotnie przekształcana (do Szczecińskich ZP-S dołączono np. na pewien czas browar w Witnicy). Pod koniec 1991 r. browar przekształcił się w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa, która została zarejestrowana w sądzie 4 marca 1992 r.⁴¹² W maju 1994 roku minister przekształceń własnościowych sprywatyzował spółkę. 51% udziałów objął Józef Adelson, ówczesny właściciel

408 Nie wiemy, co oznacza określenie piwo jasne. Mogło być to zarówno piwo jasne, jak i gatunkowe piwo ciemne (koźlak lub porter).

409 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14349, k. 25; sygn. 14350, nlb.

410 Kronika 1995, s. 173.

411 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.; ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128.

412 Kaczmarek 1994, s. 323.

Browarów Warmińsko-Mazurskich w Olsztynie, 20% zakupili pracownicy, reszta pozostała w rękach Skarbu Państwa. W styczniu 1997 roku nowym właścicielem został koncern Bitburger Brauerei Th. Simon GmbH⁴¹³. Od 2001 roku browar stał się częścią grupy Carlsberg Okocim SA (przeimowanej w 2004 roku na Carlsberg Polska), w ramach której do dziś warzy piwo.

Szczecin, ul. Niemcewicza 14

Niemiecka nazwa miejscowości: Stettin.

Niemiecka nazwa zakładu: Stettiner Brauerei AG „Elysium”, Elysium-str. 14⁴¹⁴.

Dane BWV: nr rejestru VIII 243-014. Jako datę założenia podano 1871 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 100 hl i kotłem warzelnym o poj. 233 hl (pozostałych naczyń nie opisano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 6 815 hl, naczyń leżakowych zaś 19 381 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 150 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 237 150 hl, fermentacji 308 450 hl, leżakownia 164 608 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramel 4%, Malzbier 12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1912 roku). Pomimo posiadania nowoczesnych urządzeń chłodniczych korzystano też z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 1500 ton słodu⁴¹⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar zajmował działkę o nieregularnym kształcie, najdłuższym bokiem przylegającą do ul. Niemcewicza. Nieruchomość otaczały działki należące do Zarządu Nieruchomości Miejskich, przy czym w części były to tereny zielone przeznaczone na ogródki działkowe, w części tereny zabudowane, kompletnie zniszczone w trakcie działań wojennych. Zabudowania fabryczne tworzyły dwa wyodrębnione kompleksy budynków, jeden związany z produkcją piwowarską, w drugim znajdowała się wytwórnia win. Prócz tego wzdłuż ul. Chmielewskiego rozmieszczone były budynki mieszkalne, biura, garaże, rozlewnia oraz wartownia, obok której znajdował się wjazd na teren zakładu. Plac browaru o nawierzchni brukowanej kamieniem polnym, przed garażami na-

413 150 lat browaru szczecińskiego, s. 68-73.

414 Produkcja: 1936/37 – 93 100, 1937/38 – 96 500, 1938/39 – 113 000, 1939/40 – 117 000; Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 769-770. Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 21-22.

415 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Stettiner Brauerei AG „Elysium”.

wierchnia betonowa. Wśród budynków opisano: warzelnia, budynek murowany dwupiętrowy podpiwniczony. Brak dachu, częściowo wypalony. Wiek 40 lat. Wymiary: 15,40 × 25,55 × 13,87 m (...). Rozlewnia, budynek murowany parterowy, podpiwniczony dwoma kondygnacjami, część naziemna całkowicie wypalona (...). Ponadto opisano budynek fabryczny, elektrownię, kotłownię, garaże, biura, dom mieszkalny, stajnie, przybudówki i chlewik w podziemiu. Wszystkie części nadziemne budynków były wypalone i całkowicie zniszczone, w relatywnie dobrym stanie zachowały się natomiast piwnice (w części dwukondygnacyjnej). W opisie wyposażenia technicznego uderza brak urządzeń warzelni (zdemontowanej?) oraz relatywnie dobry stan urządzeń instalacji wodnej, elektrycznej, kotłowni (m.in. dwa kotły parowe), maszynowni (maszyna parowa, zespół kompresorów), a także działu fermentacji (żelazne zbiorniki fermentacyjne) i leżakowania (drewniane kufy i kilkadziesiąt tanków aluminiowych z zachowaną armaturą). Urządzenia rozlewcze zachowały się częściowo⁴¹⁶.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: po wkroczeniu do Szczecina Armii Czerwonej wszystkie szczecińskie browary zostały zajęte przez wojsko, które ustanowiło w nich własną administrację. 17 września 1945 Główny Urząd TZP przekazał Ministerstwu Apropowizacji i Handlu siedem browarów z terenu Pomorza Zachodniego (określanego jako województwo koszalińskie). 29 października zostały one zarządzeniem ministerstwa powierzone PZPP-S w Bydgoszczy z zastrzeżeniem, iż powyższe przedsiębiorstwa nie mogą być przez Zjednoczenie wydzierżawiane. Na liście znalazł się Państwowy Browar Szczecin (dawn. Stettiner Brauerei AG „Elysium”)⁴¹⁷. Przejmowanie browarów szczecińskich okazało się skomplikowanym procesem (por. umieszczone wyżej uwagi w notce: Szczecin, dawny browar Bohrisch). Przyjęło się powszechne przekonanie, że objęcie szczecińskich browarów nastąpiło 9 listopada, jednak ta data ma bardziej symboliczne znaczenie – faktyczne obejmowanie zakładu trwało co najmniej do końca miesiąca⁴¹⁸. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku⁴¹⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 28 sierpnia 1950 roku w Szczecinie, według stanu na dzień 9 listopada 1945 ro. (bilans otwarcia) który jest jednocześnie faktyczną datą

416 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5857, k. 14-33.

417 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 11.

418 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5383, k. 3.

419 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 76.

objęcia przedsiębiorstwa i datą rozpoczęcia działalności powojennej, w obecności Eugeniusza Zywarę, państwowego zarządcy przedsiębiorstwa (zdający), i Wacława Napolskiego, działającego w imieniu CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 21 lutego 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴²⁰.

Uwagi: w protokole z sierpnia 1950 roku przedstawiono charakterystykę zniszczonego browaru: *Przedsiębiorstwo jest nieczynnym browarem zniszczonym przez działania wojenne, nie nadającym się do odbudowy, położone w Szczecinie przy ul. Niemcewicza 14, w dzielnicy Niebuszewo (śródmieście tej dzielnicy), w odległości około 500 metrów od dworca kolejowego Szczecin-Niebuszewo, [a] od linii tramwajowej w odległości około 100 metrów. Przydatność obiektu: jeden budynek bez dachu na czasowy magazyn piwa butelkowego, drugi na magazyn piwa beczkowego, piwnice po dokonaniu generalnego remontu na ewentualne składy dla Centrali Rybnej lub Mięsnej, budynek gospodarczy na stajnie taboru końskiego*⁴²¹. Początkowo teren zakładu został zajęty przez wojsko sowieckie, on sam zaś zarządzany był przez kierownictwo browaru „Bohrisch”, który zachował się w relatywnie lepszym stanie i był przewidywany do uruchomienia. Daty i okoliczności uwolnienia nieruchomości na rzecz Zarządu Miasta nie znamy, zachowała się jedynie informacja, iż 1 sierpnia 1945 roku Zarząd Przemysłowy powierzył funkcję tymczasowego kierownika browaru „Elysium” Adamowi Klonowskiemu i Eugeniuszowi Frontczakowi. W akcie nominacyjnym znalazła się adnotacja: *nominacja niniejsza wygasa po wyznaczeniu przez odpowiednie władze Normalnego Zarządu Tymczasowego*⁴²². W praktyce wszystkie trzy browary szczecińskie traktowane były jako całość i jako takie zostały przejęte przez Zjednoczenie w Bydgoszczy (por. uwagi dot. browaru Bohrisch). Pod koniec grudnia 1945 roku „Memoriał w sprawie użytkowania pozostałości budynków po browarze Elysium” przedstawił Feliks Mirkowski⁴²³, były kierownik szczecińskiego browaru z ramienia Zarządu Miasta (nieco wcześniej podobny memoriał przedstawił odnośnie browaru „Bergschloss”). W memoriale czytamy: *Budynki po byłym browarze „Elysium” stoją obecnie wolne. Zjednoczenie w Bydgoszczy, które prawem kaduka budynki te – przecież to nie jest już browar, tylko pozostałości*

420 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5857, k. 2-4.

421 Tamże, k. 3.

422 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 3.

423 W jednym z pism Feliks Mirkowski został scharakteryzowany jako *obywatel bogaty w pomysły i przedsiębiorczy*; tamże, k. 127.

po zbombardowanym browarze i Zjednoczeniu nie podlegają – zabrano, chce wywieźć urządzenia resztek browarowego materiału, a gołe mury zostawić, prawdopodobnie na zniszczenie. Przedstawiona teza była oczywiście fałszywa (Zjednoczenie przejmowało wszystkie budynki związane z przemysłem piwowarskim, bez względu na ich stan), jednak dalszy postulat ciekawy: Wedle zdania fachowców rybnych w Szczecinie i okolicy Szczecina tak duże są połowy ryb, że konsumpcja miejscowa nie jest w stanie wykupywać codziennie podaży tychże. Była więc firma w Szczecinie „Stettiner Kühl und Gefrierhaus GmbH” [Szczecińskie Chłodnie i Zamrażalnie], która wykupywała te pozostałe zapasy świeżych ryb, wędziła je i jako wędzony towar sprzedawała dalej. Interesy robiła świetne. Firma ta leżąca po drugiej stronie Odry jest zupełnie zniszczona [a] wszelkie urządzenia są wywiezione. W dalszej części Mirkowski proponował urządzenie przetwórci ryb w zachowanych pomieszczeniach browaru „Elysium”, opartej na urządzeniach przetwórczych pozyskanych z UNR-RA⁴²⁴. Jak się wydaje, Mirkowski szybko zorientował się, że jego pomysły nie mają większych szans na realizację, gdyż Zarząd Miejski uznał przekazanie budynków na rzecz Zjednoczenia i nie zamierzał podejmować żadnych kroków związanych z ich zagospodarowaniem. W związku z tym już 16 stycznia 1946 roku zwrócił się do Ministerstwa Przemysłu w Warszawie z propozycją wydzierżawienia słodowni byłego browaru „Elysium” w celu jej odbudowania i utworzenia zakładu eksportowego, o przerobie 1500 ton słołu rocznie. Odbudowanie tej słodowni, puszczenie jej w ruch, zaopatrzenie w kapitał obrotowy, a musi on być stosunkowo duży, wymagać będzie pomocy ze strony znanych mi przedsiębiorców amerykańsko-polskich. Dostawa potrzebnych maszyn i urządzeń celem odbudowy słodowni w możliwie krótkim czasie, również pomocy amerykańskich fabryk wymagać będzie. Da się to wszystko przeprowadzić, gdybym miał z Ministerstwa przydział tejże słodowni na długoletnią dzierżawę. Pierwsza reakcja ministerstwa była przychylna, dopiero po otrzymaniu opinii z Ministerstwa Administracji i Handlu przygotowano odpowiedź odmowną⁴²⁵. W międzyczasie zresztą Feliks Mirkowski wycofał się z koncepcji wydzierżawienia dawnej słodowni browaru „Elysium”, swe zainteresowania kierując na pozostałości browaru „Bergschloss”. W części zabudowań pobrowarnych hurtownię i rozlewnię piwa uruchomił niejaki Zajdel (lub Seidel). Przedsiębiorstwo było prywatne, jednak na jego prowadzenie zgodę musiał wydać dyrektor Zjednoczonych Browarów Szczecińskich. Wkrótce wytknięto, że hurtownia prowadzona jest *bez nominacji Wydzia-*

424 Tamże, k. 95-97.

425 Tamże, k. 109-115.

łu Apropowizacji i Handlu m. Szczecina, co jest niedopuszczalne⁴²⁶. Nie udało się ustalić, kiedy ta hurtownia została zamknięta (nie później, niż w 2. poł. 1946 roku). Wkrótce w jej miejsce pojawiła się hurtownia i rozlewnia piwa, podlegająca bezpośrednio Zjednoczonym Browarom Szczecińskim, a więc formalnemu użytkownikowi nieruchomości. Część wyposażenia technicznego znajdowała się w zniszczonych budynkach jeszcze w poł. 1948 roku. Zainteresowanie nimi wyraziła Spółdzielnia Ogrodnicza RP, oddział w Szczecinie, w związku z czym 25 czerwca 1948 roku Wojewódzki Wydział Przemysłu i Handlu przeprowadził kontrolę terenową, konkludując: *Odnosnie urządzeń znajdujących się w nieczynnym browarze ponemieckim „Elysium” (...) zostały one przydzielone w całości Centralnemu Zarządowi Przemysłu Spożywczego pismem (...) z dnia 21.XII.1947 r., jednak do momentu kontroli nie zostały one zabrane, a nawet należycie zabezpieczone*⁴²⁷. Protokół komisyjnej wyceny remanentów, sporządzony 7 października 1948 roku, pozwala zorientować się, że alarmistyczne doniesienia były nieco przesadzone. W browarze odnaleziono osiem żelaznych kadzi emaliowanych i nieco rur żelaznych, pozostałych tam – jak można wnioskować z opisu – z powodu uszkodzeń, których doznały w okresie wcześniejszym. Zapewne więc zostały uznane za nieprzydatne przy demontażu i przewozie wyposażenia. Z pewną ostrożnością możemy więc uznać, że w końcu 1948 roku na terenie browaru nie było już wyposażenia produkcyjnego przydatnego w innych zakładach. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Nieczynny browar został podporządkowany Szczecińskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym, z siedzibą w czynnym browarze przy ul. Chmielewskiego 16. Na jego terenie wciąż działała PHP (druga znajdowała się przy ul. Krzywoustego)⁴²⁸. W pozostałych po browarze budynkach przez kilkadziesiąt lat funkcjonowały różnego rodzaju warsztaty i przedsiębiorstwa. W latach 90. XX wieku ostatnie zabudowania browaru rozebrano. Na ich miejscu postawiono osiedle. W ocalałych piwnicach dojrzewalni słoju, leżakowni i magazynów – zbudowano podziemne garaże⁴²⁹.

426 Tamże, sygn. 345, k. 125.

427 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 4469, k. 5-7.

428 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

429 Żurawski 2003, s. 18-19.

Szczecinek

Niemiecka nazwa miejscowości: Neustettin.

Niemiecka nazwa zakładu: Bergbrauerei Hermann Riemer, Bismarckstr. 54⁴³⁰.

Dane BWV: nr rejestru III 243-007. Jako datę założenia podano 1880 rok. Warzelnia w układzie trzynaczyniowym, z kotłem warzelnym o poj. 73 hl, pełniącym równocześnie funkcję kadzi zaciernej. Kocioł zaciernej o poj. 35,34 hl i kadź filtracyjna o poj. 72 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 780 hl, naczyń leżakowych zaś 2800 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 16 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 74 200 hl, fermentacji 35 300 hl, leżakowni 23 781 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 7,6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1885 roku). W procesie produkcyjnym korzystano zarówno z urządzeń chłodniczych, jak również lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 214 ton siodu⁴³¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z września 1950 roku zapisano: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem, słodownią i wytwórnią wód gazowych. Znajduje się w powiatowym mieście Szczecinku przy głównej ulicy Marsz. Żukowa nr 54 w województwie koszalińskim, w odległości od stacji kolejowej Szczecinek [około] 2000 metrów. Miasto posiada połączenie kolejowe bezpośrednio z Kołobrzegiem, Bydgoszczą, Poznaniem, Chojnicami i Słupskiem, oraz drogi bite z tymi samymi miejscowościami. Szczecinek posiada około 18 000 mieszkańców. Według posiadanych wiadomości przez komisję, browar został zbudowany w 1888 roku. Produkcyjna zdolność piwa wynosi 25 000 hl rocznie, zdolność produkcyjna wód gazowych 4500 hl rocznie⁴³². Browar położony był w centrum miasta, po wschodniej stronie dzisiejszej ul. Wyszyńskiego. Zabudowania fabryczne tworzyły kompleks, z dominującym głównym budynkiem fabrycznym mieszczącym główne działy produkcyjne browaru. Od północy budynek główny tworzył jedną z pierzei pl. Winniczego, od południa zaś ścianą szczytową budynek przylegał do brukowanej polnym kamieniem, niezwykle wąskiej ul. Browarnej. Dzisiaj nie ma po niej śladu. Została jedynie na starych mapach. (...) biegła wzdłuż ścian browaru (...) Ul. Browarną można było wyjechać z targowiska także w kierunku dzisiejszego*

430 Informacje o dziejach browaru: Szewczyk 2005, s. 31. W latach 1938-1942 zatrudnienie wynosiło 40 osób, produkcja zaś wahała się około 20 tys. hl rocznie. Zakład posiadał składy w Czarnem, Barwicach i Okonku. Piwowarem był niejaki Harms; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 597.

431 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bergbrauerei H. Riemer.

432 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5376, k. 4.

osiedla Kopernika⁴³³. W rzeczywistości ul. Browarna była uliczką wewnętrzną zakładu, gdyż po jej południowej stronie znajdowała się dalsza część zabudowy fabrycznej, w tym: butelkownia, warsztaty, skład opału, garaże oraz portiernia. Budynki zgrupowane były wokół nieregularnego podwórza. Od strony dzisiejszej ul. Wyszyńskiego utrzymywano obszerny ogród. Browar jako przedsiębiorstwo produkcyjne nie doznał uszkodzeń wojennych, natomiast uległ częściowemu zniszczeniu budynek frontowy mieszkalny na skutek działań wojennych⁴³⁴. Główny budynek fabryczny opisano następująco: murowany, masywny, sześciopiętrowy, kryty papą, sufity częściowo żelbetonowe i drewniane. W budynku pomieszczenia zajęte na słodownię, kotłownię, maszynownię, warzelnię, fermentację, lodownię i piwnicę leżakową. Powierzchnia zabudowana: 65,22 m długości × 22,05 m szerokości = 1438,10 m kw. Położony przy dzisiejszej ul. Wyszyńskiego budynek mieszkalny scharakteryzowano następująco: dom murowany z cegły surowej (mur pruski), kryty dachówką. Parter składa się z siedmiu izb (...), [w tym] laboratorium, 1 izba jako pokój akcyjowy, 1 izba jako biuro magazyniera. Na poddaszu są izby zajęte na mieszkanie pracowników. Budynek jest częściowo podpiwniczony. Powierzchnia zabudowana: 21,40 m długości × 12,80 szerokości = 273,90 m kw. Po północnej stronie ul. Browarnej znajdował się jeszcze budynek administracyjny i gospodarczy. Butelkownia (po południowej stronie uliczki) była murowana, kryta papą. Zajęta na rozlewnię i fabrykację wód gazowych oraz na magazyn wyrobów gotowych. W materiałach z nacjonalizacji znajduje się „Opis techniczny działów”, sporządzony zapewne w 1950 roku. Z uwagi na unikalny charakter dokumentu (tak dokładnego opisu browaru średniej wielkości nie odnaleziono w badanym zbiorze dokumentów) przytaczam go w całości: Słodownia: magazyn jęczmienia mieści się na II piętrze oraz na poddaszu trzeciego piętra, sufit i podłogi drewniane. Pomieszczenia na 90-100 ton zboża. Do oczyszczenia jęczmienia są nowoczesne urządzenia f-my „Miag” z aspiratorem, trierem i sortownicą o wydajności około 600-700 kg/g. Słodownia obejmuje trzy klepiska o powierzchni 150 m kw. każde, dwie kadzie zalewne, żelazne o objętości 2 ton każda. Suszarnia o powierzchni siatki 11,8 m kw., jednolaseowa, systemu „Müger Darmstadt”, na opalanie koksem, z wentylatorem pod siatką. Wydajność słodowni 32-35 ton słoðu miesięcznie, suszarnia około 100 kg słoðu na 1 m kw. w 20 godzinach. Magazyn słoðu podzielony ścianami drewnianymi na trzy części, może pomieścić około 100 ton słoðu. Magazyn chmielu: specjalnego magazynu chmielu nie ma, a zatem chmiel przechowuje się w piwnicach składowych w puszkach. Młynek: czterowalcowy młynek „Secka” w dobrym stanie starszego typu.

433 <https://szczecinek.com/artukul/male-piwko-ze-szczecinka/601010>, 21 VIII 2022.

434 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5376, k. 4, 8-21.

Walce ułożone poziomo jeden nad drugim. Waga automatyczna 5 kg. Warzelnia: warzelnia dwuporządkowa. Kocioł na piwo o pojemności 127 hl służy jednocześnie jako kadź zacierna. Kocioł zacierny o pojemności 35 hl. Kadź filtracyjna 72 hl, o sześciu kranach. Cedzak chmielowy – 12 hl. Ogrzewanie kotłów za pomocą pary. Warzelnia posiada ponadto jeszcze jeden kocioł warzelny nieużyteczny starożytnego typu na ogrzewanie ogniem. Wydajność jednej warki około 84 hl gotowego piwa. Aparat do suszenia słodzin jest nieczynny, potrzebuje gruntownej naprawy. Chłodzenie brzeczki: taca chłodnicza o pojemności 103 hl. Aparat chłodniczy opływowy, miedziany ocynowany. Fermentacja: fermentacja obejmuje 9 kadzi aluminiowych, [w tym] 6 kadzi po 130 hl, 2 kadzie po 34 hl i 1 kadź o 66,8 hl, razem 915 hl. Chłodzenie fermentacji odbywa się przy pomocy kompresora. Drożdże przechowuje się w wannach aluminiowych. Piwnice leżakowe: piwnica obejmuje 5 oddziałów. W oddziale I leżakują 4 kufy dębowe = 155 hl. W oddziale II leżakuje 26 kuf dębowych = 751 hl. W oddziale III leżakuje 8 tanków aluminiowych na 68,6 hl = 548,8 hl [oraz] 8 tanków aluminiowych na 58,13 hl = 465 hl. W oddziale IV leżakują 24 kufy dębowe na 27 hl = 718 hl [powinno być: 648 hl, być może kilka kuf miało większą objętość]. W oddziale V leżakuje 8 tanków aluminiowych na 80 hl = 640 hl. Razem [w zaokrągleniu] 3258 hl. Niektóre kufy wymagają naprawy, wszystkie smołowania. Piwnice chłodzi kompresor. Obciążalnia piwa beczkowego: izobarometr z dwoma napełniaczami o wydajności 20-25 hl/g. Filtr [do piwa] 16-ramowy. Aparat do mycia masy f-my Enziger, prasa masy – pneumatyczna. Umywalnia beczek: aparat do mycia beczek jest starego typu, częściowo uszkodzony, odtrącone są cewki natryskowe. Smolarnia beczek: urządzenie do wypalania beczek gazowe. Urządzenie jest przystosowane tylko do drobnych beczek-naczyń, brak natomiast urządzenia do kuf. Smolarka opalana węglem, wytrysk mechaniczny. Całość uszkodzona częściowo. Rozlewnia piwa na butelki: do mycia butelek jest bez-szczotkowy aparat – automat „Seitza” z odpowiednią automatyczną 20-kranową obciążaczką do piwa. Aparat do obciążu piwa posiada wewnątrz uszkodzoną emalię. Teoretyczna wydajność 2000 butelek na godzinę. Transport butelek na taśmie rolkowej. Tłoczenie piwa odbywa się za pomocą powietrza sprężonego z 4-ch tanków aluminiowych o pojemności: dwóch na 15 hl i dwóch na 10 hl. Wytwórnia wód gazowych: mieści się w pomieszczeniu rozlewni piwa. Mycie butelek odbywa się tym samym aparatem „Seitza” [który służy do butelek piwnych]. Lemoniadę obciąża się półautomatem 8-kranowym f-my „Winterwerk Mannheim”. Do wyrobu wody sodowej służy saturator kolumnowy. Woda używana do fabrykacji jest poddawana filtrowaniu przez 5-cio świecowy filtr „Berkafelda”. Wytwórnia nie posiada urządzeń do przygotowywania syropu. Siłownia i hala maszyn: Kotłownia posiada dwa kotły parowe typu rurkowego. Kocioł nr 577, rok budowy 1899, o powierzchni ogrzewalnej 60 m kw. jest łatany i [w] 80% zużyty. W niedługim czasie będzie musiał być wycofany z ruchu. Ko-

ciół nr 2796, rok budowy 1924, o powierzchni ogrzewalnej 80 m kw. jest również poważnie zużyty i wymaga kapitalnego remontu. Maszynownia wyposażona jest w maszynę parową o sile 50 kW. Kompresor amoniakalny f-my „Germania” o wydajności 65 000 k/g oraz prądnica na prąd zmienny o 32 kW. Generator do fabrykacji lodu i sztucznego oziębiania obejmuje 150 form do lodu 12,5 kg. Z tego jednak tylko 80 form nadaje się do użytku⁴³⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 17 września 1945 Główny Urząd TZP przekazał Ministerstwu Apropowizacji i Handlu siedem browarów z terenu Pomorza Zachodniego (określanego jako województwo koszalińskie). 29 października zostały one zarządzeniem ministerstwa powierzone Zjednoczeniu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego okręgu poznańskiego, pomorskiego, gdańskiego i Pomorza Zachodniego w Bydgoszczy, z zastrzeżeniem, iż *powyższe przedsiębiorstwa nie mogą być przez Zjednoczenie wydzierżawiane*. Na liście znalazł się Państwowy Browar w Szczecinku (dawn. H. Riemer Bergbrauerei)⁴³⁶. Pomiędzy tym zakład nie trafił pod opiekę struktur piwowarskich, został bowiem wydzierżawiony Spółdzielni Spożywców „Robotnik” (por. uwagi poniżej). Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku⁴³⁷. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 9 września 1950 roku w biurze browaru w Szczecinku przy ul. Marszałka Żukowa nr 54, w obecności Antoniego Dopierały, zarządcy państwowego (zdający), i Romana Bielicy, kierownika technicznego browaru, działającego w imieniu i na rzecz CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 20 grudnia 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴³⁸.

Uwagi: wojska II Frontu Białoruskiego wkroczyły do Szczecinka 27 lutego 1945 roku. Główne zakłady przemysłowe zostały obsadzone przez wojsko. W marcu w mieście pojawili się pierwsi przedstawiciele polskiej administracji. W ręce Spółdzielni Pracy „Robotnik” browar trafił 20 lipca 1945 roku, na podstawie decyzji wydanej przez pełnomocnika Rządu Tymczasowego na obwód Szczecinek Z. Sikorskiego. W piśmie czytamy m.in.: *Obowiązkiem jego* [Tymczasowego Kierownika Browaru – tak określono

435 Tamże, k. 20-21.

436 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1014, k. 11.

437 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 74.

438 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5376, k. 2-5.

Spółdzielnię] jest zabezpieczenie majątku przedsiębiorstwa, kierowanie przedsiębiorstwem oraz występowanie przed władzami wojskowymi i cywilnymi we wszystkich sprawach, dotyczących przedsiębiorstwa. I dalej: Sprzedaż i odstępowanie surowców, półfabrykatów i produkcji oraz wszelkich ruchomości może odbywać się tylko za zgodą Powiatowego Pełnomocnika Przemysłowego⁴³⁹. Przekazanie miało czysto formalny charakter, browar bowiem wciąż pozostawał w rękach Armii Sowieckiej. Mniej więcej w tym samym czasie browarem zaczęli interesować się przedstawiciele tworzącego się w Bydgoszczy oddziału PZPP-S. W sprawozdaniu Zjednoczenia za pierwszy okres budżetowy (od 1 kwietnia do 30 września 1945 roku) zapisano: browar [w Szczecinku] przeznaczaliśmy na rozlewnię piwa, uruchomienie bezcelowe⁴⁴⁰. W dniu 17 września 1945 Główny Urząd TZP przekazał Ministerstwu Aprowizacji i Handlu siedem browarów z terenu Pomorza Zachodniego. Już 23 października zostały one zarządzeniem ministerstwa powierzone Zjednoczeniu w Bydgoszczy. Na liście znalazł się Państwowy Browar w Szczecinku⁴⁴¹. Z punktu widzenia ówczesnych losów browaru w Szczecinku decyzja ta była spóźniona. 15 października Wojenpred browaru w m. Neustettin kapitan i/s tow. Szczepanowski, w obecności przedstawiciela Wojentorgu nr 88 st. lejtnanta N.K. Repnikowa przekazał, a przedstawiciel Polskiego Rządu Jedności Narodowej, zastępca Naczelnika Wydziału Przemysłowego m. Neustettin I. Gurwicz przejął browar znajdujący się m. Neustettin przy ul. Bismarcka 5 z całym inwentarzem i urządzeniem. Do protokołu dołączono wykaz nieruchomości i ruchomości związanych z browarem⁴⁴². Przekazanie browaru odbyło się zgodnie z porozumieniem z 14 września 1945 roku, na podstawie którego wszystkie przedsiębiorstwa znajdujące się w eksploatacji Czerwonej Armii, m.in. wszystkie browary na Pomorzu Zachodnim, oddaje się w administrację władz polskich. Wyjątkowo browar w Szczecinku ma wyprodukować 3000 ltr. piwa dziennie z surowca dostarczonego przez władze sowieckie. Na tej zasadzie zawarł Wojentorg nr 88 z browarem w Szczecinku umowę na wyrób 4000 ltr. piwa dziennie⁴⁴³. W chwili przejścia w browarze nie było gotowego piwa (co nie oznacza, że nie podjęto w nim wcześniej produkcji, choć wydaje się to mało prawdopodobne). W tym samym dniu zakład objęła Spółdzielnia Spożywców „Robotnik”. Dlatego też w późniejszych dokumentach pojawia się informacja, że browar uruchomiono 15 października 1945 roku (zapewne jest to też

439 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 3984, k. 71.

440 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 35.

441 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1012, k. 2; sygn. 1014, k. 11.

442 Tamże, sygn. 1012, k. 7-14.

443 Tamże, k. 13.

data ugotowania pierwszej warki). Do końca roku piwo produkowano wyłącznie na potrzeby armii sowieckiej. W 1946 roku przystąpiono do produkcji dla rynku prywatnego, zakończono też produkcję na cele wojskowe⁴⁴⁴. Tło sporu o browar w Szczecinku przedstawia pismo Zjednoczenia w Bydgoszczy z 14 kwietnia 1947 roku, skierowane do starosty powiatowego w Szczecinku: Zarządzeniem Ministerstwa Apropowizacji i Handlu z dnia 23 października 1945 r. – L.VI-7927 przekazany został w zarząd Centralnego Zarządu Państwowego Przemysłu Fermentacyjnego Oddział Bydgoszcz m.in. browar w Szczecinku, dawn. H. Riemer Bergbrauerei⁴⁴⁵. Po otrzymaniu tegoż zarządzenia zgłosiliśmy się w swoim czasie dwukrotnie do władz miejscowych o przekazanie tego browaru, jednakowoż władze odmówiły przekazania z uwagi na to, iż stwierdziły, że browar ten przekazały przed tym jeszcze Spółdzielni „Robotnik”. Wobec tego stanu rzeczy zajęliśmy stanowisko wyczekujące z uwagi z jednej strony na zaufanie do miejscowych władz, zaś z drugiej strony na to, iż browar ten znalazł się w zarządzie Spółdzielni, a zatem instytucji społecznej. Zdawaliśmy sobie dokładnie sprawę z tego, że władze miejscowe przekroczyły swoje kompetencje, jednakowoż nie chcieliśmy z tego robić użytku w imię dobra ogólnego, stojąc na stanowisku, że rzeczy takie mogą mieć miejsce w okresie przejściowym i że byłoby szkoda dla Państwa, gdy jedna instytucja kolidowałaby z drugą. Obecnie mamy wiadomości, że browar nie został formalnie przekazany, że nie ma aktu zdawczo-odbiorczego, że Urząd Likwidacyjny nie został powiadomiony o przekazaniu browaru Spółdzielni [w momencie przekazywania zakładu właściwą instytucją był TZP], w ślad za tym nie zawarł ze Spółdzielnią umowy dzierżawnej, nie pobierał czynszu dzierżawnego, nie pobrał też należności za remanenty poniemieckie. Nadto mamy dane, że Spółdzielnia jest daleko pod bilansem i że nie będzie z czego pokryć szkód Skarbu Państwa – wnosimy o zarządzenie usunięcia Spółdzielni, jako bezprawnego posiadacza browaru i o wprowadzenie nas, zgodnie z zarządzeniem Min. Apropowizacji i Handlu na wstępie cytowanym, w zarząd przedmiotowego browaru⁴⁴⁶. Zjednoczenie zażądało, by przekazanie browaru na ich rzecz odbyło się do 6 maja 1947 roku. Popełniono jednak przy tym szereg błędów formalnych, uniemożliwiając m.in. skorzystanie Spółdzielni ze ścieżki odwoławczej, z czego ta skwapliwie skorzystała, wskazując wspomniane błędy w korespondencji z jednostkami nadrzędnymi (władze powiatowe i wojewódzkie). W międzyczasie Spółdzielnia starała się uzupełnić braki formalne, wytknięte przez Zjednoczenie. W dniu 10 maja 1947 podpisana została umowa dzierżawna pomiędzy OUL na Okręg Pomorze Zachodnie

444 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 3984, k. 161.

445 Zarządzenie zachowało się w oryginale; tamże, k. 109.

446 Tamże, k. 108.

w Szczecinie a Spółdzielnią Spożywców „Robotnik”. Przedmiotem dzierżawy był rzecz jasna browar, termin zaś biegł od 1 maja 1947 roku. Umowę zawarto na rok (do 30 kwietnia 1948 roku), za 25 tys. zł opłaty miesięcznej, płatnej z góry, *najpóźniej do dnia 8-go każdego miesiąca*. Ponadto ustalono, że *za okres eksploatacyjny ubiegły zostanie ustalona dodatkowa opłata umowna, po przedstawieniu przez Spółdzielnię „Robotnik” dowodów poniesionych kosztów inwestycyjnych*. Miało to nastąpić w przeciągu dwóch miesięcy, pod rygorem rozwiązania umowy. Umowę ze strony Spółdzielni podpisali Aleksander Bąk i Dominik Konopiołko. Protokołem z 10 czerwca ustalono, że *tenuta dzierżawna za ubiegły okres eksploatacyjny wynosi 148 tys. zł*. Została ona rozłożona na raty miesięczne po 20 tys. zł, z tym, że I-sza rata wynosi zł 28 000 [i jest] *płatna w dniu 8.7.1947 r.* Nieco wcześniej sporządzono też akt kupna-sprzedaży towarów ponemieckich, przejętych przez Spółdzielnię w 1945 roku. Ich wartość oszacowano na 173 735 zł, należną kwotę zaś rozłożono na cztery raty⁴⁴⁷. Ponieważ w późniejszym okresie nie podnoszono już kwestii nieuregulowanych należności, należy podejrzewać, że Spółdzielnia spłacała je w umownych terminach. Już w sierpniu 1947 roku Wydział Przemysłu i Handlu Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie skierował do OUL pismo z żądaniem rozwiązania umowy na dzierżawę browaru, motywując to faktem że *prowadzi [ona] gospodarkę systemem niewłaściwym i szkodliwym dla Państwa*. Na zarzuty te odpowiedział Związek Rewizyjny Spółdzielni Rzeczypospolitej Polskiej Okręg Szczeciński, wskazując na znaczne nakłady inwestycyjne, ciągły wzrost produkcji i znaczące opłaty akcyzowe ponoszone przez Spółdzielnię. W całej sprawie tkwił również wątek personalny. Otóż zwolnieni pracownicy zakładu starali się urobić niekorzystną opinię dla działalności Spółdzielni, zwłaszcza browaru, *chcąc za wszelką cenę powrócić na dawno zajmowane stanowisko*. Rzeczywiście, w badanym zbiorze zachowała się jedna taka opinia byłego pracownika, skrzętnie wykorzystywana przez Zjednoczenie w Bydgoszczy⁴⁴⁸. W tej sytuacji Zjednoczenie powróciło do pisma z 6 czerwca 1946 roku, w którym Centralny Urząd Planowania stwierdza, że *uważa przekazanie Państwu Browaru administrowanego przez Spółdzielnię za sprzeczne z zasadniczą tendencją ustawy z dnia 3 stycznia b.r. w sprawie przejęcia na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej*⁴⁴⁹. Opinia wydawała się korzystna dla spółdzielców, jednak kluczowe było wykazanie rocznych mocy produkcyjnych zakładu (browary przekraczające 15 tys. hl podlegały obligatoryjnemu upaństwowieniu). Wyliczenie takie przedstawiły władze Spółdzielni. Według nich

447 Tamże, k. 84, 98, 137-138.

448 Tamże, k. 157.

449 Tamże, k. 135.

roczna zdolność produkcyjna wynosiła 13 712 hl, tak więc zakład nie podlegał przepisom o upaństwowieniu. Rzecz jasna Zjednoczenie zakwestionowało te dane. Na dzień 8 października powołano więc komisję rzeczoznawców⁴⁵⁰. Protokołu z poczynąń komisji nie odnaleziono, jednak możemy domyślać się końcowej konkluzji. Ponieważ pojemność naczyń leżakowych wynosiła 3428 hl (informacje podane przez Spółdzielnię, z założeniem 3-miesięcznego okresu dla jednego cyklu)⁴⁵¹, to – w myśl obowiązujących rozporządzeń⁴⁵² – przepustowość roczna wynosiła 16 454,4 hl, a tym samym zakład podlegał przepisom o upaństwowieniu. Jest więc oczywiste, że pomimo wielu pism odwoławczych, popartych opiniami prawnymi i rekomendacjami różnych instytucji, umowa dzierżawna została rozwiązana przedwcześnie. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono w dniu 15 marca 1949 roku⁴⁵³. W imieniu strony zdającej (OUL w Szczecinku) wystąpił Antoni Bokiniec, stronę przejmującą (CZPPF oddz. w Bydgoszczy) reprezentował Józef Dudzik, zaopatrzony w odpowiednie pełnomocnictwa. Protokół podpisali przedstawiciele rady zakładowej, przedstawiciel PZPR w Szczecinku i delegaci Spółdzielni Spożywców „Robotnik”. Tym samym zakład włączony został w oficjalne struktury przemysłu piwowarskiego. Początkowo browar wytwarzał wyłącznie piwo lekkie o zawartości 9% ekstraktu. W 1945 roku produkcja miała niemal symbo-

450 Tamże, k. 149.

451 Zakład zaopatrzony był w: kufy składowe drewniane 42 × 40 hl i 21 × 20 hl oraz tanki aluminiowe 9 × 80 hl, 8 × 68 hl i 8 × 58 hl; tamże, k. 143.

452 Zdolność produkcyjną browaru uregulowała instrukcja ministra aprowizacji i handlu z 30 marca 1946 roku. Przy jej obliczaniu należało brać pod uwagę dwa zasadnicze działy produkcyjne, a mianowicie fermentownię i leżakownię. Wydajność fermentacji obliczano według pojemności ogólnej wszystkich naczyń fermentacyjnych, pomniejszonych o 10% (niedopełnienie z uwagi na pienienie się brzezki w okresie fermentacji), pomnożonej przez 36 (jako przeciętny przyjęto więc 10-dniowy okres fermentacji). Przyjmowano 6% zanik w piwie pomiędzy fermentacją a leżakowaniem. Wydajność roczną piwnicy leżakowej obliczano według pojemności wszystkich kuf i tanków, pomnożoną przez 4,8, czyli przeciętną wielokrotność napełniania w ciągu roku (przyjęto więc 76-dniowy cykl produkcyjny, na który składało się leżakowanie i niezbędne prace konserwacyjne). W tej fazie produkcji zalecano przyjmowanie 4% zaników lub stwierdzony urzędowo zanik w ciągu ostatniego roku. Pomiędzy obiema wartościami (wyliczonymi dla fermentowni i piwnicy składowej) na ogół występowały rozbieżności, dlatego dla określenia rocznej zdolności produkcyjnej browaru należało przyjąć mniejszą wartość; Dziennik Urzędowy Ministerstwa Aprowizacji i Handlu nr 5, 15 kwiecień 1946 rok, poz. 30. Następnie skorygowano błąd w przeliczniku zdolności piwnicy leżakowej (z 48 na 4,8); tamże, nr 6, 10 maja 1946 rok, poz. 38.

453 Odwołano się do decyzji ministra aprowizacji i handlu z dn. 7 lutego 1949 roku, L.dz. OGIFO 331; AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1002, k. 3-8.

liczny wymiar (w całości na zamówienie armii sowieckiej), w 1946 roku znacząco przekroczono 6 tys. hl, dane z 1947 roku zaś są niepełne. Ciekawostką jest uwarzenie niewielkich ilości piwa pełnego o ekstrakcie 12% (zob. tab. 106)⁴⁵⁴.

Tab. 106 – produkcja piwa w browarze w Szczecinku w latach 1945-1947 (do 28 sierpnia), w hektolitrach.

	1945	1946	1947 (do 28 sierpnia)
Piwo jasne lekkie	–	3 258,32	3 155,18
Piwo dla wojska	701,88	3 109,44	–
Piwo pełne	–	–	56,85
Razem	701,88	6 367,76	3 212,03

Spółdzielnia była znaczącym płatnikiem podatku akcyzowego: za 1946 rok wpłacono 1 339 515,80 zł, za 1947 rok (do 28 sierpnia) – 2 433 212,00 zł⁴⁵⁵. W 1947 roku browar zatrudniał 45 pracowników (w tym na stanowiskach: technicznych – 1, biurowych – 5, robotników przy produkcji – 30, robotników gospodarczych – 9). W tym czasie kierownikiem technicznym był Roman Bylica⁴⁵⁶. Po włączeniu browaru w struktury Zjednoczenia produkcja stopniowo zwiększała się. W 1950 roku przekroczono 15 tys. hl, w rok później uwarzono ponad 25 tys. hl. W połowie lat pięćdziesiątych produkcja oscylowała około 30 tys. hl. Produkowano piwo jasne lekkie oraz słodowe, przy czym to drugie wyraźnie zyskiwało na popularności (zob. tab. 107)⁴⁵⁷. W jęczmień zaopatrywano się w Polskich Zakładach Zbożowych w Stargardzie Szczecińskim i Koszalinie, chmiel otrzymywano za pośrednictwem browaru w Tychach (następnie z siarkowni chmielu w Lublinie), drożdże pobierano zaś z browaru w Gdańsku. Barwnik piwny (do produkcji piwa słodowego) dostarczał browar w Wolsztynie. Piwo rozprawdzano poprzez PHP i sprzedaż bezpośrednią browaru (w promieniu 200 km) i rozlewnie prywatne (w promieniu do 30 km)⁴⁵⁸.

454 AP Szczecin, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 3984, k. 145, 155.

455 Tamże, k. 145.

456 Tamże, k. 155, 161.

457 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14352, k. 34; sygn. 14353, nlb.

458 Tamże, sygn. 14352, k. 40; sygn. 14353, nlb.

Tab. 107 – produkcja piwa w browarze w Szczecinku w latach 1950-1951 i 1954-1955, w hektolitrach.

	1950	1951	1954	1955
Piwo jasne lekkie	12 637,00	19 342,00	22 879,00	19 487,00
Piwo słodowe	2 608,00	5 859,00	9 560,00	8 638,00
Razem	15 245,00	25 201,00	32 439,00	28 125,00

Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku zakład stał się częścią Połczyńskich ZP-S w Połczynie-Zdroju⁴⁵⁹. W kolejnych latach miały miejsca dalsze przekształcenia struktur piwowarskich. Browar produkował piwo niemal wyłącznie na rynek lokalny, pomimo braku istotnych inwestycji wciąż zwiększając produkcję. Pod koniec lat sześćdziesiątych znacząco przekroczono 40 tys. hl produkcji rocznej, przy zatrudnieniu wahającym się od 75 do 85 osób⁴⁶⁰. Zakład unieruchomiono w 1977 roku, m.in. z powodu przestarzałych urządzeń i uciążliwości dla okolicznych mieszkańców. Niszczące zabudowania rozebrano i dziś nie ma po nich żadnego śladu⁴⁶¹.

Świdwin

Niemiecka nazwa miejscowości: Schivelbein.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei W[ilhelm]. Müller C.L. Achilles, Glasenapstr. 25⁴⁶².

Dane BWV: nr rejestru I 243-010. Jako datę założenia podano 1840 rok. W karcie informacyjnej zaznaczono warzelnię czteronaczyniową (podwójną), z kotłem zaciernym o poj. 29,26 hl i kotłem warzelnym o poj. 52 hl (pozostałych naczyń nie opisano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 300 hl, naczyń leżakowych zaś 840 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 10 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 52 900 hl, fermentacji 13 500 hl, leżakowni 7134 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 12% ekstraktu) oraz napoje bezalko-

459 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

460 *Kronika* 1995, s. 110-111.

461 Pod ziemią zachowały się resztki zasypanych piwnic. Na placu po browarze wzniesiono pawilon handlowy.

462 Zakład założono w 1840 roku, w 1891 zaś znacząco przebudowano. W 1919 roku znalazł się w rękach Wilhelma Müllera, którego własnością pozostawał do 1945 roku. Specjalnością browaru był Pilsner Doppelbier; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 715.

holowe (od 1910 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 100 ton słoðu⁴⁶³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: brak informacji, by browar w jakimkolwiek sposób ucierpiał w wyniku działań wojennych. W 1946 roku w budynkach browaru urządzono mleczarnię i rozlewnię piwa. Pierwsza informacja o wyposażeniu nieczynnego zakładu pochodzi z 7 marca 1947 roku, kiedy to wypełniono ankietę przemysłową. Zaznaczono w niej, że Zakład podlega CZPF i jest własnością państwową. Zakład jest w 70% zdewastowany [niewątpliwie chodzi o wyposażenie], uruchomienie niemożliwe. Dalej zapisano: Powierzchnia ogólna browaru ca. 1500 m kw., zabudowania ca. 650 m kw. Budynki z cegły i drzewa w stanie średnim. Opis sporządzili przedstawiciele browaru w Połczynie-Zdroju, któremu podlegał nieczynny zakład w Świdwinie. W praktyce ta opieka nie była sprawowana, a kolejni kierownicy połczyńskich zakładów nie mieli wiedzy o powierzonym im zakładzie. Wytknęła to kontrola NIK przeprowadzona w 1950 roku. W wyniku realizacji postanowień pokontrolnych 20 grudnia 1950 roku sporządzono „Spis urządzeń znajdujących się w nieczynnym browarze w Świdwinie przy ul. 3 Maja”. Wymienia on takie urządzenia jak: kocioł parowy „Pauksch” nr 9320, 1-płomienicowy, ciśnienie 7 atmosfer, rok budowy 1907 – brak armatury; maszyna parowa leżąca niekompletna, zdewastowana, z kołem zamachowym, brak armatury; kocioł zacierny nr 1 na 2926 litrów, żelazny, przerdzewiały, obmurowany. Zniszczenie 70%; kadź filtracyjna nr 2 na 5255 litrów, niekompletna, brak sit i pokrywy, przerdzewiała. Zniszczenie 90%; zbiornik żelazny do wody o wymiarze 2000 × 680 mm z blachy 4 mm przerdzewiałej. Zniszczenie 80%; zbiornik żelazny odkryty przerdzewiały o wymiarze 1500 × 2800 × 900 mm. Zniszczenie 80%; zbiornik stojący żelazny cylindryczny 1700 mm wysokości i 950 mm średnicy, brak armatury. Zniszczenie 70%; dwa piece do suszenia słoðu murowane w wymiarze 2,10 × 2,70 m; taca chłodnicza żelazna o poj. 70 hl. Zniszczenie 50%; myjka ręczna z blachy przerdzewiała. Zniszczenie 90%; tryjer bębnowy dł. 3 m. Zniszczenie 100%; zbiornik betonowy w piwnicy (kadź zalewna) o pojemności 1200 litrów, wymiary: 5 x 2 × 1,2 m; urządzenie dźwigu ręcznego zdewastowane w 100%; klepisko betonowe w piwnicy o powierzchni 80 m kw.; siatka w suszarzni słoðu 5 x 6 m. Przymocowana. Zniszczenie 60%; niekompletna pompa wodna wmontowana w stojan, średnica cylindra 80 mm; wał transmisyjny o średnicy 55 mm, dł. 1,44 m, z trzema kołami pasowymi 690 × 100, 920 × 5 i 920 × 105 mm; wentylator (słuchawka) bez motoru. Zniszczenie 40%; transmisja sufitowa z konsolami dł. 1,5 m, z dwoma tarczami pasowymi 350 × 940 mm; 12 sztuk różnych kół

463 Dane z 29 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei W. Müller F.C.L. Achilles.

transmisyjnych żeliwnych, częściowo zwałkami; około 100 różnego złomu maszynowego; kadzie drzewne i 12 beczek o poj. 2000 litrów znajduje się w użytkowaniu Centrali Ogrodniczej i Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w Świdwinie. Ponadto podano spis przedmiotów zdemontowanych z nieczynnego browaru w Świdwinie w miesiącu styczniu 1949 r., znajdujących się w Browarze Połczyn Zdrój: zbiornik do wody z blachy żelaznej gr. 8 mm o poj. 9 hl w stanie dobrym, zbiornik do wody z blachy żelaznej gr. 5 mm o poj. 3,3 hl, 80% zniszczony, zbiornik do wody z blachy żelaznej gr. 5 mm o poj. 7,5 hl, 40% zniszczony, tryer żelazny, tank aluminiowy do piwa z blachy aluminiowej o poj. 24,39 hl w stanie dobrym, tank do piwa z blachy aluminiowej o pojemności 24,28 hl w stanie dobrym, kufa dębowa bez dna, 60% zniszczenia, o poj. 21 hl, wagonetka do śrutu z drzewa ze spodem żelaznym i 4 kołami żelaznymi, 50% zniszczenia, etykieciarka elektryczna bez silnika i drobnych urządzeń f-my Jagen Berg Werke Düsseldorf, 4 pływaki do chłodzenia piwa z blachy walcowej, aparat do mierzenia beczek niekompletny f-my Lion-Lewy Hamburg, 3 pływaki do chłodzenia piwa z blachy gładkiej, czyszczarka do siodu, aparat chłodniczy w dwóch częściach, bez koryta ściekowego⁴⁶⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w 1950 roku przeprowadzono ustalenia w sprawie dewastacji browaru w Świdwinie. W ich wyniku stwierdzono, że w latach 1945-1946 nieczynnym browarem opiekował się Zarząd Miejski Świdwina. W 1947 roku zakład został przejęty przez CZPPF w Bydgoszczy, który oddał zarząd nad nim browarowi w Połczynie-Zdroju⁴⁶⁵.

Uwagi: miasto zostało zajęte przez wojska sowieckie 3 marca 1945 roku. Jak się wydaje, browar nie doznał większych szkód i około poł. 1945 roku znalazł się w gestii władz miasta. Od sierpnia 1946 r. do czerwca 1947 r. znajdowała się w browarze nieczynnym mleczarnia Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” Świdwin oraz [prywatna] rozlewnia piwa, której kierownikiem był Wypych Jan. W 1947 roku obiektem zainteresował się CZPPF w Bydgoszczy, który przejął go pod swoją kuratelę. Stało się to przed 7 marca, kiedy to sporządzono kartę przemysłową tego obiektu. Okoliczności objęcia browaru przez CZPPF nie są do końca jasne, raczej nie nastąpiło to w drodze protokolarnego przejęcia od władz miasta, o czym świadczy zapis: Centrala Ogrodnicza starała się o zezwolenie zajęcia w browarze piwnic w 1948 roku w Zarządzie Miejskim w Świdwinie, który to polecił zwrócenie się w tej sprawie do Przemysłu Fermentacyjnego ze względu na otrzymaną wiadomość o przejęciu nieczynnego browaru [przez browar] Połczyn. Nie można dotychczas stwierdzić, z czyjego zezwolenia Centrala Ogrodnicza zajęła piwnice nieczynne w browarze

464 AAN, Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie, sygn. 2339, k. 50-52.

465 Tamże, k. 89.

z dniem 15 września 1949 r. Należy przyjąć wersję, że stało się to albo za cichym zezwoleniem kierownictwa browaru w Połczynie, albo samowolnie. W praktyce bowiem połczyński browar nie sprawował żadnej opieki nad powierzonym mu obiektem. Wedle ustaleń CZPPF już w 1947 roku browar był w 70% zdewastowany. Urządzenia zużyte wżg. zniszczone, przerdzewiałe i to od 15 do 70%, brak armatury, różnych części składowych, itp. Wszystkie urządzenia przedstawiające wartość użytkową i mogące się nadać do użytku po ich wyremontowaniu, zostały zarządzeniem CZPF przerzucone do browaru w Połczynie i częściowo do innych zakładów. Pozostawiono jedynie sprzęt b. zniszczony – zużyty i nienadający się do użytku w przemyśle (szmelc). W wyniku kontroli NIK dokonano ponownej inwentaryzacji urządzeń browaru (por. wyżej). Dozór nad nieruchomością powierzono kierownikowi składu konsygnacyjnego browaru połczyńskiego w Świdwinie. Jej stan był już wówczas fatalny: Budynki browaru (dachy, podłogi, sufity, itp.) są b. zniszczone, brak drzwi, okien, itp. Browar nie nadaje się w ogóle do użytku przemysłu fermentacyjnego. Doprowadzenie go do stanu użytkowego wymaga olbrzymich nakładów, gdyż trzeba by przebudować stary browar, dać nowe urządzenia, itp. Z tych względów Centralny Zarząd wystąpił w końcu 1950 roku do Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego o przekazanie w/w browaru innej instytucji⁴⁶⁶. Zainteresowana była rzecz jasna Centrala Ogrodnicza, delegatura w Białogardzie, oddz. Świdwin, jednak ewentualne przekazanie wymagało uzgodnień na szczeblu ministerialnym. Nie dziwi więc, że kolejne informacje o tym browarze pojawiają się dopiero w 1952 roku, w związku z akcją przekazywania obiektów zbędnych po nieczynnych browarach na rzecz innych podmiotów. W notce wewnętrznej Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 10 października czytamy: Odpowiadając na pismo (...) w sprawie wykorzystywania na cele magazynowe nieczynnych browarów komunikujemy, co następuje: (...) browar w Świdwinie został przekazany Centrali Ogrodniczej, zgodnie z oświadczeniem ob. Nacz. Chojnowskiego⁴⁶⁷. Tym samym został ostatecznie wyłączony ze struktur przemysłu piwowarskiego.

Świebodzin

Niemiecka nazwa miejscowości: Schwiebus.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei H[ieronymus] Peschel, Markt 19⁴⁶⁸.

466 Tamże, k. 52-53, 89.

467 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 277.

468 W 1942 roku właścicielem był Richard Peschel; Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 739.

Dane BWV: nr rejestru II 241-037. Jako datę założenia podano 1641 rok⁴⁶⁹, z adnotacją, że w rękach rodziny browar znajduje się od 1882 roku (browar zakupił Hieronymus Peschel). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 36,94 hl i kotłem warzelnym o poj. 31,51 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 81,54 hl, naczyń leżakowych zaś 224 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 8 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 19 800 hl, fermentacji 3600 hl, leżakowni 1902 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1887 roku) i górnej fermentacji (Braunbier 3,9% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1910 roku). W procesie produkcji wykorzystywano jedynie lód naturalny. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 30 ton słodu⁴⁷⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar położony był na zapleczu gospodarczym kamienicy (a w zasadzie zespołu kamienic) oznaczonej nr 19 i położonej przy świebodzińskim Rynku. Budynek nr 19 na rogu z ul. Górną zachował się do dziś, budynki (oznaczone numerami 17-18) na rogu z ul. Wiejską rozebrano (w ich miejscu stoi nowa zabudowa). W części frontowej znajdowała się restauracja i hotel, w części tylnej zaś zabudowa gospodarcza. Dostęp do tej części prowadził z ul. Wiejskiej (do słodowni) oraz z ul. Górnej (zasadnicze budynki browaru). W protokole zdawczo-odbiorczym z 4 września 1950 roku kompleks ten opisano następująco: *Obiekt położony jest przy ul. Rynek 19 i graniczy od strony północnej z ulicą Górną, a od strony południowej z ulicą Wiejską, od strony zachodniej z ulicą Rynek, a od strony wschodniej z posesjami mieszkalnymi dochodzącymi do granicy ulicy Szpitalnej. Stan budynków oceniono jako dość dobry, zaznaczając, iż od strony ulicy Wiejskiej zniszczone na skutek działań wojennych posesje mieszkalne odstępowały wejścia do browaru, które obecnie zostały zamurowane i tą drogą budynek browaru został zabezpieczony przed rozkradzeniem. W chwili spisывania protokołu dawna nieruchomość była już formalnie rozdzielona: Do zakładu należą budynki browaru i słodowni, dwa dziedzince oraz budynek hotelu z restauracją, włączony obecnie do gospodarki miejskiej a dzierżawiony przez Spółdzielnię Spożyców „Przyszłość” w Świebodzinie. W dalszej części opisywano już tylko zabudowę przemysłową, pomijając hotel i restaurację. Wśród składników majątkowych wyróżniono: grunty (place), ogrodzenia, budowle fabryczne, budynki fabryczne, maszyny i urządzenia techniczne oraz różne*

469 „Braustatte seit 1641”, czyli „Warzenie od 1641 roku” – taka informacja znajdowała się nad wejściem do pijalni; <https://gazetalubuska.pl/historia-swiebodzinskiego-browarnictwa/ar/10643822>, 24 VIII 2022.

470 Dane z 1 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei H. Peschel.

ruchomości⁴⁷¹. Szczegółowy opis budynków nie zachował się, dysponujemy jedynie planem sytuacyjnym sporządzonym w 1952 roku⁴⁷². Ocena stanu technicznego wyposażenia była rozbieżna. W protokole zdawczo-odbiorczym określono je jako przestarzałe, w kwestionariuszu przemysłowym zaś jako *pozostające w dobrym stanie, nowoczesne (instalowane prawdopodobnie w czasie wojny), lecz o małej wydajności*. Zgodnie podkreślano za to, że z uwagi na niską zdolność produkcyjną uruchomienie zakładu jest nieopłacalne. Wśród urządzeń wymieniono kocioł warzelny o poj. 36 hl, kocioł zacierny i filtry z sitami, kocioł i zbiornik do masy filtracyjnej, tacę chłodniczą o poj. 16,32 hl (zbyt mała w stosunku do objętości warzelni, zapewne stąd – zbiornik do brzezki), aparat chłodniczy, trzy kadzie aluminiowe po 27 hl obsadzone kaflami, tanki aluminiowe (w sumie 18 szt.), urządzenia do filtracji, rozlewu w beczki i butelki (ręczne) oraz do produkcji lemoniady, nieliczne pompy i motory oraz dość prymitywne urządzenia słodowni⁴⁷³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładna data nieznana, nastąpiło to jeszcze przed końcem 1945 roku⁴⁷⁴. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku⁴⁷⁵. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 4 września 1950 roku w Świebodzinie, w obecności Józefa Olejnika, kierownika Hurtowni Piwa w Świebodzinie (zdający), i Bronisława Zaleskiego, dyrektora Lubuskich ZP-S w Zielonej Górze, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa⁴⁷⁶. Dalszych dokumentów (w tym orzeczenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego) nie odnaleziono⁴⁷⁷.

471 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 21, k. 7-8.

472 Tamże, sygn. 603.

473 Tamże, sygn. 21, k. 7-9.

474 Na problem związany z brakiem dokumentów związanych z przejęciem nieruchomości przez TZP zwróciło uwagę Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (już po przejęciu części przemysłowej). Z pośrednich dokumentów wynikało, że nastąpiło to w 1945 roku; tamże, k. 22.

475 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 51.

476 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 21, k. 6-7.

477 Być może dokumenty takie nigdy nie powstały, bowiem w jednym z pism zaznaczono, że protokołu nie dokończono (stan na 6 maja 1955 roku), co w praktyce oznacza, że brakowało w nim wyciągów z ksiąg katastralnych (częsty błąd, z powodu którego spisywane protokoły uznawano za niedokończone, powołując nowe komisje zdawczo-odbiorcze). Odpowiednie polecenie dotarło do Zielonogórskich ZP-S, jednak browar w Świebodzinie nie należał już do Zjednoczenia; tamże, k. 21.

Uwagi: w sprawozdaniu Zjednoczenia w Bydgoszczy za pierwszy okres budżetowy (od 1 kwietnia do 30 września 1945 roku) zapisano: *browar przeznaczylismy na rozlewnię piwa, uruchomienie bezcelowe*⁴⁷⁸. Formalną opiekę nad nieczynnym browarem powierzono zakładom w Zielonej Górze. W 1947 roku nieczynny browar w Świebodzinie wymieniony jest jako PHP – filia browaru w Nowym Tomysłu (nr 17 w zestawieniu zakładów podległych CZPPF, oddz. w Bydgoszczy)⁴⁷⁹. W trakcie działań wojennych uszkodzona została zabudowa mieszkalno-usługowa (na rogu rynku z ul. Wiejską), sam browar ucierpiał w niewielkim stopniu (późniejszy dokument wykazuje jeden wypalony budynek pofabryczny). Oceniano, że nieczynny zakład jest zdalny do uruchomienia, jednak z uwagi na niskie możliwości produkcyjne jest to nieopłacalne. W 1946 roku kierownikiem był Józef Wojciechowski⁴⁸⁰. Z końcem lat czterdziestych powstał projekt wysunięty przez odpowiednie czynniki w Warszawie uruchomienia browaru na potrzeby Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Łodzi *w celach doświadczalnych*. Pomysł ten uznano jednak za nierealny *z uwagi na zbyt przestarzałe urządzenia i zbyt wysoki nakład kosztów*. Wskazano, że do tego celu nadawałby się nieczynny browar w Zbąszynku lub w Nowym Tomysłu⁴⁸¹. W 1947 roku browar w Częstochowie otrzymał kocioł parowy o powierzchni 100 m kw. z nieczynnego browaru w Świebodzinie⁴⁸². Poświadcza to demontaż i parcelację przydatnych urządzeń w tym okresie. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku nieczynny zakład stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze⁴⁸³. W tym samym czasie PSS Świebodzin, będąca użytkownikiem restauracji i hotelu, rozpoczęła starania o przejęcie budynków nieczynnego browaru. Jak zaznaczono w jednym z pism, *budynki gospodarcze (...) tworzą całość nierozzerwalną z Hotelem i Gospodą Zbiorowego Żywienia [prowadzonymi przez PSS]*. Zarówno Zielonogórskie ZP-S, jak i CZPP-S w Warszawie wyraziły zainteresowanie przekazaniem nieużytecznej z ich punktu widzenia nieruchomości. Po wymianie korespondencji, wykonaniu map katastralnych i uzyskaniu niezbędnych zgód i pełnomocnictw, w dniu 22 czerwca 1953 roku nieczynny browar wraz z budynkiem mieszkalnym i *placami niezabudowanymi prze-*

478 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 35.

479 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 33, k. 84.

480 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 806, k. 153.

481 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 21, k. 10-22.

482 Złotkowski 2014, s. 197.

483 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

kazano w ręce Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Świebodzinie. Do protokołu zdawczo-odbiorczego dołączono spis maszyn i urządzeń, za całość których przejmujący nie bierze na siebie żadnej odpowiedzialności. Spis obejmuje 32 pozycje i w zasadzie odpowiada inwentarzowi z września 1950 roku. Brak informacji o dalszym losie tych urządzeń⁴⁸⁴. Przekształcone budynki fabryczne wraz z dominującym nad okolicą kominem słodowni (z efektowną wiatrownicą) zachowały się do dziś.

Świebodzin

Niemiecka nazwa miejscowości: Schwiebus.

Niemiecka nazwa zakładu: Ostquell-Brauerei AG, Abt. II Schwiebus⁴⁸⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku (jako: Seidler. Browar i Fabryka Lemoniady – Świebodzin, ul. Żymierskiego 48)⁴⁸⁶. Dokumentów z przeprowadzonej procedury nie odnaleziono.

Uwagi: w dokumentach powojennych nie odnaleziono dokumentów (poza decyzją o upaństwowieniu) bezpośrednio odnoszących się do tego obiektu. W drugiej połowie XIX wieku na peryferiach Świebodzina powstał (...) „Browar Zamkowy”. (...) Pozostałości, choć mocno zdegradowane, robią jednak wrażenie. Właścicielami Browaru Zamkowego była rodzina Lotterów. Pochodzenie nazwy nie jest do końca pewne. Może pochodziła od tego, że zbudowano go na gruntach wcześniej należących do zamku, a może od tego, że wygląd budynku przypominał do złudzenia średniowieczny zamek? (...) Wiadomo, że było to dobrze prosperujące miejsce, używające najnowszych technologii. W 1920 roku, w wyniku kryzysu gospodarczego, rodzina musiała sprzedać browar. „Zamkowy” stał się własnością przedsiębiorstwa Ostquell z Frankfurtu nad Odrą. Świebodziński obiekt stał się zapleczem logistycznym dystrybucji browaru frankfurckiego. Po 1945 browar został doszczętnie zniszczony. – W piwnicach, które się zachowały w latach 80-tych znajdowała się ferma pieczarek. Zachowały się tylko fragmenty budowli: relikty schodów czy fragment fontanny⁴⁸⁷.

484 Tamże, sygn. 21, k. 10-22; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 177, 180-181, 302.

485 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 739; Friedrich 2001, s. 157.

486 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 117.

487 <https://gazetalubuska.pl/historia-swiebodzinskiego-browarnictwa/ar/10643822>, 24 VIII 2022.

Toporów

Niemiecka nazwa miejscowości: Topper.

Niemiecka nazwa zakładu: Märkische Wirtebrauerei eGmbH Topper⁴⁸⁸.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku⁴⁸⁹. Dokumentów z postępowania nie odnaleziono (prawdopodobnie nie zachowały się).

Uwagi: browar w Toporowie znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przygotowanym dla Ministerstwa Aprowizacji i Handlu (około poł. 1946 roku). Zachowana ankietę zawiera ograniczony zasób informacji (brak ogólnej charakterystyki, informacji o właścicielu itp.). Zakład opisano jako nieczynny, w zarządzie PUZ w Krośnie, mogący zatrudnić 20 pracowników⁴⁹⁰. W dokumentach PZPP-S w Bydgoszczy nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego zakładu. Z uwagi na niewielkie moce produkcyjne i profil produkcji nie był przewidywany do uruchomienia i nie został przejęty przez Zjednoczenie.

Trzcianka

Niemiecka nazwa miejscowości: Schönlanke.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei Otto Lehmann, Bergstr. 5⁴⁹¹.

Dane BWV: nr rejestru II 243-022. Jako datę założenia podano 1848 rok. Warzelnia w nietypowym układzie trzynaczyniowym, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 53 hl, kotłem zaciernym o poj. 21,50 hl i kotłem warzelnym o poj. 53 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 287 hl, naczyń leżakowych zaś 1 012 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 12 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 33 400 hl, fermentacji 12 900 hl, leżakownia 8395 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1910 roku) i górnej fermentacji (Malzbier 12,5%, Caramelbier 12%, Süßbier 3,5%, Jungbier 3,5% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od

488 Browar produkował piwa górnej i dolnej fermentacji. Warzelnia ogrzewana bezpośrednio ogniem, maszyna do wytwarzania lodu, niewielka słodownia klepiskowa (systemu Topf & Söhne). Produkcja piwa wynosiła około 5 tys. hl rocznie, słodu około 300 ton; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 791-792; Friedrich 2001, s. 165.

489 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 108.

490 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 806, k. 146.

491 Zakład założono w 1846 roku, w 1924 roku został znacząco przebudowany. W 1942 roku piwowarem był Robert Boese. Browar posiadał składy w Człopie i Pile; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 725.

1920 roku). Browar posiadał podstawowe urządzenia chłodnicze, jednak korzystał też z lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 100 ton słołu⁴⁹².

Stan zachowania budynków i urządzeń: zabudowania, rozlokowane na obszernej działce, tworzyły kompleks, w skład którego wchodziły: lodownia, *fermentownia mieszcząca obciągarnię piwa i chłodnie*, budynek warzelni, słodowni i maszynowni, dom mieszkalny, kotłownia, szopa i garaże, *obciągarnia i umywalnia beczek*, *lemonadziarnia*, *bednarnia*, *stajnia*, *obora*, *sieczkarnia* oraz *szopy*, *stodoły* i inne zabudowania gospodarcze. Zakład posiadał dość prymitywne wyposażenie pomimo widocznych modernizacji. Warzelnia składała się z dwóch naczyń: kadzi zacierno-filtracyjnej o poj. 47,89 hl firmy F. Ernang Magdeburg i kotła warzelnego o poj. 53 hl firmy F. Weigel Neisse, ogrzewanego bezpośrednio ogniem. Wymieniono też *kurki mosiężne z korytkiem*, *rezewuar gorącej wody*, *pompy* oraz *aparat do mycia masy filtracyjnej i prasę do prasowania masy filtracyjnej*. Ogólny stan zużycia maszyn i urządzeń wahał się od 50 do 80% (jedynie niektóre drobne elementy wyposażenia od 20 do 30%)⁴⁹³. Zakład był więc przestarzały i w dużym stopniu wyeksploatowany.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 13 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 9 grudnia 1950 roku⁴⁹⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 31 grudnia 1951 roku w Trzciance, w obecności Romana Pochylskiego, działającego w imieniu Wydziału Finansowego PPRN w Trzciance (zdający), i Józefa Jałochy, przedstawiciela CZPP-S w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 28 stycznia 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴⁹⁵.

Uwagi: Browar i słodownia nie poniosły szkód w czasie działań wojennych, zachowując ciągłość produkcji. Początkowo w miesiącu lutym 1945 r. browar zarządzany był przez Komendanta Miasta i produkował piwo dla potrzeb wojska⁴⁹⁶. Podane w „Kronice Przemysłu Piwowarskiego” informacje wydają się

492 Dane z 13 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schlossbrauerei Otto Lehmann.

493 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1004, k. 1-15; sygn. 1005, k. 13-81; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5403, k. 6-20.

494 MP nr 133 z dn. 28 grudnia 1950 roku, poz. 1707, lp. 9.

495 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5403, k. 2-5.

496 Kronika 1995, s. 161.

prawdziwe, choć brak dokumentów na ich jednoznaczne potwierdzenie. W dniu 18 sierpnia 1945 roku PZPP-S okręgu poznańskiego, pomorskiego i gdańskiego skierowało do Departamentu Przemysłu Spożywczego przy Ministerstwie Apropowizacji i Handlu krótkie sprawozdanie z *objazdu browarów na terenie poniemieckim*. W poz. 1 zapisano: *Browar w Trzciance – zdalny do uruchomienia. Na browar ten otrzymała „przydział” Spółdzielnia „Robotnik” w Czarnkowie i co do tego browaru istnieje spór kompetencyjny, o czym mowa w osobnym telegramie*⁴⁹⁷. Z treści notki możemy wywnioskować, że wówczas browar znajdował się już w rękach polskiej administracji⁴⁹⁸. Pomimo starań Zjednoczenia podtrzymano decyzję o przyznaniu browaru Spółdzielni „Robotnik” (dzierżawiącej również browar w Czarnkowie). Formalną decyzję wydano 24 sierpnia w Ministerstwie Apropowizacji i Handlu. W późniejszym okresie podkreślano, że *Umowa dzierżawna nie została zawarta*⁴⁹⁹. Nie była to sytuacja nadzwyczajna. Inne spółdzielnie również obejmowały zakłady jedynie na podstawie decyzji, aczkolwiek po upływie jakiegoś czasu zwykle zawierano stosowne porozumienie (najczęściej liczące okres dzierżawy wstecz, od daty faktycznego objęcia zakładu). Zdolności produkcyjne browaru w skali miesiąca były niewielkie. Określano je na 12-15 ton słodu, 450 hl piwa i 30 tys. butelek lemoniady. W 1945 roku wyprodukowano 6 tys. hl piwa (początkowo o ekstrakcie 7, a następnie 9%). Zatrudnienie było niewielkie i wynosiło 16 osób⁵⁰⁰. Z okresu dzierżawy zakładu przez Spółdzielnię „Robotnik” nie zachowały się praktycznie żadne dokumenty. Browar w Trzciance znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przygotowanym dla Ministerstwa Apropowizacji i Handlu (około poł. 1946 roku) przygotowywanych do upaństwowienia: „TZP – Spółdzielnia »Robotnik« – dzierżawa”⁵⁰¹. W 1949 roku rozpoczęto przejmowanie browarów pozostających w użytkowaniu związków spółdzielczych („Społem”, „Samopomoc Chłopska”, jak i niewielkie, lokalne spółdzielnie) na rzecz CZPPF, oddział w Bydgoszczy. Zmiana nie okazała się korzystna, gdyż pod koniec roku wygaszono produkcję piwa. W protokole z grudnia 1950 roku zaznaczo-

497 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, sygn. 281, k. 29.

498 Dopiero 18 kwietnia zostaje mianowany pełnomocnik rządu na obwód trzcianecki Sławomir Komarnicki, który wraz z kilkoma urzędnikami przybywa z Piły do Trzcianki, tworząc Urząd Pełnomocnika i przejmując formalnie majątek i mienie poniemieckie. Należy podejrzewać, że zgodnie z panującymi zwyczajami browar zarządzany przez wojsko trafił w ręce polskie (pomiędzy końcem kwietnia a początkiem sierpnia); <https://wirtualnemuzeumtrzcianki.trz.pl/book/export/html/566>, 5 IX 2022.

499 Decyzja nr L.dz. VI/4254 z dn. 24 sierpnia 1945 roku; AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1005, k. 7.

500 Kronika 1995, s. 161.

501 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie [lata 1944-1948], sygn. 806, k. 83.

no: Przedsiębiorstwo przejmowane jest jako browar w stanie nieuruchomionym, słodownia, wytwórnia wód gazowych i rozlewnia piwa, położone w Trzciance przy ul. Chełmońskiego nr 5, (...) 1000 metrów od stacji kolejowej w Trzciance, na terenie normalnym i z powodu niskiej produkcji (ca. 6000 hl) nadający się na słodownię, produkcję wód gazowych, rozlewnię piwa⁵⁰². W kwietniu 1952 roku do browaru w Trzciance miały trafić urządzenia z nieczynnego zakładu w Lęborku (niewykluczone, że chodziło o wyposażenie słodowni)⁵⁰³. Od 1965 roku zakład wchodził w skład Poznańskich ZP-S w Poznaniu. Produkcja słoðu została wstrzymana w 1969 roku⁵⁰⁴. Zbyteczny dla przemysłu piwowarskiego obiekt został najpewniej przekazany władzy lokalnej. Nieużytkowany zaczął popadać w ruinę i ostatecznie został rozebrany.

Trzciel

Niemiecka nazwa miejscowości: Tirschtiegel.

Niemiecka nazwa zakładu: Dampfbierbrauerei E. Penther, Berliner Str. 88.

Dane BWV: nr rejestru I 141-085. Jako datę założenia podano 1835 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 27,22 hl i kotłem warzelnym o poj. 25,00 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 60 hl, naczyń leżakowych zaś 400 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 2,4 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 15 800 hl, fermentacji 2700 hl, leżakowni 3400 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1914 roku) i górnej fermentacji (Dunkel Einfachbier 3,5% ekstraktu). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁵⁰⁵.

Uwagi: w źródłach powojennych nie natrafiono na żadne informacje o tym obiekcie.

Trzebule (Konotop)

Niemiecka nazwa miejscowości: Treppeln (Kontoppe).

Niemiecka nazwa zakładu: nieznana.

Uwagi: w czasopiśmie „Repatriant” z 19 lutego 1946 roku znalazło się następujące ogłoszenie: W Bobrowej Górze pow. Krosno: kierowników nie mają dotychczas gorzelnia, browar, młyn wodny, fabryka i rozlewnia octu, przeróbka

502 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5403, k. 3.

503 Adamski 1994c, s. 34.

504 Kronika 1995, s. 161.

505 Dane z 5 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Dampfbierbrauerei E. Penther.

zboża oraz browar w Konotopp⁵⁰⁶. Miejscowość tę zidentyfikowano jako Konotop, nieistniejący obecnie przysiółek wsi Trzebule. Funkcjonowania browaru w tej miejscowości nie potwierdzają dostępne źródła niemieckie. Informację zawartą w czasopiśmie należy traktować więc z dużą ostrożnością.

Wałcz

Niemiecka nazwa miejscowości: Deutsch-Krone.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Glöckner & Rielau.

Uwagi: browar w Wałczu wymieniony został w „Sprawozdaniu za pierwszy okres budżetowy (za czas od 1 kwietnia do 30 września 1945)” PZPP-S okręgu poznańsko-pomorsko-koszalińsko-gdańskiego, z adnotacją: *browar przeznaczaliśmy na rozlewnię piwa, uruchomienie bezcelowe*⁵⁰⁷. Jest to jedyna wzmianka na temat tego zakładu odnaleziona w powojennych dokumentach. Po zakończeniu I wojny światowej browary znajdujące się w przygranicznej części z Polską znalazły się w ciężkiej sytuacji, z powodu utraty części rynków zbytu. Właściciele browaru w Złotowie postanowili odstąpić swój kontyngent produkcyjny na rzecz browaru w Wałczu i zawiesili produkcję (w Złotowie sprzedawano odtąd piwo z Wałcza). W lutym 1923 browar w Wałczu wydzierżawił na 15 lat browar w Pile, również z trudem radzący sobie na powojennym rynku. Początkowo produkcję prowadzono w browarze w Wałczu, jednak jego potencjał okazał się niewystarczający i od marca 1923 roku przeniesiono ją do browaru w Pile. Dało to początek utworzonej w tym samym roku spółce akcyjnej, powstałej z trzech połączonych browarów w Wałczu, Złotowie i Pile o nazwie: Vereinigte Grenzmark-Brauereien AG, Schneidemühl (Zjednoczone Browary Marchii Granicznej SA w Pile). Piwo pilskie – pilzner – cieszyło się dużym powodzeniem, zbywano je u restauratorów w Pile i okolicy, w powiatach Złotów, Wałcz, Trzcianka, Człuchów i Szczecinek. W browarach w Wałczu i Złotowie utrzymowano produkcję słodu, pełniły też one funkcję składów hurtowych⁵⁰⁸. Jest wielce prawdopodobne, że w budynkach wałeckiego browaru pozostawiono nie naruszone wyposażenie produkcyjne. W okresie powojennym w Wałczu funkcjonowała hurtownia i rozlewnia piwa, nie wiemy jednak, czy miała ona jakikolwiek związek z browarem istniejącym wcześniej w tym mieście.

506 „Repatriant. Ilustrowany Tygodnik Informacyjny” z 19 lutego 1946 roku, nr 7(14), s. 11.

507 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 35.

508 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 722; Szewczyk 2005, s. 31-32.

Witnica (Wicin, Wicina)

Niemiecka nazwa miejscowości: Vietz.

Niemiecka nazwa zakładu: Dampfbrauerei zum Stern E. Handke, Friedr. Gläserstr. 25/26⁵⁰⁹.

Dane BWV: nr rejestru III 241-043. Jako datę założenia podano 1848 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 52,80 hl i kotłem warzelnym o poj. 47,20 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 400 hl, naczyń leżakowych zaś 1400 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 11 tys. hl piw górnej i 6 tys. piw dolnej fermentacji (normatywna przepustowość: warzelni 27 tys. hl, fermentacji 18 100 hl, leżakowni 11 890 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1874 roku) i górnej fermentacji (Weissbier 6,2%, Doppelbier 11,4%, Caramell 3,8%, Jungbier 3,8% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1910 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 350 ton sło⁵¹⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Raporcie z wyjazdu do miasta Wicin...” w dniach 29-31 maja 1945 roku, sporządzonym przez pełnomocnika GO KERM na rejon gorzowski inż. Ryszarda Zaporowskiego, znajduje się następująca charakterystyka zakładu: Browar, częściowo niekompletny, niewielki – ca. 40 robotników. Surowiec na I fazę produkcji jest na miejscu. Władze sowieckie nie zezwalają na użycie do remontu fachowych sił niemieckich, mimo że same wszędzie zatrudniają w przemyśle spożywczym Niemców⁵¹¹. W protokole z grudnia 1951 roku zapisano: Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem, słodownią i wytwórnią wód gazowych, położone w Witnicy, pow. Gorzów, woj. Zielona Góra. (...) Browar podczas działań wojennych nie uległ zniszczeniu. Wśród składników majątkowych wymieniono budynki, maszyny i urządzenia produkcyjne i pomocnicze, grunty oraz inne ruchomości. Budynki rozmieszczono na działce o nieregularnym kształcie, krótszym bokiem przylegającej do głównej ulicy przecinającej miasto (ul. Wandy Wasilewskiej, obecnie ul. Gorzowska). Główny budynek produkcyjny przylegał krótszym bokiem do ulicy, wzdłuż dłuższego zaś boku prowadził wjazd na obszerne podwórze, wokół którego usytuowane były dalsze budynki⁵¹². Szczegółowy „Opis pomieszczeń Państwowego Browaru w Witnicy z ich

509 Tradycja piwowarska (prawo warzenia) od 1630 roku. Rok założenia zakładu: 1848 rok. W 1942 roku piwowarem był Hans Schneider. Zakład posiadał 3 samochody ciężarowe, 4 platformy konne i 10 koni; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 817.

510 Dane z 9 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Dampfbrauerei zum Stern E. Handke.

511 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 182, k. 4.

512 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5401, k. 7-11.

przeznaczeniem" sporządzono 2 marca 1946 roku: Budynek nr 1 jest przeznaczony do przygotowywania słoðu oraz gotowania piwa, a mianowicie: strona lewa budynku suteryna i parter do roszczenia słoðu. Pierwsze piętrowo – magazyn jęczmienia. Drugie piętrowo – magazyn gotowego słoðu. Trzecie piętrowo – magazyn zboża i słoðu. Część środkowa budynku: parter [zajmuje] palenisko suszni, wyższy parter czyszczarnia słoðu. Pierwsze piętrowo kaloryfery suszarni słoðu. Drugie piętrowo – sita suszarni słoðu i przedsionek suszarni. Trzecie piętrowo – ogólny zbiornik zimnej wody. Prawa część budynku: korytarz pompy wodne, parter – palenisko kotła warzelnego i podgrzewacz wody, warzelnia i suszarnia słoðzin. Nad warzelnią młyn gotowego słoðu. Budynek nr 2, parter – biuro ekspedycji, sala maszyn, kotłownia i akumulatory. Pierwsze piętrowo – panew (wanna) do chłodzenia piwa i laboratorium. Budynek nr 3, parter – umywalnia beczek, skąd po schodach w dół wejście do 5 ubikacji przeznaczonych do obciagu piwa i lemoniady do butelek, magazynowania takowych do ekspedycji i do mycia butelek. Pierwsze piętrowo aparat chłodniczy (organki), składowe próżnych butelek i składowe gospodarcze. Budynek nr 4, piwnice – pierwsze wejście na prawo – oddział fermentacji i drożdży, drugie wejście na prawo – kufy składowe w korytarzu obciag piwa do beczek, skąd wejście do dwóch piwnic kuf składowych. Budynek nr 5, piwnice do przechowywania lodu. Budynek nr 6, wyrób sztucznego lodu i kompresor do sztucznego chłodzenia piwnic i fermentacji. Budynek nr 7, biura administracji browaru. Budynek nr 8, mieszkania pracowników browaru. Budynki nr 9, 10 i 11, budynki gospodarcze. Budynek nr 12, stodoła⁵¹³. W opisie urządzeń technicznych uwagę zwraca rozbieżność w stosunku do danych z 1937 roku (niezwiązana z wymianą urządzeń). Opisano kadz zacierno-filtracyjną o poj. 75 hl i kocioł zacierno-warzelny o poj. 65 hl⁵¹⁴. Urządzenia warzelnia uzupełniał podgrzewacz na 60 hl (prawdopodobnie zbiornik ciepłej wody) oraz motory i pompy. W dziale fermentacji znajdowało się 6 kadzi dębowych o łącznej poj. 150,41 hl i 2 kadzie aluminiowe w betonie (zabudowane), o nieokreślonej pojemności. Piwnice leżakowe wyposażone były w 22 kufy dębowe o łącznej poj. 512,85 hl i 9 tanków aluminiowych o łącznej poj. 680 hl (w stosunku do 1937 roku nastąpiło więc znaczące zwiększenie potencjału produkcyjnego). Brzeczki chłodzono na miedzianej tacy chłodniczej i następnie schładzano aparatem chłodniczym. Browar zaopatrzony był w podstawowe urządzenia do rozlewu w beczki i butelki oraz basen do pasteryzowania⁵¹⁵.

513 AP Gorzów, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 902, k. 9.

514 Oficjalny pomiar kotła wykazał pojemność 8500 litrów do przelewu przez krawędź. Do pomiaru użyto laski z pływakiem, pozostawionej przez okupanta w browarze [czyli oryginalnej laski z okresu niemieckiego]. W takiej sytuacji pojemność robocza 65 hl jest jak najbardziej prawdopodobna; tamże, k. 19.

515 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5401, k. 7-16.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: przedstawiciele GO KERM na rejon gorzowski dotarli do Witnicy pod koniec maja 1945 roku⁵¹⁶. W dniu 3 czerwca pełnomocnik rządu powierzył obowiązki kierownika browaru Adamowi Fiołce, aczkolwiek oficjalne przejęcie zakładu z rąk władz wojskowych nastąpiło dopiero 15 września⁵¹⁷. Zbiegło się to w czasie z przekazaniem browaru pod zarząd Zjednoczenia w Bydgoszczy, co nastąpiło dwa dni później: *Zjednoczenie zawiadamia, iż Główny Urząd Tymczasowego Zarządu Państwowego pismem z dnia 17 września 1945 r. (...) za pośrednictwem ob. Ministra Aproprowiacji i Handlu przekazał formalnie Zjednoczeniu zarząd tamtejszego browaru (słodowni)*⁵¹⁸. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku, w którym został wymieniony dwukrotnie: jako Browar E. Handke Witnica raz Browar Witnica, ul. Wasilewskiej 1⁵¹⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 10 grudnia 1951 roku w biurze Gorzowskich ZP-S w Gorzowie, ul. Marchlewskiego 45/46, w obecności Seweryna Chojackiego, kierownika technicznego browaru (zdający), i Ludwika Skazińskiego, przedstawiciela Gorzowskich ZP-S, występującego w imieniu CZPPF jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w lutym 1952 roku (brak daty dziennej), co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁵²⁰.

Uwagi: oddziały radzieckie pojawiły się w Witnicy w nocy z 3 na 4 lutego 1945 roku, zaskakując niemieckich obrońców miasta. Dzięki szybkiemu zajęciu miejscowości straty wojenne były stosunkowo niewielkie i wiązały się raczej z późniejszymi grabieżami i podpaleniami. Komenda Wojenna miasta ulokowała się w domu i gospodzie Handkego, właściciela browaru. Po zarządzie Komendy znalazły się wszystkie fabryki, w tym rzecz jasna browar. Z końcem maja do Witnicy dotarli przedstawiciele GO KERM. W dniach 29-31 rozpoczęli oni przejmowanie od radzieckich władz wojskowych zakładów przemysłowych w Witnicy. W raporcie podpisanym przez Ryszarda Zaporowskiego czytamy: *browar jest częściowo niekompletny, ale można go uruchomić w ciągu 3 tygodni*. Zinventaryzowano

516 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 182, k. 22.

517 Czarnuch 2013, s. 88.

518 AP Gorzów, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 902, k. 4.

519 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 r., poz. 1211, lp. 52 i 109.

520 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5401, k. 2-6.

spory zapas butelek, beczek i półfabrykatów. Dalej stwierdzono: *Władze radzieckie nie pozwalają jednak na zatrudnienie fachowców niemieckich, bo zakład planowany jest do demontażu i wywiezienia. Planów tych na szczęście nie zrealizowano. W dniu 18 sierpnia 1945 roku PZPP-S okręgu poznańskiego, pomorskiego i gdańskiego skierowało do Departamentu Przemysłu Spożywczego przy Ministerstwie Apropowizacji i Handlu krótkie sprawozdanie z objazdu browarów na terenie poniemieckim. W poz. 4 zapisano: Browar w Wicinie [w ówczesnych dokumentach niekiedy występuje nazwa Wicin lub Wicina] jest mały. Produkcja roczna: 6000 hl⁵²¹. W dniu 21 września 1945 roku na stanowisko p.o. dyrektora Państwowego Browaru w Witnicy mianowany został Adam Fiołka, sprawujący opiekę nad browarem od 3 czerwca w imieniu GO KERM. W dokumencie nominacyjnym zaznaczono: *Obowiązkiem dyrektora jest kierowanie przedsiębiorstwem zgodnie z wytycznymi określonymi w okólnikach Zjednoczenia. Obywatel Fiołka uprawniony jest do występowania przed władzami wojskowymi i cywilnymi we wszystkich sprawach, dotyczących przedsiębiorstwa*⁵²². Jeszcze przed końcem roku uruchomiono produkcję wód gazowanych i sztucznego lodu. Intensywne przygotowania do uruchomienia produkcji piwa trwały na przełomie 1945 i 1946 roku⁵²³. 21 stycznia Państwowy Browar w Witnicy powiadomił Urząd Akcyz i Monopoli, że uruchomiono rozlewnię piwa połączoną z hurtową sprzedażą⁵²⁴, 11 lutego zaś wystąpił o przeprowadzenie weryfikacji na podstawie przesłanych dokumentów. Już dzień później Urząd przystąpił do pomiaru urządzeń w browarze⁵²⁵. W styczniu odwiedził browar dziennikarz wychodzącego w Gorzowie Wielkopolskim tygodnika „Ziemia Lubuska”. W reportażu (datowanym na 27 stycznia) pisał: *Dotąd udało się tylko uruchomić wytwórnę wód mineralnych i rozlewnię piwa. W najbliższych jednakowoż dniach browar zamierza produkować własne piwo pod nazwą Zdrój Wielkopolski*⁵²⁶. W aktach Urzędu Akcyzowego w Gorzowie Wielkopolskim zachowały się zgłoszenia warek – najstarsze z 28 lutego, oznajmiające dwie warki (nr 8 i 9) na dzień 1 i 2 marca. Oznacza to, że w drugiej połowie lutego uwarzono pierwszych siedem warek piwa jasnego lekkiego. Do końca roku udało się wy-*

521 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, sygn. 281, k. 29.

522 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1016, k. 4; AP Gorzów, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 902, k. 7.

523 AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie [lata 1944-1948], sygn. 806, k. 46.

524 AP Gorzów, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 57, k. 283.

525 AP Gorzów, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 902, k. 3.

526 „Ziemia Lubuska”, nr z 27 stycznia 1946 roku.

produkować niemal 3,5 tys. hl piwa (zob. tab. 105)⁵²⁷. Z dniem 1 kwietnia utworzono przy browarze Centralę Zaopatrzenia i Zbytu, w zamyśle mającą zajmować się wyłączną sprzedażą produktów, wytworzonych przez browar. Centrale takie utworzono przy wszystkich czynnych browarach. Podlegały one PZPP-S w Bydgoszczy, jednak nie zdały egzaminu i z dniem 31 grudnia zostały włączone organizacyjnie i prawnie w struktury browaru⁵²⁸. Już w pierwszym okresie działalności pojawiły się kłopoty z jakością piwa. W dniu 25 września powiadomiono Rejon Kontroli Skarbowej o zepsuciu się piwa ze sporządzonej warki z dnia 30 kwietnia 1946 r. w ilości 33,5 hl. Powód zepsucia: *piwo skwaśniałe, nie do użytku*. Po przeprowadzonej kontroli piwo komisyjnie wylano do kanału, wpisując ten fakt do księgi podatkowej na rozchód bez podatku⁵²⁹. Po części kłopot mógł być spowodowany nadprodukcją i problemami ze zbytem wrażliwego na upływ czasu produktu. Patrząc na częstotliwość zgłaszania warek w okresie późniejszym widzimy, że problem ten wzięto pod uwagę, nie kumulując produkcji (co powodowało powstawanie dużych zapasów). Pierwsze warki w 1947 roku uwarzono 22 i 23 stycznia, kolejne zaś na przełomie stycznia i lutego⁵³⁰. W dniu 1 stycznia 1947 roku w ramy organizacyjne browaru włączono Państwową Rozlewnię w Gorzowie z podporządkowaniem jej pod względem organizacyjnym, buchalteryjnym i handlowym Waszej administracji, z zachowaniem odrębności bilansowej. Rozlewnia pobierała piwo z browarów w Witnicy i Poznaniu⁵³¹. Przystąpiono też do wymiany 16 drewnianych kuf składowych, częściowo niezdatnych do użytku, na 13 tanków aluminiowych⁵³². Tanki te przywieziono ze zniszczonego browaru w Kostrzynie. Informacja co do ich liczby jest nieprecyzyjna, bowiem w Kostrzynie zdemontowano 14 tanków, co potwierdza pismo z 10 kwietnia 1948 roku skierowane do Rejonu Kontroli Akcyzowej w Gorzowie z prośbą o przeprowadzenie przemiaru tych naczyń jak również i przemiaru kotła warzelnego⁵³³. Generalnie rok

527 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 55, k. 1 i nast.

528 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 181, nlb. Państwowy Browar w Witnicy posługiwał się papierem firmowym Centrali Zaopatrzenia i Zbytu jeszcze w 1947 roku, przebijając nagłówek własną pieczęcią.

529 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 55, k. 29 i 32.

530 Tamże, k. 65.

531 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1016, k. 11.

532 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 55, k. 152.

533 AP Gorzów, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 902, k. 43.

1947 nie należał do najlepszego okresu w dziejach browaru. Wśród zachowanych dokumentów znajdujemy następującą notkę: W sprawie browaru w Witnicy, Rejon sprawozdaje: w czerwcu 1947 r. odpowiedzialnymi kierownikami wobec władz skarbowych byli: a/ dyrektor browaru Adam Fiołka i b/ kierownik techniczny Józef Kaszyński. [Adam Fiołka] został w czerwcu 1947 r. aresztowany i uwięziony. Zastępował go ob. Masełkowski, który pełnił funkcję dyrektora browaru przejściowo. Po odejściu tegoż, został mianowany dyrektorem browaru ob. Dahlke, który obecnie jeszcze urzęduje, nie zgłaszając się o zatwierdzenie jako odpowiedzialnego wobec władz skarbowych. (...) obecnie browar jest nieczynny [9 lutego 1948 r.] lecz ma być uruchomiony z końcem marca br. Zapasy piwa wynoszą obecnie ca. 450 hl⁵³⁴. Całą sprawę szerzej opisuje Zbigniew Czarnuch: W końcu roku 1947 wybuchł skandal z nielegalną sprzedażą przez rolnika z Mościc o nazwisku Zakrzewski materiałów do instalacji wodnej z dawnej fabryki rur w Mościczkach, w którą wpłatał się sekretarz komitetu PPR Hipolit Siemaszko i dwaj członkowie dawnej Grupy Operacyjnej, a teraz kierownicy, kaflarni – Władysław Mucha i browaru – Adam Fiołka. Zarobili na tym procederze 650 tysięcy złotych i kwotą tą się podzielili. Wszystkich aresztowano. Fiołka został usunięty z grona radnych miasta, skreślony z listy członków partii i odwołany ze stanowiska kierownika browaru. Kierownictwo browaru przejął na okres kilku miesięcy Wenancjus Dahlke [mianowany 28 listopada 1947 roku⁵³⁵], a po nim w końcu 1948 roku Ludwik Rusinek [faktycznie mianowany 1 kwietnia 1949 roku⁵³⁶] z Bydgoszczy⁵³⁷. W związku z rezygnacją ze stanowiska przez Józefa Kaszyńskiego kierownikiem technicznym i piwowarem mianowano od lutego 1948 roku Ludwika Czapa. Produkcję uruchomiono jednak dopiero w drugiej połowie kwietnia 1948 roku⁵³⁸. W tym okresie zatrudnienie w browarze wynosiło nieco ponad 40 osób (zob. tab. 108)⁵³⁹.

Tab. 108 – stan zatrudnienia w browarze w Witnicy na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
26	7	3	6	3	0	43

534 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 55, k. 194.

535 Tamże, k. 176.

536 AP Gorzów, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 902, k. 44.

537 Czarnuch 2013, s. 100.

538 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 55, k. 214.

539 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66.

W latach 1947-1948 doszło też innych, niewyjaśnionych do końca nadużyć. Browar poniósł znaczne straty z tytułu niewypłacalności Rozlewni Piwa Kunysz i Spółka z Myśliborza, sprzedając piwo na kredyt zabezpieczony czekiem na 500 tys. zł, który nie posiadał pokrycia. W październiku 1948 roku niespłacony dług przekroczył 870 tys. zł⁵⁴⁰. O niedopełnienie obowiązków oskarżano byłych dyrektorów: Adama Fiołkę i Wenancjusza Dahlkego. Znacznie gorsze były jednak problemy z utrzymaniem jakości piwa. W jednym z pism czytamy: *Dawne kierownictwo browaru, które było zatrudnione do 31.XII.1947 doprowadziło w 1947 r. do wybitnego pogorszenia produkcji piwa pod względem jakości i ilości. Wychodzące piwo z browaru po zaledwie kilku dniach w zakładach detal. i hurtowniach ulegało zepsuciu. Od połowy 1947 r. stan ten zaczął przenosić się na teren samego browaru. Stwierdzono, że piwo uległo zakażeniu w samym browarze. Wskutek tego w październiku 1947 r. wstrzymano dalszą produkcję [tak więc browar stał nieczynny od października do kwietnia następnego roku]. Pozostało z okresu uprzedniego 368,65 hl piwa skwaśniałego w kufach składowych⁵⁴¹. Wobec braku bieżącej produkcji i niespotykanej skali marnotrawstwa podjęto decyzję o regeneracji skwaśniałego piwa. W dokumentach browaru zachował się unikalny dokument opisujący ten proces: Przed rozpoczęciem regeneracji piwa zostanie ustalona jego zawartość ekstraktu. Piwo w ilości 25-30 hl zostanie w kotle warzelnym odkwaszone sodą oczyszczoną i pomału ogrzane aż do temp. wrzenia, następnie gotowane przez 45-60 min, aby nastąpiła jego sterylizacja. W piwie tym wskutek gotowania zmniejszy się objętość, zawartość alkoholu i kwasu węglowego, a zwiększy procent ekstraktu. Aby to wyrównać, do poprzedniej objętości i zawartości ekstraktu, zostanie dodana przegotowana woda. Z kotła warzelnego piwo będzie przepompowane na talerz chłodniczy [a] potem przez aparat chłodniczy do kadzi fermentacyjnej. Tam zostanie mieszane z piwem pochodzącym z normalnie, uprzednio gotowanej warki i razem przefermentowane, a następnie przepompowane do kuf składowych w celu leżakowania. Piwo wzięte do regeneracji przeszło już uprzednio I i II fazę zaniku, przy tym procesie, tj. od kotła warzelnego do fermentacji i od fermentacji do piwnicy składowej, będzie je ponownie przechodzić, co zmieni ustalony zapas piwa. Wymagało to ponownego ustalenia i przyznania zaniku, powstałego przy regeneracji piwa⁵⁴². Do regeneracji piwa po raz pierwszy użyto trzech kuf aluminiowych, dopuszczonych do użytku w drodze wyjątku w styczniu*

540 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1016, k. 19.

541 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 55, k. 219.

542 Tamże, k. 191, 213.

1948 roku⁵⁴³. Opisane kłopoty zbiegły się w czasie z ogólną polityką państwa i wytycznymi opracowanymi przez Ministerstwo Ziem Odzyskanych w sprawie komasacji zakładów przemysłowych (co faktycznie oznaczało zamknięcie części z nich). W związku z tym pojawiły się uzasadnione pogłoski dotyczące likwidacji browaru w Witnicy. Niska jakość piwa i zawieszenie produkcji, niewielka produkcja i brak laboratorium zdawały się być wystarczającymi argumentami, przemawiającymi za zamknięciem zakładu. Zresztą już około połowy 1947 roku browar znalazł się na przygotowanej przez Centralny Zarząd w Warszawie liście „Zakładów przeznaczonych do likwidacji w roku 1949”⁵⁴⁴. Szczęśliwie dla browaru w Witnicy obserwujemy w tym okresie szybko wzrastające zapotrzebowanie na piwo, co było zapewne czynnikiem decydującym o wycofaniu się z kilku takich decyzji (np. browar w Grybowie, Niemodlinie czy Górze Śląskiej). Ponadto zasady opracowane przez CZPPF wykluczyły to rozwiązanie (chroniono np. browary położone w powiatach przygranicznych), komasacja zaś na *Ziemiach Odzyskanych* ograniczyła się do browarów w Szczytnej Śląskiej, Kluczborku i Głucholazach na rzecz browaru w Namysłowie⁵⁴⁵. Dzięki poprawie jakości i utrzymaniu dotychczasowych rynków zbytu udało się w 1948 roku nieznacznie zwiększyć produkcję (zob. tab. 109)⁵⁴⁶.

Tab. 109 – produkcja piwa w browarze w Witnicy w latach 1946-1948, w hektolitrach.

1946	1947	1948
3 454,59	3 376,12	4 420,0

Uregulowano też problemy personalne: od 1 grudnia 1948 grudnia na stanowisko kierownika technicznego mianowany został dotychczasowy kierownik PHP w Sępólnie Seweryn Choynacki. Z kolei na stanowisko kierownika administracyjnego, odpowiedzialnego przed władzami skarbowymi, został mianowany Jan Bojar⁵⁴⁷. W 1950 roku przygotowywano się do nowych rozwiązań, związanych z planowaną restrukturyzacją przedsiębiorstw państwowych. W połowie roku CZPPF wprowadził cząstkowe

543 Nie miały one jeszcze zatwierdzenia z Urzędu Akcyzowego, co też można złożyć na karb wydarzeń z 1947 roku.

544 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

545 AP Opole, Starostwo Powiatowe w Kluczborku, sygn. 423, nlb.

546 AP Gorzów Wielkopolski, Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 55, k. 57. Za lata 1946 i 1947 podano dane realne. Produkcję za rok 1948 obliczono następująco: 77 warek po 70 hl brzezki gorącej, oficjalne zaniki 18%, tzn: 5390 hl, zanik = 970,2 czyli uzyskano piwa 4419,8 hl.

547 Tamże, k. 320; Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 902, k. 46.

zmiany, które okazały się nietrwałe i przejściowe. Powołano wówczas do życia kilkanaście przedsiębiorstw wielozakładowych, utrzymując jednak ich zależność od rejonowych oddziałów CZPPF (wówczas w likwidacji). Wśród nich powstały Szczecińskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze, do których przyłączono browar w Witnicy. Ostateczne zmiany oparto o dekret z 26 października 1950 roku „O przedsiębiorstwach państwowych”⁵⁴⁸. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Wśród powołanych przedsiębiorstw wymieniono (poz. XVI) Witnickie ZP-S w siedzibą w Witnicy, przy ul. Wasilewskiej. W skład Zakładów wszedł browar w Witnicy, nieczynny browar w Drezdenku oraz HP w Gorzowie Wielkopolskim⁵⁴⁹. Jeszcze przed wydaniem ostatecznych aktów o utworzeniu przedsiębiorstwa (odbywało się to zasadniczo w pierwszej połowie 1951 roku) dokonano kilku korekt, m.in. decydując się na przeniesienie centrali przedsiębiorstwa do Gorzowa Wielkopolskiego, co pociągnęło za sobą zmianę nazwy na Gorzowskie ZP-S (tym samym Witnickie ZP-S nie zaistniały w sensie prawnym). Zmianę motywowano zbyt peryferyjnym położeniem Witnicy i trudnościami, jakie rodziło to w kontaktach z warszawską centralą. Po likwidacji Gorzowskich ZP-S (30 września 1955 roku) browar w Witnicy włączono do Szczecińskich ZP-S (w których pozostawał od 1 czerwca 1955 do 31 grudnia 1965 roku), by od 1 stycznia 1966 roku – w wyniku kolejnej reorganizacji – przekazać go pod skrzydła Zielonogórskich ZP-S⁵⁵⁰. W asortymencie browaru znajdowało się piwo jasne lekkie i słodowe. W 1951 roku produkcja przekroczyła 15 tys. hl, w 1953 roku zaś 20 tys. hl, jednak w kolejnych dwóch latach spadła poniżej tej granicy (zob. tab. 110)⁵⁵¹.

Tab. 110 – produkcja piwa w browarze w Witnicy w latach 1951 i 1953-1955, w hektolitrach.

	1951	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie	11 237,00	13 880,00	13 716,00	15 114,00
Piwo słodowe	4 011,00	7 098,00	4 913,00	3 778,00
Razem	15 248,00	20 978,00	18 629,00	18 892,00

548 Zob.: Dryja 2021a, s. 25.

549 ANK, o. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

550 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15, k. 10; sygn. 27; sygn. 37.

551 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14377, k. 24, sygn. 14378, nlb.

W tym okresie przeprowadzono szereg inwestycji: W 1958 r. wybudowano nowe kadzie fermentacyjne, w roku 1965 wywiercono nową studnię i zmodernizowano urządzenia chłodnicze. W roku 1970 zamontowano pierwszą lokomobilę do produkcji pary, w 1972 r. wymieniono tacę osadową na kadź, w roku 1975 zainstalowano tanki i linię rozlewniczą o wydajności 6 tys. butelek/godzinę, w roku 1979 wywiercono dodatkową studnię⁵⁵². W latach sześćdziesiątych produkowano około 20 tys. hl, by w 1980 roku uwarzyć 45 tys. hl piwa. Od 1 października 1988 roku browar stał się częścią Lubniewickiego Kombinatoru Rolnego⁵⁵³, po przemianach polityczno-ustrojowych zaś w dniu 1 kwietnia 1992 roku powstała spółka pracownicza o nazwie Browar Witnica sp. z o.o. Browar popadł w kłopoty finansowe, jednak dzięki zmianom właścicielskim zdołał uratować się przed ostatecznym zamknięciem. Dziś kontynuuje piwowarskie tradycje Witnicy.

Wschowa, ul. Niepodległości 10

Niemiecka nazwa miejscowości: Fraustadt.

Niemiecka nazwa zakładu: Stadtbrauerei Fraustadt, Inh. Bruno Riegel, Adolf Hitler Str. (Breitestr.) 10.

Dane BWV: nr rejestru II 244-047. Jako datę założenia podano 1838 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 44 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 150 hl, naczyń leżakowych zaś 500 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 27 700 hl, fermentacji 6700 hl, leżakowni 4246 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 7,2%, Einfachbier 4,5% ekstraktu). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 60 ton słołu⁵⁵⁴.

Uwagi: po połączeniu z Browarem Mieszczańskim (należącym do Bruno Riegla) produkcję wygaszono, zapewne likwidując wyposażenie techniczne. Powojenne źródła nie wspominają o tym zakładzie. Budynek przy ul. Niepodległości 10 (stojący w zwartej zabudowie miejskiej) zachował się i stoi do dziś.

Wschowa, ul. Kazimierza Wielkiego (dawniej Józefa Stalina) 2

Niemiecka nazwa miejscowości: Fraustadt.

552 Kronika 1995, s. 197.

553 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 28.

554 Dane z 10 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Stadtbrauerei Fraustadt, Inh. Bruno Riegel.

Niemiecka nazwa zakładu: Riegel-Brauerei, Inh. Bruno Riegel, Bahnhofstr. 2⁵⁵⁵.

Dane BWV: nr rejestru II 244-006. Jako datę założenia podano 1895 rok. Warzelnia w układzie trzynaczyniowym, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 51,59 hl, kotłem zacierowym o poj. 14,14 hl i kotłem warzelnym o poj. 49,37 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 290 hl, naczyń leżakowych zaś 695 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 8 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 31 190 hl, fermentacji 13 125 hl, leżakownia 5 900 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 12%, Einfachbier 4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1918 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 150 ton sło⁵⁵⁶.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w dokumentach z upaństwowienia browaru zachował się szczegółowy „Opis techniczny”, w którym czytamy: *Browar we Wschowie przy ul. Kazimierza Wielkiego mieści się w budynku piętrowym, murowanym, krytym papą. Ww. browar ze względu na swą małą zdolność produkcyjną wahającą się w granicach maksimum 2500 hl produkcji rocznej, nie był przeznaczony do uruchomienia, tym bardziej, iż murowana słodownia z cegły i kamienia została spalona podczas działań wojennych i obecnie jest zniszczona [w] około 95% [słodownia murowana, 50% kamienia i 50% cegły, wymiary 18 × 16 m, bez dachu, okien i drzwi. Kompletnie wypalona]. Jednym z urządzeń słodowni, które pozostało, to czyszczarka sło⁵⁵⁶. Browar pozostał nienaruszony, częściowe zniszczenie wyposażenia było wynikiem późniejszych szabrow, demontaży i rabunków. Warzelnia – zdolność produkcyjna około 4500 hl rocznie, techniczny stan urządzeń przedstawia je jako już częściowo zniszczone, w tym: śrutownik sześciowalcowy z wagą automatyczną, kocioł warzelny z paleniskiem [tzn. opalany bezpośrednio] poj. około 49,37 hl, kadź filtracyjna dwuśmigłowa z przewodami [tzn. obustronne urządzenie spulchniające, zaopatrzone w odpływy w dnie pod sitem]. Chłodnia – taca chłodnicza około 58 hl, aparat chłodniczy. Pomieszczenie fermentacji posiada zdolność produkcyjną około 2500 hl produkcji rocznej i posiada następujące urządzenia: kadź żelazna o poj. około 18 hl, dwie kadzie fermentacyjne, betonowe, murowane. Leżakownia o maks. zdolności produkcji rocznej 2500 hl, wyposażona w: 3 tanki żelazne stojące po 12 hl, 2 tanki żelazne stojące po 42,5 hl, zbiornik żelazny o poj. 84 hl, 5 kuf dębowych o poj. 15 hl, 5 kuf dębowych*

555 Data powstania: 1838, data przebudowy: 1880. *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 244.

556 Dane z 22 września 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Riegel-Brauerei, Inh. Bruno Riegel.

o poj. 19-28 hl. W dalszej części opisano pomieszczenia obciążu beczkowego i butelkowego (browar posiadał komorę pasteryzacyjną), smolarni, lodowni, kotłowni i maszynowni⁵⁵⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: Z dniem 15 czerwca [1945 r.] powołano we Wschowie delegaturę Urzędu Tymczasowego Zarządu Państwowego, liczącą 9 osób. Podstawowa inwentaryzacja przedsiębiorstw zakończyła się przed końcem września⁵⁵⁸. W tym czasie dawny browar znajdował się już w rękach miejscowych przedsiębiorców Wolffa i Rosińskiego, którzy w końcu kwietnia 1945 roku zabezpieczyli mienie poniemieckie i wystarali się w referacie przemysłowym miejscowego starostwa o wydzierżawienie zakładu na rozlewnię piwa i wytwórnię wód gazowanych. Umowę tą oprotestował PZPP-S w Bydgoszczy, do czego przychylił się właściwy organ TZP. Z dniem 1 lutego 1946 roku nieczynny browar, z funkcjonującą na jego terenie rozlewnią i wytwórnią wód gazowych, przeszedł pod opiekę zjednoczenia⁵⁵⁹. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku (jako: Browar Riegel Wschowa)⁵⁶⁰. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 21 listopada 1950 roku we Wschowie, w obecności Eliasza Wandasiewicza, kierownika PHP we Wschowie (zdający), i Antoniego Mościckiego, przedstawiciela Zielonogórskich ZP-S, działających w imieniu CZPP-S w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. W dniu 23 maja 1953 roku sporządzono protokół dodatkowy, z powodu pominięcia niektórych parcel i niewłaściwych obmiarów nieruchomości. Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 13 czerwca 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁵⁶¹.

Uwagi: w kwietniu 1945 roku pozostałości dawnego browaru zabezpieczył Edmund Wolff, który wraz ze współnikiem Stefanem Rosińskim⁵⁶² wystarał się w referacie miejscowego starostwa o wydzierżawienie zakładu. Wspólnicy uruchomili w nim rozlewnię piwa i produkcję napojów

557 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5404, k. 7, 27-28.

558 Ratajewska 2015, s. 37.

559 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie [lata 1944-1948], sygn. 806, k. 159-160; Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 23, k. 40-41.

560 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 r., poz. 1211, lp. 53.

561 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5404, k. 2-6.

562 Z jednego z dokumentów wynika, że pierwotnie nazywał się on Utracki; AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 23, k. 1.

chłodzących. Zakładem interesowało się PZPP-S w Bydgoszczy, które w sprawozdaniu za pierwszy okres budżetowy (od 1 kwietnia do 30 września 1945 roku) zapisało: *browar przeznaczaliśmy na rozlewnię piwa, uruchomienie bezcelowe*⁵⁶³. W wyniku nacisków na TZP dawny browar udało się Zjednoczeniu przejąć w dniu 1 lutego 1946 roku⁵⁶⁴. Nieruchomość przejęto wraz z czynną rozlewnią i wytwórnią wód chłodzących, powierzając kierownictwo placówki dotychczasowemu dzierżawcy Edmundowi Wolffowi (nazwisko drugiego współnika znika odtąd z dokumentów). Z chwilą przejęcia zakładu stał się on filią Państwowego Browaru w Lesznie⁵⁶⁵. W rozlewni zatrudnienie znalazł również Marceli Wolff, syn Edmunda. Jak wynika z zachowanej korespondencji, rodzina Wolffów należała do autochtonów, którzy po zakończeniu wojny pozostali na terenie Wschowy. Przez miejscowe władze traktowani byli jako Niemcy, dlatego też w 1948 roku postanowiono zwolnić ich z pracy. Nastąpiło to w trybie natychmiastowych w dniu 24 sierpnia 1948 roku, a powodem było prowadzenie przez Wolffów skupu surowców wtórnych i przedstawicielstwa centrali naftowej na terenie dawnej słodowni przybrowarnej (po drugiej stronie ulicy), o czym zresztą władze Zjednoczenia doskonale wiedziały. Nie pomogły odwołania Edmunda Wolffa (wśród dokumentów zachował się dramatyczny list skierowany do centrali w Warszawie), ani też pismo bydgoskiego oddziału PZPP-S potwierdzające, że o całej sytuacji wiadano. W piśmie czytamy m.in.: *Z naszej strony nie uważaliśmy całej sprawy za wykroczenie, tym więcej, że przedstawiciele Centralnego Zarządu tak z Bydgoszczy, jak i z Warszawy, niejednokrotnie taki stan stwierdzili i nie kwestionowali powyższego*. Inne dokumenty wskazują, że Wolff płacił Zjednoczeniu czynsz z tytułu wynajmu pomieszczeń⁵⁶⁶. Cała sprawa wydaje się intrygą Urzędu Bezpieczeństwa, charakterystyczną dla tamtych czasów⁵⁶⁷. Przez kilka następnych lat trwał spór o zwrot pewnych przedmiotów, jak również o wyrównanie poniesionych nakładów, pomiędzy Edmundem Wolffem a Zjednoczeniem w Bydgoszczy. W 1947 roku zatrudniano we Wschowie dwóch pracowników umysłowych i sześciu fizycznych⁵⁶⁸. Z dniem 1 września 1948 roku wygaszono

563 AP Szczecin, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 345, k. 35.

564 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 25.

565 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 13; sygn. 19, k. 2.

566 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 23.

567 Wymaga to dalszych badań źródłowych.

568 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 20, k. 1. Pracownikami umysłowymi byli Edmund i Marceli Wolffowie.

produkcję piwa w leszczyńskim browarze, przekształcając go w samodzielną słodownię i rozlewnię piwa⁵⁶⁹. Tym samym rozlewnia we Wschowie przeszła pod bezpośredni zarząd Zjednoczenia w Bydgoszczy i została unieczynniona jeszcze w tym samym roku⁵⁷⁰. Kierownikiem placówki został Eliasz Wandasiewicz⁵⁷¹. Prawdopodobnie w 1950 roku zakład przekazano pod opiekę Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych w Bojanowie⁵⁷². Z dniem 1 stycznia 1951 roku zakłady nieczynne przeszły na finansowanie bezpośrednio z budżetu (by nie obciążać w bilansach nowopowstałych Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych). Nieczynny zakład wciąż pozostawał pod opieką browaru w Bojanowie⁵⁷³. Jest to zastanawiające, ponieważ już w grudniu 1950 wykazywano go jako część Zielonogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego w 1951 roku nieczynny zakład stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze⁵⁷⁴. W tym czasie rozlewnia wznowiła działalność i obsługiwała Wschowę i powiat wschowski. W 1952 roku zakład znalazł się na liście nieruchomości zbędnych dla wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników i w dniu 22 grudnia 1952 roku został przekazany na rzecz PMRN we Wschowie. Jak się jednak wydaje, przekazaniu podlegała jedynie niewykorzystywana do celów przemysłu piwowarskiego część nieruchomości, bowiem w części zabudowań funkcjonowała nadal hurtownia i rozlewnia piwa. Ocenę sytuacji utrudnia brak urzędzonej księgi wieczystej w sądzie grodzkim we Wschowie i niejasny opis przekazywanej nieruchomości. W protokole zapisano zresztą: *Nieruchomość w chwili przekazania pozostaje w użytkowaniu dzierżawcy Powszechnej Spółdzielni Spożywców we Wschowie na podstawie umowy z dnia 1 lipca 1951 roku, której termin upływa dnia 1 lipca 1953 r*⁵⁷⁵. Na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 31.III.1956 roku CZPP-S zarządził przekazanie na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” hurtowni i rozlewni piwa, w tym (poz. 10) rozlewni we Wschowie, zarządzanej do tego czasu przez Zielono-

569 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 21, k. 3.

570 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 30.

571 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 33, k. 50.

572 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 34, k. 1.

573 AP Leszno, Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki, sygn. 34, k. 10.

574 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

575 Tamże, sygn. 25, k. 1-46; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 222.

górskie ZP-S⁵⁷⁶. Część zniszczonych budynków wyburzono, część zachowała się (np. budynek maszynowni) i została zaadaptowana na inne cele.

Zatonie

Niemiecka nazwa miejscowości: Günthersdorf (też: Ginthersdorf).

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Gebr. Erich u. Erwin Brüssel⁵⁷⁷.

Dane BWV: nr rejestru I 244-011. Jako datę założenia podano 1931 rok (w innym miejscu 1930). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 24,64 hl i kotłem warzelnym o poj. 22,00 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 31,48 hl, naczyń leżakowych zaś 60 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 4,5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 13 800 hl, fermentacji 1400 hl, leżakowni 509 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,6%, Malzbier 12%). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 60 ton sło⁵⁷⁸.

Uwagi: w 1945 roku dwa zielonogórskie browary wraz niewielkim zakładem położonym we wsi Günthersdorf (polska nazwa miejscowości nie została jeszcze ustalona i nie jest wymieniana) złączono w jedno przedsiębiorstwo. W dniu 6 sierpnia dokonano nominacji na stanowisko dyrektora owych zakładów: Na podstawie pełnomocnictw Ministerstwa Apropowizacji i Handlu, Departament Przemysłu Spożywczego z dnia 26 maja 1945 (...) mianuję ob. Bronisława Borowczyka (...) Dyrektorem Naczelnym Zjednoczonych Państwowych Browarów nr 1 i 2 w Zielonej Górze (Bergschlossbrauerei u. Malzfabrik A.G. Grünberg – dawniej, Karol Gebrauer Brauerei) i browar Güntersdorf obok Zielonej Góry, dawniej Paul Brüssel. Z uwagi na niewielkie moce produkcyjne nie planowano uruchomienia tego zakładu. W listopadzie 1945 roku Zarząd Powiatowy Związku Samopomocy Chłopskiej w Zielonej Górze wystąpił o wydzierżawienie, na rzecz Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w Świdnicy, małego zakładu w Letnicy. Pojawia się jednak poważna wątpliwość, związana z identyfikacją miejscowości. Otóż wspomniany wniosek skierowany został bezpośrednio do Ministerstwa Apropowizacji i Handlu, to zaś zwróciło się bezpośrednio do PZPP-S regionu pomorskiego z prośbą o przedstawienie danych na temat zdolności produkcyjnych, stanu zniszczenia,

576 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze, sygn. 52; sygn. 57.

577 Rok założenia 1851. Rok 1930 (lub 1931) odnosi się zapewne do przejęcia zakładu przez Paula Brüssela, który był właścicielem i zarazem głównym piwowarem. W 1942 roku zakład zatrudniał 5 pracowników i produkował około 1500 hl piwa rocznie; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 304.

578 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Gebr. Erich u. Erwin Brüssel.

stanu prawnego nieruchomości i dalszych sugestii odnośnie obiektu. Co oczywiście zapytano o browar w Letnicy, gdyż tylko ta nazwa była ministerstwu znana. W zwrotnym piśmie PZPP-S odpowiedziało: *Miejscowości Letnica w naszym rejonie nie znamy, jednakowoż przypuszczamy, że dotyczy to miejscowości Güntersdorf koło Zielonej Góry. Faktem jest, że browar taki kilkanaście kilometrów od Zielonej Góry [...] się znajduje i niewątpliwie o tenże browar chodzi*⁵⁷⁹. Wyjaśnienie PZPP-S wydaje się słuszne – we wspomnianym wniosku podano błędną nazwę miejscowości. Güntersdorf to oczywiście nie Letnica, bowiem miejscowość ta leży nieco na zachód od Świdnicy, podczas gdy Zatonie położone jest kilkanaście kilometrów w kierunku wschodnim. Można byłoby przejść nad tym do porządku dziennego, gdyby nie fakt, że w Letnicy (niem. Lättnitz) również funkcjonował niewielki browar, a w zasadzie niewielki kompleks przemysłowy, składający się z gorzelni, browaru, hurtowego składu win i gospody. Działał on pod szyldem Heindrich Riedel, przed wybuchem wojny zaś jego właścicielem był Paul Riedel⁵⁸⁰. Bez odpowiedzi pozostaje zatem pytanie – o przejęcie którego obiektu wystąpił Zarząd Powiatowy Związku Samopomocy Chłopskiej w Zielonej Górze? Bezsporne jest, że cała dalsza korespondencja dotyczy browaru w Güntersdorfie, choć w ślad za pismem ZSch nazywany on jest (błędnie) browarem w Letnicy. Z drugiej strony zdziwienie budzi fakt, że obiekt w Letnicy był nieznanym PZPP-S, zwłaszcza że według dostępnych danych, działał on do 1945 roku i raczej nie ucierpiał w wyniku działań wojennych. Browar w Zatoniu scharakteryzowano następująco: *Jest to obiekt podobny trochę do stajni, trochę do browaru i nie nadaje się w ogólności do przemysłowego uruchomienia. W związku z tym poleciliśmy nawet urządzenie wymontować i zabrać do browaru w Zielonej Górze. (...). Zaznaczamy zarazem, że frontowy budynek mieszkalny wraz z restauracją został zajęty przez repatrianta, a browar znajduje się w małym budynku gospodarczym i nie przedstawia żadnej wartości pod względem gospodarczym, browar bowiem w Zielonej Górze jest w możliwości należycie zaopatrzyć w piwo całą Ziemię Lubuską, tym bardziej, że w przyszłości będzie również uruchomiony większy browar w Gubinie, a browarek przedmiotowy nadaje się jedynie do niszczenia surowca. Ministerstwo podtrzymało otrzymaną opinię, pisząc, iż akceptuje stanowisko zjednoczenia określone wyżej cytowanym pismem, jako zgodne z ogólną polityką gospodarczą w przemyśle piwowarskim, tym więcej, że ze strony przeciwnej – Samopomocy Chłopskiej w Zielonej Górze nie wysunięto argumentów, dla których nasza linia gospodarcza miałaby*

579 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 1-5.

580 Friedrich 2001, s. 81.

ulec zmianie, odnośnie przedmiotowego obiektu⁵⁸¹. Tym samym nieczynny zakład stał się całkowicie nieprzydatny. Oddany pod zarząd Państwowego Browaru w Zielonej Górze, browar w Zatoniu (Güntersdorf) przekazany został w dniu 1 grudnia 1945 r. Państwowemu Zarządowi Nieruchomości Ziemiskich w Poznaniu. Wewnątrz pozostało nienaruszone wyposażenie, o wydanie którego wkrótce wystąpiło kierownictwo zielonogórskiego browaru. Była to ustna prośba skierowana do PUZ w Zielonej Górze. Ten w odpowiedzi zauważył, że obiekt został przekazany do dyspozycji Państwowemu Zarządowi Rolnemu w Poznaniu (...) który to Zarząd [powinien] wyrazić swą zgodę na zabranie potrzebnych WP części lub całkowitego urządzenia browaru do Zielonej Góry, wobec czego bez uprzedniego porozumienia nie należy dokonywać jakichkolwiek inwestycji ani zabierania aparatury z browaru w Zatoniu. W tym przypadku chodziło o to, że browar był integralnie związany z gospodarstwem rolnym i jako taki podlegał Ministerstwu Rolnictwa i Reform Rolnych⁵⁸². Kwestię wyposażenia technicznego załatwiono polubownie (ostatecznie trafiło ono do Zielonej Góry), obiekt pozostał jednak trwale wyłączony ze struktur przemysłu piwowarskiego. Zabudowania zachowały się do dziś, stanowiąc integralną część gospodarstwa rolnego pozostającego w prywatnych rękach. Nad budynkami wciąż góruje potężny komin dawnego browaru.

Zielona Góra

Niemiecka nazwa miejscowości: Grünberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Bergschlossbrauerei und Malzfabrik C.L. Wilhelm Brandt AG, Freystädter Chaussee 55⁵⁸³.

Dane BWV: nr rejestru VI 244-010. Jako datę założenia podano 1872 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 75,62 hl i kadzią zacierną o pojemności 140,00 hl (pozostałych naczyń, w tym kotła warzelnego, nie scharakteryzowano)⁵⁸⁴. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1861,65 hl, naczyń leżakowych zaś 8920,60 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 60 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 142 470 hl, fermentacji 84 230 hl, leżakowni 75 765 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Caramel 12,2% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od czasów wojny). Zakład korzystał

581 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 11-13.

582 AP Zielona Góra, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 41, k. 26-27.

583 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 300-301.

584 Niejasne opisanie naczyń warzelni spowodowało, że wyliczenie przepustowości warzelni zostało znacząco zaniżone.

z urządzeń chłodniczych oraz lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 100 ton słoðu⁵⁸⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zabudowania browaru rozmieszczone były na obszernej działce, kształtem zbliżonej do prostokąta. Pośrodku znajdował się dziedziniec, otwarty od strony zachodniej na ulicę Kożuchowską. Z trzech stron podwórze otaczała zabudowa, będąca wynikiem wieloletniego i wieloetapowego rozwoju przedsiębiorstwa. Najstarsze budynki pochodziły z lat siedemdziesiątych XIX wieku. Na wprost wjazdu znajdował się główny budynek fabryczny, mieszczący słodownię i warzelnię. Już po wygaszeniu produkcji opisano go następująco: *Budynek słodowni to trzykondygnacyjny obiekt murowany z cegły, otynkowany, zbudowany na rzucie wydłużonego prostokąta. Posiadał on użytkowe poddasze i dwa poziomy wysokie piwnice. Budynek wieńczył dach pokryty papą. Był on niższy nad częścią południową, w której była ulokowana warzelnia oraz kotłownia. W części środkowej znajdowała się klatka schodowa, od strony wschodniej suszarnia, natomiast w pozostałych pomieszczeniach – w części północnej – mieściła się słodownia oraz pomieszczenia socjalne*⁵⁸⁶. W skrzydle południowym mieściła się fermentacja, leżakownia, rozlew i spedycja piwa. Aktualnie dawne budynki fermentowni, chłodni i leżakowni są w bardzo złym stanie i odbiegają od pierwotnego wyglądu. Pierwszy z obiektów jest pozbawiony pokrycia i więźby dachowej, nie posiada również stolarki okiennej, na płaszczyźnie ścian występują liczne ubytki w warstwie tynku. Jednakże, pomimo tych zniszczeń, nadal widoczny jest pierwotny zarys bryły i jej artykulacja. Zabudowania leżakowni są wciąż użytkowane, dlatego ich stan zachowania jest lepszy niż pozostałych budynków produkcyjnych dawnego browaru. Wydaje się jednak, że ten obiekt został mocniej przekształcony przez późniejsze przebudowy⁵⁸⁷. W skrzydle północnym, współcześnie niezachowanym, mieściły się biura i magazyny. Ponadto na terenie fabrycznym znajdował się dom mieszkalny dawnych właścicieli (obecnie siedziba wydziału sądu rejonowego), magazyny, garaże, wozownia, chlewy, stacja benzynowa i portiernia (zachowana do dziś)⁵⁸⁸. Wśród urządzeń warzelni opisano: śrutownik słoðu z elewatorem i czyszczarką, kosz śrutowy, kadź zacierną o poj. 152,68 hl, kocioł zacierany o poj. 75,62 hl, kadź filtracyjną o poj. 160,20 hl i kocioł warzelny o poj. 211 hl, a także naczynie do zakwaszania, naczynie do brzezki przedniej, korytko, cedzak chmielu, pompę zaciero-

585 Dane z 13 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bergschlossbrauerei und Malzfabrik C.L. Wilhelm Brand AG.

586 Danowska 2006, s. 43-44.

587 Tamże, s. 48.

588 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 46, k. 17.

wą i brzeckową oraz wyrzutnię słodzin. Fermentownia wyposażona była w aluminiowe kadzie (4 × ok. 135 hl oraz 2 × 270 hl). Leżakownia składała się z trzech działów, w tym: nr 1 wyposażony w 14 stojących tanków aluminiowych o poj. od 221 do 234 hl; nr 2 wyposażony w 20 aluminiowych tanków leżących o poj. od 235 do 254 hl; nr 3 wyposażony w 30 kuf dębowych o poj. od 43 do 209 hl. Zakład posiadał nowoczesnie urządzoną butelkownię oraz dział rozlewu do beczek (z aparatem ramowym do filtracji piwa) i urządzenia chłodnicze, jak również dobrze wyposażoną kotłownię i maszynownię. Z zachowanego „Opisu postępowania technicznego wyrobu piwa” wynika, że stosowano system zacierania z jedną dekokcją (nazywany jednopanwiowym). System podwójnej dekokcji stosowano przy produkcji piwa pełnego i specjalnego piwa „Kozłak”. Proces gotowania brzeckki trwał 2-2,5 godziny, chmiel zaś dodawano w trzech dawkach. Stosowano nowoczesny system chłodzenia brzeckki, w pierwszym etapie obniżając temperaturę w zamkniętym aparacie chłodniczym do 60-65 stopni, następnie chłodząc ją na stojącym aparacie ociekowym. Fermentacja burzliwa trwała 9-11 dni, leżakowanie piwa lekkiego zaś od 5 do 6 tygodni. Pasteryzowano jedynie piwo słodowe po dodaniu cukru w celu powstrzymania wtórnej fermentacji⁵⁸⁹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: pierwsze oddziały Armii Czerwonej wkroczyły do Zielonej Góry 14 lutego 1945 roku. Miasto zajęte praktycznie bez walki, obeszło się więc bez większych zniszczeń. Władzę w mieście sprawował komendant wojskowy, któremu podlegała niemiecka rada miejska z burmistrzem na czele. Zielonogórski browar został obsadzony przez wojsko, nie wznowiono w nim jednak produkcji. W niewielkim stopniu zdekompletowano natomiast wyposażenie (zniknęły np. pasy transmisyjne i pomniejsze urządzenia). Grupa operacyjna KERM pod kierownictwem pełnomocnika rządu inż. Kazimierza Paszyńskiego przybyła do miasta dopiero 8 maja. Natychmiast przystąpiono do inwentaryzacji fabryk i przedsiębiorstw, w pierwszej kolejności zwracając uwagę na browar. W dniu 17 maja pełnomocnik KERM mianował kierownikiem browaru Bronisława Borowczyka. Stało się to przed formalnym przejściem browaru z rąk Komendantury Wojennej, co nastąpiło 24 maja. Sporządzono wówczas protokół wraz z ogólnym inwentarzem zakładu. Można uznać, że od tego momentu browar działał już pod polskim zarządem. O formalnym objęciu browaru przez TZP brak nam informacji, wiemy tylko, że 17 września 1945 roku Główny Urząd TZP przekazał (za pośrednictwem Ministra Aprowizacji

589 Tamże, k. 22-28.

i Handlu) zarząd nad zielonogórskim browarem PZPP-S okręgu poznańsko-pomorsko-gdańskiego w Bydgoszczy⁵⁹⁰. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku, został jednak wymieniony dwukrotnie: jako Browar, Bergschlossbrauerei u. Malzfabrik Johannes Otto Zielona Góra oraz jako Browar Zielona Góra, Szosa Kozuchowska 56/9⁵⁹¹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 26 września 1950 roku w siedzibie przedsiębiorstwa w Zielonej Górze, w obecności Stanisława Prałata, kierownika browaru (zdający), i Antoniego Mościckiego, kierownika działu administracyjno-gospodarczego Zielonogórskich ZP-S, działającego w imieniu CZPPF w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa⁵⁹². Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 10 listopada 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁵⁹³.

Uwagi: w dniu 17 maja 1945 roku decyzją pełnomocnika GO KERM kierownikiem browaru został mianowany Bronisław Borowczyk⁵⁹⁴. Browar znajdował się wówczas pod zarządem Komendantury Wojennej wojsk radzieckich. Jak wynika ze znacznie późniejszej relacji Komendantura zgodziła się wydać browar dopiero po złożeniu obietnicy, że w krótkim czasie

590 AP Zielona Góra, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 41, k. 6, 14.

591 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 55 i 110.

592 W dokumentach dotyczących browaru w Zielonej Górze odnaleziono drugi protokół zdawczo-odbiorczy, datowany na ten sam dzień (!), w którym jako przekazujący występuje Edmund Marciniak, kierownik browaru w Zielonej Górze, przejmującym zaś jest Bronisław Zaleski, dyrektor Lubuskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych w Zielonej Górze, działający w imieniu CZPPF w Warszawie. W obu protokołach podana jest identyczna podstawa prawna, różnice w tekście zaś są nieznaczące. W cytowanym protokole brak jedynie informacji o upoważnieniu do objęcia przedsiębiorstwa, wydanego przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego. Podpisanie dwóch tak różniących się protokołów w tym samym dniu budzi zdumienie, całkowicie niezrozumiałe zaś jest wystąpienie dwóch różnych osób w funkcji kierownika zakładu, a także użycie dwóch różnych nazw przedsiębiorstwa (Lubuskie lub Zielonogórskie ZP-S). Ponieważ protokoły spisano przed formalnym powołaniem do życia Zielonogórskich ZP-S (1 grudnia 1950 roku), działano w realiach prowizorium i być może sprzecznych informacji (łącznie z nominacjami na kierownicze stanowiska?!) o dalszych losach przedsiębiorstwa. Być może więc cytowany dokument sporządzono „na zapas”, by wypełnić polecenie ministerstwa w sprawie konieczności przeprowadzenia procedury upaństwowienia. Niezrozumiałe jest jednak, dlaczego tak sporządzony protokół nie został zniszczony po uzgodnieniu właściwej procedury; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 19, k. 6.

593 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5377, k. 2-5.

594 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 1; AP Zielona Góra, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 41, k. 14.

zacznie on wydawać gotowe piwo⁵⁹⁵. Protokół przekazania, wraz ze spisem inwentarzowym, sporządzono dopiero 24 maja. Odpis tego dokumentu szczęśliwie zachował się w archiwum browaru. Dowiadujemy się z niego, że Pomocnik Wojennego Komendanta m. Zielona Góra mjr Siemczenko zdał, a przedstawiciel Polskiego Rządu inż. Kaz. Paszyński przyjął urządzenie Browaru przy ul. Wolności (Bergschlossbrauerei & Malzfabrik)⁵⁹⁶. Niejasne jest, jak wyglądała umowa kierownika browaru Bronisława Borowczyka, zawarta z pełnomocnikiem GO KERM. W jednym z późniejszych pism sam zainteresowany pisał: Nadmieniam, że jako kierownik browaru w Zielonej Górze byłem zmuszony na podstawie umowy przedsiębiorstwo to jak najszybciej uruchomić, przeto było konieczne jak najspieszniesze nabycie samochodów, koni, itp. W innym piśmie czytamy z kolei, że Borowczyk otrzymał nominację na kierownika wyżej wymienionego browaru, z zastrzeżeniem jednak, że zobowiązuje się wobec władz rosyjskich i Pełnomocnika Rządu inż. K. Paszyńskiego w sześciu tygodniach wydać piwo własnej produkcji. Oba cytowane dokumenty powstały w styczniu i lutym 1946 roku, kiedy to prowadzono postępowanie wyjaśniające w sprawie ruchomości nabytych przez kierownika browaru i będących *de facto* jego prywatną własnością. Skompletowano szereg oświadczeń osób, które potwierdziły ich nabycie: W dniach 14, 16 i 20 czerwca 1945 r. przybył do Państwowego Browaru w Zielonej Górze szofer wojsk radzieckich oświadczając, że z polecenia majora zamierza sprzedać jedno auto osobowe marki Adler i drugie DKW, zarazem oświadczył, że gotów jest sprzedać jedno podwozie ciężarowe Studebaker. Po stwierdzeniu stanu aut i uzgodnieniu ceny pomiędzy sprzedającym a kupującym ob. Borowczykiem, ten ostatni zakupił wspomniane auta na własny rachunek, co niniejszym potwierdzamy. Od wojsk radzieckich zakupionych zostało ponadto 125 pasów transmisyjnych, trzy konie z uprzężą, pięć koni luzem i dwie ogumione platformy. Były więc to dość znaczące inwestycje⁵⁹⁷. Bez odpowiedzi pozostaje jednak pytanie, czy Bronisław Borowczyk działał na podstawie jedynie nominacji, czy też umowy (cytowane wyżej dokumenty nie wykluczają żadnej z tych opcji). Faktem jest, że ustalając własność omówionych wyżej składników majątkowych, nie odwołano się do takiego dokumentu⁵⁹⁸. We wspomnieniach Jadwigi i Alfonsa Kolibabków pojawia się informacja, że Borowczyk w dniu 17 maja 1945 roku otrzymał nominację na kierownika browaru (z numerem porządkowym 1). Nominacja została powtórzona dosłownie również w wersji rosyjskiej,

595 Kolibabkowie 1997, s. 17.

596 AP Zielona Góra, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 41, k. 19.

597 Tamże, k. 22-27.

598 W badanym zbiorze dokumentów nie odnaleziono ani aktu nominacji, ani ewentualnej umowy.

sądząc po podpisie, wypełnił ją sam Kazimierz Paszyński. Były to druki oryginalne, w nagłówku wersji rosyjskiej występuje „Polska Respublika”. Z dalszej części wspomnień dowiadujemy się, że po otrzymaniu nominacji Bronisław Borowczyk postanowił związać swoje życie z Zieloną Górą, ściągając z Leszna żonę i dzieci. Miał nadzieję, że weźmie browar w dzierżawę, a po odpowiednich spłatach na własność. (...) Drugie półrocze 1945 r. przyniosło Bronisławowi Borowczykowi rozczarowanie. Niestety, zamiast dzierżawy otrzymał z dniem 6 sierpnia 1945 r. nominację na stanowisko dyrektora browarów w Zielonej Górze (drugi małutki browar przy ul. Pionierskiej, obok stolarni brata Edwarda i trzeci, jeszcze mniejszy, na wsi). W świetle dokumentów błędne są informacje podawane w kilku publikacjach, że browar Zamkowy w Zielonej Górze uruchomiono po wojnie jako zakład prywatny, a w 1946 r. został upaństwowiony. Spowodował to być może fakt, że B. Borowczyk, licząc na to, że w przyszłości stanie się jego właścicielem, w pierwszych miesiącach swojej działalności z własnych funduszy doposażył browar. (...) Po otrzymaniu nominacji na dyrektora, wystąpił 29.10.1945 r. o zwrot poniesionych kosztów. Decyzją z dn. 29.04.1945 r. otrzymał od Zjednoczenia Piwowarsko-Słodowniczego zwrot kapitału w wysokości 415 tys. złotych⁵⁹⁹. Wszystkie podane wyżej fakty są zgodne z prawdą, należy jednak uzupełnić je o kilka szczegółów. W dniu 6 sierpnia Bronisław Borowczyk został mianowany dyrektorem naczelnym Zjednoczonych Państwowych Browarów nr 1 i 2 w Zielonej Górze i browaru w Zatoniu⁶⁰⁰. Nie byłoby w tym nic nadzwyczajnego, gdyby nie fakt, że dopiero w dniu 17 września Główny Urząd TZP przekazał browar Ministrowi Aprowizacji i Handlu. To w dniu 23 października przekazało zarząd nad browarem CZPP-S, oddz. w Bydgoszczy⁶⁰¹. Później tłumaczono to tak: Już przed tą datą [23.10.45] podpisany Naczelny Dyrektor ówczesnego Zjednoczenia Piwowarsko-Słodowniczego [Marian Belerski] otrzymał był od Ministra Przemysłu upoważnienie do organizowania placówek, które wchodziły w zakres piwowarstwa. Na tej zasadzie z dnia 6.8.1945 r. doręczono Borowczykowi dokument podpisany przez Zjednoczenie Piwowarskie, mianujące go p.o. Dyrektorem Browaru w Zielonej Górze⁶⁰². Kolejną niezgodność znajduje-

599 Kolibabkowie 1997, s. 19.

600 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 1

601 Główny Urząd Tymczasowego Zarządu Państwowego zarządzeniem z daty 17.9.45 r. L.dz. 7025/V/45-1465 przekazał Wasz Browar Ministrowi Aprowizacji i Handlu na zasadzie art. 14 ust. [ustawy] z 16 [faktycznie 6] maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (...). Z kolei Minister Aprowizacji i Handlu zarządzeniem z 23.10.45 r. VI/7927 przekazał zarząd Waszego Browaru CZPP-S oddział w Bydgoszczy; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 46, k. 6; AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 19, 21.

602 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 21.

my w piśmie OUL w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 28 maja 1949 roku, skierowanym do Państwowego Browaru i Słodowni w Zielonej Górze: *ob. Borowczyk Bronisław w czasie od dnia 1.V.45 r. do dnia 16.VIII.45 r. był użytkownikiem browaru w Zielonej Górze. Jako użytkownik w dniu 10 sierpnia 1945 r. wpłacił zł 50 000 na rachunek OUL tytułem dzierżawy, wobec tego powyższa suma nie może być zwrócona Państwowemu Browarowi*⁶⁰³. Zachował się zarówno odpis nominacji, jak i potwierdzenie wpłaty 50 tys. zł na rzecz delegatury TZP w Zielonej Górze, opisanej jako *zaliczka na poczet dzierżawy*, wpłacona przez Bronisława Borowczyka⁶⁰⁴. Wydaje się, że racjonalnym wytłumaczeniem jest uznanie, że nominacja została doręczona Borowczykowi dopiero w dniu 16 sierpnia (lub w późniejszych odpisach źle przepisano datę – 6 zamiast 16 sierpnia) i rację miał OUL w Gorzowie Wielkopolskim. Zaliczka na poczet dzierżawy miała zostać wpłacona ze środków wypracowanych przez browar (a nie z prywatnych środków Borowczyka), w związku z czym Zjednoczenie zamierzało dochodzić tej kwoty od niedoszłego dzierżawcy (OUL w Gorzowie Wielkopolskim, jako prawny następca TZP, odmówił jej zwrotu). Istotne stało się wyjaśnienie faktycznego umocowania Borowczyka w okresie do 16 sierpnia 1945 roku. W piśmie do Prokuratorii Generalnej Zjednoczenie pisało: *stosunek prawny Borowczyka do browaru w okresie od 17 maja 1945 r. do 16 sierpnia 1945 r. nie jest nam konkretnie znany i wyjaśnień mógłby udzielić jedynie OUL w Gorzowie. Jesteśmy zdania, że o ile Borowczyk nie zarządzał browarem (...) w imieniu Zjednoczenia, to w takim razie musiał nim zarządzać z ramienia OUL*⁶⁰⁵. Zdanie to sformułowano w kontekście braku umowy dzierżawnej (ale również jakiegokolwiek innego dokumentu potwierdzającego umocowanie Borowczyka w browarze), o czym OUL zawiadamiał w jednym z pism. Prokuratoria Generalna przyjęła salomonowe rozwiązanie, uznając, że sporna kwota pozostaje w majątku Skarbu Państwa, w związku z czym nie uważa za potrzebne doradzać wdrożenie kroków celem uzyskania od OUL zwrotu tego wydatku⁶⁰⁶. W okresie od 17 maja (a w zasadzie 24 maja) do 16 sierpnia obowiązywała, nadana przez Borowczyka, nazwa „Browar Zamkowy w Zielonej Górze”. Faktyczny status browaru w tym czasie jest trudny do jednoznacznego zdefiniowania. Bronisław Borowczyk nie działał bowiem jako zarządca z ramienia Zjednoczenia, nie był również zarządcą działającym w imieniu TZP. Posiadał on nominację pełnomocnika rządu, z obietnicą rychłej dzierżawy browaru. Szereg

603 Tamże, k. 27.

604 Tamże, k. 1 i 35.

605 Tym samym Zjednoczenie potwierdza poprawność daty 16 sierpnia; tamże, k. 41.

606 Tamże, k. 45.

decyzji (zakup niezbędnych elementów wyposażenia) wskazuje, że działał on z przekonaniem o szybkim sformalizowaniu takiego stanu rzeczy. Jeszcze w dniu 17 września TZP oddział wojewódzki w Poznaniu w piśmie do ZP Browarów i Słodowni w Bydgoszczy skierował pytanie w przedmiocie dopuszczalności dzierżawy Browaru zamkowego w Zielonej Górze. 1 października przyszła zdecydowana odpowiedź telegraficzna: *Na wydzierżawienie browaru w Zielonej Górze nie zgadzamy się. Szczegóły w liście*⁶⁰⁷. Znamienne jest, że o działaniach wokół browaru najmniej wiedziała delegatura TZP w Zielonej Górze. Dopiero w dniu 20 października została ona powiadomiona przez dyrektora Browaru Zamkowego w Zielonej Górze (takiej pieczętki użyto w piśmie) o przekazaniu browaru przez ministerstwo w ręce Zjednoczenia⁶⁰⁸. Jak przyznało Zjednoczenie, *pierwszą delegację lustracyjną przeprowadził nasz urzędnik, ob. Merdas dnia 30.10.1945 r.*⁶⁰⁹ Od 23 października przedsiębiorstwo działało pod oficjalną nazwą Państwowy Browar w Zielonej Górze, jego dyrektorem zaś był Bronisław Borowczyk. Do finalnego uporządkowania spraw browaru doszło ostatecznie 5 marca 1946 roku podczas spotkania przedstawicieli zainteresowanych instytucji – delegatury TZP w Zielonej Górze, PZPP-S w Bydgoszczy, Rady Miejskiej i Rady Zakładowej⁶¹⁰. Obecny był również dyrektor browaru Bronisław Borowczyk. Na podstawie instrukcji wydanej przez Ministerstwo Aprowizacji i Handlu spisano inwenturę oraz sporządzono stosowne protokoły zdawczo-odbiorcze⁶¹¹. Wkrótce doszło też do odkupienia przedmiotów stanowiących własność Bronisława Borowczyka, a użytkowanych przez browar (z wyjątkiem samochodu osobowego marki Adler) za kwotę 414 709,03 zł⁶¹². Zmiana sytuacji społeczno-politycznej spowodowała, że jesienią 1947 roku

607 Tamże, k. 2-3.

608 W reakcji w dniu 19 listopada delegatura TZP w Zielonej Górze zwróciła się do Referatu Przemysłowego Starostwa z prośbą o wyjaśnienie, jaki jest status browaru, zadając następujące pytania: *a/ w jakim charakterze i jaki okres czasu pozostawał na browarze „Bergschloss” w Zielonej Górze ob. Borowczyk Bronisław, b/ kto, kiedy i na jakiej podstawie wprowadził Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w użytkowanie browaru „Bergschloss” w Zielonej Górze, c/ czy i przez kogo dokonano inwentaryzacji na browarze „Bergschloss” w Zielonej Górze i gdzie się znajdują akta dotyczące tej inwentaryzacji; AP Zielona Góra, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 41, k. 12-14.*

609 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 21.

610 W spotkaniu miał uczestniczyć również przedstawiciel Urzędu Skarbowego, wymówił się jednak nawalaniem pracy.

611 AP Zielona Góra, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 41, k. 14-26.

612 W piśmie wyrażono zgodę na zarejestrowanie prywatnego samochodu marki Adler pod warunkiem zużytkowania go w pierwszym rzędzie dla potrzeb browaru; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 16, k. 17.

rozpoczęto śledztwo przeciwko Dyrektorowi Browaru Państwowego w Zielonej Górze. Chodziło rzecz jasna o wyjaśnienie na jakiej podstawie prawnej i za co Zjednoczenie wypłaciło (...) dyrektorowi Borowczykowi dwukrotnie 4.IV 700 zł i 470 000 zł. Inwentarz żywy i martwy Browaru Państwowego stanowi mienie poniemieckie, a zatem Państwowe, wobec tego Sąd zapytuje, co było podstawą do dokonania powyższej zapłaty⁶¹³. Po wyjaśnieniach Zjednoczenia sprawa zakończyła się pomyślnie dla Borowczyka, jednak i samo Zjednoczenie (być może naciskane przez czynniki polityczne) zaczęło dochodzić o zwrot kwoty 10 tys. pobranej na delegację (chodziło o pilny wyjazd do Wrocławia w sprawie dostaw jęczmienia do uruchamianej właśnie słodowni), przeznaczonej na wynajem samochodu, podczas gdy przepisy dopuszczały rozliczenie jedynie z tytułu przejazdu koleją. Cała sprawa miała miejsce w styczniu 1949 roku, już po zakończeniu pracy Borowczyka w zielonogórskim browarze z dniem 31 stycznia 1948 roku. Trafne podsumowanie tego pionierskiego okresu przedstawili, przywoływani już, Jadwiga i Alfons Kolibabkowie: Szły inne czasy, Polska nie miała być suwerenną III Rzeczpospolitą, lecz Polską Ludową, następowała nacjonalizacja przemysłu, a nie jego prywatyzacja. B. Borowczyk szybko to zrozumiał, a że był realistą, zarzucił marzenia o własnym browarze. Gdy trafiła się korzystna transakcja, ulokował swoje fundusze w uszkodzony przez bombę dom w Poznaniu i zlecił jego odbudowę. Niestety, to też nie dało pełnej własności, dom objęto kwaterunkiem, właścicielom ograniczono powierzchnię mieszkalną⁶¹⁴. Po uruchomieniu słodowni przedsiębiorstwo funkcjonowało pod nazwą: Państwowy Browar i Słodownia w Zielonej Górze. W 1950 roku przystąpiono do reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego. Było to związane z planowanym utworzeniem przedsiębiorstw wielozakładowych, a także ze zmianami podziału administracyjnego kraju – z dniem 6 lipca 1950 roku powołano bowiem do życia województwa koszalińskie, opolskie i zielonogórskie⁶¹⁵. Zarządzeniem CZPPF z 30 czerwca przekazano Państwowemu Browarowi i Słodowni w Zielonej Górze pięć nieczynnych browarów, podlegających do tej pory oddziałowi wrocławskiemu, a mianowicie: PHP w Nowej Soli (ul. Arciszewskiego 8), PHP w Żarach oraz całkowicie nieczynne zakłady w Nowej Soli (ul. Armii Czerwonej 32), Koźuchowie i Żaganiu⁶¹⁶. Z kolei z pisma Zjednoczenia z 5 maja 1950 roku skierowanego do Państwowego Browaru

613 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 20-23.

614 Kolibabkowie 1997, s. 19.

615 Dziennik Ustaw 1950, nr 28, poz. 255.

616 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 30, częściowo nlb.

w Zielonej Górze dowiadujemy się, że w związku z likwidacją Państwowego Browaru w Zbąszyniu zarząd nad nieczynnym browarem przejął Państwowy Browar w Zielonej Górze⁶¹⁷. Zarząd ten był krótkotrwały, gdyż wraz z wprowadzeniem od 1 grudnia 1950 roku nowej struktury przemysłu piwowarskiego znalazł się on w składzie Poznańskich ZP-S (jako HP w Zbąszyniu)⁶¹⁸. Z dniem 1 lipca 1950 roku zielonogórski browar przemianowano na Lubuskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze⁶¹⁹. Było to rozwiązanie krótkotrwałe i niezmiennające dotychczasowej struktury organizacyjnej – zakład nadal podlegał oddziałowi CZPPF w Bydgoszczy, które weszło jednakowoż w stan likwidacji. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono ostateczny podział n/przemysłu na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPF w Warszawie. Powołano wówczas do życia Zielonogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. W skład przedsiębiorstwa weszły następujące podmioty czynne: browar i słodownia w Zielonej Górze, browar i słodownia w Żarach, HP w Żaganiu (ul. Dworcowa 16) – wykazana również jako nieczynny browar, HP w Świebodzinie (ul. 3-go Maja 1), HP w Nowej Soli (ul. Armii Czerwonej 31) – wykazana również jako browar nieczynny w odbudowie, HP w Gubinie (ul. Piwna 1) – wykazana również jako nieczynny browar i HP we Wschowie (ul. Kazimierza Wielkiego 2) – wykazana również jako nieczynny browar oraz nieczynne: browar w Zielonej Górze (ul. Pionierska 2), z uwagą: obiekt przydzielony przez Prezydium MRN Zielonogórskim Zakładom Gastronomicznym – magazyn, browar w Świebodzinie (Rynek 19), browar w Nowej Soli (ul. Arciszewskiego 8), Browar w Kożuchowie (ul. Nowosolska 13), browar w Szprotawie (ul. Browarna 1), browar w Głogowie (ul. Elektryczna), browar w Małomicach oraz browar w Zasiekach (Barść)⁶²⁰.

617 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 51.

618 ANK, o. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

619 Zachował się protokół z 30 czerwca 1950 roku, w którym: Na zasadzie zarządzenia CZPPF w Warszawie nr 54/56 z dn. 10.6.1950 roku wydanego w oparciu o rozporządzenie Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dn. 5.V.1950 roku znak OIBO 3/1626 oraz z dn. 30.V.1950 roku znak OIBO1.1934 obywatel Zaleski Bronisław zdaje, i obywatel Zaleski Bronisław przejmuje zakład pod dotychczasową firmą Państwowego Browaru w Zielonej Górze jako Oddział Państwowego przedsiębiorstwa „Lubuskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Zielonej Górze, Szosa Kożuchowska 56/59”; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 19, k. 1.

620 Powołanie Zielonogórskich ZP-S sformalizowano następnie zarządzeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dn. 13 lipca 1951 roku (a następnie z 27 marca 1952 roku); tamże, sygn. 26, nlb.; sygn. 189, nlb.; ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim,

Tab. 111 – produkcja piwa w browarze w Zielonej Górze w III kwartale 1945 roku, w hektolitrach.

Lipiec	Sierpień	Wrzesień	Razem
1026,45	2 008,00	1 778,10	4 812,55

Produkcję piwa w zielonogórskim browarze udało się uruchomić jeszcze w maju 1945 roku. Według późniejszych danych do końca roku uważono około 4 tys. hl piwa jasnego lekkiego, w części na potrzeby wojska, w części dystrybuowanego na rynku lokalnym. Wielkość ta jest niewątpliwie zaniżona, gdyż cząstkowe dane wskazują, że tylko w III kwartale produkcja zbliżyła się do 5 tys. hl (zob. tab. 111 i 120)⁶²¹. Podstawową bolączką był brak surowców (własna słodownia była wciąż nieczynna), co dezorganizowało produkcję. Rok 1946 był rokiem, w którym z okresu improwizacji i tymczasowości rozpoczęto działalność gospodarczą, opartą na planowaniu i dostosowaniu się do potrzeb gospodarki nie tylko lokalnej, lecz przede wszystkim do współczesnych zadań gospodarki państwowej, tj. socjalizacji i planowania, w ramach państwowego przemysłu spożywczego. Od początku roku do 1 kwietnia Browar nie tylko produkował, lecz i sprzedawał swe wyroby. Z dniem 1 kwietnia 1946 została utworzona Centrala Zaopatrzenia i Zbytu przy Browarze, której zadaniem była wyłączna sprzedaż produktów, wytworzonych przez Browar. Ponieważ Centrala ZiZ nie tylko nie zdała egzaminu na terenie naszego Browaru, lecz w ogóle, przeto z dniem 3 grudnia została włączona organizacyjnie i prawnie do Browaru.

Tab. 112 – produkcja i sprzedaż piwa w browarze w Zielonej Górze w 1946 roku, w hektolitrach.

	Produkcja	Sprzedaż
Piwo jasne	9 460,00	9 390,00
Piwo słodowe	616,00	194,00
Piwo „Kozłak”	294,00	75,00
Piwo ogółem	10 370	9 659,00
Lemoniada	559,60	557,45
Woda sodowa	91,60	89,19
Napoje ogółem	651,20	646,64

W maju rozpoczęto produkcję piwa ciemnego słodowego, a w sierpniu piwa „Kozłak”, o którym pisano: *Ogromne powodzenie na rynku zdobyło*

sygn. 70, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

621 Dane z 10 października 1945 roku; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 16, nlb.

sobie piwo pełne „Koźlak” zwane popularnie zielonogórskim porterem. Trudności ze zbytem piwa tłumaczono małym rejonem zbytu i osadniczym elementem zza Buga, nieprzyzwyczajonym do dużej konsumpcji piwa. (...) nadto ważnym czynnikiem wpływającym na konsumpcję piwa jest fakt, iż Zielona Góra jest ośrodkiem przemysłu winiarskiego, przez co jest tu duża konsumpcja wina w porównaniu z innymi dzielnicami Polski. Pomimo wskazanych trudności udało się wyprodukować ponad 10 tys. hl piwa (w tym niemal 300 hl koźlaka – zob. tab. 112)⁶²². Piwo dystrybuowano poprzez sieć siedmiu hurtowni prywatnych. Poza tym browar obsługiwał PH w Gubinie.

Tab. 113 – wysokość podatków i opłat odprowadzonych przez browar w Zielonej Górze w 1946 roku w złotych.

Rodzaj daniny	Kwota
Podatek obrotowy	965 058,93
Podatek akcyzowy	4 047 145,18
Podatek dochodowy	1 329 675,70
Na rzecz organizacji gospodarczych	1 180 704,90
Razem	7 522 584,71

Na uwagę zasługuje dbałość browaru o promocję swoich wyrobów. Podczas dorocznego święta winobrania Browar wystawił gustownie urządzone stoisko i brał udział w defiladzie na efektownie przybranych wozach i samochodach ciężarowych, wzbudzając uznanie społeczeństwa. W tym okresie zatrudniano 47 osób, w tym 11 pracowników umysłowych i 36 fizycznych⁶²³. Liczby pracowników niemieckich nie podano, jednak w początkowym okresie pracowało ich w browarze kilkunastu. W późniejszych wspomnieniach przywoływani są: brygadzysta fermentowni Berthold, robotnik warzelany Lange, rymarz Kaube i mechanik samochodowy Miller⁶²⁴. Koszty wytwarzania hektolitra piwa kształtowały się wówczas następująco: piwo jasne 1815,77 zł, piwo ciemne słodowe 1606,92 zł, piwo „Koźlak” 2311,32 zł. Za cały rok browar odprowadził nieco ponad 7,5 mln zł podatków i opłat (zob. tab. 113)⁶²⁵.

622 Tamże, sygn. 184, k. 1.

623 Tamże, sygn. 181, nlb.

624 Kolibabkowie 1997, s. 17.

625 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 181, nlb.

Tab. 114 – produkcja i sprzedaż piwa w browarze w Zielonej Górze w 1947 roku, w hektolitrach.

	Produkcja	Sprzedaż
Piwo jasne	11 474,00	10 849,83
Piwo słodowe	274,00	304,00
Piwo „Kozłak”	134,00	383,03
Piwo ogółem	11 882,00	11 536,86
Lemoniada	240,00	234,00
Woda sodowa	93,00	87,00
Napoje ogółem	333,00	321,00
Słód jęczmienny	174,00 ton	90,00 ton

W 1947 roku, pomimo wielu trudności, produkcję piwa udało się zwiększyć o 15% (zob. tab. 114)⁶²⁶. Znacząco obniżyła się natomiast produkcja i sprzedaż lemoniady, na którą CZPPF wyznaczył zbyt wysoką cenę (20 zł za butelkę 0,3 l), podczas gdy sektor prywatny wytwarzał ten produkt przeciętnie o 4 zł taniej. W dniu 17 czerwca uruchomiono słodownię i jak zaznaczono *miesiące zimowe najlepiej nadające się do słodowania nie zostały wykorzystane*⁶²⁷. Podjęcie jesiennej kampanii słodowniczej utrudniało kiepskie zorganizowanie zaopatrzenia przez władze centralne, w związku z czym narzucony plan produkcji wykonano zaledwie w 44%. Browar wziął udział w Wystawie z okazji „Święta Winobrania” zdobywając zaszczytne wyróżnienie za gustownie urządzone stoisko. Na terenie browaru w ramach świadczeń na rzecz Związków Zawodowych założono skromną, bo liczącą 57 tomów bibliotekę wyposażoną w najlepsze dzieła klasyków, jak i współczesnych pisarzy [zarówno polskich] jak i zagranicznych.

Tab. 115 – wysokość podatków i opłat odprowadzonych przez browar w Zielonej Górze w 1947 roku, w złotych.

Rodzaj daniny	Kwota
Podatek obrotowy	1 485 058,27
Podatek akcyzowy	9 469 104,64
Podatek dochodowy	2 973 145,61
Fundusz inwestycyjny	1 869 561,85
Fundusz amortyzacyjny	267 582,33
Fundusz aprowizacyjny	99 211,50
Składki na CZPPF	3 478 854,87

626 Tamże, sygn. 183, nlb.

627 Tamże.

Rodzaj daniny	Kwota
Inne podatki konsumpcyjne (Fundusz Pracy)	3 227,80
Razem	19 645 746,90

Obserwujemy też dynamiczny wzrost zatrudnienia, związany z wzrostem produkcji, ale przede wszystkim z uruchomieniem słodowni. Na koniec roku zakład zatrudniał już 65 pracowników. Znacząco wzrosło obciążenie zakładu podatkami i daninami. Wszystkie opłaty stanowiły 31% obrotu, a w stosunku do roku 1946 stanowi [to] wzrost o 274% (zob. tab. 115). Zwiększyły się koszty wytworzenia hektolitra piwa, wynosząc: piwo jasne 1697,14 zł, piwo ciemne słodowe 2421,89 zł, piwo „Kozłak”: 4075,88 zł⁶²⁸. Rok 1948 był szczególnie krytycznym dla zakładu z uwagi na organizowanie nowych rynków zbytu, co niezmiernie ujemnie wpłynęło na wykonanie planu produkcji i zbytu, oraz na realizację planu finansowego i na przeprowadzenie niezbędnych remontów. Zielona Góra położona jest w zachodniej części woj. poznańskiego, graniczy bezpośrednio z woj. wrocławskim i gospodarczo ciąży do Dolnego Śląska, czego najlepszym dowodem był fakt, że za czasów niemieckich należała do prowincji śląskiej. Stąd i browar większość swej produkcji (75%) lokował na Dolnym Śląsku, a głównymi odbiorcami piwa były rozlewnie w Nowej Soli, Żaganiu, Żarach, Legnicy, Kożuchowie, Szprotawie, Głogowie, Kaławsku [Zielonce] i Lubieniu. Z dniem 1 marca browar na podstawie zarządzenia CZPF otrzymał zezwolenie na sprzedaż w roku 1948 na Dolnym Śląsku 3600 hl, z czego Państwowa Rozlewnia Piwa w Żarach zakupiła 1150 hl i Państwowa Rozlewnia Piwa w Nowej Soli 1350 hl. Celem zrealizowania planu postanowiono szukać nowych rynków z uwagi na bardzo szczupły rejon obejmujący powiaty Zielona Góra, Krosno, Gubin i ½ Świebódzina z m. Sulechovem. Po usilnych staraniach pozyskano nowych odbiorców w Gorzowie, Myśliborzu, Dębnie, Barlinku i Skwierzynie, którzy częściowo pokryli zbyt browaru na Dolnym Śląsku. W czerwcu 1948 zabrano browarowi sprzedaż piwa w rejonie Gorzowa jako rynku zbytu Państwowego Browaru w Witnicy. Nie zrażając się trudnościami, zorganizowano rejon zbytu w Białymstoku. Szukanie rynków zbytu [i] ich daleka odległość od browaru, [jak np.] Białystok 740 km oraz Barlinek 150 km spowodowały znaczne zwiększenie kosztów transportu i szybszą amortyzację samochodów. [Ponadto] browar tak podczas wojny, jak i od chwili jego przejścia przeprowadzał jedynie tylko najniezbędniejsze naprawy, co w konsekwencji musiało doprowadzić do wykonania poważniejszych konserwacji. W związku z wyłuszczoneymi problemami zanotowano spadek produkcji piwa poniżej 10 tys. hl rocznie (zob. tab. 116)⁶²⁹.

⁶²⁸ Tamże.

⁶²⁹ Tamże, sygn. 186, k. 1-2.

Tab. 116 – produkcja i sprzedaż piwa w browarze w Zielonej Górze w 1948 roku, w hektolitrach.

	Produkcja	Sprzedaż
Piwo jasne	9 403,00	10 222,00
Piwo słodowe	12,00	77,00
Piwo „Kozłak”	443,00	294,00
Piwo ogółem	9 858,00	10 593,00
Lemoniada	97,00	96,00
Woda sodowa	43,00	43,00
Napoje ogółem	140,00	139,00
Słód jęczmienny	867,00 ton	526,00 ton

Przeciętne zatrudnienie w ciągu roku wyniosło 72 pracowników (maks. w lipcu – 80), w tym 18 umysłowych i 54 fizycznych. Pomimo wielu trudności browar osiągnął niewielki zysk w wysokości 189 918 zł (wobec planowanych 9 milionów)⁶³⁰. Ponownie wzrosły koszty wytworzenia hektolitra piwa, wynosząc: piwo jasne 3854,97 zł, piwo ciemne słodowe 3094,38 zł, piwo „Kozłak” 5311,27 zł⁶³¹. Z kolei rok 1949 okazał się być bardzo dobrym dla browaru. Ogólna produkcja piwa wzrosła do ponad 28 tys. hl (zob. tab. 117), a więc niemal trzykrotnie w stosunku do roku poprzedniego. W największym stopniu wzrosła produkcja jasnego piwa lekkiego i słodowego, produkcja kozłaka zaś nieznacznie spadła. W związku ze zwiększoną produkcją obniżono nieco jednostkowe koszty produkcji hektolitra piwa: piwo jasne 3372,00 zł, piwo ciemne słodowe 4001,00 zł, piwo „Kozłak” 5083,00 zł⁶³².

Tab. 117 – produkcja piwa w browarze w Zielonej Górze w 1949 roku, w hektolitrach.

	Piwo beczkowe	Piwo butelkowe	Razem
Piwo jasne	25 826,00	1 217,00	27 043,00
Piwo ciemne słodowe	639,00	331,00	970,00
Piwo „Kozłak”	164,00	63,00	227,00
Razem	26 629,00	1 611,00	28 240

W kolejnych latach nastąpił dynamiczny wzrost produkcji. W 1950 roku uwarzono niemal 770 tys. piwa, w tym niewielkie ilości piwa pełnego i mocnego (kozłaka). W 1951 produkcja przekroczyła 80 tys. hl. Nieznacznie wzrosła produkcja piwa pełnego, produkcja kozłaka zaś miała już tylko symboliczny wymiar. Danych za lata 1952-1953 nie odnaleziono, w 1954

630 Tamże, k. 2-3.

631 Tamże, k. 33-36.

632 Tamże, sygn. 188, k. 28-46.

produkcja spadła poniżej 70 tys. hl, by w 1955 roku ponownie znacząco przekroczyć 80 tys. hl. Warzono coraz większe ilości piwa pełnego, całkowicie zrezygnowano jednak z ciemnego koźlaka (zob. tab. 118)⁶³³.

Tab. 118 – produkcja piwa w browarze w Zielonej Górze w latach 1950-1951 i 1954-1955, w hektolitrach.

	1950	1951	1954	1955
Piwo jasne lekkie 9%	57 403,00	67 283,00	47 554,00	58 000,00
Piwo jasne pełne 12%	805,00	2 620,00	5 635,00	7 000,00
Piwo ciemne mocne (koźlak)	43,00	30,00	–	–
Piwo ciemne słodowe	7 655,00	12 828,00	14 247,00	19 000,00
Razem	65 906,00	82 761,00	67 436,00	84 000,00

Wraz ze wzrostem produkcji rośnie zatrudnienie. W 1950 roku zbliżyło się do 100 osób, by w 1955 roku nieznacznie przekroczyć 200 osób (w tym 122 zatrudnionych bezpośrednio przy produkcji – zob. tab. 119)⁶³⁴.

Tab. 119 – stan zatrudnienia w browarze w Zielonej Górze w latach 1950-1952 i 1954-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

	1950	1951	1952	1954	1955
Pracowników ogółem	98	107	124	183	201
W tym przy produkcji	98	94	117	118	122

W kolejnych latach w browarze przeprowadzono szereg prac remontowych: W roku 1952 wymieniono kadzie drewniane na aluminiowe pochodzące z nieczynnego browaru w Braniewie. W roku 1953 wprowadzono napędy indywidualne. W roku 1956 i 1965 zainstalowano linie rozlewnicze o wydajności 3 tys. butelek/godzinę, w roku 1957 wymieniono kufy drewniane na tanki, w roku 1972 wybudowano nową kotłownię, w roku 1977 wybudowano nową halę rozlewu z linią o wydajności 20 tys. butelek/godzinę. Pozwoliło to na dynamiczny wzrost produkcji. Już w początkach lat sześćdziesiątych przekroczonego poziom 100 tys. hl rocznie, by w roku 1970 osiągnąć niemal 150 tys. hl (zob. tab. 120)⁶³⁵.

633 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14388, k. 25; sygn. 14389, nlb.

634 Tamże, sygn. 14388, k. 3; sygn. 14389, nlb.

635 Kronika 1995, s. 195; AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 15, nlb.

Tab. 120 – produkcja piwa (ogółem), w tym również piwa butelkowego (w hektolitrach), produkcja słodu (w tonach) oraz wielkość zatrudnienia w browarze w Zielonej Górze w latach 1945-1980 (w odstępach pięcioletnich). Produkcję za 1945 rok znacząco zaniżono.

	Piwo ogółem	Piwo butelkowe	Słód	Zatrudnienie
1945	4 000,00	1 200,00	–	42
1950	60 000,00	6 000,00	1 000	60
1955	76 000,00	9 000,00	1 100	115
1960	122 864,00	16 333,00	1 100	118
1965	120 707,00	24 142,00	1 869	120
1970	149 465,00	36 218,00	3 403	163
1975	142 860,00	61 898,00	3 474	180
1980	126 662,00	94 092,00	3 717	182

Po upadku systemu komunistycznego zakład zmienił nazwę na Browary Zachodnie Lubusz SA. Niestety, z powodu trudności finansowych w 1999 roku ogłoszono upadłość firmy i zaprzestano produkcji piwa. W kolejnych latach areal fabryczny został wystawiony na sprzedaż, jednak nie znalazł nabywcy. W 2009 roku na terenie browaru doszło do poważnego pożaru, który zdevastował główny budynek. Obecnie w miejscu dawnego zielonogórskiego browaru ma swoją siedzibę szereg mniejszych firm oraz hurtowni.

Zielona Góra

Niemiecka nazwa miejscowości: Grünberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Karl Gebauer, Niedenstr. 63⁶³⁶.

Dane BWV: nr rejestru I 144-023. Jako datę założenia podano 1904 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 45 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 30 hl. Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Jungbier 4% ekstraktu), w związku z czym nie posiadał naczyń leżakowych. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 5 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 28 300 hl, fermentacji 254 hl). Zakład nie posiadał własnej słodowni⁶³⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został zajęty przez wojsko i w dniu 24 maja 1945 roku został przekazany stronie polskiej przez komendanta wojennego Zielonej

636 *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 301.

637 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei Karl Gebauer.

Góry⁶³⁸. Browar w Zielonej Górze znalazł się w wykazie przedsiębiorstw przygotowanym dla Ministerstwa Aprowizacji i Handlu (3 styczeń 1946 roku) jako znajdujący się w zarządzie PZPP-S w Bydgoszczy⁶³⁹. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 5 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 29 listopada 1949 roku⁶⁴⁰. Od przeprowadzenia procedury odstąpiono z powodu nieprzydatności obiektu z punktu widzenia przemysłu piwowarskiego⁶⁴¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w skład niewielkiego kompleksu wchodziły murowane budynki mieszkalne, gospodarcze i fabryczne⁶⁴². W marcu 1946 roku raportowano do PZPP-S w Bydgoszczy, iż do ewentualnego wymontowania i wywiezienia z nieczynnego browaru nadają się: aparat chłodniczy, motor elektryczny, taca chłodnicza na 4000 litrów w stanie dobrym, odcedzacz chmielu, dwie żelazne kadzie fermentacyjne powlekane emalią, dwie wagi przenośne oraz trzy wozy w stanie dość dobrym. Warzelnia jest pojedyncza zużyta w 60%, reszta urządzeń mogłaby przy rozbiórce i przewozie ulec większemu zniszczeniu⁶⁴³.

Uwagi: po przejęciu przez pełnomocnika rządu browar pozostawał unieruchomiony i nie przewidywano zmiany tego stanu rzeczy. W dniu 6 sierpnia Bronisław Borowczyk został mianowany przez Zjednoczenie w Bydgoszczy dyrektorem naczelnym Zjednoczonych Państwowych Browarów nr 1 i 2 w Zielonej Górze i browaru w Zatoniu⁶⁴⁴. Oznaczało to formalne przyłączenie browaru położonego przy ul. Pionierów do drugiego, czynnego zakładu w Zielonej Górze. Po jego formalnym objęciu przez PZPP-S w dniu 23 października posługiwano się już nazwą Państwowy Browar w Zielonej Górze – tym samym nieczynny zakład przy ul. Pionierów stał się jednym ze składników majątkowych tego przedsiębiorstwa. Sporządzane corocznie bilanse zamknięcia nieczynnego browaru w Zielonej Górze nie wykazują istotnych zmian majątkowych przedsiębiorstwa. Po reorganizacji struktur przemysłu piwowarskiego pod koniec 1950 roku nieczynny zakład stał się częścią Zielonogórskich ZP-S w Zielonej Górze (utrzymany został więc wcześniejszy stan faktyczny), jednak

638 AP Zielona Góra, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 41, k. 19.

639 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie [lata 1944-1948], sygn. 806, k. 49.

640 MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211, lp. 54.

641 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 19, k. 20-21.

642 Tamże, sygn. 184.

643 Tamże, sygn. 16, k. 16.

644 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1011, k. 1.

z zastrzeżeniem, że obiekt [został] przydzielony przez Prezydium MRN Zielonogórskim Zakładom Gastronomicznym [na] magazyn⁶⁴⁵. W lutym 1951 roku zwróciły one się do Zielonogórskich ZP-S z propozycją wydzierżawienia całego nieczynnego browaru. Odpowiedź była przychylna, jednak poczyniono zastrzeżenie, że ostateczna decyzja należy do CZPPF w Warszawie. Do czasu nadejścia odpowiedzi wyrażamy zgodę na tymczasowe użytkowanie ww. obiektu. CZPPF uchylił się jednak od wydania decyzji, wskazując, że organem właściwym jest w tej sprawie Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, do którego należy się zwrócić za pośrednictwem Waszej władzy nadrzędnej [pismo skierowane było do ZZG] z odpowiednio umotywowanym wnioskiem. W dokumentach źródłowych występuje luka uniemożliwiająca prześledzenie dalszej korespondencji. Pewne jest, że obiekt pozostawał w formalnym zarządzie Zielonogórskich ZP-S, które wyraziły jednak zgodę na dalsze użytkowanie go przez ZZG. W 1952 roku rozpoczęto akcję przekazywania nieruchomości trwale nieczynnych zakładów na podstawie par. 1 uchwały Prezydium Rządu z dnia 8 marca 1952 r. w sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników (...) oraz zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego z dnia 1.X.1952 r. Nieruchomości te przekazywano na rzecz miejscowych Prezydiów MRN⁶⁴⁶. W dniu 13 grudnia 1952 roku Zielonogórskie ZP-S zwróciły się do PMRN, oddział Gospodarki Komunalnej w Zielonej Górze, z prośbą o wyznaczenie terminu i wydelegowanie upoważnionego przedstawiciela (...) celem objęcia nieczynnego browaru przy ul. Pionierskiej 2. W odpowiedzi stwierdzono, że z uwagi na fakt, iż obiekt oddaliście w tymczasowe użytkowanie Zielonogórskim Zakładom Gastronomicznym, które umieściły w nim pralnię i magazyn centralny (...) przejmowanie od Was obiektu przez tut. Prezydium MRN staje się nierealne. Takie postawienie sprawy było oczywistym niezrozumieniem przepisów, odwołano się więc do opinii Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego. W przesłanej odpowiedzi (niedatowane, zapewne kwiecień 1953 roku) czytamy: Wprawdzie na objęcie browaru w Zielonej Górze przy ul. Pionierskiej zostało wydane orzeczenie Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Monitorze Polskim (...) to jednak browar ten nie został oficjalnie przejęty przez Zielonogórskie Zakłady

645 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 26, nlb.

646 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piwowarskie w Zielonej Górze, sygn. 36, k. 1-4. Kwestię zbędnych zakładów regulowało też rozporządzenie zewnętrzne CZPPF z 28 listopada 1952 roku. Wśród nieruchomości wskazanych do szybkiego przekazania właściwym terytorialnie prezydiom rad narodowych wymieniono również nieczynny browar w Zielonej Górze; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45, 46.

Piowarsko-Słodownicze. Centralny Zarząd nie wystąpił z wnioskiem o wydanie zarządzenia wykonawczego przez Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego, gdyż obiekt ten był zbędny dla naszego przemysłu i dlatego Minister (...) nie wydał specjalnego zarządzenia na objęcie go na własność Skarbu Państwa. Z załączonego przez Was pisma Prezydium MRN w Zielonej Górze wynika, że ww. Prezydium całą tę nieruchomość wraz z browarem posiada w swoim użytkowaniu i czuje się [jej] prawnym gospodarzem [z korespondencji z MRN trudno wywnioskować taką intencję]. Wobec powyższego, Centralny Zarząd zwalnia Zielonogórskie Zakłady Piowarsko-Słodownicze od obowiązku przekazania powyższego browaru PMRN w Zielonej Górze, a zatem i od sporządzenia protokołu zdawczo-odbiorczego. Należy jednak zbadać, czy na terenie browaru, o którym mowa, nie ma urządzeń, potrzebnych dla potrzeb naszego przemysłu [ta kwestia była od dawna rozstrzygnięta]. Gdyby takie tam znajdowały się, należy je zabezpieczyć i spis tych urządzeń przesłać do Centralnego Zarządu. W związku z sytuacją jaka zaistniała i w świetle powyższych wywodów, należy browar w Zielonej Górze skreślić z ewidencji zakładów wchodzących w skład Waszego przedsiębiorstwa⁶⁴⁷. Uzgodnienie szczegółów wymagało wymiany wielu pism i przedstawienia szeregu dokumentów (ich brak był po części wynikiem odstąpienia od pełnej procedury upaństwowienia), których PMRN domagało się od Zielonogórskich ZP-S, w związku z czym ostateczne zamknięcie sprawy przeciągnęło się do poł. 1955 roku.

Złotów

Niemiecka nazwa miejscowości: Flatow.

Niemiecka nazwa zakładu: Lagerbierbrauerei Franz Welsch, nast. Vereinigte Grenzmark-Brauereien AG, Schneidemühl.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku (Brauerei Niederlage Welch)⁶⁴⁸. Dokumentów z przeprowadzonej procedury nie odnaleziono.

Uwagi: po zakończeniu I wojny światowej część powiatu złotowskiego przypadła Polsce. Postawiło to browar w Złotowie w ciężkiej sytuacji (utrata sporej części rynków zbytu), właściciele postanowili więc odstąpić swój kontyngent browarowi w Wałczu i zawiesić produkcję. W lutym 1923 browar w Wałczu wydzierżawił na 15 lat browar w Pile, również z trudem

647 AP Zielona Góra, Zielonogórskie Zakłady Piowarskie w Zielonej Górze, sygn. 19, k. 9-26.

648 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 68.

radzący sobie na powojennym rynku. Początkowo produkcję prowadzono w browarze w Wałczu, jednak jego potencjał okazał się niewystarczający i od marca 1923 roku produkcję przeniesiono do browaru w Pile. Dało to początek utworzonej w tym samym roku spółce akcyjnej, powstałej z trzech połączonych browarów w Wałczu, Złotowie i Pile o nazwie: Vereinigte Grenzmark-Brauereien AG, Schneidemühl (Zjednoczone Browary Marchii Granicznej SA w Pile). *Piwo pilskie – pilzner – cieszyło się dużym powodzeniem, zbywano je u restauratorów w Pile i okolicy, w powiatach Złotów, Wałcz, Trzcianka, Człuchów i Szczecinek. W browarach w Wałczu i Złotowie utrzymano produkcję słodu, pełniły też one funkcję składów hurtowych*⁶⁴⁹. Jest wielce prawdopodobne, że w budynkach złotowskiego browaru pozostawiono nienaruszone wyposażenie produkcyjne. W powojennych dokumentach, poza opisanym orzeczeniem, nie odnaleziono innych wzmianek na temat tego zakładu.

⁶⁴⁹ Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 722; Szewczyk 2005, s. 31-32.

Rejon bydgoski II

(Warmia i Mazury – dawne Prusy Wschodnie)

Barczewo (Wartembork, Wartenbork¹, Nowowiejsk)

Niemiecka nazwa miejscowości: Wartenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Oskar Thieme.

Dane BWV: nr rejestru (brak). Pozycje dotyczące wyposażenia technicznego i wielkości produkcji w karcie informacyjnej nie zostały wypełnione, co świadczy o czasowym lub stałym zawieszeniu działalności². W 1940 roku jako właścicielka została odnotowana Theodora Thieme³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar zajmował prostokątną działkę pomiędzy ul. Młynarską (obecnie Grunwaldzka) a rzeczką Kiermas. Powierzchnia zabudowy liczyła 914 m kw., plac browarny zaś 559 m kw. Zabudowa składała się z parterowego domu mieszkalnego z poddaszem, starej słodowni, suszni, warzelni, chłodnika i fermentacji o powierzchni 374 m kw. oraz stajni i lodowni⁴. Budynki fabryczne były murowane z cegły, piętrowe, kryte papą (wym. 32 × 10 × 6 m). Wewnątrz zachowały się urządzenia warzelni, w tym: kocioł zacierny miedziany o poj. 20 hl, *bez pokrywy*, kadź zacierno-filtracyjna modrzewiowa z sitami, kocioł warzelny miedziany o poj. 38 hl, *bez pokrywy*, chłodnik tacowy żelazny 50 hl (wym. 4 x 5 x 0,15 m), *plywak blaszany (oziębniacz) do kadzi, puszka metalowa do chmielu* [odchmielacz?], a także urządzenia butelkowni oraz wytwórni wód gazowych i lemoniad⁵. Z inwentarza wynika, że w browarze produkowano piwa zarówno górnej, jak i dolnej fermentacji, brak jednak było kadzi fermentacyjnych i leżakowych. Wynikało to z unieruchomienia browaru, zapewne jeszcze w latach trzydziestych.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład nie został przejęty przez TZP (a następnie OUL) i znajdował się

1 Najczęściej spotykana w dokumentach, choć nieprawidłowa, wersja nazwy. 15 września 1946 roku historyczna nazwa Wartembork została zmieniona na Nowowiejsk, a 4 grudnia 1946 na Barczewo.

2 Dane z 28 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Oskar Thieme.

3 Friedrich 2001, s. 2.

4 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 23, k. 14.

5 Tamże, sygn. 23, k. 17-19; sygn. 51, k. 26-27.

w gestii Zarządu Miejskiego w Barczewie. Ten przekazał go protokolarnie w dniu 18 maja 1946 roku na rzecz PZPP-S w Bydgoszczy⁶. W protokole zdawczo-odbiorczym podano, że zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 26 września 1949 roku⁷. W przywołanym orzeczeniu figuruje jedynie octownia w Barczewie (bez podanego adresu) oraz przedsiębiorstwo o nazwie: Destillation u. Essig-Fabrik – Barczewo, ul. Kolejowa 10. Browaru w Barczewie nie odnaleziono także w wykazie Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie⁸. Tym samym podana podstawa prawna wydaje się wątpliwa. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 28 sierpnia 1951 i następnie 15 grudnia 1952 roku (procedura przeciągnęła się z powodu braku odpowiednich wyciągów i map katastralnych) w biurze nieczynnego browaru w Barczewie, w obecności inż. Józefa Kubickiego, głównego inżyniera w Olsztyńskich ZP-S (zdających), i Józefa Morgiewicza, pracownika Olsztyńskich ZP-S, działającego w imieniu CZPP-S w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa⁹. Orzeczenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego o zatwierdzeniu protokołu nie odnaleziono.

Uwagi: w protokole zdawczo-odbiorczym z 15 grudnia 1952 roku browar scharakteryzowano następująco: *Przedsiębiorstwo przejmowane [to] browar nieczynny, położony w Barczewie, [należącym do] powiatu olsztyńskiego, przy ulicy Bohaterów Stalingradzkich Nr. 3 (b. Młynarskiej), stanowiący własność według ksiąg wieczystych obywateli niemieckich Thieme Edyty Erny i Thieme Gertrudy¹⁰, jako współwłaścicielek [w dwóch równych częściach] nieobecnych w Polsce. (...) Przedsiębiorstwo położone jest w mieście Barczewie, w którym mieszczą się wszelkie władze powiatowe powiatu olsztyńskiego. Odległość od stacji kolejowej normalnotorowej ca. 1500 metrów, dojazd szosą II klasy. Jak zaznaczono w jednym z dalszych dokumentów: browar ten przez b. Tymczasowy Zarząd Państwowy ani OUL przejmowany nie był, pozostając pod opieką Zarządu Miejskiego w Barczewie. W związku z powyższym pierwszy spis majątkowy sporządzono w dniu 18 maja 1946 roku, kiedy to zakład został protokolarnie przekazany na rzecz PZPP-S*

6 Tamże, sygn. 23, k. 14.

7 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 1 (!).

8 W zachowanym zbiorze znajdują się dokumenty wszystkich upaństwowionych browarów z okręgu mazurskiego.

9 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 28-29.

10 Domyślamy się, że Edyta Erna i Gertruda były córkami Oskara i Theodory Thieme.

w Bydgoszczy¹¹. Dalej czytamy: *Przejmowane przedsiębiorstwo po wyzwoleniu Ziem Odzyskanych, do miesiąca maja 1947 r. użytkowane było jako prywatna rozlewnia piwa, przez ob. Pietrykowskiego, zaś od maja 1947 r. do roku 1949, także jako prywatna rozlewnia piwa przez ob. Czesława Dębowskiego. Od roku 1949 do listopada roku 1950 użytkowane było jako magazyny przez GS „Samopomoc Chłopska” w Barczewie. Od miesiąca listopada 1950 r. do chwili obecnej [15 grudnia 1952 roku] użytkowane jest przez Centralną Spółdzielnię Mleczarsko-Jajczarską oddz. okręgowy w Olsztynie jako magazyn pierza i paszy. Po przejęciu nieruchomości z rąk Zarządu Miejskiego nieczynny browar powierzony został przez PZPP-S w Bydgoszczy Państwowemu Browarowi w Elblągu. W tym okresie używano nazwy: nieczynny Państwowy Browar w Barczewie. W budynku zakładu urządzono prywatną rozlewnię piwa pobieranego z elbląskiego browaru. Po zamknięciu rozlewni nieruchomość wydzierżawiono GS „Samopomoc Chłopska” w Barczewie na magazyny. Na podstawie zarządzenia CZPPF w Warszawie z 27 lipca 1950 roku nieczynny browar przekazano na rzecz Mazurskich ZP-S w Olsztynie. Protokolarne przekazanie odbyło się 29 lipca w Barczewie, w obecności Tadeusza Dobosza, przedstawiciela Państwowego Browaru w Elblągu (zdający), i Jana Dziuby, przedstawiciela przedsiębiorstwa państwowego Mazurskie ZP-S w Olsztynie (przejmujący), przy obecności Kazimierza Limana, przedstawiciela PZPF oddz. w Bydgoszczy, jako jednostki nadrzędnej dla obu stron. Opisując stan techniczny obiektu zaznaczono, że *Urządzenia w chwili obecnej znajdują się w stanie kompletnie zdewastowanym*. W chwili spisywania protokołu o przejęcie obiektu starała się Centrala Spółdzielni Mleczarsko-Jajczarskiej, oddz. okręgowy w Olsztynie, z przeznaczeniem na skład pierza i paszy. Z uwagi na fakt, że dotychczasowy dzierżawca (GS „S.Ch.” Barczewo) nie wyrażał zainteresowania obiektem, Centrala objęła go w listopadzie 1950 roku. Działania spółdzielców zmierzały w kierunku objęcia tej nieruchomości na własność, czemu nie sprzeciwiały się zresztą zakłady w Olsztynie. Na przeszkodzie stały jedynie kwestie formalne. Z końcem 1950 roku rozpoczęto bowiem restrukturyzację przemysłu piwowarskiego, w związku z czym trudno było wskazać podmiot kompetentny do podjęcia wiążącej decyzji. W jednym z wcześniejszych pism czytamy: *Obiekt jest w naszym zarządzie i użytkowaniu [tj. CZPPF, oddz. w Bydgoszczy] jako obiekt nieczynny od około 40 lat i nie przedstawia żadnej wartości jako obiekt**

11 Przejętą nieruchomość wraz z urządzeniami jak wyżej oddano tymczasowo opiece obywatelowi Kaczyńskiemu Augustowi, zamieszkałemu przy ul. Traugutta 10 do czasu mianowania stałego Kierownika. Protokół ze strony PZPP-S podpisał Józef Ziętkiewicz, dyrektor Państwowego Browaru w Elblągu. Treść zapisu świadczy, że wówczas nie funkcjonowała jeszcze rozlewnia piwa; tamże, sygn. 23, k. 14.

przemysłowy dla przemysłu fermentacyjnego. Nadmieniamy, że CZPF zadysponuje znajdującymi się w zabudowaniach urządzeniami, jak kocioł zacierny poj. 20 hl miedziany (materiał do przeróbki), kocioł warzelny miedziany (materiał do przeróbki), chłodziak tacowy, żelazny o wym. 4,60 x 4,80 x 0,25 m. Problem nieczynnego zakładu przecięło zarządzenie z 28 listopada 1952 roku, w myśl którego wskazane nieruchomości miały zostać przekazane w zarząd właściwym terytorialnie prezydiom rad narodowych¹². Jeszcze przed końcem roku Olsztyńskie ZP-S przekazały protokolarnie obiekt byłego browaru w Barczewie na rzecz PMRN w Barczewie. W protokole zaznaczono, że *Maszyn i urządzeń nie przekazano żadnych, gdyż jak stwierdzono w dniu przekazania takowe na terenie obiektu nie znajdują się*. Świadczy to o tym, że resztki wyposażenia zdemontowano i wywieziono do magazynów Olsztyńskich ZP-S (lub po prostu zełomowano) około poł. 1952 roku¹³. Budynek byłego browaru zachował się do dziś w relatywnie dobrym stanie, w chwili obecnej nie są użytkowane.

Bartoszyce

Niemiecka nazwa miejscowości: Bartenstein.

Niemiecka nazwa zakładu: Bartensteiner Bierbrauerei Otto Engelbrecht, nast. Bartensteiner Bierbrauerei GmbH¹⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku, został w nim jednak wymieniony dwukrotnie: jako Browar Bartoszyce¹⁵ oraz jako Browar – obecnie rozlewnia piwa – Bartoszyce, ul. Kopernika 10¹⁶. Dokumentów z przeprowadzonej procedury nie odnaleziono.

Uwagi: niedługo przed I wojną światową w Bartoszycach funkcjonowały cztery browary, jednak tylko jeden z nich miał charakter przemysłowy (poza pozostałe produkowały tradycyjne piwa górnej fermentacji – tzw. Braunbier).

12 Zarządzenie zewnętrzne nr 95 z dn. 28 listopada 1952 roku W sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach, wydane przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku W sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników.

13 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 1-55; AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie, sygn. 5, k. 221.

14 Friedrich 2001, s. 3.

15 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 10.

16 Tamże, lp. 30.

Bartensteiner Bierbrauerei GmbH zakończył działalność około 1920 roku, później w budynkach browaru działała serownia. Z okresu po II wojnie światowej zachowała się skromna baza źródłowa. Nieczynny browar pozostawał pod zarządem Państwowych Nieruchomości Ziemskich, okręg Giżycko. Zakład znalazł się w wykazie Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie¹⁷. Wskutek przeoczenia ankiety dotyczącej przedsiębiorstwa wypełniono ponownie, w wyniku czego nieczynny browar znalazł się w kolejnym wykazie przedsiębiorstw przewidzianych do upaństwowienia¹⁸. Tym razem zakład określono jako rozlewnię piwa Państwowego Browaru w Elblągu. Przedsiębiorstwo zatrudniało dwie osoby i miało charakter prywatny. Prowadził je Paweł Szydlík na podstawie karty rejestracyjnej nr S-29, wydanej przez Urząd Skarbowo-Rewizyjny Braniewo dnia 12 kwietnia 1946 roku. W innej rubryce poczyniono uwagę: *prowadzi [zakład] jako więzień polityczny*, z kolejnej zaś wynika, że Paweł Szydlík mieszkał w budynku dawnego browaru (ul. Kopernika 10). Dalej zapisano mało zrozumiałą uwagę: *jako wspólny pracownik przy uruchomieniu browaru w Elblągu*. Zapis ten może oznaczać, że Szydlík należał do grupy pionierów uruchamiających elbląski browar, następnie zaś został skierowany do Bartoszyce, gdzie uruchomił na własną rękę (ale przy wsparciu zakładu w Elblągu) rozlewnię piwa. W kolejnej ankiecie zakład określono jako *reprezentację Państwowego Browaru w Elblągu*¹⁹. Nie zachowały się żadne wzmianki o wyposażeniu technicznym (prawdopodobnie nieistniejącym), obiekt zaś znalazł się w zarządzie Zjednoczenia jedynie z uwagi na funkcjonującą w nim rozlewnię piwa. Okoliczności przekazania na rzecz administracji lokalnej tej nieruchomości (o ile w ogóle znalazła się ona formalnie w strukturach przemysłu piwowarskiego) nie są znane. Stało się tak na długo przed reorganizacją przemysłu piwowarsko-słodowniczego w końcu 1950 roku²⁰.

17 Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 797.

18 Olsztyński Dziennik Wojewódzki z dn. 20 marca 1947 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 1301, k. 1.

19 AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 1301, k. 2, 5.

20 W wykazie tworzonych przedsiębiorstw z grudnia 1950 roku brak obiektu w Bartoszycach; ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124.

Biskupiec (Biskupice)

Niemiecka nazwa miejscowości: Bischofsburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei F.[riedrich] Daum, Inh. Albert Daum, Brauerei Str. 10²¹.

Dane BWV: nr rejestru V 242-001. Jako datę założenia podano 1885 rok. W karcie wskazano warzelnię czteronaczyniową, w układzie: kadź zacierna o poj. 35 hl, kocioł zacierny o poj. 72 hl i kocioł warzelny o poj. 72 hl. W miejsce kadzi filtracyjnej używano filtra zacierowego (informacja późniejsza). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1623 hl, naczyń leżakowych zaś 6439 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 30 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 73 288 hl, fermentacji 74 119 hl, leżakowni 54 688 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Braunbier 3,9%, Malzbier 12% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1908 roku). W procesie produkcji korzystano wyłącznie ze sztucznego chłodzenia. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 450 ton słodu²².

Stan zachowania budynków i urządzeń: pierwsze informacje o zakładzie zapisano w „Danych szacunkowych o przedsiębiorstwie” w czerwcu 1945 roku. Zabudowę i urządzenia scharakteryzowano następująco: *Terren jest około 2000 m kw. Budynek murowany trzypiętrowy, o powierzchni około 700 m kw. W głębi podwórka stoją boksy. Butelkownia i antałkownia łącznie z transportami. Zespół maszyn do czyszczenia i mycia. Zespół maszyn do nabijania i nalewania beczek i butelek w stanie zdemontowanym. Hala pomp. Zespół pomp plus 1 raeljator i 1 stół specjalny. Warzelnia, zespół raeljatorów w stanie kompletnym. Słodownia w komplecie, wialnie w komplecie. Zsypy słodu i mieszaki w stanie dobrym, dwa zespoły transporterów, dwa piece*²³. Wedle późniejszego opisu w skład majątku nieruchomości nieczynnego browaru w Biskupcu wchodziły zabudowania, grunty (pod zabudową i podwórza), grunty rolne, pastwiska, łąki, ogrody i drogi o łącznej powierzchni 15 ha, 85 arów i 15 m kw. Zabudowania browaru usytuowane były na obszernej działce, pomiędzy ulicami Warszawską i Piwną oraz rzeczką Dymier, zataczającą przy granicy z posesją łagodny łuk. Dojazd na posesję prowadził od strony ul. Piwnej, będącej przecznicą od ul. Warszawskiej. W trakcie

21 Od 1885 roku własność Friedricha Dauma, od 1908 roku Alberta Dauma. W latach 1912-1913 zakład przeszedł daleko idącą modernizację. W 1942 roku głównym piwowarem był Max Pallasch; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 99.

22 Dane z 14 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei F. Daum, Inh. Albert Daum.

23 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

działań wojennych część budynków uległa kompletnemu zniszczeniu, część zaś zachowała się z niewielkimi uszkodzeniami. W centralnej części placu usytuowany był budynek fabryczny, murowany z cegły (wymiały: 48 x 34,5 m) mieszczący główne działy browaru: słodownię, warzelnię, piwnice fermentacyjne i leżakowe oraz kotłownię. Stan zniszczeń tego budynku określono na 5%. Bez większych zniszczeń zachowały się budynki pomocnicze z przybudówkami, mieszczące garaże, warsztaty i bednarnię oraz lodownia. Całkowitemu zniszczeniu uległa natomiast zabudowa usytuowana wzdłuż rzeczki Dymier (*do fundamentów*) – smolarnia i nowo wznoszony budynek gospodarczy. W mniejszym stopniu destrukcji pozostawał dom mieszkalny (*nadający się do odbudowy od fundamentów*), budynek administracyjny oraz budynek gospodarczy, stojący przy wjeździe od strony ul. Piwnej. Wyposażenie techniczne zachowało się w relatywnie dobrym stanie, miało jednak ulec znaczącej dewastacji w okresie późniejszym. Warzelnia wyposażona była w kadź i kocioł zacierowy, kocioł warzelny (poj. 72 hl) oraz filtr zacierowy (zastępujący kadź filtracyjną) o 38 ramach z nyskiej fabryki Weigelwerk (pochodzenia pozostałych urządzeń warzelnych nie opisano, niewykluczone, że pochodziły z tej samej firmy). Ponadto wymieniono: śrutownik, zbiornik żelazny na młoto, myjkę płócien filtracyjnych, odchmielacz żelazny o poj. 7 hl, kompresor, pompy i transmisje. Brzeczkę chłodzono na chłodniku talerzowym o poj. 80 hl (z firmy Germania Chemnitz, zużyty w 20%, a więc znacząco mniej od pozostałych urządzeń) oraz ociekowym aparacie chłodniczym. Piwo fermentowano w smołowanych kadziach betonowych, natomiast leżakownia wyposażona była w nowoczesne tanki (żelazne – emaliowane, *metalowe* i aluminiowe). Równie nowoczesne było wyposażenie słodowni, hali maszyn i pompowni. W inwentarzu wymieniono urządzenia do produkcji wód gazowanych i lemoniad, brak natomiast informacji o urządzeniach rozlewczych. Być może uległy one zniszczeniu²⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez delegata GO KERM na okręg mazurski w dniu 16 czerwca 1945 roku pod nr 7415²⁵. Jak się wydaje, pomimo tego zakład nie został przejęty przez TZP (następnie OUL) i przez miejscową administrację został przekazany w użytkowanie Spółdzielni „Społem” (dokumenty z lat 1945-1947 nie zachowały się). Pierwsze bilanse i inwentarze

24 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5400, k. 10-15.

25 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

sporządzono dopiero w 1949 roku²⁶. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku²⁷. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono w dniach: 23 sierpnia 1951 oraz 14 lutego 1953 roku w biurze nieczynnego browaru w Biskupcu, w obecności Zenona Puta, kierownika i zarządcy państwowego (zdający), i Józefa Morgiewicza, pracownika Olsztyńskich ZP-S, działającego w imieniu CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 30 kwietnia 1953 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²⁸.

Uwagi: w niewielkim Biskupcu piwowarstwo rozwijało się od średniowiecza. Po pożarze w 1824 roku położony przy rynku miejski browar przeniesiono do północnej części miasta, w pobliżu rzeki Dymer. Na miejscu po starym browarze w 1858 r. Mathias Kujawa zbudował maszyną słodownię. Niedługo po połowie XIX wieku w Biskupcu działało kilka browarów, nastawionych głównie na produkcję ciemnych piw górnej fermentacji (braunbier). W 1885 roku jeden z nich (od St. Wollmanna) zakupił Adolf Daum. W rok później ściągnął on do miasta swego brata Fryderyka wraz z małżonką Hildą z domu Sieg. Od 31 maja 1887 roku prowadzili oni rodzinną firmę, zajmującą się produkcją piwa. Po zakupie browaru w Szczytnie Fryderyk wraz z rodziną przeniósł się do tego miasta. Od początku browar w Biskupcu był modernizowany i rozbudowywany, co szybko przyniosło efekt w postaci poprawy jakości produkowanego piwa. W lipcu 1887 r. na wystawie w Królewcu wyroby browaru braci Daum zostały wysoko ocenione przez fachowców, którzy przyznali im srebrny medal. W 1891 r. Adolf Daum wycofał się z interesu – odtąd browarem samodzielnie zarządzał Friedrich Daum. Rok później dobudowano do budynku browaru nowy budynek, w którym zamontowano kotły parowe. Z poprawą jakości produkowanego piwa szło w parze zwiększenie produkcji i zbytu, czego następstwem było uruchomienie przez właściciela browaru hurtowni – przedstawicielstw m.in. w Szczytnie, Olsztynie i na terenie powiatu mrągowskiego. W 1910 r. browar rozpoczął także rozlew i dystrybucję wody mineralnej i lemoniady. Przystąpiono również do kolejnej rozbudowy. Po śmierci Friedricha Dauma browar przejął jego syn Albert. Odtąd biskupiński browar nosił nazwę „Brauerei Friedrich Daum Inhaber Albert Daum”. W okresie międzywojennym zakład zatrudniał około

26 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5400, k. 3.

27 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 14.

28 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5400, k. 2-5.

100 osób, produkcja sięgała zaś 45 tys. hl piwa rocznie²⁹. W wyniku działań wojennych w lutym 1945 roku Biskupiec uległ zniszczeniu w 50%. Nie ominęły one też browaru, w związku z czym szybkie podjęcie produkcji nie było możliwe. Dokumenty z lat 1945-1947 praktycznie nie zachowały się³⁰. O losach zakładu dowiadujemy się z późniejszych relacji: *Przejmowane przedsiębiorstwo po wyzwoleniu Ziemi Odzyskanych pozostawało do 1949 r. pod opieką i administracją C.S. „Społem”, która ograniczała się do częściowego zabezpieczenia i wskutek tego zakład uległ dewastacji, przez wybieranie różnych części, bez prowadzenia ewidencji, a dokładna ewidencja pozostałych urządzeń poniemieckich została odtworzona w dniu 1.IV.1949 r., to jest przy przejmowaniu zakładu pod administrację tut. przedsiębiorstwa [CZPPF w Bydgoszczy]*³¹. Wszystkie umowy na dzierżawę browarów z sektorem spółdzielczym rozwiązano przedwcześnie, na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu i Handlu z 17 marca 1949 roku³². Nie jest jasne, czy w okresie zarządu Spółdzielni uruchomiono słodownię przy nieczynnym browarze w Biskupcu, czy stało się to już pod administracją PZPP-S w Bydgoszczy. Z zachowanego bilansu wiemy, że w 1949 roku wyprodukowano 164 tony słodu³³. Na podstawie rozporządzeń CZPPF nr 75 z 10 lipca i nr 91 z 26 lipca 1950 roku *O utworzeniu przedsiębiorstw wielooddziałowych* oraz rozporządzenia nr 76 z 10 lipca 1950 roku *W sprawie wyłączenia zakładów z administracji i zarządu Oddziału Północnego [CZPPF] w Bydgoszczy* rozpoczęto procedurę tworzenia Przedsiębiorstwa Państwowego Mazurskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie. W jego skład włączono osiem podmiotów, w tym słodownię nr 17 w Biskupcu, pozostającą do tego momentu pod bezpośrednim zarządem Zjednoczenia z Bydgoszczy³⁴. Wraz z przekształceniem przedsiębiorstwa w Olsztyńskie ZP-S z dniem 1 grudnia 1950 roku nieczynny browar w Biskupcu pozostawał częściowo wykorzystywany jako słodownia,

29 Płoski 2003, s. 114-126.

30 Dysponujemy jedynie dwiema ankietami, sporządzonymi w związku z planami upaństwowienia przedsiębiorstwa: wedle jednej z nich nieczynny browar pozostawał pod zarządem Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego, w innej ankiecie, datowanej na ten sam dzień, wskazano spółdzielnię „Społem”. Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 814, k. 2; sygn. 815, k. 2.

31 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5400, k. 3.

32 Zarządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dn. 17 marca 1949 roku „W sprawie przekazania niektórych zakładów przemysłowych z sektora państwowego sektorowi spółdzielczemu i z sektora spółdzielczego sektorowi państwowemu”; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 25, k. 27.

33 Tamże, sygn. 30, k. 31.

34 Tamże, sygn. 54, k. 1.

będąca oddziałem Nr 3 Olsztyńskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych³⁵. Browar odbudowano i uruchomiono w 1957 roku. W następnych latach produkcja kształtowała się na poziomie 50 tys. hl rocznie, przy zatrudnieniu 60-70 osób (łącznie z pracownikami słodowni)³⁶. Na początku lat 90. XX wieku browary dawnych Olsztyńskich Zakładów Piwowarskich tworzyły spółkę Skarbu Państwa – Browary Warmińsko-Mazurskie „Jurand”, którą w 1995 roku sprywatyzowano. W kwietniu 1998 roku podjęto decyzję o zaniechaniu produkcji piwa. W 2003 roku browar z budynkiem leżakowni i zachowanym, historycznym wyposażeniem wpisany został do rejestru zabytków³⁷. W 2014 roku zakupiła go grupa Browary Regionalne „Jakubiak”, planując jego remont i wznowienie produkcji. Niestety, do dziś nie podjęto działań w tym kierunku.

Bisztynek

Niemiecka nazwa miejscowości: Bischofstein.

Niemiecka nazwa zakładu: Löwen-Brauerei GmbH, Luisenstr. 8³⁸.

Dane BWV: nr rejestru II 242-002. Jako datę założenia podano 1927 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 47,30 hl i kotłem warzelnym o poj. 48,55 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 250 hl, naczyń leżakowych zaś 800 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 6 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 30 600 hl, fermentacji 11 300 hl, leżakowni 6794 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Karmelbier 6,3% ekstraktu). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 150 ton słołu³⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: kompleks zabudowań browarnych składał się z sześciu budynków, wśród których opisano: 1. Budynek browaru murowany trzypiętrowy, kryty dachówką, rozmiar 20 x 30 x 11 m (z piwnicami). 2. Budynek magazynu murowany, parterowy, kryty papą, rozmiar 20 x 7 m (z rampą). 3. Budynek wozowni i garaż, parterowy, kryty papą, rozmiary 18 x 14 m wraz z szopą. 4. Lodownia o pojemności 11 200 m sześć, rozmiary 14 x 3 m. 5. Budynek administracyjno-mieszkalny piętrowy, murowany, kryty dachówką, rozmiary 14 x 5 x 6 m. 6. Przybudówka do browaru na dwa mieszkania piętrowe, 17 x 15 m,

35 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5400, k. 3.

36 Kronika 1995, s. 132.

37 <https://zabytek.pl/pl/obiekty/biskupiec-browar-21594>, 4 V 2022.

38 Browar założony w 1927 roku jako browar spółdzielczy (Genossenschaft), od 21 maja 1940 roku jako spółka z o.o. (GmbH). W 1942 piwowarem był W. Spatz; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 99.

39 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Löwen-Brauerei GmbH.

kryta dachówką. Większość budynków znajdowała się w relatywnie dobrym stanie, bez szkód wojennych, ze stopniem zużycia na poziomie 30-50%. Według „Wykazu maszyn i urządzeń produkcyjnych oraz pomocniczych nieczynnego browaru w Bisztynku” (stan na 1 kwietnia 1954 roku) większość urządzeń znajdowała się wciąż na terenie zakładu. Lektura zestawienia przynosi kilka szczegółów, dotyczących wyposażenia browaru: kocioł zacierno-warzelny firmy Dino ogrzewany był bezpośrednio paleniskiem i zaopatrzony był w mechaniczne mieszadło. Armatura filtracyjna składała się z czterech kranów z *korytem*, tacowy chłodnik z żelaza miał zaś 75 hl pojemności. Zakład dysponował też ociekowym aparatem chłodniczym (długości 2 metrów, miedzianym). Fermentację prowadzono w betonowych kadziach powlekanych „mamutem” (masą żywiczną) o pojemności 40 hl każda i leżakowano w drewnianych kufach składowych. Zakład dysponował filtrem ramowym i systemami rozlewu do beczek i butelek. Na wyposażeniu pozostawały pompy, motory, urządzenia transportowe, windy oraz urządzenia do produkcji lemoniad i wód gazowych⁴⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: jak wynika z informacji zawartych w uzupełniającym protokole zdawczo-odbiorczym z 14 września 1954 roku, browar przez b. Tymczasowy Zarząd Państwowy ani też b. OUL przejmowany nie był i w maju 1946 roku trafił pod bezpośredni zarząd Państwowego Browaru w Elblągu. Sytuację tę opisywano następująco: Po wyzwoleniu Ziem Odzyskanych do dnia 29 lipca 1950 r. przedsiębiorstwo pozostawało pod administracją Elbląskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych w Elblągu [chodzi o Państwowe Browary w Elblągu. Elbląskie ZP-S powstały dopiero w 1950 roku]. W dniu 29 lipca 1950 r. zostało przez Elbląskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze przekazane Olsztyńskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym w Olsztynie i pozostawało pod ich administracją do dnia 22 lutego 1951 r. W dniu 22 lutego 1951 r. na podstawie zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Fermentacyjnego w Warszawie, z dnia 8.II.1951 r. (...) zostało przekazane w użytkowanie przez Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie Centralnemu Zarządowi Przemysłu Owocowo-Warzywnego w Warszawie i pozostaje w jego użytkowaniu dotychczas [tj. do 1 kwietnia 1954 roku]⁴¹. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku⁴². Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 1 kwietnia 1954 roku w kantorze

40 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5307, k. 7-11; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 24, k. 41-56.

41 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5307, k. 5.

42 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 7.

Browaru w Bisztynku, w obecności Józefa Kubickiego, głównego inżyniera Olsztyńskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych (zdający), i Józefa Morgiewicza, pracownika OZP-S, działającego w imieniu CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Z powodu braków formalnych w dniu 14 września 1954 sporządzono protokół uzupełniający. Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 4 czerwca 1954 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴³.

Uwagi: w protokole z 1 kwietnia 1954 zapisano: Browar nieczynny, położony w Bisztynku, przy ul. Browarnej Nr. 10 (...) stanowiący własność wg ksiąg wieczystych b. niemieckiej spółdzielni z ogr. odpowiedzialnością „Loewenbrauerei” nieistniejącej w Polsce. Obiekt tego browaru figuruje w książkach wieczystych miasta Bisztynka (...) o łącznej powierzchni 7 ha, 78 arów, 77 m kw. (...) Pierwsza inwentaryzacja składników majątkowych po wyzwoleniu Ziemi Odzyskanych została sporządzona w dniu 25.V.1946 r. tj. z chwilą sporządzenia najwcześniejszego bilansu otwarcia [obiekt podlegał wówczas Państwowemu Browarowi w Elblągu]. W czasie działań wojennych zakład nie był zniszczony, poza drobnym zdekompletowaniem urządzeń⁴⁴. Dokumenty z pierwszych miesięcy pod polską administracją nie zachowały się. Zakład nie został przejęty przez TZP (następnie OUL) i zapewne pozostawał w zarządzie miejscowych władz administracyjnych. Pod koniec maja 1946 roku został przekazany do dyspozycji PZPP-S w Bydgoszczy (w podobnym trybie przejęto browar w Barczewie). Ta powierzyła administrację nad nieczynnym zakładem Państwowemu Browarowi w Elblągu – wówczas to sporządzono wspomnianą wyżej inwentaryzację⁴⁵. Nie był to pierwszy spis majątku browaru (o czym wspomniano w późniejszej korespondencji), jednak żadne dokumenty sprzed 25 (lub 28) maja nie zachowały się. Nie jest wykluczone, iż o wydzierżawienie nieczynnego browaru starała się spółdzielnia „Społem”, na co może wskazywać informacja w ankiecie przygotowanej na potrzeby Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie. Jako posiadaczkę zakładu (21 listopada 1946 roku) wpisano bowiem Spółdzielnię „Społem”⁴⁶. Pomimo relatywnie dobrego stanu budynków i urządzeń nie przewidywano wznowienia produkcji, czy nawet

43 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5307, k. 2-6; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 52, k. 29-34.

44 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5307, k. 6-7.

45 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 266.

46 Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 794.

uruchomienia w nim rozlewni i hurtowni piwa z elbląskiego zakładu⁴⁷. Na podstawie zarządzeń CZPPF w Warszawie (nr 56 z 10 czerwca oraz nr 75 z 26 lipca 1950 roku) nieczynny browar przekazano na rzecz Mazurskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych w Olsztynie. Protokolarne przekazanie odbyło się 29 lipca w Bisztyнку, w obecności Tadeusza Dobosza, przedstawiciela Państwowego Browaru w Elblągu (zdający), i Jana Dziuby, przedstawiciela przedsiębiorstwa państwowego Mazurskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie (przejmujący), przy obecności Ryszarda Cydzika, przedstawiciela PZPF, oddz. w Bydgoszczy, jako jednostki nadrzędnej dla obu stron. W protokole poczyniono uwagę: *Browar nieczynny. Urządzenia w chwili obecnej znajdują się w stanie bardzo złym. Na terenie zakładu znajduje się jeden wrak samochodowy (bez kół) oraz 55 beczek nie nadających się do użytku i 12 skrzyń w identycznym stanie*⁴⁸. W 1951 roku nieruchomość przekazano Centralnemu Zarządowi Przemysłu Owocowo-Warzywnego w Warszawie, na podstawie zarządzenia CZPPF z 8 lutego (protokół zdawczo-odbiorczy spisano 22 lutego). Zakład przekazano wraz z pozostałością urządzeń, jak zaznaczono, znajdujących się w stanie bardzo złym. W dniu 3 grudnia 1953 roku do Olsztyńskich ZP-S wpłynęło pismo o treści: *Pomimo że nieczynny browar w Bisztyнку został przekazany przemysłowi owocowo-warzywnemu, Gabinet Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego zdecydował, że protokół zdawczo-odbiorczy, dotyczący przejętego przedsiębiorstwa na rzecz Skarbu Państwa (protokół nacjonalizacyjny) ma sporządzić nasz przemysł. Procedurę przeprowadzono według zaleceń ministerstwa, co było dość kuriozalnym rozwiązaniem (z formalnego punktu widzenia Olsztyńskie ZP-S przejęły zakład, który został przez nie oddany niemal trzy lata wcześniej). Centralny Zarząd Przemysłu Owocowo-Warzywnego przygotował plany adaptacji niszczących budynków na przetwórnictwo owoców, tłocznictwo moszczy i winiarnię. Ostatecznie urządzono w nim mleczarnię. Moment, w którym zdemontowano urządzenia, i ich dalszy los nie są nam znane. W 1991 roku nieużytkowany budynek rozebrano, jednak pod ziemią pozostały niezasypane piwnice, które odsłonięto w 2013 roku podczas modernizacji nawierzchni targowiska, które powstało w miejscu wyburzonych zabudowań. Po udokumentowaniu piwnice ponownie zasypano*⁴⁹.

47 Kolejne bilanse otwarcia i zamknięcia powielają stan z 1946 roku; AP Malbork, Narodowy Bank Polski Oddział w Elblągu, sygn. 297.

48 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 52, k. 3.

49 <https://naszawarmia.pl/355866,Bisztynek-w-podziemiach-starego-browaru-mleczarni.html>, 7 III 2022.

Braniewo

Niemiecka nazwa miejscowości: Braunsberg.

Niemiecka nazwa zakładu: Bergschlösschen-Aktien-Bier-Brauerei, Gartenstr. 10⁵⁰.

Dane BWV: nr rejestru V 242-003. Jako datę założenia podano 1871 rok. W karcie informacyjnej zaznaczono warzelnię dwunaczyniową, jednak opisano urządzenia w porządku czteronaczyniowym (podwójnym), z dwiema kadziami zaciernymi o poj. 204,50 hl oraz 203 hl, kotłem zaciernym o poj. 50,50 hl i kotłem warzelnym o poj. 368,25 hl. Zakład nie używał kadzi filtracyjnej, którą zastępował filtr zacierowy (informacja późniejsza). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 2224 hl, naczyń leżakowych zaś 11 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 50 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 232 650 hl, fermentacji 100 660 hl, leżakowni 93 426 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Einfachbier 3,9%, Weissbier 7,5%, Vollbier 11,5%, Starkbier 20% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1927 roku). Korzystano z systemu sztucznego chłodzenia oraz lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 1200 ton słodu⁵¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: browar znacznie ucierpiał w wyniku ostrzału artyleryjskiego i wywołanych tym pożarów. W „Danych szacunkowych o przedsiębiorstwie” wypełnionych przez delegata GO KERM przedstawiono następującą charakterystykę: Obszar zabudowań ok. 37500 m kw. Całość zabudowań składa się z budynków murowanych, w ogólnej liczbie 53. Obecnie wszystkie budynki są uszkodzone od 40 do 95%. Urządzenia: 1/ suszarnia – zniszczona. 2/ chłodnia – zniszczone górne piętra. 3/ hala maszyn – w porządku (brak pasów transmisyjnych). 4/ hala maszyn i zbiorników przetwarzających sód na piwo [warzelnia] – zdadne do użytku. W dalszej części zapisano: *Do uruchomienia należy przeprowadzić gruntowny remont budynków i urządzeń przemysłowych, przy użyciu dużego kapitału, fachowców i siły roboczej*⁵². Wedle najstarszego opisu inwentarzowego z 20 września 1946 roku stan budynków przedstawiał się następująco: *budynek słodowni całkowicie spalony i zbombardowany; budynek browaru zniszczony, z cegieł, dwupiętrowy, dach [całkowicie] spalony, budynki siłowni i rozlewni, murowane z cegieł,*

50 Przed wojną browar produkował około 50 tys. hl piwa rocznie. W 1942 roku głównym piwowarem był Hermann Kramm; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 114-115.

51 Dane z 29 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Bergschlösschen-Aktien-Bier-Brauerei.

52 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

oba dwupiętrowe, dachy [całkowicie] spalone, budynek kotłarni murowany z cegieł, dach spalony, budynek administracji piętrowy, murowany z cegieł, część domu rozbита przez bombę. W relatywnie dobrym stanie zachowały się: budynek gospodarczy, budynek obciążu beczkowego, stajnia i bednarnia⁵³. Pomimo dużej skali zniszczeń większość urządzeń zachowała się w relatywnie dobrym stanie. Z uwagi na znaczącą destrukcję budynków nie przewidywano natychmiastowej odbudowy i uruchomienia produkcji. Urządzenia warzelni zdemontowano i przekazano do odbudowy zniszczonego browaru w Warszawie⁵⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez delegata GO KERM na okręg mazurski w dniu 28 czerwca 1945 roku pod nr. 7380⁵⁵. Dalsze losy zakładu nie są jasne. W protokole zdawczo-odbiorczym z dnia 28 czerwca 1950 zapisano uwagę: Wyżej wymieniony zakład znajduje się pod Zarządem Państwowym – przejęty protokołem z dnia 20.XII.1946 r. na podstawie zarządzenia Ministerstwa Przemysłu i Handlu z dnia 26.IX.1945 roku⁵⁶. Zakład został przejęty na rzecz PZPP-S w Bydgoszczy (protokół nie zachował się, w związku z czym nie wiemy, kto był stroną przekazującą) i oddany w zarząd Państwowemu Browarowi w Elblągu⁵⁷. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku, został jednak ujęty w wykazie dwukrotnie: jako Browar Braniewo⁵⁸ oraz jako Bransberger Bergschlosschen Brauerei – Braniewo⁵⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 20 listopada 1950 roku w Braniewie, w obecności Aleksandra Troszkiewicza, kierownika Państwowej Rozlewni Piwa w Braniewie (zdający), i Jana Bednarczuka, technika ZP-S „Żuławy” w Elblągu (przejmujący), jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa w imieniu CZPPF w Warszawie. Z powodu uchybień formalnych w dniu 15 listopada 1951 roku sporządzono protokół dodatkowy (precyzujący składniki majątkowe należące do browaru). Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem

53 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowskie w Elblągu, sygn. 207, k. 346.

54 Kronika 1995, s. 79.

55 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

56 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowskie w Elblągu, sygn. 207, k. 276.

57 Nie można wykluczyć, że podobnie jak w przypadku zakładów w Barczewie czy Bisztynku, do przejęcia przez TZP nie doszło i browar w Braniewie przejęto od miejscowych władz administracyjnych.

58 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 6.

59 Zapis w brzmieniu oryginalnym; tamże, lp. 40.

Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 20 grudnia 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁶⁰.

Uwagi: nowocześnie wyposażony zakład został w wyniku działań wojennych zniszczony w znacznym stopniu, uniemożliwiającym jego szybkie uruchomienie. Nie jest wykluczone, że o przejęcie zakładu starała się Spółdzielnia „Społem”, to właśnie ją wskazano bowiem w jednej z ankiet przygotowanych na rzecz Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie (21 listopad 1946 roku). Ankieta ta nie zawiera jednak innych istotnych informacji (podana informacja może więc być błędna)⁶¹. Zapewne wskutek przeoczenia ankietę ponowiono (nie był to dokument uzupełniający), browar zaś ponownie ogłoszono jako przewidziany do upaństwowienia w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim”⁶². Tym razem (początek grudnia 1946 roku) jako posiadacza przedsiębiorstwa (Państwowy Browar Braniewo – nieczynny, w innym miejscu: rozlewnia piwa) wskazano PZPP-S w Bydgoszczy, co wówczas było zgodne ze stanem faktycznym. Najwcześniejszy bilans otwarcia i spis inwentarza sporządzono dopiero 20 grudnia 1946 roku⁶³. Nieczynny zakład był wówczas filią Państwowego Browaru w Elblągu. W jednym z pomieszczeń działała Państwowa Rozlewnia Piwa, której kierownikiem był Wenancjusz Dahlke⁶⁴. W 1947 roku w dawnej bednarni urządzono fabrykę beczek (oficjalna nazwa: Państwowa Fabryka Beczek w Braniewie), będącą filią Państwowego Browaru w Elblągu (niezależną od Państwowej Rozlewni Piwa). Brak beczek był w tym okresie jedną z podstawowych bolączek przemysłu piwowarskiego. Wytwórnia zaopatrywała browary podległe Zjednoczeniu w Bydgoszczy⁶⁵. Na podstawie rozporządzeń CZPPF nr 54 i 56 z dnia 10 czerwca 1950 roku, wydanych w oparciu o rozporządzenia Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 5 i 30 maja 1950 roku, przystąpiono do organizacji Państwowego Przedsiębiorstwa Zakłady Piwowarsko-Słodownicze „Żuławy” w Elblągu. W jego skład włączono sześć podmiotów, przejętych protokolarnie od CZPPF, oddz. Bydgoszcz w likwidacji, w tym

60 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5407, k. 2-16.

61 Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 793.

62 Olsztyński Dziennik Wojewódzki z dn. 30 marca 1947 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 1323, k. 1.

63 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 237; sygn. 239.

64 Tamże, sygn. 206, k. 112.

65 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1022, materiały rozproszone w poszycie.

Państwową Hurtownię Piwa w Braniewie – jako zakład nr 4⁶⁶. W rozporządzeniu brak informacji o fabryce beczek, którą pozostawiono zapewne w bezpośredniej dyspozycji CZPPF. W protokole zdawczo-odbiorczym przedsiębiorstwa z dnia 28 czerwca 1950 roku rozlewnię opisano następująco: *Oddział (PHP) stanowi rozlewnię piwa oraz wytwórnię wód gazowych, która mieści się w nieruchomości nieczynnego browaru, położonego w Braniewie przy ul. Ogrodowej 10. PHP zatrudniała 10 pracowników (kierownikiem był Aleksander Troszkiewicz), w tym czterech umysłowych i sześciu fizycznych. Moce wytwórcze zakładu były niewielkie. Wynosiły one 80 butelek lemoniady i 240 butelek piwa (na rozlewacze czterokranowej, zniszczonej w 50%) na godzinę. W pierwszym półroczu rozlano 797 hl piwa, wytworzono 69,30 hl lemoniady i 11,80 hl wody sodowej⁶⁷. Od 1 grudnia 1950 roku wprowadzono nowy podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. W wyniku reorganizacji powstały Elbląskie ZP-S, które przejęły agendy swojej poprzedniczki prawnej. Odbudowę browaru w Braniewie podjęto we wczesnych latach sześćdziesiątych. Polegała ona na doprowadzeniu do porządku budynków i montażu wszystkich nowych urządzeń i uzupełnieniu różnych urządzeń pomocniczych. Zainstalowano też nową warzelnię pochodzącą z Czechosłowacji⁶⁸. Browar uruchomiono w 1965 roku. Szybko osiągnięto produkcję przekraczającą 200 tys. hl piwa rocznie. Zatrudniano 120-130 osób. Browar przetrwał przemiany ustrojowe, a po 1989 roku razem z browarami w Olsztynie, Kętrzynie i Biskupcu był częścią przedsiębiorstwa Browary Warmińsko-Mazurskie, które w 1991 przekształcono w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa. Utworzono wówczas spółkę joint venture Elbrewery Company Ltd., która przejęła browar i poddała go modernizacji i rozbudowie (grupę Elbrewery tworzyły browary w Elblągu, Braniewie i Gdańsku). Browar wyposażono w nowoczesne urządzenia technologiczne i ponownie otwarto w 1993 roku. Warzono w nim m.in. bardzo popularne EB, a także piwa mocne, porter i piwa bezalkoholowe. W 2001 roku Grupa Żywiec będąca właścicielem browaru (wcześniej doszło do fuzji Żywca i EB) podjęła decyzję o zakończeniu produkcji. W 2006 roku podjęto udaną próbę ożywienia browaru. Powstała spółka Browar Braniewski, która wznowiła produkcję. Niestety, w 2008 roku browar po raz kolejny zamknięto⁶⁹. W 2014 roku został on kupiony przez*

66 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 206, k. 258-259.

67 Tamże, sygn. 207, k. 276.

68 Kronika 1995, s. 79.

69 http://encyklopedia.warmia.mazury.pl/index.php/Browar_w_Braniewie, 5 V 2022.

Browar Namysłów Sp. z o.o., który wznowił produkcję piwa, która trwa zasadniczo do dziś, aczkolwiek nastąpiła znacząca zmiana właścicielska: 1 kwietnia 2019 roku browary w Namysłowie i Braniewie zakupione zostały przez Grupę Żywiec, która 21 grudnia 2020 roku odsprzedała braniewski browar spółce Van Pur⁷⁰.

Dobre Miasto

Niemiecka nazwa miejscowości: Guttstadt.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei A. Bischoff.

Uwagi: browar w Dobrym Mieście miał zakończyć działalność około 1920 roku⁷¹, jednak odnotowany został w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku (bez podania jakichkolwiek szczegółów)⁷². Najprawdopodobniej zakład był już od dawna nieczynny bądź też podejmował jedynie sezonową działalność. W źródłach powojennych nie odnaleziono żadnej wzmianki na temat tego zakładu.

Elbląg

Niemiecka nazwa miejscowości: Elbing.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Englisch-Brunnen, Englisch Brunnen 2-3⁷³.

Dane BWV: nr rejestru VII 246-005. Jako datę założenia podano 1880 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem warzelnym o poj. 302,37 hl (pozostałe naczynia nie zostały opisane). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 4200 hl, naczyń leżakowych zaś 23 900 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 125 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 341 950 hl, fermentacji 189 900 hl, leżakowni 282 980 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Małzbier 2,75%, Caramel 7,1%, Porter 20% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 8 maja 1923 roku). W procesie produkcji korzystano wyłącznie

70 <https://vanpur.com.pl/pl/browary/browar-w-braniewie/6.html>, 5 V 2022.

71 Friedrich 2001, s. 30.

72 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 287.

73 Opracowania dotyczące historii browaru: Rynkiewicz-Domino, Gliniecki 2012. W 1942 roku głównym piwowarem był Alexander Müller, głównym słodownikiem zaś Paul Gröger. Okres rozliczeniowy trwał od 1 października do 30 września. Produkcja: 1933/34 – 73 800, 1934/35 – 79 646, 1935/36 – 85 866, 1936/37 – 90 644, 1937/38 – 97 044, 1938/39 – 113 994, 1939/40 – 113 435, 1940/41 – 169 585 hl. Zatrudnienie znacząco przekraczało 200 osób; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 200; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 208-209.

z urządzeń chłodniczych. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 1500 ton słoðu⁷⁴.

Stan zachowania budynków i urządzeń: prawdopodobnie najstarszy opis zabudowań browaru w Elblągu pochodzi z 20 lipca 1945 roku. Jego autorem jest delegat Zjednoczenia w Bydgoszczy, nieznany z imienia Chmielewski: *Lewe skrzydło browaru, mieszczące wytwórní wódek, spalone. Przylegająca wytwórnia wód gazowych nieuszkodzona i nadająca się do natychmiastowego uruchomienia. Na składzie znajdują się w dużej ilości butelki. Sam browar jest obecnie eksploatowany przez wojsko sowieckie. Na składzie znajdują się duże ilości korków, jak również około 30 beczek syropu. Na terenie fabryki jest czynna elektrownia, która również zaopatruje w światło budynki zajęte przez żołwów. Podczas mojej bytności władze sowieckie przystąpiły do rozbiórki powyższych części, a mianowicie: rur i przewodów miedzianych. Browar może być zaopatrywany w wodę przez 12 własnych studni artezyjskich. Do całości fabryki i ewent. wydzierżawienia rości sobie pretensje Wydział Przemysłowy Magistratu m. Elbląga⁷⁵. W aktach weryfikacyjnych browaru z 12 kwietnia 1948 roku znajduje się szczegółowy opis zabudowań browaru: Przy głównym wejściu [na teren zakładu] mieści się portiernia, a tuż przy niej schron. Na lewo zaś [znajduje się] parterowy budynek, murowany, przeznaczony na biuro handlowe wraz z przyległą do niego drewnianą szopą. Na wprost wejścia głównego dominują trzy budynki murowane: na lewo słodownia w trakcie odbudowy, w środku budynek „A” i na prawo od niego budynek „B”. Te dwa ostatnie budynki, wraz z przyległościami, stanowią właściwy obiekt fabryczny. Budynek „A” mieści z głównych oddziałów: warzelnię, siłownię, kotłownię oraz urządzenie sztucznego chłodzenia, zaś budynek „B” fermentację, piwnice składowe, oddział obciągu piwa oraz biura i laboratorium. Idąc dziedzińcem fabrycznym między tymi dwoma budynkami dochodzi się do toru kolejowego (bocznica własna), który dzieli teren fabryczny na dwie części: fabryczną i gospodarczą. Na tej ostatniej mieszczą się od strony lewej ku prawej: murowana stajnia, magazyn furazowy z kurnikiem, częściowo murowany, częściowo drewniany, murowany, kryty blachą warsztat ślusarski i dom mieszkalny murowany przeznaczony dla pracowników. Po prawej stronie dziedzińca gospodarczego znajdują się: budynek murowany z świetlicą – lodownia, barak murowany – stołówka. W dalszym ciągu przy ogrodzeniu ze strony zachodniej ciągnie się kompleks budynków jako to: garaże murowane, barak drewniany i obok szopa drewniana. Wracając po przejściu toru kolejowego w kierunku budynku „B” widzimy po*

74 Dane z 13 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Englisch-Brunnen.

75 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 326, nlb.

stronie lewej schron oraz ogrodzony siatką drucianą ogród warzywny i owocowy, w którym mieści się kurnik⁷⁶ oraz budynek mieszkalny dyrektora. Poza teren ogrodu przylegają ze strony północnej budynek urzędniczy wraz z kurnikiem. Po stronie południowej park z ogrodem⁷⁷. Do końca niewyjaśnioną kwestią pozostaje skala zniszczeń browaru, zarówno w wyniku walk, jak i późniejszych działań radzieckich oddziałów demontażowych. Autorzy monografii browaru piszą: *Największy elbląski browar, który zniszczono podczas walk zaledwie w 10 procentach, teraz doprowadzono niemal do ruiny – zdemontowano i wywieziono kolejne 30 procent jego wyposażenia*⁷⁸. Jest to ocena trudna do weryfikacji. Ze zrozumiałych względów w oficjalnych dokumentach wspominano jedynie ogólnie o zniszczeniach wojennych, na ogół nie precyzując ich charakteru. Jedna z relacji wspomina o wymontowanych urządzeniach warzelnych⁷⁹ (być może przygotowanych do wywiezienia)⁸⁰, z drugiej strony lektura inwentarza nie wykazuje istotnych ubytków w wyposażeniu technicznym browaru (urządzenia siłowni, warzelni, fermentacji i leżakowni, rozlewu, a także pompy i motory). Po trwających blisko pół roku pracach udało się uruchomić produkcję, bez wsparcia technicznego z zewnątrz. By zobrazować skalę prac, przytoczmy opis czynności wykonanych w piwnicach: *Wypompowywanie wody i czyszczenie kanałów. Wynoszenie błota. Usunięcie resztek zepsutego piwa i zepsutych drożdży z kuf i tanków (praca w maskach). Mycie wewnątrz i zewnątrz kuf, tanków i kadzi wapnem chlorowanym. Rozbiórka i czyszczenie przewodów i węży piwnych. Bielenie górnej kondygnacji i piwnic składowych i całego lokalu fermentacji. Kilkakrotne mycie kuf w 3-ch oddziałach przeznaczonych obecnie do produkcji. Wypalanie wszystkich kuf lampą*

76 To, że na terenie browaru był np. kurnik czy ogród warzywny, może budzić zdziwienie, musimy jednak pamiętać, że produkcja żywności była ważnym elementem życia zakładów przemysłowych w latach 1945-1946. Nie inaczej było w Elblągu, by przytoczyć fragment sprawozdania za 1945 rok: *Zorganizowana stołówka na terenie browaru wydaje obecnie dziennie 80 obiadów i mimo trudności z uzyskaniem produktów postawiona jest na dość wysokim poziomie. Organizuje się obecnie dla stołówki chów świń i drobiu. Poza tym browar uprawia około 18 ha ziemi własnej dla stołówki oraz ogródki działkowe dla robotników*; AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 97, k. 2.

77 Tamże, sygn. 210, k. 7.

78 Rynkiewicz-Domino, Gliniecki 2012, s. 68.

79 *Warzelnię zastano częściowo zdemontowaną*; AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 33, k. 24. Z drugiej strony jest to jedyna wzmianka o zdemontowanych urządzeniach w opisie prac wykonanych przed uruchomieniem browaru.

80 Zachował się również taki opis: *W czasie działań wojennych zostały spalone dwa główne produkcyjne budynki tj. słodownia i warzelnia wraz z biurami i silosami zbożowymi. Podczas pożaru spaliły się również doszczętnie dach nad sztucznym chłodzeniem, fabryka sztucznego lodu z kompresorami i podgrzewaczami wody. Inne budynki browaru poważnie zostały uszkodzone przez pociski. Urządzenie browaru zostało częściowo rozebrane*; tamże, sygn. 97, k. 2.

wewnątrz. Naprawa węzownic chłodniczych w kadziach fermentacyjnych. Szorowanie wewnętrzne i zewnętrzne kadzi oraz posadzki⁸¹. Przejęty browar należał do największych w regionie, dlatego też podjęto decyzję o jego szybkiej odbudowie (pamiętajmy też, że browary w Szczytnie, Biskupcu i Kędrzynie przekazano w administrację struktur spółdzielczych). Zdolność wytwórcza zakładu przekraczała znacząco 100 tys. hl piwa rocznie, był on też przed wojną systematycznie unowocześniany. Zakład dysponował warzelnią wyprodukowaną przez zakłady Weigla w Nysie. W zestawie warzelnym zostały opisane: kadź zacierna o poj. 173 hl (3600 mm średnicy). Wewnątrz kadzi śmigłowe mieszadło osadzone na wale (z trzybiegową ślimaczną). Wokoło kadzi żelazna rama i dwie podpory słupowe, żelazny pomost i schody z obmurowanego fundamentu. Kocioł zacierny o poj. 202,67 hl, o podwójnym dnie (3200 mm średnicy, 10,6 m kw. powierzchni grzewczej), przykryty żelazną nakrywką zakończoną parnikiem. Wewnątrz śmigłowe mieszadło oraz skraplacz kondensatu. Poza tym wszelkie możliwe przybory. Filtr zacieru, czterdziestoramowy, o wymiarze ram 1300 × 1300 mm, do tego jedna płyta ślepa manipulacyjna. Każda płyta posiada jeden kurek mosiężny. Pod kurkami jedno miedziane korytko. Pod filtrem żelazny zbiornik na młoto ze ślimakiem. Kocioł warzelny, żelazny, o poj. 322,90 hl (4000 mm średnicy), o podwójnym dnie⁸². Zestaw uzupełniały: zbiornik młota, praczka płacht filtracyjnych, odchmielacz, pompy, motory, pomocnicze kadzie na wodę itp. W dziale fermentacji funkcjonowały betonowe kadzie z przewodami chłodzącymi, leżakownia wyposażona była w większości w drewniane kufy, choć inwentarz wymienia również emaliowane zbiorniki. Dział rozlewu w beczki i butelki zabezpieczał w pełni potrzeby browaru⁸³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: po zdobyciu Elbląga browar został zajęty przez armię radziecką. W maju, w kilka dni po zakończeniu II wojny światowej, komendantura sowiecka przekazała miasto administracji polskiej, ale jeszcze nie oddała zakładów. Dopiero 1 sierpnia 1945 roku przedstawiciele strony polskiej zabezpieczyli Browar Elbląski, przejmując go od Armii Czerwonej⁸⁴. Według innej wersji komendantura wojsk radzieckich w Elblągu przekazała browar polskiej administracji dopiero

81 Tamże, sygn. 33, k. 25.

82 Wydaje się, że przy tych rozmiarach naczyń kadź zacierna powinna być zdublowana (podobne rozwiązanie zastosowano w warzelni w Braniewie). Brak drugiej kadzi znacząco ograniczał moce produkcyjne zakładu.

83 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5439, k. 19-104; AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowskie w Elblągu, sygn. 25, nlb.

84 Rynkiewicz-Domino, Gliniecki 2012, s. 68-69.

13 sierpnia 1945 roku⁸⁵. Stroną przejmującą było najprawdopodobniej Starostwo Powiatowe w Elblągu, które przekazało browar w użytkowanie PZPP-S w Bydgoszczy⁸⁶. Wcześniej, bo 23 lipca, Zjednoczenie w Bydgoszczy alarmowało Wojewódzki Wydział Przemysłowy w Gdańsku: *W związku z pobytem naszego delegata, ob. Chmielewskiego w Elblągu stwierdzamy, że na terenie browarów i fabryk wód gazowych w Elblągu istnieje całkowity chaos pod względem prawnym*⁸⁷. Interwencja okazała się o tyle skuteczna, że na 13 sierpnia datowana jest nominacja Józefa Ziętkiewicza na stanowisko p.o. Dyrektora Technicznego Państwowego Browaru w Elblągu. Jak się wydaje, odbyło się to z pominięciem lokalnych struktur TZP⁸⁸. Niemniej jednak w dniu 24 sierpnia dyrektor zakładu zwrócił się do TZP z pisemną prośbą o przydzielenie Browaru poniemieckiego dawnej firmy „Englisch Brunnen Elbing” w Elblągu przy ul. Ziesestr. 71 Zjednoczeniu Piwowarsko-Słodow. Okr. Poznański, Pomorski i Gdański w Bydgoszczy⁸⁹. Miało to już znaczenie formalne, działalność Państwowego Browaru w Elblągu zaś możemy datować od 13 sierpnia 1945 roku. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku⁹⁰. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 1 lipca 1949 roku w Elblągu, w obecności Józefa Ziętkiewicza, dyrektora naczelnego Państwowych Browarów w Elblągu (zdający), i Mieczysława Maciąga, działającego w imieniu CZPPE, oddz. w Bydgoszczy, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokoły dodatkowe sporządzono 16 czerwca i 8 września 1952 roku (procedurę przedłużono w związku z niezgodnościami w wykazie majątkowym przedsiębiorstwa). Odnaleziono jedynie potwierdzenie o wydaniu orzeczenia przez Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego o zatwierdzeniu wyżej opisanych protokołów. Właściwy dokument prawdopodobnie nie zachował się⁹¹.

Uwagi: w aktach Elbląskich ZP-S znajduje się opracowanie historii browaru w Elblągu (sporządzone prawdopodobnie w 1963 roku, autor niezna-ny). Dokumentuje ono m.in. odbudowę i uruchomienie browaru po przeję-

85 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 33, k. 2.

86 Tamże, sygn. 207, nlb.; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5439, k. 27.

87 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 326, nlb.

88 Informację o przejęciu browaru w dniu 15 marca 1945 roku z rąk OUL podano w jednym z załączników do protokołu zdawczo-odbiorczego. Nie jest to jednak informacja prawdziwa; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5439, k. 26.

89 Rynkiewicz-Domino, Gliniecki 2012, s. 68.

90 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221, lp. 52.

91 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5439, k. 2-11.

ciu go przez administrację polską, czego autor był niewątpliwie świadkiem: Historia browaru w Elblągu sięga roku 1872-go, kiedy to Towarzystwo Akcyjne pod nazwą „Browar Elbląski” zakupiło od miasta dworek „Angielski Zdrój” i na miejscu dawnej farbiarni i fabryki płócien wybudowano browar. (...) Po ośmiu latach Towarzystwo „Browar Elbląski” ogłosiło upadłość, a jego akcje zostały przejęte przez nowe Towarzystwo pod nazwą „Zdrój Angielski” (Englisch Brunnen). Nazwa „Zdrój Angielski” zachowała się do roku 1945, a po wyzwoleniu używano jej do 1945, jako marki finansowej dla piwa jasnego [pierwsze piwo wyprodukowane w browarze nosiło nazwę Eksport Bałtycki, w 1945 roku sprzedawano piwa pochodzące z innych browarów – w Gdańsku i Bydgoszczy]. (...) W czasie drugiej wojny światowej produkowano w browarze elbląskim olbrzymie ilości piwa jasnego o niskiej zawartości ekstraktu słodowego oraz wody mineralne dla wojska. Ogólna produkcja piwa i wody wynosiła około 300 000 hl. W tym okresie prowadzono całkowicie wojenną gospodarkę, eksploatując urządzenia do granic możliwości produkcyjnych, bez odpowiednich remontów planowo-zapobiegawczych. Nadszedł luty 1945 roku. Wojska radzieckie po kilkutygodniowych walkach zajęły miasto, które ucierpiało poważnie na skutek działań wojennych. Zniszczenia te nie ominęły i browaru. W czasie walk zostały spalone dwa główne budynki produkcyjne, tj. słodownia przyzakładowa oraz warzelnia wraz z biurami. Pożar zniszczył również dachy nad maszynownią, chłodnią i transformatory. Mniej lub więcej zostały uszkodzone przez pociski niektóre budynki browaru, a maszyny i urządzenia częściowo rozebrane [źródła wspominają o częściowo wymontowanych urządzeniach warzelni – być może przygotowywano je do wywiezienia do ZSRR]. W dniu 13 sierpnia 1945 roku browar został przekazany przez armię radziecką władzom polskim. Mała grupa ludzi (około 25 osób) przystąpiła do odbudowy i uruchomienia zniszczonego zakładu. Praca przebiegała w bardzo ciężkich warunkach. Brak energii elektrycznej, środków transportu, materiałów oraz kwalifikowanych pracowników utrudniał poważnie pracę. Również i brak żywności, jak i odpowiednich mieszkań wpłynął ujemnie na samopoczucie ludzi. Wiele domów w mieście świeciło pustkami, ale zamieszkanie w nich ze względu na niedobitki wojsk niemieckich należałoby do ryzyka [faktyczne zagrożenie stanowili raczej żołnierze radzieccy]. Dlatego garstka pionierskich zapaleńców [w późniejszym okresie pierwszych pracowników nazywano pionierami] zadomowiła się w pomieszczeniach dzisiejszego laboratorium i biura kierownika browaru. Żywiono się solonym mięsem wołowym uzyskanym od wojska radzieckiego, kaszą i chlebem wątpliwej jakości z kukurydzy i owsa. Mimo tak olbrzymich trudności zdołano do końca roku 1945 naprawić najpoważniejsze uszkodzenia i w dniu 6 lutego 1946 r. ugotowano pierwszą warkę piwa. Do końca roku 1946 wyprodukowano ogółem 14 480 hl piwa, w tym 577 hl porteru. Niezależnie od piwa wyprodukowano ponadto 55 600 hl lemoniady. (...) Pomimo dobrej jakości

trudno było w ówczesnym czasie znaleźć na to piwo nabywców. Zniszczone miasto o małej liczbie mieszkańców i okolice Elbląga, zamieszkałe przez biedną ludność, nie potrafiły wchłonąć tej niewielkiej ilości piwa, jaką dysponowano. Jednak już w następnym roku, kiedy została przyłączona do browaru słodownia w Malborku [słodownia w Malborku była niezależnym zakładem jeszcze w 1947 roku], produkcja piwa wzrosła niemal dwukrotnie i osiągnęła wysokość 28 140 hl. Słodownia w Malborku, która w 1946 r. była zdolna wyprodukować 393 tony słodu, w 1947 roku dała produkcję 583 ton. Rok 1948 był okresem dalszego wzrostu produkcji, tak piwa, jak i słodu. (...) Tymczasem prowadzono nadal prace nad odbudową browaru. W 1946 r. wykonano dachy nad silosami, podgrzewaczami i biurami. Zabezpieczono przed zawaleniem resztki murów spalonej słodowni. W roku 1947 odbudowano i uruchomiono silosy słodu przy warzelni, odbudowano część biur i rozpoczęto prace przygotowawcze do odbudowy słodowni. Prace te, wraz z montażem urządzeń, trwały do 1951 roku. Odbudowę słodowni, jednego z najważniejszych wydziałów browaru w Elblągu, który został zniszczony w 70%, należy również uznać jako wzór oszczędnej i rzetelnej pracy⁹². W 1947 roku browar był znaczącym pracodawcą w regionie, zatrudniając 126 osób (zob. tab. 121). W słodowni w Malborku pracowało w tym czasie 39 osób (zob. tab. 122)⁹³.

Tab. 121 – stan zatrudnienia w browarze w Elblągu na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
70	22	8	22	4	1	127

Początkowo zakład nosił nazwę Państwowy Browar w Elblągu, jednak już w 1946 roku zmieniła się ona na Państwowe Browary w Elblągu. Wówczas to ukształtowała się struktura przedsiębiorstwa, z zakładami filialnymi: Państwowa Rozlewnia Piwa i Wytwórnia Beczek Braniewo (nieczynny browar)⁹⁴, Państwowa Rozlewnia Piwa w Lidzbarku (nieczynny browar), Państwowa Rozlewnia Piwa w Malborku, Państwowa Rozlewnia Piwa w Nowym Dworze (nieczynny browar), Państwowa Rozlewnia Piwa w Olsztynie (nieczynny browar) oraz nieczynne browary w Bisztynku i Wartemborku (Barczewie)⁹⁵. Pomimo wskazanych trudności (mała chłonność lokalnego rynku) produkcja w elbląskim browarze rozwijała się

92 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 33, k. 1-4.

93 AAN, Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie, sygn. 108, s. 60-66.

94 Z analizy dokumentów wynika, że traktowano je jako dwie odrębne filie (z dwoma kierownikami), mieszczące się na terenie tego samego zakładu, choć w różnych budynkach.

95 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 33, k. 33.

dynamicznie. Już w 1950 roku przekroczono 100 tys. hl (zob. tab. 123)⁹⁶, co sytuowało browar wśród największych producentów piwa w Polsce. Początkowo korzystano ze słodu pochodzącego ze słodowni w Malborku, od 1951 roku zaś rozpoczęto produkcję we własnym, odbudowanym zakładzie (w 1965 roku słodownię przebudowano, znacznie zwiększając jej moce produkcyjne).

Tab. 122 – stan zatrudnienia w słodowni w Malborku na dzień 1 lipca 1947 roku.

Pracownicy fizyczni			Pracownicy umysłowi			Razem
Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	Mężczyźni	Kobiety	Młodociani	
16	9	6	6	2	0	39

Problemy okresu odbudowy opisano szczegółowo w „Bilansie Państwowego Browaru w Elblągu na rok 1946”: W okresie odbudowy odczuwać się dał brak materiałów technicznych, najważniejsze [to] jednak brak odpowiednich sił fachowych. Stałe przerwy w dostawie prądu elektrycznego z ZEOM utrudniały pracę. Przerwy w dostawie węgla, zwłaszcza w początkach, powodowały nawet kilkudniowe przerwy w produkcji. Brak odpowiedniego transportu samochodowego utrudniał dostawę surowców (do najważniejszych rzeczy należy dostawa słodu z Malborka). Również z winy transportu utrudnione były możliwości zbytu gotowej produkcji w okresie najważniejszym, tzn. w okresie zdobywania rynku zbytu. Słód nieodpowiedni wyrabiany w Malborku powodował przerozchodowanie słodu według ustalonych norm. Stary chmiel poniemiecki zmagazynowany w czasie działań wojennych w słodowni, który uległ działaniom wysokiej temperatury (pożar w słodowni), w 50% został zużyty na produkcję w okresie sprawozdawczym [niejasne: został zużyty w połowie lub dodawano go w ilości 50% do świeżego chmielu]. Brak odpowiednich artykułów technicznych i innych drobniejszych urządzeń powodował utrudnienie w normalnej pracy produkcyjnej. Wszelkie braki jednak przezwyciężono dzięki wspólnym wysiłkom całej załogi browaru⁹⁷.

Tab. 123 – produkcja piwa w browarze w Elblągu w latach 1946-1955, w hektolitrach. Dane z lat 1948 i 1952-1953 podano zbiorczo, bez rozbicia na poszczególne gatunki.

Rok	Piwo lekkie	Piwo pełne	Piwo mocne	Piwo słodowe	Razem
1946	13 902,39	–	577,66	–	14 480,05
1947	27 535,00	–	604,00	–	28 139,00
1948	b.d.	b.d.	b.d.	–	35 282,92

96 Tamże, sygn. 33, k. 22-23; sygn. 97; sygn. 98; sygn. 99; sygn. 100; sygn. 101; sygn. 102; sygn. 103; sygn. 104.

97 Tamże, sygn. 100, k. 4-5.

Rok	Piwo lekkie	Piwo pełne	Piwo mocne	Piwo słodowe	Razem
1949	60 974,00	4 140,00	4 674,00	–	69 788,00
1950	89 584,00	5 541,00	4 302,00	6 121,00	105 548,00
1951	79 206,00	6 547,00	5 148,00	20 960,00	111 861,00
1952	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	126 693,00
1953	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	146 526,00
1954	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	167 058,00
1955	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	162 795,00

W czerwcu 1950 roku na podstawie rozporządzeń CZPPF przystąpiono do organizacji Państwowego Przedsiębiorstwa Zakłady Piwowarsko-Słodownicze „Żuławy” w Elblągu. W jego skład włączono sześć podmiotów, przejętych protokolarnie od CZPPF, oddz. Bydgoszcz w likwidacji, a mianowicie były to: Państwowy Browar w Elblągu (ul. 3 Maja 71) – jako zakład nr 1, Słodownia nr 6 w Malborku (ul. Żeromskiego 32) – jako zakład nr 2, Państwowa Hurtownia Piwa w Malborku (ul. Kopernika 16) – jako zakład nr 3, Państwowa Hurtownia Piwa w Braniewie (ul. Ogrodowa 10) – jako zakład nr 4, Państwowa Hurtownia Piwa w Nowym Dworze Gdańskim (ul. 3 Maja 4) – jako zakład nr 5, Państwowa Hurtownia Piwa w Lidzbarku Warmińskim (ul. Bartoszycka 47) – jako zakład nr 6⁹⁸. Ponadto do przedsiębiorstwa należały nieruchomości, na terenie których nie prowadzono działalności gospodarczej (np. nieczynny browar Rudolfa Ullricha w Elblągu, nieruchomości w Zalewie, Tolkmicku i Krynicy Morskiej). W skład nowego przedsiębiorstwa nie został włączony odbudowywany browar w Olsztynie, bowiem na jego bazie utworzono odrębne Przedsiębiorstwo Państwowe Mazurskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie⁹⁹.

Tab. 124 – produkcja słodu w browarze w Elblągu w latach 1946-1955 w tonach.

1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
393	583	–	1 441	1 815	3 616	3 860	3 958	3 939	4 211

Utworzone struktury okazały się przejściowe, bowiem 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono łącznie 48 przedsiębiorstw przemysłu piwowarsko-słodowniczego (zajmujących się bezpośrednio produkcją piwa i słodu)

⁹⁸ Rozporządzenia CZPPF nr 54 i 56 z dn. 10 czerwca 1950 roku, wydane w oparciu o rozporządzenia Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 5 i 30 maja 1950 roku; tamże, sygn. 207, k. 258-259.

⁹⁹ AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 54, k. 1.

oraz Siarkownię Chmielu z siedzibą w Lublinie¹⁰⁰. Elbląskie ZP-S zachowały zasadniczo swój dotychczasowy kształt organizacyjny. Nie na długo jednak, bowiem zarządzeniem CZPPF z 19 grudnia 1950 roku nieczynny browar oraz Państwową Hurtownię Piwa w Lidzbarku Warmińskim przekazano Olsztyńskim ZP-S (protokołem z 30 grudnia)¹⁰¹. Pod koniec 1952 roku CZPP-S wydał rozporządzenie *W sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach*¹⁰². Przekazywanie majątku odbywało się na rzecz właściwych terytorialnie prezydiów rad narodowych. ZP-S w Elblągu zobowiązano do przekazania nieużytkowanej nieruchomości dawnego browaru Rudolfa Ullricha w Elblągu¹⁰³. W połowie lat pięćdziesiątych CZPP-S realizował politykę odłączania od zakładów piwowarsko-słodowniczych jednostek filialnych, zajmujących się dystrybucją. Kolejnymi rozporządzeniami większość Państwowych Hurtowni Piwa (funkcjonujących często w nieczynnych browarach) przekazano na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” lub innych związków spółdzielczych¹⁰⁴. Hurtownię Piwa w Malborku (przy ul. Kopernika 16) przekazano protokołem z dnia 23 listopada 1956 roku w ręce miejscowej Powszechnej Spółdzielni Spożywców. Z kolei Hurtownię Piwa w Nowym Dworze Gdańskim, zlokalizowaną w dawnym browarze braci Stobbe, przekazano protokolarnie 31 marca 1957 roku na rzecz miejscowego ZGS „Samopomoc Chłopska”, wraz z całym wyposażeniem i wszystkimi składnikami majątkowymi¹⁰⁵. Drobnych punktów dystrybucji pozbyto się już wcześniej. W 1954 roku przekazano na rzecz Spółdzielni Inwalidów im. Waryńskiego w Elblągu kioski piwne i ich urządzenia¹⁰⁶. Tym samym, pod koniec lat pięćdziesiątych, w skład Elbląskich ZPS wchodził już tylko zakład w Elblągu, słodownia w Malborku i nieczynny browar w Braniewie (w odbudowie). W latach 1972-1974 przeprowadzono rozbudowę browaru, instalując nową warzelnię, nowe oddziały fermentowni i leżakowni, oraz nowe urządzenia rozlewcze. Urządzenia warzelni

100 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124.

101 Zarządzenie nr 175 z 19 grudnia 1950 roku, wydane przez CZPPF w Warszawie; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 50, k. 10.

102 Zarządzenie zewnętrzne nr 95 z dn. 28 listopada 1952 roku, wydane w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku *W sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników*; tamże, sygn. 51, k. 45-46.

103 Tamże.

104 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, k. 290-291.

105 Przekazanie odbyło się na podstawie zarządzenia nr 84 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 31 marca 1956 roku i zarządzenia zewnętrznego nr 24 CZPP-S z dn. 2 maja 1956 roku; tamże, sygn. 207, nlb.

106 Tamże (w części Braniewo).

wykonano we własnej bazie remontowej jako udane prototypy. Produkcja piwa wzrosła niemal dwukrotnie, osiągając (w połowie lat siedemdziesiątych) 200 tys. hl. W 1991 roku browar został sprywatyzowany. Powstała spółka Elbrewery Company Limited, której głównym udziałowcem było australijskie przedsiębiorstwo Brewpole Pty Ltd. Browar gruntownie zmodernizowano, zwiększając moce produkcyjne do dwóch milionów hektolitrow piwa rocznie. Duża kampania reklamowa spowodowała, że elbląskie piwo EB stało się rozpoznawalne w całej Polsce. W 1998 roku zakład został przejęty przez holenderski koncern Heineken i wszedł w skład Grupy Żywiec SA. Na początku XXI wieku browar przeszedł kolejną modernizację i rozbudowę. Od 2004 roku nosi nazwę Grupa Żywiec SA, Browar w Elblągu.

Elbląg

Niemiecka nazwa miejscowości: Elbing.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Rudolf Ullrich, Kreuzstr. 16¹⁰⁷.

Dane BWV: nr rejestru II 146-004. Jako datę założenia podano 1885 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 21 hl i kotłem warzelnym o poj. 60 hl (pozostałych naczyń nie opisano). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 480 hl, naczyń leżakowych zaś 1232 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 30 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 61 000 hl, fermentacji 21 700 hl, leżakowni 10 463 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1892 roku) i górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od 1916 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni¹⁰⁸.

Stan zachowania budynków i urządzeń: pierwsze informacje o stanie zachowania browaru przynosi raport wysłannika Zjednoczenia w Bydgoszczy, sporządzony 20 lipca 1945 roku: *Browar całkowicie spalony, pozostały w suterynie jedynie kadzie. Przy browarze jest uruchomiona od 16 bm. wytwórnia wód gazowych, którą magistrat m. Elbląga oddał osobom prywatnym*¹⁰⁹. Pełna inwentaryzacja budynków i wyposażenia zachowała się w protokole przekazania przedsiębiorstwa z 5 maja 1952 roku: *Składnikami majątkowymi są:*

107 Też: Brauerei Rudolf Ulrich GmbH. Zakład założony w 1885 roku (Gustaw Preuss). Od 1 października 1936 roku spółka z o.o. (GmbH). Udziałowcami byli: Rudolf Ulrich i Brauerei Ponarth z Królewca. W 1942 roku głównym piwowarem był Hans Kaltenbach. Przeciętne zatrudnienie wynosiło 50 osób; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 209.

108 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Rudolf Ullrich.

109 AAN, Ministerstwo Aprowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950], sygn. 326, nlb.

grunty, budynki, inne składniki, prawa i zobowiązania. Ogólna powierzchnia gruntów wynosiła nieco ponad 40 arów, w tym teren pod zabudowaniami wynosił 12 arów. Zabudowa browaru składała się z szeregu pomniejszych budynków, usytuowanych wokół rozległego podwórza, z wjazdem od strony ul. Świętokrzyskiej. Wśród budynków wymieniono: warzelnię, kotłownię, budynek chłodników, piwnice składowe, chłodnię, obciąż butelkowy, smolarnię, magazyn, słodownię i biura. Warzelnię opisano jako: budynek dwupiętrowy murowany z cegieł, na parterze strop sklepiony z cegieł, między dźwigarami strop I i II piętra z drzewa, zniszczony dach w czasie działań wojennych. Piwnice składowe: budynek piętrowy murowany z cegieł, na parterze strop sklepiony między dźwigarami, piętro spalone w czasie działań wojennych. Słodownia: budynek dwupiętrowy murowany z cegieł, na parterze strop sklepiony między dźwigarami podparty sześcioma słupami żelaznymi, zaś I i II piętro stropy drewniane, dach drewniany kryty papą i [z] susznią słoju. Według spisu urządzeń w 1946 roku w browarze znajdowało się mocno zdekompletowane i częściowo uszkodzone wyposażenie. W kotłowni zachował się rozbity i niekompletny kocioł parowy, z wyposażenia słodowni pozostało szereg uszkodzonych urządzeń, warzelnię opisano zaś następująco: Warzelnia systemu „Weigel” [pochodząca z nyskich zakładów Weigelwerk], kocioł zacierny o poj. 21 hl, z mieszałem o górnym napędzie, kocioł warzelny o poj. 60 hl, aparat do zakwaszania brzezki, poj. około hl [zdekompletowana – brak niektórych części], kadź zacierna o poj. 54 hl, wraz z mieszałem [opisana jako uszkodzona], kadź filtracyjna, poj. 45 hl, sita mosiężne – niekompletne, koryto „Grandta” 8-kranowe, z pompą ręczną, rury i armatura wody ciepłej, zimnej i pary, motorek elektryczny mocy około 3 kW, pompa centrobieżna do zacieru wraz z transmisją, częściowa instalacja elektryczna, maszyna parowa o mocy około 8 KM – brak części. W piwnicach wyszczególniono drewniane i żelazne (emaliowane) kadzie fermentacyjne oraz tanki leżakowe. Zakład wyposażony był w chłodzenie systemu Linde – również zdekompletowane¹¹⁰. Z inwentarza z maja 1952 roku wynika, że większą część urządzeń zdemontowano. Jego lektura przynosi kilka ciekawych szczegółów: w warzelni zachowała się jedynie maszyna parowa i pompa centrobieżna, oba urządzenia niekompletne. Podobnie przedstawiało się wyposażenie kotłowni. Nieco lepiej wyglądało wyposażenie butelkowni (częściowo wykorzystywane przez rozlewnię piwa), w którym uwagę zwracają trzy pasteryzatory. Zachowała się żelazna taca chłodnicza, elementy systemu sztucznego chłodzenia, w piwnicach zaś dwa niekompletne filtry i izobarometr dwukranowy, również

110 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowskie w Elblągu, sygn. 207, k. 297.

niekompletny. Piwnica fermentacyjna, jak również leżakowa były wówczas całkowicie pozbawione wyposażenia¹¹¹.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładna data nieznana, zapewne nastąpiło to na początku sierpnia 1945 roku wraz z przekazaniem przez komendanturę wojsk radzieckich zakładów przemysłowych Elbląga polskiej administracji. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 8 Ministra Rolnego i Spożywczego z dn. 9 grudnia 1949 roku¹¹². Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 5 maja 1952 roku w Elblągu, w obecności Zygmunta Jarosińskiego, działającego w imieniu PMRN w Elblągu (zdający), i Stanisława Lubańskiego, który był przedstawicielem Elbląskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych, działających (wraz z komisją) w imieniu CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 11 września 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹¹³.

Uwagi: w monografii poświęconej historii elbląskiego browarnictwa znajduje się opis historii zakładu przy ul. Świętokrzyskiej: *Rudolf Ullrich po odbyciu praktyki u Arnolda Wiebe [prowadził browar przy ul. Królewieckiej 1] w 1910 roku zakupił browar Jeromina przy ul. św. Ducha 3. (...) W 1924 roku sprzedał browar miastu na potrzeby muzeum [był to ostatni browar działający na terenie Starego Miasta]. Przez krótki czas prowadził likiernię przy Zewnętrznej Grobli Młyńskiej 4 (Aeussere Mühledamm, ob. Traugutta). Później wszedł w spółkę ze spadkobiercami Georga Preussa, twórcy browaru założonego w 1885 roku przy ul. Sopockiej 16. Niewielki browar Preussa posiadał w XX wieku podwójną warzelnię parową, nowoczesną chłodziarkę, maszyny do czyszczenia i napełniania butelek oraz słodownię. Transport piwa odbywał się przy pomocy czterech zaprzęgów i jednej ciężarówki. Zakład produkował także napoje bezalkoholowe, zatrudniał pod koniec funkcjonowania 29 osób. Od 1932 roku Rudolf Ullrich był już samodzielnym właścicielem browaru Preussa i zaczął firmować go własnym nazwiskiem (od 1936 r. Brauerei Rudolf Ullrich GmbH Elbing). Był to ostatni browar działający w Elblągu obok Brauerei Englisch Brunnen. Po II wojnie światowej w miejscu ocalałych zabudowań urządzono wytwórnię wody mineralnej i sodowej¹¹⁴. Browar doznał dość znaczących szkód w wyniku działań wojennych, nie wykluczały one jednak prowadzenia na jego terenie działalności związanej z konfekcjonowaniem i dystrybucją piwa i napojów chłodzą-*

111 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5316, k. 14-16.

112 MP nr 1 z dn. 5 stycznia 1950 roku, poz. 6, lp. 13.

113 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5316, k. 2-3.

114 Rynkiewicz-Domino, Gliniecki 2012, s. 65.

cych. O wydzierżawienie zakładu zwróciła się do elbląskiego oddziału TZP prywatna firma Krysztalka, z którą 13 września 1945 roku zawarto stosowną umowę. Nieco później, bo 22 października, o przydzielenie browaru Rudolfa Ullricha wystąpił Państwowy Browar w Elblągu. W odpowiedzi TZP czytamy: Pismem z dnia 24 sierpnia 1945 roku Browar Państwowy w Elblągu zwrócił się do TZP w Elblągu o przydzielenie browaru ponemieckiego dawnej firmy „Englisch Brunnen” w Elblągu przy ul. Ziese Nr. 71. W załatwieniu tego pisma TZP oddział w Elblągu przydzielił Państwowemu Browarowi w Elblągu obiekt, którego On w tym piśmie domagał się. Ponieważ w piśmie wyżej wspomnianym Państwowy Browar nawet nie wspomniał o tym, że reflektuje jeszcze i na spalone budynki pozostałe po browarze przy ul. Kreuz. Nr. 16, przeto oddział TZP w Elblągu wykonując zarządzenie swojej Dyrekcji w sprawie wydzierżawiania warsztatów pracy ich użytkownikom [co oznacza zapewne, że firma Krysztalka użytkowała obiekt jeszcze przed zawarciem umowy], wydzierżawił umową z 13 września 1945 roku powyższy obiekt firmie „Krysztalka” na okres trzyletni. Nie zakończyło to bynajmniej sprawy, gdyż w międzyczasie PZPP-S w Bydgoszczy uzyskał zarządzeniem Głównego Urzędu TZP przekazanie w zarząd na swoją rzecz obu elbląskich browarów. Stało się to jednak 19 września, starano się więc udowodnić, że umowa elbląskiego TZP z firmą Krysztalka została antydatowana (ten zarzut okazał się nieprawdą). Ostatecznie, po wymianie kilku pism, wypracowano rozwiązanie kompromisowe, o czym czytamy w piśmie PZPP-S z 7 stycznia 1946 roku: Stwierdzamy przy tej sposobności, że sprawa stała się w międzyczasie nieaktualna, gdyż zawarliśmy z dzierżawcami [tj. z firmą Krysztalka] porozumienie, mocą którego zobowiązali się dzierżawcy ograniczyć przedmiot dzierżawy jedynie do tych urządzeń, które potrzebne są do rozlewu piwa i produkcji wód mineralnych, zaś z reszty urządzeń dzierżawcy rezygnują. Z późniejszej korespondencji wynika, że firma Krysztalka uznała prawa PZPP-S w Bydgoszczy do browaru w zamian za umożliwienie kontynuacji działalności (zapewne zawarto stosowną umowę pomiędzy oboma podmiotami). Od tego momentu browar Englisch Brunnen oznaczano nr. 1, a browar Rudolfa Ullricha nr. 2 – przedsiębiorstwo zmieniło zaś nazwę na Państwowe Browary w Elblągu. Po wykonaniu inwentaryzacji przystąpiono do demontażu sprzętu. Warzelnię protokołem z 20 sierpnia 1946 roku przekazano Państwowemu Browarowi w Suwałkach (cztery naczynia wraz z rurami i armaturą, korytkiem obciekowym, pompami, dwoma podestami żelaznymi oraz izolacjami drewnianymi kadzi). Drobniejszy sprzęt, w tym wrak samochodu stojący na podwórzu, przewieziono do browaru nr 1¹¹⁵. Nie udało się ustalić, do którego momentu Krysztalka prowadziła działalność w budynkach nieczynnego browaru (być może do

115 AP Malbork, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Elblągu, sygn. 42, nlb.

wygaśnięcia umowy, czyli do września 1948 roku). W późniejszym okresie zabudowania zajmowała Elbląska Spółdzielnia Spożywców. Nieczynny browar pozostawał w strukturach Elbląskich ZP-S do 1952 roku, kiedy to wydano zarządzenie w *Sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach*¹¹⁶. Nieruchomość oddano w ręce PMRN w Elblągu na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego z 29 stycznia 1953 roku. Wraz z nieruchomością przekazano resztki urządzeń technicznych znajdujących się na jego terenie (według stanu zgodnego z inwentarzem z maja 1952 roku), jak się domyślamy – nieprzydatnych z punktu widzenia przemysłu piwowarskiego. W protokole poczyniono też uwagę: *Nieruchomość w chwili przekazywania pozostaje w użytkowaniu Dyrekcji Elbląskiej Spółdzielni Spożywców bezprawnie, tj. bez zawarcia umowy wiążącej obie strony, tak co do warunków, jak i terminu użytkowania*¹¹⁷. Nie miało to już większego znaczenia – dawny browar Rudolfa Ullricha został trwale wyłączony ze struktur przemysłu piwowarskiego.

Gołdap

Niemiecka nazwa miejscowości: Goldap.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Wilhelm Krech, Insterburgerstr. 11¹¹⁸.

Dane BWV: nr rejestru V 242-005. Jako datę założenia podano 1870 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kotłem zaciernym o poj. 72 hl i kotłem warzelnym o poj. 126 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1300 hl, naczyń leżakowych zaś 6300 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 36 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 128 250 hl, fermentacji 58 540 hl, leżakowni 53 507 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Braunbier 4% ekstraktu i in.) oraz napoje bezalkoholowe. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 550 ton słodu¹¹⁹.

116 Zarządzenie zewnętrzne nr 95, z 28 listopada 1952 roku, wydane przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, wydane w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku w *Sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników*; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45-46.

117 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 207, nlb.

118 Produkty: Ostdeutsches Pilsner, helles Exportbier. W 1942 roku piwowarem był Karl Steinam; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 278.

119 Dane z 7 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Brauerei Wilhelm Krech.

Stan zachowania budynków i urządzeń: zakład scharakteryzowano następująco: Na placu [o wymiarach] 35 x 120 m zabudowa zwarta w znacznym stopniu rozbita. Pozostały zdadne do użytku trzy oficyny, z tego jedna czteropiętrowa (browar), dwupiętrowa, częściowo uszkodzona (słodownia) i jednopiętrowa (warsztat reperacyjny i lokal biurowy). Stan zniszczeń opisanych powyżej budynków określono na 20%, pozostałe zostały zniszczone w 100%. Wyposażenie opisano zaś następująco: urządzenia browaru zniszczone w znacznym stopniu (rozbite i wywiezione kotły miedziane – wywiezione kompletnie wszystkie silniki), w stanie możliwym znajduje się siłownia i kotłownia oraz urządzenia służące do rozlewu lemoniady¹²⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez delegata grupy operacyjnej Ministerstwa Przemysłu na okręg mazurski Mariana Łęgowskiego w dniu 15 czerwca 1945 roku pod nr. 7354¹²¹. Informacji o dalszym postępowaniu nie odnaleziono.

Uwagi: w opisie browaru zaznaczono, że w piwnicach znajduje się gotowe piwo pozostawione do dyspozycji władz sowieckich. W dalszej części zapisano, że ze względu na duże zniszczenie uruchomić się na razie nie da. Dużą przeszkodą jest brak części i silników. Za możliwe uznano uruchomienie (w przeciągu miesiąca) rozlewni lemoniady¹²². Tadeusz Kaczmarek podaje następującą informację, dotyczącą browaru w Suwałkach: Kiedy wojska radzieckie wkroczyły do miasta i objęły w nim władzę, komendantura wojsk radzieckich przeniosła do suwalskiego browaru niektóre urządzenia z poniemieckiego browaru w Gołdapi, m.in. warzelnię i kadzie fermentacyjne i uruchomiła produkcję, kierując piwo dla swoich wojsk¹²³. Nie jest to informacja w pełni precyzyjna. Warzelnia browaru w Gołdapi faktycznie została zdemonstrowana, wydaje się jednak wątpliwe, by wywieziono ją do Suwałk (jeżeli tak, to nie została tam raczej zamontowana). Do suwalskiego browaru trafiła bowiem w 1946 roku warzelnia z browaru Rudolfa Ullricha w Elblągu¹²⁴. Nie wyklucza to, że niektóre urządzenia (kadzie fermentacyjne) wzmocniły potencjał zakładu w Suwałkach. Budynki browaru w Gołdapi, poza niewielką przybudówką w skrzydle bocznym, nie zachowały się (obecnie jest to pusty plac przy ul. Mazurskiej).

120 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

121 Tamże.

122 Tamże.

123 Kaczmarek 1994, s. 293.

124 AP Malbork, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Elblągu, sygn. 42, nlb.

Iława

Niemiecka nazwa miejscowości: Deutsch Eylau.

Niemiecka nazwa zakładu: Ostdeutsches Brauhaus, Inh. Otto Grosse (nast. Brauerei Ullrich Elbing?).

Stan zachowania budynków i urządzeń: w „Danych szacunkowych o przedsiębiorstwie” przedstawiono następującą charakterystykę: 1 maszyna parowa 25 KM, kotłownia, 2 kadzie żelazne o poj. 5370 litrów, 1 parnik, 4 aparaty do butelkowania piwa, 4 urządzenia do mycia butelek, 1 urządzenie do nabijania korków, 3 kadzie drewniane na 5000 hl, 1 dźwig zniszczony w 30%. Powierzchnię zajmowanego terenu określono na 1500 m kw. Budynki fabryczne zostały zniszczone (spalone) w 90%, składy uległy zniszczeniu w 100%, urządzenia zaś w 30%¹²⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez delegata grupy operacyjnej Ministerstwa Przemysłu na okręg mazurski w dniu 29 czerwca 1945 roku pod nr. 7366¹²⁶. Nieczynny browar pozostawał pod zarządem TZP, a następnie Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku¹²⁷. Dalszej procedury nie przeprowadzono.

Uwagi: w „Danych szacunkowych o przedsiębiorstwie” wypełnionych przez delegata GO KERM jako właściciela wpisano Brauerei Ullrich Elbing. Informacji tej nie udało się potwierdzić w innych źródłach – jako właściciel figuruje Otto Grosse. Od co najmniej poł. lat trzydziestych browar nie prowadził działalności (brak go w dostępnych wykazach i rejestrach). Nie można wykluczyć, że został on wykupiony lub wydzierżawiony przez konkurencyjny zakład w Elblągu, który urządził w nim hurtownię własnych wyrobów. Cytowana ankietę potwierdza, że w okresie wojny zakład był nieczynny. Założono w niej, że uruchomienie browaru zajęłoby 6 miesięcy, co wymagałoby odbudowy budynków i remontu urządzeń. Potencjalnie zatrudnienie znalazłoby 20 osób, w tym 4 fachowców¹²⁸. W wojennych warunkach inwestycja w tak zniszczony obiekt była oczywiście niemożliwa. Zakład znalazł się w wykazie Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie. W zachowanej ankiecie

125 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

126 Tamże.

127 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 5.

128 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

brak jednak jakichkolwiek szczegółów¹²⁹. W dostępnych źródłach nie znaleziono innych informacji na temat tego przedsiębiorstwa. Budynek browaru (niegdyś położony w pierzei iławskiego rynku) już nie istnieje.

Kętrzyn (Rastembork)

Niemiecka nazwa miejscowości: Rastenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Rastenburger Brauerei AG, Angerburgerstr. 2-8¹³⁰.

Dane BWV: nr rejestru IV 242-012. Jako datę założenia podano 1887 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 96,41 hl, kadzią filtracyjną o poj. 87,65 hl, kotłem zaciernym o poj. 60,91 hl i kotłem warzelnym o poj. 118 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1078,70 hl, naczyń leżakowych zaś 4700,50 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 28 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 120 tys. hl, fermentacji 48 800 hl, leżakowni 39 918 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Karmelbier 12,5%, Weissbier 7,4%, Braunbier 3,3% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1920 roku). Korzystano z urządzeń chłodzących oraz lodu naturalnego. Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 200 ton słodu¹³¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z sierpnia 1951 roku zapisano: *Przedsiębiorstwo położone jest w śródmieściu Kętrzyna, odległe około 800 metrów od stacji kolejowej. (...) W czasie działań wojennych zakład nie był zniszczony, poza drobnymi zdewastowaniami urządzeń i maszyn, które zostały usunięte sposobem gospodarczym*¹³². Browar zajmował nieforemną działkę w centrum miasta u zbiegu kilku ulic, z wjazdem od ul. Traugutta. Kompleks browarny składał się z szeregu budynków o mieszanych funkcjach, wśród których wymieniono: budynek biurowo-mieszkalny, budynek częściowo przemysłowy, częściowo mieszkalny, budynek maszynowni i warzelni, słodownię z magazynami słodu i jęczmienia, kotłownię, budynek fermentacji i piwnic leżakowych, a ponadto stajnie, szopy, garaże

129 Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 791.

130 W 1942 roku piwowarem był Hans Görnandt. Okres rozliczeniowy trwał od 1 października do 30 września. Produkcja: 1937/38 – 22 000, 1938/39 – 22 000, 1939/40 – 23 000, 1940/41 – 28 000. Zatrudnienie w tym okresie oscylowało około 60 pracowników: *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 667-668.

131 Dane z 12 lipca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Rastenburger Brauerei AG.

132 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5423, k. 3.

i przybudówki. Główne budynki były murowane z cegły, kryte częściowo dachówką, częściowo papą. Browar posiadał relatywnie nowoczesne wyposażenie, z licznymi urządzeniami siłowymi i elektrycznymi. Działy fermentacji i leżakowania wyposażone były w aluminiowe i żelazne kadzie i tanki o zróżnicowanej pojemności. W inwentarzu wymieniono też pasteryzator, systemy rozlewu do beczek i butelek oraz etykieciarki rotacyjne¹³³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: okoliczności przejęcia browaru w administrację polskich instytucji opisano dość wyczerpująco w dwóch dokumentach. W protokole z sierpnia 1951 roku znajduje się interesująca informacja: *Przedsiębiorstwo zostało przejęte po wyzwoleniu Ziemi Odzyskanych w dniu 1 kwietnia 1945 r. od władz wojskowych armii radzieckiej, przez Centralę Spółdzielni Spożywców „Społem” i użytkowane przez tę Spółdzielnię do 1949 roku*¹³⁴. Domyślamy się, że przekazanie odbyło się za pośrednictwem pełnomocnika rządu lub załączka władz lokalnych. Nie wiązało się ono ze sporządzeniem inwentarza, bilansu otwarcia, umowy czy nawet protokołu zdawczo-odbiorczego. Braki te uzupełniano w okresie późniejszym. Browar przejęty przez Związek Gospodarczy Spółdz. RP „Społem” z o.o. w dniu 15.VIII.1945 r. protokołem zdawczo-odbiorczym na podstawie nominacji Pełnomocnika Grupy Operacyjnej Min. Przemysłu na pow. Kętrzyn, oraz zlecenia Starostwa z dnia 16.VIII za [pismem] Nr. 2788/45 i zlecenia Ministerstwa Aproprowizacji i Handlu z dnia 31.X.45 r. za [pismem] Nr. VI-8935. Umowa dzierżawna z TZP z dnia 29.III.46 roku¹³⁵. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku¹³⁶. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono w dniach 22 sierpnia i 26 października 1951 roku w biurze browaru w Kętrzynie, w obecności Mieczysława Tetiuka, kierownika zakładu (zdający), i Kazimierza Wierzchowskiego, przedstawiciela CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 23 stycznia 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹³⁷.

Uwagi: początki browaru sięgają 1887 roku, kiedy to spółka Rastenburg Brauerei Aktiengesellschaft rozpoczęła budowę browaru położonego w centrum miasta. Był to zakład średniej wielkości. W początkach XX wie-

133 Tamże, k. 13-17.

134 Tamże, k. 3.

135 AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 795, k. 14.

136 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 8.

137 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5423, k. 2-4.

ku jego zdolności produkcyjne kształtowały się na poziomie 20 tys. hl piwa rocznie¹³⁸. Pierwsze oddziały radzieckie wkroczyły do Kętrzyna 27 stycznia 1945 roku. Miasto, które nie ucierpiało nadmiernie w wyniku bezpośrednich działań wojskowych, zostało w znacznym stopniu zniszczone w ciągu następnych czterech dni. Ocenia się, że straty w zabudowie wyniosły około 38% budynków mieszkalnych i 40% budowli przemysłowych. Do tego dochodziło 50% zniszczonych sieci wodociągowych i aż 75% *zniszczonych sieci energetycznych*¹³⁹. Położony w centrum miasta browar szczęśliwie ocalał i został obsadzony przez wojsko sowieckie. Niewielkie uszkodzenia w wyposażeniu uniemożliwiały uruchomienie produkcji. Okoliczności przekazania browaru na rzecz Spółdzielni „Społem” w dniu 1 kwietnia 1945 roku nie są do końca jasne. Potwierdzeniem objęcia zakładu było spisanie protokołu w dniu 15 sierpnia, jednak umowa dzierżawna z TZP spisana została dopiero 29 marca 1946 roku. Została ona sporządzona na okres pięcioletni. Co ciekawe, w protokole z przekazania browaru na rzecz CZPPF powołano się na umowę dzierżawną z Głównym Urzędem Likwidacyjnym z dnia 27 sierpnia 1945 roku, ważną do 27 sierpnia 1950 roku. Oznacza to, że wraz z powstaniem UL (powołanego na mocy dekretu z 8 marca 1946 roku) unieważniono poprzednią umowę¹⁴⁰, cofając początek dzierżawy do momentu faktycznego objęcia browaru przez Spółdzielnię „Społem” – choć i tu widoczna jest pewna niezgodność, gdyż objęcie zakładu nastąpiło 15 sierpnia. Być może odwołano się do innego dokumentu, np. wykonanego wówczas spisu inwentarzowego¹⁴¹. Tymczasowe zezwolenie na prowadzenie przedsiębiorstwa uzyskano 29 listopada 1945 roku od Starostwa Powiatowego w Kętrzynie, *do czasu komisyjnego zbadania* [przez Urząd Akcyzowy]¹⁴². Do końca roku udało się uwarzyć około 2 tys. hl piwa, przy zatrudnieniu 37 osób¹⁴³. Z okresu zarządu Spółdzielni „Społem” nad

138 AP Olsztyn, Przedsiębiorstwo Państwowe Browar w Kętrzynie, sygn. 1, nlb.

139 <http://www.muzeum.ketrzyn.pl/2015/27-stycznia-1945-r-ostatni-dzien-rastenburga>, 16 IX 2022.

140 W ankiecie przygotowanej dla Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie (21 listopada 1946 roku) jako posiadacza browaru wskazano spółdzielnię „Społem”. W kolejnej ankiecie zapisano kilka istotnych informacji (początek grudnia 1946 roku): „Społem” Zw. Gosp. Spółdz. R.P. Browar Parowy, *dzierżawiony od Głównego Urzędu TZP*; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 795, k. 2, 6.

141 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 992, k. 1.

142 AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 795, k. 18.

143 Kronika 1995, s. 133.

browarem pozostało bardzo niewiele dokumentów. Nie znamy wielkości produkcji ani poziomu zatrudnienia. Nie prowadzono wówczas żadnych większych inwestycji. Wszystkie umowy na dzierżawę browarów z sektorem spółdzielczym rozwiązano przedwcześnie, na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu i Handlu z 17 marca 1949 roku¹⁴⁴. Protokół zdawczo-odbiorczy z *przekazania fabryki* spisano 6 kwietnia 1949 roku. W przekazaniu wzięli udział przedstawiciele CS „Społem” w Warszawie i CZPPF w Warszawie, przy czym obowiązywało ono od 1 kwietnia (stany liczników i inwentarze magazynowe podano na dzień 31 marca). W kadziach fermentacyjnych znajdowało się 583,82 hl piwa lekkiego i 163,50 hl piwa pełnego, w kufach leżało 1291,24 hl piwa lekkiego i 275,92 hl piwa pełnego. Ponadto w formie wyrobu gotowego przejęto 30,83 hl piwa. Ogólnie w 1949 roku (od 1 stycznia do 31 marca) wyprodukowano 6104,33 hl piwa lekkiego i 171,15 hl piwa pełnego¹⁴⁵. Początkowo zakład podlegał bezpośrednio CZPPF w Bydgoszczy, a następnie na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 5 maja 1950 roku Zarząd Państwowy przejął przedsiębiorstwo – Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze, którego to przedsiębiorstwa zakład przejmowany stanowi oddział nr 2 [ewidentny błąd, gdyż Olsztyńskie ZP-S jeszcze nie istniały. Chodzi o Państwowy Browar w Olsztynie]¹⁴⁶. Na podstawie rozporządzeń CZPPF nr 75 z dnia 10 lipca i nr 91 z dnia 26 lipca 1950 roku O utworzeniu przedsiębiorstw wielooddziałowych oraz rozporządzenia nr 76 z dnia 10 lipca 1950 roku W sprawie wyłączenia zakładów z administracji i zarządu Oddziału Północnego [CZPPF] w Bydgoszczy rozpoczęto procedurę tworzenia Przedsiębiorstwa Państwowego Mazurskie ZP-S w Olsztynie. W jego skład włączono osiem podmiotów, w tym browar w Kętrzynie¹⁴⁷. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono łącznie 48 przedsiębiorstw przemysłu piwowarsko-słodowniczego (zajmujących się bezpośrednio produkcją piwa i słodu) oraz Siarkownię Chmielu z siedzibą w Lublinie. Mazurskie ZP-S przekształcono w Olsztyńskie

144 Zarządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dn. 17 marca 1949 roku „W sprawie przekazania niektórych zakładów przemysłowych z sektora państwowego sektorowi spółdzielczemu i z sektora spółdzielczego sektorowi państwowemu”; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 25, k. 27.

145 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 992, k. 59-60.

146 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5423, k. 3.

147 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 54, k. 1.

ZP-S, o niezmienionej strukturze organizacyjnej¹⁴⁸. W niektórych opracowaniach pojawia się informacja, że w 1952 roku zakład został przejęty przez Zakłady Spirytusowe „Polmos” i dopiero w 1965 roku powrócił pod opiekę Olsztyńskich ZP-S¹⁴⁹. Nie potwierdzają tego zachowane źródła (w 1959 roku browar na pewno należał do Olsztyńskich ZP-S)¹⁵⁰. W kolejnych latach produkcja w kętrzyńskim browarze dynamicznie rosła. Już w 1949 roku znacząco przekroczono 20 tys. hl. Obok piwa jasnego lekkiego wypuszczano na rynek pewne ilości piwa pełnego. W 1950 roku asortyment poszerzono o piwo słodowe, wkrótce rezygnując z produkcji piwa pełnego. W połowie lat pięćdziesiątych przekroczono 50 tys. hl rocznej produkcji (zob. tab. 125)¹⁵¹.

Tab. 125 – produkcja piwa w browarze w Kętrzynie w latach 1947, 1949-1950 oraz 1953-1955, w hektolitrach.

	1947	1949	1950	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie	15 916,00	22 707,00	24 719,00	35 986,00	41 444,00	40 259,00
Piwo jasne pełne	420,00	934,00	1 296,00	–	–	–
Piwo słodowe	–	–	1 648,00	11 384,00	10 999,00	10 052,00
Razem	16 336,00	23 641,00	27 633,00	47 370,00	52 443,00	50 311,00

W 1950 roku piwo dystrybuowano poprzez sieć rozlewni piwa położonych w promieniu do 90 km od browaru (za wyjątkiem Moniek – 160 km). Wśród odbiorców znajdowały się PHP w Olsztynie, spółdzielcze rozlewnie w Korszach, Węgorzewie, Giżycku, Ełku, Olecku, Mońkach, Orzyszu, Dobrym Mieście, Kętrzynie, Grajewie i Bartoszycach oraz prywatne: Podniesiński z Mrągowa i Krygało z Giżycka¹⁵². Kolejny znaczący wzrost produkcji odnotowano dopiero z początkiem lat siedemdziesiątych, kiedy to wypuszczano na rynek ponad 80 tys. hl piwa rocznie. Było to związane z modernizacją z lat 1965-1967, która polegała na budowie warzelni, montażu urządzeń, budowie magazynu technicznego, maszynowni, stacji trafo i stacji korekty wody, powiększeniu leżakowni i likwidacji napędów indywidualnych. W roku

148 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124.

149 Kaczmarek 1994, s. 295; AP Olsztyn, Przedsiębiorstwo Państwowe Browar w Kętrzynie, sygn. 1, nlb. Podane w opracowaniu historycznym informacje są prawdopodobnie zaczerpnięte wprost z książki Tadeusza Kaczmarka.

150 AP Olsztyn, Przedsiębiorstwo Państwowe Browar w Kętrzynie, sygn. 1, nlb.

151 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14305, k. 27; sygn. 14306, nlb.

152 Tamże, sygn. 14306, nlb.

1975 zakończono budowę rozlewni. Zainstalowano linię rozlewniczą „Pofamia” 6 do 9 tys. butelek/godzinę¹⁵³. Przemiany ustrojowe i zmiany w organizacji browarów w województwie spowodowały, że browar kętrzyński poszedł inną drogą niż inne zakłady Browarów Warmińsko-Mazurskich. W toku przemian organizacyjnych zakładu z dniem 1 listopada 1990 roku browar zyskał samodzielność. Starania o prywatyzację zakładu rozpoczęły się w roku 1990 i były inicjatywą załogi. Początkowo kętrzyński browar miał być jednoosobową spółką Skarbu Państwa, ale planowano także inne rozwiązania prawne. Odrzucono m.in. propozycję sprzedaży zakładu podmiotom z kapitałem szwedzkim, angielskim i polskim. W grudniu 1992 roku zarejestrowano w sądzie spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością „Browar Kętrzyn” (...). Do spółki pracowniczej przystąpiło 78 z 97 pracowników. Kłopoty finansowe spowodowały, że w 1998 roku browar złożył wniosek o upadłość. Niestety zamknięcie browaru było nieuniknione, a wszystkie próby jego ratowania spełzły na niczym¹⁵⁴. Po zamkniętym browarze pozostały urządzenia oraz zabytkowe budynki w obrębie ulic Asnyka, Pocztowej i Traugutta, które wystawiono na sprzedaż. Nowy właściciel planował rewitalizację zabudowy oraz utworzenie centrum handlowego z minibrowarem, mającym podtrzymać piwowarskie tradycje miejsca. Inwestycja nie została jednak zrealizowana, a budynki browaru rozebrano z początkiem 2012 roku.

Lidzbark Warmiński

Niemiecka nazwa miejscowości: Heilsberg.

Niemiecka nazwa zakładu: St. George Brauerei GmbH¹⁵⁵.

Stan zachowania budynków i urządzeń: pierwszy, niekompletny i enigmatyczny opis budynków i urządzeń sporządził pełnomocnik GO KERM w czerwcu 1945 roku. Oceniono, że do uruchomienia zakładu potrzeba 1,5 miesiąca, trzeba było zająć się takimi rzeczami, jak: *oczyszczenie browaru, roboty instalacyjne, konserwacja maszyn*. Brakowało silników elektrycznych, pasów transmisyjnych, przewodów i osprzętu elektrycznego, olejów i smarów¹⁵⁶. Jak wynika z protokołu zdawczo-odbiorczego, przedsiębiorstwo zajmuje posesję położoną w Lidzbarku Warmińskim przy ul. Bartoszyckiej Nr. 7

153 Kronika 1995, s. 133.

154 AP Olsztyn, Przedsiębiorstwo Państwowe Browar w Kętrzynie, sygn. 1, nlb.

155 Data powstania 1880 rok, od 1897 w formie spółki z o.o. (GmbH). W 1939 roku piwowarem był mistrz piwowarski Theodor Lorenz; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 323.

156 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

o łącznej powierzchni 1 ha, 89 arów i 10 m. kw. (...) księgi wieczyste i matrykuły zaginęły w czasie działań wojennych. W skład browaru wchodziło szereg zabudowań, położonych w głębi obszernego podwórza. W kolejności opisano: budynek fabryczny dwupiętrowy, murowany, kryty dachówką wraz z przybudówkami fabrycznymi, murowanymi, krytymi papą, przeznaczonymi na składnicę piwa, lodownię, windę. Długość budynku fabrycznego – głównego [wynosi] 27,75 m, szerokość 12,85 m, szer. 12,85 m, długość przybudówek 12,85 m, szerokość ca. 8,95 m. Stan zużycia całości budynku około 30%. Stajnia z chlewami, murowana, kryta dachówką, długości 15,70 m, szerokości 7,05 m. Stan zużycia około 30%. Budynek rozlewni piwa, murowany, kryty papą, długość 22 m, szerokość 8,85 m, parterowy, zużycie ok. 25%. Budynek garażu, parterowy murowany, kryty papą, na trzy samochody, długość 12 m, szerokość 10 m, stan zużycia około 30%. Budynek drewniany, jeden przyczółek murowany, przeznaczony na składnicę drewna i węgla, parterowy, kryty papą, długości 13,85 m, szerokości 10,75, stan zużycia około 40%. Budynek administracyjny, piętrowy, murowany, kryty dachówką, długość 12,25 m, szerokość 10,30 m. Uszkodzone centralne ogrzewanie, powyrywane ramy okienne, brak szyb. Zniszczenie to określa się na około 35% – [dopisano:] powstałe wskutek działań wojennych. Urządzenia techniczne browaru zostały częściowo zdekompletowane. Stan pozostałych urządzeń nie był najlepszy. Główne urządzenia były wyeksploatowane w znacznym stopniu (od 60 do nawet 75%). W słodowni zachowały się podstawowe urządzenia (siatki, tryjer, maszyna do czyszczenia, wialnia, kosze żelazne). Warzelnia wyposażona była w zestaw dwunaczyniowy, składający się z kadzi zacierno-filtracyjnej o pojemności 50,50 hl, z sześcioma sitami i armaturą czterokranową (korytko obciekowe), oraz kotła warzelnego o pojemności 47,30 hl, bez towarzyszących pomp, rur czy silników. Zachował się aparat do chłodzenia brzezki, brak jednak informacji o tacy chłodniczej. W dalszej części wymieniono kadzie i kufy dębowe oraz trzy tanki aluminiowe (o poj. 10 hl) i 12 tanków stalowych (o poj. 40 hl) o niewielkim stopniu zużycia, jednak bez armatury towarzyszącej i pomp. W dziale rozlewu zachowała się większość urządzeń. Browar bez wątplenia produkował piwa dolnej, a zapewne również górnej fermentacji¹⁵⁷.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez delegata grupy operacyjnej Ministerstwa Przemysłu na okręg mazurski w dniu 17 czerwca 1945 roku pod nr. 7680¹⁵⁸. Dalsze losy zakładu nie są jasne. Jak wynika z protokołu zdawczo-odbiorczego:

157 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5437, k. 5-6, 9-10.

158 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

Przedsiębiorstwo zostało przejęte po wyzwoleniu Ziemi Odzyskanych w marcu 1946 r. na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji przez Państwowy Browar w Elblągu, w stanie nieczynnym, o zdekompletowanych urządzeniach. Przedsiębiorstwo znajdowało się w administracji Elbląskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych do 30 grudnia 1950 r., a następnie w dniu tym, na podstawie zarządzenia CZPP nr 175 z dnia 19.XII.1950 r. (...) administrację przejęły Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze¹⁵⁹. W ankiecie przygotowanej na potrzeby Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie (z 21 listopada 1946 roku) jako posiadacza browaru odnotowano Centralę Zaopatrzenia i Zbytu przy PZPP-S w Bydgoszczy¹⁶⁰. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku¹⁶¹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono w dniach 24 sierpnia i 5 grudnia 1951 roku w biurze browaru w Lidzbarku, w obecności Mieczysława Flisiuka, kierownika zakładu (zdający), i Kazimierza Wierchowskiego, przedstawiciela CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 8 lutego 1951 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹⁶².

Uwagi: w momencie wkroczenia wojsk radzieckich browar znajdował się w pełnym ruchu i posiadał komplet niezbędnych urządzeń produkcyjnych. Opisywane straty wynikłe z działań wojennych oznaczają w istocie późniejsze zniszczenia, powstałe na skutek rabunków, grabieży i szabru. Po objęciu przez pełnomocnika GO KERM zakład pozostawał najprawdopodobniej pod opieką Zarządu Miejskiego w Lidzbarku Warmińskim, a następnie został przekazany w zarząd PZPP-S w Bydgoszczy (protokół nie zachował się, podobną procedurę przeszedł browar w Barczewie)¹⁶³.

159 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5437, k. 3.

160 AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 796, k. 2.

161 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 9.

162 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5437, k. 2-4; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 50, k. 24-25.

163 W uwagach do protokołu zdawczo-odbiorczego z 24 sierpnia i 5 grudnia 1951 roku CZPP-S wytknął szereg błędów, w tym: z tekstu protokołu wynika, że przedsiębiorstwo objęte zostało w zarząd państwowy w marcu 1946 roku i Państwowy Browar w Elblągu przeprowadził wówczas inwentaryzację tegoż przedsiębiorstwa. W dalszym ciągu jest wzmianka, że protokół sporządzono na podstawie bilansu otwarcia z 20 grudnia 1946 roku. Rozbieżności nie skorygowano, przyjmując protokół w pierwotnym brzmieniu. Należy więc przyjąć, że bilans otwarcia z 20 grudnia jest pierwszym opisem zakładu, w marcu zaś przejęto go w zarząd PZPP-S w Bydgoszczy; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 50, k. 28.

Nieczynny browar oddano pod opiekę Państwowego Browaru w Elblągu. Pierwszy zachowany bilans otwarcia (wraz z inwentarzem i opisem obiektu) sporządzono 20 grudnia 1946 roku¹⁶⁴. Z protokołu wynika, że w nieczynnym browarze działała już wówczas Państwowa Rozlewnia Piwa, której kierownikiem był Stanisław Chełkowski. W dokumencie odwołano się do bilansu otwarcia i spisu inwentarza z 25 marca 1946 roku, sporządzonego przez biegłego inżyniera Edwarda Bródkę (dokument nie zachował się)¹⁶⁵. Przy okazji kontroli stwierdzono brak kilku przedmiotów (zbiornik do solanki, pompy, transmisje, osiem wentylatorów, oliwiarka, szyny do motoru). Jak wyjaśnił kierownik rozlewni, zostały one wywiezione do Państwowego Browaru nr 2 w Bydgoszczy na polecenie PZPP-S Rejonu Zachodniego. W latach 1946-1950 w nieczynnym browarze funkcjonowała hurtownia i rozlewnia piwa, użytkowana przez Państwowy Browar w Elblągu (a następnie przedsiębiorstwa będące jego prawnym następcą). Na podstawie rozporządzeń CZPPF nr 54 i 56 z dnia 10 czerwca 1950 roku, wydanych w oparciu o rozporządzenia Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 5 i 30 maja 1950 roku, przystąpiono do organizacji Państwowego Przedsiębiorstwa Zakłady Piwowarsko-Słodownicze „Żuławy” w Elblągu. W jego skład włączono sześć podmiotów, przejętych protokolarnie od CZPPF, oddz. Bydgoszcz w likwidacji, w tym Państwową Hurtownię Piwa w Lidzbarku Warmińskim (ul. Bartoszycka 47) – jako zakład nr 6¹⁶⁶. Po niespełna sześciu miesiącach nastąpiła kolejna reorganizacja struktur piwowarskich, zasadniczo utrzymująca jednak wcześniej wypracowany podział. Na podstawie zarządzenia nr 175 z 19 grudnia 1950 roku, wydanego przez CZPPF w Warszawie, nieczynny browar oraz Państwową Hurtownię Piwa w Lidzbarku Warmińskim przekazano Olsztyńskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym w Olsztynie. Protokolarne przekazanie odbyło się 30 grudnia, w obecności Tadeusza Dobosza, przedstawiciela Elbląskich ZP-S (zdający), i Kazimierza Wierchowskiego, reprezentanta Olsztyńskich ZP-S (przejmujący), przy obecności kierownika PHP w Lidzbarku Warmińskim Mieczysława Flisiuka i delegata Rady Zakładowej Jana Jodczyka¹⁶⁷. Jak pisano w protokole zdawczo-odbiorczym: *Przejmowany browar jest dotychczas w stanie nieczynnym, a jedynie w zabudowaniach tegoż zakładu, w specjalnym budynku przeznaczonym na ten cel – czynna jest Państwo-*

164 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 247.

165 Domyślamy się, że bilans otwarcia i spis inwentarza sporządzono przy okazji przekazania browaru na rzecz PZPP-S w Bydgoszczy.

166 Tamże, sygn. 207, k. 258-259.

167 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 50, k. 10.

wa Hurtownia Piwa, stanowiąca oddział Nr. 5 Olsztyńskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych. Zdolność produkcyjna browaru, po skompletowaniu maszyn i urządzeń technicznych wynosi od 10 do 12 000 hl. W czasie działań wojennych zakład uległ jedynie zdekompletowaniu i zdewastowaniu urządzeń i maszyn około 50%, zaś zabudowania fabryczne i administracyjne również wskutek działań wojennych [uległy] nieznacznemu uszkodzeniu instalacji elektrycznych, wodociągowych, kanalizacyjnych do wysokości około 30% zniszczenia. Przejmowany browar czynny był do chwili działań wojennych, tj. do marca 1945 r., i był w pełni wykorzystany i zaopatrywał w wyroby piwowskie rejon powiatu Lidzbark oraz miasto Lidzbark¹⁶⁸. Wznowienia produkcji nie planowano, prowadząc w nieczynnym browarze jedynie Państwową Hurtownię Piwa. Wraz z wejściem w życie uchwały Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku W sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników, Olsztyńskie ZP-S oddały niektóre obiekty, nie planowano jednak przekazania nieruchomości, w której funkcjonowała lidzbarska rozlewnia piwa. W istocie wykorzystywano jedynie jej niewielką część, na co zwróciły uwagę przeprowadzone inspekcje i kontrole. W wyniku porozumienia pomiędzy Ministerstwem Przemysłu Rolnego i Spożywczego a Ministerstwem Przemysłu Mięsnego i Mleczarskiego nakazano wydzielenie części obiektu, który przekazany został do dyspozycji Centralnego Zarządu Przemysłu Mleczarskiego, ekspozytury wojewódzkiej w Olsztynie, protokołem z 16 stycznia 1954 roku. Umieszczono w nim magazyny Powiatowej Spółdzielni Mleczarskiej. Pomimo fizycznego rozdzielenia obiektu, pomiędzy dwoma użytkującymi go podmiotami dochodziło do licznych sporów i nieporozumień. Na mocy zarządzenia nr 123 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 8 sierpnia 1955 roku Olsztyńskie ZP-S przekazały w dniu 1 października Hurtownię Piwa na rzecz Olsztyńskich Zakładów Spożywczych Przemysłu Terenowego. W zarządzeniu wewnętrznym CZPP-S czytamy: *czynności związane z przekazaniem hurtowni nie mogą w żadnym wypadku wpłynąć ujemnie na zaopatrzenie rynku w piwo*¹⁶⁹. Tym samym nieczynny browar w Lidzbarku przestał być częścią struktur piwowskich, pełniąc jeszcze przez jakiś czas funkcję rozlewni piwa. Zabudowania browaru zachowały się do dziś w relatywnie dobrym stanie.

168 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5437, k. 4.

169 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 50, k. 86-113.

Nidzica (Nibork)

Niemiecka nazwa miejscowości: Neidenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei Neidenburg eGmbH, Windgasse¹⁷⁰.

Dane BWV: nr rejestru II 142-006. Jako datę założenia podano 1868 rok (w formie spółki od 1902 roku). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 64,85 hl i kotłem warzelnym o poj. 74 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 766,63 hl, naczyń leżakowych zaś 1322,21 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 9 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 46 700 hl, fermentacji 34 600 hl, leżakowni 11 292 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1902 roku) i górnej fermentacji oraz napoje bezalkoholowe (od 1902 roku). Korzystano wyłącznie z urządzeń chłodniczych. Zakład nie posiadał własnej słodowni¹⁷¹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: W czasie działań wojennych budynki biur, magazynów, warsztatów, garaży – zostały zupełnie rozbite i spalone, przy czym zostały zdekompletowane i zdevastowane maszyny i urządzenia browaru, pozostał jedynie w 15% uszkodzony budynek fabryczny i nieznaczną część zdekompletowanych maszyn i urządzeń¹⁷². Pierwotnie zakład składał się z budynku głównego i zabudowy towarzyszącej (biura, warsztaty, garaże i mieszkania), która uległa całkowitemu zniszczeniu. Zachował się opis zdekompletowanego wyposażenia technicznego browaru: Warzelnia systemu Weigla: kadź zacierna [i filtracyjna] o poj. ok. 75 hl, mieszadło propellerowe o dolnym napędzie pasowym, 9 sit mosiężnych, kompletnych. Kocioł warzelny połączony z kadzią zacierną i filtracyjną rurami miedzianymi. Armatura filtracyjna 6-kranowa (mosiężna, brak wkładów korkowych). Pompa wirówka do przepompowywania zacieru, (...) kondensator do odprowadzania wody o poj. 200 l, armatura oraz zbiorniki żelazne o poj. ok. 500 l, pompa tłokowa do wody zdekompletowana, (...) sztuczna chłodnia, system absorpcyjny o zdolności [wytwórczej] około 50 000 kalorii marki Sensenbrenner. (...) Fermentacja: chłodnik żelazny fabryczny poj. 70 hl, wym. 7 x 5 m, wys. 20 cm, odchmielacz (sita żelazne), aparat chłodniczo-powierzchniowy miedziany, ociekowy marki W. Schmidt 2,5 x 2 m, kadzie aluminiowe o poj. 128 hl (4 szt.) i 65 hl (4 szt.), razem 764 hl. 12 węzownic chłodniczych miedzianych, kadzi w dobrym stanie, brak krabów wkładowych (węzownice miedziane z dwoma ciężarkami – skradzione przed chwilą sporządzenia ewidencji

170 W 1942 roku głównym piwowarem był O. Pieszeck; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 578.

171 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Schlossbrauerei Neidenburg eGmbH.

172 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 53, k. 33.

majątku). (...). Rozlewnia: 2 filtry, 6- i 7-kranowy, starego typu, zdekompletowane 11 ram filtrowych. Izobarometr 3-kranowy ręczny niekompletny, brak wozu i manometru, marki Wulkanwerke. Piwnica składowa: kufy drewniane o poj. 40 hl (2 szt.), 36 hl (1 szt.), 23 hl (4 szt.). Tanki żelazne 100 hl (6 szt.), 43 hl (16 szt.), razem 1496 hl. 3 tanki pomocnicze aluminiowe stojące do butelkowania o poj. 15 hl. Następnie wymieniono urządzenia znajdujące się na strychu nad warzelnią, w siłowni i kotłowni oraz butelkowni¹⁷³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: Po wyzwoleniu Ziem Odzyskanych do dnia 3.VII.1946 r. przedsiębiorstwo pozostawało pod opieką Zarządu Miejskiego w Nidzicy. W dniu 3.VII.1946 r. zostało protokolarnie przekazane przez Zarząd miejski w Nidzicy Państwowemu Zjednoczeniu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy¹⁷⁴. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku¹⁷⁵. Protokoły zdawczo-odbiorcze sporządzono 27 sierpnia 1951 i 14 lutego 1953 roku w biurze nieczynnego browaru w Nidzicy¹⁷⁶, w obecności Józefa Kubickiego, głównego inżyniera Olsztyńskich ZP-S (zdający), i Józefa Morgiewicza, pracownika Olsztyńskich ZP-S, działającego w imieniu CZPP-S w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa¹⁷⁷. Orzeczenia Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego zatwierdzającego przeprowadzoną procedurę nie odnaleziono.

Uwagi: w 2. poł. XIX wieku w Nidzicy funkcjonowały trzy browary o charakterze fabrycznym, w tym należący do spadkobierców niejakiego Höhla i noszący nazwę Höhlsche Brauerei. Browar ten został założony w 1868 roku. W latach następnych funkcjonował on pod nazwą Schlossbrauerei Neidenburg (Browar Zamkowy w Nidzicy). Już wówczas był on najlepszym i zarazem najbardziej znanym browarem w okolicy, słynącym z dobrego piwa. 9 czerwca 1902 roku został on przekształcony i zarejestrowany jako spółka z ograniczoną odpowiedzialnością i od tej pory nosił nazwę Schlossbrauerei Neidenburg eGmbH. Jednym z tych, którzy powołali tę spółkę do życia, był kupiec i członek rady miasta Carl Finck. Produkcja Browaru Zamkowego w latach I wojny światowej wynosiła pomiędzy 5 a 6 tysięcy hektolitrów piwa rocznie. Fakt, że nie został on zniszczony podczas tej wojny, pozwolił mu na kontynuowanie produkcji po jej zakończeniu. (...) Już od początku istnienia browaru jego wła-

173 Tamże, k. 44-45.

174 Tamże, k. 33.

175 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 13.

176 Odnaleziono tylko pierwszy z nich.

177 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 53, k. 32-33.

ściciele zmuszeni byli walczyć z konkurencją, także miejscową. Dlatego w roku 1928, aby sprostać wymogom rynku, zdecydowano się na przebudowę i modernizację browaru. W pierwszej kolejności przebudowano fermentownię, którą wyposażono w klimatyzację i zamontowano tam 8 nowych, aluminiowych zbiorników. (...) Jednak wszystkie te wykonane prace okazały się niewystarczające i dlatego, aby utrzymać pozycję lidera w produkcji piwa na lokalnym rynku, kierownictwo browaru uznało za konieczne zaciągnięcie pożyczki. Pożyczka ta, w wysokości 80 tysięcy marek, została zaciągnięta w Krajowym Banku Prowincji Wschodniopruskiej (Landesbank der Provintz Ostpreussen). Do wybuchu drugiej wojny światowej udało się browarowi ją spłacić. Wzmocniony zmianami i pożyczką browar zwiększył swą moc produkcyjną do powyżej 25 tysięcy hektolitrów piwa rocznie, co jak na tej wielkości browar było rezultatem bardzo dobrym. Browar mocno ucierpiał w okresie wielkiego kryzysu ekonomicznego, kiedy to produkcja spadła do poziomu około 4 tys. hl rocznie, na rynku zaś zaczęła górę brać konkurencja. W 1936 roku nowym dyrektorem browaru został Kurrek, który zmienił sposób prowadzenia browaru. Szybko pojawiły się pozytywne rezultaty. Produkcja wzrastała z roku na rok i w 1939 wynosiła już 12 tys. hektolitrów piwa rocznie, a w 1944 wzrosła o kolejne 6, do 18 tys. hektolitrów¹⁷⁸. Niestety, na tym zakończyła się prosperity browaru. Oddziały radzieckie wkroczyły do Nidzicy 20 stycznia 1945 roku. Miasto zostało zajęte niemal bez walki, lecz w wyniku podpalen i grabieży zostało zniszczone w 75-80%. Znacznej dewastacji uległy zabudowania browaru, z których w stanie nadającym się do użycia pozostał tylko częściowo wypalony budynek główny. Zniszczony browar trafił pod administrację Zarządu Miejskiego w Nidzicy. Nie jest wykluczone, że pod koniec 1945 roku o przejęcie zakładu starała się Spółdzielnia „Społem”, posiadająca w rejonie warmińsko-mazurskim kilka browarów (Kętrzyn, Szczytno, Biskupiec), do finalizacji rozmów – jeśli takowe prowadzono – jednak nie doszło¹⁷⁹. Do inwentaryzacji i przejmowania obiektów związanych z przemysłem piwowarskim w rejonie warmińsko-mazurskim PZPP-S w Warszawie przystąpiło ze znacznym opóźnieniem. W dniu 16 marca 1946 roku poleciło ono podległemu Zjednoczeniu w Bydgoszczy zabezpieczyć wszelkie browary, hurtownie piwa i wytwórnie wód gazowych oraz słodownie położone na obszarze Ziemi Mazurskiej. W dniu

178 Płoski 2000, s. 151-153.

179 Nieczynny browar znalazł się w wykazie Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie. W ankiecie dotyczącej zakładu (21 listopada 1946 roku) jako posiadacza wpisano spółdzielnię „Społem”. Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 813.

29 kwietnia bydgoskie Zjednoczenie upoważniło Teodora Wąsika do przeprowadzenia niezbędnych działań. Ten w początkach lipca dotarł do Nidzicy, gdzie okazując niezbędne pełnomocnictwa, doprowadził do przekazania zniszczonego browaru w ręce Zjednoczenia. Protokół zdawczo-odbiorczy podpisano 3 lipca. Zaznaczono w nim: Browar w Nidzicy, przy ul. Browarnej, składający się z: 1 budynku fabrycznego, ogólna powierzchnia posesji wraz z budynkiem i podwórzem wynosi – długość 63, szerokość 63 [metry], około 4000 m kw., jak [również] domu mieszkalnego, domu administracyjnego, warsztatów, które są zupełnie spalone. Urządzenie wg załączonego spisu jest w najwyższym stopniu zniszczone i rozgrabione, zupełny brak motorów elektrycznych. Przejęta nieruchomość, browar, oraz urządzenia według załączonego spisu przekazano dalszej opiece obywatelowi Lewczukowi Stanisławowi i to do czasu wydania dalszej decyzji przez Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego rejonu Zachodniego w Bydgoszczy¹⁸⁰. Obiekt okazał się zbyt drogi z punktu widzenia Zjednoczenia. Jego stan wykluczał wznowienie produkcji, nie planowano też urządzenia tam hurtowni i rozlewni piwa. Formalną opiekę nad nieczynnym zakładem powierzono browarowi w Grudziądzu¹⁸¹. W lipcu 1950 roku utworzono Przedsiębiorstwo Państwowe Mazurskie ZP-S w Olsztynie. W jego skład włączono osiem podmiotów, w tym nieczynny browar w Nidzicy¹⁸². W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono wówczas Olsztyńskie ZP-S, pozostawione w niemal niezmienionym kształcie¹⁸³. W 1951 roku zainteresowanie nieczynnym obiektem wyraziły Zakłady Mięsne w Olsztynie. Po konsultacjach i otrzymaniu niezbędnych pozwoleń ze strony władz zwierzchnich, w dniu 4 czerwca 1951 pomiędzy Olsztyńskim ZP-S a Centralnym Zarządem Przemysłu Mięsnego, Zakłady Mięsne w Olsztynie zawarto umowę dzierżawną obowiązującą do 31 grudnia 1951 roku, z czynszem obliczonym na podstawie uchwały Rady Ministrów z 21 czerwca 1950 roku w wysokości 371,18 zł miesięcznie (za obiekt o powierzchni 478 m kw.)¹⁸⁴. 23 lipca 1952 roku dzierżawca zwrócił się do

180 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 53, k. 4-9.

181 Tamże, sygn. 28, k. 30-31.

182 Tamże, sygn. 54, k. 1.

183 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

184 Stawka dzierżawna wynosiła 1,11 zł za m kw., do tego zastosowano 30% upustu w związku z zawarciem umowy pomiędzy przedsiębiorstwami państwowymi; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 53, k. 37.

CZPP-S z formalną prośbą o przekazanie nieruchomości w użytkowanie. W związku z powyższym w dniu 29 bm. udaliśmy się do Nidzicy, celem ustalenia przydatności na ewentualne uruchomienie Hurtowni Piwa w Nidzicy. Na miejscu jednak stwierdziliśmy, że ewentualne uruchomienie Hurtowni Piwa w Nidzicy, na obiekcie nieczynnego browaru okazałoby się niecelowe, ze względu na nieodpowiedni stan budynków, które są kompletnie zniszczone i nie dają perspektywy, gdyby włożone w nie koszty remontu okazały się wyższe od inwestycji włożonych na wybudowanie i wyposażenie nowej Hurtowni¹⁸⁵. Po wymianie zwyczajowej korespondencji, ustaleniu składników majątkowych i wydaniu zgód przez odpowiednie ministerstwa w dniu 28 listopada 1952 roku obiekt przekazano protokołem wstępnym na rzecz Centralnego Zarządu Przemysłu Mięsnego, Zakłady Mięsne w Olsztynie. Protokół końcowy spisano 19 maja 1953 roku. Nieruchomość przekazano z wszystkimi znajdującymi się wewnątrz urządzeniami technicznymi, z zastrzeżeniem możliwości ich demontażu na koszt przekazującego, przy zastrzeżeniu nienaruszalności tych urządzeń przez przejmującego¹⁸⁶. Pozostała jeszcze nieuregulowana sprawa gruntów rolnych o powierzchni 2,65 ha, należących do majątku przedwojennych właścicieli browaru. Olsztyńskie ZP-S przekazały je na rzecz PFZ 17 czerwca 1957 roku (zbywając tym samym ostatnią część majątku byłego browaru). Przy okazji dokonano inspekcji budynku zakładu, stwierdzając, że wszystkie przechowywane tam urządzenia zostały zdemontowane i wywiezione. Wobec braku wyjaśnień ze strony Zakładów Mięsnych w Olsztynie skierowano prośbę o wszczęcie postępowania wyjaśniającego do Komendy Wojewódzkiej Milicji w Olsztynie. Ostatecznie kosztami likwidacji urządzeń próbowano obciążyć Zakłady Mięsne, te jednak odpowiedziały: Wprawdzie tamt. Zakłady w protokole z dnia 19.5.53 r. zastrzegły sobie prawo demontażu urządzeń piwowarskich – z postanowienia tego jednakże nikt nie skorzystał, zaś jak wiadomo, na skutek szeregu interwencji władz nadrzędnych i terenowych – obiekt ten został oddany do dyspozycji właściwemu gospodarzowi terenu – tj. Prezydium MRN w Nidzicy w dniu 19.3.1956 roku. Sprawę skierowano do Okręgowej Komisji Arbitrażowej, która przyznała rację Olsztyńskim PZPP-S, orzekając na ich rzecz kwotę ponad 25 tys. zł. Co ciekawe, w trakcie postępowania nie próbowano nawet dociekać, co stało się z wymontowanymi urządzeniami. Chodziło wszak nie o urządzenia, a o uniknięcie odpowiedzialności urzędniczej¹⁸⁷. Zabudowania browaru szczęśliwie przetrwały do naszych czasów. Po gruntownym remoncie

185 Tamże, k. 46.

186 Tamże, k. 70-78.

187 Tamże, k. 99-124.

przeprowadzonym w 1958 roku urządzono w nim Nidzicką Wytwórnę Win i Miodów Pitnych. W 1992 roku decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków dawny Browar Zamkowy w Nidzicy został wpisany do rejestru zabytków jako ciekawy przykład XIX-wiecznego budownictwa przemysłowego. Obecnie znajduje się w rękach prywatnych i nosi nazwę: Wytwórnia Win i Miodów Pitnych w Nidzicy¹⁸⁸.

Olsztyn

Niemiecka nazwa miejscowości: Allenstein.

Niemiecka nazwa zakładu: Waldschlösschen-Brauerei Br. Daum, GmbH, Adolf Hitler Allee 20.

Dane BWV: nr rejestru IV 142-001. Jako datę założenia podano 1880 rok (w formie spółki od 1933 roku)¹⁸⁹. W karcie informacyjnej zaznaczono warzelnię czteronaczyniową, w układzie: kadź zacierna o poj. 84,93 hl, kocioł zacierny o poj. 91,11 hl i kocioł warzelny o poj. 81,10 hl. Funkcję kadzi filtracyjnej spełniał filtr zacierowy. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1731 hl, naczyń leżakowych zaś 5490 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 473 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 82 530 hl, fermentacji 78 350 hl, leżakowni 46 628 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Braunbier 4%, Karamelbier 12,6% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1925 roku). Zainstalowane urządzenia chłodnicze pozwalały na produkcję opartą na sztucznie wytwarzanym chłodziwie, nie korzystano z własnej słodowni¹⁹⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: według protokołu z sierpnia 1951 roku *w czasie działań wojennych Zakład nie był zniszczony, poza drobnym zdekompletowaniem maszyn i urządzeń*¹⁹¹. W późniejszych opracowaniach podnoszono kwestię zniszczenia browaru w trakcie działań wojennych w 1945 roku¹⁹², opinie te nie znajdują jednak potwierdzenia w faktach. Zbudowa browaru składała się z głównego budynku fabrycznego, o trzech piętrach, mieszczącego główne działy produkcyjne, zbudowanego z cegieł i krytego dachem pokrytym w części dachówką, a częściowo papą. Budynek posiadał wymiary 35 × 16 metrów i połączony był z kilkoma przybudów-

188 <http://miodynidzica.pl>, 17 IX 2022.

189 Dane z 1941 roku podają 1879 jako datę założenia browaru i 1933 rok jako moment przejścia zakładu przez braci Daumów. Głównym piwowarem był Christian Brauer; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 22.

190 Dane z 28 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Waldschlösschen-Brauerei Br. Daum, GmbH.

191 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5421, k. 2.

192 Kaczmarek 1994, s. 297.

kami. Poza tym budynkiem w inwentarzu wymieniono również wozownię, remizę, składowisko węgla i trzy szopy o przeznaczeniu ogólnym. Wszystkie te budynki były drewniane. Ponadto do kompleksu należał piętrowy budynek administracyjny i dwa piętrowe budynki mieszkalne, wszystkie murowane. Jedynie przy budynku administracyjnym odnotowano: *spalony*. Zakład posiadał nowocześnie urządzone działy kotłowni, maszynowni, instalacje elektryczne oraz wodno-kanalizacyjne. Urządzenia warzelni były dziełem firmy F. Weigel Nachf. Neisse, wśród nich wymieniono kadz zacierną z mieszadłem o napędzie elektrycznym (poj. 85 hl), kocioł zacierany miedziany, wyposażony w mieszadło i ogrzewanie parowe (poj. 91 hl), kocioł warzelny o poj. [?] 81 hl z paleniskiem obmurowany – tym samym potwierdzono dane niemieckie mówiące, że kocioł zacierany posiadał większą pojemność od kotła warzelnego (a ponadto ogrzewano go parą, podczas gdy kocioł warzelny ogrzewano bezpośrednio). Nasuwa to przypuszczenie, że kocioł warzelny był urządzeniem starszym i w nieodległej przyszłości planowano kolejną modernizację urządzeń. Zastosowano też nietypowe rozwiązanie, rezygnując z kadzi filtracyjnej na rzecz filtra opisanego jako: *prasa ramowa z ślimakiem do usuwania wysłodzin (18 ram)*. Urządzenie uzupełniała bębnowa pralka do płócien. Dział fermentacji wyposażony był w 5 szt. kadzi aluminiowych po 135 hl i 13 emaliowanych kadzi żelaznych wyposażonych w urządzenia chłodnicze po 68 hl, leżakownia zaś w 48 emaliowanych tanków stalowych po 68 hl każdy. Na bazie nowoczesnego działu rozlewu w beczki i butelki urządzono hurtownię i rozlewnię piwa oraz wytwórnię lemoniad i wód gazowanych¹⁹³.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład został objęty przez delegata grupy operacyjnej Ministerstwa Przemysłu na okręg mazurski w dniu 17 czerwca 1945 roku pod nr. 7667¹⁹⁴. Zgodnie z informacjami zawartymi w protokole z sierpnia 1951 roku *po wyzwoleniu Ziem Odzyskanych do dnia 30.VIII.1946 r. [przedsiębiorstwo] pozostawało pod opieką OUL w Olsztynie. W dniu 30.VIII.1946 r. na podstawie zarządzenia nr 1 Ministerstwa Apropowizacji i Handlu z dnia 26.IX.1945 r. zostało przejęte przez Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy w użytkowanie*¹⁹⁵. Z treści przywołanego protokołu wynika, że przez jakiś czas zabudowania browaru pozostawały w gestii Mazurskiego

193 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 23, k. 5-11; AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5421, k. 8-13.

194 AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

195 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5421, k. 2.

Zrzeszenia Chemicznego¹⁹⁶. W dniu 30 sierpnia doszło pomiędzy oboma przedsiębiorstwami do porozumienia (nazywanego umową przekazania), po którym to OUL powierzył PZPP-S Rejonu Zachodniego w Bydgoszczy browar w Olsztynie¹⁹⁷. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku¹⁹⁸. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 25 sierpnia 1951 i 15 listopada 1952 roku w biurze browaru w Olsztynie, w obecności Bolesława Siehenia, kierownika Działu Zbytu Olsztyńskich ZP-S, który był jednym z najstarszych po wyzwoleniu Ziemi Odzyskanych pracowników tego browaru (zdający), i Józefa Morgiewicza, pracownika Olsztyńskich ZP-S, działającego w imieniu CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Protokół, wraz z dokumentami towarzyszącymi, został zatwierdzony orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 1953 roku (data dzienna nieczytelna), co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji¹⁹⁹.

Uwagi: początki browaru sięgają 1878 roku. Jego założycielem był Rudolf Matern. Parcela browarowa zajmowała pierwotnie rozległy teren sięgający do Jakubowa, obejmując między innymi dzisiejszy staw przy ul. Wojska Polskiego, zwany w okresie międzywojennym Stawem Browarnym (Brauerei Teich) i okolice ul. Radiowej. (...) Zakład osiągnął sukces i jeszcze w XIX wieku był wielokrotnie rozbudowywany i modernizowany (w latach: 1881/1886/1888/1896). Ze względu na charakterystyczny wygląd zabudowań produkcyjnych, wzniesionych w stylu historycznym, browar zyskał nazwę „Leśny Zameczek” (Waldschlosschen Brauerei) – co znalazło odzwierciedlenie w oficjalnej nazwie firmy i logo firmy z charakterystycznym motywem zameczku i dwóch świerków. Zakład zdobył dominującą pozycję na olsztyńskim rynku, jednak po I wojnie światowej popadł w kłopoty finansowe i został zamknięty. Rada Miejska uznała jednak, że to ważny dla Olsztyna zakład przemysłowy i wykupiła go. W 1933 browar przeszedł w ręce braci Wilhelma i Waltera Daumów, którzy po zainwestowaniu znacznych środków uruchomili produkcję piwa. Rodzina Daumów była w tym czasie właścicielami browarów w Szczytnie i Biskupcu, a także słodowni w Malborku. W szczytowym okresie rozwoju browar osiągał 20-30 tys. hl rocznej produkcji²⁰⁰. W wyniku działań wojennych browar

196 Lub Mazurskiej Spółdzielni Chemicznej w Olsztynie pod kierownictwem Tadeusza Zagórskiego; AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, sygn. 62, nlb.

197 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 23, k. 2.

198 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 22.

199 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5421, k. 2-5.

200 Płoski, Błazewicz 2008, s. 220-229; Płoski 2014, s. 27-41.

nie doznał większych szkód poza spalaniem budynku administracyjnego. TZP, a następnie OUL nie sporządziły spisu inwentarza ani bilansu otwarcia. Przez pewien czas zabudowania pozostawały w gestii Mazurskiego Zrzeszenia Chemicznego, jednak nie zachowały się na ten temat bliższe informacje. Do inwentaryzacji i przejmowania obiektów związanych z przemysłem piwowarskim w rejonie warmińsko-mazurskim PZPP-S w Warszawie przystąpiło ze znacznym opóźnieniem. Dopiero w dniu 16 marca 1946 roku poleciło ono podległemu Zjednoczeniu w Bydgoszczy zabezpieczyć wszelkie browary, hurtownie piwa i wytwórnie wód gazowych oraz słodownie położone na obszarze Ziemi Mazurskiej. W dniu 29 kwietnia bydgoskie Zjednoczenie upoważniło Teodora Wąsika do przeprowadzenia niezbędnych działań. Dotarł on do Olsztyna i w sierpniu uzgodnił warunki przejęcia browaru z rąk OUL. Inwentarz i bilans otwarcia wykonał na zlecenie OUL biegły Edward Bródka. Zapewne też z tego powodu Centrala Zaopatrzenia i Zbytu przy Państwowym Browarze w Elblągu powołała komisję, której zadaniem było sprawdzenie inwentaryzacji i oszacowanie browaru w Olsztynie. Przeprowadzone 19 grudnia 1946 roku działania potwierdziły prawidłowość poprzedniej wyceny²⁰¹. W protokole z sierpnia 1951 roku wpisano następującą informację: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest [to] browar nieczynny z czynną obecnie Hurtownią Piwa i Wytwórnią Wód Gazowych, położony w Olsztynie, przy al. Wojska Polskiego 20, stanowiący własność według ksiąg wieczystych obywateli niemieckich, spadkobierców Dauma Clausa – Daum Elżbiety z d. Elias, Nicht z d. Daum Gisel i Daum Fryderyka, nieobecnych w Polsce*²⁰². Niedługo po objęciu browaru urządzono w nim hurtownię i rozlewnię piwa, działającą pod nazwą: Państwowa Rozlewnia w Olsztynie przy Państwowych Browarach w Elblągu²⁰³. W marcu 1948 roku utworzono Państwowe Zakłady Fermentacyjne w Olsztynie z siedzibą w nieczynnym browarze. Jak zapisano w bilansie zamknięcia za 1948 rok, zakłady w okresie sprawozdawczym były w inwestycji przy przebudowie zdewastowanego browaru nieczynnego na octownię, moszczarnię i wytwórnię wód gazowych, oraz odbudowę spalonego domu administracyjno-mieszkalnego. W nowo urządzonej moszczarni dokonano próbnej produkcji moszczy jabłkowych. Zatrudnienie w tym okresie wahało się od 50 do 80 pracowników²⁰⁴. Od momentu utworzenia PZF w dawnym browarze działały dwie niezależne

201 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 23, k. 1.

202 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5421, k. 3.

203 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 24, k. 1-10; sygn. 26, k. 1-12.

204 Tamże, sygn. 27, k. 1-2.

firmy, gdyż hurtownia i rozlewnia nie zakończyła działalności ani też nie została włączona w obręb PZF i działała jako skład konsygnacyjny Państwowych Browarów w Elblągu²⁰⁵. Sytuacja zmieniła się z dniem 1 maja 1949 roku, kiedy to w ramach PZF powstała Państwowa Rozlewnia Piwa i Wytwórnia Wód Gazowych, stanowiąca jednak odrębną placówkę gospodarczą, *tak pod względem księgowości i sprawozdawczości, jak finansowym*²⁰⁶. W zachowanych dokumentach nie wspomina się, by nowo powstała placówka powstała na bazie już istniejącej rozlewni, trudno jednak wyobrazić sobie inne rozwiązanie. Pamiętać też trzeba, że w tym okresie jednostką nadrzędną dla wszystkich zakładów było Zjednoczenie w Bydgoszczy, mogące powoływać i likwidować poszczególne jednostki zgodnie z przyjętym planem działania²⁰⁷. Nieco bardziej skomplikowana była sprawa octowni i wytwórni moszczy funkcjonującej przy nieczynnym browarze. Na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 17 marca 1949 roku „W sprawie przekazania niektórych zakładów przemysłowych z sektora państwowego sektorowi spółdzielczemu i z sektora spółdzielczego sektorowi państwowemu” w ręce spółdzielców trafiły wytwórnie octu i musztardy z zastrzeżeniem, że cztery octownie: w Legnicy, Koszalinie, Łodzi i Olsztynie, z uwagi na nierozdzielność obiektu fabrycznego (połączone z browarem lub winiarnią) pozostaną nadal w administracji Centralnego Zarządu Przemysłu Fermentacyjnego z tym jednak, że plany produkcyjne, kontrola techniczna i zbyt należeć będą do Centrali Spółdzielni Spożyców „Społem”²⁰⁸. Tym samym PZF „zniknęło” ze sprawozdawczości Zjednoczenia, pozostawiając po sobie usamodzielnioną jednostkę – Państwową Rozlewnię Piwa i Wytwórnię Wód Gazowych. Dalszych losów octowni i wytwórni moszczy nie znamy. Na podstawie rozporządzeń CZPPF nr 75 z dnia 10 lipca i nr 91 z dnia 26 lipca 1950 roku O utworzeniu przedsiębiorstw wielooddziałowych oraz rozporządzenia nr 76 z dnia 10 lipca 1950 roku W sprawie wyłączenia zakładów z administracji i zarządu Oddziału Północnego [CZPPF] w Bydgoszczy rozpoczęto procedurę tworzenia Przedsiębiorstwa Państwowego Mazurskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie. W jego skład włączono osiem podmiotów: Państwowy Browar Kętrzyn (ul. Traugutta 6-8), Państwowy Browar i PHP w Suwałkach (ul. Gen. Świerczewskiego 65), Państwowy Browar w Szczytnie (ul. Mickiewicza 3-5), Słodownię

205 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 102, k. 2.

206 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 31, k. 1.

207 W związku z tym zbyteczne było sporządzanie protokołów zdawczo-odbiorczych pomiędzy zależnymi od Zjednoczenia jednostkami.

208 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 25, k. 27.

nr 17 w Biskupcu (ul. Piwna 6), PHP w Olsztynie (aleja Wojska Polskiego 20) oraz nieczynne browary w Bisztynku (ul. Browarna 10), Barczewie (ul. Młynarska 3) i Nidzicy (ul. Słowackiego 12)²⁰⁹. W tej formie zakłady przetrwały do ostatecznej likwidacji Zjednoczenia w Bydgoszczy. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono łącznie 48 przedsiębiorstw przemysłu piwowarsko-słodowniczego (zajmujących się bezpośrednio produkcją piwa i słoðu) oraz Siarkownię Chmielu z siedzibą w Lublinie. Mazurskie ZP-S przekształcono w Olsztyńskie ZP-S o niezmięnionej strukturze organizacyjnej²¹⁰. Pod koniec lat pięćdziesiątych podjęto decyzję o ponownym uruchomieniu browaru w Olsztynie. *Rekonstrukcja browaru w latach 1960-1963 objęła budowę budynku warzelni, kotłowni, rozlewni i garaży, powiększenie fermentowni i instalację szeregu urządzeń, a w roku 1977 zainstalowano w nowej rozlewni linię rozlewniczą „Nama” z Czechosłowacji o zdolności 18 tys. butelek/godzinę. W 1965 roku uwarzono 72 tys. hl piwa i podobny poziom produkcji utrzymywał się w kolejnych latach. Zatrudnienie wynosiło 89-94 pracowników²¹¹. W 1991 roku Olsztyńskie Zakłady Piwowarskie przekształcono w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa o nazwie Browary Warmińsko-Mazurskie, a w rok później sprzedano inwestorom prywatnym. W 1995 roku do Browarów Warmińsko-Mazurskich należały trzy browary: w Olsztynie, Szczytnie i Biskupcu. Występowały one pod wspólną nazwą „Jurand”. W 2002 roku działał już tylko browar olsztyński, jednak i on został zamknięty w 2007 roku. Nieruchomość zakupiła firma deweloperska. Część budynków rozebrano, a na ich miejscu wzniesiono osiedle „Browary Park”. Budynek dawnej słodowni zaadaptowano na mieszkania, ocalał też budynek administracyjny. W 2008 roku zachowane elementy zabudowy wpisano do rejestru zabytków²¹².*

Orneta

Niemiecka nazwa miejscowości: Wormditt.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Albert Reimann, Jungfrauenstr. 4²¹³.

Dane BWV: nr rejestru I 242-015. Jako datę założenia podano 1820 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 40,46 hl.

209 Tamże, sygn. 54, k. 1.

210 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124.

211 Kronika 1995, s. 131.

212 Płoski, Błażewicz 2008, s. 220-230.

213 Die Brauereien und Mälzereien 1942, s. 870.

Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 90 hl, naczyń leżakowych zaś 200 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 3 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 25 600 hl, fermentacji 4 000 hl, leżakowni 1698 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Malzbier 12%, Einfachbier 3,8% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1908 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 23,7 ton słodu²¹⁴.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku²¹⁵. Dalsza procedura nie została przeprowadzona.

Uwagi: zakład został zamknięty w trakcie II wojny światowej (najprawdopodobniej w 1942 roku)²¹⁶. Nieczynny browar pozostawał pod zarządem Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego. Skąpe dane o browarze nie informują o jakimkolwiek zachowanym wyposażeniu (zapewne z powodu ich braku znalazł się poza orbitą zainteresowań PZPP-S w Bydgoszczy). Zakład znalazł się w wykazie Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie²¹⁷. Późniejsze przeznaczenie i los budynków są nam nieznane.

Pasłęk

Niemiecka nazwa miejscowości: Preussisch Holland.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei Quint, Inh. Wilhelmine Quint (nast. Oswald Quint), Pogehner Str. 14.

Dane BWV: nr rejestru I 142-008. Jako datę założenia podano 1909 rok. Warzelnia dwunaczyniowa, z kotłem warzelnym o poj. 4 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 28 hl, naczyń leżakowych zaś 40 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 6 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 2500 hl, fermentacji 1200 hl, leżakowni 300 hl). Browar produkował wyłącznie piwa górnej fermentacji (Karamel 4%, Malzbier 6%, Vollbier 14% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1909 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni²¹⁸.

214 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei Albert Reimann.

215 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 12.

216 Friedrich 2001, s. 112.

217 Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 812.

218 Dane z 4 lipca 1937 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Brauerei Quint, Inh. Wilhelmine Quint (nast. Oswald Quint).

Uwagi: browar zakończył działalność jeszcze przed wybuchem wojny, najprawdopodobniej w 1938 roku²¹⁹. W dokumentach powojennych nie udało się odnaleźć żadnej wzmianki na jego temat.

Pisz

Niemiecka nazwa miejscowości: Johannisburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Masovia-Brauerei Leo Beyer²²⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku (jako: Browar Bayer Robert, Thiel Kurt)²²¹. Dalszej procedury nie przeprowadzono.

Uwagi: nieczynny browar znalazł się w wykazie Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie. W ankiecie zapisano: Browar. *Za czasów niemieckich rozlewnia wód mineralnych. Obecnie magazyn*. Właściciele: Robert Beyer i Kurt Thiel²²². Produkcję piwa zawieszono około 1920 roku²²³. Nic nie wskazuje na to, by w zakładzie pozostały jakiegokolwiek urządzenia produkcyjne (stąd zapewne brak zainteresowania ze strony struktur piwowarskich). Nieczynny zakład pozostawał w użytkowaniu Mazurskiej Spółdzielni Rybackiej w Olsztynie, która urządziła w nim magazyn²²⁴.

Prabuty

Niemiecka nazwa miejscowości: Riesenburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Riesenburger Brauerei A. Zoche²²⁵.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku²²⁶. Dalszej procedury nie przeprowadzono.

219 Friedrich 2001, s. 116.

220 Tamże, s. 121.

221 Pisownia oryginalna; MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 17.

222 Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 876, k. 1.

223 Friedrich 2001, s. 121.

224 AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 876, k. 4, 6.

225 Friedrich 2001, s. 125.

226 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 3.

Uwagi: W mieście znajdował się jeden browar powstały w drugiej połowie XIX wieku. Działał on od 1870 do 1920 roku. Budynki browaru znajdowały się przy obecnej ulicy Parkowej [nr 8], dzisiaj mieści się tam hurtownia p. Jerzego Próchnickiego. Zakład prowadziło kolejno trzech różnych właścicieli. Wraz z nimi zmieniała się nazwa browaru. I tak: od 1875-1895 był to G. Kroecker Brauerei, od 1895-1905 Brauerei Riesenburger H. Hirschfeld und Co. i od 1905-1920 Riesenburger Brauerei A. Zoche. Niestety nie jest znana wielkość produkcji tego zakładu²²⁷. Profilu produkcyjnego w okresie międzywojennym nie udało się ustalić. Jak wynika z karty informacyjnej z 1946 roku, nieczynny browar pozostawał pod zarządem Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego. Prawdopodobnie pozabawiony był wówczas jakiegokolwiek wyposażenia produkcyjnego (stąd brak zainteresowania ze strony czynników piwowarskich). Zakład znalazł się w wykazie Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie²²⁸. Budynki browaru, w części przebudowane i przekształcone, zachowały się do dziś w dość dobrym stanie.

Szczytno

Niemiecka nazwa miejscowości: Ortelsburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Schlossbrauerei Ortelsburg, Inh. Walter Daum, Königsberger Str.²²⁹.

Dane BWV: nr rejestru V 142-007. Jako datę założenia podano 1860 rok (w 1898 nastąpiła znacząca przebudowa). W karcie zaznaczono warzelnię czteronaczyniową (podwójną), w układzie naczyń: kadź zacierna o poj. 83 hl, kocioł zacierny o poj. 77 hl i kocioł warzelny o poj. 90 hl. W miejsce kadzi filtracyjnej używano filtra zacierowego (informacja późniejsza). Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1738 hl, naczyń leżakowych zaś 7127 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 62 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelni 101 070 hl, fermentacji 78 660 hl, leżakowni 60 531 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1898 roku) i górnej fermentacji (Braunbier 4%, Karamel 12,8% ekstraktu oraz piwa pszeniczne – od 1925 roku), a także napoje bezalkoholowe (od 1900 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni²³⁰.

227 Pilewski 2002, s. 5-6.

228 Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 790.

229 W 1942 roku piwowarem był Robert Hoffmann; *Die Brauereien und Mälzereien 1942*, s. 630.

230 Dane z 26 czerwca 1937 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Schlossbrauerei Ortelsburg, Inh. Walter Daum.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole zdawczo-odbiorczym znajduje się następujący opis: *Kompleks zabudowań fabrycznych, murowany z cegły, kryty dachówką i częściowo papą. Kompleks ten jest na różnych kondygnacjach [o różnej liczbie kondygnacji w poszczególnych częściach], poczynsz od dwupiętrowego, aż do różnych przybudówek parterowych. Zabudowania te stanowią kształt prostokąta o trzech zabudowanych bokach z widocznymi znakami stopniowo [powstających] dobudówek, [funkcjonalnie] stanowią jedną całość połączoną otworami. Wyróżniano następujące części składowe kompleksu: trzy bramy wjazdowe z dwoma pomieszczeniami w środku na wartownię; młyn i silosy; warzelnię wraz z akumulatorownią, a na I piętrze pokoje mieszkalne; warsztaty mechaniczne z maszynownią; kotłownię z kominem fabrycznym o wysokości 28 metrów, murowanym z cegły; pomieszczenia na myjkę beczek, obciąż beczkowy i ekspedycję, a na I piętrze [znajdowały się] fermentacja, chłodnia i biura działu technicznego; obciąż piwa butelkowego, na piętrze umieszczono magazyny podręczne; bednarnię, szatnię, w dalszej zaś części kompleksu na piętrze magazyny surowców; lodownię; świetlicę i magazyn chmielu; wymieniono również stajnie i stolarnię²³¹. Wśród urządzeń kotłowni i maszynowni znajdował się kocioł parowy o ciśnieniu 8 atmosfer z firmy Weigelwerk Mittelneuland z 1898 roku oraz drugi z 1920 roku (Hanomag Hanoverlinde), kotły żelazne, inżektory, a także kompresor chłodniczy. Warzelnia składała się z kadzi zacierowej, określanej jako pomocnicza (poj. 85 hl²³²), kotła zacierowego (poj. 86,70 hl), kotła warzelnego (poj. 87,75 hl) z mieszadłem śmigłowym, ogrzewanego parą oraz ramowego filtra zacierowego, zastępującego kadź filtracyjną, wraz z płuczką i pralką do płócien filtracyjnych oraz pomp, motorów, transmisji i innych urządzeń towarzyszących. Możemy domniemywać, że urządzenia warzelni (nieoznakowane) pochodziły z nyskich zakładów Weigelwerk (oznaczenia zachowane na niektórych pompach)²³³. Dział warzelni scharakteryzowano następująco: *Pomieszczenie śrutownika i sam śrutownik w stanie dobrym, na chodzie znajdują się zapasowe walce ryflowane z dopasowanymi panewkami (gotowe do zmiany). Pomieszczenie uzbrojone w sprzęt p. pożarowy. Warzelnia na chodzie, kocioł zacierny wymaga remontu, przecieka na nitowanych złączach. Cała aparatura do kondensatu wymaga lepszego remontu. Transmisja wyremontowana, zdolna do dalszego użytku. Filtr zacierowy na chodzie i kompletny. Dwie kompletne ramy wypożyczone z browaru w Biskupcu**

231 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5318, k. 9.

232 Pojemności według obmiaru Urzędu Akcyzowo-Skarbowego.

233 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 60, k. 26.

i włożone do tut. filtra w związku z produkcją piwa pełnego, zawór przelotowy przy tym filtrze wymaga remontu. Pompa zacierowa na chodzie wymaga remontu. Zastępcza [pompa] stara i nowa z silnikiem elektrycznym na wspólnej podstawie znajduje się w magazynie²³⁴. W dziale fermentacji stały zarówno kadzie drewniane, jak i żelazne oraz aluminiowe. Podobnie wyposażone były piwnice leżakowe (przeważały tanki aluminiowe, drewnianych kuf pozostało jedynie pięć). Zakład posiadał nowocześnie urządzony dział rozlewu beczkowego i butelkowego.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: zakład nie został przejęty przez TZP (a następnie OUL) i znajdował się w gestii Wydziału Przemysłowego Starostwa Powiatowego w Szczytnie²³⁵. Browar przejęty przez Zw. Gosp. Spółdz. RP „Społem” Spółdz. z o.o. w dniu 24.IX.1945 roku protokołem zdawczo-odbiorczym od Starostwa w Szczytnie²³⁶. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 4 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 26 września 1949 roku, został jednak wymieniony w wykazie dwukrotnie: jako Browar Szczytno²³⁷ oraz jako Ortelburger Bierbrauerei – Daum Walter – Szczytno²³⁸. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 21 sierpnia oraz 11 i 12 grudnia 1951 roku w biurze browaru w Szczytnie, w obecności Stefana Haczekiewicza, kierownika zakładu i zarządcy państwowego (zdający), i Kazimierza Wierzchowskiego, pracownika Olsztyńskich ZP-S, działającego jako przedstawiciel CZPP-S, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Z powodu uchybień formalnych (brak precyzyjnego wyszczególnienia składników majątkowych) w dniu 25 kwietnia 1952 roku sporządzono protokół dodatkowy. Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 29 lutego 1952 roku (protokół dodatkowy uwzględniono *post factum*, dopisując informacje o nim na marginesie orzeczenia), co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji²³⁹.

Uwagi: początki Szczytna wiążą się z zakonem krzyżackim, czego symbolem jest zamek, wokół którego rozwinęło się późniejsze miasto. Korzystne położenie na skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych przyciągało do nowo formowanego ośrodka licznych rzemieślników, w tym tych zaj-

234 Tamże, sygn. 54, k. 16.

235 Tamże, sygn. 60, k. 9.

236 AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 1322, k. 2.

237 MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921, lp. 4.

238 Tamże, lp. 39.

239 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5318, k. 2.

mujących się warzeniem i wyszynkiem piwa. W XVIII wieku funkcjonował w Szczytnie browar miejski (Bräu und Mälzhaus), położony nad brzegiem Jeziora Domowego Małego. Sytuację rzemiosła, w tym i piwowarstwa, znacznie zmieniła ustawa z 1810 roku o tzw. wolności przemysłowej (Gewerbefreiheit), która znosiła ograniczenia w zakresie wykonywania rzemiosła, przemysłu i handlu, znosząc jednocześnie stare prawa dotyczące organizacji cechowych. Przyniosło to dość duże zmiany, choć dominującą pozycję zachował browar miejski. Pod koniec XIX wieku, w związku z poważnymi trudnościami utrzymania się na rynku liczebność piwowarów uległa poważnemu zmniejszeniu, aż w końcu całe szczycieńskie piwowarstwo, cieszące się w tym mieście tak długą tradycją, zostało skupione przez pochodzącego z Biskupca Fryderyka Dauma. Nabył on w 1895 roku liczne browary, będące także spadkiem po spółce „Bräu und Mälzhaus”, stając się tym samym jakoby spadkobiercą w kontynuowaniu tradycji warzenia piwa w mieście. W niedługim czasie F. Daum wybudował, w latach 1895-1898, nowy browar, który funkcjonował w następnych latach pod nazwą „Schlossbrauerei Ortelsburg” (Browar Zamkowy Szczytno). (...) Podczas budowy doradcą i konsultantem nadzorującym inwestycję od strony technologicznej był „wysoko ceniony w kręgach fachowców” mistrz piwowarski Robert Hoffman, który przez wiele następnych lat był kierownikiem szczycieńskiego browaru. Warto w tym miejscu wspomnieć, że rodzina Daumów zajmowała się piwowarstwem od ośmiu pokoleń. W jej rękach znajdowały się browary w Szczytnie, Biskupcu i słodownia w Malborku, a w poprzednich stuleciach rzemieślnicze browary w Jezioranach, Pasymiu, Wielbarku, Nidzicy i innych miastach. W 1906 roku zarząd nad browarem przejął Walter Daum, kierując nim do śmierci w 1940 roku²⁴⁰. W tym czasie browar rozbudowano (zakład znacząco ucierpiał w trakcie działań wojennych w 1914 roku), dokonując w nim licznych modernizacji. W 1938 roku szczycieński browar wyprodukował 38 tys. hl piwa, zatrudniając łącznie niemal 100 pracowników. W 1944 roku produkcja wzrosła do 78 tys. hl²⁴¹. W wyniku walk o miasto pod koniec stycznia 1945 roku znaczna część zabudowy uległa zniszczeniu. Browar szczęśliwie przetrwał za wyjątkiem budynku biurowego i mieszkania właścicieli. Zakład znalazł się pod zarządem Komendantury Wojennej, mieszczącej się naprzeciw browaru, w dawnej restauracji „Marzinek”. Dokumenty związane z działalnością browaru w pierwszych miesiącach funkcjonowania polskiej administracji nie zachowały się. Z późniejszych relacji dowiadujemy się, że obiekt nie został przejęty przez TZP (następnie OUL) i znalazł się pod zarządem Wydziału

240 Po śmierci Waltera browar przejął jego syn Klaus, który zginął jednak na Wschodzie w 1942 roku. W rękach rodziny Daumów browar pozostał do 1945 roku.

241 Płoski 2001, s. 1-19; tenże 2002, s. 2-9; tenże 2008, s. 3-4.

Przemysłowego Starostwa Powiatowego w Szczytnie. Ten 24 września 1945 roku przekazał go Spółdzielni „Społem”, jednak szczegółów tego procesu nie znamy (z tytułu przekazania nie odprowadzono opłaty dzierżawnej oraz nie sporządzono bilansu otwarcia i spisu inwentarza). Natychmiast przystąpiono do uruchomienia produkcji. O ówczesnych uwarunkowaniach informuje nas późniejsza relacja: *Takim właśnie pozostał przejmowany browar w Szczytnie, który faktycznie nie był dużo zniszczony, niemniej jednak posiadał duże braki w postaci drobnych ważnych części do maszyn i urządzeń, a nawet i braki kompletów maszyn czy motorów*²⁴². W ankiecie przygotowanej na rzecz Komisji Wojewódzkiej do Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie (21 listopada 1946 roku) jako posiadacza browaru wskazano OUL (w świetle wyżej omówionych dokumentów była to informacja błędna)²⁴³. Ankieta ta nie zawiera innych istotnych informacji²⁴⁴. Wskutek przeoczenia ankietę ponowiono, browar zaś ponownie ogłoszono jako przewidziany do upaństwowienia w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim”²⁴⁵. Tym razem w ankiecie zapisano kilka istotnych informacji (początek grudnia 1946 roku): *odbudowa ukończona, lecz remont i doprowadzenie do stanu używalności nie ukończone. Zatrudnia obecnie 4 umysłowych i 17 fizycznych [pracowników]. Od 24 września 1945 roku zakład pozostawał w dzierżawie ZGS RP „Społem”, zaś kierownikiem zakładu był Jan Zydler*²⁴⁶. Uruchomienie browaru poprzedzone było wykonaniem szeregu prac: *odbudowano spalone dachy, wykonano instalacje elektryczne, technologiczne i wodne oraz dokonano remontów i przeglądów urządzeń*²⁴⁷. Dokładnej daty uruchomienia produkcji nie znamy, choć jak wynika z cytowanych wyżej dokumentów, nastąpiło to nie wcześniej niż w 1. poł. 1947 roku. Wiemy tylko, że do 18 lutego 1948 roku osiągnięto obrót (bez akcyzy) w wysokości niemal 36 mln zł. Z wnioskiem do Urzędu Akcyzowego w Olsztynie o przeprowadzenie weryfikacji browaru zwrócono się dopiero 15 marca 1948 roku. Wówczas jednak browar

242 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5318, k. 27. Adam Płoski wspomina, że wyposażenie zostało przez Rosjan zdemontowane i wywiezione, nie jest to jednak zgodne z prawdą (browaru po zdemontowaniu urządzeń nie dałoby się już uruchomić); Płoski 2001, s. 16.

243 Jest to zapewne informacja błędna. Pierwsze ankiety sporządzane są wyjątkowo niestarannie i zawierają błędne informacje.

244 Decyzję o upaństwowieniu ogłoszono w „Olsztyńskim Dzienniku Wojewódzkim” z dn. 30 grudnia 1946 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 792.

245 Olsztyński Dziennik Wojewódzki z dn. 30 marca 1947 roku; AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 1322, k. 1.

246 AP Olsztyn, Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie, sygn. 1322, k. 2.

247 Kronika 1995, s. 134.

pozostawał już w pełnym ruchu. Niejasny stan prawny sformalizowano umową dzierżawną, podpisaną 18 lutego 1948 roku. Jako strona wydierżawiająca wystąpiło Ministerstwo Ziem Odzyskanych, działające w imieniu i na rzecz Skarbu Państwa. Jako przedmiot dzierżawy wskazano przedsiębiorstwo przemysłowe Browar w Szczytnie przy ul. Mickiewicza 46 i Krasińskiego 4 wraz z placami, zabudowaniami, maszynami i urządzeniami technicznymi z przynależnościami. Okres dzierżawy określono od 24 września 1945 do 31 grudnia 1948 roku, ustanawiając czynsz dzierżawny w wysokości 4% od obrotu i bez akcyzy, płatny w kwartalnych ratach kalendarzowych z dołu do dnia 15-go po upływie kwartału, z zastrzeżeniem, że czynsz ten poczynając od 1-go stycznia 1948 r. nie może być mniejszy niż 240 000 zł (...) kwartalnie bez względu na wysokość rzeczywistego obrotu. Podstawą obliczenia miał być odpis zeznania o obrocie, przedłożony w OUL w Olsztynie. W dalszej części zaznaczono, że Spółdzielnia „Społem” poniosła nakłady w łącznej kwocie 2 570 881,51 zł oraz osiągnęła obrót w wysokości niemal 36 mln zł. Zaległy czynsz dzierżawny (do końca 1947 roku) wyniósł więc 1 439 984 zł. Ministerstwo wyraziło jednak zgodę, by nakłady inwestycyjne zaliczyć na poczet zaległego czynszu, pozostała zaś nadwyżka (w wysokości 1 130 897,51 zł) uległa umorzeniu w drodze potrącenia 50% każdej raty czynszu aż do zupełnego jej pokrycia, przy czym gdyby to umorzenie nie nastąpiło w czasie dzierżawy (...) przedłużył się okres dzierżawy aż do zupełnego zaspokojenia tejże pretensji. W umowie przewidziano też przedwczesne zakończenie dzierżawy w wypadku realizowania akcji przekazywania mienia nierolniczego na terenie Ziem Odzyskanych w trybie dekretu z dnia 6 grudnia 1946 r., z gwarancją zwrotu Spółdzielni poniesionych nakładów²⁴⁸. Okres dzierżawy uległ wydłużeniu, jednak stosowna umowa (lub aneks do umowy wcześniejszej) nie zachowała się. Wszystkie umowy na dzierżawę browarów z sektorem spółdzielczym rozwiązano przedwcześnie na podstawie zarządzenia Ministra Przemysłu i Handlu z 17 marca 1949 roku²⁴⁹. Protokół zdawczo-odbiorczy spisano 4 kwietnia 1949 roku. Jako strona przejmująca wystąpił CZPPF w Warszawie, reprezentowany przez przedstawiciela oddziału w Bydgoszczy²⁵⁰. Od chwili przejęcia zakład działał pod nazwą: Państwowy Browar w Szczytnie i podlegał CZPPF, oddział w Bydgoszczy. Na podstawie rozporządzeń CZPPF

248 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 60, k. 3-6.

249 Zarządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 17 marca 1949 roku „W sprawie przekazania niektórych zakładów przemysłowych z sektora państwowego sektorowi spółdzielczemu i z sektora spółdzielczego sektorowi państwowemu”; tamże, sygn. 25, k. 27.

250 AP Bydgoszcz, Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy, sygn. 1001, k. 1-55.

nr 75 z dnia 10 lipca i nr 91 z dnia 26 lipca 1950 roku O utworzeniu przedsiębiorstw wielooddziałowych oraz rozporządzenia nr 76 z dnia 10 lipca 1950 roku W sprawie wyłączenia zakładów z administracji i zarządu Oddziału Północnego [CZPPF] w Bydgoszczy rozpoczęto procedurę tworzenia Przedsiębiorstwa Państwowego Mazurskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie. W jego skład włączono osiem podmiotów, w tym browar w Szczytnie²⁵¹. W dniu 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono łącznie 48 przedsiębiorstw przemysłu piwowarsko-słodowniczego (zajmujących się bezpośrednio produkcją piwa i słoðu) oraz Siarkownię Chmielu z siedzibą w Lublinie. Mazurskie ZP-S przekształcono w Olsztyńskie ZP-S, najpewniej o niezmienionej strukturze organizacyjnej²⁵².

Tab. 126 – produkcja piwa w browarze w Szczytnie w latach: 1947, 1949-1950, 1952-1955, w rozbiciu na piwo jasne lekkie, pełne i słodowe. Dane w hektolitrach.

	1947	1949	1950	1952	1953	1954	1955
Piwo jasne lekkie	43 525,00	52 329,87	58 840,00	55 266,00	56 351,00	59 722,00	55 687,00
Piwo jasne pełne	652,00	–	–	–	–	–	6 265,00
Piwo słodowe	614,21	1 666,73	9 413,00	8 201,00	12 041,00	11 959,00	9 925,00
Razem	44 791,21	53 996,60	68 253,00	63 467,00	68 392,00	71 681,00	71 877,00

W 1947 roku wyprodukowano niemal 45 tys. hl piwa, głównie jasnego lekkiego, jak również niewielkie ilości piwa pełnego (o ekstrakcie 12%) i słodowego. Danych za rok 1948 nie znamy. W 1949 roku produkcja wzrosła do niemal 54 tys. hl, w kolejnych latach zaś oscylowała około 70 tys. hl.

251 AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 54, k. 1.

252 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124.

Podstawę stanowiło piwo lekkie, warzono jednak około 10 tys. hl piwa słodowego, w 1955 roku zaś powrócono do produkcji piwa pełnego (zob. tab. 126)²⁵³. W późniejszym okresie produkcja utrzymywała się na poziomie około 80 tys. hl rocznie²⁵⁴. Już w pierwszym roku działalności zatrudnienie przekroczyło 80 osób. W 1950 w browarze pracowało 87 osób, jednak w następnych latach spadło do 70-73 osób. Było to jednak związane z redukcją personelu administracyjnego, zatrudnianego nie na poziomie browaru, a bezpośrednio w centrali Olsztyńskich ZP-S (personel administracyjny w poszczególnych zakładach pełnił funkcję pomocniczą). Liczba pracowników fizycznych i kadry inżynierskiej nie uległa zasadniczym zmianom (zob. tab. 127)²⁵⁵.

Tab. 127 – stan zatrudnienia w browarze w Szczytnie w latach 1947, 1950 oraz 1952-1954.

	1947	1950	1952	1953	1954
Robotnicy zatrudnieni przy produkcji	59	61	59	61	60
Robotnicy gospodarczy	10	11	5	4	4
Straż przemysłowa	–	–	1	1	2
Uczniowie	–	1	–	–	–
Pracownicy inżynieryjno-techniczni	2	2	4	4	5
Pracownicy administracyjni (biurowi)	12	12	1	2	2
Razem	83	87	70	72	73

Browar przetrwał przemiany ustrojowe, a po 1989 roku razem z browarami w Olsztynie, Kętrzynie i Biskupcu był częścią przedsiębiorstwa Browary Warmińsko-Mazurskie, które w 1991 przekształcono w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa, a w 1992 roku sprywatyzowano (z wyłączeniem browaru w Kętrzynie)²⁵⁶. W 2001 należąca do niemieckiej spółki dystrybucyjnej Drinks & Food Vertriebs GmbH spółka Tarpan Fabryka Likierów uruchomiła na terenie browaru produkcję wódek i likierów. W tym samym czasie z powodów ekonomicznych zakończono produkcję piwa. W 2016 roku spółka została zakupiona przez rodzinę Gromków. W 2019 nowi właściciele utworzyli spółkę akcyjną o nazwie Mazurska

253 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14353, k. 27; sygn. 14354, częściowo nlb.; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 29, k. 42-48.

254 Kronika 1995, s. 134.

255 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14353, k. 28; sygn. 14354, częściowo nlb.

256 Płoski 2001, s. 112-128.

Manufaktura, która w tym samym roku rozpoczęła produkcję wódki i nalewek rzemieślniczych. W 2019 roku przystąpiono do rekonstrukcji browaru – jego otwarcie zaplanowano w 2023 roku.

Węgorzewo

Niemiecka nazwa miejscowości: Angerburg.

Niemiecka nazwa zakładu: Brauerei von Janson.

Uwagi: według Manfreda Friedricha browar w Węgorzewie, należący do Alfreda von Jansona, zakończył działalność długo przed I wojną światową. Zakład odnotowany został jednak w rejestrze *Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich* z 1939 roku²⁵⁷. W powojennych źródłach nie natrafiono na żadne informacje na temat tego browaru.

257 *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 30.

Wolne Miasto Gdańsk

Gdańsk

Niemiecka nazwa miejscowości: Danzig.

Niemiecka nazwa zakładu: Danziger Aktien-Bierbrauerei, Kleinhammerweg 1-5¹.

Dane BWV: nr rejestru 146-003. Jako datę założenia podano 1871 rok. Warzelnia czteronaczyniowa (podwójna), z kadzią zacierną o poj. 274 hl, kadzią filtracyjną o poj. 274 hl², kotłem zaciernym o poj. 356 hl i kotłem warzelnym o poj. 386 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 7261 hl, naczyń leżakowych zaś 24 tys. hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 190 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 755 000 hl, fermentacji 338 630 hl, leżakownia 203 870 hl). Browar produkował piwa dolnej i górnej fermentacji (Malzbier 12%, Weissbier 10% i Putziger 4% ekstraktu) oraz napoje bezalkoholowe (od 1936 roku). Zakład nie posiadał własnej słodowni³.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole z lipca 1952 roku zapisano: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest Browarem, położone w Gdańsku Wrzeszczu przy ul. Kilińskiego nr 1-5 z własną boczną kolejową. Położone ono jest niedaleko dworca kolejowego w Gdańsku Wrzeszczu, odległego ca. 300 metrów z połączeniem we wszystkich kierunkach. Takie same dogodne połączenia są w Trójmieście liniami tramwajowymi i autobusami z plażami morskimi w Sopocie, Jelitkowie, Brzeźnie i Stogach. Gdańsk Wrzeszcz jest ożywioną dzielnicą przemysłowo-handlową. Przedsiębiorstwo było czynne przed wojną i w czasie wojny bez przerwy. Wskutek działań wojennych w 1945 roku uszkodzenia zabudowań fabrycznych (...) wynosiły od 5 do 40%. Do przedsiębiorstwa należało szereg nieruchomości na terenie Gdańska (Wrzeszcz, Sobieszowo, Stogi), Pucka (stara lodownia, użytkowana przez rybaka), Nowym Dworze, Kałdowie, Wejherowie (nieczynny browar ze słodownią) oraz Nowym Stawie (słodow-*

1 Data założenia: 11 października 1871 roku, z kapitałem 1 050 000 marek. Produkcja: 1933/34 – 61 944, 1934/35 – 57 797, 1935/36 – 50 271, 1936/37 – 52 080; *Die Brauereien und Mälzereien* 1939, s. 146. W 1942 roku piwowarem był Hans Goslich Langfuhr; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 152.

2 Z późniejszych informacji wynika, że w browarze zainstalowany był filtr zacierowy.

3 Dane z 3 maja 1940 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Danziger Aktirn-Bierbrauerei.

nia)⁴. W marcu 1945 roku w wyniku działań wojennych uszkodzeniu uległ dach nad warzelnią, maszynownią i głównym budynkiem produkcyjnym. Fermentownia i leżakownia zostały zalane wodą [według wiarygodnej relacji piwnice browaru zostały zalane przez pracowników polskiego pochodzenia, by uchronić resztki piwa i olej jadalny znajdujące się w tankach]⁵. Cały zakład ocalał dzięki przypadkowi, ponieważ żołnierze, którzy mieli wysadzić browar w powietrze, za bardzo lubili małe gdańskie jasne i zmorzeni piwem zasnęli, nie wykonując swoich niszczyielskich zadań⁶.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w dniu 28 marca 1945 roku Gdański Browar Akcyjny został zajęty przez wojska sowieckie. 15 kwietnia władze wojskowe przekazały go w ręce polskiej administracji⁷. Już pod koniec kwietnia przejęty został przez Zjednoczenie z Bydgoszczy. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku⁸. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 12 lipca 1952 roku w Gdańsku-Wrzeszczu, w siedzibie przedsiębiorstwa, w obecności zastępcy dyrektora dla spraw administracyjnych Jana Urbaniaka (zdający), i dyrektora przedsiębiorstwa Mariana Żehaluka, działającego w imieniu CZPP-S w Warszawie, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Z powodu nieprawidłowego ustalenia stanu majątkowego przedsiębiorstwa w dniu 9 grudnia 1959 roku spisano protokół dodatkowy⁹. Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Spożywczego i Skupu w dniu 14 maja 1963 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji. W teczce z dokumentami znajdują się jedynie protokoły i orzeczenie, brakuje wszystkich załączników¹⁰.

Uwagi: od okresu średniowiecza Gdańsk należał do grona znaczących ośrodków piwowarskich. Jeszcze w poł. XVIII wieku istniało w mieście około 60 browarów, jednak już wówczas ich liczba spadała. Wraz z po-

4 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5488, k. 4-6.

5 Kilku pracowników, w tym August Kloskowski i Bernard Lewnau, ukryło pasy transmisyjne do napędu urządzeń oraz części do pomp. Zalali oni także wodą piwnice browaru; Adamski 1994a, s. 24; Gach 2007, s. 116.

6 Kronika 1995, s. 81-82. Inne relacje nie potwierdzają zaminowania browaru i zamiarów jego wysadzenia.

7 500 lat 2018, s. 28-29.

8 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 53, lp. 154.

9 Chodziło o wyłączenie części nieruchomości niestanowiących składników majątkowych przedsiębiorstwa, z uwagi na to, że nie służą one zakładowi do wykonywania zadań gospodarczych.

10 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5488, k. 2-8.

stępującą industrializacją rynek zaczęły przejmować duże, nowoczesnie wyposażone zakłady. W 1880 r. na terenie miasta leżało 13 browarów, w 1900 r. było ich 15, w 1908 r. – 17, w 1912 r. – 11, w 1913 r. – 10, a w 1914 r. tylko 8. W roku 1871 na terenie majątku Kuźniczki (Wrzeszcz) powstał browar z kapitałem 1 050 000 marek. Wykorzystano położenie obok nowo powstałej linii kolejowej z Gdańska do Szczecina. Od 1973 r. pracował z pełną mocą i produkował 30 000 hl piwa. Od 1900 roku browar nazywał się Danziger Aktien-Bierbrauerei Kleinhammer (DAB), z kapitałem trzykrotnie większym niż w momencie założenia. W tym okresie przeprowadzono szereg inwestycji: wybudowano bocznice kolejową, nową warzelnię, słodownię, wymieniono kotły parowe, rozszerzono piwnice fermentacyjne i leżakowe, zmodernizowano rozlew do beczek i butelek. W 1913 r. browar zatrudniał 188 pracowników i wyprodukował 130 000 hl piwa¹¹. Po pożarze słodowni w 1918 roku zdecydowano o zaniechaniu odbudowy i przekształceniu jej na magazyny komorowe słodu i pomieszczenia służące do uzdatniania wody. Od tego czasu browar w Gdańsku w sład zaopatrywał się w słodowni w Nowym Stawie, która jako jednostka samodzielna była stowarzyszona z browarem (Danziger Malz Fabrik GmbH – Neuteich)¹². Okres wojny nadszarpnął pozycję browaru. Pomimo tego prowadzono dość agresywną politykę: DAB przejął browar Alte Danziger Schlossbrauerei i słodownię w Wejherowie (w 1913 roku)¹³ oraz Bergschlösschen Brauerei z Sopotu (w 1918 roku). Po 1920 r. browar musiał konkurować na swych dawnych terenach zbytu z polskimi browarami i został zmuszony do zmniejszenia produkcji. Kontynuowano natomiast agresywną politykę w obrębie własnego rynku. W 1929 roku DAB zakupił browar Leonharda Waasa, wkrótce potem zaś browar Witt. Oba te browary natychmiast zamknął, przejmując ich rynki zbytu. W latach 1930-1931 dokonano wymiany urządzeń warzelnych, w niedługi czas później gruntownej modernizacji poddano dział fermentacji. Pomimo tego produkcja piwa spadała. Od 1935 roku w Gdańsku działały już tylko dwa browary: DAB i zakład Richarda Fischera w Nowym Porcie. W 1938 roku w DAB uwarzono 56 tys. hl piwa (o 6 tys. więcej niż w roku poprzednim)¹⁴. Zakład działał przez cały okres II wojny światowej, produkując piwa o obniżonej zawartości ekstraktu. W wyniku działań wojennych w marcu

11 500 lat 2018, s. 9-13.

12 Kronika 1995, s. 81.

13 Według innych źródeł stało się to w 1917 roku. Po dwóch latach produkcję piwa w tym browarze wstrzymano, ograniczając się wyłącznie do produkcji słodu i rozlewu piwa z browaru gdańskiego. Maszyny i urządzenia w 1925 roku wystawiono na sprzedaż: Adamski 1994c, s. 33.

14 500 lat 2018, s. 9-13; Kronika 1995, s. 81.

1945 roku browar doznał relatywnie niewielkich uszkodzeń i po przejściu przez Zjednoczenie został wytypowany do szybkiego uruchomienia¹⁵. W kwietniu 1945 r. przyjechała do Gdańska grupa specjalistów (kierowana przez inż. Władysława Małaczyńskiego) celem przejęcia [zakładu] i uruchomienia produkcji¹⁶. Do 15 maja 1945 roku następowało sukcesywne przejmowanie majątku browaru na podstawie inwentaryzacji z 13 kwietnia 1945, sporządzonej przez st. lejtn. Pietraszkiewicza, lejtn. Goruczewa i inż. Władysława Małaczyńskiego. Protokół zdawczo-odbiorczy podpisano 8 sierpnia, w obecności Delegata Ministra Przemysłu – kpt. inż. Szedrowicza. W międzyczasie prowadzi się prace porządkowe, związane z oczyszczaniem placów i działów produkcyjnych. Sprawami technicznymi zajął się inż. Kazimierz Patorski¹⁷. Dwa gdańskie browary połączono w przedsiębiorstwo o nazwie Zjednoczone Browary Państwowe w Gdańsku. Browar we Wrzeszczu otrzymał nr 1, browar w Nowym Porcie oznaczono zaś nr. 2 i wkrótce urządzono w nim rozlewnię i hurtownię piwa. W dniu 30 kwietnia zakład nr 1 rozpoczął produkcję lemoniad i wód gazowanych, natomiast pierwsze piwo trafiło do konsumentów na początku czerwca. Braki sprzętowe uzupełniono urządzeniami przywożonymi z nieczynnych browarów w Nowym Porcie, Lęborku i Gołdapi¹⁸. Do końca lat czterdziestych przeprowadzono też szereg inwestycji, m.in. przebudowano środkową część głównego budynku produkcyjnego na halę obciążu piwa butelkowego (pomieszczenia podręcznych magazynów i pośredniczących zbiorników do piwa po wyburzeniu ścian działowych połączono w halę, nad którą dano żelbetowy strop i nadbudowano piętro przewidziane na podręczne magazyny). Wybudowano też studnię głębinową o głębokości 52 metrów. Wszystko to pozwoliło na dynamiczny rozwój produkcji. Już w 1949 roku znacząco przekroczono poziom 100 tys. hl piwa rocznie. Na uwagę zasługuje fakt, że niemal od samego początku produkowano, obok piwa jasnego lekkiego, piwo jasne pełne, słodowe oraz piwa mocne (w tym porter – zob. tab. 128)¹⁹.

15 W dniu 10 kwietnia 1945 odbyła się w Bydgoszczy narada Zarządu Przemysłu Piwowarskiego – Rejon Zachodni odnośnie zagospodarowania browarów na terenie Pomorza. Mgr inż. Władysław Małaczyński (późniejszy dyrektor ZPC „Bałtyk”) otrzymuje pełnomocnictwo do przejęcia browaru gdańskiego z rąk sowieckich; Adamski 1994a, s. 18.

16 Kronika 1995, s. 82.

17 Adamski 1994a, s. 18.

18 Tamże.

19 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14228, k. 5 i 28; sygn. 14229, nlb.

Tab. 128 – produkcja piwa w browarze w Gdańsku w latach 1947, 1949-1951 i 1954-1955, w hektolitrach.

	1947	1949	1950	1951	1954	1955
Piwo jasne lekkie	41 501,00	89 198,00	107 589,00	111 643,00	107 617,00	105 502,00
Piwo słodowe	2 804,00	8 466,00	16 754,00	37 073,00	50 040,00	42 895,00
Piwo pełne	1 621,00	4 092,00	3511,00	7 794,00	14 576,00	18 251,00
Piwo mocne	698,00	7 618,00	6 895,00	9 528,00	22 200,00	25 942,00
Razem	46 624,00	109 374,00	134 749,00	166 038,00	194 433,00	192 590,00

Browar był znaczącym pracodawcą, nawet na tak dużym rynku pracy jak Gdańsk. Już pod koniec 1945 roku w browarze pracowało 230 osób, w tym 117 narodowości niemieckiej. W większości byli to dawni pracownicy browaru, w tym przedstawiciele średniego nadzoru technicznego. Heinrich Leicht do 1956 roku pracował jako piwowar²⁰. W 1947 zatrudniano 220 pracowników, w 1950 już 245 (zob. tab. 129)²¹. Pierwszym dyrektorem naczelnym w dniu 4 lipca 1945 roku mianowano Eugeniusza Smolińskiego, który łączył to stanowisko z funkcją dyrektora Zakładów Chemicznych w Łęgowie koło Bydgoszczy²². Pod koniec lat czterdziestych sóló sprowadzano aż z 14 słodowni, położonych na terenie całego kraju. Były to zakłady: Słupsk, Lublin, Bydgoszcz, Malbork, Koronowo, Grudziądz, Nowy Staw, Połczyn-Zdrój, Poznań, Szubin, Grodzisk Wielkopolski, Głubczyce, Starogard i Kościerzyna. Równie szeroki był krąg odbiorców, wśród których wymienić można PHP w Warszawie, Poznaniu, Inowrocławiu, Bydgoszczy i Białymstoku (przy nieczynnym browarze Dojlidy), rozlewnie spółdzielcze w Legionowie, Radzyminie, Złotowie, Pruszkowie i Iławie oraz rozlewnie z sektora prywatnego (Czeremażyński Nasielsk, Jeszke Nowy Dwór Mazowiecki, Zych Zakroczym) i inne²³.

20 Heinrich (Henryk) Leicht miał żonę polskiego pochodzenia (z okolic Kościerzyny), wyjechał do Niemiec w ramach łączenia rodzin w 1956 roku; Adamski 1994b, s. 23.

21 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14228, k. 3.

22 We wrześniu 1947 roku wybuchła tzw. afera piwna, w wyniku której dyrektor Smoliński zrezygnował ze stanowiska. W tym czasie prowadzono przeciwko niemu śledztwo w sprawie rzekomego „wycieku” materiałów wybuchowych z fabryki w Łęgowie. Po procesie dyrektor został wywieziony do ZSRR i jego dalsze losy pozostają nieznanne; Adamski 1994a, s. 18; Gach 2007, s. 2007.

23 AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 14228, k. 33, 35.

Tab. 129 – stan zatrudnienia w browarze w Gdańsku w latach 1938, 1947, 1950-1951 i 1954.

1938	1947	1950	1951	1954
110	220	245	236	246

Z dniem 1 lipca 1950 roku powołano do życia przedsiębiorstwo o nazwie Gdańskie ZP-S w Gdańsku, z siedzibą przy ul. Kilińskiego 15. W skład zakładu weszło 12 podmiotów: browary w Gdańsku i Starogardzie, słodownie w Kościerzynie i Nowym Stawie, hurtownie piwa w Nowym Porcie, Sobieszewie, Gdyni (ul. Czerwonych Kosynierów i Świętojańska), Wejherowie, Kościerzynie, Lęborku i Gdańsku²⁴. Utworzone struktury okazały się przejściowe, bowiem 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono łącznie 48 przedsiębiorstw przemysłu piwowarsko-słodowniczego (zajmujących się bezpośrednio produkcją piwa i słoðu) oraz Siarkownię Chmielu z siedzibą w Lublinie²⁵. W momencie powoływania Gdańskie ZP-S zachowały zasadniczo swój dotychczasowy kształt organizacyjny²⁶. Browar zaliczano do największych i najlepszych w kraju. Pod koniec lat sześćdziesiątych znaczne ilości piwa eksportowano. Znaczny wzrost produkcji osiągnięto w wyniku inwestycji. W latach 1959-1960 przebudowano dział rozlewu butelkowego, instalując dwie nowe linie rozlewnicze typu „Noma” o wydajności 3 tys. butelek/godzinę oraz jedną linię do rozlewu napojów gazowanych. Pasteryzator tunelowy zainstalowano w 1963 r. W latach 1961-1964 wybudowano nową kotłownię, wymieniono drewniane kufy na tanki stalowe wraz z dobudową oddziału leżakowni i budową 4 krytych kadzi fermentacyjnych, zainstalowano urządzenia do utylizacji dwutlenku węgla i wybudowano budynek mieszkalny. Inwestycje pozwoliły na zwiększenie zdolności produkcyjnych do 300 tys. hl piwa rocznie. W 1967 r. zainstalowano nową linię rozlewniczą holenderskiej firmy „Stork” o wydajności 18 tys. butelek/godzinę oraz wymieniono filtr zacierny na warzelni. Pierwszego lipca 1971 r. rozpoczęto prace mające na celu rozbudowę zakładu do 650 tys. hl piwa. Obejmowały one budowę nowej warzelni, kotłowni, budynku socjalnego, rozlewni piwa butelkowego, modernizacji maszynowni chłodniczej, fermentowni, leżakowni, warsztatów mechanicznych i instalację urządzeń towarzyszących. W połowie lat siedemdziesiątych produkcja osiągnęła 475 tys. hl piwa, jednak kryzys lat osiemdziesiątych

24 AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

25 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124.

26 Tamże, k. 119-128; AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie, sygn. 382, nlb.

spowodował spadek do poziomu 350 tys. hl piwa rocznie. W roku 1971 decyzją Ministerstwa Przemysłu Spożywczego połączono przedsiębiorstwa w Gdańsku i Elblągu w jedną firmę o nazwie „Gdańskie Zakłady Piwowskie z siedzibą w Elblągu”. Ten stan rzeczy trwał do 1.01.1981 r., kiedy to browar w Gdańsku stał się samodzielnym przedsiębiorstwem²⁷. Od 1988 roku zakład nosił nazwę „Gdańskie Zakłady Piwowskie im. Jana Heweliusza”. W 1991 roku browar przekształcono w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa i sprywatyzowano. Większościowym akcjonariuszem została firma Brewpole BV, która nadała zakładowi nazwę „Hewelius Brewing Company Ltd.” W 1997 roku browar został przejęty przez firmę „Elbrewery Co. Ltd.” z Elbląga, która w 2001 roku podjęła decyzję o zaprzestaniu produkcji²⁸. Część budynków wyburzono, część włączono w realizację luksusowego osiedla mieszkaniowego. W kompleksie powstał browar restauracyjny Vrest, kontynuujący piwowarską tradycję Wrzeszcza.

Gdańsk

Niemiecka nazwa miejscowości: Danzig.

Niemiecka nazwa zakładu: Richard Fischer Brauerei, Weichselstr. 2²⁹.

Dane BWV: nr rejestru 246-004. Jako datę założenia podano 1804 rok. W karcie zaznaczono posiadanie warzelnii czteronaczyniowej, opisując kocioł warzelny o poj. 123 hl i – prawdopodobnie – kocioł zacierny o poj. 51,97 hl. Charakterystyki pozostałych naczyń nie podano. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 1050 hl, naczyń leżakowych zaś 4600 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 30 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 125 200 hl, fermentacji 47 500 hl, leżakowni 39 070 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1900 roku) i górnej fermentacji (Carmelvollbier 11% i Braunbier 4% ekstraktu). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 270 ton słoju³⁰.

Stan zachowania budynków i urządzeń: wszystkie dostępne źródła podają zgodnie, że w wyniku działań wojennych zakład został kompletnie

27 Kronika 1995, s. 82-83.

28 500 lat 2018, s. 28-29.

29 Data założenia: 1804 rok. W 1900 roku przystosowany do produkcji piw dolnej fermentacji. Aż do 1914 browar eksportował swe wyroby do Anglii, Holandii i Belgii. W 1942 roku komandytariuszami byli Peter Fischer i Erna Fischer, prokurentem Eugen Roesler, piwowarem Kurt Radecker. Zakład zatrudniał 68 pracowników; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 151.

30 Dane z 7 maja 1940 roku; Archiwum GGB,teczka: BVDB, karta: Richard Fischer Brauerei.

zniszczony. Nie udało się jednak odnaleźć dokumentu opisującego faktyczną skalę i rodzaj zniszczeń.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: w marcu 1945 roku browar został zajęty przez wojska sowieckie i najprawdopodobniej w dniu 15 kwietnia przekazany polskiej administracji. Protokolarne przekazanie nastąpiło dopiero w dniu 8 sierpnia (wraz z browarem we Wrzeszczu)³¹. Dokładnej daty przejścia przez Zjednoczenie nie znamy. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku³². Dokumentów z tego postępowania nie odnaleziono.

Uwagi: browar z Nowego Portu należał do największych browarów w Gdańsku. Był jednym z czterech zakładów piwowarskich należących do rodziny Fischer (Browar Paul Fischer, wł. Johanna Wentzel, Ogarna 8/9; Browar A. Fischer jun. wł. R. Winkelhausen, Stare Szkoty 68 i Browar A. Fischer, Korzenna 20). Browar w Nowym Porcie został założony przez Matthiasa Broschke (1751-1806). Po jego śmierci przeszedł w ręce syna Ludwika (1783-1840), który prowadził działalność pod nazwą Browar L. Broschke. W 1804 roku zakład przeszedł w ręce rodziny Fischer [w późniejszym okresie wskazywano tę datę jako datę założenia zakładu]. W 1820 r. należał do Jana Józefa Fischera (1787-1837), potem kierowany był przez [pozostałą po nim] wdowę (do 1840 r.) i aż do 1888 r. przez jego syna Richarda Ignaca pod nazwą Browar Richard Fischer. W tym czasie zakład został przebudowany i poważnie zmodernizowany. W 1888 roku browar przeszedł w ręce Georga Alberta Fischera, funkcjonując pod nazwą Danziger Malz- und Export-Bierbrauerei Fischer. Przed wybuchem I wojny światowej produkowano 50 tys. hl piwa i niemal tysiąc ton słodu. Od 1915 r. należał do Gottlieba Fischera, który pod nazwą Export und Legerbier-Brauerei Richard Fischer KG kierował nim do 1939 r. Ostatnim właścicielem browaru był Paul Fischer (1939-1945). Browar słynął z produkcji wielu gatunków piw, zarówno dolnej, jak i górnej fermentacji. Najbardziej znanym produktem było piwo o nazwie Hansa-Pils³³. Poza ogólną wzmianką o całkowitym zniszczeniu zakładu w wyniku działań wojennych nie udało się odnaleźć szczegółowych opisów zniszczeń. Dwa gdańskie browary połączono w przedsiębiorstwo o nazwie Zjednoczone Browary Państwowe w Gdańsku (wzorem innych miejscowości, w których przed wojną istniało więcej zakładów). Browar w Nowym Porcie oznaczono nr. 2 i wkrótce urządzono w nim rozlewnię i hurtownię piwa. Większość ocalałych maszyn i urządzeń browaru i słodowni przewieziono do innych czynnych browarów: gdańskiego

31 Adamski 1994c, s. 33.

32 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 53, lp. 155.

33 500 lat 2018, s. 14-15.

i poznańskiego³⁴. Z dniem 1 lipca 1950 roku powołano do życia przedsiębiorstwo o nazwie Gdańskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Gdańsku z siedzibą przy ul. Kilińskiego 15. W ich skład weszło 12 podmiotów, w tym HP w Nowym Porcie. Przy tworzeniu przedsiębiorstwa zastosowano ogólnie przyjęte wytyczne, tak więc nieczynny browar w Nowym Porcie został przekazany protokolarnie na rzecz nowo tworzonych Zakładów przez Państwowy Browar nr 1 w Gdańsku. Rzecz jasna musimy pamiętać, że wszystkie jednostki podlegały wówczas PZPF, oddz. w Bydgoszczy, tak więc prowadzone reorganizacje miały charakter wewnętrzny. Utworzone struktury okazały się przejściowe, bowiem 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielodziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono łącznie 48 przedsiębiorstw przemysłu piwowarsko-słodowniczego (zajmujących się bezpośrednio produkcją piwa i słoðu) oraz Siarkownię Chmielu z siedzibą w Lublinie³⁵. W momencie powoływania Gdańskie ZP-S zachowały zasadniczo swój dotychczasowy kształt organizacyjny. Nie wiemy, w którym momencie nieruchomość po nieczynnym browarze wyłączono ze struktur przemysłu piwowarskiego. Być może stało się to już w 1952 roku, kiedy to wydano zarządzenie w *Sprawie przekazania zbędnych nieruchomości po nieczynnych zakładach*³⁶. HP w Nowym Porcie nie znajduje się bowiem w zarządzeniu zewnętrznym nr 24 „W sprawie przekazania Hurtowni Piwa” na rzecz CRS „Samopomoc Chłopska” (Gdańskie ZP-S oddały jedynie skład konsygnacyjny w Sobieszowie)³⁷. Finalnie nieruchomość trafiła w ręce PMRN w Gdańsku.

Nowy Dwór Gdański

Niemiecka nazwa miejscowości: Tiegenhof.

Niemiecka nazwa zakładu: Bierbrauerei Schlossgrund, Gebrüder Stobbe KG³⁸.

34 Adamski 1994c, s. 33.

35 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124.

36 Zarządzenie zewnętrzne nr 95 z 28 listopada 1952 roku, wydane przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego, Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, wydane w oparciu o uchwałę nr 120 Prezydium Rządu z 8 marca 1952 roku w *Sprawie zarządu nieruchomości państwowych zbędnych do wykonywania zadań planowych dotychczasowych użytkowników*; AP Olsztyn, Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie, sygn. 51, k. 45-46.

37 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 206, k. 290.

38 Rok założenia: 1784, znacząca przebudowa nastąpiła w 1900 roku. W 1942 roku piwowarem był Robert Wagner. Produkcja roczna wynosiła około 21 500 hl piwa; *Die Brauereien und Mälzereien* 1942, s. 787-788.

Dane BWV: nr rejestru 246-013. Jako datę założenia firmy podano 1784 rok (uruchomienie browaru 1836, słodowni 1849 rok). Warzelnia dwunaczyniowa, z kadzią zacierno-filtracyjną o poj. 41 hl i kotłem warzelnym o poj. 85 hl. Pojemność kadzi fermentacyjnych wynosiła 600 hl, naczyń leżakowych zaś 1520 hl. Zdolność produkcyjną zakładu oceniano na 14 tys. hl (normatywna przepustowość: warzelnia 86 200 hl, fermentacji 27 160 hl, leżakowni 13 910 hl). Browar produkował piwa dolnej (od 1868 roku) i górnej fermentacji (od 1784 roku, Weissbier od 1920 roku) oraz napoje bezalkoholowe (od 1911 roku). Roczna zdolność produkcyjna słodowni wynosiła 300 ton słodu³⁹.

Stan zachowania budynków i urządzeń: w protokole zdawczo-odbiorczym z 14 czerwca 1949 roku zapisano: *Przedsiębiorstwo przejmowane jest browarem położonym w odległości około 800 m od najbliższej stacji kolejowej na trasie Elbląg – Tczew, jak również graniczy bezpośrednio z rzeką Tugą, która jest szlakiem wodnym, łączącym się z Wisłą. Najbliższym ośrodkiem zaopatrzenia jest miasto Elbląg, odległe o 21 km, oraz Gdańsk, odległy o 35 km. Cały teren przejmowanego przedsiębiorstwa wynosi 24,667 m kw., z czego 7412 m kw. znajduje się pod zabudowaniami, 13 995 m kw. stanowi ogród warzywny, zaś pozostałe 3300 m kw. to plac fabryczny. W chwili obecnej przedsiębiorstwo graniczy od strony północnej z rzeką Tugą, wschodniej z ul. 3-go Maja, południowej z gospodarstwem ob. Fischera i od zachodniej z cmentarzem ewangelickim i kościołem katolickim. Jak zaznaczono dalej kompleks budynków [fabrycznych należących do przedsiębiorstwa] został podczas działań wojennych całkowicie spalony i do odbudowy nie nadaje się. Kompleks ten składał się z warzelnia, kotłowni, filtrowni, piwnic fermentacyjnych, słodowni wraz z susznią oraz komina fabrycznego przestrzelonego [na wysokości] ok. 30 m. Niemal wszystkie budynki pozbawione były dachów, okien oraz stolarki drzwiowej. Z dalszego opisu dowiadujemy się, że na tej samej parceli znajduje się drugi kompleks budynków murowanych, mieszczących w sobie: rozlewnię piwa, umywalnię butelek, halę obciążu piwa butelkowego i beczkowego, leżakownię oraz magazyn butelek. Oba kompleksy rozdzielone były długim, wąskim podwórzem wewnętrznym, z wjazdem od strony 3-go Maja. Kompleks z warzelnią i słodownią znajdował się po stronie północnej, drugi zaś po południowej – Cały kompleks wyżej podanych budynków został również spalony podczas działań wojennych, a jedynie ocalała przybudówka przeznaczona na magazyn butelek. W latach 1947/48 została odbudowana pierwsza część budynków przez Centralny Zarząd Przemysłu Fermentacyjnego, gdzie uruchomiono rozlewnię piwa. Pozostała część budynku znajduje się bez dachu i wymaga koniecznie zabezpieczenia, gdyż w przeciwnym*

39 Dane z 7 maja 1940 roku; Archiwum GGB, teczka: BVDB, karta: Gebrüder Stobbe KG.

razie – skruszałe mury mogą grozić zawaleniem. (...) Po przeciwległej stronie ulicy Drzymały (...) znajduje się drewniana lodownia, kryta papą. Jej stan określono jako bardzo zły i wymagający gruntownego remontu, gdyż w przeciwnym razie może w krótkim czasie ulec zawaleniu. Dalej czytamy: Po tej samej stronie, na parceli oznaczonej nr 32, 48/35 znajdowały się drewniane budynki gospodarcze, a mianowicie: dom mieszkalny, spichlerz, stodoła, chlew dla świń, stajnia, szopa, dom gospodarczy i dom ogrodowy, które w roku 1946 zostały – na skutek uderzenia pioruna – doszczętnie spalone, po których pozostały jedynie fundamenty. Po przeciwnej stronie ulicy 3-go Maja, na parceli oznaczonej nr 306/39 znajdował się budynek mieszkalny, który – na skutek działań wojennych – został doszczętnie zniszczony i w tej chwili stanowi kupę gruzu. Ponadto w skład przedsiębiorstwa wchodziły grunty uprawne, łąki i ogrody. Pomimo zniszczeń zachowało się wewnątrz budynków sporo wyposażenia, w większości jednak zniszczonego i nienadającego się do dalszego wykorzystania. Na temat warzelni zapisano: Wszystkie urządzenia warzelni są zniszczone na skutek pożaru oraz działań atmosferycznych, ponieważ nad warzelnią jest dach spalony. Wymieniono: żelazny kocioł warzelny wykładany cienką powłoką blachy miedzianej, izolowany, firmy Pezt Berlin, o poj. 41 hl; miedziany kocioł zacierowy, izolowany, bez firmy, o poj. 83 hl; pomocniczy kocioł warzelny miedziany izolowany, firmy Pezt Berlin, poj. około 40 hl; drewnianą kadź klarowną z ośmioma kurkami i korytkiem Grandta; zbiornik żelazny o poj. około 40 hl, który służył jako parownik amoniakalny, oraz niekompletny zbiornik do mierzenia pojemności beczek. Urządzenia maszynowe i słodowni były kompletnie zniszczone i częściowo przysypane gruzem. W dziale fermentacji znajdowały się trzy kadzie betonowe, wykładane blachą aluminiową, o poj. ok. 20 hl każda, w leżakowni zaś dwa tanki aluminiowe o poj. 16 hl, częściowo spalone i przestrzelone, oraz 11 sztuk dębowych kadzi fermentacyjnych o łącznej pojemności 310,60 hl. W dniu 5 stycznia 1949 roku przekazano je Państwowym Zakładom Fermentacyjnym w Olsztynie. W piwnicach browaru pozostawało jeszcze pięć kuf drewnianych o poj. 29 hl każda oraz 12 tanków aluminiowych, w stanie dobrym, o łącznej pojemności 791 hl. Dwukranowy izobarometr do rozlewu beczkowego wysłano do browaru w Gdańsku, urządzenia do rozlewu zaś częściowo wyremontowano na potrzeby uruchomionej rozlewni. Drewniane i żelazne skrzynki na piwo w liczbie niemal 7 tys. wydano do zakładów w Elblągu, Inowrocławiu, Toruniu i Kościerzynie⁴⁰.

Przejmowanie pod zarząd instytucji państwowych, upaństwowienie: dokładne okoliczności i data przejęcia zakładu przez administrację polską, jak również przejęcie przez Zjednoczenie w Bydgoszczy nie są znane.

40 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5422, k. 3, 8-10.

Najpewniej nastąpiło to w 2. poł. 1945 roku. Zakład przeszedł na własność państwa na podstawie orzeczenia nr 21 Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 lutego 1948 roku⁴¹. Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzono 14 czerwca 1949 roku w Nowym Dworze Gdańskim, w obecności Edmunda Horosiewicza, kierownika Państwowej Rozlewni Piwa w Nowym Dworze Gdańskim (zdający), i Józefa Flisaka, przedstawiciela CZPPF w Bydgoszczy, jako podmiotu upoważnionego do objęcia przedsiębiorstwa. Wkrótce sporządzono protokół dodatkowy, datowany na 5 lutego 1946 roku (oczywisty błąd, odwołano się przecież do protokołu wcześniejszego), w którym wymieniono pominięte składniki majątkowe należące do przedsiębiorstwa. Sprawę zakończono dopiero protokołem z 15 sierpnia 1951 roku, w którym czytamy: *W protokołach z dnia 14.6.49 r. i w dodatkowym bez daty (sic!) nie ma potwierdzenia, że wspomniane grunty stanowią istotne składniki przedsiębiorstwa i wchodzi w jego skład*. Uchybienia te usunięto. Protokoły te, wraz z dokumentami towarzyszącymi, zostały zatwierdzone orzeczeniem Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego w dniu 4 lutego 1952 roku, co ostatecznie zakończyło proces nacjonalizacji⁴².

Uwagi: w 1784 roku Peter Stobbe założył w Nowym Dworze browar. Interes szedł na tyle dobrze, że około 1815 roku wybudował na terenie dawnej garbarni Büttnera *nowy dom piwowarski, który później przejął jego zięć Cornelius Lepp*. Syn Petera Stobe – Hermann – wykupił w 1833 roku browar Leonharda Hamma i nieco później zakład o nazwie Schlossbrauerei. Wkrótce całą produkcję przeniesiono do tzw. Schlossgrund. W 1864 roku browar przeszedł w ręce Augusta i Adolfa Stobbe (synów Hermanna i wnuków Petera). Rozpoczął się złoty okres w dziejach browaru. Około 1920 roku browar znacząco zmodernizowano, produkcja wzrosła zaś do około 20 tys. hl piwa rocznie. Od 1913 roku zakład nosił nazwę Bierbrauerei „Schlossgrund” Gebrüder Stobbe i posiadał filie m.in. w Malborku, Elblągu i Tczewie. W 1932 roku zakład przekształcono w spółkę komandytową i w takiej formie dotrwał do 1945 roku⁴³. Nowy Dwór Gdański został zdobyty po ostrzale artyleryjskim i ciężkich walkach 11 marca 1945 roku. Większość zabudowań browaru legła w gruzach. Zapewne jeszcze w 2. poł. 1945 roku zniszczony zakład znalazł się w strukturach Zjednoczenia i został przekazany pod opiekę Państwowego Browaru w Elblągu. Nieco później pisano: *Browar nieczynny. Zabezpieczony przez Państwowy Browar w Elblągu, część urządzeń technicznych nadaje się do rozbiórki i użycia do celów przemysłu fermenta-*

41 MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 53, lp. 156.

42 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5422, k. 2-11.

43 500 lat 2018, s. 19-20.

cyjnego na innych terenach kraju. W 1947 roku zdecydowano o odbudowie jednego z pomieszczeń i umieszczeniu tam rozlewni i hurtowni piwa. W 1948 roku zakład udało się uruchomić. Część wyposażenia przekazano do Olsztyna (zapewne na cele organizowanej przy nieczynnym browarze octowni), część pozostała na miejscu. W związku z tym pisano: *Ponieważ wszystkie urządzenia nie mają żadnego zabezpieczenia, dlatego też z roku na rok ulegają ciągłemu niszczeniu przez wpływy atmosferyczne – zatem konieczne jest zabezpieczenie dachem lub też zdemontowanie i umieszczenie w odpowiednim miejscu*⁴⁴. Ostatecznie urządzenia te zdemontowano, jednak nie udało się ustalić, które przedsiębiorstwa zostały nimi zasilone. Na podstawie rozporządzeń CZPPF nr 54 i 56 z dnia 10 czerwca 1950 roku, wydanych w oparciu o rozporządzenia Ministerstwa Przemysłu Rolnego i Spożywczego z 5 i 30 maja 1950 roku, przystąpiono do organizacji Państwowego Przedsiębiorstwa Zakłady Piwowarsko-Słodownicze „Żuławy” w Elblągu. W jego skład włączono sześć podmiotów, przejętych protokolarnie od CZPPF oddz. Bydgoszcz w likwidacji, w tym Państwową Hurtownię Piwa w Nowym Dworze Gdańskim – jako zakład nr 5⁴⁵. Pod protokołem z 26 czerwca 1950 roku Państwowa Hurtownia Piwa w Nowym Dworze Gdańskim została przekazana na rzecz nowo tworzonego podmiotu – Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych „Żuławy” w Elblągu⁴⁶. Utworzone struktury okazały się przejściowe, bowiem 1 grudnia 1950 roku wprowadzono podział przemysłu piwowarskiego na przedsiębiorstwa wielooddziałowe, podporządkowane bezpośrednio CZPPF w Warszawie. Utworzono łącznie 48 przedsiębiorstw przemysłu piwowarsko-słodowniczego (zajmujących się bezpośrednio produkcją piwa i siodu) oraz Siarkownię Chmielu z siedzibą w Lublinie⁴⁷. W momencie powoływania Elbląskie ZP-S w Elblągu zachowały zasadniczo swój dotychczasowy kształt organizacyjny. Rozlewnia w Nowym Dworze Gdańskim należała do większych zakładów tego typu. W 1956 roku rozlano i sprzedano niemal 4 tys. hl piwa, w połowie jasnego lekkiego, w połowie pełnego, mocnego i słodowego (zob. tab. 130).

44 AAN, Ministerstwo Finansów w Warszawie, sygn. 26/5422, k. 11.

45 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu, sygn. 206, k. 258-259.

46 Tamże.

47 ANK, oddz. Bochnia, Browar Okocim, sygn. 70, k. 119-124.

Tab. 130 – rozlew i sprzedaż piwa w rozbiciu na gatunki, w ujęciu kwartalnym w PHP w Nowym Dworze Gdańskim w 1956 roku, w hektolitrach.

	I kwartał	II kwartał	III kwartał	IV kwartał	Razem
Jasne lekkie	271,00	194,00	1098,00	369,00	1932,00
Pełne	242,00	96,00	252,00	346,00	936,00
Mocne	171,00	41,00	112,00	100,00	424,00
Słodowe	116,00	60,00	326,00	131,00	633,00
Razem	800,00	391,00	1788,00	946,00	3925,00

Nieczynnego browaru w Nowym Dworze Gdańskim nie umieszczono na liście obiektów zbędnych z punktu widzenia przemysłu piwowarsko-słodowniczego, proponowanych do przekazania lub wymagających rozstrzygnięcia, przygotowanej w Ministerstwie Przemysłu Rolnego i Spożywczego w 2. poł. 1952 roku. Stało się tak z uwagi na funkcjonującą w części pomieszczeń hurtownię i rozlewnię piwa, obsługiwaną przez browar w Elblągu. W dniu 31 marca 1957 roku Elbląskie ZP-S w Elblągu przekazały na rzecz PZGS „Samopomoc Chłopska” w Nowym Dworze Gdańskim hurtownię piwa. Podstawę prawną do przekazania Hurtowni Piwa w Nowym Dworze Gdańskim stanowi zarządzenie nr 84 Ministra Przemysłu Rolnego i Spożywczego z dnia 31 marca 1956 r. i zarządzenie zewnętrzne nr 24 Centralnego Zarządu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie z dnia 2 maja 1956 r. Znak: NO-II-o-5/56. Przesunięcie przekazania w czasie odbyło się na prośbę Elbląskich ZP-S. Wiązało się to m.in. z rozstrzygnięciem kwestii, czy majątek trwały należy przekazać odpłatnie, czy też nieodpłatnie (z uwagi na fakt, że odbywa się to pomiędzy podmiotami państwowymi), oraz koniecznością sporządzenia bilansów, ujętych w planach rocznych przedsiębiorstwa. Do przejęcia nie kwapiła się też sama Spółdzielnia, twierdząc, że nie dysponuje odpowiednimi środkami transportu (te pozostawały w gestii Elbląskich ZP-S)⁴⁸. Spis przedmiotów majątkowych wskazuje, że na rzecz Spółdzielni przekazano jedynie przedsiębiorstwo wraz z wyposażeniem, dlatego też samą nieruchomością Elbląskie ZP-S protokołem z dnia 2 maja 1957 roku przekazały na rzecz PMRN w Nowym Dworze Gdańskim⁴⁹. W protokole zaznaczono rzecz jasna, że użytkownikiem rozlewni piwa jest PZGS „Samopomoc Chłopska”. Nie wspomniano przy tym o ewentualnym wyposażeniu nieczynnego browaru. Możemy więc podejrzewać, że było ono już w całości zdemon-

48 Ostatecznie Elbląskie ZP-S przekazały Spółdzielni samochód GMC. Ta sprawa ciągnęła się jeszcze kilka miesięcy po zamknięciu protokołów zdawczo-odbiorczych.

49 AP Malbork, Elbląskie Zakłady Piwowskie w Elblągu, sygn. 207, nlb.

towane i zapewne (w części) zezłomowane⁵⁰. Tym samym nieruchomość byłego browaru została ostatecznie wyłączona ze struktur branżowych przemysłu piwowarskiego.

50 Być może trafiły do browaru w Kościerzynie, jednak podana data (1945 rok) jest bez wątplenia błędna; Adamski 1994c, s. 36.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Gesellschaft für Geschichte des Brauwesens (Archiwum GGB)

Zespół aktowy kart informacyjnych browarów z 1937 roku (z późniejszymi uzupełnieniami).

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie – lata 1944-1948 [1949-1950] [zespół 173]

Departament Inspekcji b. Biuro Kontroli [seria 7]

259 – Kontrola browarów państwowych. Protokoły z inspekcji i przesłuchania świadków, sprawozdania.

Departament Przemysłu Spożywczego [seria 8]

281 – Działalność przedsiębiorstw piwowarsko-słodowniczych. Plany pracy, sprawozdania, raporty, korespondencja.

292 – Wykazy browarów na terenie województwa lubelskiego oraz na Śląsku Górnym, Opolskim i Dolnym.

326 – Przekazywanie, przejmowanie, dzierżawa przedsiębiorstw piwowarsko-słodowniczych. Korespondencja.

Biuro Podsekretarza Stanu dla Spraw Przemysłu Spożywczego [seria 9]

432 – Upaństwowienie browarów. Korespondencja.

Biuro Ekonomiczne Przemysłu Spożywczego [seria 10]

470 – Organizacja produkcji i zbytu wyrobów przemysłu piwowarsko-słodowniczego. Korespondencja, memoriał.

Biuro Prawne [seria 1.2]

806 – Upaństwowienie browarów, wytwórni win, wód gazowych i octowni na terenie województwa poznańskiego. Kwestionariusze.

840 – Upaństwowienie browarów, wytwórni wódek, win, wód gazowych i octowni na terenie województwa śląsko-dąbrowskiego. Kwestionariusze.

Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie [zespół 162]
Wydział Przetwórstwa Rolniczego i Kontraktacji [seria 2.6]
577 – Przemysł rolny – drożdżownie i browary. Zarządzenie, sprawozdania, notatki służbowe, opracowanie, korespondencja.

Ministerstwo Ziem Odzyskanych w Warszawie [zespół 196]
Departament Apropowizacji i Handlu [seria 8]
1642 – Spis przedsiębiorstw podlegających upaństwowieniu w województwie wrocławskim – przemysł: Fermentacyjny, Piwowarsko-Słodowy, Konserwowy, Olejarski i inne.

Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie [zespół 274]
Przemysł piwowarsko-słodowy [seria 59.12]
14197 – Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Boguszwowie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
14198 – Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Boguszwowie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
14201 – Brzeskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
14202 – Brzeskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
14211 – Browar w Chojnowie. Chojnowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
14212 – Chojnowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Chojnowie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
14226 – Elbląskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951-1952 rok.
14227 – Elbląskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
14228 – Gdańskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Gdańsku. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
14229 – Gdańskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Gdańsku. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1952-1955.
14230 – Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze – Browar w Głubczycach. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
14231 – Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze – Browar w Głubczycach. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
14240 – Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Oddział Produkcyjny w Cieszynie [błąd: faktycznie w Górze Śląskiej]. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
14241 – Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Cieszynie [błąd: faktycznie w Górze Śląskiej]. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.

- 14255 – Państwowy Browar w Kłodzku. Paszport techniczno-produkcyjny za 1950 rok.
- 14256 – Państwowy Browar w Kłodzku. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14259 – Koszalińskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14260 – Koszalińskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14279 – Jeleniogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar we Lwówku Śląskim. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14280 – Jeleniogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar we Lwówku Śląskim. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14295 – Namysłowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar i Słodownia w Namysłowie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14296 – Namysłowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar i Słodownia w Namysłowie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14299 – Brzeskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Niemodlinie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14300 – Brzeskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Niemodlinie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14301 – Państwowy Browar w Nowej Rudzie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1950 rok.
- 14302 – Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Kłodzku. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14305 – Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Kętrzynie. Paszport techniczno-produkcyjny za rok 1951.
- 14306 – Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Kętrzynie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14317 – Połczyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14318 – Połczyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14327 – Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Raciborzu. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14328 – Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Raciborzu. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14329 – Państwowy Browar w Radkowie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14330 – Państwowy Browar w Radkowie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14339 – Słupskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.

- 14340 – Słupskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14341 – Wrocławskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar i słodownia w Sobótce Górcie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1952 rok.
- 14342 – Wrocławskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar i słodownia w Sobótce Górcie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14347 – Suwalskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14348 – Suwalskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14349 – Szczecińskie Zakłady Piwowarskie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1950 rok. Aktualizacja.
- 14350 – Szczecińskie Zakłady Piwowarskie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14351 – Połczyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Szczecinku. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14352 – Połczyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Szczecinku. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14353 – Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Szczytnie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14354 – Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Szczytnie. Paszport techniczno-produkcyjny – aktualizacja za 1952-1955 rok.
- 14359 – Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Świebodzicach. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14360 – Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Świebodzicach. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14373 – Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze – Browar w Wałbrzychu. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14374 – Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze – Browar w Wałbrzychu. Paszport techniczno-produkcyjny – aktualizacja za 1952-1955 rok.
- 14377 – Gorzowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Witnicy. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14378 – Gorzowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Witnicy. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14379 – Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Witoszowie. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14380 – Wałbrzyskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze. Browar w Witoszowie. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1952-1955.
- 14381 – Państwowa Fabryka Kwasu Mlekowego. Paszport techniczno-produkcyjny za 1952 rok.
- 14382 – Państwowa Fabryka Kwasu Mlekowego. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.

- 14383 – Państwowy Browar „Piastowski”. Paszport techniczno-produkcyjny za 1952 rok.
- 14384 – Państwowy Browar „Piastowski”. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja lata 1953-1955.
- 14388 – Zielonogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Zielonej Górze. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14389 – Zielonogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Zielonej Górze. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.
- 14390 – Państwowy Browar w Ziębicach. Paszport techniczno-produkcyjny za 1951 rok.
- 14391 – Państwowy Browar w Ziębicach. Paszport techniczno-produkcyjny. Aktualizacja za lata 1953-1955.

Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu – grupa zespołów [zespół 292]

Materiały dotyczące działalności poszczególnych Grup Operacyjnych w terenie, korespondencja, dane szacunkowe przedsiębiorstw [seria 1.7]

62 – Grupa Operacyjna Prusy Wschodnie. Dane szacunkowe przedsiębiorstw. Przemysł spożywczy nr. 1-149.

Sprawozdania, raport, protokoły [seria 2.9.1]

181 – Sprawozdania tygodniowe i protokoły pełnomocników powiatów: Białogród, Bytów, Choszczno, Człuchów, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

182 – Sprawozdania tygodniowe i protokoły pełnomocników powiatów: Drawsko, Gorzów, Gryfin, Gubin, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

Sprawozdania pełnomocników powiatowych [seria 2.15.1.5]

251 – Sprawozdania tygodniowe Pełnomocników Powiatowych: Bolesławiec, Brzeg, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

252 – Sprawozdania tygodniowe Pełnomocników Powiatów: Bystrzyca, Głogów, Góra, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

254 – Sprawozdania tygodniowe Pełnomocników Powiatów: Kłodzko, Kozuchów, Legnica, Luboń, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

255 – Sprawozdania tygodniowe Pełnomocników Powiatów: Lubin, Lwówek, Milicz, Namysłów, Oława, Oleśnica, Rychbach, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

256 – Sprawozdania tygodniowe Pełnomocników Powiatów: Strzelin, Syców, Szprotawa, Środa, Świdnica, Trzebnica, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

258 – Sprawozdania tygodniowe Pełnomocników Powiatów: Ząbkowice, Zgorzelec, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

259 – Sprawozdania tygodniowe Pełnomocników Powiatów: Zielona Góra, Złotoryja, Żuraw, dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja.

Protokoły i akta zdawczo-odbiorcze [seria 2.15.1.6]

260 – Protokoły i akta zdawczo-odbiorcze przekazania agend Grup Operacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych z powiatów: Bolesławiec, Bystrzyca, Jawor, Jelenia Góra, Delegaturom Ministerstwa Przemysłu, Zjednoczeniom oraz terenowym referatom przemysłowym.

Grupa Operacyjna Bolesławiec [seria 2.15.2.1]

309 – Ogólne dane dotyczące, stanu przemysłu.

Grupa Operacyjna Brzeg, Namysłów [seria 2.15.2.2]

314 – Protokoły zdawczo-odbiorcze przedsiębiorstw przekazanych Zjednoczeniom i Referatom Przemysłu, Apropowizacji i Handlu.

315 – Akta zdawczo-odbiorcze od władz rosyjskich Nr 1-53 [po] przekazaniu Delegaturze Ministerstwa Przemysłu.

Grupa Operacyjna Kłodzko [seria 2.15.2.7]

368 – Dane dotyczące stanu przemysłu, spisy przedsiębiorstw.

Grupa Operacyjna Kozuchów – Nowa Sól [seria 2.15.2.8]

380 – Dane dotyczące stanu przemysłu, spisy przedsiębiorstw. Inwentarz.

381 – Akta zdawczo-odbiorcze przedsiębiorstw od władz radzieckich. Spisy przedsiębiorstw objętych przez władze radzieckie oraz przekazanych władzom polskim.

Grupa Operacyjna Rychbach (Dzierżoniów) [seria: 2.15.2.16]

420 – Ogólne dane dotyczące stanu przemysłu. Spisy przedsiębiorstw.

424 – Formularze rejestracyjne sił fachowych zatrudnionych i niezatrudnionych.
Lit. A-Z.

Grupa Operacyjna Wołów, Głogów, Góra [seria 2.15.2.23]

485 – Sprawozdania tygodniowe.

Grupa Operacyjna Ząbkowice [seria: 2.15.2.25]

502 – Sprawy przedsiębiorstw. Wykazy, inwentarze, korespondencja w sprawie uruchomienia.

503 – Spisy przedsiębiorstw przekazanych i nieprzekazanych przez władze radzieckie.

Grupa Operacyjna Złotoryja (Złotoryja) [seria 2.15.2.28]

532 – Protokoły i akta zdawczo-odbiorcze przekazania przedsiębiorstw przemysłowych Zjednoczeniom oraz referatowi przemysłowemu.

Grupa Operacyjna Głębczyce [seria: 2.16.2.2]

589 – Spisy miejscowości powiatu. Dane dotyczące stanu przemysłu. Spisy przedsiębiorstw.

590 – Akta zdawcze odbiorcze przedsiębiorstw przejmowanych od władz radzieckich.

Grupa Operacyjna Grodków [seria 2.16.2.5]

600 – Sprawozdania, raporty, plany pracy. Dane dotyczące stanu przemysłu. Spisy przedsiębiorstw.

Grupa Operacyjna Paczków [seria 2.16.2.12]

625 – Sprawozdania, raporty.

630 – Dane dotyczące stanu przemysłu. Spisy przedsiębiorstw według branż.

Grupa Operacyjna Strzelce [seria: 2.16.2.16]

646 – Sprawozdania. Protokół likwidacyjny. Dane dotyczące stanu przemysłu.

Ministerstwo Finansów w Warszawie [zespół 318]

Przemysł rolno-spożywczy [seria 23.13]

26/5302 – Brauerei Bergschloss Szczecin. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5303 – Brauerei Oswald Naumwan [błąd: właściwie Oswald Neumann], Złotoryja, ul. Mickiewicza 26. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5304 – Brauerei Sacrau Zakrzów, pow. Oleśnicki. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5305 – Brauerei – Haselbach Walter Namysłów, ul. Oleśnicka nr 4. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5307 – Browar Bisztynek, ul. Browarna 10. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5308 – Browar Elisabeth u. Else Achenbach w Górze Śląskiej. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5309 – Browar Łądek Zdrój, pow. Bystrzyca. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5316 – Browar Ulrich Rudolf Elbląg. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5317 – Browar w Elblągu, ul. 3 Maja 71b. Orzeczenie.

26/5318 – Browar Walter i Klaus Danm [Daum] Szczytno. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5324 – Engelhardt Brauerei A.G., Nowa Sól, ul. Armii Czerwonej 31. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5339 – Leonard Waas – Browar Radków, pow. Kłodzko. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5341 – Maks Thienelt Schinelt – Browar Słupiec (Szlagowo). Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

26/5376 – Bergbrauerei – H. Riemeier, H. Husen, F.H. Bayer, F. Hansa, Szczecinek. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

- 26/5377 – Bergschlossbrauerei und Malzfabrik A.G. – K.L. Wilhelm Brandt, Zielona Góra. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5378 – Bergschlosschen Brauerei E.D.E. Żagań, ul. Dworcowa 60. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5383 – Böhrisch Brauerei A.G., Szczecin, ul. Chmielewskiego 16. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5385 – Brauerei – Maks Scheffler, Grodków. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5386 – Brauerei – Rudolf Ley, Człuchów. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5387 – Brauerei E. Fechner A.G. Żary, ul. Zamkowa 1/2 woj. Zielona Góra. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5388 – Brauerei E.G. Kuppermann A.G. w Stargardzie, ul. Klasztorna 15. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5389 – Brauerei Hammerstein w Czarnem, ul. Poczтовая 6, powiat Człuchów. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5390 – Brauerei Karl Gartenschläger – Ackerman Theobald, Chojnów, pow. Złotoryja. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5391 – Brauerei Reichenbach – Max Oswald, Dzierżoniów. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5392 – Brauerei Sacrau – Haynauer Malzfabrik K.G. – Oswald Krockner, Chojnów, pow. Złotoryja. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5394 – Brauerei und Malzerei Heinrich Kastner und Soh [wł. Sohn] Ząbkowice Śląskie, ul. Kłodzka 1. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5395 – Brauerei zum Bergkeller GmbH, Głucholazy, ul. Stalina 7. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5396 – Brauerei zum Hummelhof – Carl Schobert [wł. Schober], Witoszów Górny. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5397 – Brieger Brauhaus GmbH, Brzeg. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5400 – Browar – Daum Albert, Biskupiec, pow. Reszel. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5401 – Browar – E. Handtke, Witnica. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5402 – Browar – Herman [wł. Hermann] Kurzmüller, Drezdenko. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5403 – Browar – Otto Lehmann, Trzcianka. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5404 – Browar – Riegel Bruno, Wschowa. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5405 – Browar – Willi Walter i Fritz Gross, Gorzów. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5407 – Browar Braniewo S.A., Braniewo, ul. Parkowa 22. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5411 – Browar HAASA [wł. Haase], Breslau Wrocław, ul. Krakowska 98. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5412 – Browar Heidrich Aleksander Prudnik, ul. Królowej Jadwigi 1/3. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

- 26/5414 – Browar Hugo Scobel Gliwice, Plac Piastów 6a. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5421 – Browar i Wytwórnia Wód Gazowych Olsztyn, al. Wojska Polskiego 20. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5422 – Browar K.G. – Bracia Stobbe, Nowy Dwór Gdański. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5423 – Browar Kętrzyn, Kętrzyn, ul. Traugutta 6/8. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5427 – Browar Lębork – Henryk Magdaliński Lębork, ul. Dąbrowskiego 8/9. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5433 – Browar Piw Słodowych – Johann Wallmüller, Lubsk. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5435 – Browar Schultheiss S.A., Zabrze, ul. Wolności 325. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5436 – Browar Schultheiss, Opole, ul. Mariacka 2. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5437 – Browar St. Georgsbrauerei GmbH, Lidzbark Warmiński. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5439 – Browar w Elblągu, ul. 3 Maja 71b. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5440 – Browar w Raciborzu /Browar Zamkowy/ – Wiktor Książę na Raciborzu i Corvey, Racibórz. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5441 – Browar Weberbauer, Głubczyce, ul. Wodna 4. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5442 – Browar Zachodni Richard Ferdinand Niemodlin, ul. Czerwonej Armii 11. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5443 – Browar Zamkowy i Słodownia, Toszek, pow. Gliwice. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5446 – Bürgerliches Brauhaus, Wrocław, ul. Hubska 44/46/48. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5448 – C. Fuhrmann Brauerei, Połczyn Zdrój, ul. Żymierskiego 10, pow. Białogard. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5488 – Danziger Aktien Bierbrauerei Gdańsk Wrzeszcz, ul. Kilińskiego 5. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5489 – Danziger Malzfabrik GmbH, Nowy Staw, ul. Mickiewicza 27, powiat Malbork. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5493 – Die Gorkauer Societäts Brauerei A.G. in Gorkau, Nowa Ruda. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5501 – Engelhard [wł. Engelhardt] Brauerei A.G. Haselbach – Albrecht Haselbach, Boża Góra – Boguszowo. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5579 – Gorkauer Societatsbrauerei Walter Lehmann und Karl Lenz A.G. w Sobótce Górcy przy ulicy Browarnianej 3. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

- 26/5580 – Gorkauer Sozietätsbrauerei, Wałbrzych. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5592 – Haselbach Brauerei S.A., Świebodzice, ul. Browarowa 1. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5593 – Hohberg Brauerei A.G. in Lowenberg, Lwówek Śląski. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5594 – Hollental Inh W.H. Franke Browar. Szczytna, ul. Wolności 1, powiat kłodzki. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5622 – Kupferberger Brauhaus – Georg Franzky, Miedzianka. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5633 – Miller Brauerei – F. Thiel, Kłodzko. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5751 – Neusalzer Brauhaus Georg Preuss, Nowa Sól, ul. Arciszewskiego 8. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5758 – Oddział Browaru Schultheiss Bytom, ul. Powstańców Warszawskich 28. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5759 – Oddział Browaru Schultheiss, Bytom. Orzeczenie, protokoły z załącznikami. T. III.
- 26/5792 – Przemysł Browarniczy Herden Karol w Słonem nr 2, powiat Kłodzko. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5826 – Rummelsberger Brauhaus – Paul Kurzan, Miastko. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5832 – Schlesische Engelhardt Brauerei und Wappenhoft A.G. Breslau Wrocław ul. Wiwulskiego 17. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5833 – Schultheiss Brauerei Breslau Wrocław, ul. Stalina 204/208. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5837 – Słodownia – A. Daum, Malbork. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5841 – Słodownia i Browar Giessmansdorfer Fabriken GmbH – Karl Friedenthal von Falkenhausen, Goświnowice. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5850 – Stadtbrauerei Münsterberg – E. Kirchner u. Söhne, Ziębice. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5856 – Sternbrauerei Heydmann – Martha Heydmann, Słupsk. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5857 – Stettiner Brauerei Elisium A.G., Szczecin, ul. Niemcewicza 14. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5860 – Suwalski Browar Udziałowy w Suwałkach, ul. Wigierska 65. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.
- 26/5897 – Wytwórnia Wód Mineralnych Patzenhoper – Schultheiss Brauerei A.G. – Berlin, Piła. Orzeczenie, protokoły z załącznikami.

Centralny Zarząd Przemysłu Spożywczego w Warszawie [zespół 343]
Samodzielny Oddział Organizacyjny [seria 1.4]

sygn. 108 – Organizacja Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego. Zarządzenie, schematy organizacyjne, wykazy podległych przedsiębiorstw, sprawozdania z inspekcji, korespondencja.

Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego w Warszawie [zespół 386]

Departament Organizacji [seria 3]

382 – Organizacja, etaty, działalność centralnych zarządów, zarządów, zjednoczeń, przedsiębiorstw Ministerstwa 1946-1955. Uchwała Kolegium, zarządzenia, instrukcje, protokół z posiedzenia Komisji dla reorganizacji przemysłu piwowarsko-słodowniczego, plany, opracowania, tezy, wnioski, uwagi, wykazy zakładów, wykaz browarów na terenach Ziemi Odzyskanych, zestawienia, schematy organizacyjne i objaśnienia do nich, mapa.

Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Warszawie [zespół 1018]

1 – Działalność przemysłu piwowarskiego za rok 1959.

5 – Przejmowanie nieruchomości przez Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, plan sytuacyjny, odpis z księgi wieczystej, protokół zdawczo-odbiorczy, zezwolenie, korespondencja.

6 – Przejmowanie nieruchomości przez Centralny Zarząd Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, plan sytuacyjny, odpis z księgi wieczystej, protokół zdawczo-odbiorczy, zezwolenie, korespondencja.

Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie [zespół 356]

Wydział 4 [seria 7.4]

2339 – Kontrola Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych „Zdrój” w Połczynie-Zdroju. Sprawozdanie Delegatury NIK, protokół, wystąpienie, korespondencja.

Archiwum Narodowe w Krakowie, oddział Bochnia (ANK, oddz. Bochnia)

Browar Okocim [zespół 234]

Państwowe Zakłady Przemysłowe „Okocim” w Okocimiu [seria 4]

70 – Instrukcje i zarządzenia Centralnego Zarządu Przemysłu Fermentacyjnego.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (AP Bydgoszcz)

Zjednoczenie Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy [zespół 1345]

192 – Plan finansowy na rok 1948 Państwowych Zjednoczonych Browarów w Chojnicach.

587 – Bilans otwarcia Nieczynnego Państwowego Browaru w Człuchowie na dzień 1 stycznia 1947 roku.

627 – Bilans zamknięcia Państwowego Browaru w Człuchowie na dzień 31 grudnia 1948 roku.

992 – Protokół zdawczo-odbiorczy przekazania Browaru „Społem” w Kętrzynie.

- 997 – Protokół zdawczo-odbiorczy przejętego w zarząd i użytkowanie przedsiębiorstwa „Browar Słupsk” w Słupsku.
- 1001 – Protokół zdawczo-odbiorczy przejętego Browaru C.S.S. Spółem w Szczytnie.
- 1002 – Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia w zarząd i użytkowanie Browaru i Słodowni „H. Reimer” Szczecinek.
- 1004 – Protokół szacunkowy wyceny składników majątkowych Spółdzielczego Browaru i Młyna Parowego „Robotnik” w Trzciance.
- 1005 – Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia Browaru Słodowni i Rozlewni Piwa w Trzciance.
- 1011 – Akta prawne Państwowego Browaru w Zielonej Górze.
- 1012 – Akta prawne Browaru w Połczynie Zdrój [wł. w Połczynie-Zdroju].
- 1013 – Protokół zdawczo-odbiorczy Browaru w Koszalinie.
- 1014 – Akta prawne Państwowych Browarów w Szczecinie.
- 1016 – Akta prawne Browar Witnica.
- 1022 – Akta prawne Państwowy Browar w Elblągu.
- 1024 – Protokół zdawczo-odbiorczy przedsiębiorstwa Browar Rudolf Ley w Człuchowie.
- 1172 – Akta prawne Browaru w Gubinie.
- 1174 – Akta prawne Browaru w Zamrzu.

Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim (AP Gorzów Wielkopolski)

Urząd Akcyzowy w Gorzowie Wielkopolskim [zespół 61]

Dział Akcyzowo-monopolowy [seria 2]

54 – Akta Browaru Państwowego w Sulęcinie.

55 – Akta Browaru Państwowego w Witnicy.

56 – Korespondencja w sprawach browarów.

57 – Sprawy sprzedaży piwa.

58 – Sprzedaż piwa.

Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Drezdenku [zespół 302]

Zarząd Miejski [seria 1]

16 – Sprawy organizacji browaru.

Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Gorzowie Wielkopolskim [zespół 114]

Ref. Likwidacji Ruchomości 1945-1956 [seria 3.2]

68 – Sprawy dot. Browaru i Fabryki Wody Sodowej Józefa Bukowskiego, Gorzów Wlkp., ul. Wasilewskiej 45-46.

Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Gorzowie Wielkopolskim [zespół]

Plany i sprawozdania przedsiębiorstw [seria 6.6]

902 – Akta weryfikacyjne Państwowego Browaru w Witnicy.

Archiwum Państwowe w Katowicach, oddz. Gliwice (AP Katowice, oddz. Gliwice)

Państwowe Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze [zespół 291]

Bilanse Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze [seria 1]

1 – Zbiорcze bilanse otwarcia browarów za rok 1945 (w dniu przejęcia zakładów).

2 – Bilans zamknięcia oraz rachunek wyników na dzień 31.12.1945 r. Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego – Rejon Śląsko-Dąbrowski w Zabrze.

3 – Bilanse zbiorcze browarów na dzień 31.12.1945 r.

5 – Bilans zamknięcia oraz rachunek wyników na dzień 31.12.1946 r. Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze.

6 – Zbiорczy bilans surowy Państwowych Browarów z wyłączeniem browaru w Tarnobrzegu na dzień 31.12.1946 r.

15 – Bilans zamknięcia oraz rachunek wyników na dzień 31.12.1947 r. Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Fermentacyjnego Zabrze.

20 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1948 r. Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Fermentacyjnego w Zabrze.

21 – Zbiорczy bilans i rachunek wyników branży Piwowarsko-Słodowniczej za 1948 r.

22 – Zbiорczy bilans zamknięcia PZPF w Zabrze na dzień 31.12.1948 r. Obejmuje: PZPF Zabrze, Centralne Warsztaty i Garaże w Zabrze, Laboratorium w Krakowie.

23 – Zbiорczy bilans surowy Państwowych Browarów czynnych na dzień 30.06.1948 r.

24 – Bilans zbiorczy surowy Browarów Państwowych za rok 1948.

29 – Plany finansowe na rok 1950 Zakładów nieczynnych – zbiorcze.

30 – Sprawozdania z wykonania budżetu na rok 1950 Browarów nieczynnych.

Plany i bilanse zakładów podległych Zjednoczeniu [seria 2]

37 – Bilans na dzień 31.12.1945 r. wraz z inwentarzem i sprawozdaniem z działalności w 1945 r. Browaru w Bytomiu.

41 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1945 r. wraz z rachunkiem wyników, spisem inwentarza za 1945 r. i sprawozdaniem z działalności Państwowego Browaru w Głucholazach.

44 – Bilans Państwowego Browaru w Gródku na dzień 31.12.1945 wraz z rachunkiem wyników, inwentarzem i sprawozdaniem z działalności od dnia 17.06.1945 r.

45 – Bilans otwarcia na dzień 23.07.1945 r. wraz z inwentarzem Państwowego Browaru w Kluczborku.

46 – Inwentarz na dzień 31.07.1945 r. Browaru „Zamkowy” w Kluczborku wraz ze sprawozdaniem za miesiąc październik 1945 r.

47 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1945 wraz z załącznikami Państwowego Browaru w Kluczborku.

49 – Bilans Państwowego Browaru w Kłodzku na dzień 31.12.1945 r.

52 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1945 r. wraz ze sprawozdaniem z działalności za rok 1945 Państwowego Browaru w Niemodlinie.

- 53 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1945 r. wraz z załącznikami Państwowego Browaru w Raciborzu.
- 55 – Bilans sporządzony na dzień 31.12.1945 r. wraz z inwentarzem i sprawozdaniem z działalności objęcia Browaru w Rucewie w dniu 08.07.1945 r.
- 57 – Bilans Browaru Państwowego w Słonym sporządzony na dzień 31.12.1945 r. wraz ze spisem inwentarza i sprawozdaniem z działalności za rok 1945.
- 58 – Bilans Gospodarstwa Rolnego Browaru Państwowego w Słonym, sporządzony na dzień 31.12.1945 r. wraz ze spisem inwentarza rolnego i sprawozdaniem z działalności za rok 1945.
- 60 – Bilans sporządzony na dzień 31.12.1945 r. wraz z inwentarzem i sprawozdaniem z działalności Państwowego Browaru w Szlagowie.
- 62 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1945 r. wraz z załącznikami Browaru Piwa Słodowego i Wytwórni Wód Gazowych w Zabrze.
- 70 – Bilans zamknięcia oraz rachunek wyników na dzień 31.12.1946 r. Państwowego Browaru w Głuchołazach.
- 71 – Bilans otwarcia wraz z inwentarzem na dzień 01.05.1946 r. Państwowego Browaru w Goświnie, powiat Nysa.
- 72 – Bilans zamknięcia oraz rachunek wyników i kalkulacji za rok 1946 Państwowego Browaru i Wytwórni Wód Gazowych w Goświnowicach.
- 77 – Bilans Państwowego Browaru w Kluczborku na dzień 31.12.1946 r.
- 81 – Bilans zamknięcia za rok 1946 Państwowego Browaru w Kłodzku.
- 82 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1946 r. Państwowego Browaru w Raciborzu.
- 84 – Bilans zamknięcia za rok 1946 Państwowego Browaru w Radkowie.
- 85 – Bilans na dzień 31.12.1946 r. wraz ze spisem inwentarza i sprawozdaniem [z] działalności za 1946 r. Państwowego Browaru w Niemodlinie.
- 86 – Bilans Hurtowni Piwa i Wytwórni Wód Gazowych w Opolu za rok 1946.
- 90 – Bilans zamknięcia za rok 1946 Państwowego Browaru w Szczytnej Śl.
- 91 – Bilans zamknięcia za rok 1946 Państwowego Browaru w Szlagowie.
- 97 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1946 r. Państwowego Browaru Piwa Słodowego i Fabryki Wód Gazowych w Zabrze.
- 109 – Bilans zamknięcia i rachunek wyników na dzień 31.12.1947 r. Państwowego Browaru w Głuchołazach.
- 115 – Bilans sporządzony na 31.12.1947 r. Państwowego Browaru w Kluczborku.
- 116 – Bilans zamknięcia za rok 1947 Państwowego Browaru w Kłodzku.
- 119 – Bilans zamknięcia za rok 1947 Państwowego Browaru w Niemodlinie.
- 125 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1947 r. Państwowego Browaru w Radkowie.
- 129 – Bilans zamknięcia na dzień 09.09.1947 r. Państwowego Browaru w Słupcu.
- 130 – Bilans zamknięcia za rok 1947 r. Państwowego Browaru w Szczytnej Śląskiej.
- 153 – Bilans zamknięcia i rachunek wyników na dzień 31.12.1948 r. Państwowego Browaru w Głuchołazach.
- 154 – Bilans zamknięcia i rachunek wyników na dzień 31.12.1948 r. Państwowego Browaru i Wytwórni Wód Gazowych w Goświnowicach.

- 157 – Sprawozdanie bilansowe na dzień 30.09.1948 r. Państwowego browaru w Kluczborku.
- 158 – Bilans zamknięcia na dzień 13.10.1948 r. Państwowego Browaru w Kluczborku.
- 163 – Bilans zamknięcia oraz rachunek wyników na dzień 31.12.1948 r. Państwowego Browaru w Kłodzku.
- 164 – Bilans zamknięcia i rachunek wyników na dzień 31.12.1948 r. Państwowego Browaru w Niemodlinie.
- 171 – Bilans zamknięcia i rachunek wyników na dzień 31.12.1948 r. Państwowego Browaru w Raciborzu.
- 172 – Bilans zamknięcia i rachunek wyników na dzień 31.12.1948 r. Państwowego Browaru w Radkowie.
- 177 – Bilans zamknięcia i rachunek wyników na dzień 31.12.1948 r. Państwowej Hurtowni Piwa i Wytwórni Wód Gazowych w Szczytnej Śl.
- 215 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1949 r. Państwowego Browaru w Kłodzku.
- 226 – Bilans zamknięcia i rachunek wyników na dzień 31.12.1949 r. Państwowego Browaru w Niemodlinie.
- 240 – Bilans sporządzony na dzień 31.12.1949 r. Państwowego Browaru w Raciborzu.
- 243 – Bilans zamknięcia za rok 1949 Państwowego Browaru w Radkowie.

Archiwum Państwowe w Lesznie (AP Leszno)

- Bojanowskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Bojanowie, pow. rawicki [zespół 217]
- 8 – Bilans zamknięcia oraz spis inwentarzowy na dzień 31 grudnia 1946 r. browaru „Góra Śląska”.
 - 9 – Bilans zamknięcia na dzień 31 grudnia 1947 r. Browaru w Górze Śląskiej.
 - 10 – Odpis bilansu zamknięcia [browaru w Górze Śląskiej] na dzień 31.12.1948.
 - 11 – Bilans zamknięcia na dzień 31.12.1949 r. Państwowego Browaru w Górze Śląskiej.
 - 12 – Bilans zamknięcia na dzień 31 grudnia 1950 r. obiektów nieczynnych – browar „Spohn” Góra Śląska.
 - 13 – Plan finansowo-gospodarczy na rok 1947 [Państwowego Browaru w Lesznie].
 - 19 – Bilans zamknięcia Państwowego Browaru w Lesznie Wlkp. sporządzony na dzień 31 grudnia 1946 r. [za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1946 r.].
 - 20 – Bilans zamknięcia [Państwowego Browaru w Lesznie Wlkp. na dzień 31 grudnia 1947 r.].
 - 21 – Bilans zamknięcia Państwowego Browaru w Lesznie Wlkp. na dzień 31 grudnia 1948 r.
 - 23 – Państwowa Rozlewnia Piw Wschowa. Protokoły przejęcia Rozlewni od ob. E. Wolffa.
 - 25 – Bilans otwarcia Państwowego Browaru we Wschowie na dzień 1 lutego 1946 r.
 - 30 – Bilans na dzień 31 grudnia 1949 r. – Wschowa (obiekty nieczynne).
 - 33 – Protokoły [posiedzeń komisji w sprawie oszacowania majątku browarów w Lesznie i we Wschowie, protokoły zdawcze itp.].
 - 34 – Bilans likwidacyjny zakładów nieczynnych [w Górze i we Wschowie] za rok 1950.

Archiwum Państwowe w Malborku (AP Malbork)

Narodowy Bank Polski Oddział w Elblągu [zespół 57]

297 – Browar w Bisztynek [wł. Bisztynku] – bilans netto I i II kwartał 1949.

Elbląskie Zakłady Piwowarskie w Elblągu [zespół 72]

Organizacja jednostki [seria 2]

25 – Podstawy prawne działalności – powołanie przedsiębiorstwa i procedura zatwierdzająca.

33 – Historia Browaru w Elblągu Materiały uzupełniające – opracowanie.

Bezpośredni w zespole [niewyodrębnione]

97 – Bilans otwarcia Państwowego Browaru Nr 1 w Elblągu na 1945 r.

98 – Bilans zamknięcia Państwowego Browaru Elbląg na 1945 r.

99 – Bilans Państwowego Browaru w Elblągu na 1946 r.

100 – Bilans Państwowego Browaru w Elblągu na 1946 r.

101 – Bilans Państwowych Browarów w Elblągu na 1947 r.

102 – Bilans Państwowych Browarów w Elblągu na 1948 r.

103 – Bilans Państwowych Browarów w Elblągu na 1949 r.

104 – Bilans Elbląskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych za 1950 r.

Gospodarka i administracja [seria 12]

206 – Protokoły zdawczo-odbiorcze nieruchomości jednostek podległych.

207 – Protokoły zdawczo-odbiorcze jednostek podległych – browarów, słodowni, hurtowni piwa w Nowym Dworze Gdańskim, Malborku, Braniewie, Elblągu (browar nr 2), Zalewie, Olsztynie, Mrągowie za lata 1952-1967.

210 – Akta Weryfikacyjne Państwowego Browaru w Elblągu – część II.

Jednostki podległe [seria 14]

237 – Bilans otwarcia Państwowego Browaru w Braniewie na dzień 20 maja 1946 r.

239 – Bilans zamknięcia nieczynnego Browaru w Braniewie na 1947 r.

247 – Bilans otwarcia Państwowego Browaru w Lidzbarku na dzień 25 marca 1946 r.

266 – Bilanse otwarcia i zamknięcia Browarów w Barczewie, Bisztynku i Olsztynie za lata 1946-1948.

Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Elblągu [zespół 110]

42 – Akta przejmowania majątku poniemieckiego przez Powiatowy Browar w Elblągu.

Archiwum Państwowe w Olsztynie (AP Olsztyn)

Przedsiębiorstwo Państwowe Browar w Kętrzynie [zespół 357]

1 – Wieczyste użytkowanie 1990-1995. Dokumenty powstania browaru 1927.

Wojewódzka Komisja dla Spraw Upaństwowienia Przedsiębiorstw w Olsztynie [zespół 520]

Przedsiębiorstwa wciągnięte do wykazu i podlegające upaństwowieniu [seria 9]

790 – Browar. Prabuty, powiat Susz.

791 – Browar. Iława.

792 – Browar. Szczytno.

793 – Browar. Braniewo.

794 – Browar. Bisztynek.

795 – Browar. Kętrzyn / Rastembork.

796 – Browar. Lidzbark Warmiński.

797 – Browar. Bartoszyce.

812 – Browar. Orneta, powiat Braniewo.

813 – Browar. Nidzica.

814 – Browar. Biskupiec.

815 – Browar. Biskupiec Pomorski, powiat Susz.

876 – Browar. Pisz.

1293 – Browar, rozlewnia piwa i wytwórnia wód gazowanych. Olsztyn – al. Wojska Polskiego 20.

1301 – Browar, rozlewnia piwa. Bartoszyce – ul. Kopernika 10.

1322 – Browar. Szczytno.

1323 – Browar. Braniewo.

Olsztyńskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Olsztynie [zespół 522]

23 – Bilanse otwarcia nieczynnych browarów Olsztyn i Barczewo.

24 – Bilanse otwarcia Rozlewni Piwa w Olsztynie oraz nieczynnych browarów w Barczewie, Olsztynie, Bisztyнку.

25 – Bilanse otwarcia Państwowego Browaru w Kętrzynie, Państwowego Browaru w Biskupcu.

26 – Bilanse zamknięć nieczynnych browarów: Olsztyn, Barczewo, Bisztynek oraz Państwowej Hurtowni Piwa w Olsztynie.

27 – Bilans zamknięcia Państwowych Zakładów Fermentacyjnych w Olsztynie.

28 – Bilanse zamknięć nieczynnych browarów: Olsztyn, Nidzica, Barczewo, Bisztynek.

29 – Bilans zamknięcia Państwowego Browaru Szczytno.

30 – Bilans zamknięcia Państwowego Browaru w Biskupcu.

31 – Bilans zamknięcia Państwowej Hurtowni Piwa w Olsztynie.

32 – Bilans i rachunek wyników browaru Kętrzyn.

34 – Bilanse browarów: Barczewo, Bisztynek, Kętrzyn i Szczytno.

41 – Sprawozdania z wykonania planów produkcji i zatrudnienia.

45 – Sprawozdania z wykonania planów obrotu towarowego.

50 – Nieruchomości. Akta nieczynnego Browaru i Państwowej Hurtowni Piwa w Lidzbarku Warmińskim.

51 – Nieruchomości. Akta nieczynnego Browaru w Barczewie.

52 – Nieruchomości. Protokoły zdawczo-odbiorcze nieczynnego Browaru w Bisztynku.

53 – Nieruchomości. Akta nieczynnego Browaru w Nidzicy.

54 – Protokoły zdawczo-odbiorcze z przekazywania Oddziałów i Działów O.Z.P.S.

60 – Akta weryfikacyjne Browaru „Społem” w Szczytnie. [Dokumentacja techniczna Browaru].

Archiwum Państwowe w Opolu (AP Opole)

Starostwo Powiatowe w Kluczborku [zespół 686]

Referat Przemysłu [seria 8]

423 – Browar państwowy w Kluczborku – potwierdzenie zgłoszenia.

Głubczyckie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze w Głubczycach [zespół 1755]

32 – Akta dotyczące przejęcia Słodowni i Browaru w Goświnowicach [protokół zdawczo-odbiorczy, opis zakładu, spis inwentarza].

Wojewódzkie Zjednoczenie Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego w Opolu [zespół 601]

355 – Protokoły zdawczo-odbiorcze [Państwowego Browaru] w Grodkowie.

Zakłady Urządzeń Przemysłowych w Nysie [zespół 1679]

192 – Przekazanie byłego browaru na rzecz przedsiębiorstwa.

Starostwo Powiatowe w Koźlu [zespół 587]

Referat Rolnictwa [seria 14]

674 – Akta dotyczące browaru w Reńskiej Wsi.

Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Brzegu

Bystrzyca [seria 13]

27 – Browar Społem w Brzegu [protokół konieczności remontu maszyny parowej].

Archiwum Państwowe w Poznaniu (AP Poznań)

Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy w Poznaniu [zespół 916]

Korespondencja Urzędu [seria 2]

18 – Korespondencja przychodząca.

Archiwum Państwowe w Szczecinie (AP Szczecin)

Urząd Wojewódzki Szczeciński [zespół 317]

Oddział Osadnictwa Nierolnego [seria 9.3]

3613 – Przydział browaru w Słupsku.

Oddział Przemysłu Spożywczego [seria 11.7]

3960 – Sprawozdania o działalności przemysłu spożywczego w powiatach: Białogard, Bytów, Choszczno, Człuchów, Dębno, Drawsko.

3984 – Browar w Szczecinku.

Wydział Przemysłu [seria 12]

4162 – Zatrudnienie i produkcja w browarze w Połczynie Zdroju – powiat Białogard.

4210 – Sprawozdania Referatu Przemysłu – powiat Człuchów.

4300 – Produkcja i zatrudnienie w browarze w Koszalinie.

4393 – Browar w Słupsku.

4469 – Browar w Szczecinie.

Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie [zespół 386]

Wydział Przemysłu i Handlu [seria 7]

345 – Przejęcie browarów szczecińskich.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu (AP Wrocław)

Urząd Wojewódzki Wrocławski [zespół 331]

Oddział Studiów i Programowania Prac [seria 17.2]

XVIII/34 – Przemysł piwowarsko-słodowniczy – wykazy, ankiety, plany.

Okręgowy Urząd Likwidacyjny we Wrocławiu [zespół 338]

Wydział Likwidacyjny [seria 2]

237 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu browarniczego dla Nr ewid. 562-568.

303 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu spożywczego dla Nr ewid. 726-730.

304 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu spożywczego dla Nr ewid. 732-743.

305 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu spożywczego dla Nr ewid. 745-757.

306 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu spożywczego dla Nr ewid. 759-764.

307 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu spożywczego dla Nr ewid. 765-767.

308 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu spożywczego dla Nr ewid. 768.

309 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu spożywczego dla Nr ewid. 769-778.

322 – Bilanse otwarcia remanentów i spisy inwentarza przedsiębiorstw państwowych przemysłu spożywczego dla Nr ewid. 787.

391 – Protokół zdawczo-odbiorczy przedsiębiorstwa: Browar „Boża Góra” w Boguszowie dla Nr ewid. 810.

450 – Protokół zdawczo-odbiorczy przedsiębiorstwa: Browary w Nowej Rudzie.

Wojewódzkie Zjednoczenie Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego we Wrocławiu [zespół 447]

Dział finansowy [seria 4]

204 – Protokoły rewizji Wałbrzyskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych.

3 Urząd Skarbowy we Wrocławiu [zespół 683]

Urząd Akcyzowy [seria 4]

19 – Akta weryfikacyjne Państwowego Browaru Sobótka-Górka.

Browary Dolnośląskie „Piaś” S.A. we Wrocławiu [zespół 2091]

Browar „Piaśowski” [seria 2.1]

1 – Inwentaryzacja starego browaru w Nowej Rudzie.

3 – Akta sprawdzenia Państwowego Browaru Piaśowskiego we Wrocławiu.

Browar „Zakrzów” [seria 2.3]

291 – Plan orientacyjny rozmieszczenia budynków.

Browar „Sobótka” [Seria 2.4]

372 – Plan sytuacyjny Państwowego Browaru w Sobótce-Górcie.

Browar „Świebodzice” [seria 2.6]

492 – Pasporty techniczno-produkcyjne Browaru w Świebodzicach z lat 1952-1956.

Dział Organizacji i Płac [seria 3.1]

46 – Struktura organizacji wewnętrznej Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych.

147 – Sprawozdanie z inspekcji browarów i słodowni podległych Państwowemu Zjednoczeniu Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego, położonym w Rejonie Dolnośląskim w czasie od dn. 3 VII do 16 VII 1946 r.

Dział Księgowości Finansowej [seria 3.2]

281 – Bilans zamknięcia Państwowych Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych we Wrocławiu na dn. 31 XII 1948.

282 – Bilans Zakładów Nieczynnych sporządzony na dn. 31 XII 1950 r.

284 – Sprawozdanie finansowe Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych za 1951 rok.

Jednostki podległe – dokumentacja dotycząca zmian własnościowych [seria 3.21]

786 – Protokoły zdawczo-odbiorcze z dnia 29.XII.1952 r. przekazania nieruchomości położonych we Wrocławiu pozostających w zarządzie Wrocławskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych na rzecz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej we Wrocławiu – ul. Górka Kacerska nr 3 – ul. Grabarska nr 5/6 – ul. Kotlarska nr 5/6 – ul. Nowy Targ nr 2 – ul. Nowy Targ nr 34/35 – ul. Oławska nr 70 – ul. Szeroka nr 6-8 – ul. Szeroka nr 39.

Browar w Miedziance [seria 3.21.1]

787 – Bilans Otwarcia Państwowego Browaru w Miedziance na dzień 01.IV.1949 r.

788 – Bilans przekazania Browaru w Miedziance przez Wrocławskie Zakłady Piwowarskie na rzecz Legnickich Zakładów Piwowarskich w Lwówku Śląskim wg stanu na dzień 01.VII.1970 r.

Browar „Hasse” we Wrocławiu [seria 3.21.2]

790 – Dokumentacja dot. zmian własnościowych przedsiębiorstwa „Hasse” położonego we Wrocławiu przy ul. Krakowskiej Nr 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106 i Nr 57, 59, 61.

Browar „Berg-Keller” w Ścinawie [seria 3.21.5]

806 – Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzony dnia 19.XI.1952 r. w sprawie przejęcia przez Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Ścinawie od Wrocławskich zakładów Piwowarsko-Słodowniczych Browaru „Berg-Keller” położonego w Ścinawie przy ul. Wołowskiej nr 27/32.

Zbiór dokumentów luźnych [zespół 2562]

Spis roboczy nr 2 [seria 2]

89 – Zaproszenie Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego na Rejon Dolnośląski dla Ob. St. Piaskowskiego na uroczystość poświęcenia Browaru Nr 1 na [wł. we] Wrocławiu 1.II.1946 r.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, oddział Kamieniec Ząbkowicki (AP Wrocław, oddz. Kamieniec Ząbkowicki)

Kłodzkie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze Przemysłu Terenowego w Kłodzku [zespół 107]

8 – Budowa nowej warzelni – browar Kłodzko.

11 – Dokumentacja techniczna – Browar Kłodzko.

14 – Protokół zdawczo-odbiorczy firmy Müllers Lagerbier – Brauerei Glatz – Franz Thiel.

16 – Protokół zdawczo-odbiorczy poniemieckiego przedsiębiorstwa Brauerei Rübartsch Duszniki Zdrój.

18 – Inwentarz – Browar w Kłodzku.

- 21 – Spis inwentarza oraz opis techniczny – Browar w Kłodzku.
- 38 – Bilans otwarcia Browaru „Społem” w Nowej Rudzie na dzień 3 listopada 1945 roku.
- 41 – Sprawozdanie finansowo-rachunkowe za rok 1948 – Browar Nowa Ruda.
- 46 – Roczne sprawozdanie zakładu za lata 1945-1947 – Browar Nowa Ruda.
- 49 – Bilans zamknięcia za rok 1945 – Browar w Radkowie.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (AP Zielona Góra)

Zielonogórskie Zakłady Piwowskie w Zielonej Górze [zespół 1184]

Organizacja [seria 1]

- 15 – Ankiety historii Browarów Gubin, Nowa Sól, Witnica, Wolsztyn, Zielona Góra, Żary.
- 16 – Przejęcie Browaru w Zembrzu Gubinie przez Państwowy Browar w Zielonej Górze od Zjednoczonego Przemysłu Piwowarsko-Słodowniczego w Bydgoszczy.
- 17 – Przekazanie Browaru w Żarach.
- 19 – Przekazanie nieruchomości i Browarów nieczynnych w Zielonej Górze Zielonogórskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym w Zielonej Górze.
- 21 – Przekazanie Rozlewni Piwa i Wytwórni Wód Gazowanych ul. 3 Maja i Browar – H. Peshel ul. Rynek 19 w Świebodzinie dla Zielonogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych.
- 24 – Przekazanie Browaru w Sulechowie od prywatnego właściciela Mariana Raczka dla Zielonogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych przez Związek Spółdzielni Spożywców w Warszawie 1951.
- 25 – Przekazanie Browaru we Wschowie Bojanowskim Zakładom Piwowarsko-Słodowniczym w Bojanowie przez Zielonogórskie Zakłady Piwowarsko-Słodownicze 1951-1954, 1956-1957.
- 26 – Przekazanie obiektu po byłym Browarze w Gubinie przez Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego dla Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Pracy w Nowej Soli.
- 27 – Przekazanie Browaru w Witnicy dla Zielonogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych od Szczecińskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych.
- 28 – Przekazanie Browaru w Witnicy do Lubniewickiego Kombinatoru Rolnego od Zakładów Piwowarskich.
- 30 – Protokoły zdawczo-odbiorcze przekazania Browaru w Nowej Soli na rzecz Zielonogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych.
- 32 – Protokoły zdawczo-odbiorcze Państwowej Rozlewni Piwa w Gubinie na rzecz Państwowego Browaru w Zielonej Górze.
- 35 – Protokoły zdawczo-odbiorcze z przekazania nieruchomości położonej we Wschowie.
- 36 – Protokoły zdawczo-odbiorcze z przekazania nieruchomości Głogów, Małomice, Kożuchów, Szprotawa.

- 37 – Protokoły zdawczo-odbiorcze przekazania Browaru w Witnicy na rzecz Zielonogórskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych.
- 46 – Akta weryfikacyjne Państwowego Browaru w Zielonej Górze.
- 52 – Zarządzenia wewnętrzne z lat 1951-1959.
- 57 – Zarządzenia wewnętrzne z lat 1980-1982.

Bilanse [seria 9]

- 181 – Akta weryfikacyjne Państwowego Browaru w Zielonej Górze.
- 183 – Bilans zamknięcia Browaru Zielona Góra na 31.12.1947.
- 184 – Bilans zamknięcia nieczynnego Browaru Zielona Góra na 31.12.1948.
- 186 – Bilans zamknięcia na 31.12.1948 Browaru Zielona Góra.
- 188 – Bilans Browaru i Słodowni w Zielonogórskich Zakładach Piwowarsko-Słodowniczych w Zielonej Górze na 31.12.1949.

Browar Gubin [seria 24]

- 337 – Plan sytuacyjny Browaru w Gubinie.

Browar Świebodzin [seria 26]

- 603 – Plan sytuacyjny browaru.

Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze [zespół 436]

Dział Likwidacyjny [seria 2]

- 41 – Państwowy Browar w Zielonej Górze.

Literatura

Adamski 1994a

- J. Adamski, *Browar nad wodami Strzyży*, [w:] *Z dziejów browarów Gdańska i Pomorza*, red. C. Skonka, Gdańsk 1994, s. 14-23.

Adamski 1994b

- J. Adamski, *Gdański browar podczas walk w 1945 roku*, [w:] *Z dziejów browarów Gdańska i Pomorza*, red. C. Skonka, Gdańsk 1994, s. 24.

Adamski 1994c

- J. Adamski, *Ocalić od zapomnienia*, [w:] *Z dziejów browarów Gdańska i Pomorza*, red. C. Skonka, Gdańsk 1994, s. 32-37.

Antkowiak 1970

- Z. Antkowiak, *Ulice i place Wrocławia*, Wrocław 1970, *Biblioteka Wrocławska*, t. 11.

Baniecki 2014

A. Baniecki, *Przemysł spożywczy w powiecie bolesławieckim w latach 1945-1949*, „Rocznik Bolesławiecki”, t. 7, 2014, s. 8-26.

Braniewski 2009

E. Braniewski, *Piwowarstwo Lwówka Śląskiego, Lwówek Śląski* 2009.

Die Brauereien und Mälzereien 1939

Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich 1938/39. Handbuch der Wirtschaftsgruppe Brauerei und Mälzerei und des Reichsinnungsverbandes des Brauer- und Mälzerhandwerks. 37 Auflage, Berlin 1939.

Die Brauereien und Mälzereien 1940

Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich 1939/40. Handbuch der Wirtschaftsgruppe Brauerei und Mälzerei und des Reichsinnungsverbandes des Brauer- und Mälzerhandwerks. 38 Auflage, Berlin 1940.

Die Brauereien und Mälzereien 1941

Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich 1940/41. Handbuch der Wirtschaftsgruppe Brauerei und Mälzerei und des Reichsinnungsverbandes des Brauer- und Mälzerhandwerks. 39 Auflage, Berlin 1941.

Die Brauereien und Mälzereien 1942

Die Brauereien und Mälzereien im Deutschen Reich 1941/42. Handbuch der Wirtschaftsgruppe Brauerei und Mälzerei und des Reichsinnungsverbandes des Brauer- und Mälzerhandwerks. 40 Auflage, Berlin 1942.

Błażewska-Marciniak 1967

A. Błażewska-Marciniak, *Zarys dziejów ziemi człuchowskiej (1100-1945)*, [w:] *Z dziejów ziemi człuchowskiej*, red. K. Ślaski, Poznań – Słupsk 1967, s. 28-53, *Biblioteka Słupska*, t. 16.

Buśkiewicz 2010

B. Buśkiewicz, *Zajęcie Bytomia przez Armię Czerwoną: stan infrastruktury, zniszczenia miasta po oswobodzeniu i odbudowa przemysłu*, „Wieki Stare i Nowe”, t. 2(7), 2010, s. 168-181.

Chrobak 2007

P. Chrobak, *Tradycje głuchołaskiego piwowarstwa*, [w:] *Kolej i przemysł – dwa historyczne źródła rozwoju społecznego i kulturowego pogranicza. Materiały z konferencji pod patronatem Burmistrza Głuchołaz i Starosty Prudnickiego*, Głuchołazy 2007, s. 31-41.

Czarnuch 2013

Z. Czarnuch, *Posmakuj Witnicy – Opowieści o sztuce warzenia piwa w ogóle, a piw lubuskich w szczególności*, Witnica 2013.

Danowska 2006

M. Danowska, *Architektura dawnego browaru zielonogórskiego – pamiątka miejsca i estetyka alternatywna*, „Rocznik Lubuski”, t. 32, cz. 1, 2006, s. 37-50.

Dawidejt-Dropek 2018

E. Dawidejt-Dropek, *Dokumenty z Archiwum Państwowego w Opolu dotyczące pobytu w 1945 r. wojsk radzieckich w Nysie*, „Rocznik Ziemi Zachodnich”, t. 2, 2018, s. 440-578.

Dryja 2021a

S. Dryja, *Podatek akcyzowy od piwa w II Rzeczypospolitej na tle ogólnej kondycji przemysłu piwowarskiego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 82, 2021, s. 149-182.

Dryja 2021b

S. Dryja, *Browary województwa rzeszowskiego w latach 1944-1951*, Kraków 2021.

Dryja 2022

S. Dryja, *Państwowy browar w Głuchołazach w latach 1945-1948. Przyczynek do historii browarnictwa na Śląsku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, R. 77(1), 2022, s. 77-114.

Dryja 2023

S. Dryja, *Browary w Chojnicach i Człuchowie po II wojny światowej (1945-1958) w świetle dokumentów zachowanych w archiwach państwowych*, „Tabularium Historiae” (w druku).

Dzieje miasta i gminy Debrzno 2014

Dzieje miasta i gminy Debrzno, red. M. Fryda, Pruszcz Gdański 2014.

Dziewulski 1975

Brzeg. *Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.

Friedrich 2001

M. Friedrich, *Brauerei-Verzeichnis Polen*, Heidelberg 2001.

Gach 2007

Z. Gach, *X wieków piwa w Gdańsku*, Gdańsk 2007.

Gerschke 1974

L. Gerschke, *Wenn der „Bock“ läuft... Eine feuchte Erzählung aus dem Schlochau Land*, [w:] *Der Kreis Schlochau: Ein Buch aus preußisch-pommerscher Heimat*, Hrsg. M. Vollack, H. Lemke, Kiel 1974, s. 126-128.

Góralczyk 2014

P. Góralczyk, *Czewieńsk do 1945 roku*, [w:] *Czewieńsk. Monografia miasta*, red. T. Nodzyński, Czewieńsk – Zielona Góra 2014, s. 13-52.

Encyklopedia Wrocławia 2006

Encyklopedia Wrocławia, red. J. Harasimowicz i W. Suleja, wyd. 3 (poprawione i uzupełnione), Wrocław 2006.

Hnatyszyn 2015

P. Hnatyszyn, *Browar Obywatelski w Zabrze*, [w:] *W kręgu kultury i przemysłu. Studia z dziejów Zabrza w XX wieku*, red. Z. Gołasz, Katowice 2015, s. 193-204.

Industrie- und Handels- 1922

Industrie- und Handels-Adreßbuch für Groß-Berlin und die Mark Brandenburg, Teil 2: *Mark Brandenburg*, Berlin 1922.

Kaczmarek 1994

T. Kaczmarek, *Księga piw i browarów polskich*, Warszawa 1994.

Kaczmarek 2005

T. Kaczmarek, *Export-Brauerei und Malzfabrik von Gebr. Voerkelius A.G., Schlossbrauerei Gülzow, czyli Browary powiatu Kamień Pomorski*, Szczecin 2005.

Kolibańkowie 1997

J. i A. Kolibańkowie, *Pionierzy browaru w Zielonej Górze (1945-1948)*, „Pionierzy. Czasopismo Społeczno-Historyczne”, nr 3, 1997, s. 16-20.

Kronika 1995

Kronika przemysłu piwowarskiego, cz. 1: *lata 1945-1980*, (praca zbiorowa, teksty: J. Komornicki i in.), Warszawa 1995.

Macholak 1998

J. Macholak, *Browar Szczeciński 1945-1998*, [w:] *150 lat Browaru Szczecińskiego. Tradycja i współczesność*, red. naukowa R. Gaziński, P. Gut, K. Kozłowski, Szczecin 1998.

Od Bohrischa do Bosmana 2008

Od Bohrischa do Bosmana. 160 lat szczecińskiego browaru (praca zbiorowa, teksty: T. Kaczmariski, L. Siwecki), Szczecin 2008.

Pilewski 2002

P. Pilewski, *Prabuckie browary*, „Gazeta Prabucka”, grudzień 2002 (brak numeracji), s. 5-6.

Płoski 2000

A. Płoski, *Nidzicki „Browar Zamkowy”*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, R. 2, 2000, s. 150-157.

Płoski 2001

A. Płoski, *Tradycje piwowarskie Szczytna*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, R. 3, 2001, s. 112-130.

Płoski 2002

A. Płoski, *Browarnictwo południowych Mazur*, „Rocznik Mazurski”, t. 6, 2002, s. 104-116.

Płoski 2003

A. Płoski, *I w Biskupcu piwo warzono*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, R. 5, 2003, s. 114-127.

Płoski 2008

A. Płoski, *Nowy–stary browar. Przyczynek do historii szczecińskiego piwowarstwa*, „Rocznik Mazurski”, t. 12, Szczytno 2008, s. 155-165.

Płoski 2014

A. Płoski, *Browarnictwo regionu Warmii i Mazur*, [w:] *Technika w dziejach cywilizacji – z myślą o przyszłości*, red. S. Januszewski, t. 10, Wrocław 2014, s. 27-41.

Płoski, Błazewicz 2007

A. Płoski, P. Błazewicz, *Był sobie browar*, „Kalendarz Olsztyna 2008”, R. 10, 2007, s. 220-230.

Ratajewska 2015

B. Ratajewska, *Wschowa w latach 1945-1950. W 70. rocznicę powrotu do Polski*, Leszno 2015.

Różyński 2006

S. Różyński, *Zarys dziejów piwowarstwa gliwickiego*, Gliwice 2006.

Różyński 2020

S. Różyński, *Historia gliwickich browarów działających w XIX i XX wieku*, Gliwice 2020.

Rynkiewicz-Domino, Gliniecki 2012

W. Rynkiewicz-Domino, T. Gliniecki, *Browar w Elblągu. Tradycyjnie od 1872 roku*, Elbląg 2012.

Springer 2011

F. Springer, *Miedzianka. Historia zanikania*, Wołowiec 2011.

Sroka 2013

P. Sroka, *Browarnictwo na ziemi kłodzkiej w latach 1945-1950*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, nr 12, 2013, s. 111-130.

Szczerepa 2021

W. Szczerepa, *Zarys dziejów piwowarstwa w Kotlinie Jeleniogórskiej*, Jelenia Góra 2021.

Szewczyk 2005

D. Szewczyk, *Tradycje piwowarskie na Pomorzu Zachodnim. Informator wystawy*, Koszalin 2005.

Środa Śląska 2006

Środa Śląska na starej widokówce, Środa Śląska 2006.

Tamm 1992

H. Tamm, *Vom Brauwesen in Küstrin in historischer Darstellung*, „Gesellschaft für Geschichte des Brauwesens”, Jahrbuch 1992, s. 52-71.

Urbanek 2004

A. Urbanek, *Historia piwowarstwa w Opolu i okolicach*, Norymberga – Opole 2004.

Urbanek 2010

A. Urbanek, *Historia piwowarstwa w Brzegu i okolicach*, Norymberga – Brzeg 2010.

Urbanek 2015

A. Urbanek, *Browary akcyjne Wrocławia 1869-1945*, Norymberga – Opole 2015.

Urbanek 2022

A. Urbanek, *Die Geschichte des Glogauer Brauwesens*, „Gesellschaft für Geschichte des Brauwesens”, Jahrbuch 2022, s. 42-58.

Wawoczny 2011

G. Wawoczny, *Tajemnice zamku i browaru w Raciborzu*, Racibórz 2011.

Wiernowolski 2011

S. Wiernowolski, *Sekrety Łagowsko-Sulęcińskiego Parku Krajobrazowego*, Sulęcín 2011.

Zaremba 2016

P. Zaremba, *Wspomnienia Prezydenta Szczecina. Pierwszy szczeciński rok 1945*, Łódź 2016.

Złotkowski 2014

D. Złotkowski, *Dzieje browaru w Częstochowie w XIX-XX w.*, Radomsko 2014.

Żelazny 1967

J. Żelazny, *Z dziejów ziemi człuchowskiej w latach 1945-1948*, [w:] *Z dziejów ziemi człuchowskiej*, red. K. Ślaski, Poznań – Słupsk 1967, s. 122-135, *Biblioteka Słupska*, t. 16.

Żurawski 2003

K. Żurawski, *Bohrisch, Elysium, Bergschloss... Historia szczecińskich browarów do roku 1945*, Szczecin 2003, *Zeszyty Szczecińskie*, z. 10.

Żurawski 2005

K. Żurawski, *Kupfermann, Lebender, Röhlke, czyli Browary Stargardu Szczecińskiego*, Szczecin 2005.

500 lat 2018

500 lat Prawa Czystości Piwa. Piwo i browary nad dolną Wisłą dawniej i dzisiaj. Katalog wystawy (teksty W. Gogan), Ellingen 2018.

Prasa

„Kurier Szczeciński”, nr 11 z 18 października 1945 roku.

„Naprzód Dolnośląski”, nr 137 z 27 lipca 1946 roku.

„Pionier. Dziennik Dolnośląski”, nr 57 z 8 marca 1946 roku; nr 70 z 23 marca 1946 roku.

„Pionier. Dziennik Dolno-Śląski”, nr 70 z 23 marca 1946 roku.

„Repatriant. Ilustrowany Tygodnik Informacyjny”, nr 7 z 19 lutego 1946 roku.

„Ziemia Lubuska”, nr z 27 stycznia 1946 roku.

Monitor Polski (MP)

MP nr 44 z dn. 30 kwietnia 1948 roku, poz. 221.

MP nr 68 z dn. 23 sierpnia 1948 roku, poz. 526.

Bibliografia

MP nr 35 z dn. 8 czerwca 1949 roku, poz. 505.
MP nr 41 z dn. 1 lipca 1949 roku, poz. 570.
MP nr 72 z dn. 11 października 1949 roku, poz. 921.
MP nr 104 z dn. 30 grudnia 1949 roku, poz. 1211.
MP nr 133 z dn. 28 grudnia 1950 roku, poz. 1707.
MP nr 1 z dn. 5 stycznia 1950 roku, poz. 6.
MP nr 14 z dn. 20 marca 1950 roku, poz. 130.
MP nr 95 z dn. 22 listopada 1951 roku, poz. 1331.

Dziennik Ustaw, dzienniki urzędowe

Dziennik Ustaw 1950, nr 28, poz. 255.
Dziennik Urzędowy Ministerstwa Aprowizacji i Handlu nr 5, 15 kwietnia 1946 rok, poz. 30.
Dziennik Urzędowy Ministerstwa Aprowizacji i Handlu nr 6, 10 maja 1946 rok, poz. 38.
Olsztyński Dziennik Wojewódzki z dn. 30 grudnia 1946 roku.
Olsztyński Dziennik Wojewódzki z dn. 20 marca 1947 roku.
Olsztyński Dziennik Wojewódzki z dn. 30 marca 1947 roku.
Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki nr 12, z 27 marca 1947 roku.

Spis tabel

- Tab. 1 – produkcja piwa w browarze w Głuchołazach w okresie od 17 grudnia 1945 do 31 sierpnia 1948 roku w rozbiciu na poszczególne lata, w hektolitrach.
- Tab. 2 – zestawienie planów produkcji i sprzedaży browaru w Głuchołazach z faktycznymi wynikami w latach 1946 i 1947. W rubrykach plan i wykonanie wielkości podano w hektolitrach, obok przeliczenie procentowe.
- Tab. 3 – przeciętna liczba pracowników browaru w Głuchołazach w latach 1945-1948, w podziale na pracowników umysłowych i fizycznych.
- Tab. 4 – przeciętna pensja miesięczna w browarze w Głuchołazach latach 1945-1948, w rozbiciu na pracowników umysłowych i fizycznych, w złotych.
- Tab. 5 – maszyny i urządzenia wywiezione z nieczynnego browaru w Głuchołazach w okresie od 5 lutego 1946 do 11 stycznia 1952 roku.
- Tab. 6 – maszyny i urządzenia wywiezione z nieczynnego browaru w Grodkowie przed 22 września 1952 roku.
- Tab. 7 – stan zatrudnienia w browarze w Kluczborku w 1945 roku, w rozbiciu na pracowników fizycznych i umysłowych. Podano sumę wypłat w obu grupach zawodowych oraz przeciętne wynagrodzenie miesięczne (w złotych).
- Tab. 8 – produkcja piwa w browarze w Kluczborku w latach 1945-1948, w hektolitrach.
- Tab. 9 – produkcja piwa w browarze w Kłodzku w 1945 roku w rozbiciu na poszczególne miesiące, w hektolitrach.
- Tab. 10 – zestawienie liczby pracowników polskich i niemieckich pracujących w browarze w Kłodzku w 1945 roku, z podaniem przeciętnej pensji miesięcznej. W przypadku pracowników administracyjnych – Polaków – podano ogólnie wypłaconą kwotę w miesiącach wrzesień – grudzień.
- Tab. 11 – ceny sprzedaży hektolitra piwa z browaru w Kłodzku w 1945 roku, w złotych.
- Tab. 12 – produkcja piwa w browarze w Kłodzku w latach 1945-1949, w rozbiciu na piwo lekkie jasne (ekstrakt 9%) i słodowe, w hektolitrach.
- Tab. 13 – zbył piwa z browaru w Kłodzku w 1948 roku, w podziale na miejscowości i powiaty, w hektolitrach.
- Tab. 14 – stan zatrudnienia w browarze w Kłodzku w latach 1947-1949.
- Tab. 15 – stan zatrudnienia w browarze w Kłodzku w latach 1950-1954 (na dzień 1 stycznia każdego roku).

- Tab. 16 – produkcja piwa (w rozbiciu gatunkowym) w browarze w Kłodzku w latach 1950 i 1955, w hektolitrach.
- Tab. 17 – stan zatrudnienia w browarze w Niemodlinie na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 18 – stan zatrudnienia w browarze w Niemodlinie w latach 1947 i 1950-1952 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 19 – produkcja piwa (jasnego lekkiego) w browarze w Niemodlinie w latach 1945-1951, w hektolitrach.
- Tab. 20 – produkcja piwa w browarze w Niemodlinie w latach 1952-1955, w hektolitrach.
- Tab. 21 – wielkość produkcji piwa (w hektolitrach) i słoðu (w tonach) w browarze w Nowej Rudzie w latach 1945 (od 1 listopada) – 1948.
- Tab. 22 – stan zatrudnienia w browarze w Nowej Rudzie w latach 1945-1947, w świetle raportów statystycznych.
- Tab. 23 – produkcja piwa (w hektolitrach) i słoðu (w tonach) w browarze w Nowej Rudzie w 1950 i 1955 roku.
- Tab. 24 – stan zatrudnienia w browarze w Nowej Rudzie w latach 1950-1951 oraz 1953-1955.
- Tab. 25 – struktura zatrudnienia i wysokość uposażeń (w złotych) pracowników w browarze w Raciborzu w latach 1945-1946.
- Tab. 26 – stan zatrudnienia w browarze w Raciborzu na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 27 – struktura zatrudnienia w browarze w Raciborzu w latach 1948-1949.
- Tab. 28 – produkcja piwa w browarze w Raciborzu w latach 1945-1950 i 1954-1955, w hektolitrach.
- Tab. 29 – struktura zatrudnienia i wysokość przeciętnego wynagrodzenia (w złotych) w browarze w Radkowie w 1945 roku.
- Tab. 30 – ceny sprzedaży hektolitra piwa z browaru w Radkowie w 1945 roku, w złotych.
- Tab. 31 – produkcja piwa w browarze w Radkowie w 1946 i 1947 roku, plan produkcji na 1947 rok (w hektolitrach) oraz zestawienia procentowe dla 1947 roku (w odniesieniu do planu i produkcji z 1946 roku).
- Tab. 32 – struktura zatrudnienia w browarze w Radkowie i zakładach podległych, stan na 31 grudnia 1947 roku.
- Tab. 33 – maszyny i urządzenia przeniesione z innych zakładów do browaru w Radkowie (tzw. przerzuty), stan na koniec 1949 roku.
- Tab. 34 – produkcja piwa w browarze w Radkowie w latach 1945-1948 (w hektolitrach), w rozbiciu na piwo jasne lekkie i słodowe.
- Tab. 35 – produkcja piwa w browarze w Radkowie w latach 1949-1951 i 1955 (w hektolitrach), w rozbiciu na piwo jasne lekkie, pełne i słodowe.
- Tab. 36 – wielkość produkcji w browarze w Słupcu w okresie od 18 września do 31 grudnia 1945 roku (w hektolitrach). Piwo jasne o zawartości 9% ekstraktu.
- Tab. 37 – liczba pracowników (w podziale na kategorie) i wysokość przeciętnej płacy miesięcznej (w złotych) w browarze w Słupcu w 1945 roku.

- Tab. 38 – liczba pracowników (w podziale na kategorie) i wysokość przeciętnej płacy miesięcznej (w złotych) w browarze w Słupcu na dzień 31 grudnia 1946 roku.
- Tab. 39 – produkcja piwa w browarze w Szczytnej Śląskiej w okresie od ok. połowy września do 31 grudnia 1945 roku (w hektolitrach). Piwo jasne o zawartości 9% ekstraktu.
- Tab. 40 – produkcja piwa w browarze w Szczytnej Śląskiej w latach 1945-1948, w rozbiu na poszczególne gatunki, w hektolitrach.
- Tab. 41 – stan zatrudnienia w browarze w Zabrze na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 42 – stan zatrudnienia w browarze w Boguszowie w latach 1938, 1947 i 1950-1952 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 43 – stan zatrudnienia w browarze w Boguszowie-Gorcach na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 44 – produkcja piwa w browarze w Boguszowie w latach 1947, 1949-1951 i 1953-1955, w hektolitrach.
- Tab. 45 – produkcja piwa w browarze w Brzegu w latach 1949-1954, w hektolitrach.
- Tab. 46 – produkcja słodu w browarze w Brzegu w latach 1949-1954, w tonach.
- Tab. 47 – stan zatrudnienia w browarze w Brzegu w latach 1947 i 1950-1953 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 48 – produkcja piwa w browarze w Chojnowie w latach 1949-1951, w hektolitrach.
- Tab. 49 – stan zatrudnienia w browarze w Chojnowie w latach 1947, 1950-1951.
- Tab. 50 – stan zatrudnienia w browarze w Dzierżoniowie na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 51 – stan zatrudnienia w browarze w Górze Śląskiej na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 52 – produkcja piwa w browarze w Górze Śląskiej w latach 1947, 1949-1951 (dane zbiorcze) i 1954-1955 oraz lemoniady i wody sodowej, w hektolitrach.
- Tab. 53 – produkcja piwa w browarze w Lwówku Śląskim w latach 1947 i 1949-1955, w hektolitrach.
- Tab. 54 – produkcja słodu w browarze w Lwówku Śląskim w latach 1947 i 1949-1955, w tonach.
- Tab. 55 – stan zatrudnienia w browarze w Lwówku Śląskim w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 56 – produkcja piwa w browarze w Namysłowie w latach 1947 i 1949-1951, w hektolitrach.
- Tab. 57 – produkcja piwa w browarze w Namysłowie w latach 1952-1955, w hektolitrach.
- Tab. 58 – stan zatrudnienia w browarze w Namysłowie w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 59 – struktura zatrudnienia w browarze w Namysłowie na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 60 – produkcja piwa (ogółem), w tym również piwa butelkowego (w hektolitrach), produkcja słodu (w tonach) oraz wielkość zatrudnienia w browarze w Nowej Soli w latach 1960-1980 (w odstępach pięcioletnich).
- Tab. 61 – stan zatrudnienia w browarze w Sobótce na dzień 1 lipca 1947 roku.

- Tab. 62 – produkcja piwa w browarze w Sobótce-Górcie w latach 1949-1951 i 1954-1955, w hektolitrach.
- Tab. 63 – stan zatrudnienia w browarze w Stoszowicach na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 64 – produkcja piwa (w hektolitrach) i słoðu (w tonach) oraz stan zatrudnienia w browarze w Świebodzicach w latach 1951-1955.
- Tab. 65 – stan zatrudnienia w browarze w Wałbrzychu na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 66 – stan zatrudnienia w browarze w Wałbrzychu w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 67 – produkcja piwa w browarze w Wałbrzychu w latach 1938, 1947 i 1949-1951, w hektolitrach.
- Tab. 68 – produkcja piwa w browarze w Wałbrzychu w latach 1953-1955, w hektolitrach.
- Tab. 69 – produkcja słoðu w browarze w Wałbrzychu w roku 1947 i w latach 1949-1954, w tonach.
- Tab. 70 – stan zatrudnienia w browarze w Witoszowie Górnym na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 71 – stan zatrudnienia w browarze w Witoszowie Górnym w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 72 – produkcja piwa w browarze w Witoszowie Górnym w latach 1947, 1949-1951 i 1953-1955, w hektolitrach.
- Tab. 73 – stan zatrudnienia w browarze Piastowskim we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 74 – stan zatrudnienia w browarze Piastowskim we Wrocławiu w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku). Do 1951 roku podana jest liczba robotników zatrudnionych bezpośrednio przy produkcji, od 1952 roku liczba wszystkich robotników.
- Tab. 75 – produkcja piwa w browarze Piastowskim we Wrocławiu w latach 1947 i 1949-1951, w hektolitrach.
- Tab. 76 – produkcja piwa w browarze Piastowskim we Wrocławiu w latach 1954-1955, w hektolitrach.
- Tab. 77 – stan zatrudnienia w browarze Mieszczańskim we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 78 – stan zatrudnienia w rozlewni piwa Port we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 79 – stan zatrudnienia w browarze Wiarus we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 80 – stan zatrudnienia w browarze Ratuszowym we Wrocławiu na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 81 – stan zatrudnienia w browarze w Zakrzowie na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 82 – stan zatrudnienia w Państwowym Browarze nr 22 w Ząbkowicach Śląskich na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 83 – produkcja piwa w browarze w Ziębicach w latach 1949-1951 i 1955, w hektolitrach.

- Tab. 84 – stan zatrudnienia w browarze w Ziębicach w latach 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 85 – produkcja piwa (ogółem), w tym również piwa butelkowego (w tys. hl), produkcja słoju (w tonach) oraz wielkość zatrudnienia w browarze w Żarach w latach 1960-1980 (w odstępach pięcioletnich).
- Tab. 86 – stan zatrudnienia w Państwowej Rozlewni Piwa w Gorzowie Wielkopolskim na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 87 – stan zatrudnienia w Państwowym Browarze w Gubinie na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 88 – produkcja piwa w browarze w Koszalinie w latach 1945, 1947 oraz 1949-1950 w hektolitrach.
- Tab. 89 – stan zatrudnienia w browarze w Koszalinie w latach 1947 i 1950-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 90 – produkcja piwa w browarze w Koszalinie w latach 1951 i 1953-1955, w hektolitrach.
- Tab. 91 – stan zatrudnienia w hurtowni i rozlewni piwa w Łęborku na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 92 – maszyny i urządzenia wywiezione z nieczynnego browaru w Miastku w okresie przed 20 września 1950 roku.
- Tab. 93 – produkcja piwa w browarze w Połczynie-Zdroju w latach 1947-1950 i 1954-1955, w hektolitrach.
- Tab. 94 – stan zatrudnienia w browarze w Połczynie Zdroju na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 95 – stan zatrudnienia w browarze w Połczynie Zdroju w latach 1947-1950 (na dzień 1 stycznia każdego roku). W nawiasie podano dane zawarte w protokole pokontrolnym NIK z 1950 roku (zapewne z połowy roku).
- Tab. 96 – stan zatrudnienia w browarze w Połczynie Zdroju w latach 1951-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 97 – stan zatrudnienia w browarze w Słupsku w latach 1947 i 1949-1951 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 98 – struktura zatrudnienia w browarze w Słupsku w latach 1952-1954.
- Tab. 99 – produkcja piwa w browarze w Słupsku w latach 1950 i 1952-1955, w hektolitrach.
- Tab. 100 – stan zatrudnienia w rozlewni i hurtowni piwa w Stargardzie na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 101 – produkcja piwa w browarze w Szczecinie w 1946 roku, w hektolitrach.
- Tab. 102 – produkcja wybranych towarów w browarze w Szczecinie w 1947 roku, w hektolitrach.
- Tab. 103 – produkcja wybranych towarów w browarze w Szczecinie w 1948 roku, w hektolitrach.
- Tab. 104 – stan zatrudnienia w browarze w Szczecinie na dzień 1 lipca 1947 roku.

- Tab. 105 – produkcja piwa w browarze w Szczecinie w latach 1949-1950 i 1953-1955, w hektolitrach.
- Tab. 106 – produkcja piwa w browarze w Szczecinku w latach 1945-1947 (do 28 sierpnia), w hektolitrach.
- Tab. 107 – produkcja piwa w browarze w Szczecinku w latach 1950-1951 i 1954-1955, w hektolitrach.
- Tab. 108 – stan zatrudnienia w browarze w Witnicy na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 109 – produkcja piwa w browarze w Witnicy w latach 1946-1948, w hektolitrach.
- Tab. 110 – produkcja piwa w browarze w Witnicy w latach 1951 i 1953-1955, w hektolitrach.
- Tab. 111 – produkcja piwa w browarze w Zielonej Górze w III kwartale 1945 roku, w hektolitrach.
- Tab. 112 – produkcja i sprzedaż piwa w browarze w Zielnej Górze w 1946 roku, w hektolitrach.
- Tab. 113 – wysokość podatków i opłat odprowadzonych przez browar w Zielonej Górze w 1946 roku, w złotych.
- Tab. 114 – produkcja i sprzedaż piwa w browarze w Zielonej Górze w 1947 roku, w hektolitrach.
- Tab. 115 – wysokość podatków i opłat odprowadzonych przez browar w Zielonej Górze w 1947 roku, w złotych.
- Tab. 116 – produkcja i sprzedaż piwa w browarze w Zielonej Górze w 1948 roku, w hektolitrach.
- Tab. 117 – produkcja piwa w browarze w Zielonej Górze w 1949 roku, w hektolitrach.
- Tab. 118 – produkcja piwa w browarze w Zielonej Górze w latach 1950-1951 i 1954-1955, w hektolitrach.
- Tab. 119 – stan zatrudnienia w browarze w Zielonej Górze w latach 1950-1952 i 1954-1955 (na dzień 1 stycznia każdego roku).
- Tab. 120 – produkcja piwa (ogółem), w tym również piwa butelkowego (w hektolitrach), produkcja słodu (w tonach) oraz wielkość zatrudnienia w browarze w Zielonej Górze w latach 1945-1980 (w odstępach pięcioletnich). Produkcję za 1945 rok znacząco zaniżono.
- Tab. 121 – stan zatrudnienia w browarze w Elblągu na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 122 – stan zatrudnienia w słodowni w Malborku na dzień 1 lipca 1947 roku.
- Tab. 123 – produkcja piwa w browarze w Elblągu w latach 1946-1955, w hektolitrach.
- Tab. 124 – produkcja słodu w browarze w Elblągu w latach 1946-1955, w tonach.
- Tab. 125 – produkcja piwa w browarze w Kętrzynie w latach 1947, 1949-1950 oraz 1953-1955, w hektolitrach.
- Tab. 126 – produkcja piwa w browarze w Szczytnie w latach: 1947, 1949-1950, 1952-1955, w rozbiu na piwo jasne lekkie, pełne i słodowe. Dane w hektolitrach.
- Tab. 127 – stan zatrudnienia w browarze w Szczytnie w latach 1947, 1950 oraz 1952-1954.

Spis tabel

Tab. 128 – produkcja piwa w browarze w Gdańsku w latach 1947, 1949-1951 i 1954-1955, w hektolitrach.

Tab. 129 – stan zatrudnienia w browarze w Gdańsku w latach 1938, 1947, 1950-1951 i 1954.

Tab. 130 – rozlew i sprzedaż piwa w rozbiciu na gatunki, w ujęciu kwartalnym w PHP w Nowym Dworze Gdańskim w 1956 roku, w hektolitrach.

Indeks nazwisk

- Ackermann Szarlotta 171
Ackermann Theobald 171
Adamczyk Roman 50
Adamski Jan 389, 475, 582-585, 588-589, 595
Adelson Józef 449
Ahammer Walter 137
Alfred Henryk 293
Altmann Hermann 93
Anger Johann 310
Antkowiak Zygmunt 316
Aschenbach Elisabeth 184
Aschenbach Else 184
Aschenbach Ernst 184
Aussner Paul 235
- Babiński Władysław 374
Back Josef 30
Bade Johannes 341
Baliński Zygmunt 154
Baniecki Adam 14, 319
Baranek Rudolf 57
Barde Robert 192
Baudach Anna 340
Baudach Joachim 340
Baudach Johannes 340
Bauer Izydor 239
Bauer Wolfgang 212
Bayer, burmistrz Chobieni 169
Bazanowa Waleria 342
Bąk Aleksander 461
- Becker Gerhard 269
Becker Max 269
Bednarczuk Jan 529
Belerski Marian 498
Bem Roman 406
Berthold Friedrich Wilhelm 182
Berthold Wilhelm Friedrich 181
Berthold, brygadzysta fermentowni 504
Beyer Robert 571
Bielawski Czesław 297
Bielica Roman 458
Błażewicz Paweł 566, 569
Błażewska-Marciniak Anna 355
Boese Robert 472
Bogdani Rudolf 32, 36, 45, 103
Böhm Maximilian 108, 114
Bojar Jan 484
Bokiniec Antoni 462
Bondarienko, major 335
Borowczyk Bronisław 397, 491, 495-501, 510
Borowczyk Edward 498
Boużyk K. 72
Braniewski Eugeniusz 14, 175, 204, 209, 211-212
Brauer Christian 564
Brecht Max 358
Brewiński Piotr 95, 164, 166, 217
Breza Aleksander 164, 238, 274, 321
Broschke Ludwik 588
Broschke Matthias 588

- Bródka Edward 557, 567
 Bruliński Tadeusz 274
 Brunner, słodownik 219
 Brüssel Paul 491
 Bukowski Józef 365-367
 Buśkiewicz Bartosz 22
 Büttner, właściciel garbarni 592
 Buyko Wacław 246
 Bylica Roman 463
- Ceranka Wiktor 325
 Chełkowski Stanisław 557
 Chmielewski, delegat 533, 536
 Chodecki, kierownik browaru 100
 Choynecki Seweryn 360, 479, 484
 Chrobak Piotr 14, 36
 Chrusz Gerhard 334
 Cielenkiewicz Zdzisław 186
 Cierniak Jan 145-147
 Cydzik Ryszard 527
 Cygan Stanisław 36, 40
 Czap Ludwik 483
 Czarnota-Bojarski Michał 157, 319
 Czarnuch Zbigniew 14, 380, 479, 482
 Czerniakowski Z. 164
 Czerwiński, zarządca browaru w Lubsku 393-394
 Czyżewski Stanisław 290
- Dahlke Wenancjusz 482-483, 530
 Danowska Marta 14, 494
 Dańczak Józef 21
 Dańczak Roman 71-72
 Daum Adolf 522
 Daum Albert, starszy 520, 522
 Daum Elżbieta 567
 Daum Friedrich (Fryderyk) 520, 522, 567, 575
 Daum Gisel 567
 Daum Hilda 522
 Daum Klaus 567, 575
 Daum Walter 566, 575
- Daum Wilhelm 566
 Dawidejt-Drobek Ewa 89
 Dąbrowski Stefan 172, 335-336
 Dercz Andrzej 29
 Derda Kazimierz 360
 Dębowski Czesław 517
 Dietrich Eduard 129
 Dobosz Tadeusz 517, 527, 557
 Dobrotwir Włodzimierz 222, 262
 Dobski Józef 239
 Dopierała Antoni 458
 Dreher, piwowar 422
 Dryja Sławomir 14, 34, 276, 356, 411, 447, 485
 Duda Jerzy 115
 Dudzik Józef 462
 Dynarowski Władysław 25
 Dziewulski Władysław 162
 Dziuba Jan 517, 527
 Dziubek Stanisław 281
- Ecke Bruno 168-169
 Eckert M. 205
 Eichberg Karl 403
 Eisen Alfred 47
 Engel Rudolf 201
 Engelhardt Fritz 229
 Engelhardt Gustav 229
 Ewald Walter 99
- Fasold A. 247
 Fasold F. 247
 Ferdinand Richard 74, 76
 Fette Heinrich 420
 Finck Carl 560
 Fiolka Eduard 129
 Fiołka Adam 479-480, 482-483
 Fischer Bruno 64
 Fischer Erna 587
 Fischer Georg Albert 588
 Fischer Jan Józef 588
 Fischer Maks 50

- Fischer Paul 588
 Fischer Peter 587
 Fischer Richard Ignac 583, 588
 Flisak Józef 592
 Flisiuk Mieczysław 556-557
 Fox Stanisław 293
 Franke Bruno 62, 229
 Franke Wilhelm 131
 Frankle Wilhelm
 Franz Elfride 207
 Franz Stephan 207
 Frątczak Mieczysław 267
 Friedrich Manfred 19, 69, 137, 151, 168,
 190, 199, 205-207, 227, 233-235, 240,
 251-253, 259-260, 316, 318, 345, 348,
 358, 369, 376-377, 426, 430, 492, 515,
 518, 532, 570-571, 580
 Frontczak Eugeniusz 452
 Frost Hermann 430
- Gach Zbigniew 14, 582, 585
 Gajda Mieczysław 216
 Gartenschläger Karl 171-172
 Gawlita Emil 162
 Gazur Jan 125
 Gerbitz Ida 425
 Gerbitz J. Ferdinand 425
 Gerschke Leo 355
 Gierlacki Józef 32, 49, 76, 93, 104, 110,
 138
 Gliniecki Tomasz 14, 532, 535-536, 544
 Głowiak Michał 224
 Goldbach Fritz 426
 Gomoll, piwowar 283
 Gomułka Władysław 72
 Gorczakow, major 441
 Görnandt Hans 549
 Goruczew, porucznik 584
 Goslich Hans 581
 Gottsche Emma 213
 Gottsche Martin 213
 Gottschlich Katarzyna 108
- Góralczyk Przemysław 352
 Grabowski Stanisław 440-446, 448
 Graefe P. 377
 Griebner Robert 413-414
 Gröger Paul 532
 Grosse Otto 548
 Grudziński Leon 110, 114
 Gruszczyński Antoni 414
 Grzešków Józef 222
 Gulczynski Alfons 370, 373-374
 Günther Josef 47
 Gurbiel Aleksander 321
 Gurwicz I. 459
 Gütschow Ernst 259
- Haase Eduard 278, 294
 Haase Helene 294
 Haczekiewicz Stefan 574
 Hailer Jacob 27
 Hałuszczak Bronisław 351, 407
 Hanckel Wolfgang 161
 Handke, właściciel gospody 479
 Händler Löbel 140
 Hanke Robert 74
 Hannig Alfred 33
 Harbord Heidrich 176
 Harbord Rosa 176
 Harms, piwowar 455
 Haselbach Albrecht 151, 219, 293
 Haselbach H. 376
 Haselbach Werner 219
 Hass Richard 351
 Hasselbach Albrecht August 153, 206
 Heidrich Johannes 99
 Heimann E. 108
 Hein Robert 279
 Henckel Werner 171
 Henlein Georg 247
 Hercog Józef 62, 67, 114-115
 Herden Karol 121-122
 Herfort Fritz 252
 Heydemann Ernst Hans 415

- Heydemann Martha 414-415
 Heydemann Paul
 Heyer A. 247
 Hiekieter Charlotte 294
 Hiller Bruno 235
 Hiller Erwin 235
 Hnatyszyn Piotr 14, 148
 Hoffmann Robert 572, 575
 Höhl, właściciel browaru w Nidzicy 560
 Horosiewicz Edmund 592
 Hübner Georg 314
 Hübner Grzegorz 315
 Hugger, właściciel browaru 65
 Hydzik Kazimierz 55, 57
- Jagielnicki Tadeusz 238
 Jagiełło-Miszkinis Piotr (Szymon) 374
 Jagoszewski, urzędnik 32
 Jałocha Józef 392, 473
 Janko (Janke) Józef 153, 256, 262, 267
 Jankowski Jerzy 429
 Jankowski Stefan 365, 368, 439-440
 Janson Alfred von 580
 Janton Stanisław 173, 335
 Januszewska L. 64-65
 Jarco Antoni 133
 Jarecki Edward 438
 Jaroński Zygmunt 542
 Jarosz Zofia 142
 Jasiński Władysław 378
 Jeltsch Saurma 169
 Jodczyk Jan 557
 Jung Hans 177
 Jung Josef 87
 Jung Max 440
 Jurkowski, major 76
- Kaczmarek Tadeusz 154, 204, 222, 225, 275, 436, 449, 547, 553, 564
 Kaczmarek Tomasz 377-378
 Kaczyński August 517
 Kafl Erich 87
- Kalisiak Feliks 50
 Kaltenbach Hans 542
 Karpicz (Karpin), porucznik 440, 442, 444
 Kastner Alice 323
 Kastner Heinrich 323
 Kastner Horst (Henryk) 323, 324
 Kastner Joachim 323
 Kaszyński Józef 482
 Kaube, rymarz 504
 Kaufmann Max 93
 Kaźmierczak Leon 366
 Kempe Alfons 137
 Kerner Ernst 399
 Kessler Johannes 403
 Kieronik Jerzy 227
 Kiesewesser Ernst 161
 Kimmel Rudolf 381
 Kipke Carl ojciec 298
 Kipke Carl syn 298
 Kipke Karolina 298
 Kipke Paul 298
 Kirchner Anna 327
 Kirchner Ernst 328
 Kirchner Fritz 327
 Kirchner Heinz 327
 Klein Władysław 114-115
 Klinge Paul 431
 Klink Josef 102
 Klonowski Adam 452
 Kloskowski August 582
 Kobylecki Wacław 165
 Koch Rudolf 390
 Kohlstock Louis 368
 Koholka Paul 129
 Kolibabka Alfons 14, 407, 497-498, 501, 504
 Kolibabka Jadwiga 14, 497-498, 501, 504
 Komarnicki Sławomir 474
 Komes Walter 367
 Konopiołko Dominik 461
 Kończak Czesław 370

- Kopczyński, starosta 32
 Korycki (Korzycki) Henryk 429
 Kossaczewski Stanisław 373, 394
 Kotscha Stanisław 57
 Kotzyba Johann (Jan) 145-146
 Kowalski Władysław 422
 Kozłowski, inżynier 383
 Kozubski Ludwik 263
 Kramm Herman 528
 Kreczyński Józef 62
 Kreydzi Emil 329
 Kröll G. 370-372, 375-376
 Kröll Max 371
 Kromer Edward 84
 Kronseder Fritz 327
 Krzysztofowicz Jan 35, 40, 104
 Krzyżankiewicz, urzędnik 442
 Krzyżanowski Mieczysław 94
 Książyk, porucznik 76
 Kubicki Józef 516, 526, 560
 Kuciel Józef 49
 Kühnel Ernst 158
 Kujawa Mathias 522
 Kujawiński (Kuźewiński), księgowy 444
 Kułakowski Stanisław 339
 Kuntzmüller Marie 359
 Kuppermann Carl Gustav 422
 Kuppermann Emil Gustav 422-423
 Kuppermann Fritz 423
 Kuppermann Willi 423
 Kurrek, dyrektor browaru w Nidzicy 561
 Kurzan Paul 399
 Kurzmüller H. 361
 Kuscher Elizabeth 332
 Kuscher Paul 332
 Kutzner Robert 205
 Kwiatkowski Tadeusz 125

 Lange, warzelany 504
 Langer Stanisław 163
 Lastin, piwowar 117
 Lehmann Ernst 405

 Leicht Heinrich 585
 Lenz Helmut 358
 Leue Gerhard 181
 Lewczuk Stanisław 564
 Lewnau Bernard 582
 Ley Arnold 353, 355
 Ley Erhard 355
 Ley Hedwig 355
 Ley Matthias 355
 Ley Rudolf 355
 Lichocki Jan 416
 Liman Kazimierz 517
 Lippold Hans 301
 Lipski Adrian 281
 Lorenz Theodor 554
 Lubański Stanisław 544
 Lutz Erich 379
 Lyko Friedrich 424

 Łaguna Kazimierz 121
 Łagunow Fieofan 407
 Łęgowski Marian 547
 Łochiński Tadeusz 71
 Łuszczyński Andrzej 227, 231

 Machnicki Wacław 187-188
 Macholak Jan 14
 Maciąg Mieczysław 536
 Magdaliński Heinrich 390
 Malick Max 440
 Małaczyński Władysław 584
 Männel Otto 327
 Marciniak Edmund 496
 Marecki Stanisław 448
 Markowski Wojciech 173, 335
 Markowski, inżynier 319
 Maroszkina, kapitan 354
 Marquardt Emma 195
 Marquardt Otto 195
 Martinek Wojciech 153
 Marx Hulda 177
 Masełkowski, dyrektor 482

- Matern Rudolf 566
 Meisner Olga 303
 Menzel Julius 314
 Menzler Leopold 19
 Merdas, urzędnik 500
 Michalski, major 443
 Michałowski Antoni 72
 Miebling, piwowar 219
 Migdalczyk Zygmunt 364
 Miksiewicz Kazimierz 138
 Milik Karol 275
 Milke, delegat 119
 Miller, mechanik samochodowy 504
 Mirkowski Feliks 433-434, 440-442, 452-453
 Mitschke, właściciel browaru 319
 Morgiewicz Józef 516, 522, 526, 560, 566
 Morze, zarządca browaru w Lubsku 393
 Mosdorf, inspektor 242
 Moser Josef 254
 Moskal Alojzy 72
 Mościcki Antoni 227, 338, 342, 392, 395, 399, 488, 496
 Motek Jakub 222
 Mrzilek Józef 267
 Mucha Władysław 482
 Müller Alexander 532
 Müller Gustav 205
 Müller Hans 247
 Müller Richard 425
 Müller Wilhelm 464
 Mulzer Georg 387

 Napolski Wacław 422, 433, 438, 452
 Neubauer Ernst 215
 Niessel Dorota 108
 Nitsche Łucja 108
 Nowak Mieczysław 222
 Nowakowski Edmund 110, 115
 Nowakowski Józef 354
 Nowakowski Konstanty 343

 Olejnik Józef 469
 Olszowy Józef 119
 Orzyszczyk, major 231
 Osóbka-Morawski Edward 444

 Pallasch Max 520
 Paradowski Ryszard 442, 444
 Paszyński Kazimierz 495, 497-498
 Patorski Kazimierz 584
 Peschel Hieronymus 468
 Peschel Richard 467
 Piaskowski Stanisław 275
 Piątkowski N. 330
 Piechota Aleksy 364
 Pieszeck O. 559
 Pietraszkiewicz, porucznik 584
 Pietraszko Stanisław 163
 Pietrykowski, przedsiębiorca 517
 Piętka Józef 267
 Pilewski Piotr 14, 572
 Pinecki Leon 430
 Piskorski Wincenty 401
 Piwoda Bronisław 36, 45, 103
 Pluciński Klemens 354
 Pluskota Henryk 133
 Płoski Adam 14, 523, 561, 566, 569, 576, 579
 Płóciennik Jan 297
 Pochylski Roman 473
 Pock Adolf 43
 Podolski Antoni 228
 Pohl Adolf 306
 Pohl Reinhold 306
 Polański, kapitan 160
 Poleszczuk, pułkownik 444
 Poniatowska Wioletta 376
 Poniatowski Zbigniew 376
 Popp Rudolf 115, 125
 Porczyński Zygmunt 354
 Prałat Stanisław 496
 Preuss August 225
 Preuss Georg 225, 544

- Preuss Gustaw 542
 Pringsheim Heymann 93
 Pringsheim Julius 93
 Pringsheim Max 93
 Próchnicki Jerzy 572
 Przybylski Antoni 55
 Przybyła (Przybyło) Stanisław 61, 65, 67
 Przybyszewski Wacław 281
 Purkyně Jan Ewangelista 311
 Purski, kierowca 282
 Put Zenon 522

 Rachlin Włodzimierz 407
 Raczek Marian 427
 Radecker Kurt 587
 Rajczyk, urzędnik 32
 Ratajewska Barbara 488
 Rawski Władysław 114
 Repnikow N. 459
 Reszke Stanisław 237
 Reuter Charlotte 387
 Reymann Ladislaus 93
 Riedel Heindrich 492
 Riedel Paul 387, 492
 Riedel Selma 356
 Rieger Bruno 235
 Rieger Hermann 348
 Roesler Eugen 587
 Rölke Heinrich 424
 Romaniak Jan 72
 Rose Curt 137
 Rosiński Stefan 488
 Rosław Czesław 49
 Różański Józef 407
 Różyński Sebastian 14
 Rusinek Ludwik 482
 Rynkiewicz-Domino Wiesława 14, 532, 535-536, 544
 Rzempołuch Władysław 185

 Sachtleben, właściciel browaru w Lubsku 396-398

 Saramowicz Franciszek 133
 Sarbian Wacław 121
 Sarmowicz Franciszek 133
 Schierwagen Max 414
 Schleich Wilhelm 422
 Schmidt Anton 207
 Schmidt Wilhelm 422
 Schneider August 97
 Schneider Hans 477
 Schneider Julius 258
 Schober Carl 265
 Schober Elise 265
 Schober Ernst 265
 Schober Herbert 352
 Schoffer Jan 115
 Scholz Carl 272
 Scholz Ernst Wilhelm Eduard 272
 Schön Heindrich 193
 Schoppel Michael 244
 Schorsch, piwowar 355
 Schreiber Max 176
 Schulz Hermann 259
 Schulz Richard 259
 Schutz Helmuth 413
 Schutz Hermann 413
 Seffer Hermann 403
 Seifert Oscar 247
 Sieheń Bolesław 566
 Siemaszko Hipolit 482
 Siemczenko, major 497
 Sigmund Leo 369
 Sikorski Z. 458
 Six Aleksander 355-356
 Skaziński Ludwik 479
 Skorupka, inżynier 210
 Skórka Mieczysław 208
 Skupień, inspektor 77
 Skupina Rudolf 247
 Słowikowski Stanisław 25, 61
 Smoliński Eugeniusz 585
 Smyczyński Władysław 210
 Smykała Marian 25, 62

- Spatz W. 524
 Spisak Eugeniusz 49
 Spiż Stefan 208
 Spohn W. 191
 Springer Filip 14, 215
 Sroka Piotr 14, 59, 120, 122
 Stampka Sylwester 95
 Stateczny Józef 145
 Stawicki Roman 383, 418
 Stemler Mieczysław 164
 Stern Chun 71
 Stępień R. 40
 Stobbe Adolf 592
 Stobbe August 592
 Stobbe Hermann 592
 Stobbe Peter 592
 Stoller Eduard 19
 Stoller Karoline 19
 Stromenger Aleksander 407-408
 Supiński Bolesław 29, 142
 Suwaj Józef 25, 132-133, 136
 Synycyn, major 360
 Szczerepa Wojciech 14, 195, 215, 217
 Szedrowicz, kapitan 584
 Szeszo Adolf 448
 Szewczyk Danuta 14, 377, 381, 403-404, 414, 420, 431, 450, 476
 Szil Edward 351
 Sziszka Roman 256
 Szydlik Paweł 519
 Szymkowiak Tadeusz 388
 Szyr Eugeniusz 22
 Szyrkowicz Mikołaj 388

 Tamm Herbert 14, 380
 Tereszkievicz Wilhelm 76-77
 Tetiuk Mieczysław 550
 Thiel Franz 58-59, 64
 Thiel Helena 58, 64
 Thiel Kurt 571
 Thieme Edyta Erna 516
 Thieme Gertruda 516

 Thieme Oskar 516
 Thieme Theodora 515-516
 Thienelt Alexander 123
 Thienelt Max 123, 126
 Töppich Hugo 194
 Töppich Wilhelm 213
 Tretkowski Alfons 448
 Troszkiewicz Aleksander 529, 531
 Tuchołka Stefan 361
 Tuchołkowa Cecylia 360-361
 Tumidajewicz Antoni 104
 Turkowski Wacław 287
 Tymian Ulrich 431

 Uhlmann Walter 353
 Ullrich Rudolf 540-542, 545, 547
 Umpfenbach Hermann 161
 Unger Agnes 347
 Urbanek Andrzej 13-14, 20, 58, 64, 137, 151, 169, 193-194, 197-198, 206, 265, 298
 Urbaniak Jan 582

 Varisella Ryszard 240, 279
 Veit Otto 349
 Viereck Hans 399
 Voerkelius Gustav 378
 Vogel Berta 288
 Vogel Urszula 288
 Vogelsang Anna 387
 Vorderwülbecke Gottfried 337

 Waas Leonhard 108-109, 583
 Wagner Robert 589
 Waligóra, hurtownik 397
 Wallenberg-Pachaly Gotthard von 293
 Wallmüller Johann 391, 393-394
 Walter Heinrich 150
 Wandasiewicz Elias 488, 490
 Wański Alojzy 362
 Wawoczny Grzegorz 14
 Wawrykow Antoni 40

- Wąsik Teodor 562, 567
 Weberbauer A. 101
 Welzhofer Sebastian 320
 Wentzel Johanna 588
 Wessely Emil 71-73
 Weymar Fritz 294
 Widurski Jan 50
 Wiebe Arnold 544
 Wieczorek Stanisław 49
 Wiernowski Stefan 430
 Wierzchowski Kazimierz 550, 556-557, 574
 Wiesner Julius 293
 Winkler Clemens 193-194
 Winkler Emilie 193
 Wojciechowski Józef 470
 Wolanowski, porucznik 440, 443-444
 Wolański Bronisław 25
 Wolf Paul 247
 Wolff Edmund 488-489
 Wolff Marceli 489
 Woliński Stanisław 366
 Wollmann S. 522
 Wolniakowski Roman 62, 83, 110, 121, 125
 Wolnik Genowefa 326
 Wójtowicz Marian 433
 Wróbel Karol 93
 Wünsche Arno 118
 Wünsche Gustaw 293
 Wünsche Hasso 119
 Wünsche Norbert 117, 119
 Wuyek Ignacy 393, 401-402, 416
 Wyderko Edward 62
 Wylęgała Antoni 186
 Wynar Michał 71-73
 Wypych Jan 466
 Zajdel (Seidel), przedsiębiorca 453
 Zakrzewski, rolnik 482
 Zaleski Bronisław 469, 496, 502
 Zaporowski Ryszard 477, 479
 Zaremba Piotr 439, 442-443, 445
 Zatorski Adam 83
 Zawadzki Józef 186
 Zeidler Richard 337
 Ziemiński, komisarz 117
 Ziętkiewicz Józef 517, 536
 Zimmerling, właściciel browaru w Lubsku 397-398
 Złotkowski Dariusz 300, 470
 Zobel Helena 310
 Zwick Gertruda 99
 Zydler Jan 576
 Zywar Eugeniusz 452
 Żak Edmund 57
 Żehaluk Marian 582
 Żelazny J. 358
 Żurawski Krzysztof 14, 420, 423-424, 431, 439, 454

Indeks miejscowy

- Anglia 587
Augsburg 422
- Baborów 106
Badenia-Wirtembergia 355
Barczewo (Wartembork) 515-518, 538, 556
Barlinek 347, 506
Barść (Forst) 149, 502
Bartoszyce 518-519, 553
Barwice 405, 455
Bawaria 142
Belgia 587
Berlin 13, 15, 64, 92, 272, 293
Będzin 52
Biała Prudnicka 19
Białogard 385, 405
Białystok 506, 585
Bielsko 33, 45, 175
Biskupiec 520, 522-523, 531, 535, 561, 566, 569, 575, 579
Bisztynek 524-527, 529, 538, 569
Bobolice 405
Bobrowa Góra, zob. Bobrowice
Bobrowice (Bobrowa Góra) 347-348, 475
Bochnia 13
Bogdaniec 348
Boguszów-Gorce (Boża Góra) 151-155, 167, 197, 223, 257, 264
- Bojanów 11, 175, 186, 490
Bolesławiec 156, 158, 160-161, 172, 212, 319, 339
Bolków 264
Borne Sulinowo 405
Boża Góra, zob. Boguszów-Gorce
Branica 33
Braniewo 17, 508, 528-531, 535, 540, 541
Brazylia 175
Brody 150, 348
Brójce 349
Brusy 356
Brzeg 11, 39, 82-83, 85, 155, 161-168, 211, 216, 218
Brzeg Dolny 168
Byczyna 19
Bydgoszcz 9, 15, 275, 354-357, 366, 370, 373, 382, 386, 393-394, 396-398, 401-402, 407-409, 414, 419, 422-423, 428-429, 434-435, 438-439, 441, 444-446, 451-452, 455, 458-461, 466, 470, 472, 474, 479, 481-482, 488-490, 496, 498, 500, 502, 510, 516-517, 523, 526-527, 529-530, 533, 536-537, 540, 542, 552, 556-557, 560-562, 567, 569-570, 577-578, 582, 585, 589, 591-593
Bystrzyca 67
Bytom 17, 20-23, 30, 94, 143, 210, 336
Bytów 399, 417

- Chobienia 168-169
 Chocianów 169, 171, 175
 Chojnice 14, 355, 455
 Chojnów (Hainau, Hejnow) 62, 155, 170-177, 202, 204, 212, 218, 250, 252, 270-271
 Chorzelów 188
 Chorzów 143, 155
 Choszczno 349
 Chrościce 80
 Chróścina 177
 Ciechanowice 69, 155, 175, 204, 212, 257, 264, 268
 Ciechomice 257
 Cieplice 151, 198
 Cieszyń 45, 51, 356
 Czaplinek 405
 Czarne 350-351, 356, 358, 405, 409, 455
 Czarnków 361, 409, 474
 Czechosłowacja 33, 278, 531, 569
 Czerna 319
 Czerwieńsk 352
 Częstochowa 300, 470
 Człop
 Człuchów 14, 350-351, 353-358, 409, 476, 513
 Czocho 259

 Darłowo 385
 Dąbie Szczecińskie 449
 Debrzno 353, 357-358, 403
 Dębno 358, 506
 Dębowa 119
 Dniestr 119
 Dobiegniew (Woldenburg) 358-359
 Dobrze Miasto 532, 553
 Dojlidy 585
 Dolny Śląsk 72, 374, 506
 Dortmund 422
 Drawsk 407
 Drezdenko 12, 359-362, 485
 Drozdów 23, 30, 336

 Duszniki-Zdrój 23-27, 66, 113, 134
 Dymier 520-522
 Dzierżoniów 68, 86, 114, 155, 177, 179-180, 247, 257, 264, 331
 Dziwnów 378

 Elbląg 10, 14, 17, 358, 517, 19, 525-527, 529-530, 532-542, 544-547, 556-557, 567-568, 587, 590-594
 Ełk 553

 Frankenstein, zob. Ząbkowice Śląskie
 Frankfurt nad Odrą 471

 Gdańsk 33, 108, 210, 223, 383, 389, 411, 463, 531, 536-537, 581-591
 Gdynia 410, 448, 586
 Giżycko 519, 553
 Gliwice 14, 23, 27-30, 141, 143, 146, 155, 336
 Głogów 181-183, 341, 502, 506
 Głogówek 43
 Głubczyce (Leobschütz) 11, 17, 30-33, 52, 86, 106, 116, 142, 168, 223, 225, 264, 282, 585
 Głuchołazy 14, 33-34, 38-43, 45, 58, 114-115, 136, 165, 285, 484
 Gniechowice 183
 Godzieszów 183
 Gogolin 80
 Golęcin 385
 Gołdap 546-547, 584
 Gorzów Wielkopolski 12, 360, 362, 364-368, 429-430, 477, 479-481, 485, 499, 506
 Goświn, zob. Goświnowice
 Goświnowice (Goświn) 33, 37, 45-46, 66, 72, 112, 114-115
 Góra Śląska 11, 107, 184-191, 223, 228, 268, 330, 484
 Góra, zob. Górzyn
 Górny Śląsk 94

- Górzyn (Góra) 368-369
 Grajewo 553
 Grobniki 47
 Grodków 47, 49-53, 60-61, 80, 110-111, 166-167
 Grodzisk Wielkopolski 585
 Gródek, zob. Radków
 Grudziądz 562, 585
 Grybów 51, 107, 223, 228, 268, 330, 484
 Gryfice 385
 Gryfów Śląski (Gryfia Góra) 191-193, 212
 Gubin 64, 369-377, 492, 502, 504, 506
 Günt(h)ersdorf, zob. Zatonie
- Henryków Lubañski 193
 Holandia 410, 587
- Ława 548, 585
 Łowa 194
 Ina 422
 Inowrocław 585, 591
- Janowice Wielkie 215, 217, 264
 Janowiec 195
 Jasień 377
 Jastrowie 403
 Jatutów 285
 Jawor 188
 Jelenia Góra 33, 151-152, 155, 195-198, 210, 212, 215
 Jeziorany 575
 Jezioro Domowe Małe 575
 Jeżewo 285
- Kaławsk 506
 Kałdowo 581
 Kamieniec (Kamenz) 67, 241
 Kamienna Góra 151, 197-198, 264
 Kamień Pomorski 377-378
 Karlino 385
 Kartuzy 385, 417
 Katowice 9, 119, 143, 155, 295
- Kędzierzyn 106, 535
 Kętrzyn 531, 549-553, 561, 568, 579
 Kietrz 53, 106
 Kinice 379
 Klein Schwechadt 422
 Kluczbork 11, 41, 53, 56-58, 95, 135, 224, 484
 Kluczkowice 285
 Kłodawka 363
 Kłodzko 11, 25, 33, 45, 48, 51-52, 58-59, 61-62, 64-69, 81, 89, 92, 95, 109-110, 115, 121, 126-127, 132, 135, 167, 175, 330
 Kobierzyce 283
 Kochaniec 118
 Kołobrzeg 379, 385, 405, 455
 Konary 198
 Konin 23, 30, 336
 Konotopp, zob. Trzebule
 Koronowo 585
 Korsze 553
 Kostrzyn 380, 481
 Koszalin 17, 381-385, 401-402, 405, 413, 418-419, 440, 442, 463, 568
 Kościerzyna 401, 417, 585-586, 591, 595
 Koźle 11, 93, 106, 117-120
 Kozuchów 198-200, 501-502, 506
 Kraków 64, 167, 374
 Krosno Odrzańskie 347-348, 393, 472, 475, 506
 Krotoszyn 293, 394, 448
 Królewiec 542
 Krynica Morska 540
 Krzystkowice 386
 Kudowa-Zdrój 113-114, 122
- Łądek-Zdrój 67-68, 70-74, 86
 Legionowo 585
 Legnica 16, 155, 172, 174-175, 188, 201-20, 212, 256, 261, 277, 335, 506, 568
 Leszno 11, 186, 283, 498
 Leśna 204-205

- Leśnica 80
 Letnica 386-387, 491-492
 Lewinów 121
 Lębork 247, 387-390, 417, 475, 584, 586
 Lidzbark Warmiński 538, 540, 541, 554, 556-558
 Lipinki 205
 Lipinki Łużyckie 390
 Lipiny Śląskie 143
 Lubań 206
 Lubawka 206
 Lubień 506
 Lubin 188
 Lublin 541, 552, 569, 578, 585-586, 589, 593
 Lubsko (Zemrze) 391-399
 Lusina 207
 Lwówek Śląski 14, 17, 155, 167, 175, 193, 197, 204-205, 207-208, 211-213, 223, 335
 Łęgowo 547, 585
 Łobez 405
 Łódź 9, 25, 84, 155, 164, 175, 201, 217, 383, 470, 568
 Malbork 538-541, 566, 575, 585, 592
 Malczyce 213
 Małomice 213-214, 502
 Mazury 15
 Miastko 384-385, 399, 401-402, 419
 Miedzianka 12, 83, 155, 164-166, 212, 215-216, 218, 264
 Mieroszów 264
 Międzylesie 67
 Międzyzdroje 385
 Mirsk 218
 Monachium 358
 Mońki 553
 Moskwa 22
 Mosty 219
 Mościce 482
 Mościszki 482
 Mrągowo 553
 Mrowiny 253
 Myślibórz 483, 506
 Namysłów 17, 41, 57-58, 135, 151, 155, 167, 206, 211, 219, 221-225, 293, 484
 Nasielsk 585
 Neustettin, zob. Szczecinek
 Nidzica 559-564, 569, 575
 Niederstetten 355
 Niemcy 13, 142, 147, 328, 429, 438, 585
 Niemcza 278, 332
 Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD) 278, 283
 Niemodlin 45, 50-52, 75-78, 80, 95, 130, 163, 166, 484
 Nordhorn 64
 Norymberga 13
 Nowa Ruda 81-87, 108, 113-114, 126, 164-166, 216-217
 Nowa Sól 189, 225, 227-229, 231-232, 375, 501-502, 506
 Nowogard 385
 Nowogród Bobrzański 386
 Nowy Dwór Gdański 538, 540, 541, 581, 589, 592-594
 Nowy Dwór Mazowiecki 585
 Nowy Staw 581, 583, 585-586
 Nowy Tomyśl 60, 470
 Nysa (Nisa) 11, 34-35, 43-46, 48, 60, 67-68, 75, 80, 87, 89-90, 97, 109, 132, 165, 185, 241, 331, 535
 Nysa Łużycka 149, 219, 371, 393
 Odra 166, 453
 Okocim 13, 33, 175
 Okonek 455
 Olecko 553
 Oleśnica 233-234
 Olsztyn 10, 383, 385, 450, 516-517, 519, 522-523, 525-527, 530-531, 538, 540,

- 548, 552-553, 556-558, 561-572, 576-579, 593
- Oława 166, 234
- Opalenica 265
- Opole 11, 46, 51, 53, 60, 68, 80, 91-93, 95, 166-167, 247, 295, 331
- Opolszczyzna 92
- Orneta 569
- Orzysz 553
- Ostrów Wielkopolski 33, 60, 167
- Ośno Lubuskie 403
- Ozimek 166
- Paczków 67, 87, 95-98, 115, 331
- Parchonice 188
- Pasłęk 570
- Pasym 575
- Peterwitz, zob. Stoszowice
- Piła 403-405, 474, 476, 512-513
- Piotrowice Polskie, zob. Stoszowice
- Pisarzowice 264
- Pisz 571
- Pobiedna 193
- Polanica-Zdrój 67, 113, 134
- Polska 13, 147, 273-274, 355-356, 370, 378, 439, 476, 501, 512, 516, 526, 539, 542
- Połczyn-Zdrój 17, 275, 402, 405-409, 411-412, 419, 442, 464-467, 585
- Pomorze 408, 584
- Pomorze Zachodnie 11, 382, 406-408, 422, 432, 438, 451, 458-460
- Poznań 210, 299, 374, 394, 427, 430, 455, 475, 481, 493, 500-501, 585
- Prabuty 571
- Prudnik 33, 87, 99-101
- Prusice 234
- Prusy Wschodnie 15
- Pruszków 585
- Przechlewo 353
- Przemków 235
- Przemyśl 435
- Puck 581
- Pyrzyce 413
- Racibórz 17, 33, 43, 102, 105-107
- Racibórz Polanowski 356
- Radków (Gródek) 68, 108-114, 116, 127-128, 135, 175
- Radzionków 143
- Radzwymin
- Radzymin 585
- Rawicz 187-188
- Reńska Wieś 117-119
- Rucewo, zob. Szczytna Śląska
- Rybnik 143, 175
- Rzesza, zob. Niemcy
- Saksonia 119
- Siekierczyn 235
- Siemianowice Śląskie 143, 175
- Skwierzyn 506
- Sławno 384-385, 416-417
- Słone 61, 68, 112-115, 120-121, 123, 134
- Słupiec 17, 68, 114-115, 123, 128, 331
- Słupsk 401-402, 405, 413-419, 455, 585
- Snowicz 361
- Sobótka 236
- Sobótka-Górka 155, 167, 236-239, 252, 277-278
- Sopot 108, 581, 583
- Speia 119
- Stanów 240
- Stargard 247, 411, 420, 422-424, 433, 442, 447, 449, 463
- Starogard Gdański 585-586
- Stoszowice (Peterwitz, Piotrowice Polskie) 240-243, 325, 333
- Stralsund 108
- Strzeblów 236
- Strzegom 155, 244, 246, 252, 278
- Strzelce Krajeńskie 361, 424-425
- Strzelce Opolskie 129-130, 166
- Strzelin 68, 166, 247, 272, 283, 331

- Strzyżów 285
 Suchań 425
 Sulechów 426-427, 506
 Sulęcín 427, 429-430
 Suwałki 545, 547, 568
 Syców 430
 Sypniewo 403
 Szczaniec 430-431
 Szczecin 11, 14, 17, 175, 210, 385, 431-454, 461, 583
 Szczecinek (Neustettin) 275, 351, 356, 405, 409, 442, 455, 458-460, 462-464, 476, 513
 Szczytna Śląska (Rucewo) 25, 41, 58, 67-68, 113, 132-136, 484
 Szczytno 17, 522, 535, 561, 566, 568-569, 572, 572, 575-579
 Szlagów 112
 Szprotawa 247-249, 341, 502, 506
 Szubin 585
 Szwecja 175, 223

 Ścinawa 43, 87, 188, 249-252, 278
 Ścinawa Mała 137
 Ścinawka Średnia 126
 Śląsk 94
 Śmiałowice 252
 Środa Śląska 253, 278
 Świdnica 155, 236, 245, 253-254, 257, 264-265, 267-268, 283, 491-492
 Świdwin 405, 409, 411, 464-466-467
 Świebodzice 16, 247, 252, 254, 256-257, 258, 265
 Świebodzin 268, 431, 467-471, 502, 506
 Świecie 258
 Świecie nad Wisłą 259
 Świeradów-Zdrój 212
 Świętoszów 259

 Tarnów 52
 Tczew 590, 592
 Tolkmicko 540

 Toporów 472
 Toruń 408, 591
 Toszek 137, 139, 143
 Triest 422
 Trzcianka 17, 389, 472-474, 475-476, 513
 Trzciel 475
 Trzebiatów 385
 Trzebnica 259
 Trzebule (Konotopp) 348, 475-476
 Tuchola 356
 Tuga 590
 Tychy 33, 50, 90, 94, 155, 167, 175, 223, 295, 356, 411, 463

 Ujście 411
 Ustka 384, 416-417

 Wałbrzych 126, 152-153, 155-156, 167, 179, 223, 256-257, 260-265
 Wałcz 403-405, 409, 411, 476, 512-513
 Warmia 15
 Warszawa 9, 12-13, 15, 22, 32-33, 39, 42, 46, 52, 57-59, 68, 73, 80, 84, 86, 93, 95, 107, 110, 116, 122, 128, 136, 138, 143, 148, 155, 158, 167, 171, 174, 179, 182, 188-189, 191, 193, 197, 200, 202, 210, 212, 217-218, 227-228, 231, 239, 246, 250-252, 256, 262, 268-269, 271, 278, 282, 293, 297, 307, 309-310, 315, 322, 325-326, 331, 333, 336, 342-343, 351, 354, 384, 388-389, 392, 409, 419, 433, 435, 449, 452-454, 458, 470, 473, 484-485, 489, 496, 502, 511, 516-517, 525, 527, 529, 540, 552, 560, 567, 569, 577-578, 582, 585-586, 593
 Wartembork, zob. Barczewo
 Wąsosz 188
 Wejherowo 385, 581, 583, 586
 Węgorzewo 553, 580
 Węgry 175
 Wiązów 278
 Wicin, zob. Witnica

- Wiedeń 422
 Wielbark 575
 Wilkanów 140
 Wińsko 188
 Wisła 590
 Witnica (Wicin) 14, 17, 107, 223, 228, 268, 330, 380, 449, 477, 479-482, 484-486, 506
 Witoszów Górny 155, 167, 252, 257, 264-269
 Włodowice 113
 Woldenburg, zob. Dobiegniew
 Wolibórz 126
 Wolin 385
 Wolne Miasto Gdańsk 13
 Wolsztyn 463
 Wołów 168-169, 172, 269-271, 278
 Wormacja (Worms) 422
 Wrocław 9-11, 16-17, 43, 57, 75, 84, 108, 116, 137, 150-151, 153-155, 157, 159, 162, 164-167, 169-170, 172-173, 175, 179, 182, 186-188, 194, 198, 201-202, 206, 208, 211, 217-218, 220-223, 227-228, 231, 233-234, 236-239, 242-243, 246, 260, 263-264, 267, 270, 272-279, 281-287, 289-298, 300-301, 303-310, 312-318, 320-322, 324-325, 329, 333, 339, 342-343, 501
 Wschowa 11, 189, 486-489
 Wykroty 318
 Wymiarki 319
 Zaborowice 189
 Zabrze 9, 15, 17, 21-22, 24-28, 32-33, 35-36, 38-39, 42, 44-46, 51-52, 55-57, 66, 70-71, 74-75, 79, 82, 89, 93-96, 98, 100, 102, 110, 113, 115, 119, 121, 125-126, 128, 130-131, 133, 136, 138, 140-148, 155, 210, 221-222, 242, 324-325, 330, 333
 Zakroczym 585
 Zakrzewie, zob. Zakrzów
 Zakrzów (Zakrzewie) 223, 277-278, 282, 320-322
 Zalewo 540
 Zarszyn 52
 Zasieki 149, 502
 Zatonie (Günthersdorf) 387, 491-493, 498, 510
 Ząbkowice Śląskie (Frankenstein) 11, 17, 67-68, 86, 98, 221, 242, 247, 323-324, 326, 331, 333
 Zbąszynek 470
 Zbąszyń 502
 Zemrze, zob. Lubsko
 Zębowice 327
 Zgorzelec 210
 Zielona Góra 11, 150, 169, 182, 200, 228-229, 232, 249, 338, 343-344, 361, 374-375, 386-387, 394, 397-399, 469-470, 477, 490-493, 495, 498-512
 Zielonka 506
 Ziębice 66, 68, 155, 325, 327-329, 331-333
 Złocieniec 405
 Złota Góra, zob. Złotoryja
 Złotoryja (Złota Góra) 23, 30, 172, 175, 334-336
 Złotów 356, 403-404, 476, 512-513, 585
 Złoty Stok 67
 Związek Radziecki (ZSRR) 92, 94
 Żagań 160, 337-340, 343, 501-502, 506
 Żary 149, 150, 182, 200, 249, 270, 337, 339, 341-345, 501-502, 506
 Żywiec 33, 167, 175, 223

Historia – Hereditas – Ecclesia

1. Krzysztof Stopka, Jakub Osiecki, Konrad Siekierski, *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji. Historia, pamięć, tożsamość*, 2019.
2. Sławomir Dryja, Stanisław Sławiński, *Mała encyklopedia piwowarska Krakowa i Kazimierza w wieku XVI i pierwszej połowie wieku XVII. Studia z dziejów piwowarstwa Krakowa i Kazimierza z uwzględnieniem problematyki Kleparza i przedmieść*, 2019.
3. Sławomir Dryja, *Słownik biograficzny słodowników, piwowarów i karczmarzy krakowskich 1501-1655*, 2019.
4. Sławomir Dryja, Jakub Szczerba, *Szkice z dziejów wojnickiego piwowarstwa. Browar Wojnicz 1867-1915*, 2019.
5. Grzegorz Chajko, *Kościół rzymskokatolicki w Bełzie. 1867-1939*, 2019.
6. Jacek Urban, *Święty Jan Paweł II jako biskup krakowski*, 2020.
7. Marlena Hajduk, *Dzieje Pałacu Biskupiego w Krakowie w latach 1815-1894*, 2020.
8. Tomasz Graff, *Najstarsze bractwo różańcowe w Wadowicach. 1616-1822*, 2020.
9. Marcin Grala, *Biskupi i władcy świeccy Rusi w orbicie politycznych wpływów Moskwy doby metropolity Cypriana*, 2020.
10. Dariusz Tabor, *Beatus vir. Chrystologiczny Psalterz trzebnicki w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (IF 440) wobec egzegezy biblijnej i duchowości cysterskiej XIII stulecia*, 2020.
11. Sławomir Dryja, *Browary województwa rzeszowskiego w latach 1944-1951*, 2020.
12. Piotr Ł. Grotowski, *Freski fundacji Władysława II Jagiełły w kolegiacie wiślickiej*, 2021.
13. Adelajda Sielepin, Andrzej Bruździński, *Duchowe korzenie błogosławionego Michała Giedroycia. Zakon Kanoników Regularnych od Pokuty*, 2021.
14. Edyta Pluta-Saladra, *Konwenty żeńskie w średniowiecznym województwie krakowskim. Studium prozopograficzne (2 połowa XII – 2 połowa XVI wieku)*, 2021.
15. Albert Konrad Sender, *Adam Józef Potocki (1822-1872)*, 2021.
16. Sławomir Marchel, *Honor meus. Kardynał Puzyny wizja Kościoła, państwa i narodu*, 2021.
17. Maciej J. Kowalski, *Realizacja charyzmatu trynitarskiego w Polsce*, 2022.
18. *Matka Katarzyna z Kłobucka (1552-1620). Współzałożycielka zgromadzenia sióstr augustianek w Polsce*, red. Krystyna Abramczuk OSA, Dorota Kowalewska OSA, 2022.
19. Abp Bolesław Twardowski, *Listy pasterskie z lat 1923-1939*, oprac. Grzegorz Chajko, 2022.
20. Dorota Żywczak, *Biskup krakowski Jan Grotowic (ok. 1280-1347)*, 2022.
21. *Leksykon sydonologiczny. Polska perspektywa i wkład*, red. Tomasz Graff, Krzysztof Pilarczyk, Zbigniew Treppa, 2023.
22. Marian Wolski, *Bartłomiej Paprocki (ok. 1539 – 1614) herbu Jastrzębiec i jego krąg rodzinny*, 2023.

Ustalenie zachodnich granic Polski, które nastąpiło w 1945 roku, oznaczało przyłączenie ziem III Rzeszy położonych na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej. W porównaniu z ziemią II Rzeczypospolitej przejętymi przez Związek Radziecki na wschodzie były to tereny znacznie lepiej uprzemysłowione, pokryte gęstą siecią komunikacyjną, z kilkoma dużymi ośrodkami przemysłowymi. Ziemie te zostały w znaczącym stopniu zniszczone w wyniku szeroko pojętych działań wojennych. Wyposażenie wielu fabryk zostało zdewastowane, wywiezione za Odrę lub do Związku Radzieckiego, rozszabrowane czy po prostu bezmyślnie zniszczone.

Wedle oficjalnych danych Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z 1946 roku pod koniec 1938 roku działało w Polsce 137 browarów, których potencjał wykorzystany był w 35%. Na Kresach Wschodnich pozostało 39 zakładów o potencjale nieprzekraczającym ¼ możliwości przedwojennych. Na przyłączonych ziemiach poniemieckich miało znajdować się 111 browarów o mocach produkcyjnych porównywalnych do przedwojennego przemysłu piwowarskiego.

Poważną wątpliwość budzi ostatnia liczba. Obejmowała ona bowiem jedynie zakłady włączone (choć niekoniecznie wykorzystane) w ówczesne struktury przemysłu piwowarskiego. Źródła niemieckie z lat 1937-1942 wymieniają 199 browarów, choć nie wszystkie z nich były czynne. Kwerenda w źródłach powojennych przyniosła informacje o 170 browarach, wśród których znalazła się spora grupa zakładów niewymienionych w dokumentach niemieckich. Chodzi tu o browary zamknięte w czasie Wielkiej Wojny lub niedługo po jej zakończeniu, a niekiedy znacznie wcześniej, wciąż jednak identyfikowalne w ówczesnym krajobrazie.

W katalogu uwzględniono łącznie 230 obiektów. Ułożono go zgodnie z podziałem terytorialnym struktur piwowarskich, z zastrzeżeniem, że ulegał on pewnym modyfikacjom w trakcie kolejnych reorganizacji. Notki katalogowe ujmują podstawowe zagadnienia związane z pojedynczymi zakładami. Zasadniczą trudnością badawczą były dotkliwe luki źródłowe, niekiedy niemożliwe do wypełnienia. Podstawowe zagadnienia badawcze wraz z wnioskami zostaną przedstawione w pierwszym tomie niniejszego opracowania.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

<https://akademicka.pl>

